

Gelderse historie in de Liemers

Tweede deel

1980

A.G. van Dalen

Bewerkt door
de Stichting voor Genealogie en Geschiedenis tussen Rijn en IJssel

Inhoud

Gelderse historie in de Liemers

Inhoud

I.	De Tyrannie verdrijven.	03
II.	Oorlof mijn arme schapen.	21
III.	O Nederlant let op u saeck.	32
IV.	De Alteratie.	57
V.	Gelukkig is het land.	89
VI.	In het Frontier.	106
VII.	Reformatie.	127
VIII.	Recatholisering.	147
IX.	Bergh en de Staten: Kerk tegen Kerk.	168
X.	Collatie en Beroep.	201
XI.	Van Schuilkerk naar Kerkhuis.	232
XII.	Alle wegen leiden naar Amsterdam.	266
XIII.	Verborgene Sociale spanningen.	293
XIV.	Kroniek der ellende.	330
XV.	Après nous le déluge	351
XV -A.	Nog meer onthullingen.	371
XVI.	De komst van de Nieuwe tijd.	389
XVII.	Patriotten en Prinsgezinden	406
XVIII.	Liberté, Egalité, Fraternité.	420
XIX.	Bataven, Hollanders, Fransen.	439
XX.	Achtergebleven Gebied.	455
XXI.	Alle de aanzienlijken in de regering.	478
XXII.	Het Wassende Water.	488
XXIII.	In de vaart der Industrialisatie.	495
XXIV.	Sociale spanningen	519
XXV.	Tussen twee oorlogen.	536
XXVI.	Oorlog terreur bevrijding.	555
XXVII.	Opnieuw in de vaart der industrialisatie.	570
XXVIII.	Het laatste fluitsignaal.	582

I. De Tyrannie verdrijven.

“Men is van plan in verschillende Gelderse steden bezetting te leggen”, zo schreef op 4 October 1566 graaf Willem van den Bergh aan de magistraat Arnhem.

Hij wist niet wat daarvan de bedoeling was maar wel had hij gehoord van de “Commotie ende gewalt die etlycken des gemeynen volckx om saicken der Religie in de Stadt Nymwegen hebben aangericht als oock dasgelicken geschiet is door eenen Borgemeister der stad Venlo”.

In elk geval was het voornemen, waarvan hij vernomen had, in strijd met de beloften die door de landvoogdes op 31 juli waren gegeven.

Een ander schrijven van de Graaf meldt “dass es binnen Nimwegen also gefharlicherweiss der Religionhalben teglich zugehet”; daarom is het nodig de Landdag bijeen te roepen om hiertegen middelen te beramen.

In Zalt-Bommel Tiel, Venlo en Roermond heeft men de predikanten toegelaten; “Willicht der Almechtig Gott Innen zu irer sielen heil will gnedich gedien laissen.”¹

Met deze twee brieven van de graaf van den Bergh worden we midden in de roerige dagen van het jaar 1566 geplaatst, het jaar van de Beeldenstorm.

Ach ja, die befaamde Beeldenstorm; nauwgezet historisch onderzoek heeft wel uitgewezen dat hij door straatteur is opgeroepen en bij gezag en overheden, die niet wisten welke houding zij moesten aannemen, de gelegenheid kreeg zich te laten gelden. Onzekerheid en weifeling was er aan alle kanten geweest sinds het vertrek van de gehate kardinaal Granvelle: het bewind in Brussel was onder de zeggingschap van de hoge adellijke heren gekomen, waarvan de een niet wist wat hij aan de ander had. De nuances in politiek en staatkundig denken, in opvatting ook, met betrekking tot de houding die men tegenover de Spaanse koning moest aannemen, waren zo groot dat er in korte tijd een ware gezagskrisis was ontstaan.² Het gevolg was dat de lagere overheden, die direct verantwoording schuldig waren aan de gewestelijke stadhouders – dat wil zeggen de heren uit de hoge adel – niet wisten hoe zij hun houding moesten bepalen.

Terreur heeft altijd kansen als er sociale spanningen zijn. De opkomst van een prae-kapitalistische economie had de proletarisering en verpaupering met zich gebracht, van de onderste lagen der bevolking, de kleine ambachtslieden, de loonarbeiders en de kleine boeren, waardoor er een voedingsbodem ontstaan was voor revolutionair élan,

van welke kant dit ook kwam en in welke richting dit ook ging. Twee elementen speelden bij de revolutionaire gezindheid een grote rol, een staatkundig en een religieus sentiment. Het staatkundig sentiment richtte zich tegen een bewind dat aan de eigen belangen der Nederlanden in de internationale samenleving voorbijging en de eigen verantwoordelijkheid der Nederlandse samenleving voor de eigen binnenlandse problemen miskende: dat bewind wilde deze landen vanuit Madrid regeren, als een Spaanse provincie. Het doel was de vestiging van een absolute monarchie, waarin geen plaats was voor enige medezeggenschap der onderdanen. Yo el Rey, Ik de Koning, luidde het altijd bij Filips II: Ik alleen beslis, mijn wil is wet. Het verzet daartegen vond zijn uitdrukking in de oude leus, die ook altijd in de Gelderse Oorlogen had weerklonken: handhaving der vrijheden en privilegiën, de waarborg tegen absoluut vorstengezag, de waarborg ook voor zelfhandhaving van de eigen gestalte der Nederlanden.

Doch er werkte ook reeds lang een religieuze onderstroom, gewekt door de Reformatorische bewegingen: een stroom die inging tegen de verabsolutering van de ambtelijke organisatie in de Kerk, tengevolge waarvan elk uit diepere geestelijke bronnen ontspringend charismatisch leven en profetisch verwoorden, elk eigen initiatief onderdrukt werd. De Groessense pastoor Jacob Vallick vertelt hoe hij een oefening op de zondagmiddag hield, waarbij de dagelijkse gebeden de geloofsbelijdenis de Tien Geboden werden besproken en waarbij in het Nederlands werd gezongen.

Voor die oefeningen was grote belangstelling. Wij kunnen het geloven, juist omdat het volk hieraan daadwerkelijk deelnam. Doch het werd hem verboden èn door de aartsdiaken èn door de drost.³ Alles moest in het gareel van het ambtelijke kerkelijke apparaat blijven.

Het concilie van Trente, van 1545 tot 1563 gehouden, heeft weliswaar de oude Kerk gezuiverd van grove en ergerlijke misstanden; het heeft de Kerk uit diep verval opgeheven, haar in hoofd en leden hervormd en met jeugdig élan bezield. Maar het heeft ook de absolute monarchale lijn in de ambtelijke organisatie van die Kerk tot het uiterste doorgetrokken, geheel naar het voorbeeld van de grote katholieke staten van Spanje in de eerste plaats; en het heeft de verschillen met reformatorische bewegingen zeer sterk beklemtoond.

De religieuze stromingen, zich baanbrekend in verschillende reformatorische bewegingen, waarvan het Calvinisme als de meest

radicale en strijdvaardigste van de aanvang af op kop liep, gingen in hun verzet tegen de bestaande orde min of meer samen met het verzet op staatkundig terrein omdat de Kerk te zeer verbonden was met het bestaande bewind en de Spaanse monarchie. Dit was de grote oorzaak van de onzekerheidsfactor in het verzet tegen het bewind van Filips II. Verzet op politiek en staatkundig terrein betekende tegelijk het loslaten van de kerkelijke politiek van het Spaanse bewind, met een zekere vrijheid verlenen aan afgescheiden kerkelijke bewegingen. Vandaar dat het vertrek van Granvelle met daarmee gepaard gaande overname van het bewind door de Nederlandse groten, samenging met een toenemend vrijer optreden van de prediking en samenkomsten van de aanhangers en sympathisanten van reformatorische bewegingen. Ook in 's-Heerenberg bijvoorbeeld was dit het geval en wel in het huis van de schoolmeester Gerrit Froelich.⁴ Zo'n vrijheid hing af van de gezindheid der plaatselijke overheden en hun standpunt inzake de houding die zij in die tijd aan te nemen hadden. De jonge Graaf Willem van den Bergh was de Reformatorische bewegingen zeker niet onwelwillend gezind.

Zijn vrouw Maria van Nassau, zuster van Prins Willem van Oranje, was van huis uit van de Lutherse Augsburgse Confessie. Doch, zoals zovelen van deze richting, was zij zeer verdraagzaam en irenisch gezind, mede omdat zij leefde vanuit de gedachte dat het geen verschil in geloof was dat de mensen deed scheiden, maar slechts verschillen in modulaties en aksenten die binnen de ene algemene christelijke Kerk leefden. Voor hen bestond er geen scheiding, voor hen was er slechts de noodzaak van een hervorming der Kerk. Zij geloofden in de mogelijkheden van een reformatie die de eenheid bewaarde en in het zoeken naar- en verdraagzaam bewandelen van- een zekere middenweg, de Kerk uit een toenemende en zich steeds scherper markerende verdeeldheid te redden.

Onder invloed van zijn vrouw, geestelijk ongetwijfeld de meerdere van haar man, is Graaf Willem stellig deze richting eveneens toegedaan geweest, wars van alle extreme houdingen die alleen maar de scheidingslijnen scherper konden maken.

Met klem bestreed hij de verdenking dat hij de Wederdopers in zijn gebied zou hebben toegelaten, zoals te Brussel in regeringskringen werd beweerd.

De Wederdopers, zoals men de rustige vreedzame Doopsgezinden nog noemden, aanhangers van Henno Simonsz, maar belast met het

verleden van een extremistische beweging van dezelfde naam die een generatie terug tot grove uitspattingen had geleid. Neen, zo schreef de Graaf, dat was verre van hem, hij was met andere heren veel meer geneigd "dieselbe helpen zu verthilgen".⁵

Al kan men in de heftigheid van deze ontkenning een zeker percentage politieke berekening, die in Brussel niet alle goodwill wilde verspelen, meecalculeren, stellig was er een eigen gevoel van antipathie jegens alles wat naar extremisme ging, in aanwezig. Uit ditzelfde gevoel is zeer waarschijnlijk zijn optreden tegen de 's-Heerenbergse pastoor Jan van Esseren voortgekomen, stellig zeer Spaans, althans regeringsgezind, die hij wist weg te intrigeren om hem te vervangen door Henrick Helmychsz.⁶

Een "verloipen munnick" werd deze door de tegenpartij gescholden, een typering die er op wijst dat het hier een figuur betrof die voor een pastoraat in meer reformatorische richting geschikter was.

Dat hij geen uitgesproken aanhanger van de Reformatie was - althans toen nog niet - bewijst wel het feit van de bijeenkomsten in het huis van Gerrit Froehlichs tijdens zijn pastoraat.

In deze verhoudingen raasde plotseling, maar zeer wel voorbereid, door een kleine groep van Calvinisten de revolutionaire Beeldenstorm over het land, gevoed door en gefundeerd in de sociale spanningen die een ontevreden, naar echt dorstende, onderlaag in de bevolking hadden gevormd.

"dat gemeyne volck", zoals graaf Willem het uitdrukt zonder toon van discriminatie, die de literatuur van de burgerlijke 19e eeuw onder het gemeen verstaat, met synoniemen van de "heffe des volks" of "het graauw", waarin alle gevoel ontbreekt voor het feit dat het hier de geproletariseerde volksgroepen betrof, die eens de gemeenten der gildebreeders hadden gevormd en die uit deze herinneringen mede hun revolutionaire gezindheid putten.

Politiek gezien was de Beeldenstorm een grote fout, omdat hierdoor allen, die voor de consequenties van verzet tegen de regering van Filips II terugschrokken, zich onomwonden rondom de landvoogdes schaarden, met het gevolg dat de regering kon optreden, de woelingen in korte tijd onderdrukken en maatregelen beramen om herhalingen te voorkomen. Uit deze tijd dateren de twee brieven van graaf Willem van den Bergh, waarmee hiervoor werd begonnen. De regering i.c. de Stadhouder van Gelre, Karel de Brimeu, graaf van Hegen, een der groten die zonder aarzeling de kant van de regering had gekozen,

koesterde het voornemen in verschillende Gelderse steden bezetting te leggen, natuurlijk met de bedoeling oppositie de kop in te drukken. Dit is tegen de beloften die de landvoogdes op 31 Juli gegeven had, waarbij grote gematigdheid was toegezegd, zo meende de graaf van den Bergh. Dit was vóór de Beeldenstorm geweest, die zich in Augustus had afgespeeld. Had deze storm aan de ene kant de overtuiging gesterkt dat het nu uit moest zijn met alle toegeven bij anderen, waaronder de graaf van den Bergh, was men van opvatting dat deze gebeurtenissen een teken aan de wand waren dat juist tot meerdere matiging moest aansporen. De graaf van den Bergh toonde zich verheugd over de vrijheid die men in verschillende Gelderse steden de aanhangers der Reformatie had toegestaan, hetgeen hij de beste weg achtte. Neen, hij verfoeide dit revolutionaire geweld en beroemde er zich op dat in zijn graafschap niets van dien aard was voorgevallen, dit tegenover de buitenwacht toeschrijvend aan zijn aanwezigheid in die dagen, toen hij opzettelijk zich daar blijvend had opgehouden.⁷

Een gewelddadige Reformation Seigneuriale, zoals de graaf van Culemborg en Hendrik van Brederode in hun gebieden Culemborg en Vianen, hadden op touw gezet, had hem - wellicht minder nog zijn vrouw - niet kunnen bekoren. Doch dit kon hun Reformatorische gezindheid natuurlijk niet aantasten, noch hun gevoelens van antipathie en tegenzin ten opzichte van een vreemd bewind, dat geen eerbied had voor de vrijheden en privileges.

Deze vrijheden en privileges hielden ook in dat hij, graaf van het soevereine gebied van den Bergh, zelf te bepalen had welke houding hij ten opzichte van de religie-kwestie aan zou nemen. Daarom verheugde hij zich over de houding die men in sommige Gelderse steden aannam, omdat dit voor hem betekende dat een eventuele strijd om de handhaving der vrijheden en privileges, niet de zijne alleen was.⁸ Het ging dan niet enkel om zijn zaak, maar om die van allen in de Nederlanden.

Zo stonden de zaken eind 1566. Een regering te Brussel, die zich weer sterk voelde gesteund als ze zich wist door de meerderheid van de hoge adel en weifeling bij de overigen onder de groten, de prins van Oranje, graaf Willem van den Bergh en anderen. De landvoogdes besloot aan alle dubbelzinnige houding een eind te maken door van alle leden loyaliteit te eisen, op straffe van verlies der lenen. Via de graaf van Hegen kreeg Willem deze ook toegezonden doch, evenmin als prins Willem van Oranje, zal hij ze getekend teruggezonden hebben.

Voorlopig kon er nog afgewacht worden hoe de situatie zich zou ontwikkelen.

De zaak van het verzet was nog lang niet geheel geliquideerd, zelfs niet nadat het georganiseerde gewapende verzet door Hendrik van Brederode geleid, was verslagen. Prins Willem van Oranje had zich daarvan afzijdig gehouden, maar heeft zich, door zijn welwillend laten begaan, tegenover de regering toch zo gecompromitteerd dat hij het raadzaam achtte het land te verlaten vóór het te laat zou zijn, dat wil zeggen vóór de man was aangekomen, die door de koning als wrekende gerechtigdheid naar de Nederlanden gezonden werd: de hertog van Alva. Op 11 april 1567 ontving de graaf van den Bergh een brief waarin hem het vertrek van de prins gemeld werd, tevens mededelende hoe in Antwerpen zich de reactie voltrokken had en velen daar de wijk naar Engeland of Duitsland namen.⁹

Graaf Willem echter bleef waarschijnlijk toch wel in overleg, althans met voorkennis van zijn zwager. Zijn graafschap, op de grenzen van Gelre gelegen, nam als vorstendom een geheel aparte positie in. De Spaanse regering kon zich er niet zo maar aan vergrijpen, omdat dit kon worden opgevat als aantasten van een gebied dat mede onder bescherming van het Duitse Rijk stond. Dit vormde stellig een basis waarop gewaagd kon worden om te beproeven in hoeverre er met de regering nog te schipperen viel. Enige omzichtigheid was er ongetwijfeld bij de regering te bespeuren.

Er zwierven nog troepen rond van de uiteengeslagen restanten van van Brederodes krijgsvelden, die naar een mogelijkheid tot hergroepering zochten en, naar het scheen, hun aandacht op het Berghse gebied hadden gericht.

In mei 1567 gebod de graaf van den Bergh al zijn onderdanen en burgers van 's-Heerenberg zich "auf spiesz und harnisch " te laten monteren bij wijze van proefmobilisatie.¹⁰

Helemaal vertrouwen deed men in Arnhem de gestes van de graaf toch niet. De graaf van Hegen had zelfs het voornemen te Ulft en 's-Heerenberg bezetting te leggen, maar heeft er toch weer van afgezien. Wat later gaf hij order de troepen maar in Nijmegen bij elkaar te houden.¹¹ Men was er in deze dagen in regeringskringen niet op uit de zaken op scherp te stellen. Zij die op gewapend verzet hadden aangestuurd waren verslagen.

Voor hen was alles verloren. De grote meerderheid van behoudende krachten was tevreden dat orde en rust in het land waren weergekeerd.

Gewapend verzet leidde tot furieuze uitbarstingen, zoals de verfoeide Beeldenstorm waarin de laagste hartstochten uit hun verborgenheid naar boven komen. Velen die aanvankelijk, met meer of minder sympathie, met meer of minder daadwerkelijke steun of met een door vrijheidszin gedragen tijdelijk toezien, het verzet hadden aangemoedigd, voelden zich gecompromitteerd en haastten zich hun mistasten of misstappen in woord of door hun gedrag, te verloochenen. Het was in deze dagen dat graaf Willem zich erop beroemde dat in zijn graafschap niet het minste was voorgevallen, doordat hij opzettelijk in 's-Heerenberg was gebleven. Het is ongetwijfeld waar wat hij beweerde. Als hij gewild had zou er, evenals in Culemborg en Vianen was geschied, in zijn graafschap een gewelddadige reformatie doorgedreven zijn of had hij, door quasi op reis te gaan, de revolutionaire krachten vrij spel kunnen geven. Dat hij deze verklaring op dit ogenblik deed, bewijst hoe hij de situatie juist aanvoelde. De landvoogdes Margaretha van Parma en haar Nederlandse raadsliden volgden een koers die op vergeten en vergeven gericht was, op ogen sluiten voor de fouten die velen hadden gemaakt en op gematigdheid ten aanzien van wat hier en daar nog voorviel. Dit verklaart het gedrag van de Gelderse stadhouder ten aanzien van de graaf van den Bergh. Voorzeker, graaf Willem was ervan verdacht dat hij graag als eerste bannerheer van Gelre, met zijn graafschap als operatie-basis, de leiding had willen nemen bij een opstand in het oude hertogdom en men kende hem goed genoeg om te weten dat hem de rol van bevrijder van Gelre bleef aantrekken, doch men zal ongetwijfeld ook zijn opportunistische karakter hebben gekend, de typische familietrek bij de graven van den Bergh, bij hen van generatie op generatie gevormd door de staatkundige situatie waarin zij met hun graafschap verkeerden. Meer dan de andere bannerheren in Gelre, voelden zij zich onafhankelijke soevereinen over een gebied dat in 1486 door de keizer als rijksvorstendom was erkend. In de Gelderse oorlogen hadden graaf Willem's voorgangers verschillende malen de taak van neutrale bemiddelaar op zich genomen en hun houding bepaald, al naargelang de machtsverschuivingen der strijdende partijen zich voltrokken, zich telkens weer nauwer aansluitend bij de partij, die op een gegeven moment veruit de sterkste bleek. Door telkens op de juiste tijd zo'n keuze te maken, hadden zij de grootst mogelijke onafhankelijkheid voor hun graafschap steeds weten te redden. Zij zagen het land van den Bergh, zoals dit grondgebied in

de 17e eeuw verdedigd werd, als een onafhankelijke staat, dat slechts bij wijze van protectoraat bij Gelre was aangesloten door een vrijwillige beslissing hunnerzijds, die door een eeuwenlang bestaande conventie het karakter van onverbrekelijkheid rechtens kon worden verbroken.¹²

Al of niet juist - geen der twistende partijen slaagde erin zijn gelijk afdoende te bewijzen - graaf Willem leefde in zijn staatkundig denken vanuit deze overtuiging en zal er door zijn begaafde vrouw Maria van Nassau, zelf uit een Duits milieu waar men ten aanzien van de status der kleine rijksvorstendommen dezelfde opvattingen huldigde, zeker niet in gematigd zijn. "Wilt gij uw heerlijkheden met het graafschap Bergh vergelijken", zo sneerde hij hooghartig een der leden van de ridderschap op een vergadering van de Gelderse Landdag in 1558 toe: "Hier is geen vergelijken mogelijk."¹³

Het ging om de goedkeuring van een schatting die over het hele land - dat wil zeggen Gelre - geheven zou worden, waarbij de graaf uitdrukkelijk zich het recht voorbehield zelf te bepalen óf en in hoeverre het graafschap Bergh daaraan moest deelnemen. Hier was geen sprake van onwil tot deelname, doch uitsluitend het vaststellen van het recht om, als zelfstandige souverain, over een zelfstandige staat zelf te beslissen, onafhankelijk van wat op de Landdag voor de rest van Gelre bepaald werd. Toen een der heren opmerkte dat allen voor hun heerlijkheden dezelfde vrijheid konden opeisen, werd hem deze sneer toegevoegd.

Men kende dus in regeringskringen de opvattingen van de graaf van den Bergh goed genoeg om er rekening mee te kunnen houden. Toen dan ook de landrentmeester Thomas Gramrnaye een proces tegen graaf Willem aanspande vanwege diens weigering de opgelegde quote te aanvaarden, werd dit proces op last van de landvoogdes gestaakt, temeer een bewijs dat men niet zonder meer het standpunt van de graaf op zij schoof. Hierin school ongetwijfeld de reden waarom men het graafschap Bergh met rust liet. Zij, die na het neerslaan van de rebellie de landvoogdes adviseerden, mensen als Barlaymont, Hegen, Mansfeld e.d., de behoudsgezinden onder de hoge Bourgondische adel, waren tenslotte evengoed voorstanders van het behoud van vrijheden en privilegiën als elk ander maar, zoals ook bij ieder ander, hield dit in het behoud van hùn vrijheden en hùn privilegiën. Zoals altijd en overal wanneer er een vrijheidsideaal in het geding is, had het begrip vrijheid, al naar gelang de groepsbelangen en de daarmee samenhangende gedachte-complexen van elkaar verschilden, een zeer gedifferentieerde

inhoud. Voor de heren uit de hoge adel was de vrijheid behoudsgezindheid, dat wil zeggen handhaving van hun posities rondom een vorstelijk hof zoals dat lang reeds in de Bourgondische staat het geval was.

Vandaar dat er veel begrip werd gevonden voor het standpunt en de houding van de graaf van den Bergh. De religie-kwestie was er nog voorzeker de religie. Maar daar werd in deze kringen geen halszaak van gemaakt zolang ook op dit terrein het behoud van de bestaande orde maar in de vanen geweven stond. Zolang de religie-kwestie niet gebruikt werd als hefboom voor de omverwerping van de bestaande orde, interesseerde men zich weinig voor wat ieder individueel daarover dacht.

Men wilde geen publieke religie-vrijheid buiten de bestaande Kerk, omdat Kerk en Staat als een twee-eenheid in één en dezelfde grootte werden gezien, die moest gehandhaafd blijven. Wat ieder binnenshuis wilde, moest hij zelf maar uitmaken.

De orde was weer hersteld, daar was men tevreden mee.

Doch op 22 Augustus 1567 deed Alva zijn intocht in Brussel. Met hem kwam een leger van 10.000 Spaanse en Italiaanse soldaten, versterkt met nog Duitse en Nederlandse afdelingen. Daarmee was het uit met een gematigd en mild regime.¹⁴

Verontrustend waren de berichten die graaf Willem weldra bereikten. De graven van Egmond en Hoorne waren gevangen gezet en met hen vele anderen, zo berichtte een correspondent. De beide graven zouden, zo had hij gehoord, naar Spanje gebracht worden. Hij wist natuurlijk niet dat twee andere leden van de hoge adel, de heren van Bergen en Montigny - beiden reeds lang te voren met een opdracht van de regering te Brussel naar Spanje gezonden - daar reeds maanden gevangen zaten, wachtend op een doodvonnis dat een koning, die hen vriendelijk ontvangen had, over hen vellen zou. Maar hij wist wel wat er in Brussel gaande was.

Hij schreef van de gevangennamen van de gebroeders Gijsbert en Diederik van Bronckhorst-Batenburg en nog een aantal andere leden van de Gelderse adel. Zij zijn nog in leven, zo schreef hij op 21 September - een maand slechts na Alva's intocht - maar met de dag werd de terreur verschrikkelijker. Maar al moet graaf Willem zijn hoop op een kompromis met de regering in die dagen wel hebben zien verijlen als rook in een strakke lucht, helemaal opgeven, deed hij dit klaarblijkelijk niet. Zolang men niets tegen hem ondernam, kon hij nog

aan de horizon enig licht bespeuren. Margaretha was er toch nog de landvoogdes en met haar de Nederlandse heren, wier adviezen voor haar richtsnoer van handelen was.

Graaf Willem wapende zich blijkbaar. Op 1 November sprak de prior van het klooster Bethlehem bij Doetinchem zijn verontrusting uit over krijgsvolk, dat per schip te Etten was aangekomen en zich in de omgeving van 's-Heerenberg legerde. Wat wilde de graaf daarmee? Een bezetting van 's-Heerenberg en Ulft voorkomen? Of zich voorbereiden op een eventuele inval in Gelre, een aanval op een sleutelstelling Zutphen of Arnhem, wanneer prins Willem van Oranje klaar was voor de start van een bevrijdingsoorlog? ¹⁵

De prins zat op zijn Nassause bezittingen in Dillenburg en trachtte er Duitse vorsten te interesseren voor een bevrijding der Nederlanden uit de Spaanse overheersing. Hij liet zich via talrijke contactmannen goed op de hoogte houden van wat er in de Nederlanden gaande was. Alva's terreur maakte er de stemming met de dag wrokkiger en innerlijk opstandiger.

Het getal uitgewekenen groeide snel aan en met hen het getal dergenen die, binnenslands gebleven, bereid bleken in ondergronds verzet aan een eventuele bevrijdingsstrijd mee te werken.

De sympathie voor openlijk verzet, die door de furie van de Beeldenstorm verdubbeld was, wies op welig als onkruid onder de viqueur van een natte zomer.

Had de verzameling van krijgsvolk in het graafschap Bergh hier iets mee te maken? We weten het evenmin als de prior van Bethlehem, doch het blijkt wel dat graaf Willem zich op een dubbele mogelijkheid voorbereidde.

De graaf van Megen gaf Jan van Heekeren, landdrost van Graafschap Zutphen, order de boerenlandweer in zijn ambtsgebied bij klokkeslag te mobiliseren om er bij Doetinchem mee post te vatten, duidelijk een bewijs dat men de mogelijkheid van een aanval op Zutphen aanwezig achtte. Op 3 november deelde van Heekeren de graaf mee dat het krijgsvolk te Etten, "meestendeel rebellen onderdaenen zijnnen und die van Brederode gedient", in getal toeneemt en er ongetwijfeld een aanslag beraamd wordt. Hij verzoekt beleefd als deze rebellen op Berghs gebied uitwijken, ze aldaar met zijn mannen te mogen achtervolgen.¹⁶

De Zutfense Landdrost, wetende welke houding zijn meerderen nog altijd tegenover de graaf van den Bergh innamen, hield zich net alsof

hij niet wist dat deze toeloop van rebellen wel een en ander met de bedoelingen van graaf Willem te maken had.

Op 19 december 1567 werd de graaf voor Alva's bijzondere rechtbank, de Raad van Beroerte, gedaagd, de Bloedraad, zoals het volk deze noemde, omdat men er hier niet op uit was het ware recht te doen zegevieren, maar een gedaagde schuldig te bevinden. "Het kalf is vet en daarom moet het geslacht worden", merkte een rijke weduwe op toen zij gevangen werd genomen omdat zij een vluchtende predikant een nacht had geherbergd.

Het klimaat in Brussel was volkomen omgeslagen, direkt al na Alva's komst, doch meer nog nadat Margaretha ontslag had genomen. Had men voordien, zover als men gaan kon, de spons willen vegen over alles wat er gebeurd was nadat Alva het heft in handen nam, ging men omgekeerd te werk en werd alles, wat als schuld kon aangemerkt worden, direkt of indirekt breed uitgemeten.

Voor de Spaanse landvoogd, overtuigde uitvoerder van 's konings almachtige wil, was ieder even schuldig die door woord of houding te kennen had gegeven het niet met 's konings intenties eens te zijn. Zij allen hadden de boze geesten opgeroepen die in de Beeldenstorm en het gewapend verzet uitgebroken waren.

Neen, persoonlijk aandeel in deze tornado's kon hij hen niet aanwrijven, maar hun indirekte schuld stond voor hem vast en daarmee het doodvonnis voor allen die de majesteit van het koninklijk gezag door een onwillige houding geschonden hadden, zoals dit in Spanje vaststond - wellicht reeds voltrokken was - voor de heren van Bergen en Montigny.

De graaf van den Bergh zou persoonlijk niet meer ontzien worden. Met prins Willem van Oranje, de graven van Egmond en Hoorne, de heren Culemborg, Bergen en Montigny beschouwde Alva hem als de hoofdschuldige in het drama dat zich in 's konings landen had afgespeeld.¹⁷

Hij zou zijn lot niet ontgaan. Eenmaal voor de Raad van Beroerte gedaagd, een rechtbank door de onverbiddelijke landvoogd persoonlijk gepresideerd, was de uitslag bepaald. De Raad had geen ander doel dan de schuld in een gerechtelijke uitspraak vast te stellen.

Voor graaf Willem was dit het sein het land te verlaten, de zaken in zijn graafschap overlatende aan zijn landdrost Cornelis van Delen, afwachtende wat er verder ging gebeuren. Het gewone verloop van zaken was dat de bezittingen van hen die uitweken, door de regering in

beslag genomen en verbeurd verklaard werden. Doch in dit geval schijnt men hiermee te hebben gearzeld, getuige de gegevens die de briefwisseling met graaf Willem verschaft.

Van 16 Maart 1568 dateerde een schrijven van Cornelis van Delen waarin vermeld wordt dat de graaf van Megen te 's-Heerenberg geweest was en Ulft had bezichtigd. Goed van proviand voorzien en door een behoorlijk getal krijgsvolk bezet, zo luidde de mening van de stadhouder, zou het kasteel Ulft wel drie jaar te houden zijn. Cornelis van Delen had hierop terstond een aantal lieden verzameld "die noch ein guidt Berghs hert int lif hedden", die onder bevel van Gysbert van Heerdt en Hercules van den Bergh - een afstammeling van het grafelijke Huis w.b. een natuurlijke zoon van Adam van den Bergh, broeder van graaf Oswald I, het slot bezet hadden. Zij verklaarden er te blijven "spit den duvel mit sein truwanten of sy willen daer doet op bliven". Op deze brief kwam per omgaande antwoord van de graaf dat van Heerdt en van den Bergh er moesten blijven tot hij nadere orders gaf. Als het vanwege de koning opgeëist werd, moesten zij antwoorden dat zij er blijven zouden tot er nader over geschreven werd. Indien men daarmee niet tevreden was kon van Heerdt tot bescheid geven dat graaf Willem hem het slot overgeleverd had voor 1000 daalders die hij - dat wil zeggen van Heerdt - van zijn broeder, uit Lijfland teruggekomen, had geërfd.

Doordat de goederen van de graaf geconfisqueerd waren, wist hij dus niet hoe zijn geld terug te krijgen, zodat hij het slot zou houden tot deze som hem was uitbetaald.¹⁸

Verder is er nog een schrijven van Gysbert van Broeckhysen tot Barlhem - 's graven rentmeester - waarin eveneens als een goed begin de bezetting van Ulft vermeld wordt, terwijl hij verder mededeelt dat de soldaten die te 's-Heerenberg lagen "verloipen hebben ind gans kranck als men seght."

Op 19 april - negen dagen later - schrijft iemand aan de graaf dat hij niet alle munitie en proviand "noch hir binnen" is - doch waar dit hier is blijkt niet - en wacht op nadere orders. Hij verzoekt zending van veel paarden en ettelijke haakschutten.

Een maand later, namelijk op 21 Mei, schrijft Gijsbert van Heerdt dat hij Ulft nog "in guede bewaer" heeft en dat hij er tien gevangenen heeft "van dat vendel dat thans Berch licht". Hij prijst de medewerking van de molenaar te Gendringen en van vele ingezetenen aldaar en vraagt wat hij met de gevangenen moet aanvangen omdat ze veel kosten en

de proviand snel mindert.¹⁹

Hieruit blijkt dus dat de graaf van Hegen te 's-Heerenberg bezetting had gelegd, terwijl Ulft door de mannen van graaf Willem van den Bergh was bezet. Verder is duidelijk dat er vanwege graaf Willem toebereidselen gaande waren voor verdere ondernemingen.

Dan is er nog een schrijven van Otto van Ruwenoert, drost op de Schuylenborch, aan de "Erentfesten werdighen un ersamen guede Naeburen und vrunden", dat zijn knechten, die altijd vrij te Silvolde en Gendingen ter markt hadden kunnen gaan, door die van Ulft van hun koeien waren beroofd, waarbij men zich op een bevel van de graaf van den Bergh beriep.

Dit schrijven was van 13 Mei 1568. Van Ruwenoert doet op dit ogenblik dus nog net alsof de bezetting van Ulft geen vijandelijke daad jegens de regering betekende. Officieel wenste men het blijkbaar nog te beschouwen als een geste van de graaf van den Bergh, waardoor hij een onderhandelingsobject tegenover de regering in handen kreeg. De brief van 16 maart van de graaf aan Gijsbert van Heerdt wijst van zijn kant in dezelfde richting. Cornelis van Delen spreekt ook van lieden die een goed Berghs hart in 't lijf hadden, een Berghs hart, geen Nederlands, alsof het er alleen om ging het graafschap Bergh uit handen der regering te houden.

De landdrost verraadt in die enkele woorden het object waaromheen zijn gedachten en die van zijn heer zich bewegen: de positie van het eigen graafschap Bergh met in het achterhoofd een vage voorstelling van een zekere neutraliteit, een staatkundige stelling, tussen de partijen in.

Een onmogelijke opgave natuurlijk, onwezenlijk ook maar toch niet zo irrationeel als ze ons toeschijnt. Gelre werd door Alva min of meer ontzien en daarin deelde natuurlijk het graafschap Bergh.

Het hertogdom was nog pas een kwart-eeuw geleden in het Bourgondische statenverband opgenomen zodat de herinneringen aan de oude zelfstandigheid er nog levendig waren. Het traktaat van Venlo, dat in 1543 de opname in de Bourgondische staat bezegelde, had de vrijheden en privilegiën gewaarborgd; het was nog te jong om in het vergeetboek geraakt te zijn. De man die destijds Gelre had moeten opgeven, Willem van Kleef, regeerde nog steeds in de Rijnlandse hertogdommen Kleef, Gulik en Berg, met de graafschappen Marck en Ravensberg in het Sauerland een statencomplex, dat onder de Duitse machtsformaties zeker geen geringe plaats innam.

Als het de prins van Oranje zou gelukken Duitse vorsten tot daadwerkelijke interesse te brengen voor het verloop van zaken in de Nederlanden en hen ertoe kon verleiden een opstand te steunen, zag Alva niet gaarne deze Kleefs-Gulikse combinatie als openlijke vijand aan de grenzen. Hertog Willem was stellig het mislukte Gelders avontuur uit zijn jonge jaren nog niet vergeten en zou, indien hem reële mogelijkheden geboden werden, zeker wanneer in Gelre een beweging in deze richting wakker gemaakt zou worden, tot een herhaling verleid kunnen worden. In de eerstkomende jaren zou prins Willem deze hertog de mogelijkheid tot terugwinnen van zijn Gelders verlies bij een opstand in de Nederlanden nog eens voorspiegelen. Dat Willem van Kleef daar niet intrapte, bewijst alleen diens voorzichtigheid, doch zegt nog niet dat hij zijn illusies opgegeven had. Men veronderstelde ze in elk geval nog bij hem aanwezig. Hieruit zal de weifelende houding bij de regering ten aanzien van het graafschap Bergh moeten verklaard worden, de weifelende houding ook van graaf Willem die, blijkens zijn antwoord van 16 Maart aan Gijsbert van Heerdt over de bezetting van Ulft, nog een onderhandelingsbasis met de regering denkbaar achtte. Hij niet alleen, maar ook de drost op de Schuylenborg die, na de bezetting van Ulft, nog direkt geen oorlogstoestand aanwezig achtte. Dit zat er evenwel van den aanvang af toch wel in. De uitlating van de bezetters dat ze zouden blijven, ten spijt van de duivel en zijn trawanten, getuigd dat zij zelf dit er wel in gezien hebben. De bezetting van Ulft is tenslotte het eerste bescheiden wapenfeit geweest waarmee de strijd in 1568 is begonnen. Doch daarvan volgt het relaas in het tweede deel van dit hoofdstuk.

In april van het jaar 1568 was de eerste strijd gestreden bij Dalen in Opper-Gelre waar, onder leiding van de heer van Villers, een aanval op de sleutelpositie Roermond in de bedoeling had gelegen.

De mislukking was al een feit toen in de eerste dagen van Mei 's-prinsen broeders Lodewijk en Adolf van Nassau hun onderneming in Groningerland begonnen, bij Heiligerlee, de standhouder van de vier Noordelijke provincies, de graaf van Arensberg versloegen en het beleg om Groningen begonnen.

De graaf van Hegen werd door Alva naar het Noorden gezonden, kwam echter met zijn troepen te laat om de nederlaag van Arensberg te voorkomen, echter nog op tijd om de stad Groningen te bezetten voor

graaf Lodewijk er verschenen was.

Men krijgt intussen uit de gegevens niet de indruk dat graaf Willem van den Bergh bijzonder voortvarend is geweest om tijdens de afwezigheid van de graaf van Hegen van de gelegenheid gebruik te maken, met zijn graafschap als bruggehoofd, een aanval op Zutphen te ondernemen.

De maatregel van de Gelderse stadhouder om Jan van Heekeren opnieuw te gelasten de boerenlandweer te mobiliseren en daarbij bij Doetinchem post te vatten, is klaarblijkelijk voldoende geweest om het gevaar te bezweren.

De moeilijkheden waren dan ook niet gering.

Het bleek in de eerste plaats wel dat men in Gelre beslist nog niet om de bevrijding zat te springen. Voorzeker, net als elders in het land, was er hier ook een kleine minderheid bij wie men als het ervan zou komen, op actieve medewerking kon rekenen en waren er in verschillende steden wel ondergrondse verzetsgroepjes, die in beweging zouden komen zo gauw de helft van buiten zou opdagen, doch de behoudsgezinde krachten waren sterk en hadden het roer stevig in handen. De overgrote meerderheid gaf, al was de stemming zeker veel meer anti-Spaans geworden, toch meer de voorkeur aan de handhaving der orde dan het ongewisse avontuur van een revolutie, waarvan de tonelen van 1566 nog te vers in het geheugen lagen om bijzondere aantrekkingskracht uit te oefenen. Sympathie voor de zaak van de opstand was er ongetwijfeld in brede kringen, sterk bevorderd door de anti-sympathie wekkende dwangmaatregelen van de regering, doch van daaruit overgaan tot daadwerkelijke medewerking, was een stap waar nog maar weinigen voor voelden.

In de tweede plaats bleek wel dat op reële medewerking van de kant van de Duitse vorsten niet viel te rekenen. Enigen, zoals de graaf van Oost-Friesland, waren begaan maar ook niet meer dan dat. De hertog van Kleef hield zich op een afstand niet eens strikt neutraal meer.

Te Burik werd een lading tenten en andere krijgsbenodigdheden, bestemd voor de onderneming in het graafschap Bergh, tegengehouden, geheel in strijd met de destijds geldende neutraliteitsopvattingen.²⁰

Graaf Willem protesteerde ertegen, terecht, aangezien eenvoudige doortocht zelfs, laat staan aanvoer van fourage, niet als schending van neutraal gebied gold, doch wat kon hij er anders tegen beginnen dan het indienen van papieren protesten.

Overigens bleef alles bij elkaar toch maar een gebrekkige onderneming

die men blijkbaar aan de kant van de regering niet eens zo ernstig nam. Op 25 Mei zond men uit Arnhem Jan van Heekeren bericht dat er voor twintig mud meel voor het krijgsvolk te 's-Heerenberg en op de Schuylenborg gezorgd zou worden. Als de drost op de Schuylenborg kans zag de helft op zijn kasteel te krijgen zonder dat het geroofd werd, kon hij dit doen. Indien nodig kon er nog wat meer gezonden worden. Dit schijnt naast de mobilisatie van de landweer de enige maatregel, die men nodig achtte.

Het gevaar voor een overval blijkt dan ook niet zo groot geweest te zijn want eerst op 3 Juli 1568 berichtten van Soltbruggen, Blanckebyll, Dulcken en Schrassert dat zij op het gerucht dat Spaanse troepen, die naar Groningen trokken, van plan waren stad en kasteel te 's-Heerenberg te overvallen, er binnengetrokken waren om het gevaar te keren.

Zij vroegen om geld en versterking, waarop de graaf antwoordde dat hij drie à vierhonderd "haakschutters" en een honderd man lichte ruitery in soldij had genomen, die hij zo vlug mogelijk zou sturen. Verder had hopman van Deventer nog 300 man van 's gravenwege geworven die men te Ulft gebruiken kon. Maar voor de maand Juli ten einde was, waren ze uit 's-Heerenberg weggetrokken, zonder dat er een schot gelost was, zoals Gijsbert van Heerdt verontwaardigd schreef. 't Waren de soldaten wel, merkte hij op, ook die waar hij te Ulft mee te doen had. Hij moest dadelijk geld hebben vanwege hun munitie. Met veel moeite had hij ze kunnen bewegen nog tien dagen te wachten. Te 's-Heerenberg was het helemaal treurig gesteld. Zij "hebben daer menyche redelycken mann um denn hals gebrocht und alle dye borgher soe schendelyck um oer guedt gebrocht dye lansknachten dan sy synnen verloepen by lychten dach". Zij verontschuldigen zich met de mededeling dat er te Doetinchem een afdeling lichte ruitery was aangekomen.

Aldus van Heerdt op de 27e Juli 1568. De mededeling van de aankomst van ruitery te Doetinchem is ongetwijfeld juist. De 21e van de maand was de beslissing in het Noorden gevallen met de nederlaag van graaf Lodewijk tegen Alva's hoofdmacht bij Jemgum aan de Eems, waarop de landvoogd zijn troepen terstond naar het zuiden dirigeerde om er de hoofdaanval, door Prins Willem van Oranje zelf geleid, te kunnen keren. De ruitery die de 26e te Doetinchem aankwam - een half honderd man zoals van Heerdt schreef - vormde ongetwijfeld een voorpost van Alva's leger.

Maar dit was al genoeg geweest voor de dappere krijgers in 's-Heerenberg om de stad te ontruimen.

Is de opvatting van van Heerdt helemaal juist?

De ontruiming van de stad is waarschijnlijk niet op order van de graaf geschied, maar was toch wel overeenkomstig zijn bedoelingen.

Toen Alva, terugkerend uit het Noorden, een legerafdeling op Bergh afzond, werd ook Ulft ontruimd, ongetwijfeld op order van de graaf. Het had weinig zin hier stand te houden; er schoot graaf Willem niets anders meer over dan met het krijgsvolk, dat hij nog in soldij had, bij het leger van de prins te voegen dat in Gulikerland gereed stond een aanval op het hart van het land te richten: Brabant.

Te laat eigenlijk. Deze aanval had moeten geschieden toen Alva in het Noorden en zo mogelijk elders bezig werd gehouden, zodat hij zijn aandacht over verschillende punten had moeten verdelen, doch geldgebrek en onwillige huurbenden hadden de prins tijd doen verspelen.

De afloop van 's prinsen onderneming is bekend. Alva, een grote veldslag vermijdende en de versterkte steden goed bezet houdende, gebruikte, door een elastische verdediging, de factor tijd als bondgenoot, waardoor hij de prins noodzaakte na vier maanden met zijn goeddeels reeds gedesorganiseerd leger naar Frankrijk uit te wijken om het daar, wegens schreeuwend geldgebrek, te ontbinden.

Uit het metaal der buitgemaakte kanonnen liet de trotse overwinnaar zich, in der Nederlanden grootste havenstad Antwerpen, een zegemonument oprichten, een provocerende geste die, van een zegeteken, zijn ondergang zou worden.

Doch dit lag nog in de schoot der toekomst verborgen.

Maar de dichter van ons volkslied het "Wilhelmus", die enige tijd later zijn monument ter ere van de prins schiep, een blijvend monument, heeft voorvoeld dat 1568 geen einde maar een begin was. Daarin vond hij de geestelijke kracht om de Prins, juist op het moment van diens grootste vernedering, als de bevrijder van het vaderland voor te stellen.

Wilhelmus van Nassouwe, ben ick - van Duytschen bloet
den Vaderlandt getrouwe, blijf ick tot in den doet
Een Prince van Oranje, ben ick - vrij onverveerd
den Coninck van Hispanje, heb ick altijd geëert.

Mijn schilt ende betrouwen, Zijt Gij o Godt mijn Heer;

Op u zoe wil ick bouwen, Verlaet mij nemmermeer.
Dat ick doch vroom mach blijvem, Uw dienaer 't allerstont
De tyrannie verdrijven, Die mij het hert doorwondt.

De tyrannie verdrijven! Neen, het jaar 1568 had dit niet gebracht. Wat er in het graafschap Bergh was vertoond was ver onder de maat gebleven. De overlevering wil dat er hard gevochten zou zijn doch de vrij uitvoerige gegevens, die er omtrent de gebeurtenissen te 's-Heerenberg en Ulft zijn overgeleverd, melden er geen letter over. Wat, indien er met voortvarendheid en bekwaamheid was opgetreden, een bedreiging voor het Spaanse gezag in Gelre had kunnen zijn, was niets anders dan een dilettanterig aandoend bravourstukje.

¹ A.H.B. Inv. no. 357

² M. Diericx in A.G.N. IV bl. 328 e.v.

³ L.J. van de Heyden: Het Kerspel Groessen etc. A.A.U.

⁴ Notities Hofman

⁵ A.H.B. inv. no. 357

⁶ H. van Zoest: Joannes van Esseren. A.A.U. 37 bl. 101

⁷ A.H.B. Inv. no. 357

⁸ A.H.B. Inv. no. 358

⁹ A.H.B. Inv. no. 358

¹⁰ A.H.B. Inv. no. 404

¹¹ A.H.B. Inv. no. 358

¹² A.H.B. Inv. no. 37

¹³ R.W. Tadama: Graaf Willem van den Bergh en zijn tijdgenoten (Zutphen 1843)

¹⁴ Enno van Gelder in A.G.N. V bl. e.v.

¹⁵ A.H.B. Inv. no. 358

¹⁶ A.H.B. Inv. no. 358

¹⁷ W.J.F. Nuyens: Geschiedenis van de Opstand in de Nederlanden II – 2 – bl. 20
(Amsterdam 1866)

¹⁸ A.H.B. Inv. no. 359

¹⁹ A.H.B. Inv. no. 359

²⁰ A.H.B. Inv. no. 359

II. Oorlof mijn arme schapen.

Hij was van plan te vertrekken, zo schreef Johan van der Mijl, een van de korrespondenten van graaf Willem van den Bergh, op 21 Maart 1571 met Pasen uit Emmerik, waar hij zijn toevlucht had gezocht. De bevrijding kan nog wel op zich laten wachten en kwam misschien wel nooit. Hij moest voor vrouw en kinderen het brood verdienen en zou zich in dienst van enige kooplieden naar Emden begeven.²¹

Dit was de reactie van een moedeloos geworden uitgewekene na de gebeurtenissen tijdens de jaarwisseling van het jaar zeventig op één en zeventig. De hoop die in de harten der ballingen, na de opdoffer van 1568, weer herleefd was, werd telkens opnieuw de bodem ingeslagen. Met intense belangstelling hadden zij de loop van zaken in het vaderland en het politieke klimaat elders in het oog gehouden. Alva had zich sterk gevoeld, dat zag men. Hij was met zijn verreikende belastingplannen ter tafel gekomen, de uit onze historie bekende tiende, twintigste en honderdste penningen, heffingen op onroerende goederen die met één slag het oude Middeleeuwse stelsel van schattingen heffen en plaatselijke accijnzen moesten vervangen. Neen, objectief bekeken was zijn belastingstelsel zo slecht niet. Wij, die dit op een afstand kunnen beschouwen, moeten erkennen dat het, van de kant van recht en billijkheid bekeken, in belastingtechnisch opzicht ver uitstak boven het oude stelsel en stellig niet drukkender was, althans niet voor hen die onder het vigerende stelsel niet door een bont schabloon van privileges en bevoorrechtelingen geheel of gedeeltelijk vrijdom van schatting genoten. Dàt toch was het grote kwaad van het oude stelsel, namelijk, dat juist zij die het meest betalen konden het minst verplicht waren, namelijk de rijke clerus van talrijke instellingen als kapittels en abdijen e.d., de adel en de rijke patriciërs en kooplieden. Het is mogelijk dat dit hier en daar toch wel begrepen werd, doch dan zijn deze geluiden overstemd door die van de enorme oppositie tegen deze plannen. Deze oppositie kwam natuurlijk in de eerste plaats van de maatschappelijke groepen die er in hun vrijheden het meest door getroffen werden. Maar het was niet dit eigenbelang alleen waardoor deze oppositie gedragen werd. Het was iedereen duidelijk dat het nieuwe stelsel het Spaanse bewind volkomen onafhankelijk zou maken van het budgetrecht der onderdanen, dat wil zeggen van de colleges die geacht worden de rechten der onderdanen te vertegenwoordigen, de Staten vertegenwoordigde lichamen, waarvan

dezelfde groepen die het meest in hun vrijheden getroffen werden, deel uitmaakten, te weten de adel en de stedelijke magistraten en sommige gewesten, ook nog de geestelijkheid. De stedelijke magistraten bestonden uitsluitend uit vertegenwoordigers van het rijke burgerpatriciaat, terwijl, waar ook de geestelijkheid deel der Staten vormde - bijvoorbeeld in Utrecht en Brabant - hier slechts de kapittels en abdijen vertegenwoordigd waren.

Het door eigen belang geïnspireerde verzet tegen Alva's belastingplannen van de Staten, had dus - en dit was de grote kracht ervan - een principiële achtergrond, die in brede lagen aansloeg omdat men voelde en begreep dat handhaving van de oude vrijheden en privilegiën, hoeveel gebreken daarin ook scholen, het enige middel was waaraan men zich vast kon klampen tegenover de vestiging van een gecentraliseerde staat met een absoluut vorstelijk gezag, dat naar willekeur over wet en recht kon beschikken.

"Pro rege lege et grege" had prins Willem in 1568 in zijn vanen staan. Dàt begreep men omdat men er de inhoud van aanvoelde. Voor de koning, die met inachtnaem van wet en recht berustend op het samenstel van oude vrijheden en privilegiën, de volksgemeenschap leiden zou.²² In deze zin kon de dichter de prins doen zeggen: "Den Coninck van Hispanje heb ick altijd geëert", oprecht gemeend en met overtuging geheel zoals het ideaal in brede lagen werd begrepen. Daaruit was het felle verzet tegen Alva's belastingplannen te verklaren. Te Antwerpen, zo schreef Steven van Baerle aan de graaf van den Bergh, ging een pamfletje rond: "Den Thienden penninck is der Goeden medicien der papen schennis der Spaniards doet. Der Duca de Alva is in groetter noet".²³

In dit verzet tegen Alva's belastingvorming lag alle weerzin tegen het Spaanse bewind als op één konkreet punt gericht. Weerzin was er op verschillend terrein. De onduldbare dwang op het punt der religie, waarbij maatregelen tot verplichte deelname aan kerkelijke plechtigheden en controle daarop, niet uitgesloten waren, stuitte ook tal van trouwe katholieken tegen de borst. Het bezorgde de nog in stilte voortlevende Calvinistische gemeenten "de kerken onder het kruis", meer sympathie dan ooit hun deel was geweest. Voorzeker, het waren maar weinig talrijke gemeenten, uiterst kleine groepjes die in stilte en verborgenheid het leven rekten, maar hun voortbestaan zou onmogelijk zijn geweest zo ze niet door een gordijn van sympathie in brede lagen omhuld waren geweest. De uitgewekenen, talrijker sinds Alva's komst,

nog meer in aantal toegenomen na de gebeurtenissen van 1568, voelden, in den vreemde ingelicht door kontakten die zij met het vaderland onderhielden, hoe zij daar met sympathie gezien werden als slachtoffers van een tyranniek bewind, dat zich door terreur handhaafde.

Die terreur wordt overal ingevoeld. In het graafschap Bergh zag men hem aanwezig in de persoon van de regeringsambtenaar, aan wie thans het bestuur van het Berghse gebied onder de titel van landdrost was opgedragen, de Brabander Andries van Anderlecht, die Spanjolenknecht, die papenvriend, zoals men hem schold die nu op het kasteel woonde, waar de grafelijke familie behoorde te blijven. Hij werd geholpen door een andere regeringsambtenaar die zich in de stad gevestigd had en als rentmeester had te zorgen dat de gelden, pachten, renten e.d., die de graaf toebehoorden, te Arnhem terecht kwamen nadat hij er zijn deel van had afgehouden.

Dan was er nog de pastoor Jan van Esseren, die op zijn standplaats was teruggekeerd, eveneens zo'n lakei van het gehate bewind. Voorzeker, hij was niet op zijn oude standplaats hersteld dan nadat er een lijst onder de burgerij had gecirculeerd waarin verklaard werd dat hij altijd een goed priester was geweest.²⁴ Een aanzienlijk getal had er zijn naam onder gezet, doch wat zegt dit ? Hoevelen heeft de vrees voor het bewind bewogen tot het zetten van een handtekening dat niets kostte en tot niets verplichtte? Het zal ook wel waar zijn dat van Esseren een priester was waar als zodanig niets op te zeggen viel, doch wat zegt dit dan nog omtrent zijn gezindheid? Wat later zou niemand de moed opbrengen hem van de dood te redden, hoewel daartoe zo'n grote durf niet nodig zou zijn geweest en verondersteld mag worden dat een door zijn houding verworven algemene sympathie, hem tot redding zou zijn geworden. Neen, op hem rustte het stigma van een kreatuur en dienaar te zijn van een gehaat bewind, zoals dit ook met Anderlecht en de rentmeester het geval was.

Over dergelijke zaken werd door de uitgewekenen onderling veel gekorrespondeerd, vooral ook door de graaf van den Bergh en zijn kontaktmannen, ginds in 't Kleefse zowel als hier gezeten.

Die van Atrecht willen geen Spaans garnizoen innemen, schreef Dr. Henrich Weier aan Maria van Nassau en ook geen schatting betalen, omdat ze aan geen rebellie schuldig waren. 's Nachts had er twee maal de klok geluid om de burgers te wapen te roepen, in de mening dat de heer van Noircarmes - een der krijgsbevelhebbers - voor de stad was

gekomen.²⁵ Verder spreekt hij over gebeurtenissen aan de hemel der internationale politiek, over moeilijkheden van de Spaanse koning met de Turken en Noren, over de voivode van Zevenburgen, die de koning van Polen geworden is en wel tegen de keizer zal optrekken, over vlootbewegingen te Hamburg en La Rochelle, zaken en feiten die op de loop van de historie ten onzent niet de minste invloed hebben uitgeoefend, maar bewijzen voor de intense belangstelling zijn, waarmee men de politieke hemel afspeurde om lichtpuntjes te ontdekken. Dit was in het steeds wisselende klimaat dan ook wel de moeite waard. Neen, in het Duitse Rijk viel wat dit betreft niet veel licht waar te nemen. De Duitse vorsten, hoewel met een latende antipathie jegens Spanje vervuld, bleken toch te huiverig een rebellie in de Nederlanden bij te staan. Een zin voor vorstelijke solidariteit belette hen een beweging, gericht tegen vorstelijk gezag, daadwerkelijk te steunen. Zij waren ook te zeer gebiologeerd door de gebeurtenissen van 1568, die hen de Spaanse macht, althans voorlopig, als onwankelbaar en onaantastbaar had doen voorkomen. Zij wilden geen avontuur beginnen waarvan de risico's zich niet lieten overzien. Voor de streng-katholieke vorsten was Spanje ook dé macht in Europa, die de katholieke kerk verdedigde tegen het opdringen der Reformatie. Na 1568 was een reactie van deze zijde voelbaar genoeg. De keurvorst - aartsbisschop van Keulen, liet zich weer meer gelden, merkbaar in de stemming van het stadsbestuur zijner hoofdstad, waar graaf Willem met tal van anderen een toevlucht had gezocht. Weliswaar volgde de grote Rijnstad altijd een eigen politieke gedragslijn, onafhankelijk vaak van de houding van de aartsbisschop, doch weer niet zo zelfstandig dat men er deze geheel negeren kon. Een bondgenootschap van de bisschop met de geduchte Spaanse macht in de Nederlanden, zou voor de handelsbelangen van de stad wel eens zeer schadelijk kunnen uitpakken. Dergelijke potenties maakten de konjunktuur voor de uitgewekenen ongunstiger doordat hierdoor de mannen van de richting, die onverkorte handhaving van de alleenheerschappij der katholieke kerk voorstonden, weer meer invloed kregen. Een onbekend gebleven briefschrijver wees er de Keulse raad op dat al die vreemdelingen in de stad een gevaar betekenden omdat zij gemakkelijk in de verleiding zouden kunnen komen, bij een omwenteling, de revolutionairen de helpende hand te reiken. Hij noemde met name de graaf van den Bergh, die van de Augsburgse Confessie was en er een eigen

hofpredikant op nahield.²⁶ De gravinnen van Hoorne en Culemborg, die eveneens te Keulen hun verblijf hadden gekozen, werden door een verbanningsdecreet getroffen. Graaf Willem vroeg zijn zwager Jan van Nassau om raad, wat te doen als men ook hem uit de stad wilde bannen. Indien nodig, zo luidde het advies, moest hij een betoog inzenden waarin hij aantoonde dat hij tegen alle recht en billijkheid van zijn land en goederen was beroofd, dat hij onschuldig was aan elke vorm van rebellie en als rijksvorst verplicht was alles te doen wat in zijn vermogen lag, zijn land als deel van het Rijk terug te winnen en dat hij daarmee bereid was zijn zaak aan het oordeel der Rijksvorstenvergadering te onderwerpen.²⁷ Of graaf Willem dit betoog werkelijk heeft ingediend, is onbekend, doch een feit is dat hem geen verbanningsdecreet heeft getroffen. Zijn beroep op zijn positie als rijksvorst, is hem daarbij ongetwijfeld van dienst geweest. Men kon er op rekenen dat, zo men hem aantastte, de zaak op de eerstkomende Rijksdag ter sprake zou worden gebracht, hetgeen de magistraat ongetwijfeld niet aangenaam was.

Uit deze hele geschiedenis blijkt echter hoe de uitgewekenen afhankelijk waren van het wisselende politieke klimaat. Ook hoe weinig men op steun van de kant der Duitse vorsten kon rekenen. Neen, als er op buitenlandse interventie gehoopt mocht worden, dan moest die van de zijde van Frankrijk komen, de natuurlijke vijand van de Spaanse hegemonie op het West-Europese continent; Frankrijk, dat altijd met de grootste argwaan Spanje's doen en laten in de Middellandse Zee, in Italië en in de Nederlanden bespiedde. Geen enkele Franse regering kon ooit anders dan wantrouwend zijn ten opzichte van het Spaanse imperialisme. Maar er was toch een groot verschil in houding bij de ook daar wisselende politieke conjunctuur.

Een regering in Parijs, waarin de streng-katholieke richting de toon aangaf, liet zich niet gemakkelijk verleiden in uitgesproken anti-Spaans vaarwater te koersen, doch een bewind dat op religie-vrede uit was en zocht naar een modus die de tegenstellingen op dit terrein kon verzoenen, kende natuurlijk de remmingen niet die een zekere solidariteit met de katholieke macht, bij uitstek Spanje, de streng-katholieke richting, weerhielden. Zo'n bewind had juist in deze tijd onder leiding van admiraal de Coligny de leiding in Frankrijk verkregen. Een ander hoopvol teken was dat de onberekenbare wispelturige koningin Elizabeth van Engeland én als Engelse én als protestantse, Spanje evenmin vriendelijk gezind was, haar houding van strikte

neutraliteit en onthouding van steun aan rebellie tegen een wettig vorstelijk gezag weer eens omgebogen had in een meer anti-Spaanse richting. Het was merkbaar aan de ontvangst die de Watergeuzen ten deel viel. Ach ja, die Watergeuzen! Wie sprak van dat tuig, had voor een groot deel gelijk; toch weer niet helemaal.

Het was volk uit al 's-Heren landen, Fransen, Engelsen, Duitsers, Luikerwalen, maar toch voor 't overgrote deel Nederlanders.

Vrijheidsstrijders? Zeker, die waren erbij, uitgewekenen die in den vreemde als "displaced persons" ternauwernood geduld en met de nek aangezien, in arren moede hun heil op zee hadden gezocht om zodoende hun aandeel te leveren in de bevrijding van het vaderland. Maar voor een groot deel was het ook boevenpak, dat om heel wat minder edele motieven het vrijbuitersleven had verkozen. Er was weinig door idealisme gedragen streven en leven te bespeuren in het rauwe rabauwenbedrijf van deze vrijbuiters, die landgenoot noch vreemdeling ontzagen. Maar hun verbittering op alles wat Spaans was of met het Spaanse gezag één lijn trok, werd aanvoeld en begrepen zodat men in hen eerder slachtoffer van de tyrannie zag dan terroristen, eer vervolgd dan vervolgers, eer vrienden en bondgenoten dan vijanden. Precies zoals men in het graafschap Bergh de desperado's beschouwde die zich daar verborgen hielden en die men misschien onder de Bosgeuzen, waarvan elders sprake is, kan rangschikken. Verborgen? Voor het officiële gezag ja, maar nauwelijks voor Jan en Alleman bij wie ze op stille medewerking konden rekenen.

Hoe wisten ze anders zo precies op welke dag en welk uur de landdrost naar Arnhem zou gaan om er een grote som geld af te dragen? De aanslag mislukte alleen maar doordat van Anderlecht zijn reis, tot zijn geluk, te elfder ure uitstelde.²⁸

De Watergeuzen hadden altijd terecht gekund in Emden en in enkele andere Noord-Duitse havens. Henrick Weijer noemt ook Hamburg. Ook in La Rochelle, een Franse havenstad die in handen der Hugenoten was, (naam voor Franse Calvinisten en hun politieke vrienden) waren ze altijd welkom geweest. In Engeland hing de toestemming af van de stemming der grillige koningin. En deze was nu juist weer te hunnen gunste omgeslagen. Onder de uitgewekenen was dit allemaal bekend. Zij onderhielden onderling vele kontakten met elkaar, vooral ook met Emden, waar een talrijke kolonie was gevestigd. Ook met Wesel, eveneens een centrum dat als toevluchtsoord bekend was. In de correspondentie van de graaf van den Bergh wordt meermalen de

herberg "Lantscroen" aldaar genoemd, als trefpunt voor ontmoetingen en geheime besprekingen. Het samenspel der factoren had in 't jaar zeventig weer tot een konjunktuur geleid waarin het er gunstig uitzag voor een opstand tegen het Spaanse gezag, indien althans zo'n rebellie werkelijk een kracht vertoonde die Spanje genoegzame moeilijkheden bezorgde om het voor anderen aantrekkelijk te maken, te interveniëren. Deze basis te leggen was het werk dat, hetzij in het binnenland of daarbuiten, de elementen wist te scheppen en te bundelen die werkelijk tot een gewapende opstand van voldoende omvang zouden leiden, dat wil zeggen het werk voor de uitgewekenen en voor het binnenlandse ondergrondse verzet. Spanning zat er genoeg in de lucht, ieder die wat verder dan het oppervlak en de schijn van ordelijke rust keek, voelde het broeien der dingen die tot een explosie konden leiden. Een onschuldig gildefeest te Lobith gaf aanleiding tot het gerucht van een gewapende inval in Gelre.²⁹

Het jaar zeventig verliep en naderde zijn einde zonder dat er iets bijzonders gebeurde. Toen deden zich opeens binnen korte tijd aanslagen voor op Oudenaarden in Vlaanderen, op Enkhuizen op Loevestein en op Deventer; strategische punten, goed uitgekozen, waar wel een brein achter zat dat vanuit een centraal hoofdkwartier dirigeerde. De prins van Oranje natuurlijk, gedeeltelijk ook de graaf van den Bergh, duidelijk hij eveneens. Dat bewezen de overvallen op Ulft en 's-Heerenberg, beide op één en dezelfde dag ondernomen, op hetzelfde uur, zelfs in de vroege morgenschemering. De uitvoerder van de overval op Ulft was de herbergier onder de buurschap Voorst, Hendrick Braeckhorst.

Daar in Gendringen waren altijd wel vertrouwde personen te vinden die een handje wilden helpen. Braeckhorst had er een aantal 's avonds tevoren in zijn huis verzameld en daarmee was hij 's morgens in het donker naar het kasteel getrokken, wachtende in een hinderlaag op de drost, die 's morgens altijd de poort opende. Op zijn verschijnen had een hunner hem naderbij gelokt, quasi alsof hij hem iets mee te delen had. Zo hadden ze hem overvallen en gevangen genomen, terwijl inmiddels een arbeider die, op het slot verbleef, mee in het complot betrokken, het wachtpeleton, dat het slot bewaakte, in het slaapverblijf had opgesloten.³⁰ Gijsbert van Heerdt, met een kleine krijgsbende gereed staande, had niets anders meer te doen dan het kasteel zonder slag of stoot te bezetten.

In 's-Heerenberg was Henrick Visscher binnengekomen met zijn troep,

de veel gebruikte truc toepassend van de vermomming van boeren die ter markt kwamen, daarbij geholpen door verstandhouding van binnen uit.³¹ Enige dagen was hij er met zijn trawanten heer en meester geweest. De drost hadden ze willen hebben, die profiteur van het onrecht aan anderen begaan. Maar deze was er niet, nog weer eens tot zijn geluk. De rentmeester ontkwam, door anderen gewaarschuwd, op het nippertje.

Dan was de pastoor aan de beurt, Jan van Esseren, de kerkelijke uitvoerder van 's konings wil en bevelen. In zijn misgewaad werd hij uit de sacristie gesleept, honend naar buiten gevoerd en opgehangen zonder pardon, zonder enig gevoel voor evenredigheid tussen schuld en vergelding. Naar schuld werd niet eens gevraagd, hier was slechts sprake van het koelen van verbittering op al wie maar in verband met het gehate regime kon worden gebracht. Van Esseren was toevallig slachtoffer nummer drie, omdat er twee ontsnapt waren.

Visscher heeft zijn tijd benut door met karrevrachten vol geld, goud en zilverwerk, tapisserieën, vaatwerk e.d., uit het kasteel, de kerk en het huis van de rentmeester weg te voeren. De vrouw van de drost en haar zuster was wel voor een waarde van drieduizend daalder ontnomen.

De landschrijver van de priester Voirthues hadden ieder een rantsoen van 200 daalder moeten betalen, terwijl van een zevental ingezetenen, waaronder enige schepenen en de stadhouder van het gericht, de huizen waren leeggeplunderd.³² Van andere plunderingen of afpersingen vermeldt het minutieuze relaas dat er nadien van gemaakt is, niets. Het is er dus klaarblijkelijk alleen om begonnen geweest de bezittingen en gelden van de graaf te bemachtigen en een wraakoefening te houden op hen die zich als willige werktuigen van de regering hadden gedragen. Visscher zal er wel haast mee gehad hebben, want in Arnhem had men van Anderlecht gelast terstond de boerenlandweer in het geweer te roepen in afwachting van de Spaanse legerafdeling, uit Utrecht ontboden, die in een geforceerde mars, ondanks het barre winterweer, snel over Arnhem en Etten oprukten. Voor evenwel de Spanjaarden aangekomen waren, hadden de invallers én Ulft én 's-Heerenberg al weer ontruimd. Daarmee was de hele onderneming van het jaar zeventig volkomen gelijkwideerd door de voortijdige ontdekking van de aanslagen elders, niet meer dan een onbeduidend grensincident achteraf, van zo weinig betekenis dat zelfs uitvoerige geschiedenisboeken er in onze tijd niet eens gewag van maken. Doch de tijdgenoten hebben én de opzet én de mislukking

ervan wel degelijk als zeer ernstig ervaren. Achteraf beschouwen gaat meestal uit van wat de gevolgen van een bepaalde gebeurtenis zijn geworden, doch de tijdgenoten zien ze in wat het had kunnen en in hun ogen moeten worden en niet geworden is. Als zeer ernstig vatte in de eerste plaats de regering in Arnhem het op, niet alleen op het ogenblik - zoals uit de militaire maatregelen wel blijkt - maar ook nadien nog. De Drost van Ulft, Johan van Haersolte, zat er op last van de heren in Arnhem geducht achterheen de bedrivers van de aanslag te pakken te krijgen, voor hem die zelf zo te pakken was genomen ook een erezaak. Maar, hoewel de daders vaak genoeg op Gendringens territorium verbleven, lukte het hem en zijn ridders nooit er een te vatten. Als het hen te benaamd werd, vluchtten ze op Anholts gebied, steeds op tijd gewaarschuwd. Eenmaal had hij er een paar gevat, juist toen ze op hun vlucht de grens waren gepasseerd. Maar toen was de boot aan geweest. Diederik van Bronckhorst Batenburg, heer van Anholt, protesteerde tegen de schending van zijn rechtsgebied en eiste op hoge toon uitlevering der gevangenen aan zijn gericht. Goed, na veel woorden en geschrijf over en weer, zou van Haersolte ze bij de Wilt aan het Anholtse gericht overleveren. Neen, zo luidde het bescheid van Haersolte, zou genoegdoening geven door ze over te leveren op de plaats waar ze gevat waren, te weten bij 't Graenenhuys aan de Regniet. En van de schadevergoeding die hij verlangde, vanwege de gemaakte kosten, kon niets komen. Als hij ze terstond overgegeven had zou hij geen kosten hebben gemaakt.

De kwestie kwam voor Kanselier in Raden te Arnhem, die zonderling genoeg hun ondergeschikte desavoueerden en de heer van Anholt in het gelijk stelden. Uitlevering was toen al niet meer nodig omdat de gevangenen inmiddels uitgebroken waren.³³

Een zeer merkwaardige historie, die duidelijk spreekt van veel sabotage ten opzichte van bevelen uit Arnhem bij de bevolking en van stille medewerking die de daders ten deel viel. Hoe zouden zij zich anders zo vrijelijk hebben kunnen bewegen en hadden de gevangenen dan notabene uit de gevangenis van het kasteel kunnen ontsnappen? Of heeft van Haersolte misschien op de tenen getrapt door de houding van Kanselier en Raden, door opzettelijke nonchalance hierbij meegewerkt? De houding van Kanselier en Raden wekt ook verwondering. Het is niet aannemelijk dat zij van Haersolte desavoueerden omdat zij hier enige soepelheid ten opzichte van de daders wilden betrachten. Dit hebben zij in deze tijd en andere gevallen niet vertoond. Formeel juridisch echter

moesten zij de heer van Anholt in het gelijk stellen en dit zullen zij wellicht al te graag gedaan hebben, omdat nu heer Diederik genoodzaakt werd een duidelijke houding aan te nemen. De heer van Anholt namelijk genoot bij hen niet veel vertrouwen omdat hij het niet al te nauw nam ten aanzien van het uitvoeren der bevelen van de Spaanse regering. Hij had deswege al eens een aanmerking te horen gekregen doch hij toonde zich geslepen genoeg door de mazen van het net te glippen. Zijn dubbelzinnige houding blijkt ook wel uit het feit dat de daders van de aanslag op Ulft zich klaarblijkelijk op zijn gebied vokomen veilig achtten. Door hem tegenover van Haersolte in het gelijk te stellen dwongen de heren in Arnhem hem althans voor dit geval tot een ondubbelzinnig optreden, waaraan niet meer te ontkomen viel. Dat door het uitbreken van de gevangenen de heer van Anholt daaraan toch weer ontsnapte, konden zij niet voorzien.

Doch hoe dan ook: de historie toont ook hoe ernstig men aan regeringszijde de gebeurtenissen van 1570, die ons niet meer dan een onbeduidend grensincident lijken, opvatte. Niet alleen aan regeringszijde toch, maar ook onder de uitgewekenen. Prins Willem van Oranje weet de mislukking aan onbekwaamheid en gebrek aan doortastendheid en inzicht bij de voornaamste uitvoerder, zijn zwager graaf Willem van den Bergh. Niet geheel gerechtvaardigd. Immers, de troepen die Deventer hadden moeten verrassen, waren door zware sneeuwbuien opgehouden, tengevolge waarvan de helpers van binnenuit zich door verdachte bewegingen en houding verraden hadden. Verder kon de prins zelf op dit ogenblik geen man en geen cent ter beschikking stellen waarop de commando's die Ulft en 's-Heerenberg bezetten, konden rekenen. De teleurstelling was er niettemin niet geringer om.

De bevrijding: het leek een zaak die al verder en verder uit het gezichtsveld verdween, Johan van der Mijl, gelijk zoveel anderen, verloor de hoop en het vertrouwen. Te Emmerik voelde hij zich bedreigd omdat hij er elke dag door een verbanningsdecreet kon getroffen worden. Neen, men was er niet op gesteld al die uitgewekenen binnen de muren te huisvesten. Er kwamen er steeds meer. De gestrengheid waarmee de regering optrad, veroorzaakte een bijna panische angst. Te 's-Heerenberg, zo schreef een der correspondenten, was het zo erg dat daar "een groote vrees es soe dat gheen mensche daer in bliven wil ende het geschut hebben sy toe gemaect om te vertrecken. Dan men weet nyet waer henen".³⁴ Inderdaad, waarheen als men in het naburige

Kleefse liever van achter als van voor werd gezien. Met deze uitgewekenen haalde men steeds meer mensen binnen die konspireerden tegen het Spaanse gezag in de Nederlanden. Mensen, die de Kleefse landen gaarne mee betrokken zagen in het conflict met Spanje en daarom maar al te gretig geneigd waren zich ook met de politiek in de steden, waar ze gevestigd waren, bezig te houden. Neen, de hertog van Kleef wilde in de Nederlandse zaken niet gemengd worden zolang de risico's voor hem te groot waren.

De gebeurtenissen van 1570 hadden weer eens onderstreept dat het Spaanse bewind in de Nederlanden te sterk stond om er wat tegen te beginnen, zonder al te groot gevaar te lopen er zelf het slachtoffer van te worden. En wie rebelleerden tegen het gezag van de vorst in hun eigen land, waren er ook niet te goed voor het te doen tegen de vorst in het land waar ze hun toevlucht hadden. Neen, bijzonder welkom waren de uitgewekenen hier niet: Afhankelijk van de wisselende stemmingen die er heersten. Als zoveel anderen nam Johan van der Mijl maar liever afscheid van land en volk, om elders een nieuw bestaan te gaan opbouwen.

Oorlof mijn arme schapen, die zijt in groten nood

Uw herder zal niet slapen, al zijt gij nu verstrooid.

Zo sprak de dichter van het 'Wilhelmus' de gemoedsstemming van de ballingen uit. Doch bij hem klonk achter de woorden toch nog de muziek van hoop op de toekomst.

²¹ A.H.B. Inv. no. 362

²² Enno van Gelder in A.G.N. V

²³ A.H.B. Inv. no. 363

²⁴ H. van Zoest: Joannes van Esseren A.A.U. 37 bl. 101

²⁵ A.H.B. Inv. 445

²⁶ A.H.B. Inv. no. 378

²⁷ A.H.B. Inv. no. 361? 363? 364? 368?

²⁸ J.S. van Veen Het Graafschap Bergh in de eerste jaren van de Tachtigjarige oorlog (B.M.G. VIII bl. 133)

²⁹ J.S. van Veen Het Graafschap Bergh in de eerste jaren van de Tachtigjarige oorlog (B.M.G. VIII bl. 133)

³⁰ Notities Hendriks

³¹ J.S. van Veen l.c.

³² A.H.B. Inv. no. 7280

³³ Notities Hendriks

³⁴ A.H.B. Inv. no. 362

III. O Nederlant let op u saeck.

Na een afwezigheid van bijna negen jaren was de grafelijke familie in het najaar 1577 weer te 's-Heerenberg teruggekeerd, in de overtuiging dat de dageraad der vrijheid in de Nederlanden was aangebroken en bij het verder rijzen van de zon, de graaf in Gelre de plaats in een vrij Nederland zou krijgen die hem als eerste bannerheer en het hertogdom, mede vanwege de offers die hij voor de vrijheid had gebracht, toekwam. Hij, noch iemand anders kon vermoeden dat juist de periode van de grootste ellende was aangebroken, waarin vrijheid als nooit te voren in een hoek zou raken, de periode waarvan Valerius later zingen zou:

o Nederlant let op u saeck
Opdat u vrijheyt niet in een hoeck en raeck.

Bedreigd werd deze vrijheid door hen die het met het Spaanse bewind op een akkoord gooiden. Onder deze zou de graaf van den Bergh zijn. Sinds het jaar zeventig was er heel wat gebeurd. Het jaar twee-en-zeventig had de opstand gebracht, ontijdig begonnen met de inname van Den Briel door de Watergeuzen. Nooit tevoren had de internationale situatie zo gunstig geleken. In Frankrijk was weer een bewind dat stellig zou interveniëren als de Nederlanden in beweging kwamen.

De koning van Frankrijk, de koningin van Engeland en enige Duitse vorsten hebben zich tegen het hof van Bourgondië verbonden, schreef Steven van Baerle aan de graaf van den Bergh op 4 Maart 1572. I/. Het was wel niet zo gedicteerd als hij meende, maar hij gaf er toch blijk van met hoeveel grote belangstelling hier acht geslagen werd op de mogelijkheden, die op het vlak der wisselende internationale verhoudingen gelegen waren en met welke intense ijver berichten werden uitgewisseld. Inderdaad, èn in Frankrijk, èn in Engeland was de toon weer op een sterk anti-Spaanse melodie afgestemd, terwijl onder Duitse vorsten de neiging ,om meer hun gewicht in de schaal te werpen, bijzonder sterk werd, ook bij de hertog van Kleef die het herwinnen van Gelre niet tot de onmogelijkheden achtte. Dat de prins van Oranje hem in die waan liet, er zelfs bij zijn onderhandelingen gebruik van maakte, is alleszins te begrijpen.

In Brabant, zo schreef van Baerle verder, was grote beroering vanwege

Alva's belastingplannen, zodat volgens hem èn de buitenlandse èn de binnenlandse situatie rijp begon te worden voor een nieuwe poging tot omverwerping van het Spaanse gezag in de Nederlanden. Terwijl men nog bezig was op diplomatiek niveau het web te spinnen, was op 1 april 1573 de inname van Den Briel door de Watergeuzen een feit dat de calculaties der mogelijkheden abrupt doorkruiste. Het dwong temeer, nadat ook Vlissingen, Vere en Enkhuizen - strategische stellingen - in handen der Watergeuzen vielen, de prins tot handelen, terwijl hij met zijn plannen nog niet klaar was.

Graaf Lodewijk van Nassau deed met een krijgsmacht van Franse vrijescharen een aanval in Henegouwen, waar hij Valenciennes en Bergen innam en het hart van het land Brabant bedreigde. Dit dwong Alva al zijn aandacht eerst op dit gebied te vestigen en daarop zijn strijdmacht te concentreren, als gevolg waarvan in de Noordelijke gewesten, van voldoende bezetting beroofd, het verzet zich over Holland, Zeeland, Friesland, Overijssel en een deel van Gelre, kon verbreiden. In de beide laatste gewesten verscheen de graaf van den Bergh als luitenant-stadhouder van de prins van Oranje, als leider van de beweging. Mislukte aanslagen op Arnhem en Nijmegen waren het begin geweest, maar met de verrassing van Zutphen op Pinksterdag - 24 Mei - was de zege begonnen. De Zuiderzeesteden Hattum, Elburg en Harderwijk waren hem in handen gevallen; ook het Utrechtse Amersfoort en, op Deventer na, de steden in Overijssel.

Opnieuw werden 's-Heerenberg en Ulft bezet, doch dit was nu van weinig betekenis. In 's-Heerenberg verdedigde Van Anderlecht met zijn wachtbezetting van 12 man het kasteel, tot zijn soldaten, beschoten uit de omliggende huizen als ze zich voor een venster of boven een borstwering vertoonden, er de brui aan gaven. Van Haersolte hield het op Ulft wat langer uit, maar vond het tenslotte toch genoeg toen hij vergeefs op versterking moest wachten, zeggend dat als hij en zijn mannen maar Spanjaarden waren geweest, er wel meer haast zou zijn gemaakt. 2/ De Spaanse stadhouder, de heer van Hierges, kon echter geen man missen van het weinige krijgsvolk dat hem ter beschikking stond. Hij had genoeg te doen met de zorg Arnhem, Nijmegen, Tiel en andere steden vast te houden om een verbinding van het IJsselgebied met Holland te voorkomen.

Het was voor de graaf van den Bergh de glorie van één zomer geweest. In augustus was de grote klap gevallen. Het grote leger dat de prins in het veld had gebracht, was Brabant en Vlaanderen binnengevallen.

Herenthals, Tienen, Diest, Leuven, Mechelen en verder Dendermonde en Oudenaarder kozen zijn zijde, doch de grote centra bleven in Spaanse handen, ten dele doordat de vrees voor de sterke bezettingen die hier lagen, ze weerhield, ten andere doordat het gedrag der geuzenbenden onder Tseraerts, uit Zeeland Vlaanderen binnengevallen, te sterke weerzin opriep. 3/. De grote klap kwam echter op 26 augustus toen in Frankrijk, met de bloedige Batholomeusnacht, het bewind van admiraal de Coligny op aanstoken van de sluwe, nietsontziende koningin-moeder Catharina de Médicis, omver geworpen werd en vervangen door een regering van extreem katholieke richting. Franse hulp, openlijk of zelfs maar in de vorm van welwillende neutraliteit, was absoluut uitgesloten. De pijler waarop het bouwwerk van de opstand rustte, was ineengestort. Lodewijk van Nassau gaf Bergen op waarna Alva zich naar het Noorden wendde. Na in Mechelen een bloedbad te hebben aangericht, trok het Spaanse leger onder bevel van Alva's zoon don Fadrique naar Gelre bij 't Spuy over de Rijn, recht op Zutfen aan, waarna de inname van de Barbaarse tonelen, die zich te Mechelen hadden voorgedaan, werden herhaald ter intimidatie, niet alleen van de opstandelingen, maar ook van Duitse vorsten die mogelijk nog neiging hadden zich met de zaken in de Nederlanden te bemoeien. Die lust was hen intussen na de omkeer in Parijs al vergaan. Alva liet die onderwerping van de overige steden in Gelre en die in Overijssel en Friesland verder over aan de stadhouders Hierges en de Robles en trok na Zutfen regelrecht op Holland aan. Zijn beide Nederlandse ondergeschikten dankten het aan hun gematigd optreden dat ze daar spoedig mee klaar waren, heel anders dan Alva zelf die, na in Naarden de moordpartijen van Mechelen en Zutfen herhaald te hebben, juist daardoor de ontembare tegenstand opriep die we in Haarlem, Alkmaar en Leiden kennen. In deze najaarsdagen van het jaar twee-en-zeventig verliet de graaf van den Bergh, in de steek gelaten door zijn bandeloze troepen, in een overhaaste vlucht het toneel waar hij een kortstondige glorie had beleefd. Ontredderd en ineensstorting nabij, trok hij weg naar Bremen waar hij zich met zijn gezin vestigde en vijf jaar gebleven is, financieel in een noodsituatie verkerend, door schuldeisers belaagd. Neen, verlaten was hij toch niet. Hercules van den Bergh, gevestigd op het huis Nathena te Zevenaar, Hillbebrandt van Els uit Didam van het huis de Bodenclau, uit veiligheidsoverwegingen eveneens naar Zevenaar verhuisd naar het

huis van zijn schoonvader n.l. de Leemcuyl, Henrick Ingengaem te Zaltbommel en Gijsbert van Heerdt bleven voor zijn belangen werkzaam.

Steven van Baerle, eveneens een ingezetene van Didam die te Zevenaar zijn tijdelijke verblijfplaats zocht, maakte er bijzonder werk van de pachters over te halen hun pachten niet aan de rentmeester te 's-Heerenberg maar hem, als vertegenwoordiger en gemachtigde van de graaf van den Bergh, te voldoen. 4/. Een ander stuk somt de "willige" pachters op waarvan er dertien te Didam gevonden, de plaats waar van Baerle als medeingezetene natuurlijk de grootste invloed had, waar ook de rechter Arndt van Woldenburg tot de "willige" pachters behoorde. 5/ Die richter, zoals in Westervoort Hendrik Cloeck, was hij in zijn functie gebleven, niet meer namens "onsen lieven here Wilhem Grave tho dem Berghe" etc. maar namens Zijne Majesteit de Koning, maar dit had zijn gezindheid niet veranderd. Voor Hillebrandt van Els, die eens naar Utrecht wilde, schreef hij een paspoort uit dat deze als Kleefs ingezetene zich steeds neutraal had gehouden en "noch den Albanischen noch den Oranychen" ooit enige bijzondere partijdigheid had getoond. 6/

Dit herinnert aan de geste van tal van Nederlandse ambtenaren in de Duitse bezettingstijd van 1940 tot '45 toen er ook wel waren die iemand, wanneer deze om een of andere reden voor zijn veiligheid dit nodig had, een gewichtig papier of "Ausweiss" bezorgden. Dat in Didam de richter meedeed, zal op anderen zijn invloed niet gemist hebben. In Westervoort telde men maar twee "willige" pachters en in heel het ambt Bergh slechts vier. Doch hier stond men onder het direkte gezag en controle van de landdrost Van Anderlecht en de rentmeester. In het kerspel Etten wordt er een genoemd, doch in Gendringen telde men er negen waaronder - en dit heeft waarschijnlijk anderen bewogen - de pastoor. Ook de molenaar wordt hier genoemd waarvan in 1568, bij de inval en verovering van Uift, eveneens reeds de spontane medewerking werd geroemd.

Van de ingezetenen van de heerlijkheid Bijlant - dat wil zeggen de kerspelen Pannerden en Millingen - getuigde de graaf zelf dat zij hem "Steur undt Beistandt" gaven toen hij de prins voor hen een sauvegarde vroeg, omdat ze vanuit Zalt-Bommel en Buren gebrandschat werden. 7/.

Veel zoden zette het toch niet aan de dijk. De Durvers die deden het, gedragen als ze zich wisten door de algemene sympathie van de grote

meerderheid, doch voor deze zwijgende meerderheid was de stap van sympathie naar reële daden toch te gewaagd. De vrees voor harde en strenge maatregelen van de vertegenwoordigers der regering was natuurlijk niet ongegrond. Henrick Ingengaem, die als 's graven vertegenwoordiger in het bevrijde Zalt-Bommel was gevestigd, wilde een troep soldaten zenden om enige van de rijkste pachters gevangen te nemen. 9/

Een advies, daaruit, al of niet uitgevoerd, wel blijkt dat men weinig roemen kon op het resultaat van van Baerle's pogingen.

Voor graaf Willem was er in Bremen niets anders te doen dan met belangstelling de gebeurtenissen in de Nederlanden te volgen en af te wachten wanneer de tijd kwam dat hij in zijn rechten als graaf van den Bergh hersteld kon worden om dan in Gelre de rol te kunnen spelen, die hij zichzelf toedacht en waarop hij als drager van de tradities van zijn Huis meende recht te hebben. Eenmaal heeft hij nog een poging gedaan een eigen krijgsmacht op de been te brengen, namelijk in 1574, ongetwijfeld ter gelegenheid van de onderneming van de graven Lodewijk en Hendrik van Nassau, ten doel hebbend de Spanjaarden uit Holland, speciaal voor Leiden, te verdrijven; de onderneming, die eindigde met het drama op de Mokerheide. 10/.

De graaf had ook naar Holland kunnen gaan om daar in de strijd voor de vrijheid het zijne bij te dragen. Eenmaal is er sprake geweest van een stadhouderschap voor hem van West-Friesland, waar de prins de ruwe Watergeus Sonoy eigenlijk wel kwijt wilde. 11/. Prins Willem stuitte evenwel op teveel verzet van Sonoy's aanhang, die hij in de strijd nog te zeer nodig had. En graaf Willem heeft deze plaats waarschijnlijk niet zo bijzonder begeerd. Voor hem was eigenlijk maar één plaats begerenswaard: het stadhouderschap in Gelre, in welk gewest hij, evenals zijn voorvaderen, als graaf van den Bergh de eerste plaats wenste in te nemen. Dit blijkt wel uit de desiderata die hij bij de onderhandelingen te Breda in 1575 ter sprake bracht. Het feit dat de koning zich, gedrongen door de recalcitrante houding der nog ongehoorzame gewesten, tot onderhandelingen met de rebelse gewesten genoodzaakt zag, verlevendigde natuurlijk de hoop op herstel aan eenieder begaan onrecht op schadevergoeding en eerherstel. Daar zou men stellig niet alleen in de opstandige gewesten, doch meer nog in de getrouwe op staan. Graaf Willem verlangde dat hem het geschut werd overgeleverd dat door de regering te Ulft was weggevoerd, ten tweede dat hem als schadevergoeding de huizen Schuylenborg en het

Hof te Dieren werden overgeleverd, terwijl hij rekende op het stadhouderschap in Gelre. 12/.

Hiermee tekent de graaf tenvolle uit zijn denkschema. Op de voorgrond staat de erkenning van zijn soevereiniteit opgesloten in de eis tot teruggave van het geschut, met andere woorden hij stelt niet dat hij ôf het geschut ôf schadevergoeding ervoor wil hebben, maar wil erkend zien dat hij krachtens zijn soevereine rechten, gerechtigd is er een eigen weermacht op na te houden. De eis dat hem ter schadevergoeding de Schuylenborg overgeleverd zou worden, hield daarmee nauw verband. Dit kasteel toch regeringsdomein, lag op Gendingens territoir alzo op het gebied van de graaf. Het vormde een inbreuk op de onverdeelde territoriale soevereiniteit van het grafelijk Huis. Buiten de Swanenborg, die van weinig betekenis was, was de Schuylenborg de enige vesting binnen het Berghse territoir die de heren en graven van den Bergh niet in hun macht hadden gekregen. Het was een reeds lang gekoesterd verlangen ook dit kasteel binnen het Berghse gebied onder te brengen.

Voorop stond dus bij de graaf de bevestiging van de volledige soevereiniteit van zijn territoir om dan op deze basis onbetwist de aangewezen leidende figuur in Gelre te zijn.

De onderhandelingen te Breda liepen op niets uit, zodat de graaf zijn illusies voorlopig weer in de lade der vrome wensen kon opbergen. Hij heeft hierna nog gedongen naar het stadhouderschap in Zeeland, waar hij volgens Henrick Ingengaem wel een goede kans had als hij zich er persoonlijk heen zou begeven. 13/.

Hij heeft dit echter niet gedaan, waaruit op te maken valt dat het hem niet bijzonder ambieerde. Overigens schijnt de prins zijn zwager liever niet op deze post te hebben gezien. 14/.

Zo was, na afwisselend hoopvolle verwachtingen en neerslaande teleurstellingen, het jaar 1576 gekomen, toen, na de plotselinge dood van de Spaanse landvoogd Requesens, het lang niet betaalde Spaanse krijgsvolk tot een georganiseerde mouterij en terreur van ongekeende omvang oversloeg, die tot gevolg had dat alle Nederlanden, op Luxemburg en Namen na, zich bij verdrag - de uit de geschiedenisboekjes bekende pacificatie van Gent - met Holland en Zeeland verenigden om met gezamenlijke krachten de Spanjaarden uit het land te verdrijven en de koning te noodzaken deze landen een bewind naar eigen opvattingen en tradities te geven. "Eerst dat alle officien injurien misdaden eende beschadicheden geschiet ter zaken van

den troublen tusschen de ingezetenen van de Provincien die in 't tegenwoordich tractaet ghecomprehendeert zijn soo waer offt in wat manieren dattet zij: Sullen vergheve vergheten ende gehouden zijn niet als gheschiet sulcx datter oorsaeke van dien ten ghenen tijden mentie ghemaect oft yemandt aengesproken en sal moghen worden."

Zo luidde de aanhef van het verdrag, dat ten doel had na "het vertreck van de Spangiaerts ende heure adherenten als alle saecken in ruste ende verseeckertheyt sullen sijn" het land weer onder het zelfbestuur der ingezetenen te brengen overeenkomstig de oude vrijheden en privilegien zoals dit was in de tijd van keizer Karel V.

Andere artikelen bepaalden dat ieder in zijn rechten, heerlijkheden en bezittingen zou worden hersteld. Wanneer konfiskaties door de Spaanse regering aanleiding waren geworden tot moeilijkheden en geschillen, moest een kommissie uit de Staten-Generaal deze uit de weg helpen en daarbij gedupeerden voldoende satisfactie geven.

Hierin school nu terstond de oorzaak van de teleurstellingen die graaf Willem van den Bergh te verwerken kreeg.

In de eerste plaats bracht de nieuwe situatie hem niet het begeerde stadhouderschap van Gelre omdat de heer van Hierges overeenkomstig de te Gent gesloten verdragen, hierin gehandhaafd bleef. Het vergeven en vergeten gold natuurlijk zowel voor hen die aan Spaanse zijde als aan de kant der Geuzen hadden gestreden. De tweede teleurstelling was dat een ander stadhouderschap, dat hem als pleister op de wonde zou kunnen worden bezorgd, n.l. in Friesland waar een vacature was - of zo men hem niet wilde zijn oudste zoon Herman -, eveneens onthouden werd. Bij de beraadslagingen in de Staten van dit gewest werd zijn naam ternauwernood genoemd en kreeg George de Lalaing, graaf van Rennenberg, het stadhouderschap. 15/. De afloop van deze zaak was er des te bitterder om, omdat de jonge graaf van Rennenberg een bijzondere vriend van prins Willem van Oranje was, zodat het elke insider duidelijk was dat de prins zijn invloed op de Friese Staten wel ten behoeve van deze vriend, doch niet ten gunste van zijn zwager had aangewend.

Men moest in Gelre maar doen gelijk men in Brussel had gedaan, meende de graaf van den Bergh. 15/. Dat wil zeggen: met geweld alle vreemdelingen uit bestuurlijke functies verwijderen; alle vreemdelingen, rnen meende daar alle niet-Gelderse mee. Als men deze eruit wierp, was de stadhouder daaronder begrepen. Dan ook zouden er onder Kanselier en Raden geen vreemden meer gevonden

worden en deze hun grote invloed op de vergadering van de Landdag kunnen aanwenden voor de voordracht van een ander, een Gelderse stadhouder. De graaf twijfelde er niet aan dat hij dit dan wezen zou. Maar dit bleven vrome wensen die, omdat de praktijk ze niet verveelde, evenzovele voedingsbronnen voor verbittering werden.

Het behoudsgezinde element was in Gelre veel te sterk om met kans op succes een dergelijke omwenteling als in Brabant, te kunnen realiseren. Een bittere teleurstelling voor de graaf was ook de houding van de Staten inzake de satisfactie. Wat kwam er van terecht?

Zijn bezittingen waren door een slecht en korrupt beheer van ambtenaren, die meer hun persoonlijk voordeel dan de zaak der regering interesseerde, in verwaarloosde staat. Het kasteel te 's-Heerenberg, zijn gewone residentie, was uitgeplunderd en onbewoonbaar door niet herstelde oorlogsverwoestingen van 1572, zodat hij zich met zijn grote gezin te Ulft had moeten vestigen. Zijn broeder Frederik had zich meester gemaakt van de kastelen Boxmeer en Hedel, erfdelen uit de ouderlijke nalatenschap die hem, graaf Willem, toekwamen, doch die tijdens zijn ballingschap zijn broeder, steeds trouw spaansgezind gebleven, waren toegewezen.

Het bij de vrede van Gent vastgestelde rechtsherstel werd hem onthouden doordat men èn ter Staten-Generaal èn in de Staten van Gelre doof bleef voor al zijn betogen, niet verder gaande dan dit geschil ter onderzoek voor te leggen aan een arbitrage-commissie, een kapstok waaraan alles hangen bleef wat er eenmaal hing. Hetgeen ook eigenlijk min of meer de niet uitgesproken bedoeling was, in de hoop dat de tijd hier wel een oplossing zou brengen. Men wilde noch graaf Willem tegen zich in 't harnas jagen door een onomwonden nietigverklaring van zijn aanspraken, noch Fredrik van den Bergh tegen de haren in strijken door de uitspraak van het Spaanse bewind ongeldig te verklaren.

Dit bleek wel duidelijk uit de geste waarbij men deze toeliet al ondanks het protest van graaf Willem, als bannerheer zitting in de Staten te nemen, niet als graaf Willem van den Bergh maar als heer van Hornoet.

16/ Een figuur, die ondubbelzinnig het hopeloze geschipper demonstreerde dat tenslotte, en de een en de ander, naar middelen zou doen zoeken die, tegen de Staten in, naar het begeerde doel zouden leiden.

Deze middelen lagen voor de hand. Een nieuwe Spaanse landvoogd was in 't land gekomen, 's konings halfbroeder don Juan, een man van een overleefd romantisch spaans ridderstype, waarvan Gerrantes in zijn don

Quichot een onsterfelijke parodie heeft geschapen, één die op het diplomatieke vlak de kunst verstond de geschikste dingen op het ongeschikste moment te doen, maar een zeer beminnelijk mens, die velen voor zich innam.

Zijn komst schiep terstond bij velen een gevoel van twijfel en tweeslachtigheid; onzekerheid, wat men te doen had met Holland en Zeeland, de weg van het verzet verder bewandelen of de weg naar verzoenende onderwerping op te gaan. De pastoor van Sint Anthonis bij Boxmeer, Geryt Willemsz, meende graaf Willem wel over te kunnen halen zich met 's konings landvoogd te verzoenen. De macht van de koning, zo betoogde hij, was groot genoeg zijn ongehoorzame onderdanen in korte tijd met geweld tot onderwerping te brengen, zodat het raadzaam was zich met hem te verzoenen eer het zover was.

17/. Het was wel een - zij het wat grove - melodie die afgestemd was op de traditionele opportunistische politiek der graven van den Bergh, dat wil zeggen op de juiste tijd voor de stortbui onder de sterkste paraplu gaan schuilen, doch zover was het met de graaf Willem nog niet. Zijn relatie met don Juan ging niet verder dan het uitwisselen van beleefdheden en goede wensen voor het welvaren van 's konings landen.

De grootste teleurstelling en vernedering kreeg de graaf echter te verduren toen, nadat Gilles Barlaymont, heer van Hierges, naar de Spaanse kant was overgelopen, het stadhouderschap in Gelre vacant was. Te Gent was in 1576 overeengekomen dat de benoeming van stadhouders een zaak was waarin de Staten van de betrokken gewesten mee hadden te beslissen. In afwachting van de vrede met de koning, waarbij men hoopte deze eis te kunnen verwezenlijken, werden, bij vacatures, de stadhouders door de staten gekozen. Het woord was dus op die tijd aan de Gelderse landdag, waar, naar graaf Willem hoopte, toch zeker een grote groep zijn kandidatuur zou steunen.

Maar in de landdag waren de meningen hopeloos verdeeld. Daar was een kleine radicale groep die de kandidatuur van Floris van Pallandt, graaf van Culemborg, steunde. 18/. Een veel grotere factie was voor de benoeming van de graaf van Bossu. Dit waren de behoudsgezinden die vreesden dat men de weg naar verzoening met 's konings landvoogd, te moeilijk zou maken door al te radikale eisen te stellen. "O Nederlant let op u saeck", Bossu, stadhouder van Gelre! De graaf van Bronckhorst vreesde dat men "sich daermee scedigen solde". 19/.

Neen, Bossu was geen man als Hierges die terstond weer onder de gehoorzaamheid van 's konings gezag zou terugkeren. Maar hij behoorde toch stellig niet tot degenen die onverkort zouden vasthouden aan de eisen die in de vrede van Gent geformuleerd lagen. Hij was één der vertegenwoordigers van de hoge adel die, met enige konsessies en beloften van 's konings zijde, gemakkelijk over te halen zou zijn de partij van de opstand te verlaten. Een dier genen die, met toenemende ergernis en ongerustheid, de gang van zaken beschouwde en in het eenmaal begonnen verzet de sneeuwbal zagen die voortrollend een lawine dreigde te worden, die niet meer te bedwingen was. Voorzeker, hen was de vrede van Gent voor lief geweest, doch toen steeds duidelijker bleek dat deze vrede onverkort niet te verkrijgen was zonder openlijke strijd met de koning, werd hun houding weifelender. Zij schrokken ook terug voor het toenemend optreden van de radikale elementen in de opstand, de Calvinisten voorop die - gelijk in Vlaanderen bleek - begonnen met religie-vrijheid te eisen, maar in de praktijk de alleenheerschappij van hun Kerk realiseerden, gelijk dit in Holland en Zeeland in 1572 was geschied. Daar wilde men in Gelre niet van weten, omdat dit de verzoening met de koning, op grondslag van de vrede van Gent, totaal onmogelijk moest maken. Vandaar dat hier op de Landdag de kandidatuur van de graaf van Bossu naar voren kwam. Maar vandaar ook de opmerking van de graaf van Bronckhorst, voortkomend uit het standpunt van een middengroepering die nòch zich al te gemakkelijk aan een wat tegemoetkomende houding van het Spaanse gezag zich gewonnen wilde geven nòch zich met de radikale elementen wenste te verbinden.

Het moet voor de graaf van den Bergh een bittere teleurstelling zijn geweest dat een kandidatuur van zijn persoon niet eens een punt van bespreking had uitgemaakt en dat, toen een verzet rees tegen een benoeming van Bossu, een groot deel van de vergadering huiswaarts keerde, daarmee demonstrerend dat verdere beraadslagingen hen niet meer interesseerden.

Op de onvolledige vergadering is toen nog de kandidatuur van Prins Willem van Oranje gesteld, ongetwijfeld een poging van de mannen van het centrum die in de prins de man zagen die uiteendrijvende krachten wist te bundelen en te richten op het doel dat allen verenigden. Graaf Willem gaf zijn gedelegeerden last deze kandidatuur te steunen, stellig mede in de hoop dat hij dan als 's prinses luitenant reëel het stadhouderschap verwerven zou.

De bitterste teleurstelling voor graaf Willem bracht evenwel het verdere verloop. Omdat eensgezindheid op de Landdag niet bereikbaar bleek, werd op een volgende vergadering besloten de benoeming van een stadhouder over te laten aan de gouverneur-generaal, die door de Staten-Generaal was gekozen, aartshertog Matthias van Oostenrijk, voor wie men van de koning de Landvoogdij wilde afdwingen.

Hij benoemde 's prinsen broeder graaf Jan van Nassau, de klap die voor graaf Willem van den Bergh wel het hardst moet aangekomen zijn. Men heft, zo schreef Maria van Nassau eens, mijn man "so vor den kop geslagen" als men wel kon, hem alle recht onthouden, onrecht jegens hem begaan en al zijn goede bedoelingen te schimp en spot gemaakt.

20/. De bittere klacht was niet alleen aan de geadresseerde in dit geval, maar ook tot de prins gericht, hij, die, zoals iedereen wist, verantwoordelijk was voor deze benoeming.

Matthias immers, een onbeduidend ijdel man in Antwerpen, spottend griffier van de prins van Oranje genoemd, had ook hier gehandhaafd, zoals prins Willem het wenste. Als om de maat vol te maken kwam wat later een uitspraak van de Staten-Generaal, waarbij de heerlijkheid Hedel aan Frederik van den Bergh werd toegewezen.

"O Nederlant let op u saeck". Hier was weer een van die konfliktstoffen opgehoopt waardoor de zo noodzakelijke eensgezindheid verzwakt werd, weer een zere plek gemaakt, die opnieuw een barst of scheur kon worden bij de vele die de wankele konstruktie van de vrede van Gent al zovele vertoonde. Het getal dergenen onder de hoge adel die zich mokkend en teleurgesteld over wat de vrijheid gebracht had, meer en meer distancieerden, steeg. Sommigen hunner waren reeds, gelijk de heer van Hierges, naar de Spaanse kant omgegaan, anderen begonnen te weifelen, niet gezind zich onder de leiding van de prins van Oranje te scharen, een van hun gelijken evenmin gezind de religievrede na te streven die hij voorstond en die, zo meende men, de lokomotief was waardoor een terreur, gelijk de Calvinisten in Gent en Brugge uitoefenden - tot grote ergernis ook en verontwaardiging van de prins - voortgetrokken werd. De religie werd in toenemende mate het punt waar de geesten zich scheiden. Onverkorte handhaving van de katholieke godsdienst alléén, dit was en bleef de eis des konings. De tegenpool vormde het standpunt der Calvinisten, voor wie de strijd om de vrijheid der Nederlanden een strijd was voor de ware en zuivere religie, die alleen recht op vrije uitoefening hebben mocht. Daartussen bewogen zich degenen voor wie de strijd ging om de staatkundige en

politieke vrijheid der Nederlanden, die insloot dat men op grondslag van een religie-vrede de vrijheid had deze kwestie naar eigen opvatting op te lossen. Met de prins behoorde graaf Willem tot deze "politieken" die men zowel onder de katholieken als reformatorisch-gezinden vond, een brede groep onder de adels en de regentenkringen, "Religions Verwanten" zoals men ze in Gelre noemde, dat wil zeggen zij, voor wie de confessionele verschillen geen zaken waren waarover men elkaar bestrijden moest omdat het slechts modulaties waren van een en hetzelfde Christendom.

Sympathisanten zou men ze ook kunnen noemen maar dan zo te verstaan dat de ene nuance meer naar de katholieke, de andere naar de Reformatorische kant overhelde. Eén gedachte bond allen, n.l. dat de oude Kerk en haar hele organisatie een grondige hervorming nodig had.

Onder Spaans gezag was voor hen geen plaats. Dit weerhield ze van al te spoedig handelen en bond hen aan de politiek van prins Willem van Oranje.

Doch bij een man als graaf Willem van den Bergh die, gelijk anderen uit de hoge adel, zich een leidende plaats toedacht, daar ook krachtens zijn afkomst en zijn verdiensten voor de zaak van de opstand recht op meenden te hebben, kon op een gegeven moment de persoonlijke gekrenktheid de politieke overtuiging gaan overschaduwden. Heeft de prins dit kunnen voorzien? Hij kende zijn zwager natuurlijk en, mensenkenner die hij was, wist hij zeer zeker wat deze dreef. Juist daarom zal hij hem als stadhouder niet hebben gewild en de risico's van diens gekrenkte gevoelens genomen hebben. Hij had in Gelre het glacis van de vesting Holland een man nodig die onwankelbaar alle streven, dat erop uit was zich met het Spaanse gezag te verzoenen zonder dat de staatkundige vrijheid gewaarborgd was, zou weerstaan. Een man die buiten en boven de persoonlijke rivaliteiten in Gelre stond, buiten en boven de wrijvingen en tegenstellingen van verschillende groeperingen met hun sympathieën, hun rivaliteiten en particularismen. Er moest een man zijn die al deze uiteenvliedende krachten op één synthese, de strijd voor de vrijheid der Nederlanden wist te bundelen. Graaf Jan van Nassau zou dit moeten doen. Het begin was niet zo aanmoedigend: bij de plechtige installatie en beëdiging op de Gelderse Landdag viel de afwezigheid van enkele heren op, in het bijzonder van Gelre's bannerheer de graaf van den Bergh, die zich zelfs niet verwaardigd had een gedelegeerde te zenden. Voorzeker, hij

verontschuldigde er zich later over maar geen insider kon geloven dat er geen opzet achter zat.

Het was als het ware de eerste demonstratieve stap van een zich wijzigende houding van de graaf, een zich terugtrekken op een zelfstandig politiek vlak als soeverein van het graafschap Bergh. Voorlopig kwam daar praktisch nog niets van doordat het Berghse gebied voortdurend door Staats huurbenden was bezet. Dit was al in het voorjaar van 1578 begonnen met de troepen van Casimir van de Palts, een Duitse vrijbuiters die met heel zijn leger door de Staten in dienst was genomen **21/**. Ze werden wat later naar het Zuiden gedirigeerd, doch werden spoedig door anderen gevolgd, ongeregelde huurbenden die op de boeren verhaalden wat hun betaalsheren hen te kort deden "Ach wer soll teglich wenen und kermen deser underthanen nicht bewegen und zu Christlich mitleit ruren", zo schreef de graaf van den Bergh aan Jan van Nassau, "da sie niet allein Irer haat, Vihe und gutter beraubt, Kleider, Kleinot und Kasten geplundert, grosse financy, gelts und schult zu unterhaltungh der Reuter gemacht, sunder dabei gants vrientlicher umgegangen wirdt. Es hat Inen in Dorff Sedam allein verschaffen müssen teglich ahn ein derdehalff hundert thaler".

Desondanks waren de soldaten het dorp binnengevallen "und baven zugesachte treuw und glauben sich deaselbst gamts frevelmutich angestalt, den Inwoner vrientlich angegriffen und nieuwe plunderungh eintheils fast in werck gestalt und das ubergebleven vehe, wass sie bekimmen kuntten, alles zum rauf preis gemacht. Folgends in Diem gefallen, vientlich des leuth so adell, als sunst gefenglich wegh gefunhrt und teglich 400 thaler adheischen thun". In het geheel heeft men ingezetenen reeds 10.000 daalders afgeperst. **22/**

In een ander schrijven vermeldt de graaf hoe "die kriegleuth so gants barbarisch angericht, die heuser gebrent, die leuth auff-setzlich ermordt, ja schwanger Frauen nicht geschonet". Een andere bende ruiters en voetvolk had zich "zu Westervorth ein Zeitlanck erhalten, daselbst alle viantlicke mutwill geubtt, die hauser geplundert und von danen auff Elten gerucht sich villerlei druwunge vermessen und meine underhanden, war sie an zu treffen gefendlich in zu zihen, in dorffer zu halten, die hauser angesteichen, die leut erschossen und unerhorter martyren angethan, grosse sommen penningen erfordert und durch pyn erhalten, geplundert und alles zum rauff gernacht." **23/**

"Lieber Gott ! was is der einer mensch dem ungluck ruher unterworffen als der ander! Ich muss ja zum ungluck und creutz geboren sein und

befinde nit anders dan duss ein eilent in ander gestechen zu werden.”

24/ De toon van voldoende zelfbeklag vindt voldoende verontschuldiging in de zwarte, uitzichtloze ellende waarmee graaf Willem en Maria van Nassau dagelijks werden geconfronteerd. Pest, hongersnood, oorlog, de onvermijdelijke gezellen van elkaar in vroeger eeuwen. De oorlog, die hongersnood en ondervoeding bracht waardoor de mensen vatbaar werden voor ziekten die, eenmaal uitgebroken, epidemieën van dood en verderf werden, de grote gesel van vroeger eeuwen, de pest in de eerste plaats.

In november 1578 berichtte men te 's-Heerenberg dat er in dit jaar reeds 150 mensen aan de pest bezweken waren. 25/ Dit was in een stad, waarin op deze tijd 150 haardsteden werden geteld, alzo een bevolking van ongeveer 750 á 800 zielen. 24/ Twintig procent der bevolking in nog geen jaar tijds!

Te midden van deze ellende kregen de graaf en gravin van den Bergh op hun klachten van Jan van Nassau maar aanmaningen, om de goede zaak trouw te blijven omdat die nu eenmaal offers van allen vroeg. De prekerige en zalvende toon, die ons daarbij prikkelt, moeten we wellicht evenals de klaagtoon van graaf Willem, toeschrijven aan een bepaald boekentaal-stijlgebruik van die tijd, maar eenmaal toch werd het Maria van Nassau teveel. Op zijn verwijt dat haar man en zij wel eens meer ijver mochten tonen in het bevorderen der Reformatie in hun graafschap, kreeg de stadhouder ongenadig van zijn zuster de les gespeld: "so werdt keine van unsere underthanen dan wie Gots wort begieren zugelassen, sambt den heilig Abentmhal, und die dauf ..... den pabstlichten auch irer glaub frey gestalt, dadurch der prediger auch bekent, merer mit gewint desgleich dan da man schwingen walt; dan es is ein gab Gots und geine menschen schwange. "27/

Graaf Jan kende natuurlijk de weifelingen van zijn zwager. Hij had tot taak Gelre strijdbaar te maken tegen het Spaanse opdringen, dat snel ernstiger vormen aannam. In plaats van don Juan - in 1578 gestorven - was Alexander Farnese, hertog van Parma - zoon van de vroegere landvoogdes Margaretha - landvoogd geworden, een man met grote diplomatieke en militaire gaven die, met scherpe blik en juist psychologisch aanvoelingsvermogen en mensenkennis, besepte waar aan de zijde van de opstand de zwakke plekken zaten en waar de weifelingen uit voortkwamen. Het jaar 1578 nog bracht het verdrag van Atrecht, waarbij zich de Waalse gewesten aan het gezag van 's konings landvoogd onderwierpen. Dit was een gebeurtenis die veler gedachten

en gevoelens sterker bewogen in een richting, die tot verzoening met 's konings landvoogd kon leiden. Er waren al verschillende figuren die zich op de tweesprong voelden en via relaties in het Spaanse kamp met Parma of een zijner ondergeschikten, betrekkingen aanknoopten. Graaf Jan van Nassau trachtte dit te voorkomen door het konstitueren van de bekende Unie van Utrecht, een verbond van de vijf Noordelijke gewesten - Groningen, Friesland, Overijssel, Gelre en Utrecht - met Holland en Zeeland, waarbij men overeenkwam onder gehoorzaamheid van de gouverneur-generaal aartshertog Matthias, de prins van Oranje en de stadhouder samen te strijden tegen de Spanjaarden en hun aanhang en noch met hen, noch met wie de Generaliteit verlaten hadden - i.c. de Waalse gewesten - verbintenissen aan te gaan, noch in verstandhouding te treden, anders dan in eensgezindheid, met alle in de Unie verbonden gewesten, landschappen en steden. 28/.

Smalend sprak men in Gelre van deze "Hollantsche Union", daarmee de historische betekenis van de Unie van Utrecht scherper karakteriserend dan men zelf nog kon beseffen. De Unie toch - en dit was ook de reden waarom prins Willem ze afkeurde - beoogde de vorming van een cordon van gewesten rondom Holland, als kerngewest en was dus in wezen een staatkundige formative, die het staatkundige organisme der Nederlanden met Brabant als hart verscheurde. Ze is de oorzaak geworden dat de Noordelijke Nederlanden een staat werd die Hollands was.

Deze consequenties doordacht of doorzag men op dit ogenblik natuurlijk nog niet, al heeft men er dan blijkbaar toch wel iets van voorvoeld. Doch, als men denigrerend van Hollandse Unie sprak, doelde men er in de eerste plaats op dat aansluiting bij de Unie betekende, ten opzichte van onderhandelingen met de koning, zich vastnagelen op het standpunt van Holland. Dit hield in dat men dan o.m. onwrikbaar op de eis moest blijven staan, die men in Holland ten aanzien van de religiekwestie stelde, namelijk niet alleen vrijheid van religie in de overige gewesten, doch aanvaarding van de verhoudingen in Holland, zoals deze sedert 1572 waren, dat wil zeggen alleenheerschappij, althans

een monopolie-positie van het Calvinisme.

Behalve dat men dit ook in de eventueel vrije Nederlanden in Gelre in brede kringen niet wenste, besepte men ook te goed dat op deze wijze van een kompromis met het Spaanse gezag nimmer sprake kon zijn. Dit hadden de vredesonderhandelingen, in hetzelfde jaar 1579 onder

bemiddeling van de keizer te Keulen gevoerd, wel bewezen. Deze onderhandelingen waren met veel pompa en een vloed van welsprekende verklaringen van goede wil en vredesverlangen begonnen, waardoor in veler harten de hoop op een redelijke overeenkomst gewekt werd. De stad Zutphen overlegde met de graaf van den Bergh om op een kwartiersdag enige afgevaardigden te benoemen, die namens het Kwartier aan de onderhandelingen zouden deelnemen.

29/ Graaf Willem heeft inderdaad pogingen ondernomen, als gedelegeerde van Gelre, naar Keulen te worden gezonden, doch zijn gezelschap werd door de Staten-Generaal niet op prijs gesteld, een speldeprik meer bij de vernederingen die hij al had ondergaan. 30/ Men wist te goed dat de graaf als vertegenwoordiger op zou treden, niet alleen van zijn eigen belangen, doch ook voor hen die men Malcontenten noemde, dat wil zeggen zij die de gang van zaken aan Staatse zijde niet meer aanstonden, doch die evenmin gezind waren zich zonder meer aan Parma te onderwerpen.

Zij wensten de vrede van Gent als grondslag van de verhouding met het Spaanse gezag, te behouden om op deze basis een weg te vinden die tot een redelijk kompromis, waarbij aan de belangrijkste desiderata tegemoet gekomen werd, kon leiden. De onderhandelingen te Keulen hadden deze Malcontenten wel duidelijk gemaakt dat er van een kompromis met de koning geen sprake kon zijn als men aan Staatszijde aan de eisen, die uit Holland klonken, vasthield. Eigenlijk was het evident gebleken dat de koning slechts konsessies op ondergeschikte punten wilde en in essentiële zaken ook op het staatkundige vlak niets van zijn absoluut monarchaal gezag, wenste prijs te geven. Daar ging het tenslotte om, ook waar het de religiekwestie betrof, hoe mensen als prins Willem van Oranje een dier zaken zagen, die men in de Nederlanden zelf moest oplossen.

Zo scherp en duidelijk werden evenwel de zaken door allen noch gesteld, noch gezien. Men bleef in brede kringen de verwachting koesteren dat er met onderhandelingen wel wat te bereiken viel. In alle geval was het alternatief, dat niet anders dan een in omvang en geweld toenemende oorlog betekende, niet aantrekkelijk. Men had intussen al genoeg overlast en terreur van de Staatse huurbenden ervaren om er afschrik voor te hebben. Wat men zich in de kringen der Malcontenten voorstelde, was een vorm van een zekere niet gebondenheid, noch met de Staatsen, noch met de Spaansen, om vanuit deze positie met beiden te kunnen onderhandelen en ze tot

elkaar te brengen.

Dit paste zeer wel in het straatje van de graaf van den Bergh, die terugdacht aan de "styllzaeth und neutraliteit" - een formulering die hij in deze dagen ook bezigde - van zijn voorvaderen, speciaal graaf Oswald I in de Gelderse troebelen uit de laatste decennia der 15e eeuw, dat wil zeggen erkenning van zijn graafschap als non-belegerent en neutral, om in deze stelling als bemiddelende macht te kunnen optreden. 31/.

Hij heeft het plan gehad de boerenlandweer in zijn graafschap te mobiliseren om op deze wijze het Staatse Krijgsvolk eruit te drijven.

32/ Het werd hem door Jan van Nassau zeer kwalijk genomen dat hierdoor het verzet der boeren, dat hier en daar zich reeds had geopenbaard, werd aangemoedigd. Graaf Willem antwoordde hierop dat dit niet meer aangemoedigd behoefde te worden, omdat het gedrag van het krijgsvolk dit in het geheel niet nodig maakte. 33/

Uit deze zelfde gedachtengang vloeide de opdracht voort, die hij zijn gedelegeerden ten Landdage meegaf o.m. inhoudende dat zij zich verzetten moesten tegen het opleggen van deelname aan schattingen, die door de Staten-Generaal bepaald waren. Aangezien het graafschap Bergh exempt was, had men niet het recht het voor een bepaalde quote aan te slaan. Men had ten Landdage deze opvatting "seer odieus" gevonden, doch de graaf oordeelde dit zeer vreemd, aangezien men toch zeer goed wist "das wir unsere Graffschafft und andere herlicheiden Ihre alte freiheitt noch van die aangemaissen generale midlen unnd andere contributien exemt unnd aussbescheiden lassen". Het zou werkelijk iets nieuws zijn als deze vrijheid, die zijn voorvaderen altijd genoten hadden, niet meer erkend werden. 34/.

In zijn onderhandelingen met Parma, die door zijn vertrouwensmannen George Oeglein Johan Vos van Plees en Frederik Uyttenham werden gevoerd, komt ditzelfde standpunt naar voren. De Spaanse landvoogd stelde er ongetwijfeld zeer veel prijs op de graaf van den Bergh te winnen, niet alleen vanwege de invloed die diens overgang in heel Gelre zou uitoefenen, doch ook om de strategische ligging van het gebied. Hij wenste n.l. vestigingen te bouwen op de Byland aan de Waal en te Westervoort aan de IJssel, om daarmee de rivierhandel der Gelrese steden te kunnen blokkeren. Graaf Willem wilde daarin wel toestemmen doch dan moesten deze vestigingen in zijn handen worden gesteld. Hij eiste ook overlevering van het huis de Schuylenborg zo gauw dit in 's konings handen was overgegaan. 35/ Voorwaarden die ondubbelzinnig

de bedoelingen van de graaf verraden: onafhankelijke en volledige soevereiniteit binnen zijn eigen gebied. Weer komt hier dat oude Berghse verlangen naar voren: het bezit van de Schuierenborg. De graaf eiste verder vrijheid van godsdienst voor zijn graafschap, een eis waaraan de reformatorische gezindheid van hem en zijn vrouw natuurlijk niet vreemd was, doch die evenzeer samenhang met zijn streven voor het graafschap Bergh, de zelfstandige positie te herwinnen die naar zijn mening zijn voorvaders ingenomen hadden. Nog in de 17e eeuw verdedigde men in Bergh de stelling dat het graafschap een soevereine staat was, die slechts in een door conventie weliswaar langdurige doch vrijwillig aangegane verbintenis, met Gelre verenigd was. Zoals de unie was aangegaan kon hij elk gewenst ogenblik opgezegd worden. 36/. Dit was dezelfde opvatting waaruit graaf Willem's handelen voortkwam en waarvan hij én tegenover de Staatsen én tegenover Parma de praktische consequenties trachtte te realiseren. Hij wilde tegenover beiden even onafhankelijk zijn.

Uit dit streven vloeiden in deze tijd al zijn handelwijzen voort. In de eerste plaats zijn relaties met de beruchte krijgsoverste Maarten Schenck, die met zijn troep het geducht versterkte kasteel Blyenbeeck in Opper Gelre als operatie-basis had gekozen. Later, n.l. in 1586, zou hij zich op de 's Gravenwaard vestigen bij de splitsing van Rijn en Waal, waar hij de naar hem genoemde Schenckenschans liet bouwen. Met zijn troep, soldaten gelijk Parma het eens uitdrukte, die hem als honden volgden en door hem als honden werden behandeld, diende hij, al naar het belang van tijd en omstandigheden meebracht, wie hij wilde.

Had hij aanvankelijk de Staatsen gediend, na het tot stand komen van de Unie van Utrecht, streed hij met de Spaansen mee.

In de zomer van 1579 maakte hij zich van Doetinchem meester, waar hij evenwel na drie dagen weer uitgeworpen werd. Doch in die korte tijd had men in de stad doctor Abraham Gier en Jurrien von Koppel, vertrouwelingen van graaf Willem van den Bergh, bij de "Blijenbeeckers" gezien. De graaf had, zo meende men, Schenck de overval op Doetinchem gemakkelijk gemaakt, minstens door diens doortocht over Berghs gebied te bevorderen. 37/.

Graaf Willem werd er ook van verdacht mede de hand te hebben gehad in de boerenopstand van de Goykers, dat wil zeggen de ingezetenen van Halle, Zelhem, Hengelo en Ruurlo, waardoor het Staatse krijgsvolk in de omgeving van Emmerik te hoop gedreven werd, waar de prins van

Hohenlo, na uit Holland versterking te hebben ontvangen, de troepen hergroepeerde, om vervolgens het verzet neer te slaan. In een onbarmhartig gevecht bij het klooster Sion, in de omgeving van Doetinchem, werd deze uitbarsting van malcontentisme in bloed gesmoord. 38/.

Het was niet toevallig dat deze boerenopstand samenviel met een gelijksoortige, niet minder felle beweging van de plattelandse bevolking in Overijssel, de opstand der z.g. desperaten, aangezet naar men meende, door de graaf van Rennenberg, een der bekende malcontentten, evenals de heer van Anholt, wiens officieren de Goykers aangevoerd hadden. Beide heren wendden zich hierna van de Unie af om zich met Parma te verzoenen, het onafwendbare resultaat van het zoeken naar een uitweg door malcontenten. De spaanse landvoogd begreep dit zo goed als graaf Jan van Nassau. Parma b.v. had in zijn legerkamp vreugdevuren doen ontsteken op het bericht dat de malcontenten in Vlaanderen onder leiding van de heren von Nontigsy en Lamotte, zich van de Staten afgescheiden hadden om hun eigen weg te gaan; graaf Jan van Nassau zocht het malcontentisme te onderdrukken door tegenovergestelde krachten de sleutelposities in Gelre te bezorgen en aan de macht te brengen. Het middel daartoe was het oproepen van wat door een van onze historici het best gekenschetst is als "Revolutionaire Reformatie", 39/ dat wil zeggen langs de weg der demagogie in de steden tegen de aan het bewind zijnde magistraten, het revolutionaire Calvinisme in beweging te brengen.

Kerkelijk gezien had het Calvinisme maar een aanhang die hoogstens enkele percentages van de bevolking omvatte.

Het werd veelal versterkt door talrijke elementen onder de Staatse bezettingen, veelal uit Holland afkomstig en van een revolutionair élan bezielde tegen al wat Spaans, spaansgezind of niet voldoende antispaans was. Dat gaf meestal de Calvinisten dé moed gewapenderhand en met geweld hun eisen af te dwingen in het besef dat de gewapende macht, zo al niet met hen medespelende dan toch stellig lijdelijk zou toezien. Hoewel verder klein in getal was de politieke invloed van de Calvinisten omgekeerd evenredig daaraan.

In de eerste plaats hadden zij onder de lagere volksklassen slachtoffers van sociale en economische ellende, door de oorlog nog verergerd, een revolutionaire achterban die hun revolutionair optreden een brede en stevige fundering gaf. Het volk koos gemakkelijk partij tegen de regenten, de mensen van de gevestigde orde, door wie het daartoe ook

werd gedreven.

De vertegenwoordigers van de gevestigde orde waren de magistraten en de clerus, die nog altijd dezelfde waren als in de tijd van Alva, gewillige werktuigen van de met elkaar verbonden machten van Staat en Kerk.

Toch weer niet alle. Onder deze regenten waren er velen die nóch Spaans nóch clericaal gezind waren.

Zij waren voorstanders van een hervorming der kerkelijke verhoudingen zodat zij, hoewel geenszins Calvinisten, de kracht der beweging die van het Calvinisme uitging met meer of minder sympathie begroetten. In Gelre noemde men hen Religionsverwandten. Zij waren voorlopers der latere Libertijnen, mensen voor wie de reformatie slechts de betekenis had van een beweging, die voor allen een zekere vrijheid van godsdienst waarborgde, zonder dat er dwang werd uitgeoefend voor welke modulatie dan ook. Hun houding werd mede beheerst door een anti-clericalisme, dat zich verzette tegen de bemoeienis van Kerk en clerus met het staatkundige leven. Men vond deze Religionsverwandten zowel onder hen die de band met de oude Kerk wensten te handhaven als onder hen die voor een gereformeerde vorm van Christendom opteerden.

Zo lagen in grote lijnen de verhoudingen waarmee graaf Jan van Nassau te maken had, hij de overtuigde Calvinistische ijveraar die trouw, zonder ooit eenmaal over te slaan, de diensten - destijds niet alleen 's Zondags maar ook meermalen in de week - bijwoonde. Openlijk beschermde hij zijn geloofsgenoten, die in tal van steden weldra hun bijeenkomsten konden houden, soms onofficieel toegelaten in een particulier lokaal, elders in een kerk die de magistraat hen onder druk had toegewezen. Des stadhouders opdracht was de religievrede te bevorderen, doch hij was een te vurige Calvinist - geheel anders dan zijn broeder prins Willem van Oranje - om anders dan maar heel zwakke pogingen te doen, zijn geloofsgenoten in hun streven naar alleenheerschappij, te matigen. Hij kon zijn intense vreugde niet eens verbergen toen in Tiel de Calvinisten "ein kirch eingenommen dieselbe gesöubert und schön und aus denselben götzen und bildern ein herlich freudenfewer gemacht" hadden. 40/

De houding van graaf Jan moedigde de Calvinisten aan tot daden over te gaan, daarbij gesteund door de altijd aanwezige oproerige gezindheid onder de lagere bevolgingsklasse - het graauw of de heffe des volks der 19e eeuwse geschiedschrijving - en door de in andere

kringen aanwezige antipathie, die de dwangmethoden der voorafgaande periode op kerkelijk terrein jegens de clerus, gewekt hadden.

De door de stadhouder vernieuwde magistraten, voor het grootste deel uit "Religionsverwandten" samengesteld, bleken niet ongenegen de Calvinisten wat tegemoet te komen.

Nadat deze in Arnhem hun bijeenkomsten aanvankelijk in een vertrek van het stadhouderlijk hof hadden moeten houden, doch wegens de groter wordende toeloop zich daarvoor naar de Markt begeven hadden, werd hen de leegstaande Kerk der Minderbroeders ontruimd. De begrafenis van een protestantse vrouw in de familiegroeve in de Grote kerk werd aanleiding tot een felle botsing tussen katholieken en Calvinisten, waarop de Magistraat voor een afkoelingsperiode de kerk enige tijd voor alle diensten gesloten hield. Enige maanden later werd op verzoek der Calvinisten het gebouw, nadat altaren, beelden e.d. eruit verwijderd waren, voor de uitoefening der gereformeerde eredienst bestemd.

In Nijmegen verliepen de zaken op gelijksoortige wijze. Nadat hier de Calvinisten eveneens een kloosterkerk was toegewezen, eisten zij de Grote of Sint Stevenskerk op, betogende dat zij de meerderheid der bevolking achter zich hadden, zodat zij er de meeste rechten op hadden omdat de voorvaders der meerderheid evengoed de stichters waren al die der minderheid. Bovendien waren zij de aanhangers van het Evangelie in zijn zuivere vorm en verkondiging, hetgeen hun eveneens recht op de heersende plaats gaf. Politiek gezien bevatte het eerste argument beslist veel waarheid. De Calvinisten vormden ongetwijfeld de voortrekkers van een achterban die met hen hetzij in reformatorische gezindheid, hetzij in revolutionair sentiment, een groot deel der bevolking uitmaakten. Op de stadhouder moest hun argumentatie, zowel politiek als religieus gezien, veel indruk maken. Hij begaf zich naar Nijmegen om een poging te doen de religie-vrede te redden door de geestelijkheid te bewegen de kerk vrijwillig af te staan. Nadat dit mislukt was, werd ook hier de begrafenis van een protestantse vrouw in de kerk de aanleiding tot een rel die in een beeldenstorm, mede door de soldaten der bezetting uitgevoerd, ontaardde. 41/

In Zutphen waren het de soldaten van de bekende Watergeus Sonoy die op beeldenstormersmanier hun taak in deze opvatten en uitvoerden. In de kleinere steden werd het voorbeeld van de grotere gevolgd. De stadhouder bereikte op deze wijze ongetwijfeld het resultaat dat

Gelre zich bij zijn Unie van Utrecht aansloot.

Doch evenzeer versterkte hij het getal der Malcontenten niet alleen onder de uitgerangeerde magistraten, doch ook onder de "Religionsverwandten. "In hun genuanceerd, reformatorische gezindheid waren dezen bereid de Calvinisten een gereguleerde vrijheid van godsdienstuitoefening te waarborgen, zonder daarmee de ongehinderde uitoefening van de katholieke religie uit te schakelen. Het verloop van zaken was niet overeenkomstig hun verlangens; ze hadden het aanvaard omdat ze van de noodzaak ener grondige hervorming der kerkelijke verhoudingen overtuigd waren, mede in de hoop dat, als de rust was weergekeerd, werkelijke religie-vrede kon worden gerealiseerd. Toen ze evenwel tot de ervaring kwamen dat de Calvinisten, evenmin als de aanhangers der oude Kerk, andersdenkenden vrijheid van godsdienst wensten toe te kennen, groeide er bij velen hunner een gevoel van onbehagen dat door de houding van de stadhouder nog versterkt werd. Protesten tegen de beeldenstorm werden door Floris van Pallandt, graaf van Culemborg, smalend bejegend met een sfeer waarom men zich druk maakte om een handvol afgoden en de geschoren troep. Beroep op de vrede van Gent, waaraan men zich wenste te houden, deed graaf Jan van Nassau af met de snauw "Saift ende smeert u met de pacificatie; ick sie wel watter omgaet". 42/ Vooral de "Religionsverwandten", voor wie de oude religie nog een grote waarde vertegenwoordigde, voelden zich teleurgesteld en versterkten de gelederen der Malcontenten.

Verschillende hunner verschenen niet meer op de Landdag, zodat de Statenvergaderingen nog slechts een rompparlement geleken.

Daardoor lieten ze eigenlijk het terrein over aan hen die door alles heen de politiek van de stadhouder steunden of zich in alle geval daartegen bij gebrek aan voldoende achterban, niet vermochten te verzetten. Het had o.m. tot gevolg dat de uitoefening van de katholieke godsdienst weldra bij plakkaat werd verboden.

De "Religionsverwandten" voelden zich tegen de stroom niet opgewassen, lieten zich, omdat er geen ander alternatief was dan onderwerping aan het Spaanse gezag, meedrijven doch voelden er zich geenszins behaaglijk bij. De Magistraat van Arnhem schreef in deze dagen aan de graaf van den Bergh over de officieren - dat wil zeggen drosten, ambtenaren en richters - "uns up den hals gedrungen" vreemdelingen in Gelre.

De heren uitten hun onbehagen "dat oick wy an dieser und dergelycken

undordnungen so uth dem collegie - d.i. Kanselier en Raden - herkomme ein grot misfallen dragen und stedts wunschen dat dārin versehen und remediert worden muchte Diewyl averst die ungeordnete versammlung der Landschafft up Landtage dar van sich die Bannerheren und mehrendeils die van der Ridderschafft offtmal absentieren gerurte inconvenienten verursaeken sintemael wy gar seldom gude qualificierde personen oick wal onderwijlen gantz niemandt in den collegio hebben die den fremden Resolutionibus sich mit geburlichen inreden muchten wedersetten." Zij verzoeken de graaf en andere bannerheren zich niet langer afzijdig te houden opdat met gezamenlijke krachten "den Infallenden und upgedrungen beswerungen", wederstaan kunnen worden". 43/

Het waren geen malcontenten of spaansgezinden die hier hun ongenoegens uitspraken, maar een magistraat die door Jan van Nassau op het kussen was gebracht, also uitgesproken "Religionsverwandten", die hij van zich had vervreemd.

Neen, de stadhouder had, in plaats van in Gelre de krachten te bundelen, ze uiteengedreven. Zijn Unie was in stee van een verenigend element, een teken van tegenspraak geworden. Hij zelf was ook teleurgesteld. Niet minder de prins van Oranje, die in zijn broeder toch niet de man meer zag waarop hij aanvankelijk had gehoopt. Hij, die er altijd op uit was de tegenstellingen te verzoenen, alle anti-spaanse krachten op één streven te verenigen en in vrede en eensgezindheid met elkaar te doen samenwerken, ieder in zijn waarde latend, aanzag met lede ogen hoe de politiek van graaf Jan ze juist uiteendreef.

Er trad een onprettige verkoeling tussen beide broeders in. Een en ander heeft Jan van Nassau bewogen zijn stadhouderschap te verlaten om er wat later afstand van te doen.

In Gelre stond men opnieuw voor de kwestie wie het stadhouderschap zou worden opgedragen. Weer, en meer nog dan enkele jaren geleden, was het de vraag van welke politiek hij te dragen zou zijn; de op de overheersing van het Calvinisme afgestemde politiek van graaf Jan van Nassau, of de gematigde richting van "Religionsverwandten" en Malcontenten.

O Nederlant let op u saeck

Opdat u vrijheyt niet in een hoeck en raeck.

Bronvermelding

- 1/ A.H.B. Inv. no. 363
- 2/ J.S van Veen I.c.
- 3/ H.A. Enno van Gelder in A.G.N. V bl. 30 e.v.
- 4/ A.H.B. Inv. no. 404
- 5/ A.H.B. Inv. no.1676
- 6/ A.H.B. Inv. no. 3324
- 7/ A.H.B. Inv. no. 366
- 8/ A.H.B. Inv. no. 1676
- 9/ idem
- 10/ A.H.B. Inv. no. 1154
- 11/ A.P. van Schilfgaarde: Het Huis Bergh bl. 192
- 12/ A.H.B. Inv. no. 366
- 13/ A.H.B. Inv. no. 1679
- 14/ J.A.G.C. Trosée: Het eerste Tijdvank van het verraad van Gr. W.v.d.B. bl. 30
- 15/ A.H.B. Inv. no. 363
- 16/ dáblaing van Giessenburg: Bannerheren en Ridderschap van Zutphen (`s-Hage 1877)
- 17/ A.H.B. Inv. no. 426
- 18/ A.H.B. Inv. no. 368
- 19/ dáblaing o.c.
- 20/ A.H.B. Inv. no. 445
- 21/ A.H.B. Inv. no. 369 Trosée o.c. bl. 47
- 22/ A.H.B. Inv. no. 371
- 23/ Idem
- 24/ R.W. Tadema o.c. Bijlage no. 89
- 25/ A.H.B. Inv. no. 7282
- 26/ A.H.B. Inv. no. 1837
- 27/ A.H.B. Inv. no. 445
- 28/ A.H.B. Inv. no. 28
- 29/ A.H.B. Inv. no. 370
- 30/ Trosée o.c. bl. 71
- 31/ A.H.B. Inv. no. 28
- 32/ A.H.B. Inv. no. 370
- 33/ R.W. Tadama o.c. Bijlage no. 44
- 34/ A.H.B. Inv. no. 370
- 35/ Trosée o.c. Bijlage no. 13
- 36/ A.H.B. Inv. no. 37

- 37/ A.H.B. Inv. no. 370 Trosée Bijlage no. 32
- 38/ J.S. v. Veen: De Boerenopstand in 1580 (B.M.G. 5 bl. 161)
- 39/ H.A. Enno van Gelder: Revolutionaire Reformatie Kampen 1943
- 40/ P.J. Blok: Gesch. v.h. Ned.Volk III bl. 223 (Groningen 1896)
- 41/ H.A. Enno van Gelder: o.c. bl. 79 e.v.
- 42/ P.J. Blok: l.c.
- 43/ A.H.B. Inv. no. 372

IV. De Alteratie.

Twee kandidaten waren er voor het stadhouderschap in Gelre, namelijk Adolf van Nieuwenaer, vertegenwoordiger van de harde politiek van graaf Jan van Nassau en graaf Willem van den Bergh, de man van het kompromis. Op papier was dit kompromis er al toen in 't begin van 1581 door het vertrek van Jan van Nassau het stadhouderschap vakant was geworden. De 31e Mei 1580 waren n.l. de onderhandelingen met Parma met een eindverdrag besloten.

Naast algehele "vergetenis" over alles wat er jegens de koning misdreven was, kreeg de graaf kommando-posten toegezegd voor hem en zijn zoons. Verder werd hem de belofte gedaan dat op hem en de zijnen niet de toen veel gehuldigde en in de praktijk ook gehouden stelregel "haeriticis non est servanda fides", zou worden toegepast. De pacificatie van Gent zou voor hem geldig blijven, zoals ze ook van kracht bleef voor geheel Gelre en Zutphen, als het onderworpen was. De privileges en vrijheden van zijn graafschap werden erkend, terwijl er van het aanleggen van vestingen op zijn gebied geen sprake meer was. Hij was gehouden in zijn graafschap de katholieke godsdienst te handhaven, zoals dit gebruikelijk was in de tijd van keizer Karel V. Dit hield waarschijnlijk in dat er van inquisitie geen sprake zou zijn. Hij moest verder een eed van trouw aan de koning afleggen in handen van een door de hertog van Parma aangestelde gekommitteerde. ^{1/} Met uitzondering van het punt der religie-vrijheid was dit verdrag zeker niet onaanvaardbaar voor allen die een uitweg uit de moeilijkheden zochten. De grote kwestie was echter of er een basis van wederzijds vertrouwen was, die een waarborg vormde voor een royale en loyale uitvoering van de overeenkomst. Eenmaal de beslissende stap gezet, lag de praktische toepassing geheel in de macht van het Spaanse gezag waarin men beslist geen vertrouwen genoeg koesterde om er zich op te verlaten. Voorzeker, de tekst van het verdrag gaf ruimte genoeg om er een uitleg aan te geven die iedereen een zekere vrijheid gaf. Als er bepaald werd dat, wat de religie betreft, de verhoudingen zouden gehandhaafd worden zoals ze tijdens keizer Karel V waren, dan kon een royale interpretatie een waarborg zijn dat er van vervolging geen sprake mocht wezen. Zo lag het ook met de overige bepalingen. Maar men kende de intenties van Filips II én wat de religie én wat de handhaving en vestiging van zijn absoluut vorstelijk gezag betreft, genoeg om niet al te veel vertrouwen in een ruime interpretatie te hebben. Dat graaf Willem de belofte eiste op hem en de zijnen, niet de

stelregel tegenover kettters zou worden toegepast, bewijst hoe bij hem het geloof in de goede trouw van de Spaanse regering niet groot was. Als de goede trouw er werkelijk ontbrak dan was deze belofte niets meer waard dan alle andere verzekeringen, in het verdrag besloten. Het is in dit verband tekenend dat Parma graaf Willem, het door deze begeerde stadhouderschap over Gelre, niet wilde toezeggen.

De landvoogd verschool zich achter het motief dat niet hij, maar de koning het stadhouderschap te vergeven had, hetgeen niet anders was dan een gecamoufleerde, maar niettemin zeer duidelijke afwijzing.

Hierin nu school voor graaf van den Bergh juist het criterium voor de loyaliteit van Spaanse zijde. Hij wenste een machtspositie als basis, om van zijn kant de praktische uitvoering van het verdrag naar zijn opvatting te kunnen afdwingen en daardoor een verhouding te scheppen, die hem in staat stelde op het voorbeeld van zijn voorvaderen tijdens de Gelderse oorlogen een bemiddelende rol te kunnen spelen.

Deze machtspositie wenste Parma hem niet te geven, wat voor de graaf ongetwijfeld een reden tot weifeling was bij het nemen van definitieve beslissing.

Een tijd later verneemt men van een vijandige houding aan Spaanse kant jegens de graaf van den Bergh. 's-Heerenberg werd bedreigd door de krijgsbenden van Maarten Schenck en Jonker Jacob van Bronckhorst-Batenburg. 2/ Waarschijnlijk intimidatie-pogingen om de graaf uit de tent te lokken. Deze volhardde evenwel in zijn onduidelijke houding van nóch het een, nóch het ander met beslistheid te bekennen; noch Spaans noch uitgesproken staats, de opportunistisch dubbelzinnige houding die zo typerend Berghs was in de tijd van de Gelderse oorlogen. Adam Blancken, Spaans commandant te Anholt, ergerde zich eraan en beweerde dat al wat Spaanse troepen op Berghs territoir misdeden, hoog werd opgenomen, terwijl van de Staatsen alles vergoelijkt werd. 3/

Zo stonden de zaken toen het stadhouderschap in Gelre, door de afstand van Jan van Nassau, ten tweede male vacant was geworden. Het was in Gelre niet onbekend dat de graaf van den Bergh betrekkingen met het Spaanse kamp onderhield. Maar voor velen, t.w. de malcontenten, zowel onder "Religionsverwandten" als onder de tegenstanders van de Reformatie te vinden, was hij juist hierdoor de man die men wenste. Onaannemelijk was hij natuurlijk voor de pur-sang revolutionairen, de Calvinisten die in de strijd slechts één doel

kenden: de overwinning van hún Kerk, die alleen heersen mocht. Doch zij vormden slechts een betrekkelijk geringe minderheid die zeker niet alle reformatorisch gezinden omvatte, nog minder allen die, met een vorm van reformatie, toch wel sympathiseerden, doch daarom nog niet de katholieke Kerk wensten op te geven. Voor al dezen was de graaf van den Bergh verre verkieslijk boven Adolf van Nieuwenaer.

Prins Willem van Oranje, eigenlijk veel meer van de gezindheid der "Religionsverwandten" dan van de mannen der Calvinistische Revolutionaire Reformatie, bevond zich in een moeilijk parket.

Maria van Nassau, zich in deze dagen tot haar broeder wendend, kreeg van hem de verzekering dat hij de belangen van haar man zou behartigen als die van zichzelf, doch zo'n belofte op het persoonlijke vlak zei uiteindelijk weinig ten aanzien van de zaak waar het hier om ging. 4/

Politiek gezien was de keus uiterst moeilijk voor hem. In het revolutionaire Calvinisme school een kracht en een ontembare geest, die in de strijd tegen de Spaanse tyrannie de onmisbare stormtroep levered, waardoor de massa meegesleept werd.

Van de andere kant waren de krachten en de geest der vrijheid, die bij de maatschappelijke kringen scholen, waaruit regenten en regeringsfunctionarissen voortkwamen, eveneens onmisbaar. Hier toch leefde het bewustzijn dat de strijd voor de vrijheden en privilegiën in wezen een verzet was tegen de tyrannie van de absolute monarchie, die Filips II in de Nederlanden wenste te vestigen, zoals hij ze in Spanje kende. Uit deze afkeer van dwang kwam ook hun verzet tegen de religie-politiek van het Spaanse bewind voor, maar evengoed hun weerzin tegen de monopolie-positie die de Calvinisten voor hun Kerk opeisten. Voor hen betekende dit verkrachting van de geest, die bij de vrede van Gent tot uitdrukking was gekomen en die prins Willem van Oranje in nadere verdragen als de Unie van Brussel en de Religievrede, had trachten te redden.

Parma, die zo goed als prins Willem, de situatie doorschouwde en de mentaliteit van deze brede, genuanceerde middengroeperingen aanvoelde en begreep, trachtte door soepelheid en toegevendheid hun malcontente sentimenten om te buigen naar een richting, die tot verzoening met het Spaanse gezag leidde. Ongetwijfeld boekte hij er aanzienlijke successen mee, vooral bij diegenen voor wie de Revolutionaire Reformatie onaanvaardbaar was, doch de meerderheid bleef toch aarzelen en weifelen. Er was een vage intuïtie dat Parma's

toegevende houding uiteindelijk niet die van de koning was. Prins Willem begreep dit volkomen. Het uiteindelijke doel van Filips zou altijd hetzelfde blijven: de vestiging van een absoluut monarchaal gezag tegen alle Nederlandse tradities in; een volkomen gelijkschakeling van de Nederlanden met de overige gebieden van de Spaanse monarchie. Parma's soepele houding, ongetwijfeld een stuk van diens persoonlijke instelling, werd slechts toegelaten omdat de landvoogd voor het ogenblik onmisbaar was. Wanneer eenmaal de Nederlanden weer onder het Spaanse gezag zouden zijn gebracht, zou de politiek der absolute monarchie onverkort hervat worden.

Dit inzicht was stellig niet algemeen. Men koesterde de hoop - een hoop die door Parma's houding versterkt werd - dat er een modus te vinden was die, met behoud van de beginselen der vrede van Gent, tot een samengaan met - en erkenning van 's konings gezag leidde. De voor vele onaanvaardbare, op zijn minst onsympathieke Revolutionaire Reformatie, dreef hun gedachten in toenemende mate in deze richting al naargelang de politieke instelling, relaties en belangen, de een meer dan de ander.

Prins Willem kende en begreep deze houding volkomen.

Hij achtte ze natuurlijk gevaarlijk voor de strijd om de staatkundige vrijheid der Nederlanden, maar beseftte evenzeer dat de overtuigde medewerking van deze groeperingen niet minder onmisbaar was als die der pur-sang revolutionairen. In Gelre opnieuw een stadhouder stellen van het type van Jan van Nassau, ging niet meer. Hij schreef de Staten van Gelre dan ook een aanbeveling voor graaf Willem, volgens Hooft van de volgende inhoud "Mijn zwager biddende om aanbeveling tot het stadhouderschap heeft mij verklaart zijn groote lust en begeerte tot den dienst van de gerechtigde zaak des vaderlands. Ik moghte wenschen dat hij die wat eerder bewezen hadde. Doch beeter spaade dan nemmer." 5/

Het was bepaald geen zeer komplimenteuse aanbeveling, doch de prins kon, gezien de samenstelling van de Staten, op dit ogenblik moeilijk verder gaan. Hij gaf er in elk geval mee te kennen een figuur als Adolf van Nieuwenaar niet te willen. Op de najaarslanddag van 1581 werd graaf Willem tot stadhouder aangesteld en beëdigd. Wat Parma hem niet had willen geven had hij van Staatse kant verkregen, niet zonder dat hij er de Spaanse landvoogd van in kennis had gesteld die de hoop uitsprak dat de graaf op deze wijze Gelre en Zutphen onder het gezag des konings kon terugbrengen. 7/ Verraad? 't Is maar hoe het gezien

wil worden. Het was niemand onbekend dat graaf Willem met Parma onderhandelde. Het was juist omdat men in hem een bemiddelende figuur zag, waarom de middengroeperingen hem als stadhouder wensten.

Als Parma en de graaf spraken van onder het gezag des koning's terugkeren, begrepen zij daar niet hetzelfde onder. Voor graaf Willem betekende dit het scheppen van voorwaarden voor een uiteindelijke vrede, waarbij de vrije staatkundige positie van het land, onder erkenning van het gezag des koning's, verzekerd was. Gezien het streven van Philips naar een absoluut vorstelijk gezag, was dit het zoeken naar de kwadratuur van een cirkel, wat prins Willem van Oranje van den aanvang af doorzag. Doch de graaf van den Bergh geloofde in zulk een oplossing en was er van overtuigd dat hij, voor wat Gelre betreft, de aangewezen man was om dit te bereiken. Het was zelfoverschatting van zijn persoonlijke kwaliteiten, naast een schromelijk tekort aan inzicht in de werkelijke machtsverhoudingen, doch dit doet niets af aan de gedachten waarop het handelen berustte, zowel van de graaf als van vele anderen, voor wie hij de man was die hun politieke willen vertegenwoordigde.

De beëdigingsformule verplichtte de graaf o.m. tot trouw aan de Unie van Utrecht en tot handhaving van de gereformeerde religie, zoals deze in de hoofd- en andere steden "ut sonderlinge gnade Codes" was ingevoerd. Een bepaling, die natuurlijk gesteld was om de Calvinistische factie met de aanstelling van de nieuwe stadhouder, te verzoenen. Hoe de praktische toepassing zou uitvallen, hing van de uitleg af die men eraan wenste te geven. De graaf moest zich verder losmaken van alle verbintenissen die hij met Spaansgezinden had aangegaan. Hij was verplicht ieder bij zijn vrijheden en privilegiën handhaven en geen verkrachting daarvan toestaan. Inlegeringen en doortochten moest hij zoveel mogelijk beperken, terwijl er voor gezorgd zou worden dat, wanneer er troepen in garnizoen gelegd werden, ze geregeld betaald werden. In ambten en bedieningen mochten geen vreemdelingen - dat wil zeggen niet-Geldersen - aangesteld worden. 7/

Het behoeft geen betoog dat in deze bepalingen de desiderata van malcontenten verwoord waren. Tenslotte werd aan de graaf de verplichting opgelegd dat zijn graafschap Bergh op gelijke voet in de lasten, kontributies en schattingen zou bijdragen als andere ambten in Gelre en Zutfen.

Graaf Willem bedong dat deze gelijkschakeiing slechts zou gelden

zolang hij het stadhouderschap bezat.

Als hij eruit ontzet mocht worden of er afstand van deed, zou het graafschap Bergh zijn oorspronkelijke positie verkrijgen.

Het directe gevolg van een en ander was dat het Berghse territorium geheel en al opgenomen werd in het verdedigingsstelsel dat beoosten de IJssel tegen de vijand was opgebouwd. Spaanse troepen bezaten de vestingen Anholt, Bredevoort en Groenlo als uitvalsposten, waartegen van Staatse zijde een defensie-linie was gevormd met de steden Zutphen, Lochem, Doesburg en Doetinchem als hoofdpunten. Daartussen had men de kastelen Dorth, Verwolde, Vorden, Hacfort, Bronckhorst en Keppel en Schuylenborg bezet, om de vijand te beletten zich van het platteland meester te maken. Dáár namelijk was men van Spaanse zijde op uit, geheel overeenkomstig de tactiek van de prins van Parma, ook in de Zuidelijke gewesten toegepast. Met zijn maar beperkte troepenmacht was de Spaanse Landvoogd niet tot ondernemingen van grote omvang in staat. Door zich van het platteland meester te maken en er de talrijke kastelen te bezetten, bemoeilijkte hij handel en verkeer en sneed hij de aanvoer van het platteland naar de steden af. Daarmee ondermijnde hij het moreel van de bevolking in de steden. Tengevolge van de er toenemende malaise en gebrek, werden ontevredenheid en verzet onder de lagere bevolgingsklassen aangewakkerd, hetgeen voor Spaansgezinden en Malcontenten de beste voedingsbodem vormde voor agitatie tegen het zittende bewind. Tegen deze Spaanse tactiek was de van Staatse zijde gevormde defensielijn, waarin elk kasteel dat in deze guerillastrijd nog dienen kon, werd opgenomen. 's-Heerenberg en Uft werden daar nu eveneens in betrokken, terwijl zelfs op de huizen de Wilt en Swanenborg onder Gendringen, Staatse bezettingen werden gelegd.

Terwijl graaf Willem juist na zijn vertrek uit 's-Heerenberg, zich op het stadhouderlijke hof te Arnhem geïnstalleerd had en deze maatregelen had getroffen, wist de vijand zich door verrassing meester te maken van Bronckhorst en Keppel. Op zichzelf waren dit, zoals de graaf schreef, geen veroveringen die van beslissende aard waren.

Deze kastelen waren geen vestingen waarvan het verlies zo zwaar woog, doch men moest de strategische betekenis ervan toch niet onderschatten. 8/ Bronckhorst in handen van de vijand, betekende dat het verkeer over de IJssel ernstig bedreigd werd, waar vooral de steden Zutphen, Deventer en Doesburg wel hinder van konden ondervinden, met alle economische en mentale gevolgen van dien. Persoonlijk was de

graaf er bovendien bijzonder bij geïnteresseerd, omdat dit Spaanse success, direkt na zijn installatie als stadhouder, de argwaan die men van bepaalde zijde jegens hem koesterde, wel moest versterken. Dit wantrouwen was in dit geval beslist ongerechtvaardigd, omdat hij in 't geheel niet van zins was Gelre zo maar aan Parma over te leveren. Integendeel, hij was er op uit zijn machtspositie zo sterk mogelijk te maken om, wanneer het tot een overeenkomst met de Spaanse landvoogd mocht komen - wat uiteindelijk wel zijn opzet was - te kunnen onderhandelen vanuit een stelling die de ander zou noodzaken de door hem gestelde voorwaarden te aanvaarden.

Spaanse successen waren hem zeer ongelegen, omdat ze zijn positie verzwakten. We zien hem dan ook maandenlang bezig ze ongedaan te maken en dit met een ijver en volharding die de meest wantrouwende geen voet aan de grond gaf. Terstond was hij doende een voldoende krijgsmacht naar Gelre te krijgen om Bronckhorst te heroveren. Het duurde evenwel enige maanden voor dit hem gelukt was, zeer tot ergernis van zijn plaatsvervanger in de Graafschap, overste Wolter Hegeman, die zich kwaad maakte dat de zaken zo "sleffelich" werden behandeld, terwijl de situatie zo gevaarlijk was. 9/ In de steden scholen er onder de burgerij vele onbetrouwbare elementen en woekerde volgens hem de "verraderie" als onkruid op een onverzorgde akker. Met argwaan beschouwden de militaire commandanten het in en uitlopen van boeren uit Aalten en Bredevoort, steeds dezelfde gezichten, altijd ook aankloppend bij dezelfde huizen, meest van aanzienlijke burgers. Hegeman deed wat hij kon om de steden van voldoende garnizoen ammunities en proviand te voorzien opdat "so sich die viandt ongewisset verschienen sall aldaer synen cop stoten". Te Zutphen had hij al eens de hele burgerij bij elkaar doen trommelen om in een gloedvolle toespraak ze op te wekken de zaak van het vaderland trouw te blijven, maar wat baatte al dit ijveren als tengevolge van al maar déliberereren geen daden werden gesteld. 10/.

Het ongeduld van Hegeman was begrijpelijk. Maar besluitvaardigheid was in de Unie, met haar veelheid van meebeslissende colleges en instantie en een dito schakering van kommando's, nu eenmaal verre te zoeken, zelfs als de vijand voor de poorten stond. Niettemin vond Graaf Willem bij het Unie-college, dat hier te beslissen had, n.l. de Landraad, toch wel direct gehoor. De zaak was echter dat de Staatse krijgsmacht zo bijzonder sterk nu ook weer niet was en men, om in de ene frontsektor versterkingen aan te voeren naar een andere, waar de

beschikbare troepen even hard nodig waren, deze onttrekken moest. Bovendien hadden de troepen de winterkwartieren reeds betrokken zodat een concentratie van enige betekenis tijd vergde. Chronisch geldgebrek sprak ook immer een woordje mee. Op het terrein der financiering van de oorlog bestond er al evenmin veel eensgezinde bereidheid tot offers met het gevolg dat, door de onderlinge rivaliteit tussen de provincies, het met de geldmiddelen vaak een hopeloze zaak was. Het krijgsvolk werd zeer slecht en soms maandenlang in het geheel niet betaald, wat weer aanleiding was tot onwil bij de soldaten, dienstweigering en desertie en dit juist op momenten dat men ze het meest nodig had, gelegenheden die de huurknechten natuurlijk aangrepen om betaling hunner achterstallige soldij af te dwingen. De Landraad stelde in deze dagen 8000 pond ter beschikking ter betaling van het krijgsvolk, wat tot de konklusie leidt dat er op dit tijdstip weer eens zoiets gaande was.

Eindelijk tenslotte, kreeg de Engelse overste Norris order om met zijn legercorps van Friesland, waar het gelegerd was, naar het IJsselfront te trekken, zodat op 19 Januari 1582 kon gemeld worden dat men "über den Issell geruckt und schantzen angefangen, dass auch der veltoverste Noreiss sambt den Coronell Hegeman sich beide in posten dabei finden ind alles mit solchen Ernst, dapferheit und stanhaffter gemuth angefanghen, dass der viant strack dass Vleck verlassen und mit verlasser und mit grosser saghafft (?) auff den huss lauffen und wall in anfanck etzlichte gefallen geschossen wurdt dath doch niemandt dotlich verwunt gewurde". 11/

Het klinkt als een overwinningsbulletin uit onze eigen tijd waarin men niet verbergen kan dat het sukses toch maar zeer matigjes is. Immers, de grote karwei moest nog beginnen. Men had de vijand uit het dorp op open stadje teruggedreven binnen de muren van het kasteel, maar het slot zelf moest nog veroverd worden. Het werd verder aan graaf Willem overgelaten. Norris keerde met zijn troepen weer naar het Noorden terug, waar men hem node had laten gaan. Tot 19 October, precies negen maanden, heeft de strijd rondom dit enkele kasteel geduurd en al die tijd is de overgeleverde korrespondentie van de graaf van den Bergh ervan vervuld.

Men was dan ook in de middelen, waarmee de oorlog gevoerd moest worden, maar zeer beperkt. Er was een schip op de IJssel verschenen met enig geschut aan boord. Een der commandanten had deze stukken aan land doen brengen om ze tegen de vijand op te stellen, maar hij

kreeg van de graaf uit Arnhem order om "das Geschutz fleissig achtung zu nehmen und mitten auf den stroom leggen lassen damit entweder durch verretterie oder schiessen den kein unrath im pulver komen ind das geschuts woll bewahrt sein muge".

Later werd bevel gegeven het naar Arnhem terug te brengen, zuinig als men klaarblijkelijk was op elk stuk dat men bezat. 12/ De vrees dat de vijand, goed op de hoogte gehouden van alles wat er in het Staatse kamp gebeurde, zich er door een onverhoedse aanval van kon meester maken, beheerste het doen en laten. In de Oostelijke provincies opereerde Parma's luitenant, de bekwame Portugees Francesco Verugo, stellig niet over een grotere krijgsmacht beschikkend als de Staten, maar veel beweeglijker en aktiever. Hij wist altijd precies waar en met succes een zet geplaatst kon worden, ingelicht als hij werd door de talrijke spionnen die er in het Staatse kamp rondliepen. Er is hier voedsel, proviand, munitie en van alles tekort, schreef Hercules van den Bergh, bij Keppel opererend, eens, maar spionnen en verraders zijn er te over. 13/. Ze waren meest te vinden onder het mom van argeloze onschuldige boeren en buitenlui die in de soldatenkampen of steden kwamen markten, maar in werkelijkheid als Spaanse spionnen dienden. In Zutfen, Doetinchem, Doesburg en andere steden was velen, gelijk het oordeel van een andere commandant luidde, "der Spaenschen wortel int harte gegraveert". Zij stonden in drukke korrespondentie met de z.g. glippers, veelal familie-leden, vrienden en in elk geval goede bekenden van deze malcontenten, meest afgezette en verdreven of uitgeweken regenten van het oude regime, die zich in Kleefse steden als Huussen, Zevenaer en Emmerik hadden gevestigd, zo dicht mogelijk bij huis om bij een verhoopde ommekeer dadelijk terug te kunnen keren en hun plaatsen hernemen. Deze "glippers" konspireerden daartoe én met het Spaanse gezag én met hun malcontente verwanten, kennissen en oud-collega's in de steden waar zij vandaan kwamen, waarbij boeren die daar met hun waren welkome gasten waren, als boodachappers fungeerden.

Jan en Alleman wist dat, maar niemand kreeg er vat op omdat er nooit wat te bewijzen viel en er onder de gezagsdragers en regenten te veel waren die, al hadden ze dan geenszins plannen zich aan de Spaansen over te geven, toch het bestaan van deze wederzijdse kortakten wel nuttig vonden.

Maar intussen verlamde het besef hiervan het moreel van de strijders aan het front, de soldaten, toch al geen vechters van hoog allooi. Maar

ze werden er dan ook naar behandeld. Betaling, voiding, verzorging, alles liet te wensen over. Terwijl het geschut, waarmee de vijand bedwongen had kunnen worden, voor Bronckhorst was weggevoerd, lagen de soldaten van Willem van Angeren in een open schans, blootgesteld aan het vuur van de vijand, die van de muren en toren "vlytelicken begint te arbeyden om bussen und sunst anderen geschut dair up the richten, gelyck hy alrede mit etlicken geschut gedain heeft".

Alle dagen, zo meldde deze hopman wat later, was de vijand "mit doppeil haecken (d.i. dubbele haakbussen) und bussen in die Schanze schiessen". Zijn soldaten waren er ellendig aan toe "die een geschoten dander mit cranckheit visitiert synde; und nyet eenen pennynck hebbende offte wetende wairmede sy hoir onderhouden konnen".

Doordat er zo veel ziek waren moesten de gezonden om de andere nacht wacht kloppen, "t welcke die knechten seer swaerlicken valt". De commandant van de tweede schans, voor Bronckhorst opgeworpen, Gilles Gansfort, schreef eveneens "in wat incommiteit ende benauthheit dat onse soldaten in der Schanze gelegen en sick altoes nae haer beste vermoghen tegens den vijandt gebruickt, daerdoor dan veel haer lyff end leven verloeren end onmaetlick quetzuur entfanghen hebben." Daarbij kwam dan nog het kwaad van "vertochlike (d.i. steeds maar uitblijvende) betalinge pover victualie end ansienlicke gebreck van oleydonge." de ellende verergerde. 14/ Hopman Wigbold van Eeuwsum, eveneens een tijd lang bij Bronckhorst gelegen, vertelde dat zijn mannen "welcke in gramschap ontsteken synde nae myn leven gestaen dewyl dat ick sie dagelicks rnit goede reden en vergevelicke woorden heb moeten ophouden om aldaer in die schanze te blieven". Ze waren er weggetrokken, de Veluwe op om er met roof en plundering hun schade te verhalen, doch de bevolking was er, gewaarschuwd door de overhead, geëvacueerd zodat ze niets te roven vonden of kontributies konden afpersen. "Met honger ende smaht ter wederkeer gedrongen end alhier comende bij gebreck van gelde end andere nootroft noch in meer aermoet end oproer" geraakt, waren ze op hun basis teruggekomen. Hij kon ze onmogelijk onder tucht houden, verklaarde hij in een ander schrijven als antwoord op een berisping, toen zijn soldaten zich onder Bergh aan veeroof en plundering schuldig gemaakt hadden "dan dar die soldaten von mihr meinen haubleuten und bevelhaberen umb dergleichen ungeregeltheit gestrafft und angesprochten werden ist haer ierste antwoordt. Schaft gelt. Wanneer

geit waer doe hadt der Oberst und bevelhaberen the commanderen anders so regieren wihr." Als ze binnen weinig dagen niet geld ontvangen, zullen ze "mich bevelhaberen und soetelaren plonderen die vendelen van de stanghen schueren und hoeren ganck gaen." Natuurlijk waren er op deze wijze geen krijgsbedrijven van enige omvang mogelijk en verklaart dit waarom er om het bezit van het kasteel zo lang gevochten moest worden. Alle aandacht was ook maandenlang op Lochen geweest, waar Verdugo onverhoeds in Juni het beleg omsloeg. De stad hield het uit hoewel de nood' hooggestegen was, tot het bij Deventer bijeengebrachte ontzettingsleger de Spanjaarden verdreef, maar het was dan ook een narrow escape, waarbij het bezit van de hele IJssellinie op het spel had gestaan. De verovering van Lochem had onherroepelijk het moreel en de kracht van het verzet in de Gelderse steden, toch al zo sterk niet, nog meer aangetast en de val van Zutphen, Deventer en andere steden met zich gesleept, zodat voor de vijand een aanval op Holland mogelijk zou zijn geworden. Het spookbeeld van de situatie van 1572/73 kwam in de verte voor ogen.

Men beseftte dit volkomen doch ondanks dit alles had het heel wat moeiten, overleg en overreding gekost, een voldoende krijgsmacht ter ontzet van de benarde veste, bijeen te krijgen. Maar, nadat de vijand voor Lochem verdreven was, bleek het al weer uit met de eensgezindheid in optreden. Graaf Willem kreeg van iemand de raad de gedemoraliseerde Spaanse troepen achterna te zitten. De kans op belangrijke successen zat er inmens in. 15/ In Twente en elders zaten veel Malcontenten, dat wil zeggen Malcontenten aan Spaanse zijde, eigenlijk voor een groot gedeelte mensen uit dezelfde maatschappelijke groeperingen als hun soortgenoten, aan Staatse kant n.l. zij die zich even onbehaaglijk voelden onder een door het Calvinisme beheerst regime als onder de dwang die de Spaanse heerschappij kenmerkte. Waren deze Malcontenten onder Staats bewind geneigd een weg op te gaan die tot overeenkomst met het Spaanse gezag kon leiden, onder Spaanse heerschappij hadden ze evenwel dezelfde gezindheid ten aanzien van de Staatsen. Zij waren malcontent, in welk kamp ze ook terechtgekomen waren, eenvoudig omdat ze bij geen van beide partijen de houding vonden die hen als de juiste voorkwam. Zoals deze malcontenten aan Staatse zijde op contacten met gelijkgezinden aan Spaanse kant uit waren, zo en meer nog zochten die in het Spaanse kamp naar relaties met geestverwanten onder de Staatsen. Daar moest

men nu gebruik van maken, meende deze briefschrijver. Hoe meer deze gelijkgezinde malcontente groeperingen de kans kreeg hun handen in een te slaan, zo was de achtergrond van zijn gedachten, des te groter waren ook de kansen dat zij het Spaanse bewind dwingen konden tot een oplossing van het conflict in het geest.

Graaf Willem was het ongetwijfeld met de schrijver eens maar moest spijtig constateren "Is klegliech dass durch diversche obrigkeit die sachen forderlich mit getrieben und besser disciplin nit können und sullen werden."

Overigens had Verdugo's nederlaag voor Lochem toch nog wel enige gunstige gevolgen voor de Staatsen. De vijand gaf Bronchorst en Keppel op, terwijl het door hem vermeesterde kasteel de Swanenborg bij Gendringen eveneens heroverd werd.

Vooraf de herwinning van beide eerstvermelde kastelen heeft Graaf Willem bijzonder verheugd.

Hij was persoonlijk bij de overgave aanwezig en schreef erover aan zijn vrouw hoe op 19 Oct. 1582 's morgens te tien uur het kasteel Bronckhorst aan hem werd overgedragen. De "Eenvoudige ende waerachtige verclaringe", jaren later door 's graven kamerdienaar Willem Cocq afgelegd - stellig toch niet zo eenvoudig en vooral niet zo waarachtig als ze zich presenteert - zegt dat de graaf voor beide kastelen zich zoveel moeite gaf omdat hij ze zelf, dat wil zeggen als persoonlijk machtsbezit, in handen wilde hebben. 16/ Cocq geeft hier de intenties van zijn meester inderdaad juist weer. Enige tijd later b.v. weigerde de graaf het garnizoen van het door Spaanse troepen bedreigde Venlo met enige vendels voetvolk uit Utrecht te versterken, omdat hij, gelijk hij aan zijn landdrost Diederik van Baer schreef, geen krijgsvolk wenste dat niet onder zijn directe bevelen stond. 17/ Van Baer moest het zo zien te dirigeren dat de eigen troepen van de graaf niet uit de garnizoenen gehaald werden om vervangen te worden door "die vendlein van andre obrigkeiten allenthalven in onsen gouvernement in denn steden (daruber wir dan geine gehorsam haben können) gelacht mogen wurden." 18/

Graaf Willem wilde in Gelre de macht geheel in eigen handen hebben omdat hij dit nodig oordeelde voor de verwezenlijking van zijn droom om met de achterban van malcontenten én tegenover Parma én tegenover de Staatsen, de bemiddelaarsrol te kunnen vervullen die hem in staat zou stellen beide partijen tot een goede vrede te noodzaken.

De goede vrede, waarvan hij tegenover vertrouwelingen voortdurend sprak, de vrede op basis van de Pacificatie van Gent en de Religievrede. Zo zou er een eind gemaakt kunnen worden aan de gruwel der verwoesting waaraan land en volk in Gelre ten prooi waren. Dit thema is voortdurend in de correspondentie van graaf Willem te vinden: de ellende van de boerenbevolking als gevolg van de oorlog. Die was dan ook verschrikkelijk. Hopman Wigbold van Eeuwsom meldde b.v. op 10 Juni 1583 hoe hij met zijn troep een overval op de vijand had verricht "welche mit 38 rotten zu Haxbergen gelegen," 's morgens vroeg bij de dageraad "als die die schaerwacht hatten abgeschlagen und wider in Ir rust gegangen fur irst mit den Ruitern das Dorff umbzingelende und mit den vuesvolck darein gefallen sein, dieselben 38 rotten Gott lob todt geschlegen undt die huuser darim sie sich vermeinten zu bergen in den brande gesteecken." 19/ Soldaten van het garnizoen in Doesburg hadden in de omgeving van Ulft geplunderd en er Rutger Bronckhorst en Gerhart in den Busch "bei nacht slaffende gewaltsamerhandt in haus gebrochten den gemelten Rutger erbarmlich verwundet und vorts nach Doesburch gefengen gesleift". 20/ Een schrijver van de hertog van Kleef meldt hoe Spaans krijgsvolk van het Friese regiment enige dagen in zijn land was gelegerd geweest, waarbij zijn onderdanen te Bislich, Grötterswickerhaim, Hunx, Hamwinckel, Millingen en Loykum met "stossen schlagen und verwunden" van alle voedsel, proviand e.d. waren beroofd en hun heil in de vlucht hadden gezocht. Een andere schrijver heeft het over de bedroevende toestand in 's-Heerenberg, doordat de burgerij er veel te lijden had van de Staatse bezetting die geen soldij ontving. Hopman Luith verlangde geregelde betaling anders kon hij zijn soldaten niet in toom houden, met het gevolg dat de burgerij in steeds grotere getale vanwege de terreur van het krijgsvolk, de stad verliet. De jonge graaf Oswald van den Bergh, derde zoon van de stadhouder, meldde eens dat de soldaten enige kooplieden uit Munsterland, die twintig ossen naar Arnhem dreven, van hun vee hadden beroofd. Vier stuks hadden ze behouden, terwijl ze de mensen de overige tegen hogere rantsoenen teruggegeven hadden. Zo handelde het krijgsvolk ook met de boeren. Eens waren de soldaten van het Berghse garnizoen weer uitgetrokken om te roven en te plunderen. De jonge graaf reed uit om de boeren te beschermen, doch de zaken hadden hun beloop reeds gehad. De boeren hadden de voor het geroofde vee geëiste rantsoenen al betaald.

Toen Oswald daarop de hoofdaanleggers van de overneming in boeien sloeg, ging de hele troep tot mouterij over zodat de jongeman zich genoodzaakt zag de gevangenen, op belofte van beterschap, vrij te laten, zijn gezicht reddend door in elk geval een adelborst, voor wie de overtreding zwaarder woog als voor gewone soldaten, gevangen te houden. 22/

De heer van Anholt beklagde zich dat zijn huislieden 's nachts van hun bed gehaald waren en weggevoerd "und damit allerley moetwyll erubet dieselber gepinicht un unbehoirlick getractirt," Diezelfde soldaten uit het garnizoen van Doetinchem hadden in het land van den Bergh "dat gemeide saeth van den felde mit mennichte van wagens nae Dottekum hen doen fueren". 23/ Het Kleefse territoir werd in 't geheel niet ontzien noch door Staatsen noch door Spaansen.

Engels krijgsvolk uit het garnizoen van Doesburg had in Wehl de ingezetenen "santz oevell tractiert uns miszhandelt, Inen nicht allein Ire Kuhe, Rinder, Schaepen, Vercken mit der gewaidt genhamen und affgeroefft und ein deill Viehes muitwilligerweisz stracks nidergeschlagen, sonder oick etliche Underdanen furnhemmens gefencklick the verstricken." 24/

Met het geroofde vee waren de mensen naar Doesburg gevoerd. Een andere keer wordt er weer over de ruitery, te 's-Heerenberg gelegen, geklaagd, die onder Beek drie Wehlse ingezetenen proviand en andere nooddruft, te Emmerik gehaald, vervoerende, had overvallen en meegevoerd. Mensen en paarden had men tenslotte laten gaan maar de goederen had het krijgsvolk behouden terwijl, ondanks het feit dat men de heren ingelicht had dat het hier Kleefse onderdanen betrof, aan die van Wehl opgelegd was maandelijks haver en hooi te leveren. 25/ Twee vanen ruitery en zestig man voetvolk waren eens door Groessen Duiven en Wehl getrokken. Niettegenstaande men hen er herhaaldelijk op attent had gemaakt dat zij zich in Kleefs gebied bevonden, waren ze doorgestaan "mit den armen leuden gantz übel huisen andern so sich die leude nach irem vermögen an victualien imd andern Innen gewillig verstrecken mit begnugigsyn sonder sich darover gelusten laten derselven gantz erbarmlich mit stoten und schlahen te tractiren, gewaltig dahin tho dwingen Innen den Soldaten tho der kost jedes dags einen daler welchs ires vermögen mit ist tho geven."

Ze hadden de deur van de kerk opengebroken, de kasten opengeslagen "und den coster so in der Kirchen geschlapan mit der daet na tho setten in willens ihn seins levens tho beroven." 26/

Deze bloemlezing uit de correspondentie van graaf Willem illustreert wel hoezeer de plattelandsbevolking van de oorlog te lijden had. Een rekening van kontributiebetalingen uit deze jaren doet dit nog meer. Ter bestrijding van de oorlogslasten had men namelijk een stelsel van maandelijkse kontributiebetalingen, waarbij elke buurtschap op een bepaalde quote werd gesteld. Het graafschap Bergh moest contributies betalen voor de garnizoenen van Doetinchem, Ulfst en daaronder ressorterende kastelen de Wilt en Swanenburg.

Het garnizoen van 's-Heerenberg moest de hem toekomende kontributies in Over-Betuwe innen. Uit deze kontributies konden de troepen dan hun proviand en verdere nooddrift betalen. De tegenprestatie was dat bij geregelde betaling gegarandeerd werd dat de bevolking van brandschatting en plundering gevrijwaard bleef.

Aangezien echter de betaling van de soldij der Staatse troepen zo veelvuldig achterwege bleef - hopman Luith te 's-Heerenberg meldde eenmaal dat zijn mannen in acht weken geen cent hadden ontvangen - gingen de soldaten toch tot roof en plundering over en werd het platteland van alle kanten door het krijgsvolk der omringende garnizoenen doorstroopt. Het gevolg was dat de boerenbevolking onwillig en onmachtig werd de kontributies op te brengen, wat weer leidde tot zwaardere afpersingen door het krijgsvolk. De onmacht nu komt tot uiting in een rekening van kontributies die men schuldig was aan het Spaanse garnizoen van Anholt en Bredevoort. Niet alleen de Staatsen eisten hier hun kontributies, ook de spaansen verlangden in de ambten, die onder hun directe actieradius lagen, voor hun garantie tegen brandschatting, roof, plundering en platbranden, hun maandelijkse kontributies. Men kon er van verzekerd zijn dat, zo deze verplichtingen niet nagekomen werden, ze wel op andere wijze meedogenloos gehaald werden. De buurschap Mechelen was b.v. op 50 daalder per maand gesteld. Dit bedrag werd van Dec. 1580 tot en met Oct. 1582 geregeld betaald. Doch van Nov. 1582 tot Feb. 1584 haalde men maar een gemiddelde van 25 daalder per maand. Van Wieken heet het na Aug. 1582 "mitz verloep der huisluide und ledige steden gecollecteert bei Blecksteden sich ter maendt bedraegende ad 16 oder 17 dalr", in plaats van de quote van 25 daalder. Gedurende het jaar 1581 had men van de kerkbuurt van Zeddam 482 daalder 13 st. gebeurd, doch in de jaren van 1582 tot '84 haalde men hier slechts in 't geheel 224 daalder 10 1/2 st. op "so dit kerspellen wegen der Statische und Bergschen verlopen motten iss". In Klein Azewyn, waar

waarschijnlijk 23 daalder per maand opgehaald werd, bracht men het later niet verder dan tot 10 daalder. Van Netterden, Spoelbergh en Broeckhees wordt vermeldt dat de bevolking er vanwege het Berghse garnizoen is "verlopen", Stokkum, Lengel en Wynbergen waren na 1581 eveneens "verlopen oder ledigh gelegen". Kilder was voor het grootste deel "verlopen."

Beeck heet door de garnizoenen van Keppel en Bonckhorst "verdorven", Didam, op 100 daalder per maand gesteld, brengt van Jan. 1583 tot October slechts 180 daalder op. 27/ De weg, die door de Didamse poort de stad binnenkomt, zo klaagde de magistraat van Zevenaar, is "mit durchfaren boiss und arch geworden", door het gerij der Didamse naburen "so voir und nae", die in deze Kleefse stad hun hebben en houden en zich zelf in veiligheid brengen. 28/

In het land van den Bergh is niets meer te halen, schrijft op 17 Januari 1582 een der officieren "weil kheine husleuten hierumb langs zu finden und all verzogen sint." 29/ Wat wil men nog halen waar niets meer te vinden is, schrijft weer een andere bevelhebber "dar die huisluiden ein mant off sess weecken vertogen syn moeten; van honger all verlopen". Wat zal men nog contributies eisen, vraagt een derde "woll wetende dat aldair in der Graefschap Berghe van der armer luiden nichts tho bekommen oick gein luyden dair resideren." 30/ Er klinkt een toon van mededogen met de arme plattelandsbevolking bij deze militair, die toch zelf niet wist hoe hij aan geld moest komen om zijn morrende en muitende mannen te betalen. Niet allen waren door zulk menselijk gevoel geroerd. Adam Blancken, de Spaanse commandant te Anholt, meende dat het geld maar afgeperst moest worden bij wie het gebleven was. Emmeriks burgers, die zich op Berghs of Anhoits gebied waagden, werden als gijzelaars opgepakt en vastgehouden tot de magistraat hunner stad bij de evacu e's uit het land van den Bergh, de kontributies ingevorderd en betaald had. Mededogen was er evenmin bij de heren van de Landraad, het Unie-college dat de defensie-zaken behartigde, de getabberde welvarende burgers die in Holland of Utrecht, ver van het verschroeiende Gelderse land, oordeelden dat Gelre te weinig in de algemene lasten bijdroeg. Een hunner, Reyner van Aeswyn, bezitter van het huis de Wesenthorst onder Gendringen, de Kemnade onder Wijnbergen en tal van daarbij behorende pachtgoederen, maar woonachtig in Utrecht, beklagde zich nog dat hem de achterstallige pachten niet betaald werden. Hij wist er zijn medeleden van de Landraad van te overtuigen dat de graaf van den Bergh gehouden was

de wanbetalers door gerechtelijke executie te dwingen. Dan konden hem de achterstallige pachten betaald worden, terwijl van het restant aan de soldaten hun soldij zou uitgekeerd worden. Een ontstellend gebrek aan kennis van de realiteit in het Gelderse land, naast een niet minder ontstellend zoeken van eigenbelang bij heren wie het preken over offers brengen voor de zaak van het vaderland, altijd op de tong lag. Het is begrijpelijk dat bij 's graven vertegenwoordiger, Johan van Santwick, verbazing zowel als verontwaardiging over zulk een onmenselijke gevoelloosheid én jegens het lot van het verkommerde soldatenvolk én jegens de in ellende gedompelde boerenbevolking, het gemoed schokten en hij de heren voor de voeten smeed dat hun houding beneden peil was. 31/In een brief van Maria van Nassau van het Jaar 1598 wordt gesproken over "das übergebliebene peupel", dat zich met anderen weer in het dorp Zeddam een nieuwe dorpsgemeenschap aan het opbouwen was. 32/Een inventarisatie van geestelijke goederen in het graafschap Bergh in 1606 en volgende jaren opgemaakt, vermeldt slag op slag landerijen die "wüst und ledigh" zijn, bewijs hoe toen de ontvolking der voorgaande jaren nog lang niet overwonnen was. Een lijst van haardsteden te 's-Heerenberg van omtrent 1582, bevat ongeveer 150 familienamen. Een gelijksoortige lijst van het midden der 17e eeuw heeft er evenveel doch van deze familienamen zijn nog maar een goede twintig dezelfde als die uit de 16e eeuw. 33/ Het bevolkingsverloop dat hieruit blijkt, moet wel toegeschreven worden aan de massale uitwijking en sterfte uit de laatste decennia der 16e eeuw en hierop gevolgde immigratie van het platteland.

Het was niet alleen in het Berghse zo. In de Betuwe riepen de boeren Spaans krijgsvolk uit Brabantse plaatsen te hulp om Staatse benden, die in hun dorpen en hoeven in kwartier lagen om contributies te innen, te verdrijven. 34/ Op de Veluwe verzamelde Otto van de Sande, gewezen drost van Harderwijk, een troep boeren die het Staatse krijgsvolk bestreed.

Toen men er in slaagde hem te vatten, werd hij bevrijd. Men slaagde er niet in de daders te vinden, noch de plaats te ontdekken waar de gevangene zich verborgen hield. Niemand wist ergens van, hoewel men er zeker van was dat het een publiek geheim was wie er de hand in gehad konden hebben. Toen er dan eindelijk één uit Nunspeet was gevat, werd men er niets wijzer van. De overheid was verstandig genoeg de man maar weer te laten gaan. 34/

Een Staatse krijgsbende, die een aanslag op Bredevoort had beproefd, werd op de terugweg door gewapende boeren overvallen. 35/ Neen, hier was geen sprake van doelbewust partij kiezen voor het Spaanse gezag. Het was een schreeuw van wanhopigen, die zich tegen hun ellende verzetten en daartoe alle middelen aangrepen welke hen nog gegeven waren. Hier was een schreeuwen om vrede, doe dan ook, een worstelen van mensen, die zich in ellende voelden onder gaan; de ellende, die de oorlog met de soldatenterreur over hen gebracht had, met de gevolgen van ondervoeding, honger en grauwe armoë, met de ontzettende sterfte onder de mensen door verschrikkelijke epidemiën, de grote plaag uit vroeger eeuwen, de pest in de eerste plaats; de ellende ook van het wonen, vluchten en weer terugkeren in half ontvolkte dorpen met verwoeste kerken, huizen en hoeven, met door brand geruïneerde, geblakerde skeletten, van verlaten woonsteeën; de ellende van een van alle kerkelijk leven verstoken zijn, doordat vele priesters uitgeweken waren of gestorven en er geen anderen waren om hun plaats in te nemen; de ellende van het sterven zonder Kerk, zonder God.

's-Heerenberg, Zeddam, Beek, Didam, nergens daar bestond nog enig kerkelijk leven, waardoor de mensen zich in hun misère vastgehouden voelden. Dit was het wat de strijd over land en volk in Gelre in weinige jaren had gebracht. Daaruit verlost te worden was het wat denken en handelen der mensen beheerste.

Graaf Willem en zijn vrouw, ongetwijfeld mede bewogen door deze ellende, voelden zich meer en meer gedrongen een uitweg naar een goede vrede te zoeken. Een goede vrede, één zoals zij nog altijd als hun ideaal zagen.

Uyttenham, in Emmerik gevestigd, nog steeds de kontaktman tussen graaf Willem en de vertegenwoordigers van Parma, in 't bijzonder de raadsheer Assonville, putte zich in listen en redeneringen uit om de graaf te bewegen de beslissende stap te doen. Hij had de wind mee. In het Zuiden ging het de Staatsen slecht. De strijd om de belangrijke stad Doornik had de Staten der gehoorzame Waalse gewesten bewogen Parma toe te staan het verdrag van Atrecht op zij te schuiven en Spaanse troepen in het land toe te laten. Stuk voor stuk waren een aantal kleine steden genomen, zodat de grote centra leperen, Brugge, Gent en Brussel, geïsoleerd werden. Een grotere activiteit van Parma's luitenants in de Oostelijke provincies, Verdugo en Jean Baptist de Tassis, was in Gelre terstond voelbaar geworden o.m. zich

demonstrerend door bewegingen in Opper Gelre, waar de hoofdstad Roermond nog altijd in Spaanse handen was en een aanslag op Doetinchem.

"In groten antall so te Perde als te voete" was de vijand in de nacht van 9 op 10 Juli 1583 "umb diese stadt zich begeven in meyning die stadt met verrassen te eroveren."

Enigen waren reeds "aver dat staecket van den Wall gewest," doch de toeloop van burger en soldaten had ze verdreven, ze hadden de vlucht genomen "also dat dair etlichte Stichledderen in und neffens die grafft woe oick etlichte Kortelassen zo sie woilden laten gefunden worden."

36/

Uyttenam wees verder op de moeilijkheden met de hertog van Anjou, de Franse prins aan wie door de Staten de soevereiniteit was opgedragen om aldus Spanje's natuurlijke tegenstander, Frankrijk, als bondgenoot te krijgen. Het ontruimde klooster van St. Michiel te Antwerpen was hem tot verblijf gegeven, een omstandigheid die hem door zijn moeder Catharina de Medicis - in Parijs nog altijd de dienst uitmakend - met geestige maar scherpe spot de titel bezorgd van "l'abbé de Saint Michel par de grâce du prince d'Orange." Niet tevreden met de hierdoor spits getekende verhouding, liet de nominale soeverein een aantal steden in Vlaanderen bezetten - de z.g. Franse furie - wat natuurlijk een grote verwarring veroorzaakte. Uyttenham wist de graaf van den Bergh te vertellen dat er al een overeenkomst tussen Parma en Anjou tot stand was gekomen, ongetwijfeld een gerucht dat bij hem een wens als vader der gedachte had, doch hij kon er de graaf mee verontrusten en er een argument aan ontleen, waarmee hij zijn betoog over de gevaren, waarin Gelre zich bevond, kon staven. 37/ Hij herinnerde graaf Willem ook nog aan de vernederende wijze waarop hij door de Staten in 1578 was gepasseerd, prikkelde venijnig door te vertellen dat 's graven broeder Frederik, met wie Willem nog altijd in geschil lag, reeds aan Parma een kommando-post had gevraagd en wees sarrig op wat het graafschap Bergh van de Staatsen had moeten verduren, daarbij de naam van Reyner van Aeswijn niet vergetend. En toch .... Neen, Uyttenham was de man niet die graaf Willem kon overhalen.

De Utrechtse "glipper" ging van een fundamenteel andere gedachte uit als de graaf. Hem was het slechts te doen graaf Willem te bewegen, met pak en zak heel Gelre rneenemend, zich onvoorwaardelijk onder het gezag van 's konings landvoogd terug te begeven. Graaf Willem

echter dacht in termen van een overeenkomst op basis van pariteit. Hij wilde, zoals Cocq vertelt, tot het einde toe een 'goede vrede' vanuit een eigen machtspositie. Een woedeuitval was het gevolg, toen Uyttenham hem voorstelde alvast Zutphen en Venlo aan Parma over te leveren. Spaanse successen verheugden hem in 't geheel niet, doch elke Staatse overwinning, zo vertelt Cocq verder, was hem een grote voldoening. 38/ Volkomen begrijpelijk als men zich zijn streven indenkt. Immers, een overeenkomst op grondslag van pariteit der onderhandelingspartners, week verder uit het verschieft naar gelang Parma's posities sterker werden en die der Staten verzwakten. De "goede vrede" die graaf Willem en zijn vrouw zich voorstelden, was alleen dan mogelijk wanneer aan Spaanse zijde de overtuiging bestond - een overtuiging die enkel door reële en feitelijke machtsverhoudingen kon ingescherpt worden - dat men op deze basis onderhandelen moest.

De 'goede vrede'. De 22e September 1583 werd Zutphen "bey mangell guter wacht und etlichte malcontenten correspondens" door Parma's luitenant aan het IJselfront, de Tasis, bij verrassing ingenomen. 39/ Graaf Willem nam terstond militaire maatregelen om verder opdringen van de vijand te voorkomen. De Landraad beval hem de boeren van de Veluwe op te roepen voor het opwerpen van schanswerken aan de IJssel. Hij kreeg troepen uit Overijssel tot zijn beschikking om deze te gebruiken, waar hij het wenselijk achtte. Er werd geld gestuurd om de achterstallige soldijen te betalen. De garnizoenen van Ulft en 's-Heerenberg werden beter van fourage, proviand en munitie voorzien. Holland, dat altijd zo angstvallig waakte naar evenredigheid niet teveel te moeten betalen, kwam terstond over de brug. 40/

Het stemde wat bitter dat alles waarop graaf Willem immer door zo herhaaldelijk aangedrongen had, nu ineens zonder marren en knarren kon. Het verhinderde echter niet dat in Deventer, Zwolle en Kampen openlijk gesproken werd om maar zo spoedig mogelijk op goede voorwaarden een traktaat met Parma te sluiten eer het daarvoor te laat was. 41/ In Arnhem pleitte Thomas Grammaye zelfs in de vergadering van Kanselier en Raden voor vrede, doch werd hierover door doctor van den Sande heftig aangevallen alsof hij, zo schreef hij, zijn leven hierdoor had verbeurd. Hij hoopte evenwel met de gematigden onder de raden, ridderschap en stedelijke afgevaardigden tot een eensgezinde gedragslijn te komen op vredesvoorstellen, die hij dacht te ontwerpen.

42/

Uyttenham, goed op de hoogte, greep zijn kans. Hij droomde al van de overgave van tal van Gelderse en Overijsselse steden, mee ook van Utrecht, in welke stad hij al korrespondentie hierover had. 43/ Hij spiegelde de ijdele graaf het stadhouderschap van Gelre en Overijssel voor, met het kommando over 's konings troepen in het Oosten des lands.

Verder liet hij hem twee verklaringen brengen waarin de graaf beloofde Zutfen en Venlo aan Parma over te leveren. 44/ Dit, terwijl eerstgenoemde stad reeds enige tijd in Spaanse handen was. Het stuk werd geantidateerd met de bedoeling de landvoogd te misleiden door het voor te stellen alsof de overgave van Zutfen aan de graaf van den Bergh te danken was. De verklaring omtrent Zutfen heeft de graaf tenslotte getekend, die omtrent Venlo is ongetekend. gebleven.

Toen is er van beide kanten een bedrieglijk spelletje gespeeld. Graaf Willem beloofde Zutfen en Venlo over te leveren - weer Zutfen erbij dat al in Spaanse handen was - zo gauw hij de komende Landdag had bewogen, op nader te bepalen voorwaarden, vrede met de koning te sluiten.

Van Spaanse zijde zond men een leger van 12.000 man naar Gelre om deze Landdag te beïnvloeden en de weifelaars te intimideren. De graaf kreeg een nauwkeurig en minutieus gespecificeerde opgave, welke regimenten en legeronderdelen, met precies opgegeven getallen hunner sterkte, hiertoe aangewezen werden. 45/

De partijen bedrogen elkaar. Graaf Willem speelde in de eerste plaats met zijn belofte omtrent Zutfen, waaromtrent hij niets meer te beloven had. In de tweede plaats bond hij zich slechts in zoverre als hij de Landdag overhalen kon.

Dat dit mogelijk was heeft hij stellig wel geloofd. Het verlangen naar vrede was zo sterk en het aantal malcontenten zo groot geworden, dat er vrij zeker een grote meerderheid voor een aanvaardbaar vredesverdrag was te vinden.

Doch - en hier school de kern van de zaak - het werd dan de 'goede vrede', zoals graaf Willem zich die voorstelde. Het moest een vrede worden op voorwaarden die de Landdag goedkeurde. En dit zouden de voorwaarden zijn die de graaf wenste. Met minder zou stellig een voldoende meerderheid, groot genoeg om een nog onverzoenlijke vastberaden minderheid te overstemmen, niet gehaald kunnen worden. Graaf Willem is evenmin van plan geweest Venlo eer over te leveren vóór deze vrede verkregen werd. Hij zond zijn zoon Frederik naar die

stad om met diens krijgsbenden het garnizoen te versterken, hem bijzonder op het hart drukkend waakzaam te zijn tegen verrassingen van Spaanse kant.

Aan de andere zijde werkte men met een papieren leger van 12.000 man z.g. om de Landdag te intimideren, in werkelijkheid wellicht om de graaf vrees in te boezemen,

Eenieder die geen vreemdeling was in het Jerusalem van de strategie, wist dat Parma, die met belangrijke operaties in het Zuiden doende was, nog niet de helft van het opgesomde potentieel zou kunnen en willen vrijmaken voor onzekere wissel die hem in Gelre werd geboden; in werkelijkheid heeft het leger dan ook maar uit 3500 man bestaan, niet eens voldoende om ook maar welke versterkte stad dan ook die redelijk bewaakt werd, aan te vallen.

Het was van weerskanten een spel met beloften die, omdat ze aan elkaar waren opgehangen, niets waard waren als er een enkele niet van vervuld werd. Uyttenham had genoeg zijn best gedaan; volgens Willem Cocq had hij zelfs een dreigement overgebrieft dat heel het graafschap Bergh zou worden verwoest als de graaf nu eindelijk niet besliste. 46/ Maar nog had hij niet meer verkregen dan deze zwevende overeenkomst.

Wat er van terecht zou zijn gekomen als Graaf Willem werkelijk de Landdag achter zich gekregen had, laat zich slechts raden. De zaak is heel anders uitgepakt. Willem Cocq, die als diplomatieke koerier gebruikt werd, kreeg genoeg van dit dubbele bedrieglijke spel en is met de stukken die hij naar Uyttenham moest brengen, naar de Arnhemse predikant Joannes Fontanus gegaan. Samen gingen zij ermee naar de raadsheren van der Zande en Voeth, die op hun beurt de kanselier Elbertus Leoninus inlichtten. Rustig en krachtig greep deze, in samenwerking met het Hof en de Arnhemse magistraat, in door de graaf en gravin in arrest te stellen en met hen de secretaris Diderick van den Pavordt, Thomas Grammaye, de rentmeester Jan Mertens, 's graven vertrouweling Johan Vos van Plees en de kamerdienaar Willem Cocq. 47/

Het abrupte begin van het einde. Neen, helemaal zeker over wat er te doen viel was men toch, ondanks het gedecideerde ingrijpen van Leoninus, niet.

De kanselier zelf behoorde stellig niet tot de vurige Calvinisten, doch was een reformatorisch gezinde humanist, gelijk zovelen onder de "Religionsverwandten", gelijk ook de prins van Oranje en de

meerderheid onder de intellectuele bovenlaag. Voor hem had het Calvinisme recht van bestaan op gelijke voet met elke andere richting in de Christelijke Kerken. Gelijke rechten voor allen op basis van de religie-vrede was hun ideal, op politiek terrein het ideaal dat zij eens hoopten te kunnen realiseren als de staatkundige vrijheid was bevochten. Dit ideaal was door de Calvinistische Revolutionaire Reformatie weggevaagd. Daar was voor het ogenblik weinig aan te doen, doch wanneer eenmaal de rust was weergekeerd, de vrijheid bevochten en het land in zelfstandigheid zijn eigen zaken zou regelen, hoopte men het te kunnen verwezenlijken. Doch dit was zeker: welke overeenkomst er met het

Spaanse gezag ook gesloten zou worden vóór het land zijn algehele vrijheid verkregen had, er zou van de verwerkelijking van dit ideaal geen sprake meer kunnen zijn. Vandaar Leoninus's dadelijk en krachtig ingrijpen toen hij bewijzen in handen had van graaf Willem's onderhandelen met Parrna.

Doch men was er niet mee klaar. De graaf protesteerde dadelijk dat hij gevangen gehouden werd zonder dat er een rechterlijk vonnis was geweest, zelfs zonder acte van beschuldiging en tegen alle privileges. Zijn zoon Frederik uitte zijn verontwaardiging en eiste eerherstel, zich beroepend op de Landdag. 48/ Daar zat men verlegen mee. De beide oudste zoons van de graaf, Herman van den Bergh en Frederik van den Bergh, hadden als krijgsoversten reeds een behoorlijke en verdienstelijke staat van dienst achter de rug en men kon nog veel van hen verwachten.

Het ingrijpen van Leoninus joeg hen tegen de staten in het harnas en met hen ongetwijfeld vele anderen. Prins Willem van Oranje, terstond ingelicht, was er evenmin gelukkig mee. Hij was, zo schreef hij kanselier en raden, overtuigd van hun goede bedoeling en hun genegenheid voor de goede zaak; hij spoorde ze aan de eensgezindheid te bewaren en zich bij de Unie te houden. 49/ De Gelderse gecommitteerden ter Staten-Generaal zouden wel komen vertellen en overleggen, wat er verder te doen viel. 49/ Een weinig zeggend beleefd schrijven met toch duidelijk iets van een verwijt over te scherp optreden, dat teveel op de gevoelens van één bepaalde richting was afgestemd, waardoor de eensgezindheid dreigde verloren te gaan. Kanselier en Raden hebben er zich handig van afgemaakt. De zaak moest natuurlijk voor de Landdag worden gebracht, dezelfde Statenvergadering die graaf Willem's voorstellen tot vrede, had moeten

goedkeuren. Deze sanctioneerde nu éénparig de handelwijze van het Hof, de heren verder opdragende de zaak naar eigen goeddunken af te handelen. Weer al eens was bewezen hoe groot het getal dergenen was die, hoe malcontent ook, niet wisten wat zij wilden of tegen de groep die voor 't ogenblik meester van het terrein was, in hun onzekerheid en weifelmoedigheid niet durfden wat zij half en half wilden.

Het Hof, evenmin in zijn geheel niet zo zeker van zijn zaak, oordeelde dat, aangezien de graaf als stadhouder een dienaar van de Unie was, zijn zaak tot de competentie van de Staten-Generaal behoorde. 50/ Een afschuif-manoeuvre waar de Landdag zich verder niet over uitgesproken heeft, weinig gedecideerd na het aanvankelijk zo besliste optreden van Leoninus; een beetje minderwaardig ook, evenals het niet verhinderen van het gehoon, het schelden en smaden gedurende het vervoer van de graaf en de gravin naar Holland. Demagogie in zijn slechtste vorm, waarvoor de heren zich te waardig hadden moeten achten, hoe zij ook over 's graven handelwijze dachten.

De zaak werd afgedaan met een soort van capitulatie-verdrag. In feite kon men graaf Willem nergens anders van betichten dan dat hij met de Spanjaarden en hun adhaerenten, verstandhouding had gehad en onderhandelingen had willen voeren, zonder medeweten en instemming der overige Unie-leden, hetgeen in strijd was met de eed die hij bij zijn installatie op de Unie had afgelegd. Doch van reële onderhandelingen was nog geen sprake geweest terwijl, als men allen, die relaties onderhielden met vrienden, familieleden of andere kennissen in het Spaanse gebied had moeten veroordelen, er niet veel blanco-registers over zouden blijven. Op dit punt kon men de eed onmogelijk naar de letter nemen. Men eiste van de graaf dat hij de vestingen in zijn eigen graafschap t.w. 's-Heerenberg en Ulft, aan de Staten overleverde, terwijl hij zich verder van alle inmenging met de politiek zou onthouden. 51/ Hij moest zich in een neutrale plaats vestigen. Op deze voorwaarden hergaf men hem zijn vrijheid, waarop hij zich te Emmerik vestigde.

De overige gevangenen werden eveneens na enige tijd ontslagen. Cocq eerst, nadat men hem zijn bekentenis door pijniging had afgedwongen. 52/ Slechts voor Uyttenham en landdrost Diederik van Baer werd een uitzondering gemaakt.

Beiden waren echter buiten schot omdat ze te Emmerik woonden, zodat men hen slechts vatten kon als ze zich op Staats gebied waagden. Dit overkwam de landdrost in 1586, toen hij van Ulft, waarheen de graaf

hem in diens ziekte ontboden had, huiswaarts keerde. Hij werd evenwel op een losgeld van 3000 daalders vrijgelaten. 53/

Graaf Willem stond voor het failliet van zijn onmogelijke politiek naar een 'goede vrede', die in vreedzame samenwerking én met het Spaanse gezag én met de Staten de vrijheid had moeten waarborgen. Dat hij de onmogelijkheid hiervan niet heeft vermogen in te zien - in overschatting van zijn persoonlijke capaciteiten - is zijn grootste fout geweest. Zijn dubbelzinnige houding en zijn listigheden en bedrog waren van een man die in zijn ijdelheid en zelfoverschatting zichzelf bedriegt en zijn persoonlijke eerzucht identificeert als dienst aan het gemeenschappelijke belang.

Het failliet van zijn politiek werd wel het duidelijkst gedemonstreerd door de keuze van de nieuwe stadhouder in Gelre: Adolf van Nieuwenaer, de man die in 1581 zijn tegenkandidaat was geweest, maar afgewezen was omdat hij de harde onverzoenlijke richting vertegenwoordigde.

Graaf Willem heeft het zelf zo niet beseft en achtte zijn spel nog niet uitgespeeld. Hij heeft zelfs getracht zijn stadhouderschap te herkrijgen. Tenslotte was hij niet veroordeeld zodat men geen rechtsgrond had hem zijn recht te onthouden. Men had hem in Holland een verdrag voorgelegd dat men hem in zijn gevangenschap had laten tekenen. Doch hij had dit niet beëdigd. Het was niet meer dan een eenzijdig gemaakt kontrakt. Hij zond daarom zijn gedelegeerde Claes van Delen en Jelis van Plees, richter te Didamm in 1584 naar de Gelderse Landdag om zijn rechten te verdedigen en de Staten over te halen hem in het stadhouderschap op bepaalde voorwaarden te herstellen. Het was kort na de tragische dood van Prins Willem van Oranje. Er is geen uiting van bewogenheid overgeleverd, noch van graaf Willem noch van Maria van Nassau, doch het zou wel eens kunnen zijn dat deze poging, om met de Staten in het reine te komen, er door beïnvloed is. Al aanvaardden ook beiden de vogelvrijverklaring door Filips als kinderen van hun tijd, als normale rechtspraak van een vorst tegenover rebellerende onderdanen, de toepassing ervan op hun zwager en broeder moet hun gemoed toch getroffen hebben en hun besef hebben wakker geroepen dat zij aan de Spaanse zijde toch eigenlijk geestelijk niet thuis hoorden.

De koele afwijzing door de Landdag sloeg de deur toe.

Aangezien er tussen de Staten-Generaal en de graaf van den Bergh reeds een overeenkomst bestond, verbleef men daarbij, terwijl men geen andere stadhouder meer erkende dan Adolf van Meurs, graaf van

Nieuwenaar. Op verzoek van de graaf van den Bergh kon dus niets besloten worden. 54/ De goede toehoorder kon in deze kille ambtelijke taal toch nog iets van zich op de vlakte houden beluisteren. Er was geen sprake van geëmotioneerde verontwaardiging over de houding van de graaf, noch van een felle toon jegens hem. De taal was nuchter zakelijk, zonder iets meer. De geradicaliseerde richting die men nu was ingegaan, gedoogde niet al te duidelijke uitspraken te doen. Voor velen in Gelre was de graaf van den Bergh de exponent van een politieke koers, waar ook zij uit wilden en wier gevoelens ook in de Landdag vertegenwoordigd waren.

Al te duidelijke en scherpe uitspraken zouden de scheiding der geesten te sterk markeren en daadwerkelijke reacties wekken, die ongewenst waren. Het zal de bekwame Leoninus wel geweest zijn die, met deze zakelijk nuchtere uitspraak, de gevaarlijke klippen van een hoog oploaiende discussie omzeilde.

Maar de deur was toch dicht geslagen. Graaf Willem besloot als soeverein van het graafschap Bergh, zelfstandig op te treden. Met een troep krijgsvolk bemachtigde hij het slot Ulft, vastbesloten het hele Berghse territorium te veroveren, ongetwijfeld met de bedoeling als onafhankelijke soeverein van zijn rijksvorstendom - nog altijd volgens het traditioneel Berghse idee - zijn eigen politiek, tussendoor de strijdende partijen, in "neutraliteyt ind stillzaete" te voeren. Doch op de bezetting van Ulft volgde terstond een bevel om zich, overeenkomstig het te Delfshaven bepaalde, ter beschikking van de Staten-Generaal te stellen en zich te vestigen waar zij dit goed oordeelden. 55/ Dit eerst heeft hem en zijn zoons doen besluiten met de Staten te breken en zich met Parma te verzoenen.

De alteratie werd nog gewaardeerd aan Spaanse kant. Parma liet hem en zijn gezin vrije uitoefening van godsdienst, vermoedelijk met de beperkende bepaling dat er van publieke activiteit geen sprake mocht zijn, doch niettemin een konsessie van de landvoogd - tegen de zin des konings gedaan - die van politieke waardering tegenover de graaf van den Bergh getuigt. De graaf en zijn vrouw zijn dan ook bij hun reformatorische overtuiging gebleven. De zoons Herman Frederik en Oswald kregen eervolle Spaanse commandoposten, ondanks dat ook zij aan hun reformatorische religie vasthielden. Oswald sneuvelde reeds op 27 Januari 1586 in een gevecht bij Staveren. 56/ De beide anderen hebben als krijgsoversten nogal naam gemaakt. Eerst in 1601 zijn ze tot de katholieke Kerk overgegaan met hun jongere broeders Adolf en

Hendrik. 57/ Verdugo is op Ulft geweest, terwijl uit de korrespondentie kan worden opgemaakt dat ook Parma zelf er eenmaal een bezoek heeft gebracht.

Uit alles blijkt dat aan Spaanse kant 's gravens papieren nog wel koers hielden.

De coup d'état van Leoninus, die de graaf zijn stadhouderschap had gekost en de daarop gevolgde radicalisering van het bewind, had in Gelre nog nergens tot openlijk verzet geleid, doch de oppositie wàs er wel en, onder de schijnbaar rustige oppervlakte, smeulde het vuur van het verzet tegen de nieuwe koers. Dit politieke verzet onder "Religionsverwandten" en katholieken, vond thans op zijn beurt zijn achterban in de lagere volklassen mede ook in de talrijke evacués van het platteland, bevolkingsgroepen wie én het Calvinisme én de oorlog, die hun niets dan armoe en ellende gebracht hadden, allang genoeg dwars zaten. In Nijmegen, Gelre's grootste stad, barstte de bom het eerst. Een volksbeweging onder aanvoering van een groep katholieken, bracht er een nieuwe magistraat op 't kussen, meest regenten van vóór de Revolutie van 1578, katholieken en gematigden die een verhouding wensten op grondslag van de religie-vrede.

Stadhouder, kanselier en raden hebben de ware zin van deze omwenteling – aanvankelijk geenszins met de bedoeling zich van de Generaliteit af te scheiden - niet kunnen of willen vatten, ten dele uit vrees de Calvinisten tegen de haren in te strijken, ten andere omdat men er een gevaar voor reactie in zag. Zij wilden er zich met geweld tegen keren maar bereikten daarmee het omgekeerde n.l. dat de stad zich door een overeenkomst met Parma's stadhouder in Gelre, de heer van Haultepenne, onder Spaans gezag stelde.

Complotten werden ook ontdekt te Arnhem en Kampen, waar men de situatie slechts meester bleef door de garnizoenen te versterken.

Al blijkt het niet dat de graaf van den Bergh hier rechtstreeks de hand in heeft gehad, zijn correspondentie met veel aanhangers en geestverwanten is hier stellig van invloed geweest, even zeker als zijn militaire maatregelen in de heerlijkheid Bylant waar hij enige schansen had doen opwerpen, zoals Parma dit altijd had gewenst n.l. te Millingen en aan het Berghse Hoofd onder Pannerden. "Ut oirsaicke dat die schantz recht voir syn huys gelaicht was", zo klaagde in 1585 pachter Jan Stokman te Pannerden, had hij in 1584 geen oogst kunnen binnenhalen. 58/

Die schansen pasten net in de strategie door Parma geregeld en

consequent toegepast: door kleine sterkten de aan- en afvoer van de steden hinderen en blokkeren, om er alzo door verslechtering van de economie en arbeidsmarkt de stemming te beïnvloeden. Indirect was het succes van de heer van Haultepenne ermede aan te danken.

Nijmegen leverde het beste bewijs hoe deze schansen in de weg zaten, door van de heer van Haultepenne de slechting van die te Nijmegen en de herovering van die aan het Berghse Hoofd te verlangen, eisen die in het verdrag der alteratie waren opgenomen. 59/ Aan Staatse zijde had men inmiddels het bewijs al eerder geleverd n.l. door de schans aan het Berghse Hoofd, ternauwernood in gebruik, te veroveren.

Weinig dagen na de alteratie van Nijmegen, de 20e maart 1585, richtte graaf Willem zich tot de magistraat te Doesburg met een oproep eveneens onder 's konings gezag terug te keren.

Zijn woord vond weerklank, al werd er dan enige dagen gewikt en gewogen. Vijf dagen later herinnerde hij er nog eens aan met een brief aan burgemeester Johan Gyginck, tevens een trommelslager zendend, om de stad op te eisen. Het was niet meer nodig. Voordat de trommelslager te Ulft was teruggekeerd - hij werd onderweg bij Doetinchem gevat - kreeg de graaf al een schrijven dat de stad was omgegaan "ind kunnen uwe Genade mit bliede ende vrolicken gemude mitt verhalten dat wy mit Gades hulpe nu verleden donderdach op ten middach ons uth den gefaerlickon staet und geweldige regerurigh daerinne wy dus lange esetten gereddet ende mit todoen onser truwhartige burgery onze inhebbendt Garnisoen zonder ymandt to letten ander ongemack an te doen mit oer gewehr end bagadtsy ter poorten uth doen gaen ende gedencken hin vorder onss stadt tot behoeff Con.Maj. tho Hispanien onser alle gen.heer als onsen naturlicken prince ende here endt onser aller heill endt walfaert mit Gades bystandt trouwelicken tho bewaeren." De Tassis was in de stad geweest, toezeggend haar bij haar privileges en vrijheden te handhaven. 60/

Er is nog een schrijven van graaf Willem bewaard gebleven waarin hij de magistraat van een stad, vermoedelijk Doetinchem, aanspoort zich met de koning te verzoenen. Aanslagen op 's-Heerenberg en op de kastelen Slangenborg en Kemnade bewijzen eveneens dat hij niet stil zat. 61/ En dan was er nog de overgang van Maarten Schenck met zijn "Blyenbeeckers", de befaamdste troep die er onder alle huurbenden gevonden werd. 62/

Neen, aan Staatse zijde had men de invloed van de graaf van den

Bergh nog lang niet uitgeschakeld. De krijgsondernemingen demonstren hun bezorgdheid over de Berghse posities.

Het gaat om het Berghse Hoofd, schreef landdrost Diederik van Baer in 1585 bij het gadeslaan van de troepenbewegingen van de Engelse landvoogd Leicester en de gelderse stadhouder Adolf van Nieuwenaar, verder die van Maarten Schenck, weer al eens van partij veranderd die, uit de Betuwe aangerukt, bij het Tolhuis te Lobith over de Rijn getrokken was om zich in Liemers bij de anderen te voegen. 63/ Het Berghse Hoofd, daar is wat om gevochten. Haultepenne had de schans in 't voorjaar weer op de Staatsen veroverd, zijn belofte aan Nijmegen inlossend. De Staatsen trokken er weer op los maar 't ging om meer. Het Huis te Aerdt werd verwoest, de abdij op den Elterberg, de oude stichting van graaf Wichman uitgeplunderd en in een barre hoop ruïne veranderd. Geuzenfurie speelde er een rol in mee, maar meer was het toch een strategische zuiveringsactie om de vijand al zijn posities aan de Neder-Rijn te ontnemen.

't Gaat weer om het Berghse Hoofd, meldde van Baer in 1586 toen hij opnieuw Staatse legers in 't Liemerse zag opereren. Hij hield dit allemaal goed in gaten. Hopman Luith lag daar met zijn troep uit 's-Heerenberg in de schans aan de Rijn en een Engelse afdeling was te 's-Heerenberg gekomen.

Hij berichtte zijn meester o.m. over de Staatse concentraties van Villiers van Nieuwenaar en Schenck, vlak voor het befaamde gevecht bij Amerongen op 25 juni 1585, waar de Tassis en graaf Herman van den Bergh die verzameling uiteen sloegen.

Een bedreiging voor Utrecht en een inval in Holland konden slechts voorkomen worden door uitgebreide inundaties, eerste poging tot vorming van de z.g. Hollandse Waterlinie van later. 64/

Het Berghse Hoofd, jawel, daar ging het inderdaad mede om. 65/ De schans was in dec. 1585 opnieuw door de heer van Haultepenne veroverd, de vierde maal binnen een jaar dat ze van meester verwisselde bewijst hoe grote waarde beide partijen aan de post hechtten. Maar bij de Staatsen ging het nu toch om veel meer.

Leicester rukte met 6000 man in Liemers op en uit Holland kwam prins van Hohenlo door de Betuwe aanzetten, een krijgsmacht, die meer ten doel had dan de verovering van een enkele schans. 't Ging om het behoud van de Keulse vesting Neuss, door Parma belegerd. Daar verdedigde een potentiële en kostbare bondgenoot der Staten zijn laatste stelling aan de Rijn, n.l. Gebhard Truchsesz, de elect - d.i. wel

als wereldlijk vorst gekozen maar niet gewijde en kerkelijk bevestigde aartsbisschop van Keulen - die, gelijk algemeen werd aangenomen, om een huwelijk met de vorstelijke diva Agnes van Mansfeld, zijn geestelijke vorstendom wilde seculariseren, daarbij de Staten aan zijn zijde vindend maar Spanje tegen zich in 't harnas jagend.

Met het winnen van een vrouw verloor hij een vorstendom, merkt Hotley spits op. Maar Parma offerde aan de winst van een koningstuk twee andere stukken op; hij liet zich voor Neuss door de troepenbewegingen der Staatsen, niet weglokken maar moest toelaten dat, niet alleen de schans aan het Berghse Hoofd, maar ook Doesburg voor hem verloren ging.

Van Baer wist graaf Willem nog tijdig in te lichten over een plan bij de Staatsen zich van Ulft en de persoon van de graaf meester te maken, ongevraagd een bewijs van die kant hoe gevaarlijk men de uitgerangeerde stadhouder nog achtte. 66/ Het gevaar was er niet lang meer. De 6e november van het jaar 1586 is graaf Willem van don Bergh gestorven, slechts 49 jaar oud. Onder een gewelf van de grote toren van het kasteel Ulft is hij bijgezet; omdat in de voorvaderlijke grafkelder in de kerk te 's-Heerenberg de teraardebestelling niet mogelijk was. Een triest levenseinde na een tijd van triest leven in een door oorlog verwoest, verarmde en verschroeide omgeving, waarvoor hij de "goede vrede" niet had bereikt. Het zou zijn weduwe Maria van Nassau voorbehouden blijven er althans voor het graafschap Bergh nog wat van te redden.

Bron- en literatuurvermelding. /

- 1/ Trosée o.c. Bijlage no. 72
- 2/ Tadama o.c. Bijlage no. 44
- 3/ idem Bijlage no. 51
- 4/ idem Bijlage no. 50
- 5/ idem Bijlage no. 57
- 6/ R.W. TadamHet proces van Gr. Willem van den Bergh
Bijlage II (Nijhoffs Bijdr. IX blz. III)
- 7/ H.W. Tadama: Gr. Willem van den Bergh Bijlage no. 22
- 8/ A.H.B. Inv. no. 372
- 9/ A A.H.B. Inv. no. 373
- 10/ A.H.B. Inv. no. 372
- 11/ A.H.B. Inv. no. 373
- 12/ idem
- 13/ idem
- 14/ idem
- 15/ idem
- 16/ J.S.v.Veen: De afval van Gr. Willem van den Bergh in 1583
(B.M.G. IV bl. 22)
- 17/ Tadam o.c. bl. 40
- 18/ idem Bijlage no. 123
- 19/ A.H.B. Inv. no. 373
- 20/ idem
- 21/ idem
- 22/ A.H.B. Inv. no. 445
- 23/ A.H.B. Inv. no. 373
- 24/ idem
- 25/ idem
- 26/ idem
- 27/ A.H.B. Inv. no. 1716
- 28/ A.H.B. Inv. no. 379
- 29/ A.H.B. Inv. no. 373
- 30/ idem
- 31/ idem
- 32/ A.H.B. Inv. no. 1936
- 33/ A.H.B. Inv. no. 1857
- 34/ A.H.B. Inv. no. 438
- 35/ A.H.B. Inv. no. 374
- 36/ A.H.B. Inv. no. 374

- 37/ Tadama: Het Proces enz. Nijh. Bijdr. IX bl. III; Bijlage no. 2
38/ J.S. v. Veen l.c.
39/ Tadama: Gr. Willem van den Bergh enz. Bijlage no. 128
40/ A.H.B. Inv. no. 374 II
41/ Tadama o.c. Bijlage no. 132
42/ A.H.B. inv. no. 374 II
43/ J.S.v.Veen o.c.
44/ Tadama: Het Proces etc.
45/ idem
46/ J.S.v.Veen: l.c.
47/ W.A.v.Spaen: Proeve van Historie en Oudheidk. blz.IOI
(Kleef 1808)
48/ Tadama o.c. Bijlage no. 133
49/ J.S.v.Veen: l.c.
50/ idem
51/ W.A.v.Spaen o.c. bl. 105
52/ Tadama o.c. bl.44
53/ idem bl. 40
54/ W.A.v.Spaen bl. 106
55/ Tadama o.c. 3 Bijlage no. 156
56/ A.P.v.Schilfgaarde: Het Archief v.h.Huis Bergh Inl. bl. 53
57/ G.Brom: Archivalia in Italië no. 715
58/ A.H.B. inv. nr. 5062
59/ L.P.C.G.Guyot: De sluiting van het Tractaat enz.
(Bijdr. : Vad.Gesch. en Oudheidk. Dl.6 bl.189)
60/ A.H.B. inv. no. 376
61/ idem
62/ J.L.Motley: History of the United Nether1ands IV bl. 213 e.v.
('s Gravenhage 1867)
63/ A.H.B inv. no. 376
64/ W.J.F. Nuyens: Gesch. der Ned.Beroerten IV – bl. 128
(A'dam 1860)
65/ A.H.B. inv. no. 377
66/ A.H.B. inv. no. 376
-

V. **Gelukkig is het land.**

Gelukkig is het land,
dat God de Heer beschermt
als daar met moord en brand
de vijand rondom zwermt
en dat men meent hij zal
het overwinnen al
dat dan dat dan dat dan
hij zelf komt tot den val.

Zo verklankte de Zeeuwse dichter de opluchting jaren later nog, die in het land moet gevoeld zijn toen prins Maurits na grote inspanningen de Spaanse aanval op de "tuin van holland" in 1598/99 had afgeslagen. Jawel, ginds in Holland en Zeeland kon men zich gelukkig prijzen en beschermd weten, veilig ver achter de tuin - dat wil zeggen de omheining - van de vestinglinie langs onze Gelderse rivieren, door prins Maurits gevormd en opgebouwd. De jaren van angst en nood waren hier al bijna vergeten, herinnering geworden van wat verleden was. Toch nog geen ver verleden. Het was nog geen tien jaar geleden dat de Spaanse legers aan IJssel en Waal stonden, meester over geheel het Oosten van ons land waren, in de Betuwe, op de Veluwe ja, tot in Utrecht opereerden en zelfs Holland bedreigden. De Engelse hulp in de jaren 1585-87 had er ongetwijfeld toe bijgedragen het Spaanse offensief wat te doen luwen, doch de hooglopende onenigheden met de Engelse landvoogd Leicester hadden het effect ervan voor een goed deel problematisch gemaakt. Een gelukkige omstandigheid was dat Parma's handen gebonden waren aan krijgsondernemingen in Frankrijk, die hem verhinderden zijn aandacht en krachten aan de strijd in het Noorden te wijden. De jonge prins Maurits kreeg hierdoor gelegenheid de Staatse krijgsbenden om te vormen tot een modern en goed gedisciplineerd leger, allereerst door in samenwerking met de landsadvocaat, Johan van Oldenbarneveld, een geregelde soldijbetaling te verzekeren, zodat aan de troepen de redenen tot muiterij en plundering ontnomen werden, ten tweede door ze, aangepast aan de omstandigheden van de tijd, de militaire discipline en tactiek der klassieke legers van Grieken en Romeinen bij te brengen. Met de bekende verovering van Breda in 1590 waren de befaamde "Tien jaren" begonnen, waarin prins Maurits zijn grote veroveringen in

de oostelijke provincies volbracht.

Maar voor het zover was, werd er heel wat strijd gestreden en veel leed geleden. Met heel het gebied beoosten de IJssel was het Liemerse en Berghse land al die jaren een territoire geweest, waar Spaansen en Staatsen, elk vanuit hun standpunten, elkaar door stroop- en plundertochten afbreuk trachtten te doen, alles ten koste van de bevolking op het platteland die van beide kanten ten prooi was aan contributies, brandschattingen, georganiseerde roof en plundering, aan terreur en afpersing van krijgsbenden uit de Spaanse garnizoenen van Zutphen, Groenlo, Bredevoort en Anholt, uit de Staatse te Doesburg, Doetinchem, Ulfst en 's-Heerenberg. Te 's-Heerenberg, aldus schreef in 1589 Diederik van Baer, lag het vendel van hopman Hornhorst uit Utrecht, dat van hopman Gistel uit Arnhem kwam er nog bij. Wat moest al dat wilde krijgsvolk in een totaal verarmde stad verkerend, zoals gravin Maria van Nassau in 1597 schreef in "erbarmlichen standt und endliche verwustung des Hauses und Stadlein Bergh und gantzer Graffschafft" 2/, bij een ellende gedompelde bevolking, in heel of half ontvolkte dorpen levend op een land aan verschroeide aarde gelijk. De Engelsman Leicester had in zijn jaren geboden het frontgebied, waaronder ook ons Oostgelderse land, aan een totale verwoesting prijs te geven, om het voor de Spaanse troepen waardeloos te maken. Staatse officieren, menselijker als deze vreemdeling, hadden zich tegen deze maatregel verzet maar het was de vraag of de werkelijke toestand wel ver van een uitvoering van deze totale oorlog af was?

In het Kleefse grensgebied was het al zoveel beter niet. Van de Oud-Zevenaarse pastoor Theodorus van Lenghel, opvolger van de in 1583 overleden Nicolaes Valck, verneemt men hoe hij met het grootste deel zijner dorpsgenoten een toevlucht in de stad had gezocht, uit zijn kerk meenemend wat hij kon, bovenal de 15e eeuwse albasten pieta Maria ter Nood Gods.

In de verlaten en verwoeste omgeving stond er de kerk nog, de zuiderbeuk totaal in puin, de gewelven van het middenschip ingestort, de toren kapot.3/

Zo was het over de grens waar althans nog een regering protesteren kon tegen neutraliteitsschennis, tenminste nog iets dat remmend werkte. Het Berghse land was er nog erger aan toe.

Gelukkig is het land. Ach ja, ginds in Holland kwam de tijd dat men het zo zoetjes aan kon gaan zingen, bevrijd van de Spaanse overheersing en veilig ver van het oorlogstoneel. Hier beleefde men alle gruwelen.

Maria van Nassau, na de dood van graaf Willem van den Bergh het graafschap Bergh besturend, had van beide partijen sauvegarden voor haar onderzaten weten te verkrijgen. Voorzeker, de heren Staten waren bereid haar die gunst toe te staan, haar, de zuster van Prins Willem. Maar wat mocht het baten zolang de krijgsbenden zich er niet aan stoorden en, slecht betaald, aan de bevelen niet gehoorzaamden. De sauvegarde was niet meer dan een vodge papier. De gravin schreef over het "unaufhorlich klegen whenen irnd schreien meiner armen undt in grondt verdorberen elendigen underthanen", die ondanks de sauvegarde "vil mehr verfolgt gefangen gespannen ellentlich gemartirt verlemdbt geranssonirt" waren als tevoren.^{4/}

De gravin had voor haar graafschap eigenlijk "stilzaethe" gewild, dat wil zeggen neutraliteit als voor een zelfstandig souverain gebied.

Van Spaanse kant bleek men er in 1591 tenslotte wel toe genegen, doch van Staatse zijde wilde men daar niet aan, vooreerst niet omdat men 's-Heerenberg als militaire poot wenste te behouden, vervolgens omdat men er het graafschap Bergh niet als een aparte souveriniteit doch als deel van Gelre beschouwde, onder het gezag der Staten behorend. ^{5/} Er moest in de situatie eerst nog heel wat verandering komen vóór de Staten bereidheid toonden aan de verlangens van Maria van Nassau tegemoet te komen.

Maurits ondernemingen hadden dit bewerkstelligd. Hij was met de hervorming van het Staatse leger klaar gekomen en, terwijl Parma's handen met de strijd in Frankrijk waren gebonden, begon de Prins zijn veroveringen. In één veldtocht maakte hij zich in 1591 meester van Zutfen, Deventer, Nijmegen en Hulst.

In de volgende jaren volgden Steenwijk, Koevorden en Groningen, daarna nog in 1595 Groenlo en Bredevoort, tenslotte ook nog in 1597 Oldenzaal. Heel het gebied benoorden de grote rivieren was in weinige jaren hecht onder het gezag der Staten gebracht, zodat de "tuin van Holland" gesloten werd door de aanleg, voor zover nog niet in de voorafgaande jaren tot stand gekomen, van nieuwe omvangrijke vestingwerken en fortificaties volgens de eisen van de moderne vestingbouwkunde rondom de steden aan onze Gelderse rivieren een reusachtige frontier van de IJsselmonding de IJssel opwaarts naar de Neder-Rijn, vandaar langs de Waal tot Gorkum, waar de linie op de Zuid-Hollands-Zeeuwse delta aansloot. Kampen, Zwolle, Deventer, Zutfen, Doesburg en Arnhem vormden de IJsselsector, van Arnhem ging het naar de splitsing van Rijn en Waal, waar de in 1586 door Schenck

gebouwde Schenckenschans, een fort als een kleine stad, het scharnier vormde. Aan de Waal werden Nijmegen, Tiel, Zaltbommel en Gorkum de hoofdvestingen, die de Zuiderflank van de "tuin van Holland" vormden. Vóór die tuin werden Oldenzaal, Groenlo en Bredevoort de voorposten die een directe aanval op het frontier bemoeilijkten. De "Hollantsche Union" had men in Gelre denigrerend de Unie van Utrecht gescholden. Er stak meer realiteit in dan men in 1579 kan kunnen voorzien. Gelderland en Overijssel waren nu inderdaad het glacis van de vesting Holland geworden de "tuin van Holland".

Maria van Nassau kon er nu op wijzen dat de Staten 's-Heerenberg voor militaire doeleinden niet meer nodig had. Een stadje als 's-Heerenberg immers, met zijn verouderde middeleeuwse ommuring en omwalling, was bij de gemoderniseerde oorlogvoering van weinig belang maar zeker niet nu het Staatse gebied hier verzekerd was door de grote vestingen Groenlo en Bredevoort, zo betoogde zij. 6/ Prins Maurits zal zijn tante deze argumenten wel in de pen gegeven hebben.

Gelukkig is het land ! jawel, veilig en ver achter het frontier was dit gemakkelijk te zingen. Hier bleef Vondel's woord nog maar altijd gelden:

"Soldaten ziet men noo van voor en alderliefst van achter!" Men bleef ze hier meer van voor als van achter zien. Ginds ja, daar zag men ze alleen in hun winterkwartieren, goed gedisciplineerd en onder tucht gehouden volk, dat het verdiende geld gemakkelijk liet rollen en tering voor de nering bracht. Maar hier kreeg men altijd met krijgsvolk te doen dat ten strijde trok. En, gedisciplineerd of niet, het was maar een kwestie van gradatie.

Soldaten bleven soldaten die in de oorlogspsychose weinig eerbied hadden voor het bezit en zelfs het leven van de boerenbevolking. De Staten zijn tenslotte Maria van Nassau tegemoet gekomen. Zij kreeg neutraliteit. Maar ach, hoe beperkt, hoe weinig eigenlijk naar het beeld dat Graaf Willem voor ogen had gestaan. Dat én Ulft én 's-Heerenberg als vestingen ontmanteld moesten worden, och dit maakte zoveel niet uit, maar het graafschap Bergh moest ook in de gelderse schattingen bijdragen, op gelijke voet met alle andere ambten in de provincie en verder werd het nog verplicht tot betaling van maandelijksse contributies tot onderhoud van de omliggende Staatse garnizoenen. 7/

Van een neutraliteit op grondslag van eigen soevereiniteit was dus geen sprake. De hele neutraliteit bestond uit niets anders dan dat het

Berghse gebied als een gedemilitariseerd Gelders territorium gold, waarbinnen geen oorlogshandelingen gesteld zouden worden buiten eenvoudige doortocht die men, naar de toenmalige opvattingen van neutraliteit, te allen tijde dulden moest.

Aan Spaanse zijde heeft men zich hierbij neergelegd, ongetijfeld onder invloed van graaf Herman van den Bergh die hier een man van aanzien was. Men stelde evenwel ook hier de eis van betalingen van maandelijkse oorlogscontributies aan omliggende garnizoenen, op dat ogenblik van geen praktische consequenties omdat er in verre omtrek geen Spaanse bezettingen waren, doch voor de toekomst wellicht van betekenis.

Dit was de neutraliteit die Maria van Nassau in 1598 verkreeg. Toch nog, gezien de omstandigheden een groot goed. Afgezien van de zedenverwildering en verruwing die de voorgaande jaren gebracht hadden, keerden er toch weer ordelijke toestanden terug. Maria van Nassau spreekt in 1598 van het overgebleven volk en anderen, die zich in Zeddam weer nederzetten. 8/

De overgebleven bevolking en vreemdelingen.

De rentmeester der geestelijke goederen constateert nog in 1606 hoe tal ven landerijen, die onder zijn beheer staan, onbebouwd liggen omdat er zich geen pachters voordoen. 9/ Stellig een gevolg van ontvolking, als gevolg waarvan er onder de landgebruikers maar een geringe vraag naar pachtland was.

Een vrij sterke migratie moet zich in deze jaren hebben voltrokken.

Naast een abnormale sterfte moet een aanzienlijk vertrek de plattelandsbevolking hebben uitgedund. Oorlog, hongersnood en pest hadden een sterfte van grote omvang gebracht. Doch daarnaast waren er van de talrijke uitgewekenen velen niet meer teruggekeerd.

Ten dele zijn deze verliezen opgevangen door vestiging van vreemdelingen, velen waarschijnlijk oud-soldaten die genoeg van het krijgsleven hadden. Over Ulft wordt een veertig jaar later verteld dat het ontstaan is uit wat kleine pachthoeven bij het kasteel, die graaf Willem nog aan enige van zijn oudgedienden had gegeven. 10/ Een schrijven van het Hof aan landdrost van Zuijlen in 1608 heeft het over de onwettige samenlevingen die er te Gendringen zijn ontdekt, n.l. te Mechelen van een zekere Herman Berndtz, bijgenaamd Hollender, die hier met een vrouw leeft terwijl zijn wettige echtgenote te Delft zit. Een ander te Ulft en nog een te Oer waarvan men alleen de voornaam Henrick kent, leven met vrouwen waarvan de wettige echtgenoten nog

bekend en in leven zijn. Een drietal onder Mechelen en Oer weet men slechts aan te duiden als Walter Bottorkoepersdochter haar man, als Japoer Bomansdochter haar man en als Johan Hausersdochter haar man. 11/

Het gegeven min of meer bij toeval overgeleverd, stellig uit meerdere van dergelijke feitenmaterialen, demonstreert niet alleen de onregelmatigheden die er in de samenleving als gevolg van een algehele verwarring en instorting van alle orde waren ontstaan, maar ook hoe en op welke wijze zich een vrij groot aantal vreedelingen hier gevestigd hadden. Waarschijnlijk zullen ze voor een goed deel bestaan hebben uit oud-soldaten die, hetzij afgedankt waren, hetzij uit eigen beweging hun benden hadden verlaten. Huursoldaten, wier diensten niet meer nodig waren nadat het graafschap Bergh was gedemilitariseerd.

Hoe het zij, het zijn verschijnselen van een samenleving waarin wanorde, verwarring en materiële en geestelijke verwoestingen nog niet overwonnen waren, maar die toch weer op weg naar herstel was en een geregeld leven herbergen. In 's-Heerenberg vangt Henrick van Groenen in 1600 de administratie van de kerk, vanaf de komst van een staatse bezetting in 1581 niet waargenomen, weer aan. 12/ Ook gildemeester Gerryt van Braempt levert in 1601 weer een afrekening in, gaande over de jaren vanaf 1598. 13/

Tot de 15e sept. 1598, zo deelt de rekening mee, was de stad door Staats garnizoen bezet geweest en tot in dit jaar waren de tijnsen en andere inkomsten van het Sint Antoniusgilde door de "heer van den Lande" gevorderd, zodat over al deze jaren - vanaf 1579 af - geen afrekening kon worden gegeven. 13/

Er was veel gewonnen met het verkrijgen van de Berghse neutraliteit door Maria van Nassau. Op zich zelf was het toestemmen in deze demilitarisatie door beide oorlogvoerende partijen reeds een symptoom van verminderd geweld, van een in acht nemen van wat meer humaniteit bij de oorlogvoering, doordat de strijd nu gevoerd werd met gedisciplineerde legers en niet langer meer het karakter had van het elkaar bekampen van wilde guerilla-benden. Maar bepaald niet kon men hier toch gewagen van een gelukkig land. De Staatse bezetting was overeenkomstig de aangegane overeenkomst nog maar nauwelijks uit 's-Heerenberg vertrokken of heel het oorlogsgeweld, in zijn volle omgang, dreigde hier in het Liemerse geconcentreerd te worden. *Gelukkig is het land !* Neen, men zong het hier zeker niet in het najaar

ven 1598 toen, na een seizoen van slappe oorlogvoering als gevolg van geldgebrek aan beide zijden terwijl de Staatse troepen reeds in de winterkwartieren achter het front waren teruggetrokken, de Spaaase opperbevelhebber don Bernardino de Mendoza een krijgsmacht van 15.000 man over Maas en Rijn naar Kleefland dirigeerde, alwaar hij, geen acht slaande op protesten van Duitse vorsten, in 't bijzonder van regentesse Sybilla, plaatsvervangster van haar zieke broeder Johan Willem van Kleef en de aartsbisschop van Keulen, tevens bisschop van Munster, zijn onverzorgde troepen als tuchteloze en hongerige horden op de plattelandsbevolking van Kleefsiand en Westfalen losliet. Hij trok bij Orsoy over de Rijn, bezette Wesel en sloeg bij Diersfoort kampementen op om vervolgens Rees, Goch, Gennep en Calcar te bezetten en zijn volk in heel de omgeving een afschuwelijke terreur, gepaard met gruwelijke gewelddaden, zeer in het bijzonder tegen protestantse bevolkingsgroepen, te doen uitoefenen. 14/

*Gelukkig is het land, dat God de Heer beschermt,
Als daar met moord en brand de vijand rondom zwermt,
En dat men meent hij zal, het overwinnen al.*

Valerius kon het blij uitzingen bij het vrolijk, vredige geklingel van het carillon van zijn schone stad Veere, ver achter het strijdtoneel en jaren achteraf gezien. De werkelijkheid van de eigen tijd was dat men, vervuld van angst en vrees, de dag zag naderen waarop de vijand met zijn wilde horden door het frontier zou breken. De realiteit was dat hier het grensland, nog ternauwernood aan enig herstel begonnen, uit de verschroeiing en gruwel der verwoesting der afgelopen jaren, weer opnieuw het toneel ging worden van moord en brand in dezelfde omvang, zo niet omvangrijker als tevoren. De Staatse troepen, goed zij vormden een leger onder strakke discipline. Prins Maurits wilde geen leger dat door slechte betaling en verzorging op elk moment uit de band sprong om tot wilde mouterij over te gaan. Hij wenste geen troepen die de bevolking tegen zich in het harnas joegen en door roof en plundering de kostbare tijd verdedden, aldus verraad in de hand werkend. Kolonel van der Noot, belast met de inkwartiering, liet de hutten op de Gelderse Waard die er nog van een vroegere operatie stonden, weer voor gebruik gereed maken om de inkwartiering voor de bevolking "ten minsten schade" te doen verlopen. 15/

Voorzeker, die verliep allemaal beter en humaner als te doen gebruikelijk was geweest. Maar het bleef toch dat men soldaten het liefst toch maar van achteren zag.

Hoe gedisciplineerd een leger ook mocht zijn, huursoldaten bleven een wild en rauw volk dat weinig reverenties voor boeren had als men in oorlog was. Neen, rustig en vredig leven was er niet bij als er geregeld verzamelingen van krijgsvolk in de dorpen verschenen.

Het ergste was echter de benauwende vrees voor de komst van de Spaanse troepen, als de zwakke dijken van het frontier doorbroken zouden worden. Gewis, prins Maurits was een bekwaam bevelhebber. Men kon het ervaren in de methodische wijze waarop hij de afweer organiseerde. Op de Gelderse Waard werden grote schanswerken opgeworpen, langs de Rijndijk bij Oud-Zevenaar vanaf de Breurly tot de kerk aldaar. Schipbruggen werden gelegd, één bij Aardt, een tweede bij Lobith over een andere Rijnarm, dienende om een geregelde verbinding te onderhouden van de hoofdmacht in de schansen op de Gelderse Waard gelegen, met de onderdelen langs de Neder-Rijn opgesteld vooral ook met de Schenckerschans, de grote sleutelvesting waar Arent van Duivenvoorde het bevel voerde. Daar vooral had de vijand het op gemunt, de scharnierstelling waar heel het frontier om draaide, de toegangspoort tot de Betuwe en daar verder naar Holland.

Voorzeker, het werd allemaal bekwaam opgezet. Maar wat vermocht bekwaamheid als de krachten ontbraken. Het afgelopen jaar hadden de staten uit geldgebrek maar een beperkt aantal troepen in dienst gehouden, rekenend op hetzelfde gebrek bij de vijand die er ook van getuigd had door eveneens weinig of niets te ondernemen. 16/ De Staatse krijgsmacht was in 't geheel niet berekend op een omvangrijke aanval van de vijand die klaar stond als een wilde stormvloed door te breken. De troepen hadden reeds hun winterkwartieren betrokken eenvoudig omdat men ervan overtuigd was tot het volgende voorjaar niets meer te verwachten te hebben. Slechts goed 4000 man kon Maurits vrij maken om hier aan de grote poort van het frontier bij de scheiding van Rijn en Waal tegen de vijandelijke overmacht op te stellen.

Het land dat God de Heer beschermt ....

Achteraf kan men er opgelucht van zingen. Het leek er in de eigentijdse dagen weinig op. Vorst Hohenlo had met een troep volk getracht de Rijndijken bij Dornick boven Emmerik door te steken om de vijand met behulp van het reeds hoogopgewassen water te noodzaken, terug te trekken. Maar het geluk, of hoe men het noemen wil, was met de vijand geweest, die bijtijds gewaarschuwd werd en de Staatsen verdreef. Andermaal een poging gewaagd om per schip naar Bislick te

varen en dan aldaar de dijken te doorsteken, werd het weer een mislukking doordat tegenwind verhinderde te varen. Men zag en voelde het, de vijand wist zich sterk. Tegen alle verdragen met de Kleefse regering in liet Mendoza Emmerik bezetten, zodat zijn troepen weldra in Elten verschenen. 17/ Te Emmerik werd verkondigd dat ook 's-Heerenberg bezet zou worden, zeer tot schrik van de magistraat en burgerij die de moeizaam, pas verkregen neutraliteit, alweer verloren zagen gaan. Maurits had weliswaar de zet van de vijand beantwoord met enige tegenzetjes door de Kleefse stadjes Huussen en Zevenaer te bezetten en de huizen Sevenaer, Halsaf, Grondstein en het Tolhuys te Lobith te versterken en bezetting te geven, ongetwijfeld maatregelen die van een vaste wil overtuigden de vijand met alle kracht te weerstaan.

Maar zou de kracht voldoende zijn? De vijandelijke troepen stortten zich over het Berghse land en verschenen de 6e November voor Doetinchem dat, fel beschoten, reeds twee dagen later werd ingenomen. De vijand stond voor Doesburg, een andere poort in het frontier. Van de kansels in de Veluwe dorpen gingen de beden omhoog gespaard te mogen blijven.

Er is van dit jaar geen enkel stuk overgeleverd dat van de toestand in het Berghse land iets zegt. De neutraliteit zal zijn geëerbiedigd zodat de lasten van de strijd, buiten de overeengekomen contributies, niet anders dan doortocht zullen zijn geweest. Aan de Spaanse kant streden de graven Frederik en Herman van den Bergh, de eerste als één der hoofdbevelhebbers mee betrokken in de onderneming van dit jaar. Zij hadden al meermalen tegenover hun neven Maurits en Willem Lodewijk gestaan, graaf Herman o.m. als commandant van Deventer toen in 1591 die stad door Maurits werd ingenomen, graaf Frederik o.a. als commandant van Koevorden in 1592. De neven waren tegenstanders, echter geen vijanden van elkaar. Zij droegen elkander wederzijdse achting toe. Graaf Frederik zal dan ook ongetwijfeld de Berghse neutraliteit hebben doen eerbiedigen wetende dat prins Maurits er zich ook aan houden zou.

Neen, al met al, de hemel zag er maar donker en dreigend uit. Maar men kreeg enige maanden respijt. Het najaar kwam met zo uitzonderlijk bar slecht weer dat Mendoza zich genoopt zag de operaties te staken en zijn troepen winterkwartiering te doen betrekken. Uitstel, geen afstel. Hij bleef in het Kleefse gebied, ten dele omdat het toch nog altijd iets beter was als het volkomen uitgemergelde Brabantse land,

ten andere, zoals eenieder duidelijk was, om zo gauw het komende voorjaar het toeliet, de aanval te hervatten voor Prins Maurits in staat was zijn krijgsmacht op peil te brengen. Reeds op 13 febr. alarmeerde de commandant op Schenckenschans dat de vijand zich gereed maakte voor de aanval die, naar hij meende, wel eens eerder kon komen als men denken zou. 19/ Mendoza opereerde op de linkeroever van de Rijn, Frederik van den Bergh aan de andere zijde. Verontrustende berichten kwamen er meer. Ondanks de overeenkomst, bij de eerste bezetting van de stad aangegaan, niet meer dan 400 man in bezetting te leggen, werd in Emmerik een groot garnizoen gelegerd tegelijk met andere Kleefse steden. "Kriegsnotwendigkeit" gaf Mendoza te kennen toen de Jezuitenpater Hase, naar hem afgezonden, hem van wordbreuk betichtte. Hij had Emmerik nodig voor de belegering van Schenckenschans. 20/ Te 's-Heerenberg hoorde men opnieuw dat er bezetting zou komen omdat de stad bij de capitulatie van Emmerik mee inbegrepen was. 21/ Een grote aanval stond opnieuw te wachten. Voorzeker, prins Maurits had de enkele maanden van respijt niet ongebruikt gelaten; hij had zijn troepen versterkt; twee maal was een aanslag op Emmerik beproefd, er was een strooptocht ondernomen ver in het vijandelijke gebied in Limburg en Luxemburg om contributies af te dwingen, allemaal bewijzen dat de weerstand aan Staatse zijde toenam.

Maar toch, de prins moest het doen met een krijgsmacht die verre in aantal de mindere bleef van de Spaanse troepen, die inmiddels 20.000 man telden. Daarmee moest hij een front bezetten van Doesburg via Zevenaar en Schenckenschans langs de Waal tot Zalt-Bommel, met slechts 4000 man op de 's Gravenweerd bij Schenckenschans, het meest bedreigde punt. En dan, wat een moeite kostte het hem niet uit te kunnen voeren wat hij militair noodzakelijk achtte. De bevolking klaagde steen en been over de excessen van het "volck van oorloghe". Geen wonder, zelfs terwijl de vijand gereed stond met grote macht de poorten van het frontier te bestormen, schortte het nog aan eensgezindheid bij de Zeven provincien om de gelden te voteren en de troepen ter beschikking te stellen, waar de prins ze nodig achtte. 22/ Maurits echter versaaide niet. De bezetting van Emmerik was voor hem aanleiding opnieuw Huussen en Zevenaar te bezetten en bij Babberich in het Kwartier versterkingen op te werpen om de vijand van Emmerik en Elten uit de doortocht te beletten, "ende bleven beide Parthien Aldus een tijdlangh legghen, tot malckanderen met grof

geschut inschietende, waardoor zoo gesejdt worde aen des Admirants (d.i. Mendoza's) zijde wel duysendt Man vernielt worde", zo vertelt een oude schrijver. 23/ "En Walraaf van Steenhuys koft Aerd, alwaer in de Spaense troubles en Nederlandse revolutie het oude casteel genoemt geweest, het slot tot Aerdt door de vijandt in de lucht gesprongen en vernielt", tekent een baron van Hugenth in de 18e eeuw op. 24/ Hij was onvolledig ingelicht. Niet de vijand, maar de Staatsen zelf hebben ongetwijfeld in 1585 de eerste vernieling van het Huis te Aerdt op hun debet gehad, doch ijzeren kanonskogels omtrent 1860 in de tuin alhier gevonden, leveren het bewijs dat bij het hevige artillerievuur in 1599, toen de Spaansen bij Elten en de Staatsen bij Babberich, Lobith en Aerdt elkaar zo dicht genaderd waren dat men van weerszijden van elkaar het kermen der gewonden hoorde, de vernielingen van het slot van de kerk te Oud-Zevenaar voltooid zijn. *Gelukkig is het land, dat God de Heer beschermt.*

Die bescherming lag tenslotte in mensenhanden en wel van een kant waarvan Prins Maurits niets had verwacht.

De verontwaardiging over de brute Spaanse schendingen van het rijksg gebied bleek bij de Duitse vorsten tenslotte hun onderlinge veten en rivaliteiten overwonnen te hebben, met het gevolg dat er een leger van 20.000 man bijeen gebracht werd waarmee men de Spanjaarden zou gaan verdrijven. Ach, dat Duitse leger, het was zo veel bijzonders niet, bovendien nog weinig betrouwbaar ook. Het Kleefsland was bepaald niet zo veel beter af met deze onverzorgde, slecht betaalde huurbenden die als bevrijders kwamen. Emmerik zou er beslist niet slechter aan toe geweest zijn indien het op verlangen van een deel der burgerij, de Staatse troepen had binnen gelaten, toen Willem Lodewijk, wetende hoe de verdeelde stemmingen er waren, voor de stad verscheen.

Het maakte trouwens niets uit, in mei n.l. ontruimde Mendoza de stad zeggende dat hij handelde uit vriendschap voor de Jezuiten, die daar steeds op aangedrongen hadden, in werkelijkheid echter omdat zijn positie aan de frontsector te gevaarlijk werd en hij zijn aanval op een ander punt wilde richten. 25/

Emmerik werd door Duitse troepen bezet, doch de aanvoerder ervan, baron van Bylant, zijn mannen niet vertrouwend, gaf de stad aan de Staatse troepen over. 26/.

't Leed was bijna geleden. Mendoza, die zijn leger snel naar Brabant verplaatst had, richtte zijn aanval op de frontsector in de

Bommelerwaard. Toen hij ook hier de gewenste doorbraak niet kon forceren, was het gebeurd met zijn geweldige onderneming. De herovering van Doetinchem door de Staatse troepen was niets anders meer dan een afwikkeling van een aflopende zaak.

De toon van opluchting, nog doorklinkend in Valerius versregels, verraadt wel de angst en benauwing waarin men maandenlang had verkeerd, doch ze is van een zich achteraf.

In werkelijkheid was de spanning reeds enige maanden eerder geweken toen Mendoza zijn oorspronkelijke doel, het beleg van Schenckenschans, genoodzaakt was op te geven.

Gelukkig is het landt !

De veldtocht van 1598/99 was maar een episode, zij het een der meest spannende in een tijd, waarin zo iets telkens weer opnieuw te wachten stond.

Die neutraliteit van het graafschap Bergh, waarvan men hier enige vruchten genoot, wat betekende het eigenlijk als er werkelijk grote operaties aan de hand waren? Men was er niettemin zuinig op. Toen in 1599 Maria van Nassau stierf, wendden haar dochters zich terstond tot hun broeders om bij prins Maurits te bewerken dat de "zu beiderzeits ingewilligter Neutraliteit und Stillsaet, so woll des houses und stadt Bergh als auch Ulfft mögen continuirt und maintainirt bliben".

Zij kregen op 15 juli ten antwoord dat de Staten-Generaal er wel in konden toestemmen, als het op dezelfde voorwaarden aanvaard werd, waarin ook hun moeder bewilligd had. 27/ De zaak was weer gered, maar men moest er mee omgaan als gold het kraakporselein. De interventie van de Staten Generaal in hoogste instantie, bleek nodig toen Jan Hackfort, een inwoner van Gendringen, door Staatse soldaten werd gevat bij het vervoeren van tarwe naar Bocholt.

Dat was schending der neutraliteit want het gold hier proviand naar gebied waar de vijand was. Hackfort was misschien een doodgewone smokkelaar, die hier een winstgevend zaakje versierde, zodat de soldaten volkomen terecht handelden, maar de kwestie liep met een sisser af omdat de Staten genoeg namen met de verklaring dat deze tarwe dienen moest om in ruil ervoor rogge te kunnen krijgen voor de ingezetenen van Gendringen. 28/

Alweer eens was de boot aan toen enige soldaten van graaf Herman van den Bergh tersluiks over de muur via een belendend huis voor familiebezoek - het waren 's-Heerenbergers - in de stad waren gekomen. Als de heren nu maar niet hun mond voorbijgepraat hadden

zou er wellicht geen haan naar gekraait hebben. Maar ze waren een herberg binnen gegaan en hadden er met bravour opgepijpt hoe zij bij Sassenrijck onder Elten enige Staatsen uit Schenckenschans gevangen genomen hadden en nu van het rantsoen, dat ze deze afgeperst hadden toen ze reeds dicht bij 's-Heerenberg waren gekomen, lustig konden trakteren. De 's-Heerenbergers kenden dat wel en geen hunner zou er aan denken deze soldaten aan de Staatse autoriteiten uit te leveren. Zo voorzichtig hoefde men onder elkaar niet te zijn, maar het toeval wilde dat in die herberg juist twee leden van de Magistraat van Doetinchem aanwezig waren, die hoogst verontwaardigd vroegen of de neutraliteit hier zo in acht genomen werd. Men had aan de plakaten der heren Staten te gehoorzamen door, als zich Spaanse soldaten vertoonden, met klokgelui de gemeente te wapen te roepen om de indringers dood of levend te vatten en ze vervolgens in de naaste garnizoenstad over te leveren. Deed men dit niet, zo waren de gevolgen voor de betreffende gemeente, die b.v. in dit geval de rantsoenen had te betalen die de soldaten binnen haar gebied hadden afgeperst. Men kon weten, aldus de verbolgen heren, dat dit niet lang geleden de gemeente van Zeddam was overkomen. De Berghse Magistraal zat er maar weer mee. Hij verkeerde in een moeilijk parket. Het waren immers soldaten van de wettige heer der stad, notabene eigen burgers op wie men toch moeilijk de maatregelen der Staten, wier gezag hier door de meerderheid niet als wettig werd aanvaard, kon toepassen. Maar, omwille van het behoud der neutraliteit, zo schreef men aan graaf Herman, was men wel genoodzaakt soldaten, die zich hier vertonen, te vervolgen. Er was dan ook hierna een soldaat die zich in de stad vertoonde, gevangen genomen en naar Doetinchem gebracht. Zijn kameraden dreigden met vergelding weshalve men de graaf verzocht dit te voorkomen. 29/ Het was zeker geen toeval dat enige tijd later, op 16 aug. 1603, door Gedeputeerden van het Kwartier van Zutphen een plakkaat werd uitgevaardigd, waarin de richters en andere officieren hun slappe toezicht werd verweten ten aanzien van de wacht- en waakdiensten, waaraan in alle ambten en kerspelen de weerbare mannen gehouden waren, om het inkomen van vijandelijke soldaten te beletten. Neen, het Berghse was niet het enige gebied waar dit te wensen overliet. De Staatsgezindheid der ingezetenen, waar dan ook, was verre van algemeen en men sloofde zich bepaald haast nergens uit om soldaten in Spaanse dienst, veelal eigen dorpsgenoten, op te pakken, maar even

zeker behoorde Bergh tot die gebieden waar men, gehecht als men er was aan de gedachte dat het hier een eigen souverain gebied was waar de Staten wederrechtelijk hun gezag gevestigd hadden, zich hier het minst om bekommerde. Er werd streng bevolen dat de weerbare mannen behoorlijk gewapend moesten zijn, hiervan monsterring te doen en de wachten te laten versterken op alle doorgangen der landroeren en alle straten en stegen, waarlangs vijandelijke soldaten konden binnen komen. Er moesten versterkte wachten uitgezet worden, indien mogelijk dubbele, op zijn minst anderhalf maal zoveel als gebruikelijk was. Drogen, richters en andere overheidsdienaren die in verzuim bleven, werden met strenge straffen bedreigd. 30/

Dat was de Berghse neutraliteit. Verboden voor Spaanse soldaten maar vrij toegankelijk voor Staats volk.

Gelukkig is het land !

Als Valerius van opluchting na spannende dagen had willen zingen, dan was zijn tekst nog meer dan in 1598/99 op de jaren 1605/06 toepasselijk geweest. Nimmer heeft prins Maurits zo gespannen het frontier moeten bewaken en verdedigen als in deze jaren, toen hij te doen had met een tegenstander die hem in krijgstalent evenaarde, zo niet overtrof, de Genuees Ambrosio Spinola, een veldheer niet meer van de oude school uit de dagen van Alva en Parma, waarvan zoveel Spaanse generaals met beroemde namen vertegenwoordigers waren geweest en op wier roem men ginds nog altijd had geleefd, maar een van de nieuwe richting gelijk Maurits was. Meer nog dan onze stadhouder verstond hij de kunst om, van wat we de "Blitzkrieg" kunnen noemen, gedurfd zelfs dan de altijd voorzichtig berekenende prins, snel toe te tasten op een plaats waar men het minst verwachtte, na de tegenstander met zijn bewegingen te hebben misleid. Vóór Maurits ter plaatse kon arriveren, was hij in 1605 bij Rijnberk over de Rijn getrokken om, in een snelle manoeuvre, Oldenzaal en Lingen - een vesting aan de Eems, bezitting der Oranjes - te veroveren. Maurits mocht de hemel danken dat de Spaanse meester, andere bewegingen in zijn hoofd hebbend, als met schaablindheid geslagen niet het kostbare stuk dat hij voor 't grijpen had nam, n.l. de schier nog onbezette vesting Koevorden, de toegang in de pas tussen de Drentse venen, die Spinola heel de Noordelijke provincies als een gemakkelijke prooi zou hebben opgeleverd. 31/ De Genuees had klaarblijkelijk zijn aandacht zo gescherpt op een rechtstreekse aanval op het frontier, dat hij elk oog voor een zijdelings succes verloren had.

Met Oldenzaal en Lingen had hij zich een aanvalsbasis op de IJsselsector geschapen, daarheen Maurits aandacht dan ook heenleidend. Toen keerde hij plotseling en snel met het gros van zijn leger naar de Rijn terug om, gelijk Mendoza, op het geduchte Schenckenschans af te gaan. Dit jaar echter kwam hij er niet meer aan toe en speelde de strijd zich verder aan de Lippe en Ruhr af.

Gelukkig is het land, dat God de Heer beschermt !

Wie 't ooit zo zien wilde had er alle reden toe in 't jaar 1606, toen herhaalde en veelvuldige zware regenval het hele voorjaarsseizoen de operaties bemoeilijkten en hoge rivieren de beste bondgenoten waren. Spinola opereerde in Overijssel, Bucquoy met een keizerlijk leger in de Duffel om Schenckenschans. De Genuees verbreidde zijn operatiebasis door de inname van Lochem, hij nam aan de Rijn Rijnberk in en wist zich nog meester te maken van Groenlo, dat Maurits vergeefs trachtte hem, na Lochem te hebben hernomen, weer te ontweldigen.

Daarmee eindigde het seizoen waarna men van weerskanten de winterkwartieren opzocht.

Zo'n strijd op het frontier bracht de bevolking nooit veel goeds.

Te Azewijn en zo zal het ook wel op andere plaatsen zijn geweest "weer nitt ein huis gewest off daer hedde eine gantse compie Ruiters einen nacht in geleghen die hett somerhoei mehrendeels hedden opgefuiert" 32/ Den Jongen Prince - d.i. Frederik Hendrik - had bij Willem Overgoor met zijn hele compagnie "aen syn huis gelegen".

Neen, Overgoor was bepaald niet vereerd geweest met het hoge bezoek.

De soldaten hadden hem een koe genomen, drie varkens gedood en hem het grootste deel van zijn hooi weggehaald. Henrick van Reemen was er al evenmin gelukkig mee geweest. Hij schatte de schade wel op vijftig daalder, een hele som in die tijd, een paar duizend gulden in de koopwaarde van onze dagen. Jan Poer en tal van anderen, brachten soortgelijke klachten in.

Een land van Arcadische rust was het hier stellig niet.

De molenaar van Zeddam klaagde over de schade die hij vanwege het verblijf en doortrekken der Staatse troepen had geleden, tengevolge van het feit dat een groot deel der bevolking was uitgeweken. Neen, het Staatse krijgsvolk, hoe ook onder tucht gehouden, waren eveneens rauwe gasten op wier verblijf de boeren niet gesteld behoeften te zijn. Het ergste was de tros die in het zog van doortrekkend leger altijd meekwam, bedelvolk, avonturiers en straatschenders, profiteurs van de

wanorde, de rechtsverkrachting en het verlies der gewone levensnormen in de dagelijkse omgang, wanneer de oorlogspsychose zich liet gelden. De onveiligheid nam dan vormen aan die alle perken te buiten ging. Straatschenderij was hier het terrein, waar zich de oorlogshandelingen haast altijd in de omgeving afspeelden, een dagelijks veelvuldig voorkomend verschijnsel, uitgeoefend door de uit de legers gedroste soldaten en avonturiers uit de randgebieden van het maatschappelijke leven. Wanneer echter een groot leger in de nabijheid kwam of verbleef, nam ze afmetingen aan die tot in benden georganiseerde overvallen en plunderingen leidden.

Een blijvend gevolg van Spinola's veroveringen was dat het Berghse land weer onder de actie-radius van Spaanse garnizoenen viel, met andere woorden weer onder het gebied waar ook van Spaanse zijde contributies werden geëist. De superintendent te Groenlo eiste dat de gestelde bedragen maandelijks stipt te zijnen kantore op tafel werden gebracht. Landdrost Henrick van Zuylen - in 1603 benoemd als opvolger van Diederik van Baer - wendde zich maar weer eens tot Graaf Herman van den Bergh om te betogen dat aan zo'n eis, vanwege de onveiligheid ten plattelande, onmogelijk kon voldaan worden. Noch de inning van de contributies, noch het brengen van het geld te bestemder plaatse, konden gegarandeerd worden. 33/

Ach ja, de neutraliteit werd duur betaald. Het ambt Bergh werd aanvankelijk op 250 gulden per maand gesteld. Op een bevolking van naar schatting omtrent 300 gezinnen, betekende dit een extra belasting van ongeveer 10 gulden per gezin per jaar in een geldwaarde anno 1969 2000 á 2500 gulden. Het is ook begrijpelijk dat, toen men aan Spaanse kant f. 475 per maand ging eisen - klaarblijkelijk gebaseerd op de pandschattng die Bergh had op te brengen - van Zuylen zich tot graaf Herman richtte om intrekking van deze verhoging te verkrijgen. Gelukkig maakte in 1609 het sluiten van het Twaalfjarig Bestand een einde aan deze georganiseerde uitmergeling van het platteland.

De zon der vrede brak eindelijk na lange jaren door.

Gelukkig is het land !

Neen, Valerius ginds in Zeeland, heeft wel geen besef gehad van hoe weinig dit geluk weggelegd was voor de landstreken aan het frontier gelegen, waar de veiligheid en de vrede van Holland en Zeeland bevochten werd.

Bronnen en literatuur.

- 1/ A.H.B. Inv. no. 448
  - 2/ A.H.B. Inv. no. 417
  - 3/ Collectie Hofman: Map "De beide Zevenaren"
  - 4/ A.H.B. Inv. no. 446
  - 5/ A.H.B. Inv. no. 471
  - 6/ A.H.B. Inv. no. 1160
  - 7/ A.H.B. Inv. no. 473
  - 8/ A.H.B. Inv. no. 1936
  - 9/ A.H.B. Inv. no. 1781
  - 10/ A.H.B. Inv. no. 3558
  - 11/ A.H.B. Inv. no. 548
  - 12/ A.H.B. Inv. no. 1884
  - 13/ A.H.B. Inv. no. 1882
  - 14/ A. Dederich: Annalen Der Stadt Emmerich bl. 413 e.v.
(Emmerik 1867)
  - 15/ W.E. v. Dam v. Isselt: De Voorbereiding van de Veldtocht van
1599 (Bijdr. Voor Vad.Gesch.en Oudheidk VI-4 bl.98)
  - 16/ P.J. Blok: Gesch.v.h.Ned.Volk III bl. 464 (Groningen 1896)
  - 17/ A. Dederich l.c.
  - 18/ A.H.B. Inv. no. 457
  - 19/ W.E. v. Dam l.c.
  - 20/ A. Dederich l.c.
  - 21/ A.H.B. Inv. no. 457
  - 22/ W.E. v. Dam l.c.
  - 23/ A.F.O. van Sasse van Ysselt: Het Eerste Huis Aerdt
(B.M.G. 20 bl.102)
  - 24/ idem bl. 87
  - 25/ A. Dederich l.c.
  - 26/ G. Debiel: Emmerichs Weg durch die Jahrhunderte bl. 36
  - 27/ A.H.B. Inv. no. 698
  - 28/ A.H.B. Inv. no. 548
  - 29/ idem
  - 30/ idem
  - 31/ J.L. Motley: History of the United Netherlands IV bl. 213 e.v.
(`s-Hage 1867)
  - 32/ A.H.B. Inv. no. 549
  - 33/ idem
-

VI. In het Frontier.

Over wat zich als gevolg van de oorlogshandelingen in de onmiddellijke nabuurschap van ons Liemerse land heeft afgespeeld, is vanaf de hervatting van de strijd tegen Spanje maar bitter weinig overgeleverd. Daar was allereerst het Twaalfjarig Bestand, in 1609 begonnen en in 1621 met de hervatting van de oorlog beëindigd. Van de spanningen die de eerste jaren van deze langdurige wapenstilstand kenmerkten, vernemen we hier in de bronnen onzer Liemerse historie geen letter. Toch moet men hier met scherp toegespitste aandacht de loop der gebeurtenissen gevolgd hebben. Ternauwernood begonnen, scheen het bestand, dat men algemeen als een aanloop tot een definitieve vrede zag, al weer beëindigd te zullen worden met een oorlog, waarin niet alleen Spanje en de Republiek, maar ook Frankrijk en alle Duitse landen betrokken zouden raken. In 1609 had n.l. de dood van hertog Johan Willem zijn Kleefs-Gulikse erfenis tot een betwiste nalatenschap gemaakt tussen verschillende pretendanten, twee protestantse en twee katholieke vorsten. De beide eersten n.l. Johan Sigismund, keurvorst van Brandenburg en Wolfgang Wilhelm, hertog van de Palts-Neuborg, beiden zusterszoon van de overledene, konden krachtens erfrecht de meeste aanspraken doen gelden, doch bij de gespannen verhoudingen die er in het Duitse Rijk heersten en waarbij in het algemeen de katholieke vorsten in een liga verenigd met de keizer tegenover de reformatorischen stonden, de ene partij ideologisch-politiek met Spanje zich het nauwste verwant voelende, de ander met de Staten en Denemarken.

De keizer verklaarde de successie-kwestie aan zijn uitspraak te willen onderwerpen en de Kleefs-Gulikse landen tot deze, na onderzoek gevallen was, in bezit te zullen nemen. Hij liet aartshertog Leopold de stad Gulik met een krijgsmacht bezetten.

De beide protestantse vorsten kwamen daarop tot een overeenkomst de nalatenschap van hun oom gezamenlijk in bezit te nemen.

De spanningen spitsten zich angstwekkend snel toe. Het was de Staten er veel aan gelegen wie in de Kleefse staten aan het bewind kwam. Voor elkeen was het duidelijk dat in het Duitse Rijk de ideologisch-politieke controverse tussen de katholieke en reformatorische blocs wat eerder of later tot een uitbarsting zou leiden.

Dit is in 1618 ook gebeurd en zou tot de befaamde verwoestende Dertig-jarige Oorlog leiden, later toch wellicht dan men verwachtte, doch in 1610 was de situatie reeds zo van springstoffen vervuld, dat

men de ontploffing bij ieder conflict kon verwachten. Indien de Kleefse staten - omvattend de hertogdommen Kleef, Gulik, Berg, een staatje dat zich op de rechter Rijnsoever van de Lippe tot Bonn uitstreckte en de graafschappen Marck en Ravensberg in het Ruhrgebied en Sauerland, in handen van de keizer of een der katholieke vorsten kwamen, zou dit bij een oorlog, waar in onze Republiek evenzo goed als Spanje, vrij zeker gemengd zouden worden, voor de Staten betekenen dat bijna alle grenslanden in het Duitse Rijk in handen van tegenstanders waren. Behalve immers de Kleefs-Gulikse landen lagen hier nog de wereldlijke gebieden van de bisschoppen van Keulen en Munster.

Een oorlog van enorme omvang scheen op het punt elk ogenblik uit te breken toen ook de Franse koning Hendrik IV een verbonden Spaans-keizerlijk machtsblok, evenzeer vrezende als de Republiek, met interventie dreigde en demonstratief een groot en goed uitgerust leger aan zijn Noorder grenzen liet manoeuvreren. 1/

Het bleek achteraf echter allemaal - om een moderne term te gebruiken - meer zenuwenoorlog dan werkelijke bereidheid tot strijd. Noch de Duitse vorsten van welke zijde ook, noch onze Staten, noch de aartshertogen Albert en Isabella, waren werkelijk gezind het op oorlog te laten aankomen. Onze Staten waren, evenmin als aartshertog Albert, echt van plan het pas gesloten bestand, dat de mogelijkheid tot een definitief vergelijk openhield, te verbreken. Toen in 1610 de Franse koning werd vermoord was het in Parijs helemaal uit met alle oorlogsdreigementen. De zaak liep af met een onderneming van Maurits, die aartshertog Leopold uit Gulik verdreef zonder enige interventie van Spaanse zijde en met een overeenkomst waarbij de Kleefs-Gulikse staten voorlopig in het gezamenlijk bezit der z.g. possederende vorsten - dat wil zeggen Brandenburg en van der Palts-Neuburg - werden gelaten.

Maar de spanning was toch maandenlang hoog opgelopen en de gewrongen oplossing zou een bron zijn waaruit elke dag nieuwe conflictstoffen konden ontspringen.

Enige jaren later was het al zover. Van den aanvang af waren de verhoudingen tusen de beide possederende vorsten en hun ondergeschikten niet zeer vriendschappelijk en ze werden steeds onvriendelijker in een geest van naijver. Wolfgang Wilhem van der Palts sloot zich bij de Liga der katholieke rijksvorsten aan, om aldus zijn konkurent te kunnen verdringen, verzekerd ook van de steun der Aartshertogen. Toen in 1614 het conflict uitbarstte, verzamelde Spinola

een leger van 20.000 man hij Maastricht en bezette daarmee Aken, Düren en Wesel doch, zorgvuldig een botsing met de Staatse troepen die de stad Gulik bezet hadden, vermijdend.

Maurits, zijn leger op de 's Gravenweerd bij Lobith concentrerend, bezette Emmerik, Rees, Goch, Gennep en Ravenstein. Zo kwamen de legers in elkaars onmiddellijke nabijheid opererend en elkanders bewegingen argwanend nauwlettend gadeslaande, tegenover elkander. Ieder moment kon een kleine botsing de lont in het kruitvat worden die de ontploffing van een geweldige omvang, heel West-Europa in beroering brengend, tot gevolg kon hebben. Het waren uiterst gespannen dagen. Maar, noch Maurits noch Spinola waren van zins het op een werkelijke strijd te laten aankomen.

Zij begonnen spoedig te onderhandelen, overeenkomend dat ieder bezet zou houden wat hij had en daardoor de weg voor onderhandelingen op hoog niveau, waarbij Frankrijk, Engeland, de Duitse Unie van protestantse vorsten en de Staten mee partij waren, openend.

Bij het verdrag van Xanten werd overeengekomen dat het bestuur der Kleefs-Gulikse landen, met behoud van hun eenheid, gescheiden zou worden en tussen de beide possederende vorsten verdeeld. Van der Palts-Neuberg werden de hertogdommen Gulik en Berg toegewezen, Brandenburg kreeg Kleef, Marck Ravensberg en Ravestein. De bezette steden zouden in overleg tussen Spanje en de Staten op nader te bepalen tijdstip ontruimd worden. Daar is echter nimmer iets van terecht gekomen omdat geen der beide partijen, zolang de mogelijkheid tot hervatting van de oorlog bleef bestaan, de verworven posities wenste prijs te geven.

De bestuurscheiding bij het verdrag van Xanten overeengekomen, is tenslotte op een definitieve scheiding der Kleef-Gulikse landen uitgelopen, hetwelk in 1666 bij verdrag werd vastgelegd. 2/ Van de spanningen, die in deze jaren toch ook in Liemers voelbaar moeten zijn geweest, is noch in Zevenaar noch in Berghse gegevens titel nota te vinden. Tenzij de spanningen op kerkelijk terrein, die zich in ongeregeldheden manifesteerden. in de Kleefse landen waren de aanhangers der Reformatie nooit onwelwillend behandeld, zodat er zelfs constituering van enige protestantse gemeenten mogelijk was geweest. Officiële vrijheid van godsdienst bij de wetgeving geregeld, bestond er evenwel niet. Evenmin was er een onbeperkte vrijheid van godsdienstuitoefening.

Het hing af van de gezindheid der plaatselijke autoriteiten. Hertog Willem, de man die van 1538 -'43 hertog van Gelre was en in 1542 zijn vader in Kleef Gulik enz. opvolgde, was van een Reformatorische gezindheid op humanistische grondslag, het erasmiaanse Christendom, dat ook in de Nederlanden de houding van velen bepaalde, de mensen die in Gelderland "Religionsverwandten" heetten, een houding die zich tussen Lutheranisme en streng katholicisme bewoog. 2/ De aanhang der Reformatie in het Kleefse stond evenwel zeer sterk onder invloed van het Calvinisme der talrijke Nederlandse uitgewekenen, de tyrannie van Alva. Waren Luthersgezinden geneigd het staatsgezag in kerkelijke zaken te aanvaarden, de Calvinisten gingen uit van de theocratische gedachte dat de Staat de dienaar van de Kerk behoorde te zijn en waren niet van zins een reformatie te nemen die, van bovenaf opgelegd, een weg tussen de tegenstellingen door volgde. Reeds sterk en straf in een aantal gemeenten georganiseerd en in de Classe van Wesel verenigd, nauw verbonden ook met de gereformeerden in Nederland, vormden ze een beweging die zich niet liet inpassen in het schema dat de hertog zich voorstelde. Al leende dan de hertog zich niet voor de door Alva uitgeoefende pressie tot strenge onderdrukking, zijn houding zwenkte toch in contra-reformatorische richting, hetgeen nog meer het geval was toen in zijn laatste levensjaren zijn zoon Johan Willem mederegent was. Deze werd echter spoedig na de dood van zijn vader in 1592, wegens tekenen van toenemende krank-zinnigheid, onder voogdij gesteld waarbij zijn zuster Sybilla als regentes optrad. Toen trad weer een mildere toon jegens de gereformeerden in, mede doordat de Stenden zich toen veel meer konden laten gelden. In Liemers behoorden de geslachten van Els op de Liemcuyl, van der Hoeven op Poelwyck, Cloeck op de Swanepol en Bercklau en van Wylick op Grondsteen, tot de protestantse richting, evenals de stedelijke magistraatsfamilie van Herwerden, Romswinckel, van Gennip en Schaep te Zevenaer, ongetwijfeld meer "Religionsverwandten" als echte Calvinisten maar dan toch van een uitgesproken Reformatorische richting, in tegenstelling met de van Spierings op Sevenaer en Ryswyck, die zich aan de katholieke zijde hielden. Het was niet anders als in het Kleefse, waar verschillende gereformeerde gemeenten onder bescherming van de ridderschap, o.m. de van Burens in Brienen, de van Bylants in Keken, de van Boetzelaers in Appeldoorn e.a. geformeerd werden en voortbestonden. Te Zevenaer wordt in 1583 een

predikant vermeld. 4/

En de notitie van pastoor Willem the Laer hoe hij door iemand, hoewel een ketter, voorbeeldig eerlijk was behandeld, zegt, hoe naief en singulier van gedachte ze ook was, dat er toen reeds hier van protestante sprake was. 5/

De politieke opstelling speelde hierbij een grote rol. In Kleef gingen onder de ridderschap in deze tijd wel stemmen op zich als achtste gewest aan te sluiten bij de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Daargelaten hoe dit aantoonde dat men zich hier nog altijd meer Nederlands als Duits voelde - een gevoel van historische verbondenheid dat ongetwijfeld door de godsdienstpolitiek werd aangewakkerd - het vormt meer nog een bewijs hoe ook hier de religiekwestie in de grond van de zaak een door ideologie gekleurde vraag van staatkundig politieke houding was, n.l. tegenover de macht van de keizer en de met hem verbonden vorsten ideologisch - overigens ook dynastiek - nauw verwant met de Spaanse macht, de contra-reformatorische macht bij uitstek.

Zo lagen de verhoudingen toen in 1610 door het overlijden van Johan Willem de successie-kwestie in diens landen in het akute stadium kwam. De toewijzing aan de beide "possederende" vorsten en meer nog de verdeling der staten in 1614, waarbij aan de Keurvorst van Brandenburg o.m. Kleef werd toegekend, schiep voor de gereformeerde gemeenten een gunstige situatie. Tegenover de pretenties van de hertog van der Palts-Neuburg, nauw verbonden met de contra-reformatorische vorstenliga met de keizer aan het hoofd, moest hij zich handhaven, steunend op een aanhang die politiek aan de andere kant stond, waarbij natuurlijk de gereformeerden in de voorste linies stonden. Het drostambt in de Liemers werd bij de dood van Johan van der Horst in 1615, toevertrouwd aan de protestant Alter Knipping, heer van Heyen.

De katholieke burgemeester te Zevenaer, Gerhard van Leeuwen, was in 1611 al reeds in de magistraat vervangen door de protestant Johan Romswinckel, wiens plaats bij zijn overlijden in 1613 werd ingenomen door Assueer Cloeck van de Bereklau en dat tegen de privileges in, die voorschreven dat magistraatfuncties aan burgers van de stad moesten gegeven worden 6/.

Van Leeuwen had overigens zijn verwijdering aan zichzelf te danken. Toen n.l. de gereformeerden, profiterend van de verandering in het landsbewind, zich voor hun godsdienstoefeningen in een particulier huis

verzamelden, was deze bijeenkomst bij een volksoploop onder zijn leiding verstoord. 7/

Van Leeuwen zal gemeend hebben dat hier gehandeld werd in strijd met de overeenkomst die de staten van Johan Willem aan de beide possederende vorsten had toegekend. Daarbij gold de bepaling dat op het terrein van de religie de status quo gehandhaafd moest blijven. Die bepalingen kon men natuurlijk verschillend interpreteren, waarbij aan streng contra-reformatorische zijde, waartoe deze burgemeester ongetwijfeld behoorde, de handeling der gereformeerden, blijkbaar nog niet tot vorming van een eigen gemeente gekomen, als een inbreuk werd opgevat. De stellig in meerderheid - zij het niet direct religieus dan toch politiek - reformatorisch gezinde magistraat, heeft ongetwijfeld de burgemeester gedesavoueed.

Daarmee had van Leeuwen zeer ontactisch de gelegenheid geschapen om een verdere protestantisering van de magistraat door te zetten, gelijk dit in andere Kleefse steden eveneens werd nagestreefd, niet zo moeilijk, omdat onder de magistrable families de reformatorische gezindheid, thans uitgemond gelijk ook bij de keurvorst het geval was in aansluiting bij de gereformeerde Kerk, bijzonder sterk vertegenwoordigd was.

Hoewel de coltatoren van verschillende vicarieën, zoals de Cloecks, de van Elsen, de van der Hoevens, de fondsen als bezitters ervan - o.m. Sint Pieter te Zevenaar, Sint Antonius en de H.Maagd te Oud Zevenaar, Sint Nicolaas te Groessen en de drie vicarieën te Duiven - aan de gereformeerde gemeente te Zevenaar schonken, schijnt men het toch niet terstond te hebben aangedurfd een kerk in de stad te vestigen. De predikant Leonardus Artopeus wordt in 1616 voor het eerst aangetroffen als vertegenwoordiger van de gemeente Zevenaar, in de gegevens van de inmiddels gevormde Classe van Kleef. 8/

Maar hij woonde te Groessen, waarschijnlijk bij wijze van huispredikant, bij de familie Cloeck op de Bereklau. 9/

Langs deze weg zijn verschillende gemeenten in Kleefsland gevormd. Zijn opvolger Henrich Schürhoff, in 1619 en 1620 genoemd, wordt slechts adjunct geheten. Hij was aanvankelijk schoolmeester te Zevenaar en is dus klaarblijkelijk slechts hulpprediker geweest. Het blijkt ook dat men te Zevenaar niet op Artopeus was gesteld, wellicht mede omdat hij een protégé van Cloeck was, wiens zitting nemen in de magistraat met verkrachting van de privileges, stellig toch wel niet ook zijn gereformeerde medeschepenen zonder animositeit aanvaard

hebben.

Artopeus wordt ook genoemd in verband met de pogingen die in 1618 werden ondernomen om de kapel in 't Loo voor de gereformeerden in gebruik te nemen.

Deze kapel, hehorende onder de parochiekerk van Angeren stond sedert jaren buiten gebruik, eenvoudig doordat er te Angeren, wiens pastoor hier op hoogtijdagen de dienst deed, geen priester meer was. Op tweede Paasdag van het jaar 1618, zo vertelt kerkmeester Jan van der Berckhof in zijn memoires later, was de predikant van Angeren gekomen om in de kapel dienst te doen "mar sonder eenige toehoren ut het Loo", voegde de verteller er bij, daarmee illustrerend dat men predikant niet als de opvolger van een voor-reformatorische pastoor beschouwde.

Een reformatie, waardoor de mensen en masse van de oude in de nieuwe Kerk werden gevoerd eenvoudig door de oude pastoor door nieuwe van de gereformeerde richting te vervangen, bleek niet meer mogelijk. Daardoor was de scheiding der geesten ook voor de éénvoudige mensen te gemarkeerd geworden en had de contra-reformatie te sterk reeds doorgewerkt.

De predikant van Huussen is er nog enige malen geweest, vergezeld van een aantal geloofsgenoten uit eigen gemeente en van Zevenaer. Maar de naburen hadden de kapel gesloten gehouden, zodat men de dienst buiten op het kerkhof had moeten houden.

Daarna was de drost Alter Knippinck in eigen persoon te 't Loo verschenen en had de mensen door overleg, ook ietwat dreigend – "met geweld dartoe te strengen" - om Leonardus Artopeus als de bedienaar van hun kapel aan te nemen. Maar ze hadden dit recht uit en standvastig geweigerd, zeggend dat zij zelf zouden bepalen aan wie zij hun kapel zouden geven, zoals vanouds hun recht was. Daarna had men niets meer daarover vernomen. 10/

Wat later blijkt dat de gereformeerden hun diensten hielden in een vertrek van het huis Sevenaer, waar de drost zijn verblijf hield, blijkbaar als huurder van Spierinck.

De regering trad omzichtig op, dit blijkt wel uit deze historie. Zij wilde een toestand van godsdienstvrede scheppen en bewaren door, binnen het raam van de bepalingen van het Verdrag van Xanten, de gereformeerden langs de weg van overleg, gepaard met wat aandrang, zoveel mogelijk tegemoet te komen zonder de status quo aan te tasten. Het Verdrag van Xanten schreef voor dat elke concessie, aan een der

kerkelijke richtingen in de aan de keurvorst toegewezen staten gedaan, moest opwegen tegen een concessie in de staten van de vorst van de Palts-Neuberg aan de andere partij. Met andere woorden, elke gunst de gereformeerde bewezen die de status quo aantastte, moest in Gulik of Berg gevolgd worden door een gelijkwaardige toegeving aan de katholieken, hetgeen, bij de animositeit die er tussen beide vorstenhuizen heerste en de sedert 1618 uitgebroken oorlogstoestand in de Duitse landen, een onmogelijke zaak was. Het heeft dan ook tot 1660 geduurd eer de gereformeerden tegelijk met die in Lobith, in Zevenaar een eigen kerkgebouw kregen.

De binding aan het Nederlands Calvinisme verdween. Nederlandse ballingen, in de jaren 1568 tot '74 in groten getale in het Kleefse neergestreken, hadden de Reformatorische stromingen hier in het Calvinistische vaarwater gekoerst. Deze uitwijkelingen, voor ongeveer 50% Calvinist, hadden het karakter van het protestantisme hier bepaald mede als gevolg van de talrijke familie-banden die tal van geslachten, gelijk Schaep, van Els, van der Hoeven, Cloeck, Everwijn, van Herwerden e.a., over de grenzen heen hadden. Voor een deel in hun aanvankelijke ballingsoorden gebleven, nauw verbonden met hun geloofsgenoten in de Nederlanden, vormden zij een element dat de reformatorische bewegingen in het Kleefse, oorspronkelijk geënt op een Duits Lutherse stam, een Nederlands karakter gaf. Daar kwam een eind aan toen de keurvorst van Brandenburg meester was geworden.

Johan Sigismund en zijn zoon, van huis uit, gelijk de meeste Duitse vorsten die de Reformatie verkozen hadden, de Lutherse richting toegedaan, opteerden terstond voor de gereformeerde Kerk.

Natuurlijk droeg deze zwenking een politiek karakter. Het versterkte de positie van de keurvorsten tegenover hun tegenstanders van der Palts-Neuburg doordat zij hiermee de solidariteit wonnen van de talrijke gereformeerden onder de Kleefse ridderschap en de magistraten. Maar het had tot gevolg dat de Kerk haar Nederlands karakter verloor, althans in het leidende kader. Al bewijzen de lokale kerkelijke archieven dat in de gemeenten het Nederlands de voertaal bleef, zij het dat men het ook hier met een Duitse inslag geschreven Nederlands van predikanten van Duitse huize, het officiële taalgebruik der acta van Synode en Classicale vergaderingen werd weldra het Duits.

Dit speelde zich in het Kleefse af, terwijl men in het Nederlandse gebied profiteerde van de rust die in 1609 het sluiten van het Twaalfjarig

Bestand had gebracht. Dit bestand, zo was het algemene vertrouwen, was de aanloop voor de definitieve vrede, waarover de partijen het dadelijk niet eens konden worden. Men gaf zich ruim de tijd om er zich nader over te beraden en de gebeurtenissen in het Kleefse, waar Maurits en Spinola omzichtig een direkte botsing vermeden hadden, meer dan duidelijk aangetoond dat de vredeswil reëel aanwezig was. Men stelde zich hier dan ook ondubbelzinnig op in. Herman graaf van den Bergh, Spaanse krijgsoverste, ging zich terstond persoonlijk met het Berghse bezit bemoeien en liet het kasteel een totale restauratie en vernieuwing ondergaan. Zijn overlijden in 1611 doorkruiste de plannen om er zijn residentie te vestigen. Zijn dochter Maria Elisabeth Clara, in 1610 geboren, kwam onder voordij van haar ooms Frederik van den Bergh en Floris van Pallandt, graaf van Culemborg, man van Catharina van den Bergh, die als momberheren het Graafschap bestuurden. Een schatting, in 1617 de burgerij te 's-Heerenberg opgelegd ten behoeve van de herbouw van de klokketoren, was eveneens een symptoom van de wederopbouwactiviteiten die de vrede had opgeleverd. 11/

Van de onrust in het land, die de twisten tussen Remonstranten en Contraremonstranten hadden veroorzaakt, met als gevolg de politieke controverse tussen Maurits en Oldenbarneveld, is hier geen spoor van enig meeleven te ontdekken. Wellicht mag het verbod van vogelschieten dat het gilde van Sint Antonius te 's-Heerenberg in 1618 en 1619 werd opgelegd, beschouwd worden als een symptoom van de grotere gestrengheid tegenover deze feestelijkheden in de Kerk, als excessen gezien die uitgeroeid moesten worden. 12/

De overwinning der Contra-Remonstranten had immers in de Kerk de strenge othodoxe richting aan het roer gebracht, met het gevolg dat de pressie op de wereldlijke overheid om haar maatregelen tegen wat als excessen werd geacht, toenam.

De toon der Kerk valt ook nog te beluisteren in het schrijven van kanselier en raden, dat in januari 1623 landdrost Willem Jacob van Boetzelaer ontving en waarin het houden van een algemene vasten- en bededag werd bevolen, op de 29e van die maand. Dit vanwege de dreiging van de vijand die van plan scheen "die vereenichde Nederlanden tegens den eersten openen en bequamen tijt wederomme met uysterste geweld in verscheyde Quartieren aen te tasten". Hieruit blijkt wel dat "Gods almachtichs toorn tegen deze landen alnoch ontsteken blijft over die groote overdadige sonden die bij d'ingesetenen

van dien sonder Godt vresenheyt en alsoff sonde geen sonde en waer, begaen worden." 13/

Achter deze regels school de na-trillende toorn van de Dordste vaderen over de dwalingen die zij op de Synode veroordeeld hadden, maar evengoed zit er de vrees achter voor de vijand die, sinds in 1621 de oorlog was hervat, een grote aktiviteit was begonnen te ontplooiën, terwijl in het eigen kamp de wonden nog geenszins geheeld waren door de twisten tijdens het bestand geslagen. Terwijl in het eigen kamp ook de energie van prins Maurits scheen uitgeblust als van een mens wiens leven gebroken was.

Echo's van de strijd, in dit jaar geleverd, weergalmen in een schrijven van gedeputeerden aan de Landdrost van 24 november: verzoekt spoedige opgaven van de schaden die de Berghse staatsen toegebracht waren door het krijgsvolk van vorst Christiaan. Tot nog toe had alleen Didam zijn opgave ingediend. 14/

Brandt Sanders's kinderen in Pannerden kregen in 1626 van den graaf van den Bergh 70 gulden pacht kwijtgescholden vanwege de schade geleden door het optreden van het Brunswijkse krijgsvolk. 15/ En in Westervoort had kerkmeester Kaeltgens het ook al over het Brunswicksche "verderff", waardoor verschillende landerijen dit jaar niets hadden opgebracht. 16/

"Siet hoe hij naest, graeft en draeft met geweld
Om onse goet en ons bloet en onse steden",
zong de Zeeuw Valerius over dit jaar toen hij aan 't slot juichen kon:
Berg op Zoom houdt sich vroom
Stut de Spaensche scharen.

Maar dat was na angst en vrees geweest maanden lang, terwijl in den lande défaitisme de geestkracht dreigde te breken mede door het ontdekken van verschillende komplotten o.a. dat van Jacob Momm, ambtman in Maas en Waal – afkomstig uit Didam – waarvan het doel was geweest Tiel aan de vijand over te leveren.

Prins Maurits stond aan het begin van de veldtocht op zijn gewone verzamelplaats n.l. de 's Gravenwaard bij Lobith en omgeving, n.l. ook het Kwartier onder Babberig met het gros van zijn leger, wakend tegen een Spaans leger onder Hendrik van den Bergh, dat rondom Schenckenschans opereerde, de sleutelvesting in het frontier aan de splitsing van de Rijn en de Waal. Het was van de vijand maar een schijnmanoeuvre die de prins vast moest houden, terwijl onverwacht Spinola het beleg voor Bergen op Zoom sloeg, de toegangspoort naar

Zeeland.

Vreemde hulp kwam opdagen in de gedaante van bandeloze huurbenden van enige duitse vorsten w.o. Christiaan van Brunswijk. Deze benden hadden in Bohemen gestreden in dienst van Frederik van de Palts, de z.g. Winterkoning, door de opstandige Tsjechen als hun koning uitgeroepen. Door de keizerlijke veldheer Tilly bij Praag verslagen, hadden ze zich naar Lotharingen begeven vanwaar ze, door onze Staten in soldij genomen, zich door de Zuiderlijke Nederlanden een doorbraak forceerden om zich bij Tilburg met de troepen, waarmee Maurits zich, met achterlating van een bewaking op de 's Gravenwaard, naar Brabant had begeven.

Deze verenigde krijgsmacht noodzaakte Spinola het beleg van het benauwde Bergen op Zoom op te geven.

De naweeën waren voor Over-Betuwe, Liemers en het verdere Oost-Gelderse. De Staten immers dirigeerden de vorstelijke avonturiers met hun tuchteloze horden, zo spoedig mogelijk weer buiten de landsgrenzen waar ze, nog niet eens helemaal bij Winterswijk het Nederlandse gebied verlaten hebbend, bij Stadlohn door 's keizers veldheer uiteengeslagen. De restanten van de achterhoede onder graaf Herman Otto van Limburg-Stirum, wisten zich op Gelders gebied in veiligheid te stellen, waar ze, met de vesting Bredevoort als basis, aan Neder-Rijn en Waal werden gelegerd, verenigd met een muitende Italiaanse compagnie die van Spaanse naar Staatse zijde was overgelopen. 17/ Dat was het "Brunswicksche verderff" waarvan hier enige gegevens gewaren.

Van Spaanse kant kwam er toch niet meer uit dan een gewaagde inval van een ruitserleger onder Graaf Hendrik van den Bergh gedurende de harde winter van 1623 op '24 over de bevroren IJssel de Veluwe op. Het dorp Wehl werd platgebrand en achter de gesloten poorten van Doesburg, Arnhem, Harderwijk en Amersfoort aanschouwde men vanaf de torens, muren en bastions vol angst en vrees de branden waaraan de dorpen en hoeven in wijde omtrek ten prooi waren. De invallende dooi noodzaakte de vijand, ver van zijn basis opererend zonder nog een stad als verbindingsschakel te hebben veroverd, tot de terugtocht.

Voor 1629 zijn er verder geen andere gegevens dan die over contributie-betalingen; in het ambt Liemers voor het onderhoud van Brandenburgse troepen die er gelegerd waren, in het Berghse voor de Spaanse garnizoenen van Groenlo en Oldenzaal. In 1625 verpandde de "gemeynte" van de buurschap Hoesselt enig gildebezit voor opname

van een som geld ter betaling dezer contributies. 18/

In 1628 deed "die Ganse Gemeinte des kerpels Weels" hetzelfde met een "straat". 19/

Ook de "gemeynte" van de buurschap Ooy stelde een gemene weide te pand tot "bezalungh und underhaltung der Churf. Brandenburgischen soldaten und den ernante Unterthanen wegen in dreien jaren schweren inlegerungen". 20/

Toch moet de bevolking wel wat meer lasten hebben ondervonden. Toen in 1627 Frederik Hendrik van het gewone rendez-vous op en om de 's Gravenwaard optrok om Groenlo te gaan belegeren, moet de doortocht door het Berghse land de bevolking heel wat schade aan hooi, stro en oogst hebben opgeleverd.

Zoals men stellig ook wel aan den lijve ervoer dat de oorlog hier altijd dicht bij huis was toen Spinola tijdens dit beleg bij Wesel, Rees en Bocholt opereerde.

Klachten kwamen binnen dat van weerszijden lopende "parthijen van soldaten in dese onse Graveschap Berge ende Aengehoerige heerlicheyden onse onderdanen ende vrije passanten gevenckelick aantasten, plunderen, knevelen ende op gelt verburgen". 21/

Dit was in strijd met de neutraliteit van Bergh, van beide zijden erkend "Mits onse Onderdanen aan beyde sijden onder contributie sitten".

Daarom werd er in 1629 nog weer eens met klem op gewezen, bovenal aan die van Didam gericht, de wacht- en waakdiensten stipt in acht te nemen "so wanneer eenighe knevelers ofte straetschenders vernemen die de goede luyden overvallen, plunderen ofte exactionneren, dieselvige mitten kloekenslach te vervolgen, aen te tasten, gevenckelick inne te trecken ende te brengen ter plaetse daer sij behoeren."

In 1629 kreeg Hendrik van Bronckhorst, ambtenaar van Ulft en richter van Gendringen en Etten, bevel om zich door twee of drie gewapende huislieden te doen vergezellen wanneer hij de schattinggelden naar Zutfen, voor de Staatse troepen, en Wesel, voor de Spaansen, bracht. 22/

Ditzelfde jaar heeft graaf Albert van den Bergh het over vele van zijn pachters en veel andere huislieden, die hun roerende goederen en korenvoorraden en zichzelf op het slot Ulft in veiligheid brachten. Vanwege "de gedane costen met doortochten van Coninckl. Armeé wordt ambtman Hendrik van Bronckhorst gelast een kleine vergoeding als bewaar- en huisvestingsloon te vragen, vijf stuivers voor elke zak graan en wat hij discreet oordeelde, voor andere goederen. 23/ Aan

verschillende pachters te Pannerden werd gehele of gedeeltelijke kwijtschelding van achterstallige pacht geschonken vanwege de schade geleden door inlegering van het krijgsvolk der Staten. 24/

Aan 54 pachters onder Bergh en Didam werd dezelfde vrijgevigheid betoond vanwege de schade toegebracht door het volk "van Keyserlicke en koninckl. Armaden." 25/

In 1652 heeft men het nog over de hoge schulden vanwege opgenomen kapitalen, waarvoor het kerspel Zeddam in 1629 "invasion, plunderingen van krijchsvolck" had afgekocht. 26/

Daarmee werd in deze contreien de triomf van het befaamde beleg van 's-Hertogenbosch door Frederik Hendrik betaald. De vergeefse pogingen van graaf Hendrik van den Bergh om zijn neef voor de belangrijke vesting te verdrijven, hadden tot een afleidingsmanoeuvre op grote schaal geleid, n.l. een aanval met het hele Spaanse veldleger op het IJsselfrontier. Graaf Herman Otto van Limburg Stirum, door de prins belast met de bewaking van het frontier, liet zich door een manoeuvre misleiden. Terwijl Lucas Cairo en Matthias Dulcken door een verrassende aanval de schans IJsseloord tegenover Westervoort overmeesterden, Arnhem bedreigend, trok graaf Hendrik met de hoofdmacht tussen Dieren en Brummen de IJssel over, van Limburg-Stirum in de waan gebracht hebbend dat bij Arnhem de poging tot doorbraak getracht zou worden.

Weldra overstroonden de vijandelijke benden, weldra versterkt met een groot keizerlijk leger onder de graaf van Montecuculi, het arme land van Veluwe. Amersfoort gaf zich over doch, om het in Vondels barokke woorden te zeggen:

De Vechtvlïet opent dijck en sluysen,

Dies soete en soete Baren bruisen

En weyden over vee en stal:

Die 't al wil houden, waeght het al.

In nuchtere taal gezegd: inundaties door het openen der Zuiderzeesluizen bij Muiden en het doorsteken der dijken beletten de vijand zijn "Blitzkrieg", door te stoten tot Amsterdam. Het overrompelend offensief van graaf Hendrik liep verloren in stormlopen op stellingen van zijn tegenstander.

Maer Hattem slaet sijn stormen af

En Elburgh fier hem voeder weygert

Het brieschend paert komt aengesteygert

Op Harderwijck; syn hoof alree

Het strandе schut der Zuyderzee.

Beangstigend bleef de situatie echter wel. De fortuin keerde zich echter tegen de roekeloze Spaanse opperbevelhebber die op zijn kasteel Ulft, vloekend gelijk Vondel zegt op Losano de commandant te Wesel, de tijding vernam die onze dichter, het van de andere kant beijkend, doet juichen:

De blijde bo komt aengeronnen

Die uitblaest: Wesel is gewonnen,

Graef Hendrick siet verbaest terugh,

En steent om zijn gebroke brugh.

Zijn koorenschuur, sijn blixemkoker.

Wesel, de standplaats van proviand, fourage en ammunitie, de verbindingsschakel met de bases in Opper Gelre, was bij verrassing door Otto van Gent, commandant te Bredevoort, genomen. Van den Bergh zag hierdoor de verbindinglijnen met zijn aanvoerbases in Opper Gelre, toch reeds fragiel en zeer gehinderd door de Staatse bezettingen van Bredevoort, Groenlo en Emmerik, schier volkomen verbroken. Hij trok het gros van zijn leger terug met handhaving van een bezetting in het kamp bij Brummen. Met het naderen van de winter werd ook dit ontruimd.

Het lot van 's-Hertogenbosch was bezegeld. Maar achter wat schaarse mededelingen over dit jaar schuilt iets van het leed wat de plattelandsbevolking te verduren had als de krijgsoperaties zich hier afspeelden.

In 1632 werd de bevolking weer eens aangespoord de verplichte wacht- en waakdiensten terdege waar te nemen wanneer men er bij klokgelui toe werd opgeroepen. De advocaat-fiscaal Henrick Hoevel werd over het hele graafschap Bergh als "wachtmeister" aangesteld om er orde op te houden en toezicht uit te oefenen om bij plichtsverzuim de "arbitrale straeffe" toe te passen. 27/

Het was het jaar van de befaamde veldtocht langs de Maas, waarbij Frederik Hendrik, weer van de 's Gravenwaard uitgaande, Stralen, Venlo, Roermond, Sittard en Maastricht veroverde, successen die hem, naar men aan Spaanse zijde beweerde, werden toegespeeld door graaf Hendrik van den Bergh.

Hij behoorde n.l. tot de ontevredenen onder de inheemse adel die zich keerden tegen de verspaansing van het bestuur in de Zuidelijke Nederlanden sedert aartshertog Albert was gestorven. Het échec van 1629 was aangegrepen om de graaf uit het opperbevel te weren,

doch het was in werkelijkheid te doen inheemsen door Spanjaarden te vervangen. In Madrid was men er op uit om, wanneer bij de dood van Isabella koning Filips III de Nederlanden zou erven, het heft geheel en al in Spaanse handen te hebben door de inheemsen uit alle hoge posten te verwijderen als onbetrouwbaar voor de markies van Santa Cruz die, reeds met alle macht bekleed, bij de dood van de aartshertogin het roer geheel en al in handen zou nemen. Er groeide een toenemend verzet, gepaard met een geheim gehouden striven, waarin graaf Hendrik en de graaf van Warfusée de hoofdfiguren waren om, in samenwerking met Frederik Hendrik, over geheel de Nederlanden een eigenlands bestuur te vestigen. Er werden via contactfiguren verstandhoudingen met de prins aangeknoopt. Doch, ontijdig door de Spanjaarden ontdekt, werd graaf Hendrik wegens hoogverraad voor het Hoge Hof van Mechelen gedaagd, waar hij zijn vonnis ontliiep doordat hij tijdig naar het neutrale Luik was gevlucht. Deze historie, die zich in 1633 afspeelde, heeft de verdenking gewekt dat de graaf de steden in Opper-Gelre, waar hij stadhouder was, opzettelijk Frederik Hendrik in handen heeft gespeeld. Fel verwerpt hijzelf in zijn verdediging deze aantijging, suggererend dat men hem – omdat hij Nederlander was – met opzet de nodige versterkingen onthield waarop hij bij herhaling zo had aangedrongen. Hem schoot niet anders over dan zich met voldoende krijgsmacht binnen de Stad Gelre terug te trekken, waar hij stand gehouden had. Als de beschuldigingen waarheid bevatten zou hij ook deze stad gemakkelijk hebben kunnen overleveren. 28/

Quid es veritas ? Een brief aan zijn neef Graaf Albert van den Bergh van 2 juni 1632, also van vóór er een beschuldiging van verraad geuit was, bevat klachten over de geringe steun die hij kreeg voor de verdediging van het Opper Gelderse. 29/

Maar al kan het feit dat dit schrijven van vóór de beschuldiging is als getuigenis ten décharge dienen, een absoluut bewijs dat zijn manoeuvres geen camouflages zijn geweest om zijn plannen te verbergen, zijn er niet, ondanks zijn samenwerking met Frederik Hendrik bij het Spaanse gezag te handhaven waardoor hij des te beter de verdere voornemens kon uitvoeren, vormt ze niet.

Hoe het zij: de afloop van het complot was dat hij na zijn ter dood veroordeling – bij verstek – wegens hoogverraad, naar het Noorden vertrok waar hij van de Staten een cavalerie commando kreeg. Hij was het eerst naar 's-Heerenberg gegaan waar hij, zoals de Landdrost aan

graaf Albert schreef, plotseling vertrok, naar de schrijver vermoedde omdat hij gewaarschuwd was tegen pogingen van Spaanse zijde, hem aldaar te overvallen.

Graaf Albert, te Boxmeer vertoefende, had een week eerder n.l. 18 augustus nog geschreven dat hem van Spaanse aanslagen op Bergh niets bekend was en zijn vrouw door de regering verzekerd was dat er niets ondernomen zou worden. 30/

In 's-Heerenberg was men blijkbaar beter op de hoogte.

In alle geval had graaf Hendrik gelegenheid gekregen zich met familiekwesties bezig te houden waar weldra volop aanleiding toe was. In 1633 stierf n.l. Maria Elisabeth Clara van den Bergh, dochter van Herman en gehuwd met Albert van den Bergh, zoon van Frederik. Het was een sterfgeval tengevolge van een moeilijke bevalling waarbij de kwestie was of het kind – eersteling uit het huwelijk – dood geboren was of nog even had geleefd. Was het laatste het geval dan was Albert als naaste in den bloede de vadererfgenaam van het kind, alzo van de nalatenschap van zijn vrouw en van zijn oom graaf Herman.

Indien het kind reeds voor zijn geboorte dood was, zo moest Maria Elisabeth als erfstaatster worden beschouwd en was graaf Hendrik als broer van haar vader een graad nauwer verwant dan Albert, die haar neef – cousin – was. 31/

In deze onverkwikkelijke kwestie waarin de getuigenverklaringen verschillend zijn, was het graafschap, naast talrijke andere bezittingen, object van de twist.

Het gaf aanleiding tot verschillende processen waarin de gerechtshoven die erover oordelen moesten, n.l. het Hof van Gelderland het Leenhof te Zutfen en het Hof van Brabant, evenwel tot verschillende uitspraken kwamen. Graaf Hendrik had zich intussen met geweld van het graafschap Bergh meester gemaakt door stad en slot van 's-Heerenberg met een troepje krijgsvolk te bezetten, wat de Staten zeer ontstemde en sequestratie tot gevolg had. Wat het Graafschap Bergh betreft zijn alleen de uitspraken van het hof van Gelderland en het Leenhof te Zutfen van belang. Het eerste wees bij vonnis van 15 augustus 1634 alle leengoederen benevens de helft van de allodiale goederen aan graaf Albert toe. Over de andere helft der allodiale goederen moest graaf Hendrik zich met zijn zwager Floris van Culemborg verstaan. Het leenhof te Zutfen besliste echter op 30 maart 1637 dat de Gelderse leengoederen aan graaf Hendrik toekwamen, als naaste in den bloede en "oltste upter straten". Daarop begon een reeks processen over de

kwestie welke goederen nu allodiaal en welke tot de feodale bezittingen behoorden, eindigend in een verdrag van graaf Albert met de dochter en erfgename van graaf Hendrik, nl. Maria Elisabeth, vrouw van Eitel Friedrich van Hohenzollern-Sigmaringen. 32/

De ingezetenen hebben daar niets anders van gemerkt dan dat er in Bergh en Didam in de jaren 1634-1644 twee landdrosten en richters waren. Jacob Willem van den Boetzelaer was landdrost namens graaf Hendrik en diens weduwe Hieronyma von Spaur, Walraven van Steenhuys vertegenwoordigde graaf Albert. In Didam trad Willem van Plees als richter voor graaf Hendrik, Hans Jurgen van Eyke voor graaf Albert. Wat de rechtspraak betreft heeft dit klaarblijkelijk geen ander gevolg gehad dan dat beide functionarissen gezamenlijk de bank spanden. Van enige rivaliteit bemerkt men niets.

Met de oorlog heeft dit allemaal slechts in zoverre van doen dat er uit blijkt, hoewel zeker graaf Albert de Noordelijke Nederlanden in principe nog als opstandige gewesten beschouwde zodat de Staten rechtens over de Berghse geschillen niets te zeggen hadden, beide partijen toch in feite het gezag der Staten erkenden door hun geschillen – voor zover het de bezittingen in Gelderland aanging - aan hun rechtspraak te onderwerpen.

Er blijkt wel uit dat men een reële kans op terugkeer van het Spaanse gezag niet meer aanwezig achtte. Nog slechts eenmaal is er iets van een Spaanse dreiging in onze contreien geweest, nl. in 1635 toen Frederik Hendrik in bondgenootschap met Frankrijk in de Zuidelijke Nederlanden opereerde met het doel deze gewesten gezamenlijk te veroveren en verdelen. De manoeuvres waren reeds in een stellingenoorlog in Zuid-Brabant vastgelopen toen een Spaanse troep van 500 man uit het garnizoen van de stad Gelder onder kapitein Eenhouts in de nacht van 29 juni door overrompeling van de uit slechts 150 man bestaande besetting, veroverde. 33/

*'t Heele land docht hij te dwingen
niet Schenckenschans,
Arnhem, Emric, Rees en Wesel
dat was zijn zin,
Hij docht Rijnberch en Nymmegen
te krijgen in. 34/*

Opdat de maker van een volksliedje op de "Cardinael", dat wil zeggen de Spaanse landvoogd don Ferdinand, de prins uit het koninklijk Huis die in zijn jonge jaren de kardinaalshoed reeds ontvangen hebbend, het

later in een andere carrière zocht. De spot was goedkoop achteraf, maar de werkelijkheid van het ogenblik was dat met een welberaamde slag de grote poort in het frontier was open geramd, de werkelijkheid was dat de vesting, die als inneembaar gold bij vriend zowel als vijand, voor het eerst in zijn bestaan genomen was. De werkelijkheid was hevige ontsteltenis in heel het land doordat er een bres was geslagen in de "tuin van Holland" waardoor de "Cardinaal" inderdaad de kans had met zijn leger binnen te dringen. Inderdaad kon hij denken de weg naar grote veroveringen te hebben geopend.

De werkelijkheid, gezien van de kant van de plattelandsbevolking, was weer al eens aan de lasten en de terreur van ingelegerd krijgsvolk te zijn overgeleverd. Met 28000 man voetvolk en 14000 ruiters stonden don Ferdinand en de keizerlijke bevelhebber Piccolomini en graaf Jan van Nassau in het Kleefse rondom Schenckenschans, waar onze stadhouder Frederik Hendrik, zo haastig mogelijk uit het Zuiden teruggekomen, terstond het beleg omsloeg. Geen echo van deze episode, durend van de zomer van 1635 tot half april 1636, weerklinkt in ook maar een enkele regel in de overgeleverde gegevens van deze tijd.

Maar in Pannerden, Herwen en Aardt en Millingen is er sprake van "hoe ter orsaeken van 't overgaen van Schenckenschans" de ingezetenen grote schade hebben geleden. Bongerden en akkers waren voor militaire werken vernield, verschillende waren "haere bestiaelen und paerden" ontnomen, de mensen hadden zo veelvuldig arbeid moeten verrichten en vervoersdiensten doen ten dienste van 't Staatse leger, dat zij de tijd niet eens kregen hun eigen bedrijf in stand te houden. Er wordt ook over gruwelijke plunderingen en roof door het krijgsvolk geklaagd.

Zo verwonderlijk niet als men verneemt hoe de prins, met al weer eens slecht betaald en ten gevolge van de ongelukkige strijd in het Zuiden gedemoraliseerd volk, bij Schenckenschans aankwam.

Dat men in ons Liemerse land er niet van verschoond is gebleven, staat wel vast. De hele noorder Rijnsoever van Zevenaar tot Wesel vormde een frontlijn en operatieterrein der Staatse troepen die hier niet anders zijn opgetreden dan aan de overzijde van de rivier.

Het was voor het laatst in de Tachtig-jarige Oorlog dat het strijdtoneel zo dicht in de buurt was. In de jaren 1638-1641 blijken in het zogeheten Kwartier onder Babberich nog geregeld Staatse troepen te zijn gelegerd met het gevolg dat de predikant te Didam nogal eens een

huwelijk van een soldaat met een Diemse dochter optekende. 36/
Deze legering houdt wellicht verband met de Spaanse bezetting van
Gennep, dat in 1635 bij de strijd om Schenckenschans door don
Ferdinand tot een geduchte vesting was omgebouwd en bezet
gehouden. Met de verovering door Frederik Hendrik in 1641 is dit
wellicht geëindigd evenals het verschijnen van "loopers en stroopers",
waarvan een order van Kanselier en Raden aan de Berghse Landdrost
gewaagt als zij in 1640 hem nog eens het nauwgezet onderhouden van
de wacht- en waakdiensten door de ingezetenen inscherpen. 37/
De laatste jaren van de stijd tegen Spanje verliepen met
ondernemingen die vooral op Vlaanderen waren gericht.
Het jaar 1648 bracht tenslotte de .....

Bronnen en literatuur.

- 1/ A.Dederich: Annalen der Stadt Emmerich (Emmerik 1867)
Bl. 462 e.v.
- 2/ G. Hövelmann, K. Abel en P. Dyckmans Nderrh. Kirchengeschichte
(Kevelaerz.) bl. 94 e.v.
- 3/ W. Petri: Sitzungsbericht der Convente der Klever Classis
Düsseldorf 1971) bl. 3
- 4/ Archief N.H. Kerk Zevenaar
- 5/ Archief R.K. Kerk Zevenaar
- 6/ W. Zondervan in Liemers Lantaern 13-5-1960
- 7/ Archief N.H. Kerk Zevenaar
- 8/ W. Petri o.c. bl. 8
- 9/ W. Zondervan l.c.
- 10/ Archief R.K. Kerk 't Loo
- 11/ A.H.B. Inv. no. 1850
- 12/ A.H.B. Inv. no. 1866
- 13/ A.H.B. Inv. no. 1800
- 14/ A.H.B. Inv. no. 1800
- 15/ A.H.B. Inv. no. 1169 fol. 15
- 16/ Oud Archief der Gem. Arnhem
- 17/ A.P. v. Schilfgaarde: in Gesch. v.d. graven van Limburg-Stirum
IV bl. 19 en 152
- 18/ R.A.K. Inv. no. 1848 fol 43
- 19/ idem fol 119
- 20/ idem fol 37
- 21/ A.H.B. Inv. no. 1169 fol 67 v o
- 22/ Idem fol 93 v o
- 23/ A.H.B. Inv. no. 1170 fol 73
- 24/ A.H.B. Inv. no. 1169 fol 184
- 25/ Idem fol 189
- 26/ A.H.B. Inv. no. 1809
- 27/ A.H.B. Inv. no. 1168
- 28/ A.H.B. Inv. no. 669
- 29/ A.H.B. Inv. no. 669
- 30/ A.H.B. Inv. no. 733
- 31/ A.P. van Schilfgaarde: Inl.op "Het Archief van het Huis Bergh"
Maastricht 1932 bl. 67
- 32/ Idem
- 33/ L. Aitzema: Saken van Staet en Oorlogh II bl. 276

- 34/ H.L. Driessen: Spotliederen op de verovering van
Schenckenschans B.M.G. 41 bl. 257
  - 35/ A.H.B. Inv. no. 210
  - 36/ Archief N.H. Kerk Didam.
  - 37/ A.H.B. Inv. no. 1800
-

VII. Reformatie.

Nadat in de laatste jaren van de 16e eeuw het Gelderse gebied aan deze zijde van de IJssel tengevolge van Maurits krijgsverrichtingen onder het gezag van de Staten was gebracht, werd er de "Reformatie der Kerken" konsekvent doorgevoerd. Dit betekende dus dat verdere uitoefening van de katholieke godsdienst, voor zover nog bestaande, uitgesloten werd en de kerkelijke gemeenten ingericht werden overeenkomstig de richtlijnen en eisen van de gereformeerde religie en de daaraan beantwoordende kerkelijke organisatie.

Met andere woorden: de voor-reformatorische kerken werden omgevormd in gereformeerde gemeenten, de kerkgebouwen ingericht voor het gebruik dier gemeenten en de pastorieën en verdere kerkelijke bezittingen bestemd voor het onderhoud en instandhouding van de nieuwe Kerk en haar dienaren.

Als men zich voorgesteld heeft dat het eenvoudig een kwestie van omschakeling was, bij wijze van spreken van omdraaien van de stuurknop van oude richting in een nieuwe koers, heeft men zich schromelijk vergist.

In het Gelderse land tussen Rijn en Oude IJssel is de aanhang der Gereformeerde Kerk uiteindelijk in een minderheidspositie gebleven, plaatselijk soms stijgend tot over de 30%, doch in andere plaatsen weer veel minder dan 50%, doch dit kan aan de totaalindruk weinig of niets afdoen.

De gravin van den Bergh, Maria van Nassau, heeft stellig in de mogelijkheid van een vreedzame, probleemloze omschakeling geloofd. Toen er na de gruwelijke oorlogsjaren uit het einder der 16e eeuw in Didam om een nieuwe pastoor werd verzocht, gaf zij deze kerk aan een zekere Pibo Avitius, in wie zij blijkbaar een figuur zag die de gemeente van de praktijk der oude Kerk langs de weg der geleidelijkheid in die der nieuwe kon voeren. 1/. Hij was pastoor in Terbourg en Ochten geweest, beide kerspelen waar het Huis Bergh patronaatrechten bezat en had daar waarschijnlijk in deze geest gewerkt. Vermoedelijk is hij een dier geestelijken geweest, gelijk Henrick Helmychs te 's-Heerenberg, die zich met de nieuwe gang van zaken wel konden verzoenen.

Helmychs, die in de zestiger jaren pastoor in 's-Heerenberg werd in plaats van Jan van Esseren, zal dit te danken hebben gehad aan zijn houding tegenover een gematigde reformatie in de Kerk, precies wat

graaf Willem van den Bergh en Maria van Nassau wensten. 3/ In de tachtiger jaren wordt hij onder de predikanten der gereformeerde gemeente genoemd. 4/ Het is onjuist om deze priesters als karakterloze overlopers te zien, die de huik naar de wind hingen. Dit is een kwalificatie van de contra-reformatoren die er wel enige grond voor hadden omdat er onder deze overgangsfiguren ongetwijfeld van dergelijke mensen waren die, gelijk de Classe Zutphen het eens uitdrukte, eenvoudig de partij kozen "daer hy syn costjen van hebben mach". Neen, hetzij uit een overtuiging gelijk aan die van de "Religionsverwandten" - dat wil zeggen een overtuiging die de katholieke en reformatorische richtingen in de Kerken slechts beschouwden als verschil in modulaties binnen één en hetzelfde Christendom - hetzij uit gebrek aan een sterke kerkgebonden overtuiging, hun houding hing af van verschillende omstandigheden. In de eerste plaats van de gedachte dat in de totaal veranderde verhoudingen de Kerk en het kerkelijk leven nu eenmaal ook grondig veranderden. Een instantie der oude Kerk die leiding gaf was er niet meer. De oude hierarchie met de hele kerkelijke organisatie die er toe behoorde, was in de Noordelijke Nederlanden ineengestort. Wel was er onder leiding van Sasbout Vosmeer uit Delft, een nood-organisatie op gang gekomen, doch deze was nog slechts in haar beginfase en in haar activiteit tot Holland en Utrecht beperkt. In het bepalen hunner houding waren de pastoors die nog in leven waren, geheel op zich zelf aangewezen.

En dit terwijl de wereldlijke overheid, die zij altijd gehoorzaamd hadden en wier gezag steeds zo nauw aan het kerkelijke gebonden was geweest, hen drong in reformatorische richting te gaan.

Kerk- en Staatsgezag waren altijd als het ware één geweest en nu het oude kerkgezag was weggevallen, had men alleen nog dat van de Staat om tegen aan te leunen en om zich naar te richten. Men mag dan ook stellig niet alle pastoors die tot reformatorisch predikant evolueerden, onder de minderwaardige figuren rekenen.

Pibo Avitius heeft vrijwel zeker ook tot dezen behoord.

Doch de Didammers aanvaardden hem niet. Zij berichtten de Gravin dat zij om een pastoor gevraagd hadden en niet om een gereformeerd predikant. Avitius heeft toch blijkbaar de soepelheid niet gehad en de kunst verstaan de weg van het geleidelijk veranderen op te gaan.

Hij zal te revolutionair te werk zijn gegaan; er was teveel gebeurd om de mensen argeloos van richting te doen veranderen indien dit niet heel

voorzichtig werd aangelegd.

Uit een brief van het Hof van Gelderland blijkt dat er niettemin toch een verzoening tot stand was gekomen. Richter en adel beloofden Avitius als pastoor in hun kerk en weem te zullen toelaten. Doch, zo blijkt uit dit schrijven, ze hadden dit niet gedaan en de zaak gesloten gehouden. Wat de reden daarvan was blijkt niet, echter wel dat de gravin achter haar richter stond. 5/

Avitius had het dus door zijn optreden bij haar verkorven, door de tegenstellingen te scherp te wetten.

Toen men in 1598 te Zeddam om een pastoor vroeg, begiftigde zij, op aandringen van de Classis Zutfen, de predikant te 's-Heerenberg Caspar Solingius met dit pastoraat, aangezien bij "mangel des Hirten die Schaflein und gement daselbst zum kleglich verlauff und irthumb verfallen." 6/ Ook hier valt weer dezelfde melodie te beluisteren van rustige omschakeling op het nieuwe thema.

In Gendringen en Netterden, waar de voorreformatorische pastoors Johan de Vrede en Johan Lueb nog in functie waren, liet zij deze rustig hun gang gaan.

De denkwereld die aan deze handelingen ten grondslag lag was die der "Religionsverwandten", die in de Staten ook rijkelijk vertegenwoordigd waren.

Ongetwijfeld bestond er reden voor om te menen dat het een vrij eenvoudige zaak was om de massa van mensen tot de nieuwe orde op kerkelijk terrein te brengen, eenvoudig een kwestie van tijd was. Waar in de voorgaande periode de Gereformeerde Kerk de heerschappij op kerkelijk terrein had verworven, kende men praktisch weinig moeilijkheden meer. Er leefde daar nog wel overal een betrekkelijk grote volksgroep, die aan de oude Kerk vasthield, doch dit was een geleidelijk verder slinkende minderheid die gedoemd was langzaam uit te sterven. De Staten, zo schreef de Franse gezant Jeanmin tijdens de onderhandelingen voor het Twaalfjarig Bestand, zullen wel niet besluiten de katholieken vrijheid van godsdienst te geven, sommigen niet uit onbescheiden geloofsijver, de overigen niet omdat zij vertrouwen dat met het tegenwoordige geslacht het katholicisme onder hen vanzelf zal uitsterven. 7/ Deze gedachte was zo irreëel niet. De oude Kerk had door haar grove misbruiken, haar machtsmisbruik, haar feodaal karakter en haar exclusief clericalisme bereikt dat het volk tot massieve toehoorder, toeschouwers en volgzame kudde werd en haar nauwe gebondenheid aan het Spaanse gezag en de bestaande

maatschappelijke orde, aversie opgewekt, niet alleen onder de intellectuele groeperingen der "Religionsverwandten", maar veel meer nog onder de gewone burgerij en lagere volksklassen. In brede lagen was de gang van zaken er aanvaard, hier en daar met enthousiasme, elders als iets onafwendbaars dat toch gebeuren moest, bij anderen weer met onverschillig schouderophalen. Als georganiseerd instituut bestond de oude Kerk niet meer zodat, indien de mensen zich niet door een innerlijke warmte en gevoel aan haar gebonden voelden, er geen bindingen meer waren die hen vasthielden. Hier, beoosten de IJssel, was feitelijk alle kerkelijke leven geruïneerd. De pastoors en priesters die in de jaren na 1580 gestorven waren, hadden geen opvolgers meer gekregen. Zo was het gegaan in Westervoort, Didam, Beek, Zeddam en 's-Heerenberg. Ook in Lathum. Slechts in Gendringen, Etten en Netterden waren er nog. Jarenlang waren de mensen alle kerkelijke praktijk ontwend, hadden ze eigenlijk met de Kerk geen contact meer gehad, tenzij zij dit elders over de grens zochten. Herstel van kerkelijk leven, waar de mensen naar verlangden en bij de overheid om vroegen, zou stellig, ook al was dit volgens de nieuwe orde, aanvaard worden. Het resultaat is toch maar in het graafschap Bergh gering gebleven. Op grond van de gegevens die de doopregisters en enkele andere bronnen verschaffen, moet het aantal gereformeerden op het einde van de 17e eeuw in de stad 's-Heerenberg op ruim 35% van de bevolking worden geschat, in het Ambt Bergh op 4 tot 6%, in Didam op 11 tot 15%, in Gendringen en Etten op 30%, in Westervoort eveneens op 30% en in Baar & Lathum op 55%. Deze cijfers liggen vrij wat hoger dan de verhouding katholiek-reformatorische christenen in de huidige bevolkingscijfers doen vermoeden, doch dit is uit latere oorzaken te verklaren. 8/ Maar in het algemeen kan men toch constateren dat het resultaat voor de Gereformeerde Kerk maar betrekkelijk klein is gebleven.

Er was toch wel groei in de Gereformeerde Kerk.

In 1637 tekent de predikant Theodorus Brassicanus 44 lidmaten op, dat wil zeggen mensen die tot het H. Avondmaal werden toegelaten. Zijn opvolger Jodocus Wilichius, die hier van 1641 tot 1648 stond, schrijft er nog 43 bij, doch vermeldt niet het inmiddels getal overledenen zodat we i.p.v. 87 lidmaten er ± 75 zullen moeten tellen, niettemin een groei van 75% in zeven jaren. 9/

Het aantal zielen dat de Gereformeerde Gemeente aan kerktrouwe leden telde zal ongeveer op het dubbele van deze aantallen moeten

worden gerekend.

Dat daaromheen nog een vrij groot aantal mensen leefde die hun definitieve keuze nog niet bepaald hadden, is zeker. Hoewel in die tijd het weinig voorkwam dat men, eenmaal voor de gereformeerde kerk geopteerd hebbende, niet aan het H.Avonddmaal deelnam, zullen er toch wel geweest zijn die dadelijk zover niet wilden gaan. De schout Willem Kerckwijck vertelde in deze jaren tijdens een proces soms wel en soms niet in de kerk te komen. 10/ Ongetwijfeld zijn er zo wel meer geweest. Wat opvalt is dat de hogere standen relatief meer voor de Gereformeerde Kerk opteerden dan de lagere volksklassen.

Omtrent 1640 waren in Didam de gereformeerden onder de adel talrijker dan de katholieken. Tot de nieuwe Kerk behoorden de van Broeckhuysens op Overeng, de Dunnewolts op de Nevelhorst, de van Aerden op de Haag en Dyck, de van Beringens op de Luynhorst en de heer van Brakel, man van Eva van Zuylen op Loil.

Katholiek waren de van Voorsten op Schadewyck, de van Plesen op de Heegh en de van Woldenborchs op de Manhorst. De Schaeps op de Baerle waren waarschijnlijk verdeeld, hetgeen overigens met verschillende families het geval was. Onder de lidmaten van de Gereformeerde Kerk komen b.v., behalve de hier reeds vermelde families, ook twee juffers van Woldenborch voor, toch uit een geslacht dat als een der trouwste onder de katholieke adel bekend is gebleven. In Westervoort zijn de Cloecks op huize Emmerick, de van der Hoevens op Vredenburg en waarschijnlijk ook de Wittenhorsten op Hamerden de gereformeerde kant op gegaan, terwijl hier alleen de van Slauns katholiek bleven.

Ook onder de grotere boeren was relatief het getal gereformeerden beduidend groter dan onder de keuters en dagloners. 11/ Beek, dat weinig of geen grote boeren kende, is homogeen katholiek gebleven. In Gendringen treft men oude, gezeten boerengeslachten als Boeckhorst, van Pluyren, Fryssen, van Anssum. In Westervoort Roos, van Brandenborch, Vleminck, in Lathum Frowyn, ten Bosch, Vermeer. Hun getal is nog versterkt door de pachtpolitiek van Gereformeerde pachtheren, vooral de beheerders der geestelijke goederen die veelal op grotere pachthoeven geloofsgenoten stelden en handhaafden. De huidige bevolkingssamenstelling draagt er op verschillende plaatsen nog de sporen van.

Het economisch sterkere volksdeel telt relatief veel meer reformatorische christenen dan de overige bevolking.

In de stad 's-Heerenberg treffen we in het begin van de 17e eeuw burgemeester Engelbert Poir onder de leden der Gereformeerde Gemeente aan.

Andere Poirs, kleine boeren onder Zeddam, worden echter onder de katholieken vermeld. Verder vinden we hier onder de kerkeraden en diaken b.v. van Westhavens, Abelens, Arntsens, Borchart, Jansen, Henrick van Braemt, allen families die in de plaatselijke gemeenschap een vooraanstaande plaats innamen.

Zo verwonderlijk is dit niet. Voor een groot deel betrof het hier mensen die een generatie eerder "Religionsverwandten" werden genoemd, zij die in mindere of meerdere mate een erasmiaans Christendom waren toegedaan, sterk geporteerd voor een reformatie der Kerk maar noch gelukkig met de reformaties, zoals die zich afgespeeld hadden, noch met de richting der contra-reformatie, zoals de oude Kerk ingeslagen had, doch geen andere keus meer hadden dan óf tot de gereformeerde Kerk toe te treden óf in de nu contra-reformatorische oude Kerk te blijven. Hun reformatorische gevoelens dreven hen, zij het min of meer gereserveerd, naar de Gereformeerde Kerk. Economische overwegingen en politieke banden deden hen verder - bij de een natuurlijk meer als bij de ander - beslissen voor de Kerk die nu de Kerk van de staat was geworden.

Er waren alzo genoegzame gronden aanwezig om de verwachting te wettigen dat de massa van het volk binnen het tijdsbestek van één generatie, zich naar de stand van zaken zou gevoegd hebben.

Als de oudere generatie uitgestorven zou zijn en een nieuwe generatie, in geen ander kerkelijk leven grootgebracht, aan haar einde was gekomen, zou er van het oude kerkelijk leven niet veel meer over zijn. Zo is het proces ook inderdaad op tal van plaatsen en in verschillende landstrekken verlopen. Van de oude Kerk bestond immers weinig of niets meer.

Wat er nog van leefde waren restanten als brokstukken van een verwoest gebouw waarin alle samenhang en verband zoek was.

Gevallen als die van de oude Gendringense pastoor Jan de Vrede, een man die zich nog hield aan de oude praktijken, meer omdat hij er zelf en zijn mensen niet van scheiden konden dan uit een bewustzijn dat de oude praktijk met zijn ceremonies werkelijk op een andere geloofsinhoud berustte dan de tot het uiterste doorgevoerde soberheid van de nieuwe orde. Hij, de oude man, twee en vijftig jaar reeds pastoor te Gendringen, was wel bereid zich naar de nieuwe stand van

zaken te voegen, maar hij kon het niet meer. 13/ Hij was te zeer geworteld in de oude praktijk, net zo goed als de oudere generatie in zijn gemeente, zodat hij, ondanks zijn belofte overeenkomstig de nieuwe orde zijn pastoraat te bedienen, in de oude praktijken herviel, redenen waarom hij door de Classe, met toekenning van een alimentatie, werd uitgerangeerd en vervangen door een predikant. Of een geval als de pastoor van Etten, een van Brueckhese, type van het beeld van wanorde dat de Kerk te zien gaf. Een dronkaard die vermoedelijk zijn pastoraat uitoefende zonder enige Kerkelijke zending, alleen uit kracht van collatie door de patroon gegeven. Hij beloofde eveneens zich naar de nieuwe orde te gedragen, doch werd in 1603 door de Classe om zijn aanstootgevend gedrag, afgezet. Een derde geval was dat van Johan Lueb, pastoor te Netterden, waarschijnlijk eveneens zonder kerkelijke zending, aangezien hij zijn pastoraat verkreeg toen de hierarchie niet meer bestond. Hij weigerde zijn dienst als gereformeerd predikant te verrichten, zeggend dat hij bij de oude leer en praktijk wenste te blijven. 17/ Hij heeft als zovelen uitwijking verkozen. Een dergenen, die althans bewust koos, was daarom niettemin niet minder een voorbeeld van het heersende *défaitisme* ten aanzien van de toekomst der oude Kerk. Hij zocht elders een materiele basis voor zijn levensbestaan als clericus. Dát was het wat naast een mentale ontreddering, een niet-meer-weten waaraan men zich te houden had, tot uitwijken noopte: het weghalen van de materiele bestaansbasis. Alle kerkelijke bezittingen toch, niet alleen kerkgebouwen, pastorieën en vicariën, maar ook de fondsen, de landerijen enz., al wat tot het kerkelijk bezit behoorde en waarvan de hoofdbron van inkomsten van de clerici betaald werden, waren onteigend en werden bestemd voor de instandhouding en het onderhoud van de Gereformeerde gemeenten en hun bedienaren. In het Graafschap Bergh is daar enige jaren een zware strijd om gevoerd. Van de kant van het grafelijk Huis Bergh hield men het standpunt aan dat over de beneficies, waarover de graaf het patronaat uitoefende, de Staten of wie door hen gedelegeerd, niets te zeggen hadden. Alleen de graaf had uit te maken aan wie de bedieningen zouden worden gegeven. Men heeft dan ook getracht ze zo lang mogelijk onder eigen beheer te houden, hopende door trainage ze uit handen der gereformeerden te ontwringen tot de zaken een andere wending

hadden genomen. Een der middelen was, ze aan, wat men van gereformeerde zijde noemde "geveinsde personen", te vergeven, dat wil zeggen aan personen die ze maar quasie bezaten om in de geestelijke bediening te voorzien. De pastorie te Westervoort, zo schreef in 1603 richter Rickwyn Cloeck, was door Maria van Nassau gegeven aan Jan Toenissen, zogenaamd voor zijn zoon die voor de geestelijke staat bestemd was. Hij genoot er het vruchtgebruik van, zonder een geestelijke bediening te doen uitoefenen, waarmee de gemeente maar kwalijk gediend was. 15/

De vicaris van Sint Nicolaas te Etten, aldus een verslag van 1611, was in het bezit van Arndt van Cruys, burger te 's-Heerenberg, die van Sint Antonius aldaar van Derick van Cleve, de schout te Etten. Conradt Heiskens, rentmeester in Wisch, had zogenaamd voor zijn zoon de vicarie van Sint Steven te Terborg in bezit. 16/ In het jaar 1604 wordt dan ook gezegd dat er tal van kerkelijke goederen in het graafschap Bergh niet in de afrekeningen gevonden worden en zijn "veralieneert, Verdunckelt offte distrahiert", weshalve de grafelijke rentmeester gelast wordt zijn uiterste plicht te doen de "verdunckelde partyen" te voorschijn te halen. 17/

Toen in 1606 de grafelijke rentmeester was gestorven en Leenert Otten in commissie van graaf Herman van den Bergh, de taak dacht over te nemen "terwylen nhu U.E. bewust is", zo schreven Gedeputeerden van het Kwartier Zutfen, "watt ons voer desen gemoveertt d'handt aen die geistlicke guederen te legghen, nemptlick die verwuestinge end verdunckelinge derselver, ende dat elck eyne dieselve tott synen privaeten nutt alss eighen guet sochte onder te slain, in voegen datter langer gheyne middelen waren, einige Pastoren end Scholdienare 't onderhouden ", wensten Gedeputeerden zelf een rentmeester aan te stellen. 18/ Van Berghse zijde verzette men zich met hand en tand en de landdrost Henrick van Zuylen trok er nog voor naar Zutfen en Arnhem, doch al zijn betogen hielpen niet. Zowel Kwartiersstaten en de Landdag bleven erbij dat de door Gedeputeerden gestelde rentmeester, Johan Schut, moet gehandhaafd worden. Een adviseur van de graaf achtte het niet raadzaam hier met geweld op te treden "mer na als vor mit glimpff in der gude tho verfolgen seyn, umb ten lesten mit allen versochten fugen und vernunfftige redder, und mit consent der Staten, den alingen Untfang wederumb utt iren handen to brengen". Men mocht de Staten niet in het harnas jagen, daarmee de kostbare neutraliteit van het Graafschap Bergh in gevaar brengend, zich

“conjunctim vertrustende, dat oik tussen vijanden, die redeliche Bescheidenheid etc. meht vermöge dan geweldt”. 19/ Doch ook deze bescheidenheid had in dit geval geen resultaat, de kerkelijke goederen bleven in handen van Gedeputeerden en onder administratie van de door hen gestelde rentmeester. In de volgende jaren is deze dan ook druk doende “verdunckelde” goederen op te sporen, doch, of hij wel alles achterhaald heeft, staat te betwijfelen. Tot zelfs nog in 1638 was hij aan het procederen tegen tal van personen die kerkelijk goed in gebruik hadden en geen pacht voldeden. 20/

Niettemin was het nu mogelijk geworden de kerkdienaren te betalen en de kerkgebouwen te restaureren. Casper Solingius, predikant te 's-Heerenberg, zo wordt vermeld, had in twee jaren geen salaris ontvangen. Jonkvrouw Catharina van den Bergh, die voor graaf Herman de zaken behartigde, had tenslotte uit de grafelijke inkomsten betaald, doch, na haar vertrek uit 's-Heerenberg in 1601 bij haar huwelijk met Floris van Culemborg, was het alweer mis gegaan met het te voorziene gevolg dat de man zou moeten vertrekken, hetgeen “Grave Herman ende die syne hertlick souden wunschen” om dan “eenen geveysden person aen syne plaetse te dringen.” 21/ Een medelijdende stem uit deze jaren vertelt dat de kinderen van de predikant te Didam, Lambertus Leopoldus, van armoë langs de straat liepen te bedelen. 22/ De rekening van 1605 echter vermeldt de betaling van het normale salaris van 450 gulden aan Caspar Solingius te 's-Heerenberg. Lambertus Leopoldus, in de loop van dit jaar overleden, ontving 150 gulden, terwijl zijn weduwe nog 83 gulden kreeg plus het achterstallige van 1603, zijnde 292 gulden.

De predikant van Zeddam had zijn gewone salaris ad 350 gulden ontvangen. 23/ Dit blijkt Hieronymus Sarrypens te zijn geweest, die in 1602 vermeld wordt. 24/

In de rekening van 1607 wordt zijn naam eveneens genoemd. 25/ In dit jaar wordt Joannes Jurlingius als predikant te Didam genoemd, op 1 oktober aldaar in dienst getreden. Joannes Volcerus wordt als predikant te Etten vermeld. Te Westervoort was nog steeds geen predikant. Griffinus, coster ind schoelmeyster aldaar, ontving 107 gulden 12 st., veel meer dan zijn overige collega's. Hij zal dus de meester Rabert zijn geweest, van wie meegedeeld wordt dat er door hem lezingen uit de bijbel werden gehouden, ter vervanging van de gewone diensten. Er kwam hier ook nog regelmatig een “mispriester” uit Duiven dienst doen. 25/

Met het sluiten van het Twaalfjarige Bestand kwam de tijd dat men aan de wederopbouw der verwoeste kerkgebouwen en pastoorhuizen begon. Het was nu uit met alle halfslachtigheden, afwachten en traineren. Van 20 november 1609 is een order van het Hof om, speciaal in het graafschap Bergh en de heerlijkheden Bronckhorst en Baar & Lathum, alle uiterlijke tekens van de oude eredienst, altaren, reliquien, heiligenbeelden e.d., uit de kerkgebouwen te verwijderen. 26/

Te 's-Heerenberg, waar de diensten tot dan toe op het raadhuis waren gehouden, werd de restauratie der kerk ter hand genomen, waarbij alleen het westelijke gedeelte, het dwarspand, in zijn geheel schijnt te zijn hersteld. Achttiende eeuwse afbeeldingen laten althans de rest van het gebouw in ruïneuze staat zien. De nieuwe kerkorde, zoals de Gereformeerde Kerk die wenste, moest thans zonder reserves aanvaard worden. Door de magistraat van 's-Heerenberg, naar zijn standpunt gevraagd, schreef Frederik graaf van den Bergh "dat ghy U sult moeten conformeren nae den inhoud van de placcaeten der heeren Staetten in sulcken vougen, als ghy eenen bijt lanck zedert die regierungh der voirrs heeren taetten hebt gedaan." 27/

Dit betekende dat publiek kerkelijk leven uitsluitend nog beleefd kon worden binnen het gemeentelijk verband van de Gereformeerde Kerk. Uit het openbare leven was elke uiting van ander kerkelijk leven verdwenen. Dit hield in dat men maatschappelijk eigenlijk helemaal met deze Kerk verbonden was. De Kerk was zodanig in het maatschappelijke leven geïncorporeerd dat eenieder er eigenlijk min of meer in opgenomen was. Men behoorde er in zekere zin automatisch toe omdat men tot de maatschappij behoorde. Zo was het van de middeleeuwen af altijd geweest en zo bleef het. Maar in plaats van de vóór-reformatorische, ene Kerk, was nu de Gereformeerde Kerk getreden.

Dit nu kwam in tal van situaties tot uitdrukking.

Vooreerst waren publieke bekendmakingen altijd zogenaamde "verkyrckespraekt", dat wil zeggen 's zondags tijdens de dienst van de preekstoel afgekondigd. In een tijd toen men daar weinig of geen andere publiciteitsmedia kende, was dit het enige middel om iets ter algemene kennis te brengen. Voorzeker, men kon verordeningen, oproepen tot markevergaderingen, rechtszittingen e.d., ook door aanplakken op de daartoe geëigende plaatsen bekend maken, doch, behalve het feit dat niet alle mensen lezen konden, was het ook niet aan te nemen dat ieder er daar kennis van nam. De plaats waar ieder

geacht werd te komen was de Zondagse kerkdienst van de enige erkende Kerk.

Verder sloot dit in dat men bij tal van gelegenheden des levens die een maatschappelijk gebonden karakter droegen, doop, trouw en dood, wat met de Kerk te maken had. De doopregistratie in de officiële Kerk was het geboortebewijs, terwijl de proclamaties en bevestigingen van het huwelijk door en voor de dienaar der officiële Kerk de enige manier vormde om een voor de wet geldig huwelijk te sluiten.

Het kerkhof rondom de oude Kerk was de algemene begraafplaats waar ieder, begeleid door het woord van de predikant, ter aarde besteld werd.

Doop en trouw in de Gereformeerde Kerk werden dan ook door de Staten verplicht gesteld. Op het dopen lette men blijkbaar niet zo streng. Het plakkaat van 1587 beval "allen onderdanen oere kinder nergens anders dan alleen in den Reformierden Kerken doepen tho laten. Desgelicken dat alle die jenighe, soo sich in den ehestant begheven wullen, daarvan in die Reformierden kercke die irste, die tweed und die derde afkundingungh sampt die thosamengevungh by unsen kerckendienaeren alleen versuecken und bidden." Terwijl, wat het dopen betreft, de bepalingen maar een hoogst enkele maal herhaald worden, blijven de heren die over het trouwen hameren, niet, zeker niet in de eerste plaats uit godsdienstijver, maar uit maatschappelijke overwegingen.

In de 16e eeuw was op dit terrein een grote wanorde ontstaan, die zedelijk ontwrichtend op de samenleving werkte. De ontreddering die de oorlogsjaren had gebracht, had de gevolgen ervan nog verergerd. Onwettige samenlevingen en geheime huwelijken, waarbij bigamie niet uitgesloten was, kwamen veelvuldig voor. De Staten handelden hier niet anders als het Concilie van Trente door hier strak en streng vast te houden aan publieke proclamaties en openbare huwelijkssluiting. De aangewezen plaats was daartoe de Kerk en de enige publieke Kerk was de Gereformeerde geworden.

Dat het de heren Staten niet om religiedwang begonnen was, bewezen ze door toe te staan dat een huwelijkssluiting ook voor de magistraat mocht geschieden in steden waar dit was toegestaan.

In 1646 werd dit voor heel Gelderland mogelijk toen bepaald werd dat een huwelijk ook voor het plaatselijk gericht mocht gesloten worden. In overgrote meerderheid heeft de bevolking zich naar deze geboden gevoegd. De doop- en trouwboeken bewijzen het. Terwijl in de periode

van 1617 t/m 1626 het aantal doopsels 149 bedraagt, is het getal dergenen, die als lidmaat in de Gereformeerde Gemeente te 's-Heerenberg opgenomen wordt, slechts 30; in de periode van 1627 t/m 1636 is deze verhouding 99 en 32; in de volgende tien jaren 276 en 49, daarna van 1647 tot 1656 is het 275 en 74.

Aldus het beeld dat 's-Heerenberg te zien geeft. De kindersterfte was in deze dagen groot zodat lang niet alle gedoopten de leeftijd haalden (17 á 18 jaar) waarop ze als lidmaten werden toegelaten, doch de verschillen zijn veel te opvallend om ze daaruit te verklaren, temeer niet omdat er bij de aantallen dergenen die als lidmaten werden toegelaten, tenminste 30% zijn die zich van elders te 's-Heerenberg hadden gevestigd of gemeld.

In 1648 b.v. waren er van de 16 toegelaten lidmaten 11 soldaten uit het garnizoen van Emmerik. 28/

Het aantal huwelijken bedraagt in de periode van 1617 t/m 1626 totaal 72; in de volgende periode 25; daarna 134 en van 1647 t/m 1656 in 't geheel 55, cijfers die tot het getal lidmaten eveneens in geen verhouding staan. Namen als Keuitenbrouwer, van Schriek, Poor, Trip, Kniest, Rutten, van Lier, Oberinck, Overgoor e.a., die in de 17e eeuw geregeld in de doopboeken der Gereformeerde Gemeente voorkomen - doch niet bij de aangenomen lidmaten - worden in de 18e eeuw, als de verplichting niet meer bestaat, er niet of hoogst zelden meer in aangetroffen, echter wel in die der katholieke missie-statie. Duidelijk betreft het hier een groep van mensen die na een periode van weifeling voor de katholieke kerk kozen.

In Didam zijn er in de periode van 1638 t/m 1647 in 't geheel 233 dopelingen. Het totaal aantal lidmaten bedraagt echter slechts 87 wat eveneens in geen verhouding tot dat der doopsels staat.

Voor de streng principiële katholieken die persé aan de richtlijnen der contra-reformatorische Kerk wilden vasthouden, was dit natuurlijk taboe.

De Apostolische Vicaris Rovenius verbood het zelfs op straffe van doodzonde.

Er is dan ook wel een kleine groep geweest die er niet aan meedeed, waarschijnlijk van ongeveer gelijke sterkte als het getal overtuigde gereformeerden.

Wat het trouwen betreft hebben zij zich tenslotte ook naar het algemene gebruik gevoegd. Practisch allen lieten op den duur hun huwelijk minstens door de predikant proclameren. Een minderheid ging

voor de eigenlijke sluiting dan nog wel naar een der Kleefse grensplaatsen, waar men in de katholieke kerk een ook door de wet erkend huwelijk kon sluiten. De grote meerderheid echter wilde het zo beslist echter niet en verlangde de bevestiging plechtig in de eigen dorpskerk.

Voor of na de inzegening thuis of elders door een katholieke priester. Doch, zoals elders wordt meegedeeld, ook wel zonder dat.

Deze meerderheid kunnen wij beschouwen als de groep die lang gewiefeld heeft of ze zich geheel naar de nieuwe kerkorde zou voegen. Gedurende de eerste decennia der 17e eeuw is dit de grote groep van mensen geweest die gepraedisponneerd waren, zich met verloop van tijd aan de Gereformeerde Kerk gewonnen te geven. Aanvankelijk toch werden doop- en trouw zeker niet beschouwd als louter formele verplichtingen om aan de burgerlijke wet te voldoen, hetgeen ook wel uit het standpunt van de Apostolische Vicaris blijkt. En de mensen zelf en de predikanten voelden het wel degelijk als een zich geven aan de Kerk, als een band leggen met de gemeenschap van de Kerk. Door de doop werd men opgenomen in de gemeente Christi en de huwelijkssluiting voor het forum der gemeente droeg het karakter van het vormen van een nieuwe levensgemeenschap binnen die gemeente die er in de persoon van de voorganger haar wijding aan gaf. Later, toen er ten gevolge van het proces der recatholisering al meer en meer mensen kwamen die het huwelijk voor de predikant alleen maar sloten omdat

ze er niet buiten konden, werd het in zekere mate een formele aangelegenheid.

Rutger van de Ryviere, Heer van Kerckewijck - in de Bommelerwaard - vaandrig van het garnizoen te Emmerik, kwam in 1638 met het verzoek dat zijn huwelijk met Agnes Marckgraeff te 's-Heerenbrg "solemnecllyck mochte bevestigd worden in de Gereformeerde Kerk".

Dit huwelijk was in 1630 te Emmerik "bij de papen" gesloten.

Doch van de Ryviere had bezittingen in de Bommelerwaard waar ordonnantie gold "dat kinderen gebooren van ouders die bij de Papen alleen getrouwt sijn niet en mogen succederen in haeren vaeders aldaer geleege defuissen". 30/

Ds. Costius te Emmerik had hem naar 's-Heerenberg verwezen omdat hij zelf, om verschillende redenen - waarschijnlijk omdat er moeilijkheden met de katholieke clerus zouden kunnen rijzen - niet aan het verzoek kon voldoen. De Berghse predikant bewilligde erin maar

niet dan nadat hij met de kerkeraad had overlegd.

Bij het echtpaar is hier dus ondubbelzinnig sprake van een louter formele verplichting. De predikant echter ziet het zo nog niet helemaal. Hij acht toch nog overleg met zijn kerkeraad nodig, klaarblijkelijk menende dat een huwelijksbevestiging in de kerk toch wat anders is dan een dode formele aangelegenheid.

Meer nog dan bij het trouwen, gold bij de doop waarop veel minder streng gelet werd, dat de mensen die zich aan de geboden gewillig onderwierpen, de eerste stappen zetten op de weg die hen geleidelijk de gereformeerde kerk binnen zou voeren. Predikanten die deze gelegenheden met mildheid en takt aangrepen om de mensen vertrouwd te maken met de nieuwe kerkorde, vonden hier de grote bevolkingsgroep die binnen afzienbare tijd onder het getal der gereformeerden gerekend zou kunnen worden.

Zo is het proces ook in tal van streken en op vele plaatsen verlopen. Een kwestie van gewenning en tijd binnen het bestek van de levensperiode der nieuwe opgroeiende generatie.

In het graafschap Bergh echter is het resultaat niettemin zeer gering gebleven. Het meeste is er bereikt in de stad 's-Heerenberg en in Gendringen.

In de laatste plaats telde de Gereformeerde gemeente in 1655 over de 300 lidmaten, hetgeen á 600 zielen verondersteld, stellig veel over de 30% der gehele bevolking. 31/ Afgaande op het getal lidmaten dat men in een tijdvak van 40 jaren te 's-Heerenberg aannam, tot 185, moeten de Gereformeerden op zijn minst 25% der bevolking hebben uitgemaakt; zeer waarschijnlijk lag dit tussen 30 en 35% aangezien zeker niet allen die naar de gereformeerde kerk gingen of zich daarbij aangesloten voelden, tot het H. Avondmaal naderden. Dit voor het graafschap Bergh betrekkelijk hoge percentage is in beide gevallen wel verklaarbaar. 's-Heerenberg bezat al een gereformeerde kern van het eerste uur, reeds in de zestiger jaren van de 16e eeuw gevormd. Deze kern is natuurlijk een krachtig element geweest dat de groei der gereformeerde gemeente bevorderde in de periode toen de katholieke Kerkorganisatie ten onderging.

Daardoor was hier een gereformeerde gemeenschap gevormd die geen weifeling meer kende.

Deze mensen stonden niet meer op de tweesprong, maar hadden hun weg al gekozen.

Wat Gendringen betreft, hier heeft wellicht de immigratie van

vreemdelingen, oud-soldaten van graaf Willem van den Bergh en onderduikers uit de periode van de Albaanse tyrannie, een kern van een gereformeerde gemeente tot stand gebracht. Ook de houding van pastoor Jan de Vrede is ongetwijfeld van invloed geweest op een beslissende wending bij een deel zijner gemeentenaren.

Afgaande op de 18e eeuwse getallen der doopsels in de gereformeerde kerk en de katholieke statie, moet in Westervoort het gereformeerde volksdeel in de 17e eeuw zeker op 30% worden geschat. Mogelijk heeft de nabijheid van Arnhem hier zijn invloed uitgeoefend, maar ook de factor in de ruwe karakteristiek confessionele verhoudingen van Noord-Nederland: de klei is protestants, het zand is rooms. De sterk geprotestantiseerde Veluwe en het even protestantse Drente zijn er, naast het roomse West-Friesland, om het al te ongenueanceerde in deze karakteristiek aan te tonen, doch een stuk waarheid steekt er toch in n.l. dat de economische meer welvarende kleistukken meer geprotestantiseerd zijn dan de armere zandgebieden. De sociaal-economische opbouw van de bevolking heeft een rol gespeeld. En deze factor is het wellicht die de Reformatie in Westervoort, Baar & Lathum en Gendringen beduidend groter resultaat heeft bezorgd als in de ambten Bergh en Didam.

Toch maar een beperkt resultaat. Wat hiervan de oorzaken zijn vormt het onderwerp van het volgende hoofdstuk.

Het Kleefse gebied had zijn eigen geschiedenis. De gereformeerde Kerk genoot hier de steun van de regering en van de grotendeels gereformeerde ridderschap, maar won toch maar weinig aanhang. Dat op de Classicale vergadering van 1630 de gemeente Zevenaar zonder enig excuus wegbleef en deswege met 4 daalders werd beboet en in 1631 slechts de predikant aanwezig was zonder, zoals verplicht was, van een ouderling vergezeld te zijn, kan op zijn minst voor een deel worden toegeschreven aan de geringe activiteit die er in de gemeente was. 32/ Evenzo het feit dat, hoewel er reeds van 1619 af plannen bestonden een eigen kerkgebouw te vestigen en de Classe van Kleef deswege toestond in de onder haar ressorterende gemeente te collecteren, het tot 1659 heeft geduurd eer er van uitvoering iets kwam. Men kerkte nog steeds in een vertrek van het kasteel dat, aangezien het niet meer bewoond werd en de drost de heer von Wilich, opvolger van Steven van Hartevelt die in 1637 overleed en op zijn eigen woonstee te Grondsteijn zijn verblijf hield, in staat van

verwaarlozing raakte. De mensen kregen steeds grotere afkeer van deze wijze van kerkgaan, oorzaak - meende men - van de geringe voortgang die de gereformeerde gemeente maakte. 33/ De werkelijkheid was dat de bevolking hier reeds te zeer door de Contra-reformatie was beïnvloed om nog zeer vatbaar te zijn voor de aantrekkingskracht der Reformatie. In tegenstelling met de Noordelijke Nederlanden waar het bewind der Staten uiteindelijk de staatkundige en politieke vrijheid tegenover de Spaanse overheersing vertegenwoordigde, werd de Brandenburgse regering in Kleef in brede kringen ervaren als een opgedrongen bewind. Bovendien pas gekomen nadat de zuigkracht die de Reformatorische bewegingen aanvankelijk als verjongende krachten hadden uitgeoefend, was uitgewerkt, kon er onmogelijk veel meer andere werfkracht van uitgaan dan het politieke belang der smalle maatschappelijke bovenlaag, waarvan een groot gedeelte, in origine "Religionsverwandten" gemakkelijk voor de Kerk van de regering opteerde. Gebonden door het verdrag van Xanten bovendien niet geneigd de verhoudingen tegenover de meerderheid der bevolking te verscherpen, kon de regering niet de religie-heid der katholieken uitschakelen, gelijk dit in het gebied der Staten grotendeels gebeurde. Dáár viel dit gemakkelijk, omdat de oude Kerk in de voorgaande periode geheel en al gedesorganiseerd was geraakt en slechts voortleefde in ruineuze restanten. In Kleef echter was ze blijven voortbestaan en was de weg naar herstel in contra-reformatorische zin onder het bewind der voorgaande hertogen al voor een groot deel afgelegd.

Meer dan incidentele aanwinsten zat er voor de gereformeerde gemeenten dan ook niet meer in.

In Liemers werd dan ook maar een klein gedeelte der bevolking gewonnen, meest geconcentreerd in de stad Zevenaar. Daarbuiten vooral onder de ridderschap met hier en daar een enkel diaspora-lid. In de stad maar een gering percentage, vermoedelijk om de 10%. Sterk vertegenwoordigd onder de magistrable geslachten, gelijk hiervoor genoemd. Daarbij komen keurvorstelijke beambtenfamilies gelijk de geslachten Berck en Wunder. Henrick Berck was richter van Zevenaar en Liemers van 1630 tot 1644 terwijl men later een vertegenwoordiger van zijn geslacht in de schepenstoel vindt. 35/ Hilger Wunder bekleedde deze functie van 1649 tot 1675 toen hij opgevolgd werd door zijn zoon Michael Henrick op wie in 1703 Derck Christian Wunder volgde. 36/ Daarnaast vindt men andere

beambtenfamilies die, hetzij als rentmeester, hetzij in ander keurvorstelijke diensten, zich hier vestigden, geslachten als Heckingh, van wie Harmen van 1654 af in de schepenstoel voorkomt, Pabst en Becher. De laatste familie, waarvan ook een katholieke tak voorkomt, is minstens van 1654 in de schepenstoel aanwezig, Pabst verschijnt eerst later. 36/ Uitgenomen de Heckings, die Luthers waren, gaven deze families, die een ruim deel in elk geval het leidende deel der gereformeerde gemeente uitmaakten, de nieuwe Kerk de image van het keurvorstelijk establishment te zijn en als zodanig bij de niet gereformeerden voor een groot percentage niet met sympathie beschouwd.

De kerkbouw, in 1660 gereed gekomen, stond dan ook onder de beschermende belangstelling van de overheden, tot de keurvorst toe die er 100 rijksdaalders voor gaf, terwijl de stadhouder Johan Maurits van Nassau en de drost Johan Sigismund von Wilich ook door een gift hun sympathie toonden.

De rest van de ruim 3200 gulden was sedert 1657 bijeengebracht door collecten in Holland en Kleef waarvan de gemeente zelf 500 gulden bijdroeg. 38/ Zo kwam het kerkje met zijn stijlvol interieur, zijn fraaie kansel en gestoelten, gereed, werk van Hendrik Wijtvelt. Dezelfde die in de jaren 1657 - 1659 voor de Sint Andreaskerk meubilair vervaardigde en hiermee zijn kunstzinnig vakmanschap bewees. Groei zat er voor de gereformeerde gemeente echter niet meer in. Wehl heeft in 1723 nog een zelfstandige gereformeerde gemeente verkregen. De lidmatenlijst der gemeente Didam vermeldt in 1705 van Wehl 2 lidmaten, in 1722 nog 3 waaronder richter van Echteren. 39/ Aangenomen dat hier ook enige families in Laag-Keppel of Doetinchem hebben gekerkt, kan hier de gereformeerde groep toch uit niet meer dan een zevental families hebben bestaan, voor een deel nog bestaande uit beambten van de heren von Wilich, die hier in 1673 de heerlijke rechten, inhoudend de lage justitie, hadden verworven. 40/ De verhoudingen lagen vast, meer nog dan in Nederland.

In de Republiek vormden de katholieken een achteruitgezette groep, uitgesloten uit het publieke leven, weinig aantrekkelijk voor wie naar een positie in het maatschappelijke leven streefde. Bovendien heeft hier het verschijnsel van huwelijken tussen gereformeerden en katholieken in verreweg de meeste gevallen geleid tot verlies voor de katholieke kerk. Uit het "pausdom" na voorgaande "onderrigtinge" tot ons gekomen, komt in de gereformeerde lidmatenlijsten nog al eens voor,

vooral bij mannen of vrouwen die met een gereformeerde waren getrouwd. Het omgekeerde is stellig veel minder het geval geweest. Behalve dat de gereformeerde partij zich hierdoor maatschappelijk in een slechtere positie begaf, verzette zich hiertegen het meerwaardigheidsgevoel, dat de gereformeerden als heersende Kerk eigen was geworden. In Kleef echter spraken deze factoren, die gedurende de gehele verdere 17e en 18e eeuw tot een geringe verschuiving ten gunste van de gereformeerden hebben geleid, niet mee.

Naast gereformeerden blijven katholieken gelijk de Foppinga's, van Leeuwen, Lipperts e.a., in de 18e eeuw de Heynens, van de Sandts e.a. magistrable functies bezetten. De katholieke Kerk is hier ook niet in de positie van een verdoken groep gekomen. In geringer mate dan in de Republiek moeten hier dan ook nog incidentele verschuivingen zijn opgetreden.

Bronvermelding.

- 1/ Gesch. v.h. Katholicisme II bl 453
- 2/ A.H.B. Inb. No 52
- 3/ Zie bl. 6.
- 4/ A,P.v. Schilfgaarde: Het Huis Bergh
- 5/ A.H.B. Inv. no. 3313
- 6/ A.H.B. Inv. no. 457
- 7/ R.Fruin: De Wederopluiking van het Katholicisme bl. 1
(`s-Hage 1909)
- 8/ A.G.v.Dalen: Protestantisering en Recatholisering A A U 73-I bl 1
- 9/ Archief N.H.Kerk Didam
- 10/ A.H.B. Inv. no. 3474
- 11/ A.G. v.Dalen l.c.
- 12/ Archief N.H. Kerk `s-Heerenberg No. 1
- 13/ A.H.B. Inv. no 1781
- 14/ J.S. v. Veen : De Graafschap in overgangstijd B.M.G. 28 en 29
- 15/ A.H.B. Inv. No 548
- 16/ A.H.B. Inv. No 1781
- 17/ A.H.B. Inv. No 1779
- 18/ A.H.B. Inv. No 549
- 19/ A.H.B. Inv. No 1781
- 20/ A.H.B. Inv. No 1800
- 21/ A.H.B. Inv. No 1936
- 22/ J.S. v. Veen: l.c.
- 23/ A.H.B. Inv. No 1779
- 24/ A.H.B. Inv. No 1899
- 25/ J.S. v. Veen: l.c.
- 26/ De Navorser 1887 bl. 209
- 27/ A.H.B. Inv. No 1161
- 28/ Doop en trouwboeken `s-Heerenberg (R.A. Arnhem)
Archief N.H. Kerk `s-Heerenberg no. 1
- 29/ Archief N.H. Kerk Didam
- 30/ Archief N.H. Kerk `s-Heerenberg no. 1 bl. 90
- 31/ A.H.B. Inv. No 3585
- 32/ W. Petri: Sitzungsberichte der Convente der Reformierten Klever
Classis bl. 30-32
- 33/ Archief N.H. Kerk Zevenaar
- 34/ W. Zondervan: Grepen uit de gesch. v.d. protestantsen te

- Zevenaar / Liemers Lantaern 13 en 20 - 5-1960
- 35/ Oud-archief Gem. Zevenaar (excerpt van W. Zondervan)
  - 36/ D.P.M. Graswinckel: De Recht.Arch.der voorm. Kleefsche Enclaves in Gelderland ('s Gravenhage 1927) bl. 77-78
  - 37/ Schepenen van Zevenaar bij het afhoren van rekeningen (Excerpt W. Zondervan)
  - 38/ W. Zondervan l.c.
  - 39/ Archief N.H. Kerk Didam
  - 40/ D.P.M. Graswinckel: o.c. bl. 67
-

VIII. Recatholisering.

Er kan een complex van oorzaken aangewezen worden waarom de meerderheid der bevolking in het land van den Bergh - in mindere mate ook in het Kleefse gebied van Liemers - in de eerste helft der 17e eeuw gerecatholiseerd is. De recatholisering zat er eigenlijk overal in, dat wil zeggen het volksdeel dat omtrent 1600 nog niet in de Gereformeerde Kerk was opgenomen - de grote meerderheid uitmakend - kon zowel de ene als de andere kant uitgaan. Het lag veelal aan factoren buiten het strikt religieuze naar welke zijde de schaal op den duur zou doorslaan. De Gereformeerde Kerk had een voorsprong, men kan zeggen een zeer doorslaggevende voorsprong, omdat zij de Kerk van de machthebbers was, de Kerk van de Staat, de enige Kerk die voor de wet officieel bestond. Wanneer deze machthebbers inderdaad heel hun machtspositie en machtsapparaat zouden ingezet hebben om de monopoliepositie van de nieuwe Kerk in alle consequenties uit te bouwen, wanneer zij dus hun plakaten ten aanzien van de religie-uitoefening werkelijk in praktijk zouden hebben gebracht naar de letter van de tekst, voorwaar dan had een recatholisering geen kans gekregen en zou er van de katholieke Kerk niet veel meer overgebleven zijn dan een kleine onbeduidende sekte, die heel in 't geheim zou hebben voortgeleefd.

In de drie Noordelijke provincies, waar in het algemeen de plakaten veel straffer werden toegepast, is van het katholicisme veel minder overgebleven dan in de overige gewesten. Maar dit wilden de Staten net niet. De kringen, waaruit de Statenleden voortkwamen, waren de nazaten van hen die in de jaren omstreeks 1580 in Gelre "Religionsverwandten" werden genoemd, de voorlopers van wie men in de 17e eeuw libertijnen noemde.

Voor hen had het reformatorische beginsel der gewetensvrijheid, het principe, dat in de strijd tegen de Spaanse overheersing altijd zo'n belangrijke plaats als motief had ingenomen, zijn betekenis nimmer verloren.

Het verloop van de opstand had tot de alleenheerschappij van de Gereformeerde Kerk geleid, in strijd met de gedachte aan een breed opgezette gewetensvrijheid. De taal der plakaten kwam voort uit de gedachte van religie-dwang, dat wil zeggen in die zin dat men, door elke andere kerkelijke uiting van Christendom niet in overeenstemming met de leer der Gereformeerde Kerk te beletten, het volk wilde dwingen in te gaan in de ware Kerk, doch de uitvoering dier plakaten was

ingesteld op een mentaliteit die een zekere mate van gewetensvrijheid wilde handhaven, waarbij een beperkte onofficiële uitoefening van religie oogluikend werd geduld.

Gesteld moet worden dat deze houding onzer regenten de basis was waarop zich de recatholiseringsactie ontplooiën kon. Gewis, als oudere schrijvers die het verleden van het katholieke volksdeel ophalen met openlijk geuite of nauw verholen ergernis, vertellen van priesters die bij het uitoefenen van hun werk door gerichtsdienaren achterna gezeten en gevangen gezet werden, hoge boetes kregen opgelegd en met een banvonnis getroffen wegens overtreding der plakaten, en daarbij de tot uiting komende onverdraagzaamheid gispen, dan hebben ze stellig wel gelijk. Maar dan veronachtzamen ze toch de objectiviteit in hun oordeel die gebiedt, hier op te merken, dat er een mate van verdraagzaamheid in acht genomen werd die in misschien geen enkel ander land kon gevonden worden, en zeker niet in katholieke staten ten aanzien van christenen uit de reformatie werd beoefend.

Maar hiermee is het succes van de recatholisering, zoals dit zich in het Berghse voordeed, nog niet verklaard. In Holland was de vrijheid die men er de katholieken gunde, beslist veel ruimer dan in Gelderland, maar daar is toch nergens een zo grote meerderheid der bevolking gerecatholiseerd. In Amsterdam, waar de vrijheid wel het grootst was en eigenlijk praktisch niet eens zo ver van godsdienstvrijheid verwijderd stond, is toch maar een betrekkelijk kleine minderheid gerecatholiseerd.

Naast, of liever gezegd op, de basis van de beperkte bewegingsvrijheid die de katholieke actie gelaten werd, zijn er tal van andere factoren geweest die in Bergh tot zo'n uitzonderlijk resultaat hebben geleid.

In de eerste plaats was er de factor van tijdstip en tijd.

De Gereformeerde Kerk kwam hier - en dit geldt eigenlijk voor heel Oost-Gelderland - op enkele kleine kernen na, pas na 1600. Zij kwam niet, zoals tijdens de Spaanse overheersing en tijdens de revolutiejaren van 1577 tot 1580, als een beweging van onderop, als een revolutionaire beweging op kerkelijk terrein, die parallel liep met het sociale revolutionaire gevoel der lagere en middenklassen onder het volk, maar als een ordening die van bovenaf opgelegd werd. Zij verscheen als wat de oude kerk altijd geweest was, de kerk der regering, een andere regering weliswaar dan die van de Spaanse tijd, maar sociaal gezien dezelfde. Kerkelijk was de situatie gewijzigd, maatschappelijk echter was ze hetzelfde gebleven. De macht was in

handen gebleven van dezelfde kringen waar ze altijd gelegen had, uitsluitend met wisseling van personen in de plaats van de glippers. Wat er aan volksinvloed nog bestond, was zelfs verdwenen. De kerk, die in haar revolutionaire periode bij het volk nog gezien was als de beweging die alles zou omkeren, was de Kerk der gevestigde orde geworden en daarmee ten nauwste verbonden. Zij had daardoor haar greep op het volk, haar stelling van vooroplopende beweging naar een totale omkeer, verloren.

Een andere factor die te harer nadele werkte was dat zij zich in haar ware gedaante had laten kennen. Had zij aanvankelijk voor het volk het karakter gedragen van een beweging die de oude Kerk zou zuiveren van alle misgroeiingen en haar herstellen zou in haar oud-christelijke gedaante van de Kerk der armen, de Kerk, waar ook de gewone man meetelde, het was thans gebleken dat men te doen kreeg met een heel andere kerk, met grote verschillen in de vertrouwde leer en praktijken, met een aan de leer ontleende strenge orthodoxie die alle uitbundigheid, het volksleven eigen, uitbande. De scheidslijn was de meest argeloze duidelijk en de Kerk deed niet de minste moeite die te camoufleren, integendeel, ze markeerde ze ondubbelzinnig. De Gereformeerde Kerk was Calvinistischer dan Calvijn zelf en trok uit zijn leerstellingen consequenties voor de levenspraktijk, waar de leraar zelf nooit aan gedacht had. Strenge plakaten werden afgekondigd tegen volksvermaken als ganstrekken, papegaai-schieten, gildebieren, doopfeesten, vastenavondvieren, Driekoningenrondgangen e.d. Zelfs speculaas bakken en klomp- of schoenzetten met Sinterklaas kon geen genade vinden in de ogen der strenge gereformeerden. Dansen op bruiloften nog veel minder. Al deze dingen waren "niet alleen streckende tot groote ergernisse, dan oock tot verkleinerigh van Gode eher, angesien sulcke und dergelycke bykomsten met wulpsihey geschiedende gemelick een ongeluckige uitkomste nemen", aldus het plakkaat van 1598 telkens weer eens herhaald. 't Plakkaat is van de Staten maar de taal is die der Synode, Classes en Kerkeraden. Plakaten op de Zondagsheiliging verboden alle handel en arbeid op Zondag en alle "gelagen setten" in herbergen tijdens de kerkdiensten. De dagen des Heren moesten doorgebracht worden met het horen van Gods Woord en "oeffeninghe van Christelijke wercken ende deucden." De toon der Kerk was beslist streng. Voor het H.Avonddmaal bediend werd, was er aan de censura morum, te verrichten door de predikant en een ouderling, niet te ontkomen. 1/ En wie niet waardig bevonden

werd, mocht niet worden toegelaten. Een vrouw die "haer in grote faulten van ongerechticheyt hadde verlopen," maar "haer sonden met tranen ende uysterlyck leetwesen voor de Predikant beklaget hadde," moest zich niettemin "om meerdere ergernisse te verwijderen," toch in 1641 van het H.Avonddmaal onthouden. Aldus besliste de kerkeraad te 's-Heerenberg. 2/ In 1644 werd in de acta Classis vastgelegd dat men in de gemeente 's-Heerenberg er op diende te letten dat er niemand ergernis zou geven met naar de nieuwe mode "lange haeren ofte nieuwe fatsoenen van klederen te dragen. Item dat men dansseryen ende alle andere ydelheden licht veerdicheden ende sonden die Godts toorn versoecken, soo veel mogelick uyt de gemeynte sal weeren." 3/ In 1677 richt de Classe zich tot alle gemeenten in de Graafschap Zutphen omdat men met grote droefheid constateert, dat vooral ten plattelande zelfs de lidmaten der gemeenten, zich niet ontzien "by het papegay- en vogelschieten, gansentrecken of diergelycke actien haer niet alleen te veroeghen, meer oock soo verre haer verloopen dat sy haer oock van de Schutte-bieren, vastenavond en boxenbieren en andere annexe ongereltheden meer niet en onthouden."

Dit geeft grote ergernis. Uit naam der Classe zullen alle schuldigen gewaarschuwd worden met bedreiging, indien iemand hiertegen zondigt, hem deelname aan het H.Avonddmaal ontzegt zou worden. 4/ De classis levert hiermede het bewijs dat zelfs trouwe gereformeerden de verleiding te sterk was om zich van de oude volksvermaken te onthouden. Het volk is er dan ook, ondanks de niet aflatende actie der Kerk, mee doorgedaan. Uit de gilderekeningen van Sint Antonius te 's-Heerenberg blijkt dat de gildeteerdag jaar op jaar gewoon als vanouds werd gevierd, alsof er geen kerkelijk verbod bestond. Een enkele maal ging het vogelschieten niet door omdat het verboden was, blijkbaar een extra verbod van de overheid, doch dan werd de teerdag wel gehouden. 5/

De gereformeerden als Herman Westhaven, Borchort Jansen, Derrick the Warthuysen en Lamberts Priester deden er evengoed aan mee als alle anderen.

Met heel haar houding en optreden demonstreerde de Kerk het verschil met de oude Kerk uit de late middeleeuwen, met haar uitbundigheid van de Bourgondische tijd, haar talrijke feestdagen waarvan de liturgie zo nauw met de volksfestiviteiten verbonden was: Driekoningen, Vastenavond, Halfvasten, Pasen, O.H.Hemelvaart, Sint Maarten, Sint Nicolaas en patroonsfeesten van parochies en gilden, dagen in de

jaarcyclus die als evenementen en rustpunten in de monotone gang van alledag bij de mensen bleven voortleven. De strenge houding van de nieuwe Kerk riep weerstanden op die niet dan na enige generaties overwonnen konden worden en ten dele nooit overwonnen zijn.

In het graafschap Bergh was er dan nog de politieke tegenstelling die met de Kerkelijke samen liep. Men sprak hier van het opdringen van de "Statische Religie" en schold de gereformeerden voor geuzen, uitingen van een gevoel van antipathie, minstens van controversie, jegens de Staten. De herinnering aan wat men hier van het Staatse krijgsvolk in de Tachtiger jaren te verduren had gehad, brandde nog na en meer nog de onderwerping van het graafschap Bergh aan het gezag der Staten. Men voelde dit hier als onrechtmatig, als een aantasting van de staatkundige zelfstandigheid van het graafschap. Een graaf van den Bergh behoorde soeverein in zijn eigen gebied te zijn en had zelf uit te maken hoe er de religie-kwestie diende te worden geregeld.

Daar hadden de Staten niets mee van doen. Hun gezag was, door overweldiging gevestigd, in strijd met de overeenkomst met graaf Willem van den Bergh toen deze in 1581 het stadhouderschap van Gelre aanvaardde, waarbij bedongen was dat bij het ophouden van diens gouvernement het graafschap zijn voormalige status herkrijgen zou. Zo was aan Berghse zijde de opvatting, die men er tot op het einde van de 17e eeuw verkondigde. 6/

Deze gevoelens ten opzichte van het gezag der Staten, hadden stellig niet enkel theoretische zin zonder reële betekenis. Zolang de oorlog met Spanje nog niet beslist was en een definitief vredesverdrag gesloten was, bestond er mogelijkheid voor herstel van het graafschap Bergh in zijn voormalige status. Tijdens de vredesonderhandelingen te Munster heeft graaf Albert nog getracht voor zijn graafschap een bepaling in het verdrag opgenomen te krijgen waarin vrijheid van godsdienst werd gewaarborgd. 7/ De poging haalde niets uit, doch ze bewijst in elk geval hoe men tot het einde toe in de mogelijkheid van een reële situatiewijziging heeft geloofd.

Terwijl de Gereformeerde Kerk dus op een tijdstip was gekomen waarop zij niet meer met enthousiasme en élan van een frisse revolutionaire beweging kon optreden, en met een meeslepende kracht als een vurige aantrekkelijke voortrekkerskolonne de marsroute kon bepalen, strekte het bovendien haar tot nadeel dat de weerstanden die zij opriep, een lange tijd vergde om de massa van het volk te kunnen winnen. Dit zou ook hier wel gelukt zijn, zoals dit in tal van landstreken is geschied,

indien de invloed van het recatholiseringsproces voldoende uitgeschakeld was gebleven.

Maar juist dit is hier niet geschied. De contra-reformatorische recatholiseringsactie heeft hier te goede kansen gekregen om, gebruik makend van de weinige sympathie die de nieuwe kerkorde bij het volk ontmoette, de meerderheid in de oude Kerk terug te halen.

Natuurlijk moet hierbij in de eerste plaats de nabuurschap van de Kleefse plaatsen Wehl, Zevenaar, Elten, Emmerik en Anholt in beschouwing worden genomen. Daar bleef de katholieke eredienst in volle vrijheid voortleven, zelfs in een eerste rangpositie. Het plakkaat van 1634 heeft het over de rooms-gezinden die in grote menigte, niet alleen in naastgelegen plaatsen als Huussen, Hulhuysen, Wehl en andere, ter misse gaan, maar ook aldaar gaan trouwen, haar kinderen laten dopen en andere ceremonien plegen. Dit is echter pas nadat de recatholiseringsactiviteit al een kleine twintig jaren op toeren was gekomen. Vrij sterk geprotestantiseerde gebieden als Wisch, Dinxperlo, Bredevoort, Aalten en Winterswijk bewijzen dat de nabuurschap van een katholieke streek - in dit geval Westfalen - op zich zelf nog niet de belangrijkste factor was. En, om in eigen buurt te blijven, Lathum en Angerlo in de onmiddellijke nabuurschap van dezelfde Kleefse plaatsen gelegen, hebben de Gereformeerde Kerk relatief veel grotere winst opgeleverd dan de Berghse plaatsen.

Men kan opmerken dat de nabuurschap van katholieke Kleefse parochies, hen die de oude kerk trouw wensten te blijven, de mogelijkheid bood, met enige bijzondere moeite, hun kerktrouw te handhaven. Maar hoeveel waren er dit aanvankelijk? Van de kant der Gereformeerde Kerk werd er nogal eens geërgerd gewaagd van het veelvuldig geloof naar de grensplaatsen door de pausgezinden. Maar als dit in de eerste jaren, laten we zeggen door elkaar 10 procent van de bevolking is geweest, was dit al opvallend genoeg om hen, die het argwanend gadesloegen, te verontrusten in de wetenschap dat zo'n betrekkelijk kleine kring de binnenste cirkel was van een roos waaromheen grotere cirkels, die tenslotte de gehele bevolking omvatten, geconcentreerd lagen.

Doch dergelijke groepen zouden gedoemd zijn geleidelijk weg te kwijnen indien ze door actieve medewerking vanuit de Kleefse grensplaatsen niet opgevangen werden en met nieuwe ijver en hoop waren beziel, met andere woorden de nabuurschap kan slechts een

factor van betekenis gevormd hebben als er bij de naburen daadwerkelijke interesse gevonden werd.

Die was er niet in de vorm, die ouderwetse parochie-kronieken veronderstellen, als zouden de pastoors van Kleefse parochies zich terstond en spontaan over de verweesde kudde in de Gelderse nabuurplaatsen ontfermd hebben. De clerus hier was nog geheel en al van de oude bedeling en werd beslist niet van ijver voor de Kerk verteerd. Van de kapittelheren te Emmerik bleek er in 1594 geen enkele priester te zijn. 8/ In 1617 deelt de Apostolische Vicaris Rovenius mee dat, buiten het college van kanunniken, er enige van "onze priesters" zijn die hier nuttig werk doen en in de omgevende landstreken als trekkende missionarissen werken. 9/

In 1668 nog is Neercassel over het gedrag van de meeste kanunniken weinig te spreken. 10/ Het verslag van Rovenius van 1622 noemt in Huussen pastoor Jacob van Everdingen en kapelaan Basilius Jansen, die zich beijveren de katholieken in Over-Betuwe en te Arnhem en Nijmegen te bezoeken. Verder worden hier Theodorus van Elst, Nicolaas Suirvondanus en Steven van Dijk, resp. pastoors te Elten, Griethuysen en Groessen met name vermeld. 11/

De overige pastoors n.l. die te Wehl, Oud Zevenaar, Zevenaar en Duiven, worden niet genoemd. Zij behoren dus klaarblijkelijk niet tot die die Rovenius "onze priesters" noemt, dat wil zeggen die van hem hun zending hebben ontvangen. Zij erkenden dus blijkbaar zijn gezag niet, hetgeen niet helemaal onverklaarbaar is.

De ineensstorting van de bisschoppelijke hiërarchie in de Noordelijke Nederlanden had n.l. geleid tot een noodorganisatie van de Kerk hier te lande, waarbij een priester uit Delft, Sasbout Vosmeer met de titel van Apostolische Vicaris voorzien van bisschoppelijke bevoegdheden, aan het hoofd was gesteld.

Het was als tijdelijke maatregel bedoeld totdat bij een gunstiger ontwikkeling der verhoudingen, de hiërarchie kon worden hersteld. Sasbout Vosmeer had een aantal priesters om zich verenigd die bereid waren zich geheel en al te geven om het sluimerende geloof in de oude Kerk, thans gelouterd en gezuiverd, in deze moeilijke omstandigheden te doen weder opluiken. Terwijl men in de kringen der Staten meende dat het katholicisme aan het wegwijnen was en met de levende generatie wel zou uitsterven - een reden te meer waarom men van al te konsekwente toepassing der plakaten niet was gediend - had zich onder de oppervlakte en in het verborgene, onder de bezielende leiding

van de Apostolische Vicaris en door de rusteloze arbeid van de met hem verenigde priesters, een herleving afgespeeld waardoor de weinige getrouwen met nieuwe moed bezielde en tal van anderen, die zich hij de gedane zaken al neergelegd hadden of op het punt waren dit te doen, tot terugkeer bewogen werden. 12/

Deze wederopleving zette zich door na Vosmeers dood in 1614 onder zijn opvolger Filips van Rooveen, toen ook de gewesten buiten Holland en Utrecht erin werden betrokken. Naast de oude garde was er een jongere generatie van priesters gevormd die, opgeleid in een seminarie te Keulen, geheel van de nieuwe geest der contra-reformatie waren doortrokken.

Doch de bevoegdheden van de Apostolische Vicaris waren niet nauw omschreven. Uit de benoemingsakten kon men lezen dat hun gezag zich uitstrekke over de Noord-Nederlandse bisdommen, voor zover het gebied ervan in de macht der Staten was. Dit zou dus, wat de Kleefse parochies tot het bisdom Utrecht behorende betreft, zo uitgelegd kunnen worden dat het gezag van de Apostolische Vicaris zich hierover niet uitstrekke. De Liemerse en Emmerikse pastoors erkenden dit aanvankelijk dan ook niet. Zij echter, die in contra-reformatorische geest waren gevormd, deden het wel. Dit zijn dan zij die door Rovenius "onze priesters" worden genoemd en dezen zijn het die zich inlaten met de zorg voor de katholieken in de Gelderse nabuur parochies. De anderen hebben zich er klaarblijkelijk weinig of niet mee bemoeid.

Toen in 1611 Derck Peckel te Didam, gebruik makend van de afwezigheid van de predikant, op zoek ging naar een pastoor om de begrafenis van zijn vrouw te verzorgen, vond hij pas bij de derde die hij aanzocht, gehoor. Maar dit was dan ook Theodorus ab Elst van Elten, een van "onze priesters". 13/ De beide anderen bemoeiden zich er blijkbaar liever niet mee, alzo een gelegenheid die zich aanbood om contact te krijgen met de "verweesde" katholieken in de Gelderse nabuurschap, niet eens aangrijpend. Zij waren nog van de clerus in de oude geest levende, de clerici der vóór-reformatorische Kerk, die hun baantje in de Kerk liepen en alleen daarvoor belangstelling hadden en bezorgd waren. Over aktiviteit van de buurtpastoors in het Kleefse vernemen we pas wat van Floris Ontijt, die in 1651 pastoor te Zevenaer werd en ergens vertelt dat hij met een kerkmeester voor een bepaalde inzameling ten behoeve van een verfraaiing van het kerkinterieur, ook te Didam huis aan huis rondging. 14/

Dit bewijst dat veel Didammers toen te Zevenaer kerken en de

geestelijkheid uit die stad geregeld de zorg over Didam uitstrekke. Deze band moet natuurlijk toen al geruime tijd hebben bestaan en is vermoedelijk het werk geweest van Ontijt's voorganger Theodorus de Poorter, die kapelaan te Huussen was geweest en daar wel in contra-reformatorische geest zal hebben gearbeid.

De clerus in het Kleefse werd nog altijd op de oude wijze aangesteld, dat wil zeggen de pastoors verkregen hier hun pastoraat door begeving van de wereldlijke patroon op voordracht van de kerspelgemeenschap. Op Groessen na, waar de van Spierincks het pastoraat uitoefenden, dankten de parochiekerken hun pastoraat aan de gunst van de Kleefse regering. De parochie-gemeenschap bezat het recht van voordracht, doch bij de uitoefening van dit recht zorgde men er wel voor een kandidaat te nemen die bij de keurvorstelijke raden te Kleef genade kon vinden. De zaak werd doorgaans uitgemaakt door een groepje aanzienlijken in de parochie, die een familielid of nauwe relatie ermee wilden begunstigen, zodat we hier altijd clericie uit de plaatselijke geslachten als pastoor aantreffen. Floris Ontijt had b.v. zijn pastoraat aan relaties met de van Spierincks te danken, van zie zijn vader Albert Ontijt rentmeester was op het Huis Riswick te Groessen. 15/ Hij voelde zich te Zevenaar als pastoor niet thuis omdat hij maar van boerenafkomst was n.l. van Hoesselt, waar zijn ouders Albert Ontijt en Christina van Renen op zijn grootvaders hofstee, n.l. van Floris van Renen, gewoond hadden. De aanzienlijke burgers in Zevenaar waren blijkbaar niet erg content met de pastoor die Frans van Spierinck hen, door zijn invloed te Kleef, had bezorgd. Ook de Apostolische Vicaris Joannes Neercassel spreekt in 1662 bepaald niet vleiend over deze Zevenaarse pastoor. 16/ Later was zijn oordeel ondubbelzinnig gunstig geworden. De kwestie was ongetwijfeld, dat deze Apostolische Vicaris bevooroordeeld is geweest tegenover pastoors die aan de Kleefse regering hun pastoraat dankten, doch bij nadere kennismaking met de persoon van Ontijt zijn oordeel herzag.

We kunnen evenwel gevoeglijk aannemen dat tijdens de eerste generatie der 17e eeuwse priesters van de contra-reformatorische geest, onvoorwaardelijk gehoorzamend aan de Apostolische Vicaris te Kleef, bepaald niet in de smaak vielen.

Het is stellig dan ook niet deze clerus geweest van wie bij de recatholisering de grootste invloed is uitgegaan. Deze arbeid moet in hoofdzaak verricht zijn door een keurbende van mannen, die zich voor de arbeid in het Gelderse geheel en al gaven. Wilde men de

bevolkingsgroep, die door de Gereformeerde Kerk nog niet gewonnen was, terughalen, dan kon men maar beter niet afwachten tot de mensen uit zichzelf naar de Kleefse grensplaatsen kwamen, neen, dan moest hen geloof en vertrouwen in de toekomst van de oude Kerk door bezieling in woord en daad bijgebracht worden en hen de innerlijke gesteldheid en kracht gegeven worden, te volharden.

Onder degenen die hier de recatholiseringsactie gevoerd hebben moeten in de eerste plaats de Jezuiten te Emmerik worden genoemd. In 1592 hadden zij zich aldaar gevestigd toen hen daar, vooral door toedoen van de deken van het kapittel, de verlopen kapittelschool werd aangeboden. 17/ Deze school, die in de 16e eeuw een tijdperk van hoge bloei had beleefd, vooral onder leiding van rector Matthias Bredenbach in de jaren van 1534 tot 1559, en destijds om zijn befaamde leraren, w.o. deze rector en de niet minder bekende humanitaire geleerde Hegius, had in die periode door elkaar wel 500 tot 800 leerlingen, die hier een gymnasiale vorming kregen. 18/.

Pestziekten, oorlogen, maar vooral de bepalingen van het Concilie van Trente, die opleiding van toekomstige clericie op bisschoppelijke seminaries voorschreven, hadden de school doen achteruitgaan. Het naburige Gelderse land, waar vandaan altijd een groot aantal leerlingen kwam, leverde ook geen toekomstige priesterkandidaten - steeds een aanzienlijk percentage der leerlingen - meer. Om dit centrum van onderwijs weer tot bloei te brengen bood men het de Jezuiten aan, waarbij de hertog van Kleef zijn steun verleende door ze zes praebenden te geven. De paters begrepen terstond welk een kans hun orde hier geboden werd in hun strijd tegen de reformatie. De school te Emmerik moest een voorpost worden van de recatholiseringsactie in contra reformatorische geest in geheel het nabij gelegen Noord Nederlandse gebied, Gelderland in de eerste plaats. Hoewel het college en het daarbij gestichte Sint Agnesconvent onder de Duitse Orde provincie ressorteerde, werd de leiding ervan en het onderwijs toevertrouwd aan Nederlandse leden van de Societeit. 19/ Aan Staatse zijde begreep men dan ook de bedoeling wel. In October van hetzelfde jaar 1592 verscheen prins Maurits met een ruitersleger voor de stad en eiste, op bedreiging van beschieting, verdrijving van de paters. De magistraat wist echter de prins te overtuigen dat men aan die eis onmogelijk kon voldoen, omdat de Jezuiten met hertogelijk privilege waren toegelaten, een motief dat voor de prins al genoeg was om van zijn voornemen - waarschijnlijk niet meer dan een loze

intimidatiepoging - af te zien. Intussen had de pauselijke nuntius te Keulen, Frangipani, zich al tot de Spaanse krijgsoversten Verdugo en Sacchini gewend, hen verzoekend de Emmerikse magistraat met weerwraak te bedreigen indien hij aan de eis der Staten zou voldoen. 21/

Aldus bestreed men in die dagen elkaar in Christus' naam ter verbreiding van het Godsrijk op aarde. De bedreiging van de Staatse commandant, die in 1598 na de aftocht van Mendoza Emmerik bezette, opnieuw van de magistraat de verdrijving der Jezuiten eisend, werd door tussenkomst van prins Maurits verijdeld. 21/

De Jezuiten uit Emmerik hebben, naast hun ordebroeders en landgenoten van de Vlaamse provincie in Gelderland, rondgezworven, op zoek naar relaties en gelegenheden om sluimerende sympathieën voor de oude Kerk in kerkelijk practiceren, zoveel als dit in de gegeven omstandigheden mogelijk was, om te vormen in actieve beleving. Zij zijn in deze contreien de eersten geweest. Reeds omtrent 1610 werd Doetinchem geregeld door de paters uit Emmerik bezocht, waar in het huis der familie van der Heijden bijeenkomsten werden gehouden. 23/ Ongetwijfeld ook op de Slangenburg, bezitting der van Baers, waar op de zolders nog altijd een als kapel ingericht vertrek kan herkend worden. Van 1617 tot 1623 wordt te Zutfen pater Theodorus Tacke geregeld vermeld, die in 1624 te Doesburg stierf ten huize van Willem Baerken. 24/ Te Doesburg verbleef reeds in 1616 de Amsterdammer pater Jan de Reyser, terwijl hier in 1619 Theodorus de Weeze verbleef, die ook te Zutfen en Lochem gesignaleerd wordt. 25/

Er waren hier niet minder dan veertien huizen waar bijeenkomsten werden gehouden.

Stellig zijn het deze ambulante missionarissen geweest wier aandacht gevallen is op de kapel in 't Loo, vermoedelijk pater Jan de Reyser die, als hij door scherper toezicht genoodzaakt werd de grens over te wippen, meestal te Huussen verbleef. Kort hierna wordt pater Gerard Otten als pastoor van de Loose kapel genoemd. In 1651 stelt de kerkmeester Jan van de Kerckhoff te boek dat Reinerus Steens op handtasting beloofd is hem dezelfde inkomsten te geven die zijn voorganger Gerardus Ottoni had. "Anno 1632," zo zegt hij elders "heb ick moeten betaelen ahn den Jesuiten Pater Gerardus de somma ad 3 dlr Cleefs wegen eenige sieraet ende een boeck, so hy alhyr in dezer Capelle in 't Lohe brochte, deer tyt doen den alden pastor Hermannus Castrop wederomb Miss ofte dienst soude doen. Anno 1635 heb ick

betaelt wegen den kelck in der Capellen de summa ad 3 gl. Holl. aen den Heren Pastor tot Huessen. Der Her Pastor tot Huessen heft in ons Capelle vereert het ciborium daer het Hoochweerdich in bewaert ende vertoent wort."

Anno 1633 staat bij de uitgaven: "den Pastor Hermen Castrop gedaen 2 Rixd. Item aen een knecht van die alde kerck gegeven een rycksoort, dat hy den Pater eenige dingen tot der Capelle gehorende thogebbracht hedde. Noch ein jongh, die twee reisen met die paters in 't Loo gegaen was 12 st; noch aan Pater Gerrit voor den kerck en pullekens gegeven 6 Rixdr. " 26/

Pater Otten heeft zich dus met de kapel in 't Loo bezig gehouden. Deze Jezuiet, in 1592 te Haren in N.Brabant geboren, verbleef van 1624 tot 1629 in 't college te 's Hertogenbosch, welke stad hij in 1629, bij de inname door Frederik Hendrik, moest verlaten. Kort daarna verbleef hij te Ravenstein op een gebied dat met de hertogdommen Gulik en Kleef in 1614 aan Wolfgang Wilhelm van der Palts was toebedeeld. hij werkte toen in Maas en Waal, later in Bommeler en Teelerwaard. In 1637 was hij in Friesland, terwijl hij in 1643 naar de Zuidelijke Nederlanden terugkeerde. 27/ Hij heeft dus, typerend voor de missie-arbeid der Jezuiten, tot die echte zwervers behoort die overal enige contacten legden zonder ergens eigenlijk een blijvende standplaats te kiezen. Zijn relaties met 't Loo vallen gelijktijdig met zijn verblijf te Ravenstein en in Maas en Waal en waarschijnlijk opnieuw weer na zijn verblijf in Friesland. In 1651 althans beschouwde men 't Loo als zijn vaste standplaats en hem zelf als de gewezen pastoor. De "alden pastoor Herman Castrop" in 1632 en 1633 vermeld, is wel een priester die voor Otten zich met de kapel had bemoeid en aan wie hij blijikbaar in zijn afwezigheid de zorg overliet.

De Jezuiten hebben in deze kapel, even over de Gelderse grens gelegen, een gunstig object gezien om de mensen in de nabuurschap een geregeld en ongehinderde gelegenheid tot kerken te bezorgen, een systeem dat zij in grensstreken veel meer toepasten. In dit geval was deze kerkgelegenheid vooral voor Westervoort bestemd. De kapel in 't Loo is dan ook tot 1842 de statiekerk van dit kerspel gebleven.

Wij zien hier dus hoe de Jezuitenmissionarissen trachtten de mensen, die vlak bij de grenzen woonden, bewogen te kerken in naburige plaatsen. Zij stimuleerden wat bij een klein getal van getrouwen nog gewoonte was. Hierdoor slonk dit getal niet, maar groeide het geleidelijk steeds meer aan. Het verslag van Neercassel van 1662 deelt

mee dat in Wehl en Anholt duizenden van onze katholieken er samenstromen. 27/ Als in 1668 in 's-Heerenberg ds. Damman Crusius aktie voert tegen de vrijheid die de katholieken daar genieten, meent hij dat er te Etten en Emmerik gelegenheid genoeg is voor hen om vrij ter kerke te gaan. 28/ In 's-Heerenberg is dit niet nodig, nog minder gewenst.

De mededeling van de Zevenaarse pastoor Flores Ontyt over zijn huis-aan-huis collecteren te Didam, bewijst eveneens dat men hier gewoon was geworden in de Kleefse buurparochie ter kerke te gaan.

De nabuurschap van de Kleefse parochies is dus stellig van zeer grote betekenis geweest, echter niet zo dat de mensen na de ondergang van de oude Kerk en de invoering van de reformatie spontaan daarheen trokken, omdat de clerus aldaar zich over hun lot ontfermde, doch doordat ze intensief geactiveerd werden door bezoekende missionarissen die hen hiertoe bewogen en de zwakke banden van meer of minder sympathie voor de oude Kerk, veelal slechts bestaande in antipathie tegen de nieuwe kerkorde, omsmeedden tot onwankelbare aktieve kerktrouw "soo dat wij" zo schreef in 1641 de 's-Heerenbergse predikant Burchardus Lohmeyer in een relaas over het veronachtzamen der plakaten "onse gemeynte niet kunnen vermeederen maer moeten met leetwesen sien datse afgaet." 29/

Het is duidelijk dat dit "afgaen" toegeschreven moet worden aan het terugkeren naar de oude Kerk van mensen die nog maar ten halve zich aan de nieuwe kerkorde gewend hadden. Dat dit vooral het werk van de Emmerikse Jezuiten was, vertelt ons hetzelfde relaas dat breedvoerig over hun in- en uitlopen uitwijdt. "Juffer van Raesfelt," zo wordt o.m. gezegd "heeft er voor omtrent twee jaeren ses ofte acht te gelyck in haar huys gehad, gelyck ick oock self gesien hebbe. Ick hebse met juffer van Raesfelts karre hier uyt zien varen door de graefschap langs Seddam daer sy my gemoetet syn. In summa het was hier vol Jesuiten."

Overigens keren in de acta Classis slag op slag de klachten terug over de werkzaamheid der "verderflycke ende grouwsaeme secte der Jesuwyten," waarbij 's-Heerenberg en Ulft als hun verblijfplaatsen herhaaldelijk worden genoemd. Aan de invloed der Jezuiten is het wellicht ook toe te schrijven dat de mensen van den aanvang af hier zo goed als volledig gehoorzaamden aan het gebod van trouwen voor de predikant. Rovenius hield de mening dat de ketters zelf het huwelijk voor de predikant als een kerkelijke zaak beschouwden zodat, wie als

katholiek zijn huwelijk in de Gereformeerde kerk sloot, een zware zonde beging. De Jezuiten echter wilden het slechts als een politiek kontrakt beschouwen, omdat men het anders de mensen veel te moeilijk maakte. 30/ Wat het dopen betreft hebben ze ongetwijfeld hetzelfde standpunt in praktijk gebracht, zo niet, dan zouden de doopregisters der gereformeerde gemeenten niet zoveel namen bevatten en dit getal slechts weinig hoger liggen dan overeenkomt met de grootte der gereformeerde gemeenten. Het zou wel eens kunnen zijn dat deze soepele houding der Jezuiten een der oorzaken is van de grote omvang der recatholisering in het Berghse, dat zo onmiddellijk onder de actie-radius van het Emmerikse centrum lag.

Naast de Jezuiten hebben stellig verschillende anderen zich aan de recatholisering in het nabijgelegen Berghse land gewijd. Te Emmerik waren ook nog conventen van de Kruisheren en de Broeders des Gemeenen Levens gevestigd, het laatste het Fraterhuis genoemd. Aan deze laatsten blijkt later de statie Netterden toevertrouwd te zijn. 31/ Dit is zonder twijfel het blijvende resultaat van de arbeid als missionarissen in de omgeving van Emmerik der Fraters.

In het reeds meer aangehaalde verslag van 1622 noemt Rovenius met name de priester Adam Egberts en Nicolaas Collaert, vermeldend dat er nog enige andere kapelaans hier werkzaam zijn.

Ongetwijfeld verklaart deze intensieve recatholisering gedurende de eerste helft van de 17e eeuw onder een bevolking, waarvan de overgrote meerderheid nog voor de nieuwe Kerkorde na het overwinnen van veel weerstanden moest gewonnen worden, hoe het komt dat in het Berghse zulke sprekende resultaten zijn bereikt. Het verschil met de naastbijgelegen gemeenten is echter al te opvallend om het daar alleen aan toe te schrijven. De cijfers van de eerste officiële volkstelling in het land, die van 1839, welke de procentuele verhoudingen in de 17e eeuw het dichtst nabijkomen, geven voor Ambt Doetinchem 46% katholiek, Stad Doetinchem bijna 27%, Dinxperlo 23,5%, Aalten ruim 16,5%, Winterswijk 15,5%, Wisch bijna 32%, Hummelo en Keppel 29%. 32/ Hoewel het resultaat nergens zo heel gering is te noemen, is het resultaat, vergeleken tot de Berghse gemeenten, toch zo groot dat we het niet enkel kunnen toeschrijven aan de grotere afstand tot de actie-basis Emmerik. De paters hebben hun activiteit stellig niet tot de directe omgeving beperkt. Bijzonder opvallend zijn b.v. de cijfers van Wisch, toch niet noemenswaard verder van het Kleefse gelegen als Aalten en van Dinxperlo, Aalten en Winterswijk, alle tot de heerlijkheid

Bredevoort behorend, een bezitting der Oranjes, stellig tegenover de katholieken niet onwelwillend en bovendien aan de grens met een katholieke landstreek, lagen.

Er zijn nog andere factoren werkzaam geweest die in Bergh het proces bevorderd hebben. Zij komen in de volgende bladzijden nog wel ter sprake.

In het Kleefse verliep het anders. De oude Kerk was hier immers niet verdwenen en had er de weg naar herstel in contra-reformatorische zin reeds ten dele afgelegd. Al was dan de hervorming van de clerus bij de dood van hertog Johan Willem nog maar weinig gevorderd, over het geheel genomen had de bevolking de invloed van de contrareformatie genoegzaam ondergaan om zich tegen omzetting van de oude naar de nieuwe kerkorde te verzetten. Van recatholisering is hier dan ook slechts in zoverre sprake geweest, dat een passief bij de Kerk behoren werd omgevormd in een best belijden. Dat de opvolger van Pastoor Nicolaas Valck te Oud-Zevenaar t.w. Derck van Lenghel, na de Spaanse aanval op het frontier in 1598-'99 terstond begon met de herbouw van de verwoeste kerk, waaraan een aparte Maria-kapel werd gebouwd waarin de kleine pietá werd opgesteld, getuigt van een herleving die in de parochie-gemeenschap aanwezig moet zijn geweest. Zoals ook de talrijke pelgrimages uit de omtrek, waarvan van Lenghel gewaagt, hiervan blijkt geven. 33/

Masius, zo noemde zich Herman Maessen, de pastoor in Zevenaar die in 1624 overleed. 34/ Vermoedelijk de directe opvolger van Willem the Laer, man nog van de oude bedeling die er in 1598 nog was, terwijl Masius van 1602 af wordt genoemd. 35/ Thoodorus Porterius heette de pastoor die van 1632 tot 1651 te Zevenaar was en op zijn Nederlands waarschijnlijk Derck de Poorter genaamd was.

En de man die, geboortig uit Nijmegen, daar waarschijnlijk de familienaam Pieter Timmermans droeg en te Oud-Zevenaar als pastoor in 1626 van Lenghel opvolgde, noemde zich Petrus Fabritius. 36/ De latinisering wijzen er op dat ze hun humanistische vorming wilden aksentueren, gelijk ook tal van gereformeerde predikanten deden zoals Leonardus Artopaeus en zijn opvolgers Henricus Schurhovius van 1619 - 1622, Joannes Heusius van 1622 - '33, Matthias Verbusius 1633 - '36 en Martinus Heupelius 1636 - 1656. 37/

Deze pastoors zullen mannen van de nieuwe richting zijn geweest, gelijk ook Steven van Dijck - Stephanus Aggerius - die van 1620 tot

1657 als pastoor te Groessen wordt vermeld en van 1622 tot 1642 ook Duiven heeft bediend. 38/

Hij is tot dan toe in Liemers de enige wiens naam door de Apostolische Vicaris Rovenius, gelijk reeds vermeld, als een van "onze priesters" wordt genoemd. Dat in 1640 Wehl wordt vermeld als een der plaatsen waar de katholieken uit het Gelderse veel kwamen kerken, zou er op kunnen wijzen dat pastoor van Mecklenborg, die hier toendertijd was, tot mede-arbeid in de missie bewogen was.

Buiten Groessen, waar de van Spierincks het patronaatsrecht uitoefenden, was de benoeming der pastoors overal in handen van de Kleefse regering, terwijl de proost van het kapittel te Emmerik gelijk van ouds, ze in de geestelijke bediening bevestigde.

Zoals gezegd was in de parochies van Liemers en in Emmerik en omgeving, door de ineensstorting van de hiërarchie in Noord-Nederland, een vacuum ontstaan doordat de instructie waarmee de Apostolische vicaris was voorzien, sprak over hun bisschoppelijke bevoegdheden in het gebied dat in de macht der Staten was. Voor zover de clerus in dit Kleefse gebied, tot het voormalige bisdom Utrecht behorend, zich niet onder wie Rovenius onze priesters noemde, schaarde, zal bemoeienis met de bevolking in de Gelderse nabuurschap ternauwernood van hen zijn aanvaard. De gevoeligheid van de Apostolische vicaris op dit punt is hier zeer zeker mede een beletsel geweest. En de weinige waardering die Joannes Neercassel aanvankelijk voor de Zevenaarse pastoor Floris Ontijt kon opbrengen, is stellig mede bepaald geweest doordat de man niet als een van "onze priesters" zijn pastoraat verworven had.

De totale ommekeer die zich bij deze Apostolische Vicaris ten deze heeft voorgedaan, is stellig een gevolg van de verbetering in de verhoudingen in deze jaren voltrokken en die leidde tot algehele erkenning van het geestelijke gezag van de Apostolische Vicaris over de Kleefse parochies in het oude bisdom Utrecht.

De situatie heeft tegenover de Kleefse regering de verhouding stellig wat gemakkelijker gemaakt. In 't Loo waar de "gemeine naebuyren" pretendeerden zelf het recht te hebben te bepalen wie zij de bediening van de kapel wilden geven, blijkt later de regering het patronaatsrecht uit te oefenen. Dit hangt ongetwijfeld samen met het feit dat men in 't Loo de bediende priester als pastoor beschouwde. Zolang er slechts van een vicarie sprake was, behoorde de begeving ervan aan hen aan wie de stichters ze vroeger hadden toegekend. Doch toen men eenmaal de kapel als parochiekerk beschouwde, eiste de regering de kerkgift op, na

voordracht door de parochianen. Vermoedelijk is dit tijdens de regering van Frederik Willem, de z.g. Grote Keurvorst, gebeurd nadat in 1666 bij het Verdrag van Kleef de Staten zijn vader in 1614, provisioneel toegewezen, hem definitief waren afgestaan. Hij, schepper van de absolute monarchie in zijn landen, eiste in kerkelijke zaken de macht van opperheerschappij op.

De gang van zaken in 't Loo wijst er wel op dat men zich hier gemakkelijker voegde dan elders in het Kleefse. Daar had men te doen met het gezag van de aartsbisschop van Keulen die, behalve een geestelijke macht, ook een wereldlijk gebied beheerste. Doorgaans werd de zetel ook bezet door een vertegenwoordiger van de geslachten Habsburg of Wittelsbach, vorstelijke prelaten dus, wier bindingen aan grootmachten in het Duitse Rijk de weerstanden jegens hun geestelijk gezag bij de keurvorsten versterkten. Dat heeft het scherpe edikt van 1661, waarmee eenieder die zich in zaken van kerkelijke orde niet aan het gezag van de keurvorst onderwierp, met de strengste straffen werden bedreigd, stellig straffer doen uitvallen dan wellicht de opzet was. Wie zich tegen het edikt verzette werd bedreigd met - in een zak gebonden - te water te worden geworpen. 39/

De soep is minder heet gegeten dan ze werd opgediend.

Achter de uitermate felle bedreiging verborg zich alreeds een betrekkelijke machteloosheid, die de grondslag voor een kompromis legde.

In het Utrechtse deel van het hertogdom Kleef verneemt men van enige geschillen niets. De verhoudingen zijn klaarblijkelijk toch wel wat toegespitst. De stichting van een kapellanie te Zevenaar uit een legaat van 100 rijksdaalders krachtens het testament van kerkmeester Johan Michels in 1665, heeft het wel over de verdrukking waarin de katholieken verkeerden, doch dit dient toch waarschijnlijk met een korreltje zout genomen te worden. Dat men genoodzaakt was een aantal fondsen van vicarien ten behoeve van de Gereformeerde gemeente af te staan, werd ongetwijfeld onder de rubriek verdrukking gebracht. Voor een irenische beschouwing op een gedachte, dat beide gezindten naar zekere evenredigheid gerechtigd konden zijn in het kerkelijk bezit der voorvaderen, was geen plaats. Albert Ontyt te Groessen, vader van de Zevenaarse pastoor Floris, vond de dood in een vechtpartij toen hij de gereformeerden wilde beletten de oogst van een vicariebezit, dat hen toegekend was, binnen te halen. 41/ De één zowel als de ander voelde zijn zaak, ieder van zijn kant, als volkomen

rechtvaardig en de verliezende partij achtte zich zwaar verongelijkt en sprak van verdrukking.

De tegenstelling met het Brandenburgse protestantse bewind werd ongetwijfeld nog gemarkeerd door het verschil in taal. Die van de regering was het Hoogduits dat in officiële stukken voor de mensen hier bestemd en door hen tegenover de autoriteiten ook gebruikt, weliswaar iets of wat vernederlandst werd, maar toch onmiskenbaar Duits bleef. De taal in de kerk echter - de plaatselijke archieven bewijzen het, ook die in de scholen - bleef, voor zover men niet het Latijn bezigde, de Nederlandse taal van het volk. Cultuur en taal bleven hier Nederlands, nog bijzonder versterkt door het bewind van Johan Maurits van Nassau, de kunstminnende maecenas die in den Haag, waar hij vóór zijn stadhouderschap in de Kleefse staten verbleef, de bouwheer was van het bekende Mauritshuis met de beroemde schilderijencollectie, waarvan zijn verzameling de grondslag van heeft gevormd.

In deze periode waren tal van Nederlandse meesters in Kleef werkzaam waaronder de bouwmeester Pieter Post en de schilder Jan van Goyen. Tot in de 19e eeuw toe is in het Kleefse in kerken en scholen het Nederlands de voertaal gebleven. 42/

Johan Maurits was een breeddenkende en verdraagzame geest, onder wiens bewind met Keulen de moeilijkheden uit de weg geruimd werden, hetgeen stellig mede van invloed is geweest op de verhoudingen in het Utrechtse deel waar Johannes Neercassel erin slaagde zijn gezag als Apostolisch Vicaris algehele erkenning te doen vinden, zelfs bij de abdisse van Elten waar de herbouw der verwoeste gebouwen door de Nederlander Jacob Vingbooms het oude leven had teruggebracht.

De houding van deze Nassau, bij zijn geloofsgenoten wel verdacht dat hij heimelijk tot het katholicisme was overgegaan, heeft een toestand van godsdienstvrijheid geschapen die het streven in Brandenburgse regeringskringen naar heerschappij over de Kerk, in vreedzame en milde banen geleid. 43/

Het heeft de weg geopend voor het "Religionsvergleich", in 1672 door de Grote Keurvorst uitgevaardigd. Daarbij werd de vrijheid van godsdienstuitoefening wettelijk vastgelegd en in wel omschreven bepalingen geregeld, terwijl de verdeling van kerkgebouwen en fondsen definitief werd vastgesteld. Konflikstof bleef er genoeg liggen. Was de procentueel onevenredig grote bezetting van bestuurs- en magistratuurposten door gereformeerden, de katholieken een ergernis, de protestantsen waren de talrijke heiligdagen, bovendien in Zevenaar nog

de vier

patroonsfeesten der gilden die als Zondag werden gevierd, een doorn in het oog. De ergernis gold vooral het feit dat ze evengoed hun bedrijven en zaken moesten sluiten, omdat op die dagen hun roomse knechten en dienstmaagden niet werkten. Ook de openbare processies vormden meermalen aanleiding tot conflicten. Contra-reformatorische sentimenten welden juist bij deze demonstraties van eerbetoon jegens een heilig sacrament dat een der meest omstreden geloofspunten vormden, gemakkelijk naar boven.

Als dan nog, gelijk in 1685 in Zevenaar eens gebeurde, een schepen een jongen van gereformeerden huize dwong bij 't voorbijtrekken van het Allerheiligste een eerbiediger houding aan te nemen, werd er weer een zaak van 't hoogste niveau van gemaakt. 44/ Regeringsgeboden, zoals een van de grote Keurvorst om de processies voor de vruchten des velds op de drie Kruisdagen voortaan alleen maar binnen de kerkgebouwen te houden, of gelijk dat van 1712 om de feestdagen van Maria en Sint Jan op Zondag te vieren, - aldus het aantal heiligdagen beperkend - waren er het gevolg van. Het vaststellen van vier bededagen 's jaars, elk kwartaal één als zondag te vieren, kan als tegenhanger ten gunste der gereformeerden gelden tegenover alle katholieke feestdagen. 45/

Het waren de weeën van het moeten samenleven van twee groepen wier ressentimenten jegens elkander na bleven smeulen. Het kon in de procentuele verhoudingen weinig of geen meer dan wat incidentele veranderingen voortbrengen. Juist het feit dat de gereformeerde Kerk te zeer het stempel had verkregen van protegé van een bewind dat land en volk toch altijd wat vreemd bleef, verminderde haar aantrekkingskracht bij het volk ondanks het feit dat ook zij haar Nederlandse inslag nimmer verloor.

Bronvermelding.

- 1/ Archief N.H. Kerk 's-Heerenberg No. 1 bl. 5
- 2/ idem bl. 135
- 3/ idem bl. 144
- 4/ idem bl. 224
- 5/ A.H.B. Inv. 1864 t/m 1867
- 6/ A.H.B. Inv. No. 37
- 7/ Notities Hofman
- 8/ G. Brom Rom. Bronnen over de Kerkel. Toestand der Nederlanden
1 bl. 33 ('s-Hage 1932)
- 9/ G. Brom: descriptive Status etc. A.A.U. 17
- 10/ Verslag v.d. Ap.Vic. in A.A.U. 18 bl. 257
- 11/ J.v. Lommel: Descriptio Status etc. A.A.U. 20
- 12/ R.Fruin: De Wederopluiking van het Katholicisme
Hist. Opstellen DL V ('s-Hage 1909)
- 13/ L.J. v.d. Heijden: De Parochie Didam
- 14/ Archief R.K. Kerk Zevenaar
- 15/ idem
- 16/ G. Brom: Descriptio Status A.A.U 18 dl. II
- 17/ B. Dür S.J. Geschichte der Jesuiten in den Ländern Deutscher
Zunge bl. 155 t/m 162
- 18/ J. Kleyntjens: Stichting v.h. Gymnasium der Jesuiten te Emmerik
A.A.U. 67
- 19/ B. Dühr l.c.
- 20/ G. Brom: Archivalia in Italië etc. no's 12, 16, 17.
- 21/ B. Dühr l.c.
- 22/ F. v. Hoek, Schets v.d. Gesch. der Jezuiten in Nederland bl. 77
- 23/ idem bl. 82
- 24/ J.v.Lommel: Jezuiten in Gelderland A.A.U. 17
- 25/ F. v. Hoeck: De Jezuiten statis te Doesburg (Studiën D) 20)
- 26/ Archief R.K. 't Loo
- 26/ Gegevens verstrekt door pater F. v. Hoeck S.J.
- 27/ A.A.U. 18 - II bl. 195
- 28/ A.H.B. Inv. No. 869
- 29/ Archief N.H. Kerk No. 1
- 30/ W.L.S. Knuif en J. de Jong: Philippus Rovenius en zijn bestuur
Der Hollandsche Zending A.A.U. 50
- 31/ Notities Hofman
- 32/ B.J. Rogier o.c. II bl 451

- 33/ Collectie Hofman Map: De beide Zevenaren
- 34/ R.A.K. Inv. No. 1848 fol. 32
- 35/ Collectie Hofman
- 36/ Isfr.de Croot : De Parochies in de Liemers (Zevenaar z.j.) bl 45
- 37/ W.Petri: Sitzungsberichte enz. bl.8
- 38/ A.G. van Dalen: Het kerspel Groessen door de eeuwen heen.
(Zevenaar 1953) bl. 37
- 39/ G.Hövelmann, K. Abels en P. Dyckmans: Niederrh.Kirchengesch.
bl. 100 e.v.
- 40/ Archief R.K. Kerk Zevenaar
- 41/ Archief R.K. Kerk Groessen
- 42/ F. Gorissen: Niederrheinisch, Niederlandisch, Holländisch
Kalender für das Kleverland 1957 bl. 57
- 43/ Hövelmann, Abels en Dyckmans bl. 104
- 44/ Archief N.H. Kerk Zevenaar
- 45/ Archief R.K. Kerk Zevenaar

IX. Bergh en de Staten : Kerk tegen Kerk.

Op 27/17 Juli 1616 wendde zich de magistraat van de stad Zutfen, als hoofdstad van het Kwartier, tot graaf Frederik van den Bergh om zijn verwondering uit te spreken dat hij met zijn broeder Hendrik te Doetinchem, Emmerik en elders een publicatie had doen aanplakken waarin de beide graven als mombers van het dochtertje van hun in 1611 overleden broeder Herman graaf van den Bergh, mede spraken namens Ridderschap en stad 's-Heerenberg, "dieselve als representierende die Staten der voorn. Graeffschap" (Bergh). De kwalificatie van Staten kwam alleen toe aan de gezamenlijke Stenden van het vorstendom Gelre en het graafschap Zutfen, zodat geen vertegenwoordigers van een der leden van deze provincie zich als zodanig mochten kwalificeren. Dit was een inbreuk op 's lands hoogheid die de magistraat van de hoofdstad niet stilzwijgend kon laten passeren, de graven verzoekende deze nieuwigheid te herroepen. Anders zou men zich verplicht zien dit ter kennis te brengen waar men er met autoriteit in kon voorzien. 1/

De graven antwoordden dat zij niets anders deden dan de oude souvereine rechten en privileges van het graafschap Bergh handhaven. In 1610 was deze controverse al aan het licht gekomen.

De heren van Brakel - d.i. Anthonie van Aeswyn van de Wesenthorst en Kemnade - en van Raesfelt van de Swanenberg, werden toen namens graaf Herman en de Berghse Ridderschap naar Gedeputeerden van Zutfen gezonden om daar te remonstreren dat men in het graafschap in zijn oude rechten hersteld wilde worden en niet daarboven met ponschattingen moest bezwaard worden. 2/ "ende men hefft in voirtyelen in der Graeffschap van den Berghe niet beleeft, gesihen offte gehoirt, dat die Graeffschap Zutfen sich enniger jurisdiction, souvereiniteit oder ennige autoriteit hebben ondernhomen."

Overeenkomstig de "Treves" - d.i. de bepalingen van het Twaalfjarig Bestand - moest het graafschap Bergh in zijn oude rechten van voor de oorlog hersteld worden. Met een soortgelijke instructie werd in 1611 de 's-Heerenbergse burgemeester Engelbert Poir naar Zutfen gezonden, om Gedeputeerden het Berghse standpunt aan het verstand te brengen. Zoals altijd bleek ook hier dat men vergeefs praat tegen wie een opvatting niet wil aanvaarden. De reactie van de magistraat van Zutfen in 1616 getuigt van de argwaan waarmee men in de Kwartiershoofdstad de faits et gestes in Bergh gadesloeg.

Gedeputeerden wilden van geen wijken weten en lieten hun soevereine gezag ten volle gelden zonder ze in Bergh enige bevoegdheid toe te kennen zelf de zaken in eigen soevereiniteit te regelen. In concreto ging het hier om de heffing en de omslag der jaarlijkse ponschattingen waarover de heren te Zutfen geen medezeggingschap van de graaf van den Bergh duldden. Zij verlangden dat Bergh precies eender en onder dezelfde vigueur behandeld werd als de overige ambten die direct onder hun gezag stonden en gelastten de plaatselijke schouten met de opmeting der landerijen en de zetting der verpondingen op die voet door te gaan. Deze, met zware straffen bedreigd, gelijk Rickwin Cloeck, richter te Westervoort, meedeelde, zaten tussen twee vuren. 4/ Vanwege de Graaf en de Berghse "Staten" toch, kregen ze tegenovergestelde orders. In de jaren 1616 tot 1619 is er heel wat over te doen geweest. Landdrost Henrick van Zuylen toog enige keren naar Zutfen en Arnhem én om de scholten en zettters tegen strafmaatregelen te vrijwaren én om het Berghse standpunt te verdedigen. Het gevolg van een en ander was dat de schattingen, zoals dedeputeerden ze oplegden, maar ten dele opgebracht werden. De heren bleken toch niet helemaal bij machte hun wil op te leggen.

In de jaren 1626 tot '31 zijn er weer moeilijkheden over. Graaf Albert van den Bergh, zoon van Frederik en inmiddels gehuwd met zijn nicht Elisabeth, dochter van Herman van den Bergh, heeft dan het bestuur over de voorvaderlijke bezittingen in handen. Hij was geen veldoverste gelijk zijn vader en ooms en bemoeide zich uitsluitend met het beheer der grafelijke goederen. Een man bovendien, die zich niet in de hoek liet drukken, kon men van hem verwachten dat hij op zijn rechten stond.

Van onheuglijke tijden af, zo luidde het in een remonstrantie van Gedeputeerden, zijn de graven van den Bergh geweest "in possessie van te doen uuytsettinge van de ongelden van ponschattinge ende contributie die sy luyden wegens D'ordinaris quote comen te supporteren, oock bij defect van generale middelen, soo lange deselve syn in treyn geweest van de gemeene landtslasten der Graeffschap Zutfen. Ende dat sonder assistentie ende toedoen van die van Zutphen, die sich behooren te contenteren als de Graven van den Berghe heure quote opbrengen." 5/.

De zaak had verschillende kanten, die alle min of meer de al of niet juist gestelde soevereiniteit van het graafschap Bergh betroffen. De hoofdzaak waar het om ging was, die hierboven werd geformuleerd;

het graafschap had zijn gewone quote op te brengen. Werd deze te Zutfen afgedragen dan hadden Gedeputeerden nergens mee te maken. Hoe men dit in Bergh regelde, was een zaak die tot de eigen souvereiniteit behoorde. Gedeputeerden hadden ook niet het recht quote te verhogen, zoals ze de laatste jaren gedaan hadden zonder dat er volgens de resolutie van het Hof van 2 juli 1611 twee afgevaardigden van Ridderschap en geërfd en stad van den Bergh, op de kwartiersdag toegelaten waren. Tenslotte waren er ook nog moeilijkheden over de vrijdom der adellijke havezathen, waaromtrent Gedeputeerden op het standpunt stonden dat, aangezien met uitzondering van de heren van de Swanenborg geen der Berghse jonkers ooit ter Statenvergadering verschreven waren, er van deze vrijheid geen sprake kon zijn en zij, gelijk met andere ingezetenen, aangeslagen moesten worden. Wat de Kleefse geërfd betreft, die zich beriepen op overeenkomsten tussen Bergh en Kleef, dezen zouden in de lasten moeten bijdragen zoals de Landdschap bepaalde.

De kwesties eindigden voorlopig met een interventie van het Hof, door graaf Albert ingeroepen, waarbij bepaald werd dat de uitzettingen der verpondingen door die van Bergh zelf zouden geschieden ten overstaan van gecommiteerden der Gedeputeerden. De verbalen moesten te Zutfen ingeleverd worden, maar bleven te allen tijde ter inzage ter beschikking van die van Bergh. Over de verhogingen der laatste jaren kwam men tot overeenstemming door een tot 5000 gulden verlaagde som per jaar over de jaren 1625 tot en met 1630 vast te stellen.

Graaf Albert gaf hieraan zijn fiat doch onder voorwaarde dat dit "alles by provisie ende sonder prejuditie" geschiedde. 6/ Met andere woorden hij wenste dit te beschouwen als toegeven zijnerzijds zonder in principe van zijn souvereiniteit iets prijs te geven. De bezitters der havezathen werd de vrijdom ontzegd, omdat ook die in het graafschap Zutfen die niet meer genoten.

De algemene lasten die het land vanwege de oorlog op te brengen had, vereisten aller medewerking. Die van Bergh behoorden niet boven anderen te zijn geprivilegieerd.

Graaf Albert heeft de strijd om de oude souvereiniteit te herwinnen, niet opgegeven. Samen met Otto, graaf van Limburg-Stirum, graaf Bronckhorst en medeheer van Wisch en Leopold Filips, Karel van Salm, heer van Anholt en heer van Baer & Lathum, heeft hij in 1651 tijdens de bekende z.g. Grote Vergadering der gezamenlijke Staten der Zeven Verenigde Nederlanden, na de dood van Prins Willem II, pogingen

aangewend het oude recht der bannerheren om als eerste lid der Staten van Gelre zitting te hebben, te herkrijgen. Doordat de Gelderse bannerheren in de opstand tegen Spanje in het Spaanse kamp waren terechtgekomen en zij als katholieken van het landsbestuur uitgesloten waren, bestonden de Gelderse Staten nog slechts uit twee leden t.w. ridderschap en steden. Er was geen reden meer, nu sinds 1648 de vrede met Spanje gesloten was, deze toestand te bestendigen en de bannerheren hun rechten te onthouden, temeer niet nu op de Grote Vergadering "omme eenen nieuwen staat van regeringe te beraemen", bijeen gekomen was. Zij beriepen zich ook op een bepaling in het vredesverdrag van Munster, inhoudende dat alle rechtsverkrachtingen, uitsluitingen, berovingen van bezit e.d. sedert 1567 van weerszijden begaan, als nietig zouden gelden en eenieder in zijn rechten en bezittingen hersteld moest worden. 7/ 's Graven advocaat bij het Hof van Gelderland, dr. Temminck, pleitte waar het te pas kwam. De staatkundige stelling van het graafschap Bergh, zo luidde een betoog, was die met andere bannerij en als lid van een confederatie waarin het hertogdom Gelre de leiding had.

Het betoog werd gestaafd met historische beschouwingen o.m. die van het ontstaan van Bergh uit een broederdeling in het gravenhuis van Zutphen.

De actie haalde niets uit. Op een afstand, achteraf gezien, kon zij dit ook niet. Gezien de ontwikkeling der verhoudingen na de strijd waarin godsdienstige tegenstellingen zulk een rol hadden gespeeld, kon een betoog dat men de bannerheren op grond van hun religie hun recht niet ontzeggen kon sinds er in 1648 vrede was gesloten, niet meer aanslaan. De Staten waren, op weinige uitzonderingen na, gevestigd op de grondslag van een staat met één staatskerk, hetgeen medezeggenschap, van niet tot die staatskerk behorende, in het landsbestuur uitsloot.

Al zouden onze Staten gezind zijn geweest de bannerheren in hun oude rechten te herstellen, zij zouden het niet gekund hebben omdat zij dan bij de Staatse Kerk een verzet losgeslagen hadden, dat de Republiek op haar grondvesten bewogen zou hebben.

Zij waren er uiteindelijk ook niet toe gezind, niet zozeer uit overwegingen omtrent de religie als wel uit hun republikeinse gevoelens.

Onze Republiek was in haar wezen een staat van burgerlijke republikeinen. Voorzeker, de ridderschap nam er nog een aanzienlijke

plaats in, doch dit was adel van de tweede rang, een stand die op het platteland dezelfde plaats innam als het burgerlijke patriciaat in de steden en, daarmee op één lijn staande, ook maatschappelijk er nauw mee was verbonden.

In deze burgerlijke republikeinse samenleving werden de monarchale tradities, waaruit de pretensies van de bannerheren voortkwamen, gevoeld als een element dat er niet meer in gepast kon worden. Men wist hier hoge adel met vorstelijke pretenties en allures niet meer te plaatsen. Het enige monarchale element dat er nog was n.l. de positie van het Huis van Oranje als stadhouder in zes der zeven gewesten - Friesland had een eigen stadhouder - was in 1651 nog uit deze republikeinse samenleving verdwenen toen, na de dood van prins Willem II, besloten was geen opvolger in zijn plaats te stellen. Daarmee verdween het enige middelpunt in dit staatkundige bestel, waaromheen een hoge adel gegroepeerd kon worden.

Dat graaf Albert echter dit nog zo niet inzag, is even duidelijk als dat wij in onze tijd dit wel begrijpen. Hij zag de Republiek eenvoudig zoals de algemene opvatting was, als het deel van de oude Nederlanden dat zich uit de Spaanse overheersing losgeworsteld had, doch in wezen diezelfde Nederlanden was gebleven, met heel zijn oude tradities uit de Bourgondische tijd, waaruit de opstand was voortgekomen. Hij heeft de moed dan ook niet opgegeven door te trachten langs een andere weg zijn positie als zelfstandig soeverein tegenover de Staten voor zijn graafschap te herkrijgen. Hij wendde zich tot het Rijk om van de keizer voor het Graafschap het lidmaatschap van de Westfaalse Kreits te verwerven. Het graafschap Bergh, zo betoogde hij, was vanouds een rijksvorstendom geweest dat tengevolge van de handelwijze van graaf Willem van den Bergh, door de Staten overweldigd was. Deze had beloofd de gereformeerde religie in te voeren en de contributies in de kas der Staten te storten waardoor hij zijn graafschap aan het Rijk onttrokken had. 8/

Overeengekomen was echter dat, zodra aan graaf Willem het stadhouderschap ontnomen werd, het graafschap in zijn vorige staat hersteld zou worden. Het gehele jaar 1653 ging met onderhandelingen heen, waarbij o.m. de Jezuiet Bernard Stael als zaakwaarnemer voor de graaf op de Rijksdag te Regensburg optrad. De graaf verkreeg van de Keizer wat hij wenste en werd als medelid van het Rijk in de Westfaalse Kreits opgenomen.

Het had veel weg van chantage tegenover de Staten.

Men verkondigde hier de opvatting dat in 1548 het graafschap Bergh, als behorend tot de erflanden van Keizer Karel V bij de Bourgondische Kreits, geen rijksgebied meer was. Aangezien deze Kreits van het Rijk was losgemaakt kon Bergh niet meer beschouwd worden als tot het Rijk behorende.

Daar tegen betoogde men van Berghse zijde dat het graafschap niet behoorde tot de erflanden van Karel V omdat het een zelfstandig vorstendom was, onafhankelijk van Gelre en Zutphen, zodat het bij de Bourgondische Kreits begrepen was.

Indien het de graaf gelukt was zijn erkenning als rijksvorst te verkrijgen zou hij natuurlijk zijn graafschap juridisch en reëel een staatkundige positie bezorgd hebben, die het als een onafhankelijke soevereiniteit gemaakt had.

Doch het is begrijpelijk dat de staten er niet van wilden horen en zelfs zeer verontwaardigd waren. Nadat uit hun kring al dreigende geluiden waren vernomen dat men, op straffe van confiscatie van zijn goederen, tegen de graaf procederen zou omdat hij geen recht had een lid van de Unie af te scheuren, kreeg hij van de najaarslanddag een schrijven dat niet mis te verstaan was.

De heren toonden zich in de eerste plaats verontwaardigd dat de graaf in zijn schrijven aan hen niet de titels en toon bezigde die een onderdaan tegenover zijn soevereinen past. Dit was reeds ondubbelzinnig genoeg om duidelijk te maken dat én de graaf én zijn graafschap onder hun soevereiniteit stonden.

Verder gaven de heren de graaf te verstaan duidelijk te zeggen of hij zijn voornemen dacht uit te voeren.

Zij zouden er hun gedragslijn dan naar bepalen. Een bedekt dreigement dat eveneens niet verkeerd begrepen kon worden.

Er is op de Rijksdag nog wat onderhandeld, doch tot resultaat heeft het niet geleid. Aan het hof te Wenen zal men er weinig voor gevoeld hebben een scherpe verhouding met de Staten te scheppen, mede omdat men er een mogelijke bondgenoot in de toekomst in kon zien tegen de groeiende macht van Frankrijk dat nog altijd in oorlog met Spanje was.

Hoe graaf Albert zich voorgesteld heeft het met de Staten klaar te kunnen spelen lijkt ons wat irreëel en raadselachtig, maar uit deze geschiedenis blijkt in alle geval welk standpunt hij innam ten aanzien van zijn positie als graaf van den Bergh. Misschien is het ook enkel maar een poging geweest de Staten te nopen de Berghse soevereiniteit

wat meer te ontzien door ze te laten voelen dat hij nog wel middelen te zijner beschikking had.

Maar al waren de heren Staten dan niet gezind iets te laten schieten van het souvereine gezag en de macht die zij over het graafschap Bergh in feite bezaten, binnen het raam van de feitelijke verhoudingen wilden ze de graaf toch wel met zoveel égarde behandelen dat zijn vorstelijke waardigheid er niet door gekrenkt werd.

Het graafschap Bergh liet men zoveel mogelijk vrijheid als de omstandigheden gedoogden en, zolang het niet nodig was, handelde het Hof van Gelderland nimmer direct eigener autoriteit, maar altijd via het grafelijke gezag, waaraan men de uitvoering van de maatregelen overliet. Dit is een factor geweest die de recatholiseringsactie ten goede is gekomen. Het herstel van de katholieke eredienst in het graafschap Bergh is voor graaf Albert zeker niet de minste reden geweest waarom hij zo op eigen souvereiniteit was gesteld. Gravin Magdalena beroemde er zich jaren later op dat het behoud van de katholieke godsdienst in het graafschap aan het Grafelijke Huis was te danken.

Dit is een wat overtrokken voorstelling van zaken, doch dat de procentuele verhouding zonder deze beschrinking heel wat ongunstiger voor de katholieke Kerk zou zijn geworden, wellicht niet groter dan een beduidende minderheid zou zijn gebleven, is stellig waas.

In de eerste plaats werd het grafelijke kasteel te 's-Heerenberg door de Staten behandeld als een ex-territoriaal terrein, gelijk het verblijf van vreemde vorsten of hun gezanten in den Haag. Dit betekende dat hier in een huiskapel de katholieke eredienst kon worden uitgeoefend en er te allen tijde een priester mocht verblijven zonder dat er enige hindernis in de weg gelegd werd. Deze eerbiediging als ex-territoriaal gebied is waarschijnlijk te danken geweest aan graaf Hendrik van den Bergh die, na zijn vlucht uit het Zuiden, veel hier verbleef en wiens weduwe Hieronyma von Spaor er in de jaren 1638 tot 1644 woonde. Van deze tijd af dateren althans de eerste klachten over de "paepsche conventiculen" op het kasteel die ds. Borchardus Lohmeyer ons heeft nagelaten. 9/ Zijn relaas is bijzonder interessant.

Op 22 Oct. 1637 kwam in de kerkeraad een rekest ter sprake dat men bij de magistraat der stad had ingediend, waarin men er onder meer op aandrong dat voor eerst hier ter plaatse, gelijk overal in de Verenigde Provinciën, eens orde zou worden gesteld op het "inkoomen der Jesuiten ende geestelycken des Pausdoms", verder dat de magistraat geen publieke uitoefening van de paapsche religie binnen de

stadsmuren zou toelaten en verder, naast een paar andere zaken, dat men "de profamatie des Sabbathe, alsmede de drie hooge fesstdagen, die alhier volgens lantsorder nae den ouden styl behoeren geviert toe worden." Op dit rekest was schriftelijk bescheid gevraagd doch, aangezien men dit maar niet kreeg, was de predikant tenslotte naar het stadhuis getogen, inmiddels al op 16 febr 1638, waar hem werd geantwoord dat er in voorzien zou worden als er meer overtreden werd. De predikant meende hierop te moeten zeggen dat er genoeg overtreden werd, hetgeen hij wel bewijzen kon. Hij verzocht opnieuw schriftelijk bescheid en zou de zaak elders voor moeten dragen. Richter Otto van Groenen, bij afwezigheid van de burgemeester, beet hem hierop toe: "Gy en sult geen ander antwoord hebben. Doet u beste. Doet wat gy kunt. Met veel andere ongestuyme, snuyvige woorden." Hier vertrok de predikant "hem ende syne Gemeynthe beklagende." Aldus de inleiding tot deze historie. De klacht gaat dus allereerst over het veelvuldig verblijf van priesters, voornamelijk Jezuïeten, in de stad, niet alleen op het kasteel maar, zoals verder blijkt, ook elders o.m. in het huis van Juffer van Raesfelt, waar er soms wel zes of acht verzameld waren die het land introkken, verder ten huize van de landdrost, de Boetzelaersborch, waar ze ook meermalen verbleven, terwijl er eveneens geregeld dienst gedaan werd. Het tweede punt betreft het niet in acht nemen der plakaten, waarbij wel bedoeld zal zijn op het houden van conventiculen op de Boetzelaersborch en mogelijk nog in andere huizen. Dat ze in 't kasteel geschieden met toestemming van de Staten, was natuurlijk de Kerkeraad wel bekend. Slechts kon men hier betwisten of dit bij wijze van publieke uitoefening van godsdienst mocht plaats hebben, zodat Jan en Alleman er heen trok. Doch het kasteel lag buiten het stadsgebied waar de magistraat niets tegen te zeggen had.

Het derde punt betrof het zich houden aan de nieuwe kalender. In 1583 was nl. door de R.K. Kerk de z.g. Gregoriaanse kalender ingevoerd, een verbetering van de oude kalender van Julius Caesar, die in de loop der eeuwen tien dagen op het zonnejaar was achter geraakt. Bij de invoering van de z.g. "nieuwe stijl" werd de kalender in één keer tien dagen vooruitgezet, waarbij tevens bereikt werd dat het gemiddelde kalenderjaar nog maar een te verwaarlozen minimum met het zonnejaar bleef verschillen.

Nu wilde men zich in ons land - en in andere - aan deze nieuwe stijl niet houden en bleef men bij de "oude stijl", een bewijs hoe de geesten

tegenover elkaar stonden. De "nieuwe stijl" was die der katholieke Kerk en 't heeft een eeuw geduurd voor men ze aannam. Het gevolg was dat, als men naar de "Oude Stijl" b.v Zondag 6 Juni vierde, men volgens de "nieuwe Stijl" Woensdag 16 Juni had.

De viering van de grote feesten Kerstmis, Pasen, Pinksteren, verschilde natuurlijk eveneens tien dagen of, wat Pasen en Pinksteren betreft, meer of minder al naar gelang de maanstand na 21 maart. Te 's-Heerenberg hield de katholieke bevolking zich aan de "nieuwe stijl" wat tot gevolg had dat, als de Gereformeerden Zondag hielden, het voor hen een gewone werkdag was. Dit is de "profanatie des Sabbaths" die hier wordt bedoeld. Een ander gevolg dat ook nog ter sprake werd gebracht, was dat katholieke dienstmaagden en arbeiders, bij gereformeerden in dienst, niet werkten wanneer het hun zondag was, evenmin op de talrijke feestdagen die door hen nog volgens voorschrift der Kerk als Zondag werden gevierd. Dit waren er volgens een decreet van 1594 in ons land, - 2e Kerst-, Paas- en Pinksterdagen inbegrepen - altijd nog 28 bij elkaar. 10/ Toen de kerkeraad zich hierover bij de magistraat beklaagde, kreeg men ten antwoord dat de bezwaren gemakkelijk ondervangen konden worden door gereformeerden in dienst te nemen. Dat dit bij een minderheid van gereformeerden, waar bovendien het getal loontrekkende relatief geringer was dan bij de katholieken, zo eenvoudig niet was, wist die magistraat zo goed als ieder ander.

Het spreekwoord van de vinger geven in de hele hand, werd hier vrijmoedig toegepast. De vrijheid aan het grafelijk huis vergund, werd tot een vrijbrief voor schier onbeperkt handelen gemaakt. Het scheen steeds erger te worden. Het graafschap Bergh werd in deze jaren in de acta Classis dan ook herhaaldelijk vermeld vanwege de "stouticheyt der Papisten" en activiteit der Jezuiten. Ulft wordt ook wel eens als een verblijfplaats der paters genoemd.

Hier blijkt dan ook een "kaemer bij manieren van een kerck geprepareert" te zijn geweest, hier in het kasteel, dat eveneens tot de huizen van de grafelijke familie behoorde, waarvoor men, wetend dat de hoge heren van het Hof in Arnhem toch de toegestane vrijheid niet met een meetlat afmaten, dezelfde voorrechten maar nam als die voor het houden van zo'n schuilkerk in huizen van anderen. Maar die waren er toch ook wel. In Didam gewaagde men in 1652 van "onse vergaederingsen" die door toedoen van de predikant Theodorus Cornelli ab Angelis, hier van 1648 tot '52 staande, meermalen waren verstoord,

die "bitteren voogel", zoals een grafelijke beambte hem noemde. Het zal wel op het huis de Heegh zijn geweest, tot 1647 bezit van de familie von Plees, daarna van Catharina van Plees, vrouw van Willem van Erp. Op het einde van de 17e eeuw, toen men toestemming kreeg een schuurkerk te bouwen, werd dit althans gedaan op de grond van de Heegh, hetgeen erop wijst dat hier een reeds bestaande kerkgelegenheid verbeterd werd. 13/ Zo althans is het verloop ook geweest op het huis de Woldenburg te Netterden waar, nadat men er gekerkt had in een vertrek van het huis, in de 18e eeuw het koetshuis tot kerkhuis ombouwde. Er zullen wel meer van deze schuilkerken zijn geweest, vermoedelijk ook op de Manhorst te Didam, bezit der van Woldenburgs van wie de overlevering wil dat zij verarmd zijn door de boetes die hen herhaaldelijk opgelegd zijn vanwege hun ijveren voor de katholieke zaak. 15/ Het klinkt niet zeer waarschijnlijk, maar in elk geval bewijst die overlevering dat zij in de herinnering zijn blijven voortleven als mensen, die veel voor de zaak geofferd hebben. Dit kan niet anders betekenen dan dat zij in hun huis "conventiculen" lieten houden ten gevolge waarvan zij, wanneer "onse vergaederingen" verstoord werden, zij als huisheren zeer hoge boetes kregen te betalen. Over Didam werd in deze jaren ook geklaagd dat de katholieken er leefden "nae den nieuwen styl" hetgeen er eveneens op wijst dat men zich hier een grote vrijheid veroorloofde. 's-Heerenberg, Didam en Groenlo worden in dit verband in 1640 door de Classe genoemd. 16/ In andere plaatsen deed men het klaarblijkelijk niet. Particulieren liepen natuurlijk groter risico dan de grafelijke familie zelf, die tenslotte officieus toestemming had in haar verblijf de katholieke godsdienst uit te oefenen. Maar ach, de gevaren bestonden alleen in vrij zeldzame gevallen, wanneer de heren in Arnhem het nodig vonden zelf eens in te grijpen. Voor de plaatselijke autoriteiten behoefde men hier niet bang te zijn. Zij immers waren, op weinige ondergeschikten na, allen katholiek. Eerst in 1640 verscheen er op aandringen van de Synode een landdagresolutie waarbij de heren, die de bevoegdheid hadden officieren aan te stellen, gelast werden in het vervolg, wanneer er vacatures kwamen in de publieke officies van drost, richter, scholt, e.d., slechts gereformeerden te benoemen. Katholieken in functie zijnde, behoefden dus niet te worden ontslagen. De resolutie werd in het graafschap Bergh volkomen geïgnoreerd. In 1648 werden Henrick Knoppert, in '47 Albert Schaep en in 1642 Michael van Herten resp. het landdrostambt en de richterambten van Didam en

Gendringen-Etten gegeven, geheel in strijd met de resolutie, daar ze alle drie katholiek waren. In de magistraat van 's-Heerenberg, die toch elk jaar nieuw aangesteld werd, kwam geen enkele verandering. Hij bleef uit drie katholieken en twee gereformeerden bestaan. De graaf motiveerde dit later met te zeggen dat de resolutie gold voor die heren die hun gezag aan de souvereiniteit der Staten ontleenden, also niet voor bannerheren die geen gedelegeerd gezag maar één uit eigen souvereiniteit bezaten.

In 1649 kwam de zaak in de Landdag weer ter sprake en werd besloten dat roomse officieren binnen drie maanden ontslagen moesten worden. Als de heren het zelf niet deden, werd het hof gemachtigd dit te doen en gereformeerden in hun plaats te stellen.

Het Hof is blijkbaar alles behalve gelukkig met deze lastgeving geweest. Het had ruim anderhalf jaar nodig de graaf er officieel van in kennis te stellen, hem daarbij uiterst vriendelijk verzoekende zich naar het besluit van de Landdag te richten.

Graaf Albert repliceerde hierop dat men hem als bannerheer het recht niet ontzeggen kon zelf de officieren te benoemen, waarbij het hem toekwam te oordelen wie hij wilde aanstellen, of dit een katholiek was of niet, deed er niet toe. Hij was de gereformeerden nimmer onwelwillend gezind geweest en had hen uit geen ambten geweerd, hetgeen wel bewezen werd omdat er in zijn graafschap ook enige gereformeerde magistraten en officieren waren. 17/

Het resultaat was dat men in 1652 op de Landdag tot de bevinding kwam - een gevolgtrekking waar het Hof wel niet vreemd aan was - dat het besluit van 1649 in strijd was met de resolutie van 1640 die immers van geen ontslag van roomsgezinde officieren gewaagde.

Een nieuwe resolutie herstelde de tekst van 1640, met dien verstande evenwel dat aanstellingen van katholieke officieren na 1640 van kracht bleven en eerst die van na 1652 voortaan ongeldig werden beschouwd. Het Hof, met de uitvoering van de besluiten van de Landdag belast, had er zich prachtig van afgemaakt en behoefde geen conflicten met de graaf of andere heren te maken.

De uitvoering van de resolutie liet nogal te wensen over voordat er in 1663 op de Landdag besloten werd dat alle roomsgezinde officieren in strijd met voorgaande resoluties, in functie ontslagen moesten worden. Zo de heren dit binnen een gestelde termijn niet deden, werd het Hof geautoriseerd het te doen en gereformeerden in hun plaats te stellen. Neen, zo hevig werd er toch weer niet tegen aan gebotst.

Willem Goseman mocht het landschrijversambt behouden omdat zijn vader het voor hem reeds vóór 1642 toegezegd was. Arnold van Appelthorn, in 1652 landdrost geworden, bleef in functie omdat het ambt hem vóór 1652 al gegeven, beloofd was, toen hij nog drost van Wisch was. Het ambt ven fiscaal behoorde niet tot publieke functies maar was een bediening die slechts van privé-rechterlijke aard was, besliste het Hof. Gerard van Zelst en Thomas Lemminck behielden hun functies. 18/

Dan was er nog het geval van Gacht Heiskens, richter te Didam. George van Harinxma had van de gelegenheid geprofiteerd van het Hof een commissie als richter te verkrijgen. Daarmee zwaaiend had hij in Didam luidruchtig verkondigd dat ze wel eens zien zouden wie er de baas was.

Inderdaad, dat bemerkte men. Hij had nu wel zijn commissie maar kon er niets mee doen, omdat hij door de gravin van den Bergh niet werd beëdigd. Deze wendde zich tot het Hof met een betoog dat men Heiskens zijn ambt niet ontnemen kon.

Hij had als "statholder en amtsverwalter" de functies van holtrichter en richter reeds uitgeoefend sedert 1649, als plaatsvervanger optredend voor Albert Schaep, die om een of andere reden klaarblijkelijk zijn ambt niet kon waarnemen. Na Schaep's dood was hij als "statholder end amtsverwalter" in functie gebleven zonder dat er een richter was aangesteld. Later had graaf Albert het maar zo gelaten toen hij het richterschap aan zijn stalmeester Hugo van Mehr had gegeven. Deze, ziekelijk van aard, had zijn ambt practisch nimmer uitgeoefend, zodat Heisgen in feite richter was. Het holtrichterschap, als zijnde een ambt dat slechts een persoonlijke dienstbetrekking tot het grafelijk Huis inhoudt, stond buiten discussie.

Het ging hier dus enkel om het richterschap dat eigenlijk door verzuim nog niet afdoende geregeld was. 19/

De kwestie zal wel geweest zijn dat de graaf Albert Heisgen het richterampt liet behouden, ook na de dood van van Heer, formeel als "statholder end amtsverwalter", om door een benoeming als richter geen kwestie met het Hof behoeven te maken, dat zich immers op grond van het Landdagreces van 1652 tegen zo'n aanstelling zou moeten verzetten. De heren waren daar in 't geheel niet op gesteld en, als 't ware met een knipoogje tegen elkaar, hebben beide partijen op deze wijze de kwestie ontlopen. Officieel als richter hadden ze Heisgens moeten afzetten, doch als "statholder end amtsverwalter" had hij zijn

ambt vóór 1652 verkregen. De commissie op George van Harinxma is waarschijnlijk slechts bedoeld geweest als een aanmaning aan de gravin, de zaak nu eens af te doen. De gravin verontschuldigde zich over haar verzuim, waarmee de heren tevreden waren. Het feitelijke richterschap van Heisgen werd in een officiële bediening veranderd. Een teleurstelling voor de agressieve jonker Harinxma, die hier slechts als pion in het schaakspel achter de schermen was gebruikt.

Alleen Cornelis von Schlaum, richter te Westervoort, werd het slachtoffer van de maatregel van 1663. Het Hof berichtte de gravin dat het zich genoodzaakt had gezien, hem te vervangen door Engelbert Bongart met het verzoek deze binnen vier dagen nadat hij zijn commissie vertoond had, te beëdigen "nochtans U extie recht van vergeven in toecommende, mits zich regulierende nae de bovengemelde resolutie" respecterende.

Binnen afzienbare tijd zou het nu uit zijn met roomsgezinden in publieke ambtsbedieningen. Als de in functie zijnde officieren en magistraten gestorven zouden zijn, zou het hele bestuursapparaat geprotestantiseerd wezen, ook in de stad 's-Heerenberg, waar er van de vijf leden van het stadsbestuur nog twee katholiek waren. Doch het doel waarvoor Synode en Classe niet afgelaten hadden de roomsgezinde officieren te bestrijden, werd niet bereikt. Er was zo lang getraineerd en er werden zoveel ontsnappingspogingen - met medewerking van het Hof - toegepast, dat, toen in de laatste decennia van de 17e eeuw het doel eindelijk bereikt werd, het geen zin meer had.

De strijd Reformatie - Contrareformatie was toen gestreden. Dergelijke maatregelen konden niet meer baten om nog invloed uit te oefenen op verschuivingen in de frontlijn gereformeerd-katholiek.

Deze historie is kenmerkend voor de houding van het Hof én tegenover de graaf van den Bergh én tegenover het dringen en dreinen uit Synode, Classes en Kerkeraad ten aanzien van strengere handhaving der plakkaten.

Het Hof greep wel eens in, fors en dreigend, maar alleen wanneer het de spuigaten begon uit te lopen en het aandringen der kerk niet langer kon worden weerstaan doordat op de Landdagen vertegenwoordigers van de Synode geremonstreerd hadden en er een lastgeving aan het Hof bereikte. Zo was het geval geweest in 1638.

Ach, daar in 's-Heerenberg was het altijd wel wat. In 1622 werd er geklaagd dat de burgemeester Jan Nieten op het kerkhof bij

begravenissen "paepsche superstitiën" toeliet en verzet daartegen tumult onder de burgerij veroorzaakte met het uiten van dreigementen tegen de gereformeerden. De magistraat liet verder plakATEN ten aanzien van de religie, door het Hof toegezonden, niet eens publiceren. Vast- en bededagen der Gereformeerde Kerk werden niet onderhouden. 20/ In 1628 klaagde men over het geregeld opdragen van de Mis in het huis van landdrost - de Boetzelaarsborsch - en het openlijk ophalen van priesters uit Emmerik door roomsgezinden "om haer kinderen in de huysen doopen te laeten".

De Inspector Classis, Georgius ter Meulen, blijkbaar een gematigd man, adviseerde nog wat geduld te hebben en te zien wat er verder gebeurt. 21/ Vijf jaar later had men het weer over de godsdienstoefeningen in het huis van de landdrost en op het kasteel. 22/ Dit was allemaal niet zo veel meer als op tal van plaatsen geschiedde.

Maar zoals het sinds de komst van graaf Hendrik was geworden, ging het alle perken te buiten. De predikant Burchardus Lohmeyer was er verlegen mee. Hij heeft blijkbaar zelf niet tot de felle geestdrijvers behoord die van geen verdraagzaamheid wilden weten. Hij vertelt zelf hoe hij en de paters gewoon waren elkaar wederzijds te groeten en een praatje met elkaar te maken, soms te disputeren en hoe hij door de pater-rector der Jezuiten eens uitgenodigd was hun klooster te Emmerik te bezoeken. Maar hij was in Doetinchem geweest en daar hadden de Inspectores Classis hem berispt dat hij van wat er in 's-Heerenberg gaande was, niet eerder wat verteld had. Blijkbaar met de inspectores willende spreken en hen om raad vragen in zijn moeilijke situatie met een kerkeraad, in welks midden men maar bleef aandringen op krachtige maatregelen, had hij bij hen geen steun gevonden voor een matigend optreden, maar een reprimande vanwege zijn zwijgen over deze dingen gekregen. In plaats dat hij, zoals hij wellicht gehoopt en verwacht had, met het gezag der inspectores de gematigde elementen in de kerkeraad w.o. burgemeester Isaack ter Smitten, een ruggesteun had kunnen bezorgen, had integendeel de aggressievere groep de wind in de zeilen gekregen. Neen, Lohmeyer heeft geen persoonlijke brieven of memoires nagelaten waaruit zijn persoonlijke instelling zou kunnen blijken, het feit evenwel dat de inspectores het nodig achtten hem in zijn langdurig zwijgen over deze dingen te verwijten, doch vermoeden dat de gang van zaken wel ongeveer zo geweest moet zijn, als hierboven geschetst. Nu was hij, door het anders uitpakken van de zaak dan hij gehoopt had, wel

genoodzaakt tot optreden wilde hij bij de Classe zijn krediet niet verspelen, hij, jonge predikant die nog eens hoopte een andere en betere plaats te verwerven en daarvoor de medewerking van de Classe dan te zeer nodig zou hebben. Hij ergerde zich ongetwijfeld toch ook wel aan de al te brutale houding van de magistraat en het grafelijke huis. Hij voelde in hun houding en optreden eveneens wel "pykanterien ende nydicheyt teegen de Gereformeerde Gemeeynte." Daar was b.v. weer dat verbod van de Magistraat om op de beide Kerstdagen naar oud gebruik 's morgens en 's middags langdurig de klokken te luiden. Hij hield zelf niet van dit, de innerlijke stemming van deze hoogtijdagen, verstorend lawaai en had het op Pinksteren zelf verboden omdat toen op 12/22 Mei - oude en nieuwe stijl - graaf Hendrik te Zutfen overleden was en op de Pinksterdag te 's-Heerenberg werd begraven, maar het verbod op Kerstmis om reden dat men nog in het rouwjaar verkeerde, voelde hij toch aan als plagerij. Hadden niet lang te voren op bevel van diezelfde magistraat de klokken moeten luiden, ten teken van vreugde over de geboorte van een kroonprins in Frankrijk - de latere bekende Zonnekoning Lodewijk XIV - en hadden niet drie dagen tevoren op de 22e December de hier liggende soldaten veel feestelijk lawaai bij het kasteel en op andere plaatsen gemaakt, door het afschieten van hun geweren ter gelegenheid van de Nieuwjaarsdag nieuwe Stijl? Daarvoor gold het rouwjaar blijkbaar niet. Er werd gebeierd deze eerste Kerstdag doch toen burgemeester Isaack ter Smitten, uit naam van de gravin gedelegeerd door de magistraat, verzocht het na te laten - niet verbieden maar verzoekende - had hij eigener autoriteit de koster verboden het de tweede kerstdag wederom te doen. Hij bleek geen scherpslijper ondanks dat hij hier reden meende te hebben, anders te handelen. De Kerkeraad keurde zijn handelwijze achteraf goed, maar wenste toch aan te merken dat het slechts voor deze keer gold. 23/

Maar tenslotte was hij een kind van zijn tijd met in zijn hoofd ergens toch altijd een plek van mistrouwen en vijandschap jegens de aanhangers van de andere Kerk. "Die pharizeische lanckrocken" schold hij de Jezuiten eens uit in een "slip of the pen". De onbeheerste uitval van een mens, die zich in zijn dwangpositie had laten verleiden tot een optreden tegenover de paters, met wie hij altijd korrekt had omgegaan, waarvoor hij zich, als hij diep in zijn hart eerlijk tegenover zichzelf stond, schaamde.

Het was de gebeurtenis waaraan hij de houding van de magistraat

inzake het luiden der klokken toeschrijft, die hen blijkbaar toch wel hinderde. Nadat in maart 1638 een klacht van de Kerkeraad naar het Hof was gezonden en men maandenlang niets vernomen had, was hij eens naar collega Costius, garnizoens predikant te Emmerik, gegaan om er met deze eens over te praten.

Costius, juist van Den Haag teruggekeerd, gaf hem een niet gepubliceerd plakkaat van de Staten-Generaal, nieuw uitgekomen tegen het binnenkomen in het land van Jezuiten en het zenden van kinderen naar de scholen der Jezuiten in het buitenland, natuurlijk te 's-Heerenberg. Het was Lohmeyer opgevallen dat het geloop der paters, zowel op het kasteel als op het huis van de Landdrost, sedert ongeveer twee maanden geëindigd was of in elk geval niet meer zo openlijk geschiedde. Blijkbaar had de één of ander de paters dus gewaarschuwd dat ze wat voorzichtiger moesten zijn en een tijdlang zich gedrukt hadden te houden, misschien één der officieren van het Staatse garnizoen te Emmerik, die er van op de hoogte was dat de commandant, kolonel Varek van het Hof, last had wanneer hem door de gereformeerde gemeente verzocht werd een of meer paters door zijn soldaten gevangen te doen nemen.

Het Hof had dus iets ondernomen, maar had er van Maart tot September over gedaan om tot een besluit te komen. Waarschijnlijk is een lastgeving op de najaarslanddag er de aanleiding toe geweest zo'n opdracht in algemene bewoordingen, dat men erin diende te voorzien en het Hof werd geautoriseerd er naar eigen bevinden in te handelen, een lastgeving waarmee remonstranties van Synoden of Classes meestal werden afgedaan. Maar dan kon men er van op aan dat het Hof binnen korte tijd hier of daar een klap zou uitdelen om, waar de katholieken het al te gortig maakten, ze tot wat meer bescheidenheid terug te brengen en de remonstrerende kerkelijke instanties maar weer eens een keer tegemoet te komen. De politieke heren moesten de orde van het staatsbestel, waarvan de bestaande kerkelijke orde een integrerend bestanddeel vormde, handhaven en waren daarom, zij het vaak contre-coeur, genoodzaakt hun ijver voor de zaak van de Staatskerk te demonstreren.

Vandaar hun order aan kolonel Varik nog altijd met de beperking dat hij alleen behoefde te handelen, als hij van de gemeente 's-Heerenberg een verzoek om hulp kreeg.

De commandant, waarschijnlijk evenmin gelukkig met zo'n order, heeft maar afgewacht wat ervan kwam, zonder iemand ervan in kennis te

stellen wat hij te doen had. Het is zo onmogelijk niet dat hij zelf de Jezuiten in Emmerik heeft laten weten zich een tijdlang stil te houden. Lohmeyer had de aangeboden hulp van collega Georgius Costius dus niet nodig gehad. Totdat hij op Allerheiligendag - oude stijl 22 Oct. -, op de Markt, vanwege de regen onder een luifel schuilende, een boer uit Zeddum, trouw bezoeker van de "paepsche conventiculen" zag passeren. Wat had de man hier van doen? "Moet ge naar de Mis of is er geen dienst meer?", vroeg hij hem. "Ik heb er lange tijd niets meer van gemerkt. "Jawel", antwoordde de man. "Gisteren is er nog een dienst geweest en vandaag is er ook weer op beide plaatsen."- dat wil zeggen op de Boetselaersborch en het kasteel. "Door wie dan?", vroeg de predikant.

"Wel, door de Jezuiten natuurlijk."Gisteren! Het was Lohmeyer ontgaan. Vandaag zou hij erop letten. Nog wat afwachtende, zag hij weldra een groot aantal mensen uit Zeddum komen. Het was duidelijk: het geloop der Jezuiten was weer begonnen. De paters en de landdrost hebben stellig gemeend dat het gevaar al wel weer geweken was. Men zag of hoorde immers niets meer van enige dreiging. Zo ging het altijd en overal: in het begin moest men zich koest houden, doch als de bui overgedreven was kon men geleidelijk aan wel weer hervatten. De

heren van het Hof waren gelijk blaffende honden, die vervaarlijk te keer konden gaan maar zelden beten, alleen maar als ze al te zeer opgehitst werden. Het is een katholieke getuigenis dat aldus de gedragingen der Staten kenschetste. Als de drift afgekoeld was, keerde de rust weer terug.

Ds. Lohmeyer trok op de kar van een zijner gemeenteleden direct naar Costius om met hem te overleggen. Hij was er bepaald niet op gesteld opnieuw moeilijkheden met de Classe te krijgen vanwege zijn slap gedrag. Hij moest nu wat doen. Samen gingen ze naar kolonel Varik waar ze vernamen, waarschijnlijk met wat geërgerde verwondering omdat er hun noch door het Hof noch door de commandant iets van was meegedeeld, dat deze allang een order van het Hof had hen bij te staan. Doch, zo ze al gepikeerd waren dat ze als "quantite" negligeeable waren behandeld, hebben ze er toch niets van laten merken en, beleefd dankend voor het aanbod van Varik enige soldaten te sturen om de paters op hun terugweg naar Emmerik te vatten, namen ze afscheid. Op dezelfde dag wilde Lohmeyer het liever niet omdat het "vuyl weder" was. Hij verwachtte daarom niet veel van de dienstijver der soldaten,

terwijl hij bovendien overwoog dat de paters wel te 's-Heerenberg zouden overnachten, omdat ze de andere dag - Allerzielen - wel weer dienst zouden doen. De eerwaarde heren konden het krijgen wanneer ze wensten, luidde het antwoord van de kolonel die maar het liefst zo gauw en gemakkelijk mogelijk van de zaak af was. Krijgsvolk was ergens anders voor dan voor kerkelijke heren op papen te jagen. Het was inderdaad zoals Lohmeyer gedacht had: de paters hadden overnacht in het huis van de landdrost en een hunner ging de andere morgen met de zoon van de drost naar het kasteel. Onze predikant had ze zien passeren toen hij op het kerkhof wat op en neer wandelde, gelijk hij vaak plachtte te doen, zegt hij, over de muur van de hof leunend, hen gadesloeg. Zij waren hem, geheel tegen de gewoonte, zonder enige groet gepasseerd "een trotsichejt," die hem nog nooit was overkomen, hem als "pastor loci", zoals hij opmerkt. De boosheid hierover van de predikant kenmerkt zijn innerlijke gesteldheid ten volle. De pater en zijn gezelschap hebben hetzelfde gedacht, wat in onze gedachte komt bij het lezen van deze passage: Wat heeft hij daar over de muur te gluren? Hij heeft het zelf ook wat genant gevonden. Zijn tussen haakjes gevoegde opmerking dat hij dit vaker placht te doen, moeten anderen en hem zelf overtuigen dat het nergens om begonnen was. Het is helemaal het gepraat en omheen draaien van iemand die het onzekere gevoel heeft van ergens verkeerd te zijn, maar zichzelf heeft opgedrongen, van buitenaf hierdoor geprest, te moeten handelen, zoals hij doet. Zijn boosheid op de pater en zijn gezelschap is geprikkeldheid van de man die in het gedrag van de andere voelt dat ze hem doorschouwen en zich bewust is dat, wat zij in hem voelen, precies overeenkomt met wat er in zijn gemoed omgaat. Dit ergert hem zonder dat hij er zich helemaal van bewust is en hem daardoor kwaad maakt. In die gesteltenis gaat hij door op de eenmaal ingeslagen weg, omdat hij nu eenmaal, zo ver gegaan, zeker wil blijven tegen zijn tweestrijd in. Dezelfde middag nog gaat hij wederom naar Emmerik. Waarom? Hij is de gedrevene van zijn eigen willen tot doorzetten, die nu zekerheid wenst omtrent de beslissende afloop. Hij wil weten of de commandant zijn woord gehouden heeft, misschien ook om bij zijn vriend Costius zijn twijfels te overwinnen. Hij zag de soldaten bij de brug over de wetering in hinderlaag liggen, ontmoette op de terugweg de paters bij diezelfde brug, waar ze elkaar groetten en zag op enige afstand, omkijkend, hoe zij daar door de soldaten overvallen en gevat werden. Diezelfde dag nog zaten de paters Rexing en Reuter - zij waren het - als

gevangenen op de Sint Janspoort te Arnhem, de gevangenis van het Hof. De procurator van het klooster, door rector Barchman Wuytuers uitgezonden om inlichtingen in te winnen, viel de volgende dag in handen der soldaten en kwam ook op de Sint Janspoort terecht. Diezelfde dag werd er een inval in de school gedaan en werden enkele leerlingen opgehaald om ze naar Nederland terug te brengen. 24/ Na drie maanden onderhandelen kreeg de rector zijn paters weer vrij op een borgtocht van 1500 gulden, de som die gelijk was aan de boeten die de plakaten op het verblijf van Jezuiten per persoon stelden.

Dit was de gebeurtenis waarover de magistraat volgens ds. Lohmeyer zo onvriendelijk handelde. Het zal wel waar zijn. De "pikanterye" en "nyclicheyt" van deze heren is even begrijpelijk als de ergernis van de predikant over hun optreden tegenover de gereformeerde gemeente. Nadien, zo vertelt Lohmeyer verder, was het optreden der paters wel bescheidener geworden doch hun geloof was na verloop van tijd weer even druk als te voren, zij het dan dat zij zich niet meer openlijk in clericale klederdracht lieten zien. Ook Kanunnik Geldrop, eertijds kapelaan bij de gravin, later pastoor te Emmerik, was er nog vaak geweest. In 1640 was hij met een andere priester, Overkamp geheten, eveneens gevat.

Het Hof zat nu met een zaak die, willen of niet, verder afgehandeld moest worden. Het proces tegen de beide paters had als nasleep een procedure tegen de 's-Heerenbergse magistraat door de member van het Hof, Johan Kelfken. Maar of deze procedure wel ernstig bedoeld is geweest, staat te betwijfelen. Kelfken stelde ter onderzoek de Kerkeraad de vragen of de Landdrost, iemand van de magistraat, de twee Jezuiten ook hadden gezien of wisten dat zij in de stad waren? Of de paters in hun ordekleed openlijk gelopen hebben? En wat ze in stad en graafschap hadden uitgericht. Met het antwoord, dat de predikant namens de kerkeraad gaf, nam hij geen genoegen. Hij kwam persoonlijk naar 's-Heerenberg, ging naar het stadhuis met de magistraat praten en kwam ook hij de kerkeraad om de heren mee te delen dat hij afdoende juridische bewijzen moest hebben, door de gehele Kerkeraad bevestigd. Aan dit verlangen van de substituut-member is het relaas van ds. Lohmeyer te danken, waarin heel de voorgaande historie zo uitvoerig is beschreven.

De heren van het Hof hadden twee jaar nodig gehad om hiermee te beginnen. Zij zijn er klaarblijkelijk op uit geweest het hij de

gevangename van de paters, als waarschuwing, te laten en voor de rest de hele affaire in de doofpot te stoppen. Aandrag van kerkelijke zijde heeft hen vermoedelijk bewogen er toch nog maar weer eens iets aan te doen. Zij stellen vragen naar de bekende weg, opzettelijke manoeuvres die het de aanklagers moeilijk maken juridisch de zaak waterdicht te krijgen. Hier immers speelt de vrijheid, die het grafelijke Huis gegeven was, een rol. Nergens genoemd, omdat deze officieel niet bestond, maar overal achter de vragen aanwezig. Ziet ge, magistraat en landdrost hadden geen verantwoordelijkheid voor wat op last van het kasteel geschiedde. Het ging erom wat er onder hun directe verantwoordelijkheid was geschied. Daarvoor afdoende bewijzen te leveren was wel zeer moeilijk, ja schier onmogelijk.

De acta van de kerkeraad vermeldde nadien niets meer over deze affaire. We kunnen daarom gevoeglijk aannemen dat ze toch weer in de doofpot is gegaan. Hoewel men in 's-Heerenberg voort is gegaan met het houden van "Pauselijke exercitien", zij het dan minder ostentatief, schrijft ds. Lohmeyer, die tot 1652 hier bleef, er geen letter meer over. Waarmee hij dan opnieuw bewijst niet tot de onverdraagzaamsten te hebben behoord. Zo dit wel het geval ware, had hij stellig niet afgelaten.

Opnieuw komen deze zaken pas ter sprake tijdens het pastoraat van Lomeyers opvolger Theodorus Cornelli ab Angelis, de "bitteren voogel" die in Didam "onse vergaederingen" had doen verstoren. In 1654 en '55 gaat het in de Kerkeraad over het feit dat er in de stad een Jezuiet woont die hier dagelijks de Mis opdraagt, Zondags namiddags de jeugd verzameld voor godsdienstonderricht en doorlopend de zieken bezoekt. Als de roomsgezinden ter kerke gaan, beschimpen en bespotten ze de gereformeerden en lachten ze uit. In 1655 wendde de Kerkeraad zich deswege tot Gedeputeerden die de Inspectores naar het Hof verwezen. Daarop kreeg de landdrost bevel de Jezuiet te doen vertrekken op straffe van verlies van zijn ambt.

De pater was op Palmavond weggegaan. Do magistraat was nog voor het Hof geciteerd, doch daar had men verder niets van vernomen. Gravin Magdalena - meestal te Boxmeer vertoevende - heeft hierna een zekere pastoor Bernard van Rhoon naar 's-Heerenberg gezonden, waar hij op het kasteel woonde. Daar was niets tegen te doen. Slechts kon ab Angelis ageren tegen het werken van de pater buiten het kasteel. Die pater had in 1658 een jonge dochter te Stokkum de sacramenten der zieken gebracht op verzoek van de stiefvader, maar tegen de wil

der moeder. Hij hield dagelijks "grote vergaderingen" en wie er over klaagde kon "den grootsten haet van haer Extie de Gravinne en officieren" verwachten. Alzo, geen mens voelde ervoor deze zaken aan het rollen te brengen. Gezien de personen met wie men te doen had, geloven we dit graag. Graaf Albert's weduwe, Magdalene de Cusance, was geen gemakkelijke dame, terwijl ook de landdrost Henrick Knoppert en burgemeester van Groenen evenmin mensen waren die zich onbetuigd lieten als men hen weerstreefde "nochthans meer ontsiende de toorne Godes als der menschen hyrdoor barstende", heeft hij niet kunnen nalaten, aldus ds. ab Angelis, deze zaken aan het hof bekend te maken. Tevens vermeldde hij dat er in strijd met de bekende resoluties een roomsgezinde schepen in de magistraat gekozen was.

26/

Het resultaat was dat pater van Rhooen gevat werd en op de Sint Janspoort terecht kwam. De advocaat van het grafelijk huis. dr. Temminck, bewoog hemel en aarde om hem vrij te krijgen. Hij betoogde dat de pater niet anders dan op het kasteel dienst had gedaan en alleen kinderen van de grafelijke beambten had gedoopt, zodat hij van geen strafbare feiten kon beschuldigd worden. Het Hof wilde hem wel vrijlaten doch niet anders dan op borgtocht van ruim 900 gulden, zijnde het bedrag van de eventuele boeten bij een vonnis, plus de onkosten van de cipier voor kost en verzorging, jawel borgtocht! Maar men kon ervan op aan dat men van dit geld niets terug zag. In dergelijke zaken kwam het er toch altijd op neer, dat het vonnis op boete uitliep. Waar moest het geld vandaan komen? De gravin wilde 250 gulden voor haar rekening nemen, doch de rest moest opgebracht worden door de Berghse katholieken te wier behoefte de gravin de Pater naar 's-Heerenberg gezonden had. De landdrost betoonde geen overmatige ijver; hij had de pater genoeg gewaarschuwd voorzichtiger te zijn, beweerde hij, maar had dan ten antwoord gekregen: "laet my sitten, het sal geen noedt doen, men heeft altyt groote swaericheyte. Myn genedige vrouwe heeft my hier gesteldt, sal my wel defendieren." Onder de bevolking was de opofferingsgezindheid al evenmin om op te roemen. Het is de kapelaan van de gravin, waarom moeten wij er voor betalen, werd er gezegd.

Gewis, zoals de landdrost schreef, er waren maar weinig bemiddelden onder de Berghse katholieken. Negenhonderd gulden betekende dat er, als we 's-Heerenberg en Zeddam bij elkaar nemen, per gezin gemiddeld anderhalve tot twee gulden moest opgebracht worden, een som die in

de geldwaarde anno 1972 tot 100 à 130 gulden moet geschat worden. Maar tegen de betaling van zo'n bedrag, in weinig voorkomende gevallen als deze, stond, dat men voor de kerk zich geen enkel ander offer in geld behoefde te getroosten, aangezien in het onderhoud van de priester en dat van de kerkruimte geheel voor rekening van de gravin kwam. Op zichzelf gezien kwam men er dus veel goedkoper af als welke gezindt ook in deze dagen. In 1652, toen graaf Albert op het kasteel een priester installeerde ter verzorging van de katholieken in zijn graafschap, zag hij zich genoodzaakt hem wat inkomsten uit houtverkopingen toe te kennen, omdat vele niet konden maar andere "unwillighe und flauwhertzige Catholischen" niet wilden kontribueren. 28/ Feiten die tot voorzichtigheid manen bij het beoordelen van de 17e eeuwse katholieken, die al te veel als een elitegroep van opofferingsgezinde verdrukten zijn gezien. Pater van Rhoon zat intussen maandenlang als een boef op de Sint Janspoort te Arnhem, zonder dat er ooit iemand op bezoek kwam, iets waaraan de niet katholieke dr. Temminck zich bijzonder ergerde.

Tenslotte is hij tegen betaling van de onkosten van de cipier vrijgelaten terwijl voor het voldoen van de rest van de som een regeling getroffen werd, waarvoor een borg werd gesteld.

Van de ab Angelis wordt bij deze gelegenheid het doopceel gelicht. Hij was een weggelopen monnik uit de abdij Gladbach, die er met een dienstmaagd, op de boerderij bij deze abdij werkzaam, vandoor was gegaan en ermee getrouwd was. Ach, de voorstelling van zaken is die van zijn roomsgezinde vijanden, die hem iemand noemden met honingzoete taal in de mond, maar vol venijn in het hart tegenover wat hij verloochend had. Het is best mogelijk dat deze predikant, zoals wel vaker voorkomt, bitterder gestemd was tegenover de roomse Kerk dan een gereformeerde van huis uit. Doch, het kan evengoed waar zijn wat ab Angelis zelf zeide n.l. dat hij zich wel genoodzaakt voelde deze ijver te betonen, daar hij anders de verdenking op zich laden zou het, als gewezen monnik, niet oprecht met de zaak der gereformeerde Kerk te menen. 29/ Hij moest zich wel wachten, evenals zijn voorganger, reprimandes voor een slappe houding op te lopen.

Het volgende hoofdstuk van de kerkelijke "chronique scandaleuse" van 's-Heerenberg, is door Angelis opvolger Sebastianus Damman Crusius geleverd, direct al na zijn komst in de stad. Uit pikanteris, zei burgemeester van Groenen, omdat de gravin hem de collatie geweigerd had. Sinds de gravin in 's-Heerenberg was gekomen, zo schreef Crusius

op 21 Dec. 1667, werd er de roomse eredienst weer in het openbaar uitgeoefend "so verre, datze daerop selfs roem dragen en van het hof (d.i. het kasteel) als recht tegenover zijnde ons nae onse kerck gaende met schimpige kaecken toe grimlachen".

Alle dagen werd er op het kasteel dienst gedaan en `s Zondags was de toeloop zeer groot. "Papen, priesters, monicken, Jesuyten en diergelyck gebroedsel komen hier daeglyx binnen en dat in haer gewoonlyck gewaedt 't welck also het door slappicheyt des Magistraets voornaemlyck, om datse ten dele noch Roomschegezind is." 30/ Twee van de vijf waren nog katholieken, vader en zoon Otto en Willem van Groenen, de laatsten uit dit geslacht die in de magistraat, waar van de 15e eeuw af een van Groenen deel van had uitgemaakt, vertegenwoordigd waren. De laatste katholieken ook in het stadsbestuur.

Op zondag 15 dec. - alzo 25 Dec. Kerstdag voor de katholieken - waren er twee paters Kruisheren uit Emmerik gekomen, de een, de prior, VerKuyl geheten, om de Mis op te dragen, de andere, Schoonbosch, om te prediken. De predikant was met een ouderling, "op een loerplaetse geklommen", om alles eens gade te slaan. 's Zondags was het `s morgens en `s middags een enorme drukte geweest. `s middags waren ze bijeengekomen om, naar oud Middeleeuws gebruik, de oude kerstliederen te zingen en het kindje te wiegen, `s Maandags - op tweede kerstdag dus voor de katholieken - had hij op zijn "loerplaetse" ongeveer 186 personen geteld die van de achterzijde het kasteel binnengingen, terwijl hij van die, die de gewone weg langs de gereformeerde kerk kwamen, over de vijftig telden. Die middag had hij de Magistraat bijeen doen roepen om zich namens de gereformeerde gemeente te beklagen en de heren te bezweren 's lands plakaten beter na te leven, het bijeenwonen van godsdienstoefeningen op het kasteel te verbieden en papen en monniken te doen aanhouden. Als de roomsgezinden ter kerke wilden gaan, konden zij dit in Emmerik of Elten doen. Hij kreeg ten antwoord dat dergelijke dingen hier geen gewoonte waren en dat het ook voor de magistraat op hetzelfde neerkwam of de roomsgezinden te Emmerik en Elten of op het kasteel ter kerke gingen. Waarmee de heren maar wilden zeggen dat zij over het kasteel net zo min iets te zeggen hadden als in Emmerik en Elten. Juridisch konden zij godsdienstoefeningen op het kasteel immers niet beletten.

Met de heren te zeggen dat zij nu genoodzaakt waren bij het Hof te

remonstreren, hadden de gedelegeerden van de Kerkeraad afscheid genomen.

Er zou nog heel wat meer gebeuren. Toen op Zondag 22 Dec. - Oude Styl - de namiddagoefening gehouden werd, was de predicatie ernstig verstoord door luidruchtig gejuich en gejoel van een talrijke jeugd die zich op het ijs van de kasteelgracht vermaakte. Van boven uit de ramen van het kasteel had men koek en noten naar de joelende schare geworpen en de gravin met een aantal andere dames, hadden met genoeg achter de ruiten het levendige toneel aanschouwd. Wat onze predikant eigenlijk wil met dit onschuldige voorval verontwaardigd neer te pennen en als punt van zijn beklag in te dienen, zal ieder wel een raadsel zijn.

Er speelt natuurlijk ergernis van de strenge gereformeerde over Zondagsontheiliging een rol in, maar stellig ook persoonlijke geraaktheid omdat het zijn preek was die aldus werd verstoord.

't Heeft toch wel wat van spijkers op laag water zoeken.

Hij was natuurlijk ook kwaaddenkend, menend dat men opzettelijk lawaai veroorzaakte om hinderlijk te zijn jegens de gereformeerden. Onredelijke kwaaddenkendheid! Ach, het gedrag der roomsgezinden in 's-Heerenberg gaf er toch vaak genoeg aanleiding toe.

Wie als dief bekend staat, wordt ook verdacht als hij eerlijk handelt. Het ergste kwam op het kerstfeest der gereformeerden. De dag te voren was burgemeester van Groenen bij de predikant gekomen om namens de magistraat, op verzoek van de graven, te vragen het luiden van de klokken, niet zoals van ouds gebruikelijk was, 's nachts om vijf uur te beginnen, maar het later in de ochtend te doen. De gravin was n.l. ziek zodat het wenselijk was haar nachtrust met dat gebeier als 't ware voor haar venster, niet te verstoren. Afgesproken werd dat men niet eerder dan zeven uur zou beginnen. Doch wat gebeurde er? De koster begon toen de klok op het raadhuis pas zes uur had geslagen. Doch, die op het kasteel, zo schreef ds. Damman Crusius, wees zeven uur. De burgemeester, woedend vanwege de boze opmerkingen van het kasteel komende, wilde terstond de magistraat bijeenroepen. De bode echter weigerde omdat hij eerst ter kerke wilde. Goed, dan moest het maar na de kerkdienst geschieden ten huize van stadhouder Bernt van Keppel. De schepenen Abelen en ten Haghen wensten niet te vergaderen, omdat het Kerstdag was. De overige gereformeerden van Keppel, van Aken en Westhaven waren er echter wel. Er werd besloten het luiden der klokken verder voor de hele dag te verbieden. Dit verbod

ontvangen hebbende, riep de predikant terstond de Kerkeraad bijeen die besloot om, ter voorkoming van verdere onaangenaamheden, het luiden dan maar na te laten, alhoewel men wel vond dat dit een vreemde manier van doen was. Een verbod was iets ongehoords. Dit tastte de vrijheid van de gemeente aan, die hierin had te beslissen. Zoiets behoorde, zoals altijd gebruikelijk was geweest, in de vorm van een vriendelijk verzoek te geschieden. Men had daar ook geen schriftelijk mandement voor nodig maar kon dit eenvoudig en om het met een moderne uitdrukking te zeggen, in human relations doen. Wat die ziekte van de gravin betreft: voorwendsels om weer eens te kunnen prikken. De zondag te voren had zij zich nog vermaakt met het koek en noten werpen. Kort erna was ze nog voor de ramen gezien. En, voegt Crusius in zijn relaas er nog aan toe als om zijn verdenkingen te staven, weinig dagen later op 27 Dec. toen de roomsgezinden het Driekoningenfeest vierden, reed ze nog met een vrolijk gelaat door de stad, niettegenstaande het "vuyle en neerslachtige weder." Men ziet het: de partijen hadden tegenover elkaar met een bitter gestemd gemoed, de haren recht overeind staan. Een soldaat van het Emmerikse garnizoen, Jan Bolt geheten en 's-Heerenberger van afkomst, maakte de rel compleet. Tijdens de middagdienst ging hij naar de toren om, zodra de dienst geëindigd was, het klokkegebeier te beginnen. Schepen van Aken, in de dienst aanwezig, zond terstond de bode om de querulant van de zolder te roepen. Toen Bolt aan het bevel voldeed, kwam evenwel een collega van hem, Peter Rutgers geheten, die uitriep dat hij wel ging luiden. Ondanks het uitdrukkelijke verbod van van Aken zijn ze samen weer opnieuw naar boven gegaan om het luiden te hervatten. Burgemeester Groenen, direct aanwezig - hij woonde waar de R.K. Pastorie staat op weinig afstand van de kerk, het huis dat in 1963 gesloopt is omdat de pastoor een moderne woning wilde hebben - eiste van de koster de sleutel en sloot de recalcitrante luiders in de toren op. Nadat ze genoeg van het beleren hadden, bemerkten de twee in wat voor situatie ze gekomen waren en, wel inziende dat er geweld tegen hen gebruikt ging worden, trokken ze weer naar de zolder waar ze zich verschansten door de deur ervan met de klokkezelen (klokketouw) toe te binden. Daarop begonnen ze weer opnieuw te luiden, enkel, schrijft Crusius, om zich, daar het erg koud was, te verwarmen. Gelove wie het geloven wil.

Maar de predikant maakte zich hier belachelijk door eenzijdigheid in voorstelling van zaken. Zijn relaas wint, door het inlassen van zulk een lastbare ongeloofwaardigheid, niet aan vertrouwen in zijn objectiviteit. Zijn voorstelling van zaken, waarvan de eenzijdige partijdigheid ook uit enige hier reeds vermelde insinuaties blijkt, kon daaom zeker niet als geheel juist geacht worden. Maar we hebben geen andere zodat, om een objectief oordeel te verkrijgen, de andere partij niet meer gehoord kan worden. Overigens blijkt de subjectiviteit van zijn voorstelling ook wel uit het feit dat zijn geloofsgenoten onder de magistraatsleden geen van allen helemaal met hem meegaan. Van Keppel, van Aken en Westhaven trekken met van Groenen één lijn. Abelen en ten Hahgen, die niet meededen, gingen toch geenszins helemaal met hun predikant mee. Ze bleken bereid met de kapelaan die te 's-Heerenberg verbleef, in de herberg "de Ruyter" te overleggen, om gezamenlijk een uitweg uit de inpasse te vinden. De predikant vindt deze inmenging van de kapelaan ongehoord brutaal en wil van geen onderhoud weten als schepen Abelen en de priester zich bij hem voegen.

Over één zaak was men het allen eens: de beide soldaten moesten naar buiten gehaald worden. Landdrost Arnold van Appelthorn, buiten de partijen staande, bood de gereformeerden zijn hulp aan. Hij haalde de scholten en onderscholten van het ambt bijeen met wat boeren die zich in de stad bevonden - waarschijnlijk was het marktdag, men hield zich immers aan de nieuwe stijl - om met geweld naar binnen te dringen en de twee belegerden eruit te slepen, doch het lukte niet. Zelfs Willem van Groenen, die op een ladder tot voor de openingen van de klokkenzolder klom en met een pistool dreigde te schieten, kreeg ze niet naar buiten.

Toen besloot men de toren met gewapende burgerrotten te doen bewaken tot het de heren beliefde uit zichzelf te voorschijn te komen. Het heeft tot de ochtend van de derde dag geduurd, alvorens zij het opgaven. Terstond werden ze op het kasteel in hechtenis gebracht. Aldus het verhaal van ds. Damman Crusius, waarmee hij het Hof in Arnhem interessante lectuur bezorgde. Het zou wat waard zijn als een der raadsheren van het Hof nu eens een verhaal geschreven had over de vergadering en haar reacties bij 't voorlezen van dit relaas. Helaas kan dit enkel aan de fantasie van een romanschrijver overgelaten worden.

Maar al kan men zich de innerlijke pret, de spotlichtjes in de ogen en, al naar hun gesteldheid, de ergernis en het hoofdfronsen van de hoge

heren wel voorstellen, dat de heren er niet aan ontkwamen er wat tegen te doen, is even duidelijk. Een hunner, de raadsheer Elst, trok naar 's-Heerenberg om eens nader poolshoogte te nemen, praatte met de magistraat en de kerkeraad, dineerde op het kasteel en kwam overeen dat de katholieke godsdienstoefeningen op het kasteel alleen toegankelijk zouden zijn voor diegenen die tot de grafelijke hofhouding behoorden of in ambtelijke of andere dienst tot het grafelijk Huis stonden.

Anderen zouden het verboden worden, op straffe van een boete van f. 25,- de gewone straf die in de plakaten, als ze al eens toegepast werden, op het bijwonen van verboden conventiculen was gesteld. Enige dagen voor de raadsheer verscheen had de magistraat, op aandringen van de predikant, die persoonlijk met een ouderling ten stadhuize verscheen, zich reeds gedekt door het publiceren van een biljet waarbij de ingezetenen verboden werd vergaderingen van roomsgezinden te houden en deze diensten bij te wonen. Een verbod dat natuurlijk in het geheel geen zin had, omdat het duidelijk was dat met opzet het noemen van de diensten op het kasteel vermeden was. 31/ Tijdens het bezoek van de raadsheer van 20 tot 24 Feb. werden 22 mensen, die de dienst op het kasteel bijgewoond hadden, voor het gericht geciteerd om gehoord te worden. De een kon zich beroepen dat hij tot de beambten of "domesticquen" van het grafelijke Huis behoorde en dus voor hem geen verbod gold, de ander was voor heel andere zaken op het kasteel geweest, een derde kon getuigen dat hij, hoewel hij voordien meermalen de diensten had bijgewoond, er sinds het verboden was - vier dagen tevoren- niet meer geweest was. Zo wist ieder er zich uit te redden, totdat tenslotte alleen enige weinigen, die niet handig genoeg waren een goed motief naar voren te brengen, in een boete werden geslagen. 32/ Van de overigen werd de zaak aangehouden totdat nader bewijs geleverd was of dat ze er inderdaad geweest waren of dat ze gerechtigd waren er aanwezig te zijn. Het was uitstel tot Sint Juttemis, wat zowel de raadsheer als de predikant hebben begrepen.

De magistraat - in meerderheid toch gereformeerden - ergerde de predikant nog meer. Er was een order van de Classe Zutfen gekomen tegen het houden van vastenavonden, gildebieren e.d. De magistraat was van mening dat zij daar als magistraat niets mee van doen had. Dit gold alleen voor leden van de gereformeerde kerk om dezen door kerkelijke tucht van deze "gruwelen" af te schrikken. 33/

Damman Crusius bleek een fanatiek volhouder. Hij was alles behalve voldaan over de resultaten van het bezoek van de raadsheer van Elst. Wat het houden van roomse godsdienstoefeningen betreft, was er heel weinig bereikt.

Dit was tijdens het bezoek al wel gebleken bij de behandeling der 22 aangeklaagden, waar de raadsheer, hoewel hij er van in kennis moet zijn geweest, niets tegen gedaan had. Wat de zaak van de katholieke schepen, de jonge Willem van Groenen, betreft, deze had hij, op verklaring van Gerhard Abelen en Westhaven, beiden ook schepenen, dat zij niets anders wisten of van Groenen was vóór 1652 benoemd, gehandhaafd.

Crusius is aan het ageren gebleven. Op 18 april trok hij met de ouderling Willem te Waeter naar de Classicale Vergadering om daar verschillende punten te bespreken. De magistraat wilde maar niet zoals hij wenste. Hij is blijkbaar maar blijven aandringen op vervolging van hen die op het kasteel ter Misse gingen.

De magistraat weigerde dit niet, maar verlangde dat hij deze mensen dan maar moest aanklagen.

Verder wilde hij nu wel eens uitgemaakt zien of al diegenen die zich verscholen achter de camouflage van "domestyken" van het grafelijke Huis te zijn, wel vrij waren naar de Mis te gaan. Half 's-Heerenberg kon zich natuurlijk wel "domestyk" noemen, was het niet in vaste dienst dan toch wel als los arbeider of als vakman die het kasteel onder zijn klanten telde. En de magistraat geloofde dat wel.

Deze dingen wilde Crusius o.a. in de Classe eens bespreken.

En van de Classe trok hij naar de Landdag. Als het Hof dan geen ijver genoeg betoonde, moest de zaak maar voor de opdrachtgever van dat Hof, de Landdag komen. Deze zou er dan wel wat aan doen. Welnu, dat is dan gebeurd. De Landdag droeg de zaak op aan het Hof "om duerinne nae behooren te voorsien". De gewone formule waarmee de vergadering dergelijke zaken altijd afmaakte. Waarmee Crusius precies weer op het punt uitgekomen was waar hij van was uitgegaan.

De man heeft in zijn ijveren niet gevoeld dat hij eenvoudig voor de gek werd gehouden. In 1670 rakelde hij de zaak van de paapsche schepen Willem van Groenen nog weer eens op, zelfs tegen de zin van de meerderheid in de Kerkeraad, die blijkbaar genoeg van zijn ageren kreeg. Hij wilde blijkbaar de verklaring van de inmiddels overleden Gerhard Abelen aantasten. Hij stelde een rekest op waarvoor hij tenslotte de handtekeningen van de leden van de Kerkeraad kreeg,

doch toen een hunner zijn naam weer doorstreepte, ontzag hij zich niet hem van het Avondmaal te suspenderen. Hij bleek een kerkelijk potentaat als weinigen.

Maar de relazen van Lohmeyer van Damman Crusius en de aantekeningen van ab Angelis vormen bijzonder aardige anekdotische illustraties in de historie van de wat subtiële verhouding tussen het Huis Bergh en de Staten. De zo geslaagde recatholisering van de Berghse bevolking, vandaag de dag nog sprekend in de procentuele verhouding katholiek-protestant van de bevolkingscijfers, is mede hierdoor bevorderd. Doordat het Huis Bergh door het aanzien dat het als vorstelijk geslacht genoot en door de wet aangevochten, want niet grondwettelijk omschreven en bestaande, staatkundige positie van zijn graafschap, een macht was tegenover de macht van de staten, genoot de katholieke kerk, onder de bescherming van de graven, grotere vrijheid dan elders. De Staten konden daardoor in hun altijd ergens aanwezige gevoel van weerzin tegen de heerszucht van theocratisch denkende Synode, Classe en Kerkeraden, hier meer laten begaan dan elders in hun vermogen lag. Bij de ligging in de nabuurschap van het gerecatholiseerde Kleefsland, met een aktie-centrum als Emmerik, vormde dit een factor van betekenis die op kerkelijk terrein het lot van het Berghse land heeft bepaald. De katholieke Kerk was hierdoor de Kerk van een macht die naar de ogen werd gezien, een macht die openlijk de officiële Staatskerk aandurfde. Dit heeft ongetwijfeld in de periode, toen een groot deel der bevolking nog onzeker was, de keuze van velen mede bepaald. Was elders de Gereformeerde Kerk de Kerk van het gezag, van de autoriteiten in Bergh was dit de Katholieke Kerk. Elders was de Gereformeerde Kerk de Kerk van machtige pachtheren, de Staten als beheerders van de geestelijke goederen, de oude maar nu protestantiseerde stichtingen en broederschappen in de steden e.d., in Bergh was de Katholieke Kerk dit, in de eerste plaats het Huis Bergh, verder het kapittel te Emmerik, de abdij Etten e.d. Waren elders de instellingen voor armenvoorziening in gereformeerde handen gekomen en veelal met de diaconieën verbonden, in Bergh was dit niet het geval. Allemaal machtsvormen die mede hun rol hebben gespeeld. Roomsgezinde landheren mogen hun landerijen niet verpachten "noch directelyk noch indirectelyck met sodane stipulatie ende Bedingh dat hare pachters sullen moeten ter misse gaen of hunne kinderen van de Roomsche geestelyckheit laten dopen op arbitrale correctie", zo luidt het in het plakkaat van 1651.

Bepaald geen hoogstaand middel om overtuigde aanhangers voor de Kerk te winnen. Maar het werd toegepast van beide kanten en had stellig in de tijd, toen vele mensen maar een klein zetje nodig hadden om tot een difinitieve stap te komen, succes. Het archief van het Huis Bergh levert geen pachtcontracten waaruit blijkt, dat er van pachtverhoudingen op deze wijze gebruik werd gemaakt, doch dit zegt natuurlijk niets. Het middel werd natuurlijk doorgaans zo indirect toegepast, dat dit nimmer te bewijzen viel. De grote pachthoeven van de oude middeleeuwse geprotestantiseerde gasthuizen, broederschappen e.d., zijn thans nog veelal in onze Berghse gemeenten in gebruik bij protestantse boerengeslachten, gevolg van de 17e eeuwse pachtpolitiek.

De volkomen protestantisering van de Westervoortse buurschap IJsseloord - op de Veluwe oever gelegen, thans bij de gemeente Arnhem behorend - moet hieraan worden toegeschreven.

De 17e eeuwse stukken tonen aan dat hier de boerenhoeven alle aan Arnhemse instellingen behoorden. De katholieke pachtheren waren natuurlijk niet beter dan hun gereformeerde standgenoten, integendeel, als vertegenwoordigers van de zich onderdrukt voelende partij waren ze nog veel meer geneigd dit middel toe te passen.

Hoewel het elders in het land wel schijnt te zijn voorgekomen dat armenbedeling samenging met verplichting tot bezoeken van de Kerk der weldoeners, kunnen ook op dit punt hier geen gegevens vermeld worden die dit afdoende aantonen. Integendeel, in het begin van de 18e eeuw klaagt de predikant te Gendringen over het inkomen van vele immigranten uit Westfalen en Kleefsland, meest armlastigen en roomsgezinden, wat tot gevolg heeft dat de diaconie te zwaar belast wordt zodat de leden der eigen gereformeerde gemeente te kort dreigen te komen. 35/

Een ander gegeven uit het einde der 17e eeuw wijst op een minder onpartijdige tendens bij de armenbedeling. De Kerkeraad te Didam wenste n.l. de burgerlijke instelling voor armenbedeling de z.g. provisory bij de diaconie onder te brengen. De drost, Amand Elbert Zwaefken - toch ook een gereformeerde - verzette zich hiertegen doch berustte er tenslotte in op de uitdrukkelijk gestelde voorwaarde dat men zonder enig onderscheid gereformeerde en katholieke armen gelijkelijk zou behandelen. 36/

Deze drost achtte dus de tendens van armenbedeling, te gebruiken als middel om de Kerk uit te breiden, wel aanwezig.

Maar al was er geen sprake van bewust of opzettelijk toepassen, het feit alleen in wiens handen de armenbedeling was, miste zijn invloed niet.

Paupers, en die waren talrijk in deze tijd, hebben de neiging godzalig gereformeerd bij de dominee en rozenhoedje dragend, devoot rooms bij de pastoor te zijn.

Leerzaam is wat de Franse bezettingstijd van 1672 tot '74 vertoonde. De rollen waren toen omgekeerd. De Katholieke Kerk lag toen boven de gereformeerde onder "Anno 1674 den 3Juni als wy onse Kerck weder in gebruyck bekomen hadden, hebbe het eerste kind wederom door 'th.Sacrament des doops j.c. gemeente ingelijfft", tekent de predikant van Zeddum aan, nadat hij gedurende de bezettingstijd geen enkel doopsel had genoteerd. 37/ "Dit jaer in de Franschen Tijd afgenomen" zegt die van Lathum in 1673, waarin hij maar één doopsel opschrijft. 38/ "Met den overloop der Francoisen ende de Papisten de kerck ingenomen hebbende synder weynch of feen hij ons getrouwt, dan hebben verscheiden volgens lantsplaccaet van dien welcke van den Papen getrouwt waren Anno 1676 en '77 hertrouwt", laat de predikant van Didam weten. 39/ "Dit en de volgende jaren onder de Fransche regeringe sijn veel kinderen van de papen en munnicken gedoopt", zegt hij in het doopboek, waar hij in 1673, het enige jaar dat bepalend is omdat het geheel in de bezettingstijd viel, slechts drie doopsels noteert. Natuurlijk, de katholieken kwamen in deze jaren bij dopen en trouwen niet bij de predikant, waarmee het grootste percentage der dalingen reeds verklaard is, doch de cijfers zijn zo gering geworden en nemen terstond na de bezetting weer zodanig toe - terwijl dan toch het dopen bij de predikant door katholieken niet meer geschiedt - dat hierin niet de volledige verklaring ligt. 40/

Er was nog een vrij groot percentage der bevolking, wier keuze bepaald werd door machtsfactoren en onder dit deel hebben de paupers zeker het hunne toe bijgedragen.

Hieruit blijkt wel hoe beduidend de invloed der machtsverhoudingen in het graafschap Bergh moet zijn geweest. Het religie-aspect dat dit gebied thans nog vertoont, is het meest opvallende verschijnsel dat als blijvend gevolg van deze machtsverhoudingen aanspreekt.

Bronvermelding.

- 1/ A.H.B. Inv. No. 715
- 2/ A.H.B. Inv. No. 63
- 3/ idem
- 4/ A.H.B. Inv. No. 715
- 5/ A.H.B. Inv. No. 63
- 6/ A.H.B. Inv. No. 1170 fol. 88 verso
- 7/ A.H.B. Inv. No. 19
- 8/ A.H.B. Inv. No. 92
- 9/ Archief N.H. Kerk `s-Heerenberg no. 1 bl. 84
- 10/ G. Brom: Archivalia in Italië no. 36
- 11/ A.H.B. Inv. No. 52
- 12/ A.H.B. Inv. No. 1935
- 13/ L.J. v.d. Heyden: De Parochie Didam bl. 22
- 14/ Notities Hofman
- 15/ idem
- 16/ Archief N.H. Kerk `s-Heerenberg no. 1 bl. 105
- 17/ A.H.B. Inv. No. 49
- 18/ idem
- 19/ A.H.B. Inv. No. 3298
- 20/ Archief N.H. Kerk `s-Heerenberg no. 1 bl. 21
- 21/ idem bl. 54
- 22/ idem bl. 70
- 23/ idem bl. 92 e.v.
- 24/ Gegevens van pater F. v. Hoeck S.J.
- 25/ Archief N.H. Kerk `s-Heerenberg bl. 187, 192, 196
- 26/ idem bl. 203
- 27/ A.H.B. Inv. No.50
- 28/ A.H.B. Inv. No. 812
- 29/ A.H.B. Inv. No. 50
- 30/ A.H.B. Inv. No. 869
- 31/ Archief N.H. Kerk `s-Heerenberg no. 1 bl. 222
- 32/ A.H.B. Inv. No. 869
- 33/ Archief N.H. Kerk `s-Heerenberg no.1 bl. 228
- 34/ idem
- 35/ A.H.B. Inv. No. 3584
- 36/ Archief N.H. Kerk Didam
- 37/ Doop- en trouwboeken Zeddum (R.A. Arnhem)

- 38/ idem Lathum (R.A. Arnhem)
- 39/ Idem Didam (N.H. Kerk Didam)
- 40/ A.G. v. Dalen: Protestantisering en recatholisering
(A.A.U.73-1)

X. Collatie en Beroep.

"Alsoe onse ernstlicke meyningh ende wille is dat den predicant by ons 't lest aengesteld aldaer sal blyven, ende synen dienst doen, soe ordonneeren Wym U, dat ghy denselven mit alle middelen sult maintrneren ende alle assistantie doen, want wy niet en verstaen, dat yemandt sich daermit heeft te moyen, als wy alleen wesende collater van de pastorie aldaer, daerom wilt geenszins toelaten, dat hier tegens iet voorgenomen off gedaen worden". 1/

C'est le ton, qui fait la musique. De melodie van deze acte klonk eveneens in 1635 bij de collaties op Johannes Hertogenraedt die na het overlijden van Christianus Villanus, predikant te 's-Heerenberg, met de pastorie werd begiftigd.. "Soe ist dat wy rapport gehadt hebbende van de nutheyt ende ervarenheyt van Joes Hertogenraedt gelyck wij doen mits desen tot predicant ende kerckendiener van onse stad 's-Herenbergh hem gevende volcommen last, macht ende authoriteyt den voorss. kerckendienst nu voortaan aen te vangen, waer te nemen, wel ende getrouwelick te bedienen." 2/

"Alsoo onder andere beneficien by onse godtselige voorheeren Graven toe den Bergh gefondeert dat ons Jus Patronatus laicalis van pastoryen, soe in onse kercke toe den Bergh als toe Seddam ende Netterden tanquam verus is sompeterende ende die tegen woordiger Predikanten deselve Pastoryen usurperende van ons noch gene collatiebrieven gelicht hebben gelyck sy voer desen hadden behooren te doen, soe ordonneren Wy U hiermit wel expres, dat ghy deselve sult vermaenen sulx noch te doen ende tot dien eynde haere naemen ende toenaemen overseinden, om deselvo noodige collatiebrieven op hun lieden respectivelyck te depescheren. U mede wel expresselyck belastende voortaan geene predikanten meer in onsse voerss stadt noch in U landtdrostamt tadmitteren noch selver permitation te gedoegen, sonder dat u onse behoirl. brieven van Collatie eerst sullen gebleken wesen." 3/ Aldus een order aan de landdrost op 27 Dec. 1630.

"Wat soude dan ons recht van beroep wesen?", vroeg een lid van de Kerkeraad in 1666 toen het collatie-recht van de graaf weer eens geaksentueerd werd. "Als ghy luiden wilt absoluut recht van beroep hebben, wat soude dan die Collatie van den Grave wesen?", repliceerde de raadsheer dr. Willem Goseman hierop. 4/

En daarmee was de onverenigbaarheid gesteld van twee beginselen die, konsekvent toegepast, niet met elkaar vernoemd konden worden: enerzijds het vrije recht van beroeping door de gereformeerde

gemeenten, anderzijds de collatie of begiftiging van de pastorieën berustend op het patronaatsrecht.

Vóór graaf Albert had het huis Bergh zich voor zijn oude patronaatsrechten over de nu gereformeerde kerspelkerken weinig of niet geïnteresseerd. De graven Herman en Frederik waren Spaanse krijgsoversten, wier interesse voor het graafschap Bergh geheel anders gericht was dan die van hun neef en zoon. Voor hen was het slechts zaak het Berghse gebied materieel te redden van de gevolgen van de oorlog. De gereformeerde Kerk interesseerde hen niet in 't minst. Als de oorlog hoe dan ook geëindigd zou zijn, zou het grafelijk Huis in zijn oude rechten hersteld worden, voor hen een *conditio sine qua non*. De geusurpeerde heerschappij der Staten zou in hun gebied te niet gedaan worden en daarmee die van de door hen geïmporteerde Kerk. Geheel anders moet de instelling van graaf Albert zijn geweest.

Hij, jongere generatie, beseftte dat de heerschappij der Staten binnen afzienbare tijd nog niet en misschien wel nimmer zou verdwijnen. Het verloop van de strijd tegen Spanje gaf daar weinig hoop op. Het interesseerde hem daarom wel wat er op kerkelijk terrein gebeurde. Hij wilde de oude patroonaatsrechten handhaven om, wanneer in de toekomst de verhoudingen zich nog eens gewijzigd zouden hebben, ze voor zijn Huis te redden. Het recht van patronaat dat op het ogenblik niet meer is dan een collatie-recht, dat wil zeggen de patroon heeft geen ander recht meer dan enkel het pastoraat te vergeven.

De goederen immers, die tot de pastorieën behoorden, werden door Gedeputeerden van Zutphen beheerd. Het oude patronaatsrecht echter ging van het beginsel uit dat de pastorie en de daarbij behorende goederen en inkomsten, het eigendom van de patroon waren. Als onder patronaatsrecht dus iemand met de pastorie begiftigd werd, kon hij er terstond het vruchtgebruik van genieten in afwachting van de bevestiging en zending door de kerkelijke overheid. Bij collatierecht echter behoorden de goederen aan de kerk, zodat begiftiging door de collator geen andere betekenis had dan die van een voordracht aan de kerkelijke overheid, zij het dan een voordracht met een voor die overheid bindend karakter.

Doordat de kerkelijke goederen gekonfiskeerd waren en gedeputeerden ten dienste van de Kerk als bezitters optraden, was het patronaatsrecht van het Huis Bergh dus eenvoudig collatierecht geworden. Maar al had het niet de waarde meer van vroeger, graaf Albert hield er aan vast omdat hij de rechten van zijn Huis niet verloren wilde laten gaan. In de

eerste plaats niet omdat er nog altijd een wending in de bestaande verhoudingen kon komen waardoor én staatkundig én kerkelijk de situatie gewijzigd zou worden, in de tweede plaats niet omdat hij er invloed op wilde uitoefenen wat voor personen er als predikanten in zijn graafschap kwamen.

Dit had tot gevolg dat het uit was met de heerschappij van de Classe die tot dan toe de predikanten had aangesteld, althans daar waar nog geen gemeenten waren geconstitueerd. Waar dit wel het geval was - in 's-Heerenberg en vermoedelijk ook in Gendringen - oefende de gemeente haar recht van beroeping uit, doch ook daar kwam dit veelal neer op de aanstelling van een kandidaat die de inspectores Classis wensten.

Op 24 Januari 1631 reeds werd er naar de lastgeving van 27 Dec. 1630, hierboven meegedeeld, gehandeld. "Alsoo Joachimus Grappenes over eenige jaeren voir Predicant ende kerckendiener van onse heerlicheit Etten is aengestelt, ende dat wy als wesende verus Collator van de voorss. kerckenddiene willen continueren, soo ist dat om dese ende andere goede consideratien wy den voorss. Joachimus Grappenes predicant ende kerckendiener van onse heerlicheit Etten hebben gecommitteert gehalden ende de novo aengestelt, gelyck wy hierbevorens gedaen, waer te nemen ende te bedienen. " 5/
Nieuw aangestelde predikanten kwamen er evenmin meer zonder voorgaande collatie af. "Alsoo door 't affsterven van Joannes Rocklingius, Predicant ende Kerckendiener van onse heerlickheit Gendringen, dese plaetse alhier is coomen te vaceren, ende dat wy mits ons dat Jus patronatus laïcalis is competerende, deselve aen eenen anderen bequamen persoon willen benifitieren, soo ist dat wy rapport gehadt hebbende van nutheit ende ervarenheit van Theodorus Tholenius, denselven hebben geconfereert, aengestelt ende gecommitteert, gelyck wy doen craft deses tot Predicant ende kerckendiener van onse voorss. heerlickheit Gendringen hem gevende volcommen last, macht ende autoriteyt den voirss. Kerckendienst, nu voortaan aen te vangenn enz."6/

Zo luidde het in een acte van 25 febr. 1631. Wat later n.l. op 25 Mei 1631 volgt de collatie te Didam: "Alsoo de pastorye in onsen kerspel Didam tegenwoordich is vacerende, overmits 't departement van den lest gewesene predicant aldaer, ende dat wy mits ons dat Jus pratronatus laicalis daeraff is competerende, deselve aen eenen anderen bequaemen persoene willen confereren, soo ist dat wy door de

recommandatie van welgeborenen onsen vrundlicken lieven Vetter Willem Henrick Graff tot Bentheim ende Steinvorden Arnoldus Piffemaecker van desselfs bequaemheyt, geleertheyt ende geschicktheyt (geinformeert) denselven mitte voorss. pastorye begiftigt hebben gelyck wy tanquam verus collator doen crafft deses." 7/

Ongeveer gelijkloidend zijn acten ven collatie op Vincentius Schultgen te Netterden de 2 Juli 1632 en Petrus Steyardus te Westervoort op 18 nov. 1635. 8/ Die van Wilhelmus Rocklingius als opvolger van Joachim Grappenitz te Etten op 10 Juli 1638 is van dezelfde inhoud. 9/

Zelfs in tijdelijke voorzieningen wenste de graaf te worden erkend.

"Aengesien Theodorus Tholenius, kerckendiener van de kercke onsser heerlyckheyt Gendringen nae Venlo is gesonden, om aldaer den kerckendienst waer te nemen ende dat wy niet en willen consenteren dat iemandt anders sonder ons voirweten off consent den kerckendienst in absentie van voorn. Theodorus Tholenius soude bedienen, soe sullen supplten - d.i. de gemeente Gendringen - ons ierdaechs eenige persoenen moegen voorstellen en recommanderen, opdat wij daeruyt moegen kiezen alsulcken kerckendiener als wij daertoe goet sullen vinden om denselven mit onse absolute brieven van Collatie te begnedigen."10/

De graaf wil voor de gereformeerde gemeente dezelfde wijze van doen, als bij de voorreformatische kerspels gebruikelijk was en in de katholieke kerken van andere bezittingen, tot zijn erfdeel behorende - o.m. de heerlijkheid Boxmeer - nog bestond. De gemeente mag een voordracht doen - een voorreformatisch recht waaruit het beroep van predikanten is voortgekomen - waaruit de patroon, zo hij zich ermee verenigen kan, kiest, zodat de kerkelijke overheid praktisch niets anders meer had te doen dan de begunstigde de kerkelijke zending te geven. In principe had de geestelijke overheid wel het recht deze zending te weigeren, doch in de praktijk kon dit, wilde zij een scherp konflikt riskeren, niet toegepast worden. De toon van 's graven collatie acten is dan ook die van iemand, die dit recht van de kerkelijke overheid niet kent. De gecollationeerden krijgen van hem "volcomen last ende autoriteyt de kerckendienst waer te nemen". In latere brieven heet het echter "midts sich praesenterende daer 't nue gebruycklyck is". Maar daar heeft dan ook heel wat voor moeten gebeuren, want de Classe Zutphen riskeerde wel conflicten en heeft er ook niet lang op hoeven wachten. Reeds in 1635 al bij de vacature te 's-Heerenberg toen Johannes Hertogenraedt de collatie verkreeg. Het beroep der

gemeente werd uitgebracht op Henrick Westhaven, een zoon uit de burgerij. 11/ Maar de nieuwe predikant werd Borchardus Lohmeyer. Dit zijn de feiten!

En meer is er niet bekend. Doch het is genoeg om daarachter een konflikt te vermoeden waarin collator, gemeente en Classe partij waren en de Classe overwinnaar bleef.

Een stuk van 28 Mei 1636 is het besluit van een conflict over Westervoort. Een uitspraak van het Hof: "Gehoort in den raede Bernardo Spaneo, dienaer des Godlycken voorts tot Doesborg, deputato Classis Zutphaniensis ende die geenige die van wegen die van Westervoort syn erschienen volgens aenschrijvens gedaen den Richter ter voorn. plaetsen den 25 en deses, noepende 't verschil over die beroepinge Georgij Joerlingij tot Predikant aldaer instede Joannis Vencentij, onlangs overleden, is en wort verstaen, dat die proclamatie van den voorn. Joerlingie haeren voortganck sullen gewinnen gelyck oock almede d'Insegeninge op Pinxtermaendach. Tenwaere ondertusschen de heere Grave Albert toe den Berge ofte Imandt anders desen Hove bestendig quaeme te doceren 't recht van collatie der pastorie tot Westervoort voorn. te hebben" 12/

Op 18 nov. 1635 was de acte van collatie gegeven op Petrus Steyrdardus. 13/

Er had zich dus ook hier, zo blijkt wel uit de uitspraak van het Hof, een konflikt tussen graaf van den Bergh en Classe afgespeeld. De Classe won het pleit doordat het patronaat van de graaf van den Bergh een omstreden kwestie was, vanouds al. De graaf of iemand anders diende eerst zijn recht te bewijzen alvorens hij het kon uitoefenen. Iemand anders: dit was dan de bezitter van het huis Bingerden onder Angerlo, die het patronaat over de Westervoortse kerk bezat, als leen van de Aartsbisschop van Keulen. 14/

Het Aartsbisdom had al sedert eeuwen het Huis Bergh de kerkgift hier bestreden.

Te Didam had de opvolging van Piffemaecker door Theodorus Brassicanus in 1638 ook al weer aanleiding tot moeilijkheden met de Classe gegeven. Als de graaf zich aan het advies van de Classe gehouden had, zo is de inhoud van een brief, was het met Brassicanus nooit zover gekomen. 15/ Waaruit wel volgt dat deze predikant óf door de graaf óf door de Classe na enige jaren is weggewerkt, omdat hij voor een van beide partijen ongewenst was. Hij is van onrechtzinnigheid verdacht, met "Lutherye" besmet. 16/ Hij zal dus wel

een gunsteling van de graaf zijn geweest, die bij de Classe geen genade vond.

De Classe greep elke nieuwe beroeping aan om tegen de graaf in het krijt te treden. Het vertrek van Borchard Lohmeyer in 's-Heerenberg gaf aanleiding tot een zeer scherp conflict, dat wederom tot een proces voor het Hof uitliep. Het is wel duidelijk dat, als de inspectores Classus hier niet als scherpstrijpers opgetreden waren, collatie en beroep in volkomen harmonie verlopen zouden zijn.

De gemeente n.l. kreeg van de graaf op haar verzoek, dat de collatie niet gegeven zou worden vóór er een beroep was uitgebracht. 17/ Met andere woorden indien de gemeente een voordracht deed, zou de graaf daaruit een keuze voor de collatie doen.

Op 12 Oct. 1652 werd een voordracht van vijf gemaakt, namelijk Ds. Henricus Keitwerdius te Keken, Adolf van der Marck op huize Dorth, Henrick Clapbouwer te Warnsveld, Bernardus Decanus te Ruurlo en Theodorus Cornelli ab Angelis te Didam. De "Bitteren vogel" te Didam stond dus als nummer laatst op de voordracht, ongetwijfeld de kandidaat van een stroming in de gemeente die de harde anti-papistische kant uitwilde, maar even zeker op een keuze-plaats gezet, waardoor duidelijk te kennen was gegeven dat deze stroming niet de boventoon voerde en men de graaf het niet moeilijk wilde maken de collatie te geven, met inachtnaam van het recht tot beroep der gemeente.

Op 9 Dec. 1652 evenwel verschenen twee der drie inspectores Classis op de vergadering van de brede kerkeraad en verkreeg ab Angelis de meerderheid van stemmen, zodat op hem het beroep werd uitgebracht. 18/

Wat de heren der Classe bewoog blijkt enige tijd later bij een gelijksoortig geval te Gendringen, naar aanleiding waarvan in de Classe werd bepaald: "dat alle kandidate ende oock selfs alle predikanten deses Classis, die verplaets soecken te worden so directe als indirecte eenige collation buyten kennisse des E.Classis off Insp. sullen commen te versoecken off eenige stemmen van die ledemaeten der Gemeente tsy directe als indirect, als gesyt voortaan van nu aff voor inhabil verclaert worden om tot soodaane plaetse gepromoveert te worden ende soo eenige Gemeente hierinne quaeme te pecceren tegens kerckenordre, sullen dieselve hierover van E.Classis nae gelegenheyt van saecke geconfuseert worden." 19/ Er was een predikant nodig, niet alleen bekwaam om te leren, maar meer nog om te regeren, een die in

staat was alle tegenstrevers "den mont te stoppen", werd bij diezelfde gelegenheid geschreven. Een potentaat dus. De heren gaven hier dus duidelijk te kennen waar het hen om begonnen was. Niet zo zeer om het vrije beroepingsrecht der gemeenten, o hemel neen, als wel om via dit recht, dat ze zeiden te verdedigen, de collatie tot een zinloze formule te maken, ja, ze eenvoudig van tafel te vegen. In 's-Heerenberg wenste men ab Angelis niet, noch de gematigde elementen in de gemeente, noch de graaf en zijn raadslieden.

De laatsten zaten in een impasse. Ab Angelis of een ander. Doch van de vier anderen die de gemeente op de voordracht had gezet, kwam er geen meer voor in aanmerking. Zij zouden zich stellig de afkeuring van de Classe op de hals hebben gehaald. De graaf gaf de collatie aan Petrus Steyart, predikant te Lathum, dezelfde aan wie in 1635 de collatie te Westervoort was gegeven. Maar ongelukkig kon zijn persoon de gemeente in 't geheel niet bekoren. Zijn preken waren uitgesproken slecht, terwijl hij een mismaakt manneke was met een uiterlijk "daer men kinder met toe bedde jaegen soude", schreef een der grafelijke raden. 20/ De Classe dwong hem zijn acte van collatie te "denuntieren" hetgeen de zaak nog verder op de spits dreef. Tenslotte gaf de magistraat der stad de doorslag door de graaf te adviseren de collatie toch maar ab Angelis te geven, op belofte dat hij "int minst niet sal voornemen dat onsen gen.heeren mocht preiudiceren." Het is vrij zeker een advies dat uitgegaan is van de gereformeerde leden van de magistraat, mensen van de gematigde en meer politiek georiënteerde richting in kerkeraad en gemeente, die geen andere mogelijkheid zagen om én het grafelijk prestige én het principe van het beroepingsrecht te redden.

Overeenkomstig dit verzoek kreeg ab. Angelis op 26 Jan. 1653 zijn aanstelling.

Zijn vertrek uit Didam veroorzaakte daar een nieuw en nog scherper conflict. Op 15 Juli 1653 kreeg, op verzoek van Nicolaas Valck, een rechtsgeleerde te Zevenaar die voor de graaf van den Bergh wel als zaakwaarnemer was opgetreden, diens neef Herman Valck, "sieckentrooster" te Doesburg, de acte van collatie. 22/

Er leek geen wolkje aan de lucht. De begunstigde had de instemming der gemeente, terwijl er van 27 Juni 1653 een resolutie van het Hof was afgekomen, waarbij de graaf was gehandhaafd, "gestijft ende gesterckt dat deselve habilem et gratum presentere ter plaetse daer het behoort. 23/ Ter plaatse waar het behoorde zijn collatie-acte

presenteren: dat was bij de Classe, of de gedelegeerden daarvan, de inspectores. Dit nu was het grote bezwaar. De Classe toch had zich van stond af aan tegen een beroep op Valck - men schreef doorgaans Falck - verzet. Om welke reden staat niet vermeld, doch we kunnen ze, gezien de feiten, achteraf wel achterhalen. Hij behoorde n.l. niet tot de figuren die de Classe in Didam wenste, geen man zoals ab Angelis, die er op uit was het de roomsgezinden zo lastig mogelijk te maken. De graaf wenste evenwel in de dienst geen ander toe te laten dan die wie hij op verzoek der gemeente de collatie wilde even. Hij gebood zijn scholt, Willem Kerckwyck, de kerk gesloten te houden voor ieder die er dienst wilde doen zonder door hem te zijn geautoriseerd. Met andere woorden: indien de Classe een predikant zond om de dienst waar te nemen zonder de graaf hierin te kennen, kwam deze er niet in. De reactie hierop was dat de substituut-momber van het Hof, Jan Kelfken, met een afdeling van 50 soldaten, te Didam verscheen en de koster gelastte de eerstkomende Zondag de kerk te openen voor iedere predikant of porponent die door de Classe gezonden werd en dit "by pene van hoogste straeffe". De scholt werd gevankelijk naar Arnhem gebracht ter zake dat hij het uitoefenen van de Gereformeerde Godsdienst had verhinderd. Hoog te paard gestegen, protesteerde graaf Albert per omgaande post. Op 's graven territorium had de substituut-momber recht noch reden een "mandement-penael" af te kondigen omdat hier 's graven soevereine rechten aangetast werden, temeer niet daar van zijnentwege nooit geweigerd was orders van het Hof te publiceren. Door eigener autoriteit op te treden, zonder het grafelijk gezag erin te kennen, ging Kelfken zijn boekje te buiten. Als hij procederen wilde, moest hij het ook niet tegen de scholt doen, die slechts een ondergeschikte was, doch tegen hem, de graaf zelf, de opdrachtgever en verantwoordelijke man. Wilde men bewijzen voor zijn goed recht, hij kon ze vanaf 1465 leveren. Daaruit kon men zien dat de graven altijd het collatie-recht hadden uitgeoefend en dit eveneens bij de aanstelling van de predikanten Brassicanus, Willichius en ab Angelis was geschied. Aan Herman Falck was de collatie-acte gegeven. Hij was naar vorm en vereiste aan het Classicaal bestuur gepresenteerd, er was tegen zijn leer en leven niets ingebracht, zodat men hem de kerkelijke institutie had te geven. Dit geharnast betoog sloeg in. Het Hof desavoueerde zijn substituut-momber door Kerckwijck terstond vrij te laten, doch probeerde nog diens figuur te redden met de eis van f. 140,- schadevergoeding

wegens "kosten van vacatiën" en f 23,- voor de cipier op de Sint Janspoort wegens geleverde kost en logies. 24/ Een nieuw protest van de graaf was het gevolg, doch daarvoor wenste het Hof toch niet te wijken. Er werd bedreigd met executie op Kerckwijcks goederen hetgeen echter op verzoek van graaf Albert werd uitgesteld totdat omtrent de kwestie van het collatie-recht uitspraak was gedaan. Toen met de hierboven vermelde sententie van 27 Juni 1653 de uitspraak ten voordele van de graaf was gevallen, deed deze de heren verstaan dat deze schadevergoeding niet door Kerckwijck maar door de Classe, als verliezende partij, diende te worden betaald.

De Classe echter gaf zich niet gewonnen. Op 30 Arril waren de drie inspectoren naar Didam getrokken waar een hunner, ds. Lambergius, de predicatie hield z.g. om de gemeente tot kalmte aan te manen, in werkelijkheid meer om ze over te halen naar het standpunt van de Classe. De heren hebben klaarblijkelijk gemeend dat het hun gelukt was, immers diezelfde week nog ging er een brief van de Classe naar het Hof, waarin gezegd werd dat de kerk van Didam vrij van collatie was. De heren inspectoren hadden zich dit blijkbaar te Didam door enige medestanders van de Classe laten aanpraten, gaarne gelovende en zich willende overtuigen, van wat zij hoopten en wensten. Het Hof trapte er natuurlijk minder gemakkelijk in en wenste, gelijk van zelf sprak, de andere partij te horen. Enige tijd later kregen de eerwaarde broeders een verzoek van het Hof op een deductie van de graaf van den Bergh, van repliek te dienen. Het resultaat was de sententie van het Hof van 27 Juni 1653 waarin graaf Albert's recht werd erkend. Daarop gaf de graaf Herman Falck een officiële acte van collatie, waarmee hij zich presenteren moest "ter plaetse, daer het behoort." Maar die "plaetse" bleef voor hem afgesloten terrein, althans met zijn acte van collatie. De gemeente mocht klagen dat ze in nood kwam, vaak geen dienst had, de armenbedeling spaak liep en de kinderen niet gedoopt werden, tal van mensen tot de "paep tot Zevenaer" gingen; richter Heisgen van Didam mocht persoonlijk naar Zutfen gaan om de heren te verzoeken de zaak af te doen, aangezien het toch wel vast stond dat Valck rechtens de collatie bezat; de heren bogen niet. Wanneer het Hof uitdrukkelijk bevel gaf zou ze de kerkelijke institutie verlenen, eerder niet. De heren hadden n.l. de zaak, op grond van nieuwe gegevens, die zij meenden te bezitten, wederom aanhanging gemaakt, hopende de gemeente achter zich te krijgen. Op 15 Oct., nadat ze bevonden hadden dat men in de gemeente steeds

recalcitranter werd, trokken de inspectores nog een au grand complet naar Didam.

Na de dienst, waarin bij de predicatie de kwestie nog eens als een principiële zaak uiteengezet was, riepen de heren de leden één voor één in een "caemaerken" bij zich, doch deden, ondanks deze intimidatiepoging, de bevinding op dat acht hunner de houding van de Classe goedkeurden en de rest zich onomwonden achter het beroep op Valck schaarden.

Acht van de waarschijnlijk ruim veertig, gesteld dat de lidmatenlijst die ds. Wilichius heeft nagelaten met 87 lidmaten juist was, een getal dat sinds diens vertrek in 1648 wellicht nog wat hoger was geworden. 25/ Vermoedelijk zijn alleen de mannen in het "camerken" geroepen, was dit niet het geval dan zou de uitslag voor de inspectores nog teleurstellender zijn geweest. Een resultaat dat wel getuigt van een onafhankelijke houding der gemeente tegenover de pressie van de Classe. Maar in Didam waren er dan ook nogal wat mensen onder, die tot de maatschappelijke groep behoorden waar men op toespitsen der tegenstellingen niet gesteld was, adel zoals de van Broeckhuysens, de van Aerde's, de van Beringens, de Dunnewolts, verder middenstand als de Roelants e.a. in het algemeen mensen, die niet gewend waren het gezag der predikanten zonder meer te overschrijven.

Op 23 Nov. 1653 kwam de resdutie van het Hof af waarbij de graaf van den Bergh bij provisie gehandhaafd werd in zijn recht, dat wil zeggen dat er van een herziening van de sententie geen sprake kon zijn zolang de tegenpartij geen deugdelijker bewijzen aanbracht voor zijn gelijk. Met andere woorden wat de Classe nog weer had aangevoerd, was te licht bevonden. Heren, zo was de tendens, ge kunt er wel mee ophouden, wij aanvaarden uw argumentatie niet als ter zake doende. De order ging er dan ook bij Valck de institutie te geven. Nòg bleef de Classe in verzet. Op de buitengewone Classevergadering voor deze gelegenheid gehouden, vond Valck de heren in zulk een verstoorde stemming dat hij zijn acte van collatie niet durfde presenteren. Ze gaven hem te kennen dat ze niets tegen zijn persoon hadden, doch dat hij van zijn acte van collatie moest renuntiëren. 26/ Men wendde zich opnieuw met bezwaren tot het Hof, doch kreeg ten antwoord dat de raden bij hun besluit bleven. Maar nog gaf de Classe zijn verzet niet op en antwoordde dat, aangezien de resolutie provisioneel was, de zaak disputabel bleef. Formeel natuurlijk juist doch, gezien de onmogelijkheid van nog gronden ter bestrijding te kunnen aanvoeren,

in feite zonder zin. Het antwoord was een bits eenregelig briefje waarvan de korthed de verstoordheid der heren van de tegenpartij was gesteld. Met andere woorden wilt ge een nieuw process, goed, maar weet dan wel wat ge begint.

Toen is de Classe gezwicht en hebben de inspectores Valck "nae Kerckenordre" in zijn dienst bevestigd, maar niet nadat hij schriftelijk getuigde door het aannemen van de acte van collatie, vóór hij bevestigd was, tegen deze "Kerckenordre" gezondigd te hebben. Men had dit konflikt ternauwernood gehad of te Gendringen doemde er weer een op. De predikant Andreas Woghius was in 1654 gestorven doch, aangezien zijn weduwe het "annum gratae secundum morem ecclesie" nog genoot, had de gemeente met het beroep geen haast. Zolang dit jaar niet om was kon men om financiële redenen toch geen andere predikant in de gemeente halen en werd de dienst "secundum morem ecclesie" door buurtpredikanten waargenomen.

Op het grafelijke Huis had men een geschikte kandidaat n.l. Everhart Beckinck, zoon van een grafelijke beambte onder Varsseveld. De vader zag zijn zoon graag op deze plaats. Hij en ambtman Michael van Herten polsten onder de leden der gemeenten eens hoe een kandidatuur van de jonge Beckinck zou worden opgevat, waarbij ze bevonden dat een beroep op hem, geen onbekende in Gendringen mede doordat hij als proponent de dienst wel zal hebben waargenomen, bij een beroep de meerderheid stellig halen zou. In deze wetenschap werd hem de akte van collatie al vast gegeven, echter zonder dit publiek te maken. De vader, als gereformeerde beter wetende, welk een tegenstand men én in de gemeente én heel zeker bij de Classe zou oproepen bij ontijdige openbaarmaking der collatie, kon wakker maken, had op deze geheimhouding aangedrongen. Behalve Beckinck immers gingen er in de gemeente ook stemmen op voor andere kandidaten n.l. Bernardus Decanus, predikant te Ruurlo, Hieronymus ter Sluys te Angerlo en ab Angelis te 's-Heerenberg. Ambtman van Herten, vrezende dat lang wachten wel eens leiden kon tot een beroep op een hem minder gewenste kandidaat - b.v. de 's-Heerenbergse predikant die hij genoegende - spoorde de gemeente wat meer spoed aan. Men bleek wel geneigd over een beroep dadelijk te beslissen, op dat ogenblik ongetwijfeld nog ten gunste van Beckinck, doch men had het bezwaar dat de Kerk dan acht maanden voor een dubbele financiële last kwam te staan, n.l. het uitbetalen van het volle "annum gratiae" aan Woghius weduwe en het salaris van de predikant. De gemeente zou het voorstel

doen om garant te blijven, dat de beroepene gedurende deze periode "clageloos" zou zijn met andere woorden voor hem een regeling gedurende deze acht maanden te treffen. Met dit voorstel in handen ging men naar het Classicale bestuur om hiermee te overleggen dat de gemeente naar een "bequaem persoon - in ministerie ervaren - tot den meesten dienst der kercken en des Classis", zou omzien. 28/ Doch dit had nu juist het resultaat dat men had willen voorkomen. In de Classe kreeg men argwaan. Vanwaar deze plotselinge haast en vanwaar die edelmoedigheid én bij de gemeente én bij de kandidaat voor het beroep. Bij de eerste, die zich immers acht maanden lang een extra last getroostte, bij de tweede die gedurende deze periode natuurlijk geen volledig salaris kreeg, in elk geval maar moest zien wat er van kwam. De conclusie was snel getrokken: hier was een afspraak gemaakt, er waren stemmen geronseld terwijl het reglement van "kerckenordre", in 1653 in de Classe vastgesteld, het zo streng verbood, vóór de Classe of Inspectores ervan in kennis waren gesteld en hun goedkeuring eraan verleend hadden. Gezamenlijk trokken de inspectores naar Gendringen, waar ze in de vergadering van de brede kerkeraad het beroep op Bernardus Decanus met op één na algemene stemmen, wisten door te drijven. Beckinck als "inhabel" van de kandidatenlijsten geschapt, ab Angelis werd genoodzaakt zich terug te trekken, terwijl verder als aannemelijke kandidaten de predikanten van Zelhem, Almen en Hengelo op de nominatie werden gezet, die men de graaf van den Bergh zou toezenden met verzoek de collatie aan Decanus te geven.

Met op één na alle stemmen. Het roept het beeld op van verkiezingen bij dictaturen: met 99% stemmen vóór en één tegen.

De historie heeft het verslag bewaard hoe het resultaat werd verkregen. Inspector ds. Claphouwer had de vergadering gevraagd of er ook iets was gedaan dat in strijd was met het door de Classe vastgestelde artikel van 1653, welk artikel werd voorgelezen. Het was niet door Beckinck geschied maar wel door diens vader en de ambtman, zo bleek uit de antwoorden. Daarna hebben de inspectores de aanwezigen ieder afzonderlijk een verhoor afgenomen over wat er gebeurd was. Jan van den Sande, Dirck thoe Boeckhorst, Frans Gielkens, Bartolt Bosboom, Wanner Imminck, Henrick Weeninck en Lambert Bruyll erkenden, hetzij door Beckinck's vader, hetzij door of namens de ambtman, gevraagd te zijn hun stem aan Beckinck te geven. Willem toe Boeckhorst, Wessel Spaen, Filips van Raesfelt, Aloff

Gerrits, Jan Camermans, nog een Willem thoe Boeckhorst, Dirck Spaen en Salomon Levi ontkenden het. Men ziet het: in de brede kerkeraad was Beckinck al bij zeven van de vijftien stemmen geweest en zou hij het bij verdere stemmingen over meerdere kandidaten stellig hebben gehaald.

De inspectores hebben "staande voor Gode aenschyn" hierop de gemeente "geconfuseert" tegen "kerckenordre" te hebben gezondigd. 29/

Daarop was met, op één na, algemene stemmen ds. Decanus uitverkoren en de collatie op Beckinck verklaard als "streckende tot suppl. groten naedeel en privatie van 't olde regt de kercke toekomende in 't nominieren ende beroepen."

Het conflict was er en 't proces volgde. De Classe betoogde dat bij de beroeping en benoeming van voorgaande predikanten Rocklingius, Tholenius en Woghuis nimmer van collatie-recht was gebleken. Bij de beide laatsten was de acte pas achteraf gegeven. Het collatie-recht was in strijd zowel met de "kerckenordre" als met het vrije beroepingsrecht der gemeente. De graaf van den Bergh was bovendien in gebreke gebleven zijn jus patronatus binnen de gestelde termijn te bewijzen na de desbetreffende Landdagresoluties van 1636 en '37. Als hij het al bezat, had hij het dus verspeeld.

Dr. Temminck bracht daar tegen in dat, wat hier als beroep werd opgedist, het werk van de inspectors was. Dat er bij Rocklingius geen collatie was geweest zei niets. Deze was door wapengeweld te Gendringen gekomen. "Met gewapenderhandt is well meer geschiet, daarvan men in kerckelijcke saken geene consequentie maken mach." De posterioriteit van de acten van collatie op Tholenius en Woghuis vormde het beste bewijs dat de graaf zijn recht handhaafde, zonder er dadelijk een conflict over te scheppen. De graaf heeft zelf de ambtman aan gemeente en inspectores een voorstel laten doen iemand te beroepen, waar hij geen bezwaren tegen had. Daarmee toonde hij ook nu weer zijn goede wil. De Classe daarentegen wilde zo'n, in een geest van samenwerking, geopperd voorstel niet eens in overweging nemen, maar was er enkel op uit het collatie-recht te vernietigen.

Wat het verzuim van graaf Albert betreft: de Landdagresoluties van 1636 en '37 waren hem nooit officieel meegedeeld doordat hij in die tijd geen meester was in het graafschappelijk contact tijdens het bekende conflict met zijn oom Hendrik. 30/ Overigens was dit een besluit van voor de vrede van Munster en dus in deze niet meer toepasselijk

aangezien in het vredesverdrag een artikel was opgenomen inhoudend dat alle maatregelen, tussen 1567 en 1648 genomen, tot gevolg hadden dat men als elkanders onderdanen zouden worden beschouwd. 's Graven's oude rechten konden met tal van belenings- en collatie-acten, hierbij in afschrift gevoegd, worden bevestigd. Zij waren dan ook door het Hof erkend. Als de Classe ze bestreed, tastte zij het gezag van 's lands regering aan. 31/

Een sterk en handig betoog dat de heren van het Hof meer beroeren moest dan de bazige toon waaruit de andere partij sprak. Er werd aan het einde meesterlijk gespeeld op de snaren der controverse, die zelden naar buiten optrad, maar altijd aanwezig was. In de Kerk heerste de theocratische opvatting dat de wereldlijke overheid de dienaar van de Kerk behoorde te zijn, een instelling waaruit ook de strijd tegen collatierechten voortspoot.

Doch de wereldlijke overheid hield de opvatting dat zij een geheel eigen verantwoordelijkheid had, onafhankelijk van de Kerk, al sloot dit geen innige samenwerking uit. In politieke zaken was de Kerk háár onderworpen. Deze beide tegengestelde werelden van gedachten, nooit duidelijk tegen elkaar uitgesproken, beheersten niettemin de verhoudingen tussen Staten en Kerk en vormden in de grond van de zaak de diepere beweegredenen, meestal niet bewust, van het verschil in houding tegenover de katholieken i.c. ook tegenover de collatierechten van de graaf van den Bergh.

Het hof stond aan de kant van de graaf, zo sterk zelfs dat, toen Everhart Beckinck, gedwongen door de inspectores, zijn acte van collatie terugzond, men de Classe de overwinning niet wenste te geven. De raadsheren Vygh en van Wynbergen bevalen de graaf de collatie aan op David Breckevelt, zoon van een grafelijke beampte en Wisch. Hij was in dienst van de Classe Arnhem, zodat voor hem de order van de Classe Zutphen van 1653 niet van toepassing was. Hem konden de inspectores aldaar dus niet dwingen te renuntiëren. Op 4 Augustus 1655 verkreeg hij zijn acte van collatie. 32/

Het jus patronatus van graaf Albert niet meer kunnende bestrijden, gooide de Classe het over een andere boeg. Het beroepen van proponenten en predikanten uit andere Classen, zo betoogde men, was eveneens in strijd met de "kercken ordre" zoals deze in 1653 voor de Classe was vastgesteld. Bovendien was Breckevelt nog te jong en onervaren voor een gemeente als Gendringen met meer dan 300 lidmaten en, waar zoveel onwil heerste tegenover de Gereformeerde

Kerk, "behalven noch so veel andere in 't wilde loopende ende veel van haere jongeluyden over de 22 jaeren out synde niet soo licht haer willen laeten onder 't jock Christi brengen." Er was een man nodig, niet in de eerste plaats om te leren, maar om te refereren en tegenstrevers "den mont te stoppen." 33/

"'t Jock Christi"! Uit de mond van deze kerkpotentaten klinkt het bijna als de taal van de kardinaal groot-inquisiteur van Dostojevski, die zijn van ketterij beschuldigde gevangene vraagt waarom hij de rust is komen verstoren bij hen die de mensen hun vrijheid ontnomen hebben, omdat zij die vrijheid niet gebruiken kunnen. De gevangene was de Heer Jezus zelf.

Het doel is, meende dr. Temminck, de zaak te traineren tot de Landdag een besluit zou nemen, waarbij een aparte regeling zou worden getroffen ten aanzien van katholieke heren die collatie-rechten bezaten. Op zo'n Landdagsresolutie werd aangestuurd. Toen deze er evenwel niet kwam, was de zaak rijp voor een compromis dat, naar het schijnt, onder bemiddeling van Gedeputeerden van Zutphen tot stand kwam. Zij althans verzochten op 19 Jan. 1656 de graaf de collatie te geven op Cornelius Hieronymus ter Sluijs, predikant te Angerlo.

De Classe had daartegen geen bezwaar meer, nu haar kandidaat Decanus zich had teruggetrokken. Bij de gemeente ontmoette hij geen tegenstand nu én Beckinck én Decanus van het toneel verdwenen waren, terwijl de graaf voldaan kon zijn omdat zijn recht erkend was. Alleen het Hof nam met de oplossing geen genoegen, omdat het zijn protegé Breckevelt niet in de steek wenste te laten. De Classe moest nog een genoegdoening geven door toe te staan dat deze proponent de dienst zou waarnemen in plaatsen waar een vacature was, totdat hij een beroep kon aanvaarden. Daarmee was de zaak rond en kon de gemeente de graaf verzoeken de collatie aan ter Sluijs te geven. Hij verkreeg die terstond op 21 Aug. 1656. 34/ Drie en een half jaar had dit scherpste van alle conflicten over collatie en beroep voortgesleept. De dood van Theodorus ab Angelis op 30 Juni 1666 werd het begin van de volgende kwestie.

Op aanbeveling van de wed. van Raesfelt en de raadsheren van 't Hof van Wynbergen, van Braeckel en van Amerongen, gaf de gravin de collatie op de proponent Willem Wachtendorp. 35/ Doch ongeveer tegelijkertijd met deze aanbeveling moet haar een verzoek namens de gemeente hebben bereikt met de collatie te wachten tot de gemeente een beroep had uitgebracht.

De gravin heeft inderdaad ruim drie maanden gewacht alvorens op 6 Nov. 1666 de collatie publiek te maken. Toen vond zij blijkbaar lang genoeg te hebben gewacht en verlangde ze van de kerkeraad beroep op Wachtendorp. 36/ Er zal in de maanden ervoor wel het een en ander gepasseerd zijn wat de kansen van Wachtendorp geringer maakte. Het blijkt dat in de kerkeraad geen eensgezindheid was over de te volgen koers.

Een gematigde groep, waarvan burgemeester Abelen een vertegenwoordiger was, stond er tegenover een aantal leden, waarvan de schoolmeester Sollingius blijkbaar als aanvoerder optrad. De laatste zal wel het lid geweest zijn die met dr. Goseman het door deze meegedeelde gesprek voerde, hierboven vermeld. 37/

De situaie spitste zich dus toe. Richter Otto van Groenen en burgemeester Abelen gingen namens de magistraat naar het kasteel om te verzoeken met het definitieve besluit omtrent de collatie nog wat te wachten. Men moest in elk geval voorkomen dat er een beroep kwam op een figuur zoals de overleden ab Angelis. Door het toespitsen der tegenstellingen werd dit gevaar groter. 38/

In aanwezigheid van twee der drie inspectoren besloot de Kerkeraad een maand later om, als de gravin de collatie zou doorzetten, het op een proces voor het Hof te laten aankomen. 39/ Er werd een nominatie met zes namen gemaakt, twee predikanten n.l. die van Zelhem en Terborg en vier proponenten, waarop Wachtendorp niet voorkwam. Bij sententie van 11 Febr. 1667 stelde het Hof de gemeente bij provisie in 't gelijk inzake haar recht van possessie "vel quasi van een vrije keur van den kerckendienst" behoudens het recht van de gravin haar recht nader te bewijzen.

Hierna werd op 14 Febr. een beroep gedaan op de ons bekende Sebastianus Damman Crusius. Hij kwam acht dagen later te 's-Heerenberg, doch is eerst op 23 Juni in de dienst bevestigd.

De formulering van 's-Hoves sententie was n.l. zo dat de gravin als 't ware uitgenodigd werd, de procedure voort te zetten. Het Hof zocht blijkbaar naar een weg die alle partijen bevredigen kon. Het wilde Wachtendorp, door drie zijner leden aanbevelen, niet in de steek laten en verzocht de gravin op 2 Maart dat, aangezien te 's-Heerenberg de zaak nog in procedure was, de proponent de collatie op Gendringen te geven. De gravin kon dan met goed fatsoen die op 's-Heerenberg terugnemen, zodat de weg voor een vergelijk open was. Doch daarvoor moest natuurlijk weer eerst te Gendringen een en ander geregeld

worden opdat de collatie op Wachtendorp ook hier weer niet tot een conflict leidde. Dit zal de oorzaak zijn dat de bevestiging van Crusius zo lang op zich liet wachten.

In 1670 verkreeg Damman Crusius een beroep te Doetinchem en werd een acte van collatie gegeven op Jodocus Crusius. 38/

Doch de kerkeraad weigerde hem zijn dimissie te geven terwijl hij zelf besloot het beroep niet aan te nemen "van wege den tederen stant van myn gemeynte, die na vele moeyte door Godts genade eyndelyck: doch nieuwelyck tot eenighen wasdom sich begonnen te schicken, alle 't welck met myn vertreck, weder stont te sullen verlooren gaen." Gods genade krijgt ook nog een aandeel in deze wisdom, maar de "vele - d.i. zijn - moeyten" gaan voorop en dit nu een paar jaar dienst van iemand die pas kwam kijken. De man feliciteerde zichzelf met zichzelf. Hij is blijkbaar bezorgd geweest dat een ander het in 's-Heerenberg niet zo zou doen als hij.

Te Gendringen moest thans het beroep op Wachtendonk bij de gemeente aannemelijk gemaakt worden.

Begin Maart 1667 werd ambtman van Herten verzocht hier de gemeente er gunstig voor te stemmen. Hij was er, zich de historie van 1654-56 herinnerend, niet zo gerust op. Hij had er reden voor. "Dat die kerke moet suchen onder die anti-chrislicke tyrannie ende jus patronatus," heeft iemand op de omslag van het betreffende dossier geschreven. Waaruit wel blijkt dat hier weer binnen de gemeente de veel voorkomende scheiding der geesten aanwezig was: enerzijds de gematigde en ook meer politiek georiënteerde leden, die de zaken in overleg en overeenstemming met het grafelijk Huis wilden regelen, anderzijds de mensen die een absoluut vrij beroep wensten.

Uit de gemeente kreeg de gravin twee verzoeken, één waarin haar werd verzocht de collatie te geven op een door de gemeente gewenste kandidaat, een andere om de collatie nog wat uit te stellen. Op het eerste antwoordde zij op 9 Mei 1667 "dat de aenstellinge van een pastoor so haestigh niet en was, omdat de weduwen ordinaris een jaar syn genietende." Ze wilde de gemeente gaarne toestaan enige personen te horen omdat zij niet de intentie had iemand, die onbekwaam of de gemeente onaangenaam was, te promoveren. Maar ze vertrouwde dan ook dat men haar niet haar recht wilde betwisten "ofte ons de maet te stellen aen wien wy dese pastorye soude vergeven." Met verwondering hoorde zij dat er al een keuze van vier of vijf personen gemaakt was, hetgeen strijdig was met haar rechten en ook met de sententie van

1655.

Zij wenste dat de ambtman haar goed op de hoogte zou houden en de gemeente duidelijk zou maken dat "se zich houden in de termen van respect ende gehoorsaamheid ende ons niet preindiceren in onse hoogheid ende jurisdictie" ook niet wanneer inspectores er zich mee komen bemoeien.

Er is dus klaarblijkelijk binnen de gemeente een stroming aan het werk, die het grafelijk Huis voor een fait accompli wilde stellen. De andere richting wenste uitstel, om tijd te winnen en de zaak in vreedzame banen te leiden. Deze heeft overwonnen. Wachtendorp verkreeg zijn beroep. Het feit echter dat hij, jonge proponent, die toch wel ingenomen moest zijn met een gemeente als Gendringen, reeds in 1671 de gelegenheid waarnam te vertrekken, zou er op kunnen wijzen dat hij er veel oppositie ontmoette. Van 3 Dec. 1671 is er een acte van collatie op Rudolphus Loderus. 40/

Doch 27 Aug. 1671 hadden inspectores Classis en kerkeraad verzocht de collatie op Henrick Meyling te doen. 41/ Er is dus een conflict geweest, opnieuw met beroep en collatie als inzet. Loderus is nimmer in de dienst bevestigd. Hoe scherp de kwestie weer gesteld is blijkt wel uit het feit dat, toen tijdens de Franse bezetting de gemeente vroeg Meylings als predikant toe te laten en de gravin dit bewilligde indien hij acte van collatie vroeg, de ambtman berichtte dat dit schrijven "als van de Gemeynthe geweygert", door hem was teruggezonden. Juridisch gezien volkomen terecht. In de bezettingsjaren bezat toch de gereformeerde gemeente, noch kerk, noch pastorie, maar kwam ze in een particulier huis samen. Van een patronaatsrecht over de pastorie was voor haar dus geen sprake meer, maar de geste van de gemeente, die toch van welwillendheid der graven afhankelijk was, wijst er toch wel op dat zich hier een scherp conflict had afgespeeld.

Gendringen levert nog enige botsingen. Bij Meyling's vertrek in 1678 genoot de proponent Egginck de gunst van graaf Oswald, doch een deel der gemeente wenste ds. Meisenheimer. De stemmenverhouding was ongeveer gelijk n.l. 19 leden die, met jonker Vogel tot de Wilt aan het hoofd, de kandidaten van Egginck steunden, terwijl zeventien voor Meisenheimer en nog een kandidata, de proponent Brantius, waren. In overleg met het Classicale bestuur besloot men een nominatie op te stellen bestaande uit deze kandidaten, waaruit de graaf van den Bergh dan kon kiezen. De oppositie verklaarde dat deze nominatie alleen maar diende om Egginck te krijgen; het was het werk van vijf leden van

de brede kerkeraad "welcke haere stemmen aan een proponent Egginck gaven mogelick omdat daer aen eenige van haer beloften waeren geschiedt."

Graaf Oswald, die een meegaand man was, informeerde bij Gedeputeerden en Inspectores hoe hij het best zou handelen. Toen de inspectores zich vóór Egginck verklaarden, omdat er tegen Meisenheimer enige bezwaren waren gerezen, gaf hij deze de collatie. De kerkelijke bevestiging gaf evenwel zulk een beroering, dat de inspectores, hiermee belast, ze uitstelden, om de gemeente gelegenheid te geven zich nader te beraden. Toen ook dit niet tot het gewenste resultaat leidde, bracht men, met goedvinden van de graaf, de kwestie voor de ante-synodale vergadering. Daar was men van mening dat de bevestiging doorgezet had moeten worden doch, nu de zaak eenmaal zo gelopen was, deed men een drieledig voorstel om de vrede te herstellen. Men zou beproeven Egginck een andere plaats te geven - Westervoort was op die tijd vacant - zodat de graaf de acte van collatie kon terugnemen.

Als dit niet lukte zou men beproeven of de graaf de acte toch niet herroepen wilde, zodat de partijen zich op een derde persoon konden verenigen. Wilde ook dit niet lukken zo zou de zaak door de Classe Zutfen, met vier gedeputeerden uit de Synode, uitgemaakt worden. Egginck kreeg geen beroep op Westervoort. Het tweede voorstel haalde het al evenmin, vermoedelijk omdat men in de gemeente geen overeenstemming bereikte en de graaf de acte niet wilde herroepen zolang er voor Egginck niets anders was gevonden. Het derde voorstel werd zo lang aangehouden dat de graaf zijn geduld verloor en de zaak voor het Hof bracht als prejuditie van zijn collatierecht.

Wat hier opvalt is de meegaande houding van de Classe. Zij was wel van mening "dat die van de kerkeraad om haer vrijheit te behouden, selfs niet die maght en dat recht aen syn Hooggraeffel Excellentie hadden moeten offereren om een uit drien met de collatie te beneficeren", maar daardoor was de zaak nu in een staat gekomen dat het recht van collatie niet disputabel meer was omdat de Kerkeraad het recht van vrije beroeping zonder voorgaande collatie hierdoor had afgestaan. 42/

Men kon dus niet anders meer dan zich op het door het Hof erkende recht van collatie funderen. Ds Egginck is gehandhaafd.

Zijn overlijden in 1715 werd de aanleiding tot de laatste kwestie. Er is een schrijven van de gemeente aan de Classe waarin op geërgerde toon

aan de geadresseerde haar houding werd verweten.

Terwijl in 1578 de gemeente gekapitteld was omdat ze een nominatie van drie aan het grafelijk Huis had gezonden, daardoor haar recht op vrij beroep prijsgevend, ervoer men thans dat de Classe het maken van zo'n nominatie verlangde. Met andere woorden de houding van de Classe was veranderd.

De nominatie bestond uit Andreas Loderus, predikant te Terborg, Anthonius Starinck, minister candid. te Zutfen en Arnoldus Monhemius, minister cand. te Lichtenvoorde. De laatste verkreeg op 22 Oct. van gravin Leopoldina de acte van collatie en werd door haar "in die qualiteyt van wettige collatrice daertoe aangestelt, gelyck wij denselven aenstellen Cragt deses met last ende magt om deselve plaetse aenstonts getrouw ende behoorlyck te bedienen." 43/

Een hooghartige toon, waarbij zelfs het milderende geluid van de gewoonlijk gebruikte slotclausule van naar kerkenordre zich te presenteren, ontbrak.

Van enige reverentie jegens Classe en gemeente was zelfs geen sprake. Integendeel, zij protesteerde tegen de pretentie door de gemeente haar een nominatie voor te leggen, erbij vaststellend dat, zo zij al een der drie de collatie gaf, dit geenszins betekende dat zij van haar absolute recht op vrije collatie afzag. Een advies, haar gegeven om een wat mildere formulering te bezigen b.v. "By ons gesien ende geezamineert de voorstaende requeste en die daerin gepraesenteerde nominatie van drien uyt dewelcke wy genadelyck eligeren etc.", sloeg zij in de wind. De beroering die landschrijver Gosewyn Huetinck, tevens kerkeraadslid, van dit steile optreden voorzag, is niet uitgebleven.

Het enige, maar veelzeggende feit dat erover bekend is, was dat Monhemius al binnen vijf maanden vervangen werd door Anthonius Starinck die op 29 Maart 1716 de collatie verkreeg. "onder expres protest van aen ons recht van collatie in geenen deele te prejudiceren." Etten en Didam leveren ook nog enige historie op dit terrein.

In eerstgenoemde plaats waar slechts een onbeduidend aantal gereformeerden was, had tot dan toe de graaf van den Bergh ongehinderd het recht van collatie uitgeoefend. Het was met Netterden door een predikant bediend. Ook in de 18e eeuw blijkt uit niets dat men zich ergens ook bekommerde, om wie er de collatie uitoefende. Nadat bovenvermelde Anthonius Starinck met de collatie én van Etten én van Netterden was begiftigd, werd na diens dood Joannes Eerlig, predikant te Zeddam, er mee begunstigd. Ook diens opvolger ab Bloemendaell is

ermee voorzien. 45/

In 1685 echter was er opeens oppositie tegen het collatie-recht van het Huis Bergh. Op 30 Dec. 1684 had Andreas Loderus, predikant te Terborg, hier de collatie verkregen. 46/ Het ging hier nergens anders om dan de viering van het H.Avondmaal enige malen per jaar. Voor de rest gingen de weinige gereformeerden er te Terborg kerken. Toen op Pasen 1685 Loderus de dienst wilde beginnen, verscheen ds. Caatman, vergezeld van de Nassause drost van Wisch, Nies, en enige gerechtsdienaren, die de dienst onderbraken om Caatman de preekstoel te doen bestijgen en te vertellen dat hij hier de wettige predikant was en dus in de dienst moest voorgaan. 47/ De zaak was dat de kerk van Etten vanouds onder het patronaat viel van de heren van Wisch zodat, aangezien Wisch tweekerkig was en de graven van den Bergh en hun medeheren alhier, destijds de graven van Nassau-Catsenellebogen, opvolgers der van Limburg-Stirum, hier gezamenlijk het collatie-recht bezaten. Caatman had de collatie-acte van de graaf van Nassau verkregen.

De heer van Heeckeren, ouderling van de gemeente Zutfen en misschien erbij geroepen om Caatman's autoriteit te steunen, maande tot kalmte en bewoog de gemeente, na beide partijen te hebben gehoord, de Classe te laten beslissen.

Graaf Oswald, direct te kennen gevende dat hij er beslist geen halszaak van wilde maken, maakte er geen bezwaar tegen. De Classe besliste dat beide predikanten om beurten dienst zouden doen. Graaf Oswald legde zich hier terstond bij neer onder beding dat Netterden hiervan uitgesloten bleef, opdat van Nassause zijde daar in de toekomst geen collatie-recht zou worden gepretendeerd. 48/.

't is bij deze enkele keer gebleven dat hier tegen het collatie-recht van het Huis Bergh werd geopponeerd. Men zou daarom menen dat het hier een manoeuvre was om het collatie-recht van de graaf uit te rangeren. Een wat ernstiger kwestie deed zich voor in Didam. Na het overlijden van Henricus van Zelst, was op 10 Juni 1697 Arnoldus Borstius met de collatie begiftigd "op het rapport aen ons gedaen van die goede gaven geleertheyt en bequamheyt" en met versoeck dat die E.Classis syn E op dese onse Collatie willen believeen t'installaeren en dat vorders dien aaengaende worde gedaen 't geene naer kerckenordre eenigszins behoort." /49

Op 1 Mei 1698 blijkt de bevestiging nog steeds niet te zijn geschied omdat er nog geen beroep was geweest. Als op 1 Mei de Kerkeraad

vergadert, blijkt dat de praeses der Classe de collatie niet had willen aanvaarden. De koster was naar inspector Becker te Zutfen gegaan om af te spreken op welke dag het gelegen kwam een beroep uit te brengen. Doch Becker betwijfelde of het beroep wel mocht doorgaan. Op de dag van het beroep vielen er tussen ds. Becker en de presiderende ouderling Dreck Roeland "verscheyde woorden ende wederwoorden". 49/ "Wy moeten van de collatie niet weten", zei ds. Becker, waarmee hij, zoals uit het vervolg der geschiedenis wel blijkt, maar wilde zeggen: de hele wereld mag voor mijn part ermee bekend zijn dat ge een beroep hebt uitgebracht na de collatie, als wij er maar niets van weten. Voor ons moet officieel het beroep zijn geschied vóór er een acte van collatie is gegeven. Anders maakt ge ons deelachtig aan een overtreding tegen de "Kerckenordre". Zo zal de inspector het bedoeld hebben. Het beroep op Borstius is hierna zonder verdere moeilijkheden verlopen.

Borstius, die zich vanwege zijn anti-papistische ijver blijkbaar veel tegenstand op den hals haalde, wenste in 1700 reeds te vertrekken. Hij had een beroep op Winterswijk aanvaard. 50/ Van 20 Maart 1700 dateert een acte van collatie op Herman Thomas ten Poll. 51/ Doch Borstius kwam te elfder ure op zijn besluit terug, toen hij reeds zijn "hofsaget, klimbonen, arten etc. na Wenterswyck had doen vervoeren om aldaar te laten hovenieren", m.a.w. reeds de toebereidselen tot de verhuizing had gemaakt.

In Winterswijk n.l. was een hevige twist omtrent het beroep ontstaan doordat ook hier de acte van collatie, afgegeven door Arnold Joost van Keppel, namens prins Willem III optredend in diens kwaliteit van Heer van Bredevoort, voor het beroep was gegaan.

Verder weigerde de gemeente hem dimissie te geven en de collatie op ten Poll met een beroep effectie te maken. Borstius kwam het wellicht goed te stude, maar de gemeente zal er toch wel een andere reden voor hebben gehad. Men zal er mogelijk wel overtuigd zijn geweest van "s-mans goede gaven, geleertheyt, bequamheyt en stichtelyck leven", doch die eigenschappen bleven dan toch te zeer beperkt tot zijn optreden in de kerk.

Immers, de man zelf heeft ons een klacht nagelaten over zijn huiselijk leven met een kwade vrouw, die in haar dronkenschap zover ging dat ze "de man en huisgenoten buiten 't huis sluit, op de kamer sluit als hij moet prediken, uit de kerke sig absenteert tot ergenisse van de gemeente en op sondage die man so omhult met vloecken, slain,

lasteren en ongekende redenen, dat hy niet in staet is syn gedagten bij malkanderen te houden, waardoor de man als geduyrig leeft in een melancholieke chagrein en moedeloosheid. " 52/

De minuut van deze brief, aan een collega gericht om raad te verkrijgen, is van ten Poll's hand toen hij reeds in Didam zat. De tekst slaat ongetwijfeld op zijn eigen huiselijke leven dat wellicht, voordien in Didam bekend geworden, de reden is geweest waarom men van hem liever afwilde en de zaak ging traineren door Borstius dimissie te weigeren.

Mogelijk is Borstius, die van Winterswijk af wilde, de man geweest die ze te Didam inlichtte.

Maar noch de graaf van Albemarle, Arnold Joost van Keppel, noch graaf Oswald wensten hun acte van collatie te herroepen.

De inspector Classis, ds. Hoppenbrouwer, liet ze in Winterswijk weten dat ze het eenmaal gedane beroep, hoe dan ook tot stand gelomen, hadden te handhaven. Didam moest wel dimissie geven en een beroep op ten Poll doen, wat men nu eenmaal de graaf van den Bergh had toegezegd.

Hiermee zijn dan de histories ontrent het onderwerp collatie en beroep ten einde. Afgezien van kleine dorpspolitieke tegenstellingen en persoonlijke animositeiten, die er natuurlijk ook een rol in hebben gespeeld, kan men constateren dat de controverse lang is geweest, enerzijds het grafelijk Huis met dat gedeelte in de gemeenten die én uit verdraagzaamheid én uit politiek gevoel op samenwerking met het grafelijk gezag uit waren, anderzijds die mensen in de gemeenten die met de Classe één lijn trokken. Later veranderden deze verhoudingen doordat de Classe meer gezind bleek het collatie-recht door het grafelijk Huis, toen ook niet meer zo absoluut gepractiseerd, te respecteren.

Toen ging het verzet veel meer uit van een partij uit de gemeenten. De motieven die beide partijen bewogen zijn, zoals reeds gezegd, gelegen in de tegenstellingen omtrent het gezag van Kerk en Staat. Graaf Albert wilde het collatie-recht onverkort handhaven omdat hij het oude jus patronatus ongehavend voor hem of zijn Huis en nazaten herwinnen wilde, zo gauw de verhoudingen een keer namen. Dan moest in het graafschap Bergh, gelijk in haar bezittingen in de Zuidelijke Nederlanden, de toestand van de vóór-reformatische Kerk hersteld kunnen worden en het Huis Bergh in rechte en in feite het jus patronatus weer bezitten. De Classe wenste in principe absoluut vrij

beroep der gemeenten met alleen zeggingschap van de Kerk bij het aanstellen van predikanten, zonder met collatie-rechten rekening te moeten houden.

Op de achtergrond echter speelde nog een zeer belangrijke factor mee. Graaf Albert en zijn weduwe Magdalene wensten er invloed op te kunnen uitoefenen, wat voor personen er als predikanten in hun graafschap kwamen. Zij wilden personen uit, om het in een niet geheel juiste maar hier duidelijke term te zeggen, politieke milieu's: Valck, Wachtendorp, Breckevelt, Beckinck e.d., mannen die ten aanzien van de vrijheid die de katholieken hier genoten, niet op scherp-slijperij uit waren. Die niet geneigd waren telkens maar weer de Classe te bewegen bij Landdag of Hof te remonstreren, zodat de hoge heren bij herhaling gedrongen werden in te grijpen, om tegenover de Kerk hun gezicht te redden. De Classe daarentegen wilde hier juist mannen hebben die volhardend strijd voerden tegen de wijze waarop in Bergh met de uitvoering van de plakaten werd gesold. Men weet het daaraan dat de Gereformeerde Kerk hier geen voortgang maakte. Nu kan men het betwijfelen of dergelijke predikanten meer mensen voor de Kerk zouden winnen dan zij die mild en tactisch met de niet gereformeerden wisten om te gaan, doch uit de praktijk was tot nog toe gebleken dat, waar de plakaten het strengst werden toegepast en godsdienstuitoefeningen door roomsgezinden het meest werd bemoeilijkt, de grote groep der weifelaars het meest naar de Gereformeerde Kerk trok.

Gewetensvrijheid goed, maar een dwaalleer mocht geen politieke rechten hebben. In katholieke kringen werd er niet anders over gedacht en werd dit principe, waar men de macht had, zeker niet milder toegepast. Zo was het nu eenmaal in de 17e eeuw.

De strijd om de collatie-rechten heeft dus betekenis gehad in de frontoorlog reformatie - contra - reformatie.

Voor de Classe was overigens het hele systeem van collatie-rechten nog om een andere reden uit den boze. Het werd al te zeer toegepast om vrienden diensten te bewijzen. De collatie-acten van vicariën geven hier sprekende voorbeelden van.

De vicarie-fondsen waren sinds de Reformatie bestemd tot studie-beurzen voor a.s. predikanten. Op 26 Jan. 1631 geeft de graaf van den Bergh de vicarie van Sint Anna en Sint Stephanus aan Berndt Schillinck "soon van onsen rentmeester Peter Schillinck". Nadat ze verlaten was door Peter Sluijsken - ook een zoon van een van 's graven rentmeester die "nu zyne studie heft verlaeten ende naer andere promotie is

trachtende." 53/ In 1647 wordt deze vicarie gegeven aan Arnt Tulleken, nadat ze in bezit was geweest van Theodo Schut, zoon van de rentmeester der geestelijke goederen. 54/

Gerrit Henrick Caldenbach, opnieuw een zoon van een van 's graven relaties, krijgt ze in 1668. 55/

De Ribbensvicarie te 's-Heerenberg werd in 1628 verlaten door Simon Wyericx, die zich als soldaat in Staatse dienst had begeven en daarna aan Jan Schillick, broeder van Berndt, gegeven.

Twee andere broeders, Henrick en Peter Schillinck, kregen in 1630 eveneens ieder een vicarie. 56/

Een Henrick Breckevelt, vermoedelijk een oudere broeder van de proponent van 1655, verkreeg in 1627 de heer Hopertsvicarie te 's-Heerenberg . 57/

De Ribbenvicarie werd in 1670 toegekend aan de advocaat van het grafelijk Huis voor het Hof D'Foyert, voor zijn twee jongste zonen, omdat hij ze "ten dope hebben doen geven die naemen van onze lieve soonen, die hoochgeboorne heeren Graeven toe den Berghe." 58/ Aan de oudste der twee zal de vicarie worden gegeven "bij collatie in forma, wanneer hij sal gecoomen syn tot synen behoorycken ouderdom."

Mocht de vicarie reeds voor die tijd vacant zijn dan zal ze bij provisie aan een ouderen zoon, Gerard, gegeven worden. De jongste van Foyert's zoon, Willem, zal de Ribbensvicarie krijgen wanneer de oudste zoon Hubert ze niet meer nodig heeft.

De aangehaalde voorbeelden spreken duidelijke taal. Natuurlijk was het de bedoeling dat ze gegeven werden aan theologen en wier ouders niet in staat waren de studies geheel zelf te bekostigen. Geen zinnig mens zal echter willen geloven dat een advocaat als Foyert, een burgemeester Caldenbach of rentmeesters als Sluysken, Schillinck en Schut, financiële bijstand nodig hadden voor de studies hunner kinderen. Het klinkt ook bepaald niet geloofwaardig dat men van kinderen, die nog lang niet aan hun studies toe zijn, al een richting in de theologie kan vaststellen.

Dat er in de huizen Foyert en Schillinck vier zoontjes waren die predikant wilden worden, klinkt al evenmin geloofwaardig. Er blijkt hier alleen maar uit met hoe weinig ernst er met collatie-rechten werd gehandeld.

Bij het begeven van predikantsplaatsen treedt hetzelfde verschijnsel op, zij het minder demonstratief. Arnold Piffemaecker verkreeg in 1631 zijn plaats te Didam op recommendatie van de graaf van Bentheim. 59/

Herman Valck had de collatie te danken aan zijn oom notaris Nicolaas Valck te Zevenaar, een zakenrelatie van graaf Albert. Deze notaris was ongetwijfeld een zoon van Jacob Valck en Mechtelt Verweghe, die in 1625 te Zevenaar vermeld worden. 60/ En naar alle waarschijnlijkheid moeten we in Jacob een zoon zien van de Oud-Zevenaarse pastoor Nicolaas Valck, de zoon van Jacob Valck, pastoor te Groessen, die ons zijn notities in het Kerckenboeck heeft nagelaten. 61/ Zodat we in de Didamse predikant Herman Falck een achter-achterkleinzoon moeten zien van de 16e eeuwse Groessense pastoor. Hetgeen dan een interessante noot is in deze historie.

Wachtendorp, Breckevelt, Beckinck, Monhemius, al deze begunstigen hadden hun collatie aan dit "kruiwagen"-systeem te danken. Daarbij gold zeker niet hun bekwaamheid als het zwaarwegende motief, zodat het alleszins begrijpelijk is dat de Classe er het liefst van af wilde, zelfs zonder dat zij het principe van het recht van vrij beroep erbij hoefde te halen.

Maar zij kwam er niet van af. Wel echter bogen de tegenstellingen naar elkaar toe. Naarmate wederzijds het besef groeide dat men elkanders hecht verworven rechten toch niet verdringen kon, leerde men geleidelijk een modus Vivendi te vinden. Het besef ook dat er toch niets meer te veranderen was, leidde daartoe.

De verhouding Katholiek : christen-uit-de reformatie was vrijwel onbeweeglijk geworden. Noch voor de een, noch voor de ander viel er op elkanders veroverd terrein slechts in incidentele gevallen wat te winnen.

Wat rooms was bleef rooms, althans wat de massa betreft, en wat protestants was ging evenmin weer terug. Dit deed de offensiviteit luwen en daarmee de waardebeoordeling der middelen, die men gebezigd had, veranderen. Op het wisselen van de 17e naar de 18e eeuw was ook de hoop bij de katholieken vervluchtigd dat er in de kerkrechtelijke verhoudingen binnen afzienbare tijd nog een verandering kon optreden. Voor het Huis Bergh had het collatie-recht daarom niet meer de waarde die het aanvankelijk had. De achtergrond van een restauratie van het oude jus patronatus zat er immers niet meer achter. Van hoe weinig praktische waarde de theoretische erkenning van het grafelijk Huis als begever van het kerkgoed was bleek wel toen Gedeputeerden eens tot verkoop van kerkelijke goederen overgingen, het Huis Bergh als koper optrad. 62/ Dit hield dus juridisch in dat de graaf koper was van goed dat volgens het jus patronatus zijn eigendom was. De acte van collatie

had dus zijn oorspronkelijke zin t.w. het overdragen van het vruchtgebruik van het goed aan de begunstigde, geheel verloren. Van de andere kant had de Classe geleerd dat men de collatie-rechten toch niet weg kreeg omdat niet alleen de graaf van den Bergh ze uitoefenden, maar tal van andere heren onder de ridderschap. In de Staten zou er nimmer een voorstel tot afschaffing dezer rechten aangenomen worden.

Zo ontwikkelde zich de praktijk dat de gemeenten eerst een beroep deden, waarna de graaf de collatie gaf. Eerst dan kon de Classe de kerkelijke institutie geven. Een verloop waar zij in beginsel niet veel meer tegen had, ook al werd de praktijk dan wel eens dat het beroep volgde op een aanbeveling door de collator zonder dat er sprake was van een officiële acte. Als wij officieel van een collatie maar niets weten, drukte inspector Becker zich immers in 1700 te te Didam uit. Toen geen der partijen geen halszaken meer maakte van de uitoefening van zijn absolute gezag, werd de praktijk gevonden die geen aanleiding meer gaf tot hooglopende conflicten.

De merkwaardigste demonstratie van de veranderde instelling is wel dat in de 18e eeuw twee bisschoppen van Roermond, in hun kwaliteit van voogden van de minderjarige graaf Jan Baptist van Hohenzollern, acten van collatie gaven.

Op naam van Ludovicus Sanguessa, bisschop van Roermond, werd op 1 Mei 1740 "verseeckert zijnde door de goede rapporten aen ons gedaen van d'ervarentheyt en bequaemheyt" de collatie op Joannes Eerlig voor de predikantsplaats te Zeddam gegeven", mits sikh alvorens praesenterende, daer 't behoort." 63/

Ds. F.G.Fischer overkwam hetzelfde toen hij de predikantsplaats te Gendringen ditzelfde jaar verkreeg. 64/ Eerlig's opvolger ds.

Bloemendaell werd op 18 Aug. 1741, na het overlijden van Eerlig, door diezelfde bisschop met de collatie te Etten en Netterden voorzien. 65/

Op naam van Sanguessa's opvolger, Josephus Anselmus van Werbrouck, staat de collatie van Herman Mencken, predikant te Didam, waarmee wij "denselven hebben genomineert en aengesteld, gelyck wy hem nomineren en aenstellen en mit deses tot predicant van Didam, met last en macht, om deselve plaetse aenstons getrouw en behoorlyck te bedienen." 66/

Het zal wel enig in de historie zijn dat aldus een bisschop van de R.K. Kerk predikanten van de Gereformeerde Kerk, volmacht heeëft gegeven hun ambtsbediening te vervullen. Het is wel de sprekendste

demonstratie voor het feit hoe weinig bezwaar de praktijk van het uitoefenen van het collatie-recht bij de Classe nog ontmoette. Als er al een conflict kwam, dan lag het aan onenigheid in de gemeenten, waarbij Classe en het Huis Bergh één lijn trokken. Gendringen gaf er in 1678 al een voorbeeld van en in Didam ontmoetten we in 1700 het Classicale bestuur wederom aan de zijde van de collator. Didam levert er in de jaren 1765-'68 nog een voorbeeld van dat model had kunnen staan voor de wijze van beroeping, waarvan Limburg-Brouwer in zijn "Leesgezelschap van van Diepenbeek" vertelt, waar de "bequamheyt" van een kandidaat afgemeten werd, met stokjes te plaatsen buiten de kerk, om te weten te komen hoe ver het stemgeluid van de predikant reikte. In 1765 moest hier aan ds. Mencken en vanwege tekenen van krankzinnigheid, emeritaat worden verleend. Van de zijde van het huis Bergh werd dit op 31 dec. 1765 op de Classicale vergadering naar voren gebracht, doch het vergde nogal tijd de financiële kant van het probleem te regelen. Voor het behoud van het salaris van de ongelukkige moesten Gedeputeerden van Zutphen, als beheerder der geestelijke goederen, over de brug komen. En dat had altijd heel wat in. 67/

Intussen verleende de heer O.P. Hoevel, die als administrator-generaal het graafschap Bergh destijds bestuurde, de acte van collatie op Joannes Martinus van Uchelen, zoon van de predikant te 's-Heerenberg Nicolaes Zegher van Uchelen. De vader had zoonlief dus de plaats bezorgd.

De heer Hoevel had zich bij enige aanzienlijke leden der gemeente eerst verzekerd dat de proponent wel beroepen zou worden.

De zaak was al zo goed als in kannen en kruiken en de heren inspectoren waren bereid de installatie te verrichten, toen er moeilijkheden rezen. De gemeente wilde niet tot beroep overgaan. De schoolmeester Otto Snoek was huis aan huis bij de leden rond gegaan om een petitie te tekenen ten gunste van een andere proponent.

Ds. Hamerster, een der inspectoren, vervoegde zich ten slotte bij de Kerkeraad en kwam op 25 Maart 1768 met het verhaal dat men tegen de vorm van de collatie niets had doch toen hij op beroep aandrong verklaarden ze met dezelfde eenparigheid: Hoe gaarne zij dit ook wilden doen en het haar leed deed anders te moeten handelen, zij conscientie wege verplicht waren "daer toe niet te komen omdat zij nòg de gemeente den gepraesenteerden konden verstaan en dus geen

stigting van hem hebben konden, verzoekende dat wij de waerheit hiervan aan Mansledematen wilden vragen." Ds. Hamerster had aan dit verzoek voldaan en was tot de bevinding gekomen dat degenen die hij ondervraagd had, eenparig van hetzelfde oordeel waren. Hij had ze onder ogen gebracht dat de zaak reeds de goedkeuring en approbatie van de Classe had, zodat ze wel moesten weten wat ze deden. Doch ze bleven bij hun antwoord. 68/

De drost G.W. van der Portzen berichtte nog dat er geen sprake was van "partialiteyt" doch dat het alleen was dat men de proponent "niet wel konde verstaen". Of het helemaal waar was? Ook Snoek, was de zoon van Jacob Snoek, schoolmeester te 's-Heerenberg, en kende dus de van Uchelens. Als het alleen om het bezwaar ging dat er voorgegeven werd, zou hij er stellig niet zo'n rel van gemaakt hebben. Het is hem te stade gekomen om een andere proponent, aan wie hij de voorkeur gaf, het beroep te bezorgen. Hij is schaakmat gezet door Joannes Martinus van Uchelen, die op 29 Maart bedankte en daarop diens broeder Herman Willem van Uchelen, tegen wie men hetzelfde bezwaar niet kon inbrengen, de collatie verkreeg. 69/

Men ziet het: er is geen sprake meer van enig verzet van de Classe tegen de praktijk van de collatie, zelfs niet meer waar de gelegenheid om het conflict toe te spitsen, zich als het ware opdrong.

Men had geleerd dat het vrij beroep der gemeenten ook lang niet altijd alles was en dikwijls aanleiding gaf tot histories, waaraan in de 19e eeuw Limburg-Brouwer zijn geestige persiflage aan ontlene kon. De schrijver zal deze Didamse historie wel niet speciaal hebben gekend maar, zoals deze, kwamen er ongetwijfeld meer voor.

En dit is even zeker een der redenen geweest waardoor het verzet tegen de collatie-rechten afzwakte om tenslotte geheel weg te smelten.

Bronvermelding

- 1/ A.H.B. Inv. No. 1801
- 2/ A.H.B. Inv. No. 1171 fol. 99
- 3/ A.H.B. Inv. No. 1170 fol. 52
- 4/ A.H.B. Inv. No. 1934
- 5/ A.H.B. Inv. No. 1168
- 6/ Idem
- 7/ Idem
- 8/ Idem en no. 1171 fol. 99 v.
- 9/ A.H.B. Inv. No. 1171 fol. 161 v.
- 10/ A.H.B. Inv. No. 1170 fol. 172
- 11/ A.H.B. Inv. No. 1904
- 12/ A.H.B. Inv. No. 5310
- 13/ A.H.B. Inv. No. 1171 fol. 99 v.
- 14/ J. Belonje: Het Huis Bingerden (Jh.Cent. Bureau voor Genealogie XIII bl 20)
- 15/ Classicaal Archief
- 16/ Notitie van schr. die hij zich herinnert gehad te hebben in zijn verzameling die in de oorlogsdagen 1944/45 verloren ging. Vermoedelijk uit het Classicaal Archief
- 17/ Archief N.H. Kerk 's-Heerenberg no. I bl. 180
- 18/ Idem bl. 181
- 19/ A.H.B. Inv. No. 3585
- 20/ A.H.B. Inv. No. 1935
- 21/ A.H.B. Inv. No. 1174 fol. 115
- 22/ Idem fol. 118
- 23/ A.H.B. Inv. No. 3314
- 24/ Idem en Gerichtssignaat Recht. Archief Didam
- 25/ Archief N.H. Kerk Didam
- 26/ A.H.B. Inv. No. 3314
- 27/ Classicaal Archief Verslagen van de Inspectoren
- 28/ A.H.B. Inv. No. 3585
- 29/ Idem
- 30/ zie bl. 189
- 31/ A.H.B. Inv. No. 3585
- 32/ A.H.B. Inv. No. 1175 fol. 33
- 33/ A.H.B. Inv. No. 3585
- 34/ A.H.B. Inv. No. 1175 fol. 81

- 35/ A.H.B. Inv. No. 1935
  - 36/ Archief N.H. Kerk 's-Heerenberg no. I bl. 218
  - 37/ Zie bl. 304 Archief N.H. Kerk 's-Heerenberg l.c.
  - 38/ A.H.B. Inv. No. 1935 / No. 1174 fol. 492
  - 39/ Idem fol. 317
  - 40/ A.H.B. Inv. No. 1177 fol. 562
  - 41/ A.H.B. Inv. No. 3585
  - 42/ A.H.B. Inv. No. 3585
  - 43/ Idem
  - 44/ A.H.B. Inv. No. 1182 fol. 269
  - 45/ A.H.B. Inv. No. 1183 fol. 236
  - 46/ A.H.B. Inv. No.3563
  - 47/ A.H.B. Inv. No. 3562, 3563
  - 48/ A.H.B. Inv. No. 3515
  - 49/ Archief N.H. Kerk Didam
  - 50/ A.H.B. Inv. No. 3315
  - 51/ A.H.B. Inv. No.1180 fol. 193
  - 52/ Archief N.H. Kerk Didam
  - 53/ A.H.B. Inv. No. 1168
  - 54/ A.H.B. Inv. No. 1173 fol. 60 v
  - 55/ A.H.B. Inv. No. 1177 fol. 367
  - 56/ A.H.B. Inv. No. 1168
  - 57/ Idem
  - 58/ A.H.B. Inv. No. 1177 fol. 562
  - 59/ A.H.B. Inv. No. 1168
  - 60/ R.A.K. no. 1848 fol. 46
  - 61/ L.J. v.d. Heijden: Het Kerspel Groessen A.A.U.
  - 62/ A.H.B. Inv. No. 1175 en 1176
  - 63/ A.H.B. Inv. No. 1183 fol. 203 verso
  - 64/ A.H.B. Idem folio 214 verso
  - 65/ Idem fol. 236 verso
  - 66/ A.H.B. Inv. No. 1183 fol. 303
  - 67/ A.H.B. Inv. No. 3315
  - 68/ A.H.B. Inv. No. 1235
  - 69/ A.H.B. Inv. No. 1185 fol. 391
-

XI. Van Schuilkerk naar Kerkhuis.

Het nieuw gebouwde kerkhuis is met voorweten van de landdrost, de Heer van Marle, gebouwd aan de Oostzijde van het dorp, vijftig tred van de weg af "alwaer een huis en erf tusschen beyden is en een wal van vijf voet hoog met struiken bewassen". Het gebouw is 60 voet lang 41 breed terwijl de muren 7 voet hoog zijn; aan de zijde van de weg zijn vijf en aan de andere zijde vier ramen hoog 2 voet en 9 duim, breed 2 voet. Aan ieder einde waren drie ramen.

Toen het kerkhuis gereed was vond men dat zij, die zich in 't midden van de ruimte bevonden, maar weinig lucht hadden vanwege de laagte van de vensters, heeft men nog vier dakvensters gemaakt, twee aan iedere zijde zoals men dit ook aan de boerenhuizen vindt. Aan het ene einde is een deur 41/2 voet breed 6 voet hoog, in twee smalle deuren verdeeld, ieder 2 voet en 3 duim breed.

Dan is er nog een deur, 3 voet breed en 6 hoog, aan de kant van de hof die tot de woning van de pastoor behoort, maar aan de weg bijna niet te zien is en die alleen door de pastoor gebruikt wordt. Het was een gebouw dat veel weg had van een tabaksschuur, zoals men ze wel in de omgeving van Arnhem ziet, doch met stro gedekt en van vensters voorzien.

Het diende ter vervanging van een ouder kerkhuis aan de westzijde van het dorp, 47 voet lang en 30 breed, met drie enkele en één dubbele deur, met aan de zijde van de weg zeven vensters en aan de andere zijde buiten de drie deuren, vier vensters. Daarenboven nog twee dakvensters van de vorm als die van het nieuwe kerkhuis. 1.

Aldus luidden de inlichtingen uit Zeddam toen men er in 1749/50 het oude kerkhuis had vervangen door het nieuwe. Het nieuwe, kerkruimte annex pastoorshuis, dat in de loop der tijden enigszins gewijzigd en verbouwd is, er nog is en het oude, waaraan geen pastoorwoning was verbonden, dat in 1970 is gerestaureerd, zoal thans de schuur, die indertijd de heer K.Sybranda als zodanig identificeerde, werkelijk dit oude kerkhuis is geweest. Zijn conclusie is alleszins gewettigd. 2.

De katholieken hadden dus heel wat aan vrijheid gewonnen. In plaats van in particuliere huizen verboden conventiculen te moeten houden, waarbij men altijd het risico liep door een optreden van het Gericht, of in Bergh van het Hof, verstoord te worden en overeenkomstig de

bepalingen in de plakkaten gestraft, konden zij thans met officiële toestemming van datzelfde Hof op tal van plaatsen z.g. kerkhuizen bouwen, zoals er hier twee omschreven zijn en waar zij ongestoord hun godsdienst uitoefenden.

Deze ontwikkeling naar een beperkte godsdienstvrijheid, zat er al lang in. In 1668 b.v. kreeg de Apostolische vicaris Joannes Neercassel, van de Staten toestemming een vorm- en visatie-reis door Gelderland te maken, waarvan hij een uitvoerig verslag heeft nagelaten. Op 18 Mei was hij te Arnhem, waar hij overnachtte, om vervolgens naar Huussen te gaan, in welke Kleefse stad de magistraat hem te Meynerswijk t.o. Arnhem, zijn opwachting maakte. Hier verbleef hij enige dagen, vierde er het feest van het H. Sacrament mee in de processie, waarvoor duizenden katholieken uit verre omtrek waren samengestroomd, het Allerheiligste dragend, en ging vervolgens naar de Doornenburg. Op 26 Mei was hij te Groessen, vanwaar hij vervolgens naar Oud-Zevenaar ging. Vervolgens ging hij via Elten naar Emmerik, waar aan een talrijke schare het Vormsel werd toegediend. Nadat hij de 29e te Griethuizen was geweest, kwam hij de 31e te Wehl.

Van hier begeleidde hem de heer van Woldenborch naar Duiven. 3. Aldus in korte trekken een deel van deze tocht.

Dit alles was mogelijk, terwijl de plakkaten tegen de uitoefening van de roomse eredienst officieel nog altijd van kracht waren, bewijs, hoezeer wat officieel verboden was, officieus al lang niet meer werd gehandhaafd.

De grote stoot naar een verbetering van de positie der katholieken is echter een gevolg geweest van de Franse bezetting in de jaren 1672 tot '74. Terstond nadat deze streken door de Franse troepen waren bezet, gaf gravin Magdalena bevel aan de scholten de sleutels van de kerkgebouwen en pastorieën op te eisen en deze gebouwen tot nader order gesloten te houden. 4. De predikanten, beducht voor wat hen te wachten stond bij een roomse reactie onder bescherming van de Fransen, waren meest vóór de oprukkende legers uit, naar elders gevlucht.

"Wegens den Franschen oorlogh", zo tekent ds. Damman Crusius op 27 Mei aan, "na Zutphen gevlucht zijnde ben na seven weecken uytblijvens - alles door de Fransche wapenen ondertusschen vermeestert sijnde tot 's-Heerenberghe met groot gevaar vanwege de onveyligheyt der wegen wedergekeert, woensdagh den 17e Julii". Vergeefs eiste hij van de heer Zum Kley, raad van de gravin, de sleutels van de kerk op,

ondanks het bevel van de Franse gezaghebber te Zutphen, Monsr. Montefranc, de gereformeerden ongehinderd te laten. 5. Zum Kley begreep beter dan de dominee dat dit bevel van Montefranc geenszins betekende dat de gereformeerden in hun bevoordeelde stelling moesten gehandhaafd worden. Hij wachtte op nadere orders van de gravin. En die waren er al spoedig, want twee dagen later kwam deken Wildenraet van het kapittel te Emmerik naar 's-Heerenberg om, gemachtigd door kardinaal de Bouillon "onsen kerk tot den paepschen Godsdienst in te wijden". Met militaire executie werden alle charters en papieren, benevens het zilverwerk, opgeëist.

Kardinaal de Bouillon was een zoon van Frederic Maurice de la Tour, prince de Sedan en Leonora Catharina van den Bergh, een zuster van graaf Albert. Hij was dus een volle neef van graaf Oswald en schijnt bij wijze van legerbisschop de veldtocht te hebben meegemaakt.

De 26e Juli kreeg de pastoor van Wehl order van de kardinaal Monsr. de Louvois om ook de kerken van Zeddam, Didam en Westervoort te reconciliëren. In Aug. volgde Netterden en later nog Etten. 6.

En Gij Jerusalem, Toren der Kudde, heuvel van de dochter van Sion, tot u keert de heerschappij van vroeger terug, het koningschap van Jerusalems dochter", zo was de tekst waarop ds. Damman Crusius preekt toen zijn gemeente, uit de kerk verdreven, voor het eerst weer op het raadhuis bijeenkwam. 7. Hij zou gelijk krijgen, doch voorlopig lag, om het met een variant op Vondel te zeggen "Rome's zijdt booven". Op 23 Juni kreeg de Anholtse kapelaan Johan Bredenbach, die "onse Catholycke onderdaenen der herlicheiden Wisch, Gendringen ende Etten eenige jaeren int geestelyck gedient en geassisteert" had, de "expectantie" op de pastorie te Etten zodat, wanneer het kerspel weer binnenkort door een priester zou kunnen worden bediend, hij er pastoor zou zijn. 8. Op 1 Aug. werd aan Andreas van der Linden, pastoor in 't Loo, die "onse onderdaenen aldus int geestelycke trouw en loffelyck gedient ende geassisteert" had, het pastoraat in Westervoort gegeven. 9.

De Dominicaan Joannes Theodorus van Wylick werd bij acte van 24 Juli 1673 het pastoraat te Zeddam toegekend. 10. Te 's-Heerenberg wordt een priester uit het bisdom Keulen, Henrick Onstein, als pastoor genoemd, te Didam de minderbroeder Matthaei. 9. Van 14 Juli 1672 dateert reeds een acte waarin de gravin aan de Minderbroeders van de Saksische provincie de grond schenkt van het voormalige Observantenklooster tussen 's-Heerenberg en Emmerik, om daarop

een nieuw klooster te bouwen. 10. De plannen verkeerden nog in een beginstadium toen de bezetting al weer was geëindigd. Het klooster is toen te Neder-Elten gevestigd. 11.

Twee jaren heeft de bezetting geduurd. Van een algehele verovering der Republiek door de Fransen kwam niets. In het voorjaar van 1674 dwong het krijgsverloop de Fransen het bezette gebied weer te ontruimen. "Want met het oppacken der Franschen in medeslepen van ostagiers =gijzelaars), de meeste uyt 's Heerenberghe gevluchtet waren geweest, gelyck dan oock de predikant naer Hollant geretireert was, vanwaer hij met het begin van Mey eerst was wedergekeert", lezen we in de acte van de Kerkeraad. 12. Damman Crusius bleek bepaald geen herder die zijn leven gaf voor zijn schapen, hetgeen meer voorkomt bij potentaten-naturen onder de geestelijke herders.

Een ogenblik hebben de katholieken gedacht dat de bezettingstijd een volledige doorbraak had gebracht in de kerkelijke verhoudingen. Zij hebben althans de in bezit verkregen kerken en pastorieën niet terstond weer ontruimd. "Is onse kercke tot noch toe in het geweldt van de papisten geweest zijnde, tzedert den 19 Juli 1673 door hulpe van stercke handt door den Commandant van Zutphen baron de Pallant van wegen sijn Hoogheijt ons verleent, weder gerestitueert " vertelt ds. Damman Crusius. Eerst 19 Juli dus, terwijl de Fransen omtrent Pasen al weg waren. Te Zeddam was het reeds op 3 Juni 1672, eveneens met behulp van de gewapende macht, geschied. 13. Te Didam werden de pastoor en enige anderen gevankelijk meegevoerd naar Zutphen, daarbij ook de stadhouder van het gericht, Lucas Roelandt, een gereformeerde, die klaarblijkelijk protesteerde tegen dit militaire optreden zonder dat er van enige order sprake was geweest.14. Ook de gravin liet een scherp protest horen "te meer omdat tot noch toe gene publycke waerschouwinge ofte enige ordonnantie ten opsyen van kercken syn gemaect".15.

Het waren maatregelen van het militaire gezag i.c. van de commandant te Zutphen, de graaf van LimburgStirum die, terwijl het burgerlijk gezag nog niet functioneerde, eigener autoriteit op verzoek der gereformeerde gemeente, had gehandeld.

Niettemin was er de situatie van voor de bezetting mee hersteld en ds. Damman Crusius hield op de eerstkomende Zondag daarna een predicatie op de tekst van psalm 118 verzen 15 tot 21 : "Een jubel van blijdschap en zege juicht onder de tenten der vromen, Jahweh's rechterhand brengt de victorie, Jahweh's rechterhand overwint. Neen,

ik zal niet sterven maar leven om Jahweh's daden te vermelden. Wel heeft Jahweh mij streng gekastijd. Maar hij gaf mij niet prijs aan de dood". En verder op het thema: "Weet ge niet dat ge Gods tempel zijt en dat Gods Geest in u woont? Zo iemand Gods tempel ten verderve brengt, dan zal God ook hem verderven. Want heilig is Gods tempel en dat zijt Gij", uit de eerste brief aan de Corinthiërs. 16. De toepassing is duidelijk genoeg, maar of de zaken wel helemaal verliepen zoals deze agressieve predikant het wenste, staat toch te bezien. Voorzeker, nadat het burgerlijk gezag hersteld was, scheen er aanvankelijk een felle reactiviteit op te gaan treden. In de kringen der gereformeerden leek de toon van een scherp anti-papisme aanvankelijk te overheersen, ongetwijfeld opgeroepen door de houding van de katholieken tijdens de bezettingsperiode, toen lang niet altijd een wijze en milde gematigdheid en edelmoedig gebruik maken van de overwinning, het gedrag had gekenmerkt. Het minste was nog dat publieke uitingen als Sacramentsprocessies, meer echt contra-reformatorische demonstraties waren dan uitingen van lof, dank en verering die uit een innerlijke behoefte aan zich en zo'n plechtigheid te willen uitdrukken, voortkwamen. Er is een preek bewaard gebleven van Nicolaes Pinckers, pastoor van Anholt, gehouden ter gelegenheid van de Sacramentsprocessie te Gendringen in 1673, in druk uitgegeven en opgedragen aan Oswald, graaf van den Bergh. 17. Deze predicatie, die wel bijna twee uur moet hebben geduurd, is één stuk polemieek ten aanzien van het gereformeerde standpunt over het heilig Avondmaal, voor ons vermoeiend, verstandelijk geredeneerd, waaruit zo goed als nergens bewogenheid spreekt uit een innerlijke vonk van liefde jegens het gegevene in de gave van het Sacrament. Aan het eind wordt ds. Heyling uitgenodigd de waarheid nu maar te aanvaarden en de consequenties daaruit te trekken. Gewis, Pinckers maakt zich hier niet schuldig aan spot en hoon, zoals In de 17e eeuwse polemieken van weerszijden nog al eens gebruikelijk was, maar zijn houding van gelijk hebben, werkt onzegbaar irritant, zelfs voor zijn geloofsgenoten van onze tijd. Hij spreekt niet vanuit een willen begrijpen en aanvoelen van de tegenstander, niet vanuit de mogelijkheid te willen aanvaarden dat er in het andere standpunt ook wel eens een mate van gelijk kan zitten, maar geheel en al vanuit het eigen gelijk, zoals een polemieek dit haast altijd doet. Hij spreekt niet mèt maar uitsluitend tegen de andere partij, op een arrogante toon die nu openlijk aangeslagen kan worden, omdat men zich in een

machtspositie bevindt. Ach, dit was tenslotte het ergste niet, op zich zelf althans niet. Maar in het openbaar moet het vreselijk irritant op de gereformeerde toehoorders hebben gewerkt. Het moet ook de geloofsgenoten in hun revanche-gevoelens gesterkt hebben en mede verleid tot daden, waarvan een rapport van 1676 gewaagt, o.m. dat te Gendringen de gereformeerden verplicht werden voor de Sacramentsprocessie de straten voor hun huizen schoon te maken en de huizen met "meyen" te versieren. 18. Dit rapport vermeldt meer gebeurlijkheden, o.a. dat de "paep" te Terborg openlijk van zijn dankbaarheid jegens de graaf van den Bergh had getuigd, vanwege "de schricklycke moetwil aen den predikant en de koster" gepleegd, dat het zilverwerk van de gemeente te Terborg onder de waarde was verkocht en het hier, zowel als te 's-Heerenberg en Zeddam, was opgevorderd. Het herinnert ook nog aan wat er in 1666 gebeurd was tijdens de bezetting door de troepen van de bisschop van Munster, destijds in oorlog met de Republiek. De koster te Zeddam was toen door een paapse schaapherder "gewegelaecht", maar niet de herder was veroordeeld doch de koster, die als een misdadiger op last van de drost werd weggesleept schier "in de deur van de kercke". Het relaas is natuurlijk door een sterk gekleurde bril geschreven, het vertelt naast deze dingen b.v. ook als ergerlijkheden dat de kerken na de bevrijding niet terstond vrijwillig werden ontruimd, dat tussen Emmerik en 's-Heerenberg nog steeds enige monniken verbleven in een huis dat voorlopig als klooster was ingericht, dat er overal nog godsdienstoefeningen gehouden werden, doch het blijkt wel dat de reactie van de katholieken niet altijd binnen de perken is gebleven en hun houding niet onschuldig is geweest aan de revanche-gevoelens, die zich na de bezetting lieten gelden. Maar nòch prins Willem III, nòch de Staten waren van zins daaraan toe te geven. Uit verdraagzaamheid niet, maar evenmin uit politieke overwegingen. Het Franse imperialisme, belichaamd in de Zonnekoning Lodewijk XIV, bedreigde voortdurend ons land en geheel West-Europa. In de periode van veertig jaren van 1672 tot 1713, beleefde West-Europa drie grote oorlogen, waartussen slechts dertien jaar van gewapende vrede. Behalve Engeland waren Spanje en de Duitse keizer daarbij onze bondgenoten, entente-genoten, die zich altijd bijzonder interesseerden voor het lot van de katholieken in de Republiek. De Staten konden zich moeilijk veroorloven deze bondgenoten te gêneren

door al te zeer een ijver voor de protestantse zaak binnenslands te aksentueren in hun strijd tegen een macht, die zich als de katholieke mogendheid bij uitstek presenteerde. Van een reactie tegen de katholieken kwam dan ook veel in. Integendeel, op vele plaatsen waar zich tijdens de bezetting priesters hadden gevestigd, kregen ze toestemming er te blijven, terwijl er zelfs vergunning werd gegeven tot het bouwen van een kerkhuis, een geval, zoals dat van Zeddam, dat wil zeggen een gebouw in de gedaante van een schuur annex woongelegenheden voor de pastoor, dat niet als kerk mocht opvallen. Met andere woorden: de schijn moest bewaard blijven dat alleen de gereformeerde Staatskerk publiek de enig bestaande Kerk was. Officieel grondwettelijk, om het in moderne terminologie te zeggen, bestond alleen de Gereformeerde Kerk. Officieus echter werd ook de katholieke Kerk toegelaten.

In 1681 evenwel tekent pater Jodocus, pastoor te Zeddam, in het doopboek aan dat dit jaar hem streng verboden was te dopen. 19. Volgens een oude overlevering is er een tijdlang in de openlucht nabij de Galgenberg kerk gehouden. Reeds in 1676 evenwel was het eerste kerkhuis gebouwd. 20. Dit moet dus een tijdlang gesloten zijn geweest. Ook te Didam gewaagt men van godsdienstoefeningen in de open lucht, nabij de Heegh, waar nog lang restanten van een altaar, uit zand gemaakt, te zien zijn geweest. 21. Te Etten en Ulft verscheen de momber van het Hof, David ten Hove, om er de beide kerkhuisen te sluiten - te Ulft een vertrek op het kasteel - en de pastoors Versloyen en Cleynix gevankelijk naar Arnhem te brengen wegens overtreding der plakaten. 22. De bui scheen echter spoedig weer over te waaien. Te Zeddam had pater Jodocus de diensten in 1682 al weer hervat en in Ulft deed men hetzelfde, thans echter in het huis van meester Peter, "den dooven Cuyper", tegen de waarschuwingen van den drost in, Johan Albert van Portman. Hij begreep blijkbaar beter dan de katholieken dat men nog voorzichtig moest blijven. Er is hier geen sprake van een kwestie tegen de roomsgezinden, had 's graven advocaat reeds in 1677 geschreven, doch er schuilt wat anders achter. Of het billijk is, zo gaat hij voort, dat men tegen de richter optreedt in plaats van tegen de roomsgezinden, die in dit geval "confusabel" zijn, is een andere zaak. 23. Op welk geval hij doelt blijkt hier niet maar ook tegen Portman was eerder al opgetreden, waarbij hij gevankelijk naar Zutphen was gebracht. Hieruit blijkt toch wel wat de bedoeling was. De heren van het Hof, klaarblijkelijk handelend op instigatie van de

Gedeputeerden van Zutphen, ging het er niet om de katholieken het kerkhouden te beletten, maar om dit kerkhouden onder controle te houden. Het mocht nergens zonder hun toestemming gebeuren en de grenzen, aan deze toestemming verbonden, overschrijden. En dit nu deed men in het graafschap Bergh, waar de drosten en richters het maar toelieten in het besef dat de graaf er wel achter stond. Dit heeft men aan Portman eens even duidelijk willen maken. Vandaar ook zijn waarschuwingen aan de katholieken, die met verder de heren maar steeds meer konden ontstemmen. Mogelijk heeft hij de situatie te zwaar ingezien en het gevaar overschat. Toen men te Ulft n.b. doorging met kerkdiensten houden, deed hij in 1683 tijdens de Kerstnachtdienst op ouderwetse wijze een inval, die de dienst ontijdig verstoorde en veertig der aanwezigen, die niet tijdig weggekomen waren als op heterdaad betrapten, op een boete van 25 gulden kwam te staan, het bedrag dat in de oude plakaten op het bijwonen van verboden "conventiculen" werd gesteld.²⁴

Dit is stellig niet de bedoeling van het optreden van 's-Hoves momber geweest. Deze reikte niet verder dan ze in het Berghse eens duchtig te waarschuwen, dat men maar geen kerkhuisen mocht houden zonder er eerst toestemming voor te hebben. Niet het grafelijke gezag of dat van de drost was hier beslissend, maar dat van de Staten i.c. van het Hof. De heren zelf waren dan ook niet tegen de katholieken opgetreden, maar tegen de drost, over diens hoofd heen waarschijnlijk tegen de graaf, die maar meende aan hun gezag te kunnen voorbijgaan. Toen er enige jaren later in Didam een kerkhuis nabij de Heegh werd gebouwd, moest dit afgebroken worden omdat er geen verlof voor was gegeven ²⁵. De drost, Amand Elbert Zwaefken, had het toegelaten, natuurlijk in het besef dat die zaak wel in orde zou komen. De heren gaven immers overal waar de katholieken aan konden tonen een kerkhuis nodig te hebben, hun toestemming.

Als ze een pastoor toelieten zou de goedkeuring voor een kerkhuis niet uitblijven. Zo meende de drost stellig wel. Het blijkt uit zijn gedrag in de Kerkeraad, waar hij door zijn mede leden gekapitteld werd, doch zich hield alsof hij er niet zeker van was dat het de bouw van een kerkhuis was. Toen men er hem daar wees op uitlatingen van verschillende mensen, luidde zijn antwoord: Ja, daar zou men wel een en ander uit kunnen bewijzen. ²⁷. Het is duidelijk, deze drost hield zich op de vlakte om een zaak, die toch wel in orde zou komen, niet ontijdig te verstoren. Doch de kerkeraad wendde zich, waarschijnlijk via de

Classe, tot Gedeputeerden, die zich in de wijk geschoten voelden dat er begonnen was zonder hun goedkeuring. Het gevolg was een bevel van het Hof het werk te staken en voorzover het gereed was, af te breken. Deze historie illustreert het geval te Ulft waar de drost stellig de eigenlijke bedoeling niet van heeft begrepen. De Katholieken waren hier weer begonnen, echter niet waar het kerkhuis gesloten was, maar in een ander huis, niet als kerk ingericht. De drost heeft gemeend dat het ging om overtreding der plakaten zonder dat er toestemming voor was gegeven.

Waar de zaken zo stonden is het duidelijk dat ze wel opgelost konden worden. Het verslag van de Apostolische Vicaris Codde van 1701 vermeldt dan ook alle Berghse staties als vaste missieposten. De situatie had dus voor de katholieken een wezenlijke verbetering ondergaan. Dit heeft aanvankelijk het kerkelijke leven nieuwe impulsen gegeven. De Franse bezetting had concreet aangetoond dat er elk ogenblik een politieke en staatkundige ontwikkeling kon optreden, die mede besliste over de verhoudingen op kerkelijk terrein. Weliswaar had de bevrijding niet de doorbraak gebracht die men er algemeen van gehoopt had, doch de situatie in West-Europa was toch zo geworden dat de potenties voor een doorbraak aanwezig bleven. De stap van de ongewisheid der schuilkerk naar de zekerheid der schuurkerk, werd als een aanzet naar die doorbraak gevoeld. De doorbraak naar een algehele officieel erkende vrijheid voor de Katholieke Kerk naast de Gereformeerde, om zich te kunnen ontplooiën. Dan zou de hiërarchie weer hersteld worden en de Kerk weer terugkeren naar de organisatie van voor de Reformatie, de organisatie van de kerk der middeleeuwen. De contra-reformatorische kerk in Nederland heeft een zeker romantiek heimwee gekend naar de Middeleeuwen. Zij aksentueerde zich tegenover de Reformatie bijzonder sterk als de enige en ware geestelijke erfgenaam van de Kerk der Middeleeuwen. Bijzonder werd b.v. het aksent gelegd op de verering van de eigen Nederlandse heiligen. Groessen heeft in zijn kerk nog altijd de beelden van Sint Willibrord en Sint Bonifacius, de twee grote Angelsaksische zendelingen in Nederland, wier dagen door Filippus Rovenius als bijzondere feestdagen in de liturgische kalender werden opgenomen, van Sint Willibrord zelfs als zondag te vieren, evenals die van Sint Maarten, de patroon die Willibrord het bisdom Utrecht had gegeven. Wij zijn de kerk van Willibrord, van Sint Bonifaas, Sint Maarten, Sint Odulf - ook een bijzondere dag - en van al die heiligen die als patronen

onzer oude kerspelkerken - in elke parochie moest ook de dag der patroonheilige worden gevierd - worden herdacht.

Dàt was de tendens van deze vieringen.

Deze gedachten kregen nieuwe impulsen door het herstel van de gedroomde oude glorie tijdens de Franse bezetting. Ze bleven levendig door de hoop, in de hoofden en harten aanwezig, op een geleidelijke verbetering in de toekomst. Uit deze impulsen moet wel de herleving van het oude gildewezen verklaard worden in deze periode. Deze oude buurtgenootschappen waren stellig niet verdwenen. Als organisaties, die het gebruik van de gemene heiden en beweidingen regelden, zijn ze ongetwijfeld blijven bestaan. Ook het gilde-bieren, de teerdagen en het vogel- of schijfschieten, zijn blijven voortleven. Het klachten-register van de kerkeraden en Classe bewijst het. Maar onder de druk van de voortdurende tegenkanting van de Kerk en de herhaaldelijke verboden van de overheid als gevolg hiervan, was het leven ervan toch gaan kwijnen. Het heeft na de invoering van de Reformatie stellig niet meer de uitbundigheid en veel minder nog de gebondenheid aan de kerkelijke instelling van geestelijke broederschap gekend, die het in de Middeleeuwen kenmerkte.

Het Zeddamse gildeboek, in 1822 beginnend, gewaagt van een "renovatie" van het oude gilde in 1654, die uit een ouder, helaas verloren gegaan, gildeboek was gebleken. 27. Het oudste stuk zilver dat dit gilde nog bezit, dateert ook uit dit jaar en er is een beeldje van Sint Oswald op bevestigd dat vermoedelijk 15e eeuws is. Het volgende stuk is echter pas van 1687, waarna er vrij geregeld andere volgen. De "renovatie" van 1654 is blijkbaar te vroeg geweest, stellig wel door de contra-reformatie beïnvloed, maar in omstandigheden die een reorganisatie nog niet toelieten.

De vrijheid om een vereniging te herstitichten die zo'n katholiek stempel droeg, was nog niet groot genoeg. Het oudste gildeboek van Sint Jan te Beek vangt in 1696 aan, die van Netterden en Braamt in het begin van de 18e eeuw. Vooral de inleiding van het boek van het Sint Walburgis gilde te Netterden is bijzonder merkwaardig. De korte levensbeschrijving van de patroonheilige is zo middeleeuws van karakter en zelfs van taal, dat men hier wel een overname uit een ouder boek moet veronderstellen. 28. Het oudste zilver is een 15e eeuws stuk, daarna volgt er één van 1687 waarna, evenals te Zeddam, met tussenpozen de stukken volgen tot op onze tijd. Ook de betiteling van de officieren bij de schutters: kapitein, luitenant, sergeant, wijst op

een laat 17e eeuwse vernieuwing, aangezien deze betiteling aan de legerorganisatie van de nieuwe tijd moet ontleend zijn. Deze gilden waren natuurlijk geen specifiek katholieke verenigingen. Katholieken en gereformeerden waren er als ingezetenen van de buurtschap lid van. De laatsten bleven er ook geenszins buiten. Integendeel, in het Sint Antonius gilde van 's-Heerenberg zien we de leden van aanzienlijke families onder de gereformeerden, zoals de Abelens, Westhavens, Weenincks, Boelandts e.a., die plaatsen van gildemeesters en officieren bezetten, de eerste functies door verkiezing verkregen, de laatste door pacht, hetgeen wel bewijst dat zij er zelfs prijs op stelden.

Wel droegen deze gilden in heel hun karakter, vorm en verschijnen een voor-reformatorisch katholiek stempel. Dit was het wat in deze periode hun herleven bevorderde.

Een ander verschijnsel, dat kenmerkend voor deze periode is, doet zich voor bij de benoemingen van de pastoors voor de Berghse staties. Toen in 1689 de statie Etten vacant was geworden, solliciteerde de priester Theodorus Ignatius van der Cuyl bij de graaf als "het jus patronatus sive conferendi privative competerende" hem deze plaats te geven, terwijl "suppl't het vaste betrouwen heeft om met Godes hulpe en Genade die hem aenvertrouwde sielen van de gemeente sodanich met leere, exempel ende leven voor te gaen ende te dienen als hij voor Gott, voor S. Excell. en voor de gemeente sal kunnen verantwoorden.-.- hetwelck Suppl't die daegen synes levens met syn gebeden tott Gott almachtig om S. Excellentie ende deselven hooge Familie sall trachten te venereren en te verschulden". 29.

Het was venererend, vroom en nederig genoeg gezegd van deze clericale sollicitant. Maar zo deden ze het allemaal en de graaf zal dit wel met een knipoogje op zijn werkelijke waarde hebben geschat bij deze heren, bij wie er nogal wat waren die zich als echte parochie-pausjes lieten kennen.

Doch hoe dan ook: van der Cuyl kreeg van de graaf wat hij begeerde en vestigde zich te Etten. Doch er kwam een kink in de kabel.

De Apostolische Vicaris Petrus Codde nam er geen genoegen mee en zond de priester Basius naar Etten of beter gezegd eerst naar 's-Heerenberg met een schrijven, waarin hij de graaf meedeelde de brenger de zending te Etten te hebben gegeven en het ootmoedig verzoek hem "door uw gesag te beschermen ende door uwe

genegenheid te begunstigen. Ick ben blijde dat ick bij deze gelegenheid mij d'eer kan geven van mijne gediensigheijd aen uwe Excell. op te draegen blijvende met alle eerbiedigheijd Doorluchtigse Heer uw Ootmoedigste en gehoorzaamste dienaar."

Over de redenen die hem bewogen, zwijgt Codde in alle talen, doch die vernam de graaf later van Paulus Roskam, aartspriester van het district Emmerik - het voormalige aartsdiaconaat van die naam - die ze aan een zijner relaties mededeelde. Er kon van een jus patronatus geen sprake zijn omdat er geen temporalia te vergeven waren. Het was inderdaad een waterdicht juridisch argument. Het patronaatsrecht toch veronderstelde dat de patroon, als juridische eigenaar, de begunstigde het bezit van de pastorie en de daarbij behorende goederen en inkomsten overgaf, weshalve hij deze als pastoor ingevolge het recht van collatie aan de kerkelijke overheid presenteerde om voor deze de kerkelijke zending te verkrijgen. Aangezien de goederen van de Berghse kerken in handen der gereformeerden waren, was er dus niets te vergeven zodat er van een jus patronatus geen sprake meer was. Dat er zonder patronaatsrecht ook nog iets van collatie-recht bestond, werd hier maar vergeten. Codde wekt de indruk het argument te bezigen pour besoin de la cause. Hij heeft Basius vermoedelijk een van de begeerde Berghse staties willen geven, een jonge priester uit de met de Codde's verwante familie de Bas. 30.

Zeer waarschijnlijk is deze priester dezelfde als Fransiscus Christophorus Basius, die later als pastoor in de Missie werkzaam was als aanhanger van het Utrechts kapittel en daarna intrad in de met de Utrechters gelieerde abdij Orval.³¹

In de mond van Codde is het overigens een merkwaardig argument. Juist hij toch zou met Rome in een konflikt komen waarin het o.m. ging om de rechtspositie van de Kerk in Noord-Nederland. In Rome hield men aan de opvatting, dat hier geen hierarchie meer bestond en de Kerk direct onder het gezag van de Congregatie der propaganda stond, zodat de Apostolische Vicaris slechts een gedelegeerde macht had die ook niet verder ging dan zijn delegatie strekte. De plaatselijke kerken waren dientengevolge geen parochies, doch slechts staties, dat wil zeggen plaatsen waar het kerkelijk gezag de priesters hun standplaats aanwees. Deze opvatting werd door de meeste reguliere clerici gehouden.

Codde en met hem de overgrote meerderheid van de seculiere clerus,

hielden de opvatting dat de organisatie van het ogenblik, de z.g. Hollandse Missie, maar de noodwoning was waarin de hiërarchie tijdelijk verbleef, omdat de oorspronkelijke woning verwoest was. Zodra de omstandigheden het zouden toelaten, trok men weer de herstelde oude woning binnen. De Missie was niets anders dan de hiërarchie in een noodsituatie. Dientengevolge waren de staties de voortzetting van de voor-reformatorische parochies.

Het is begrijpelijk dat deze tegengestelde opvattingen juist nu in deze periode, nu de hoop verlevendigde dat de Noord-Nederlandse Kerk de mogelijkheden ging verwerven haar vrijheid te herwinnen, geleidelijk duidelijker tot formulering kwamen. Maar dat Codde nu tegenover de graaf van den Bergh het standpunt hield dat er van geen jus patronatus sprake kon zijn, was een inconsequentie van hem, die wel uit opportunisme is voortgekomen.

Graaf Oswald was zeer ontstemd over het verloop van zaken. Hij had het vooral gemunt op de gestes van de aartspriester Paulus Roskam. Volkomen terecht. Deze moet van der Cuyl de kerkelijke zending, die 's graven begunstigde een half jaar lang heeft uitgeoefend, op 's graven acte van collatie hebben gegeven, precies zoals hij dit ook deed bij de priesters in het Kleefse gebied van zijn district, die hem op gelijke wijze werden gepresenteerd. Toen echter de Apostolische Vicaris anders bleek te willen, distancieerde hij er zich van en verdedigde hij het standpunt van zijn superieur. Hij gooide het er nu op dat van der Cuijl een lastige quaerulant was, die men niet kon handhaven.³² Nu bleek van der Cuijl inderdaad niet gezind direkt maar te gehoorzamen aan de order Etten te verlaten, doch om dit aan zijn quaerulante natuur toe te schrijven, is in dit geval toch op zijn minst zeer eenzijdig. De aartspriester voelde er zich zo onbehaaglijk bij, dat hij zich bij de dood en begravenis van 's graven moeder gravin Magdalena, niet liet zien, noch voor een condoleance-bezoek, noch als belangstellende. Bepaald laf, klein en onbenullig klinkt het als hij in zijn excuse-brief zegt niet gedurfd te hebben, omdat hij van een vertrouwd persoon had gehoord dat de graaf hem een vracht stokslagen had toegezegd. Hij voegde er wel bij dat hij zoiets niet geloofde en het als een praatje van de kwade heer van der Cuijl beschouwde, maar hij was er toch maar om weggebleven.

Codde kreeg nog gelegenheid zijn gezicht te redden door een bemiddelingspoging van de bisschop van Roermond, Reginaldus Cools, een poging waarbij enige paters Carmelieten, Heliodorus à Stapetro en

Philibertus, een rol gespeeld hebben. Zeer waarschijnlijk zijn zij het geweest die graaf Oswald de weg gewezen hebben om uit de impasse te geraken. Een en ander zal wel in het Carmelietenklooster te Boxmeer, een stichting van graaf Albert en gravin Magdalena, besproken zijn. Men beval een jonge priester uit het bisdom Roermond, met name Willem Beckers, aan, geschikt en bekwaam bevonden én door zijn bisschop én door de president van het seminarie der Hollandse Missie M. Steyart, op welke instelling hij had gestudeerd. Voor Codde dus een waarborg dat hij een priester kreeg die in de geest van de clerus der Hollandse Missie was gevormd. Mgr. Cools gaf er nog de formulering bij waarop in zijn diocees én met inachtneming van het benoemingsrecht van de bisschop én met eerbiediging van het patronaatsrecht, de pastoors hun plaats verkregen o.m. in het land van Cuyck en elders waar het huis van Oranje, de vorst van Salm en de graaf van den Bergh, het jus patronatus bezaten. Codde echter bleef halsstarrig op het standpunt staan, dat er van geen patronaatsrecht sprake kon zijn omdat er geen temporalia te vergeven waren. Dat dit in het land van Cuyck evenmin het geval was, werd blijkbaar niet in overweging genomen.

Graaf Oswald wenste echter ook niet te capituleren, nog minder toen een poging om Beckers dan de vacant gekomen statie Ulft te geven, eveneens afgewezen werd. Zo bleef de statie Etten enige jaren lang zonder priester, een toestand waarin Paulus Roskam gedeeltelijk voorzag door, met goedvinden van de graaf, met de feestdagen tijdelijk telkens een priester de dienst op te dragen.

De afloop van het conflict blijkt verder uit de stukken niet.

Maar in 1703 oefende de graaf er zijn rechten weer uit toen Petrus Westrenen pastoor werd, met collatie van de graaf, aangezien "wy als wettigen collateur van die gemeente gebeden wordende, omme daerinne wederomme gnadich te versien soo is 't dat wij wij op die recommendacie ende rapport van die goede gaven geleertheyt, bequaemheit ende leven van den Eerw. Heere Petrus Westrenen, denselven tot pastor van voorn. onse Heerlyckheyte Etten hebben aengesteld ende gecommitteert, gelyck wy gnadich aenstellen en committeren, mits desen met macht en last omme voors. pastorie nu voortaan te aenvaerden en te bedienen ende daervan profyteren alsulcke emolumenten als daertoe staan...." 33. Hier was dus dezelfde procedure gevolgd als die welke in de voorreformatoische Kerk gebruikelijk was.

Dit gebeurde in 1693 in Zeddam eveneens. Na het overlijden van de heer de Greef ging er een rekest, namens de gemeente door 27 ingezetenen getekend, naar de graaf "omdat suppln verstaen hebben dat U Hooch Graeffl. Excell. door recommendatie van den alden pater superior Zalr tot Kevelaer de persoon van Theodorus Custers geboortich aldaer niet ongenegen was, so presenteren deselve nu nochmaelen deese voors. persoon van Theodorus Custers ter Genade van U Hooch Graeffl. Excell. met onderdaenich versoeck aen denselven deese vacante pastorie van Zeddam genaedich te conferieren, also wij van hem gehoort een seer deugent geleert priester en voorleeden sommer tot Kevelaer sijnde twee mael gepredicht met groot genoeg van die toehoorders en wij bij denselven teegenwoordigh int stiftt Colen so slecht is geprebendiert dat hij op een ander plaetse sijn fortuin gedenckt te soecken...." 34.

Custers, die in deze Berghse statie dus beter fortuin dacht te vinden dan op de plaats waar hij stond - hij gaf dus een standplaats zonder de oude temporalia de voorkeur boven een mèt deze -, heeft het geluk niet gekregen. De reden hiervan is verder niet bekend. Maar later kwam er een supplek van "die Catholycke Gemeinte" waarin gevraagd werd Antonius Rollaer, een minderbroeder uit het klooster te Neder-Elten, die de overleden pastoor gedurende diens ziekte als assistent had gediend, de collatie te geven. Hij kreeg van de graaf echter slechts een voorlopige continuatie in zijn dienst. De 15e April 1694 gaf Paulus Roskam een verklaring, waarin hij Godefridus Wanners belastte met Pasen de dienst in Zeddam waar te nemen, de graaf verzoekend daarin toe te stemmen. Op 21 April echter kreeg deze als opvolger van Joannes de Greef "en ons daervan het jus patronatus en recht van collatie is competerende" het pastoraat, "sodaenige nochtans dat hem dienaengaende presentere daer en soo sulx behoort". 35.

Wanners is tot zijn dood - 1726 - pastoor te Zeddam gebleven. Gezien deze feiten moet men wel tot de gevolgtrekking komen dat er iets aan de hand is geweest. Toen in 1686 de Minderbroeder pater Jodocus uit Zeddam was weggeroepen, droeg de Apostolische Vicaris Joannes Neercassel, de wereldpriester Johan de Greeff bij het grafelijk Huis, voor. 36. Omtrent deze opvolging is er niets anders dan de brief waarin meegedeeld wordt dat de Greeff de zending van de "bisschop van Utrecht" kreeg en de "genaedige aggregatie" daarop van de graaf. Doch het vermoeden ligt voor de hand dat hier de rivaliteit tussen regulieren en seculieren een rol heeft gespeeld. De graaf van den Bergh

had een bijzondere voorkeur voor de Minderbroeders te Neder-Elten. Gravin Magdalena had bij de stichting van dit klooster - gelijk gezegd aanvankelijk bedoeld op de plaats van het verwoeste Observantenklooster tussen 's-Heerenberg en Emmerik - bedongen dat de paters terstond de parochies Didam en Zeddam zouden bedienen en 's-Heerenberg, zodra de dominicaan van Wylick er wegging. 37. Ook de kleine staties Beek en Netterden werden aan de regulieren toevertrouwd, de eerste eveneens aan deze Minderbroeders, de tweede aan de "Broeders des Gemenen Levens" van het Fraterhuis te Emmerik. 38. Deze bleven echter in de stad wonen en verzorgden van hieruit de gemeente Netterden. Van Henrick Elshof heet het nog in 1771 "inhoudende soo wegens de kleinheid der Gemeente als der geringe inkomsten zijn domicilie binnen Embrick". 39.

Toen de Berghse staties als vaste posten geconsolideerd raakten, rees er verzet tegen deze vermeerdering van het aantal staties der regulieren, dat in strijd werd geacht met verschillende overeenkomsten die tussen de ordesgeestelijken en de seculieren tot stand gekomen waren. Het is niet onwaarschijnlijk dat het wegroepen van pater Jodocus hiermee in verband heeft gestaan.

Maar bij het overlijden van de Greeff heeft de graaf de kans weer waargenomen de Minderbroeders te Elten op hun plaats te herstellen. Theodorus Custers, door de gemeente aanbevolen, moest wijken voor Antonius Roller. Vermoedelijk had de graaf hem de opvolging al toegezegd toen hij aangewezen werd als assistent van de zieke de Greeff. Maar dit kon, dit begreep de graaf wel, geen genade vinden bij de Apostolische Vicaris, reden waarom hij Roller voorlopig in zijn dienst continueerde tot de moeilijkheden opgelost waren.

Paulus Roskam, die wel reden had om wat goed te maken, heeft de moeilijkheden omzeild door Godefridus Wanners, een medebroeder van Roller die, omdat hij de collatie al had verkregen vóór er van een zending door de Apostolische Vicaris sprake was, toch niet meer aanvaard werd, een tijdelijke bediening te geven. Maar graaf Oswald gaf terstond een acte van collatie voor een permanente bediening. Gezien het resultaat heeft de graaf het pleit gewonnen, maar wat er zich bij afgespeeld heeft, blijkt niet.

Voor Roller kwam door het overlijden van zijn ordebroeder Godefridus Matthaei, Didam vrij. Een rekest, door 24 ingezetenen getekend, verzocht de graaf acte van collatie op hem. 40.

De zaak was goed voorbereid doordat de pater tijdens de ziekte en na

de dood van Matthaei, diens taak had vervuld, zodat hij bij zijn parochianen reeds bekend was. Er was echter een ander rekest, door tien ingezetenen onderschreven, die collatie vroegen op Bernard Buderman, een jonge priester uit Didam die zijn studies in het bisdom Munster had gemaakt. Diens vader Claes had zich ook reeds ten behoeve van zijn pas afgestudeerde zoon tot de graaf gewend. Hij behoorde met twee familieleden Geurt en H. Buderman tot de ondertekenaars van het rekest.

De gemeente is dus blijkbaar verdeeld geweest.

Op 2 Nov. 1702 kreeg de Amsterdammer Cornelis Bruegel de geestelijke zending van de kerkelijke overheid. 41. Doch van 14 Oct. d.a.v. dateert de collatie op Wouter Frans Tuynslyper, een jonge priester uit Emmerik, die ook pastoor is geworden. 42. Op dit ogenblik was hij nog niet gewijd doch stond wel vlak voor zijn wijding, die op 10 November geschiedde. Feiten, die op een conflictsituatie wijzen, niet alleen in de boezem der gemeente, maar ook tussen de graaf en het kerkelijk gezag. Graaf Oswald heeft waarschijnlijk de moeilijkheden binnen de gemeente omzeild door de collatie aan een buiten de partijen staande priester te geven, een goede bekende. De Tuynslypers behoorden n.b. tot de aanzienlijke burgers in Emmerik, die als grondbezitters in Bergh als "geerffdens" daar geen onbekenden waren. Breugel was als pastoor te Muiden benoemd door de provicarissen, die Petrus Codde hadden aangesteld om zijn Kerk te besturen gedurende zijn reis en verblijf te Rome. Hij was aldaar ontboden om zich te verantwoorden over verschillende beschuldigingen die tegen hem ingebracht waren. Deze betroffen voornamelijk zijn welwillende houding ten aanzien van de priesters die Jansenistische leerstellingen en strenge praktijken verkondigden en toepasten. Onder de noemer Jansenisme werd heel wat samengebracht; op moraal-theologisch terrein was het een rigorisme, dat steunde op leerstellingen uit een werk over Augustinus, geschreven door de Geldersman Jansenius - geboortig van Acquoy - en bisschop van Yperen in de eerste helft van de 17e eeuw. Men zou kunnen zeggen dat het een streng Calvinistische ent was op een katholieke stam. De strenge moraal die hieruit afgeleid werd en de strenge levenspraktijk die van de mensen werd geëist vond onder de clerus in Noord-Nederland grote instemming; men is geneigd te zeggen in katholiek milieu: in concurrentie met de rigoristische opvattingen van de strenge orthodoxie in de Gereformeerde Kerk. Reeds de Apostolische Vicaris Philippus Rovenius (1614-1641), oudere tijdgenoot van

Jansenius, was een man van tamelijk strenge opvattingen en met hem zijn clerus, verklaarbaar uit de reactie tegen een verleden, dat de kerk in discrediet had gebracht. Dit Jansenisme vond hier dus een klankbodem die er bijzonder geschikt voor was. Joannes Neercassel, Apostolisch Vicaris van 1668 tot '86, was stellig Jansenistisch georiënteerd, zonder evenwel de aan Jansenius ontleende leerstellingen tot de zijne te maken. Codde betoonde veel sympathie met dit theologisch en pragmatisch Jansenisme. Zelfs nog nadat de Kerk over een aantal leerstellingen een veroordeling had uitgesproken, betoonde hij bekende Franse Jansenisten als Arnauld en Quesnel, uit hun eigen land uitgeweken, gastvrijheid in Nederland. Tegen beschuldigingen dat hij veel te veel van zijn clerus op dit terrein toeliet, had hij zich nu te verdedigen.

Doch met dit rigorisme op moraal-theologisch terrein - een rigorisme dat tot in onze eeuw een stempel heeft gedrukt op de katholieke kerkgemeenschap in Noord-Nederland - viel samen met een canoniek-rechtelijk verschil dat ook in het vak Jansenisme werd ondergebracht n.l. het hier reeds boven vermelde verschil in opvattingen over de rechtspositie van de Noord-Nederlandse Kerk. Dat de Kerk der Hollandse Missie eigenlijk niets anders was dan de noodwoning der oude hiërarchie was de opvatting van de overgrote meerderheid der seculiere clerus. Jansenisten gingen nog verder: zij verdedigden dat deze Kerk niets anders was dan deze hiërarchie, zij het in aan de omstandigheden aangepaste vorm, maar met dezelfde rechten als een normale hiërarchie. De reguliere clerus bestreed in het algemeen deze opvattingen, een houding die mede beïnvloed werd door de consequentie die er uit voortvloeide n.l. dat de ordesgeestelijken, in Nederland werkzaam, dan onder het directe gezag van de Apostolische Vicaris kwamen, gelijk met de seculieren. Zodoende werden de verschillende tegenstellingen, van oorsprong geenszins van dezelfde huize, identiek met elkaar.

Aan de ene zijde de Jansenistische of semi-jansenistische gedachten en praktijken, en de ideeënwereld omtrent de hiërarchische status van de Hollandse Missie, vooral onder de seculiere clerus, aan de andere kant een veel milder moraal en de opvatting van een geheel andere rechtspositie van de Missie, bovenal bij de Jezuiten, maar in meerderheid - toch niet allen - de overige ordesgeestelijken. Persoons- en groepsrivaliteiten waren hierbij niet zonder betekenis.

Toen Codde nu naar Rome werd ontboden was hem zeer ontactisch en

onheus gelast, zijn tegenstander de Cock, de man die zich belast had met de aanklacht tegen hem, als zijn plaatsvervanger als provicaris aan te stellen. De Apostolische Vicaris voldeed hieraan niet, maar stelde drie zijner medestanders, alle drie mannen die verder gingen als hij, tot provicarissen aan. De Cock kreeg toen van de Brusselse nuntius de Bussi, die vice-superior van de Hollandse Missie was, zijn aanstelling als provicaris. 43. Tijdens dit konflikt nu speelde zich de historie in Didam af. Cornelis Breugel had zijn zending te Muiden verkregen van de door Codde aangestelde provicarissen, doch zag hiervan af nadat hij van de nuntius een schrijven had ontvangen over de onwettigheid van de aanstellingen door de provicarissen. Hij moet dus óf door Cock óf door de nuntius naar Didam zijn gezonden, zonder dat er rekening werd gehouden met het jus patronatus van de graaf van den Bergh. Deze immers had enige weken eerder de collatie op Tuynslyper gegeven. Waarom hij geen Fransiscaan uit Elten nam is niet bekend. Roller zal vanwege de onenigheid in de gemeente niet gewenst zijn geweest. Mogelijk is er op dat ogenblik geen andere pater beschikbaar geweest. Dan nog echter blijft de vraag waarom de Fransiscanen deze post lieten schieten? Doch de gegevens laten ons over dit alles in de steek.

Toen in 1707 Petrus Westrenen uit Etten vertrok, verkreeg op verzoek van de Apostolische Vicaris, Adam Daemen, Bernard Buderman, die in 1702 Didam had gemist, de collatie. 44. Hij bedankte de graaf ervoor met een vleierende brief over "d'uytstekende ijver van U Hoog-Graefl. Excellentie voor de Rooms Catholycke religie en principaellyck voor sijne onderhorige Gemeente van Etten". Hij hoopt nog eens persoonlijk te getuigen van zijn achting. Hij zal zijn uiterste best doen de graaf voldoening te geven in de vervulling van zijn ambt, de hemel biddend voor het welzijn van de graaf en zijn familie en het aller diepste respect betuigend. Het is niet het mooiste stijlbloempje van hoogdravende onderworpenheid, die in dergelijke brieven "op 't allerrootmoedigste gesteld", ten beste wordt gegeven. Doch Buderman heeft, althans te Etten, zijn "uyterste beste" niet lang gedaan. In 1709 was hij er al weer weg, misschien een bewijs dat hij het met de gemeente, die hier niet gehoord was, niet heeft kunnen vinden. De graaf begiftigde toen een bij hem solliciterende priester met name Jan ten Dam. De Apostolische Vicaris echter negeerde dit volkomen en gaf zekere heer Scheerder de zending. Maar bij de graaf kwam daar niets van in, een volstreekte weigering die Adam Daemen, zoals hij schreef, met droefheid vernam. Het was hem nooit in de gedachte gekomen, 's graven recht van collatie

der pastorieën of het "benoemen van predikanten", te bestrijden, "blijvende sulx als van outs tot dispositie Sijner Regeeringe en connende de sendelinge welcke t'allen tijde herroepelijk zijn, in geen jus patronatus vervatt worden, oock die daertoe van outs bestemde Renten immers niet genieten, alsoo betrocken werden soo langh de Cath. Religie aldaer niet als voormaelen openbaerlyck geoeffent wordt". De graaf wordt dus niet in 't minst benadeeld en op hem zal de verantwoording rusten voor het eeuwig heil der zielen. 45.

Onomwondener dan bij Codde, komt hier dus het argument van het karakter der Holl. Missie als principieel in strijd met uitoefenen van patronaatsrechten naar voren, zij het met weinig duidelijke motivering. Adam Daemen spreekt hier met his masters voice. De kwestie met Codde had tot een schisma geleid, waarbij aanvankelijk de drie provicarissen het grootste deel van de clerus achter zich hadden. Enige jaren van onderhandelen en kompromissen gingen heen, doch toen uiteindelijk de standpunten niet met elkaar te verzoenen bleken en de aanhang van de, inmiddels overleden, Codde zich op het standpunt stelde dat de kerk der Holl. Missie de normale rechten van een normale hiërarchie behoorde te hebben, en daarvan ook de praktische consequenties trok door de raad van het Apostolisch vicariaat de rechten van een kapittel toe te kennen, dat een aartsbisschop van Utrecht koos, was de scheuring een feit. Een groot deel van de geestelijkheid keerde toen onder gehoorzaamheid van Rome terug, een minderheid bleef volharden en vormde hierdoor een afgescheiden groep, thans nog voortlevend, in de 19e eeuw met andere afgescheiden groepen in het buitenland verenigd als Oud-Katholieke Kerk. 45.

Het is duidelijk dat na deze gebeurtenissen het karakter van de Holl. Missie juridisch sterker werd geaksentueerd en Adam Daemen het jus patronatus afwees. Zijn toon was echter al te apodictisch om aan te slaan. De graaf wendde zich direct tot de Congregatie der Propaganda, onder wier gezag de Noord-Nederlandse Kerk als missie-kerk stond, met een uitvoerig betoog, waarin eerst een historisch exposé over de recatholisering in het graafschap Bergh werd gegeven. Verder werd er de reconciliatie der kerken in de Franse bezettingstijd aangehaald en de restauratie der Gereformeerde Kerk na de bevrijding. Het grafelijk Huis had er toen voor gezorgd dat de pastoors konden blijven en in permanente oratoria de Rooms Katholieke godsdienst uitgeoefend werd. Sindsdien had de graaf altijd het oude recht van collatie uitgeoefend, waarvan hij bewijzen bijvoegde, en werden de door hem begunstigde

priesters, als zij waardig bevonden waren, door de Apostolische Vicaris benoemd. Alhoewel hij niet op zijn verdiensten wilde pochen, kon hij niet nalaten op te merken dat, ondanks het feit dat de kerken en goederen in zijn graafschap aan de gereformeerden behoren, de pastoors nòch van de Apostolische Vicaris nòch van de Missie enig inkomen of ondersteuning genoten, maar geheel onderhouden werden zoals het met 's graven pachters en ondergeschikten gebeurde.

Waarmee blijkbaar gezegd wilde zijn dat, al kon men juridisch beweren dat er van vergeven van temporalia geen sprake meer kon zijn, dit in feite wel het geval was. Het stuk eindigt met de opmerking dat het waarachtig geen tijd is om over rechten te disputeren, doch dat men beter doet alles in Status-quo te houden tot de omstandigheden van dien aard zijn dat men er zonder nadeel over handelen kan.

Hierop kwam in uiterst waarderende bewoordingen het antwoord van de nuntius dat, al wat aangevoerd werd, niet voldoende was om het jus patronatus te handhaven. De schrijver beloofde 's graven belangen bij de H. Stoel zo veel mogelijk te verdedigen maar, om het met de woorden van Bruce Marshal te zeggen, als een echte gladde gladjanus van het Vaticaan, sprak hij tegelijk de verwachting uit dat de graaf de heer Godfried Scheerder in alles zou bijstaan en beschermen.

In een tweede schrijven verzocht hij de graaf nog wel het heil der zielen te overwegen en zich niet te laten misleiden door verkeerde adviseurs. 47. Alsof het heil der zielen afhing van een kwestie waar het om twee personen ging, die beiden waardig bevonden waren.

De waarschuwing tegen verkeerde adviseurs doelt natuurlijk op de aanhangers van de oud-bisschoppelijke clerezie, de afgescheidenen die zich lieten voorlichten door de gewezen Leuvense hoogleraar v. Espen, een Jansenist aan wie het professoraat ontnomen was. Het was een ietwat insinuerende opmerking, waarmee de graaf onrechtstreeks te kennen werd gegeven dat hij zich in die hoek bevond.

Adam Daemen heeft een bemiddelingspoging gewaagd. In plaats van de omstreden priester Godfried Scheerder, stelde hij voor Joannes te Laeck, geboortig van Didam, het pastoraat te Etten te geven. Gravin Leopoldina, weduwe van de inmiddels overleden graaf Oswald (1712), wilde hierin toestemmen, op voorwaarde dat te Laeck door de geestelijke overheid zou gezonden worden, nadat hij deze zijn acte van presentatie door de gravin had getoond. Op deze voorwaarde is de poging gestrand. Het ging dus bepaald niet in de eerste plaats om het zo pathetisch te hulp geroepen argument van het eeuwig heil der

zielen.

Begin 1713 werd er eindelijk een provisorische regeling getroffen, waarschijnlijk door de Aarts priester te Emmerik. Op verzoek van de ingezetenen stond de gravin de gardiaan van de Minderbroeders te Elten toe, om een zijner paters, n.l. de ons bekende Antonius Roller, voor een jaar de bediening te Etten op te dragen, "alles onder expresse protestatie van aen ons recht van patronaetschap en praesentatie tot voorn. pastorije int geringste niet te praejudiceren". Deze provisorische maatregel, vermoedelijk enige keren met een jaar verlengd, is blijkbaar een blijvende geworden, aangezien Roller in Sept. 1717 de collatie verkreeg. 48. Hij is in 1722 als pastoor te Etten overleden, gelijk zijn opvolger aantekende. 49.

Inmiddels had zich door het overlijden van de Minderbroeder Nicolaes Mierinck, van 1694 af pastoor te 's-Heerenberg, in 1709 ook hier een kwestie voorgedaan. 50. Zijn opvolger was de Emmerikse priester Simon Arntzen, die verklaarde op acte van collatie van de graaf het pastoraat te hebben verkregen. 51. Een rekest uit de gemeente had de pater-vicaris van Elten bij de graaf voorgedragen, doch waarom de collatie niet gegeven is, blijkt verder niet. Het verzet is wel van de geestelijke overheid uitgegaan die niet opnieuw een minderbroeder wenste.

Het vertrek van pastoor Tuynslyper uit Didam gaf weer aanleiding tot een langdurig conflict. De gemeente verzocht toen de gravin de collatie te geven aan de heer van Galen, een pater uit het Dominicanenklooster te Griethuysen die hier, na het vertrek van de pastoor, als deservitor had gediend. Hij verkreeg op 31 Jan. 1718 acte van collatie. 53.

De zaak was net aanhangig tijdens het interregnum, na de afstand van Adam Daemen en de benoeming van een geschikte opvolger, die nog niet gevonden was. De aarts-priester van Emmerik, Christiaan Deckers, wilde wel Joannes van Galen de zending geven doch, hetgeen begrijpelijk was, alleen in de vorm van een provisorische maatregel. Hij beloofde dat hij dit de nuntius zou berichten en daarbij tevens het rekest der ingezetenen te voegen, zonder van een collatie te reppen. Hij zou bij de nuntius doen wat hij kon, nadat hij van Tuynslyper een verklaring had ontvangen dat deze zijn zending had verkregen op de acte van collatie van de graaf. "Ofte hij dat meent ofte niet daarvan heeft men geene verseekeringe als woorden", was het commentaar van een der grafelijke beambten bij deze belofte, hetgeen dan maar bitter weinig vertrouwen in Deckers veronderstelt. Er ging weer een lang

betoog naar de nuntius, waarin met een tiental punten werd aangetoond hoe het jus patronatus altijd in het bezit van het Huis Bergh was geweest, hoe het ook tijdens het bewind der Apostolische Vicarissen in praktijk was gebracht, hoe de graven van den Bergh als voornaamste en machtigste heren in de Zeven provinciën en als enige graven, de katholieke godsdienst bevorderd en verdedigd hadden en hoe, ondanks de verdrukking door hun autoriteit, de katholieken in het graafschap beschermd waren. Door een nieuw conflict over de jurisdictie zouden de gemeenten ernstig benadeeld worden. De nuntius Santini had drie maanden nodig om te antwoorden. Daarover zich verontschuldigend, omdat hij de zaak rijpelijk had overwogen, sprak hij in fluwelige taal, waarvan de overdreven vriendelijkheid afdroop, zijn waardering uit over de verdiensten van het grafelijk Huis. Er waren echter geen redenen in de Missie, patronaatsrechten te erkennen. De gravin moest hem het verdriet besparen de bezwaren nog eens te herhalen. Als men ze het Huis Bergh toekende, volgde de consequentie dat ze op dezelfde gronden ook aan andere heren niet-katholieken en "qui ont même le malheur d'en être separez", dat wil zeggen die van de afgescheiden clerezie, niet kon weigeren. Deze gevaren waren volgens de nuntius lang niet denkbeeldig als de H. Stoel deze patronaatsrechten zou erkennen. Een klein kiertje hield deze nuntius toch open. Hij wilde de zaak blijkbaar niet zover voeren dat er een beslissing - en dit moest dan een afwijzende worden- uit Rome moest komen. Dan was het er mee afgedaan. Zo lang er geen beslissing in hoogste instantie was, kon men officieus voortgaan. De nieuwe Apostolische Vicaris Johan. van Bylevelt, heeft hiernaar stellig zijn gedragslijn bepaald. Van Galen kreeg zijn zending te Didam en na zijn vertrek In 1722 kreeg Joannes Molanus, pastoor te Lathum, ze op dezelfde wijze dat wil zeggen op aanbeveling van de gemeente en na acte van collatie door gravin Johanna, regentesse in het graafschap Bergh. 54. Hetzelfde geschiedde in 1726 te Zeddam, waar zich evenwel eerst toch nog een moeilijkheid voordeed. Een rekest uit de gemeente, door 27 mensen ondertekend, waarvan 15 geen handtekening konden schrijven maar een kruisje of iets dergelijks zetten, vroeg de collatie voor Jan Jansen, een Dominicaan uit het klooster te Calcar en Zeddammer van geboorte. Hij verkreeg van de gravin wat hij wenste doch de kerkelijke zending liet op zich wachten. Een seculiere priester, Adolf Weneri, had zich eveneens tot de graaf gewend met verzoek hem de collatie te

geven.

Het is wel zeker dat ook hij door een aantal ingezetenen werd gestuurd. Johan van Bylevelt kwam van Arnhem persoonlijk naar 's-Heerenberg en Ulft om met de gravin-regentes de zaak te bespreken. Het thema was bovenal weer de kwestie reguleren of seculariseren, waarbij de Apostolische Vicaris opkwam voor de rechten der laatste. Hij heeft de collatrice en haar raadslieden klaarblijkelijk kunnen overtuigen dat in de Berghse staties overeenkomstig verschillende decreten, geen reguleren - tenzij in uitzonderingsgevallen - meer mochten worden gesteld. Dit blijkt enige jaren later wanneer een vacature te 's-Heerenberg vervuld moet worden en men uit Bergh de opvolging voor een Dominicaan verzocht, hoewel wetend zoals men schrijft, dat hier geen ordensgeestelijke kon opvolgen. 56.

Weneri kon opnieuw naar de plaats dingen nadat pater Jansen afstand van de verkregen collatie had gedaan en schreef diesvolgens een sollicitatie-brief, waarin hij zijn hoop uitsprak "mit gottlicher hulf t" de gemeente zo voor te gaan "dats ich mich der gunst von sein Excellence werden wurdich rnachen". Hij zou ook niet nalaten "durch mein instandiges gebett die bestandige wollfahrt seiner Excellence und desselbst hoher Familie von gott zu erbitten und in allen moglichen gelegenheiten zu bezeugen". 57.

Hij verkreeg acte van collatie en zending. Het is de laatste regeling die Johan van Bylevelt heeft getroffen. Kort hierna is de laatste Apostolische Vicaris overleden. Moeilijkheden met de Staten waren oorzaak dat er geen opvolger voor van Bylevelt werd aangesteld en het bestuur der Holl. Zending direct werd uitgeoefend door de pauselijke nuntii te Brussel, in wier naam de Aarts priesters handelden.

Moeilijkheden waren er terstond over de opvolging van Simon Arntzen, te 's-Heerenberg in 1726 overleden. Op grond van het jus patronatus vroeg men vanwege het Huis Bergh bij de nuntius de zending voor de Minderbroeder uit Elten, Joannes Deiters. Men wist wel dat strikt genomen religieuzen niet gepresenteerd konden worden, doch aangezien de gemeente zo arm was "en daaromb een tijdelijke Pastoor voor het meeste gedeelte van ons zijn noodig onderhoudt zal moeten verwachten", terwijl genoemde pater bovendien de gemeente zeer aangenaam was, meende men dat hier wel een uitzondering kon worden gemaakt. 58.

De poging om in alle geval deze statie voor de Minderbroeders te behouden, is mislukt. De reguleren waren achtereenvolgens uit de

meeste staties verwijderd. In 1702 reeds, na het afstand doen van pater Bruyns, was te Ulft de wereldheer Joannes van Heel gekomen. 59. Te Didam was Matthaei in 1702 opgevolgd door Tuynslyper. Hierna kwam pater Joannes van Galen, doch in 1722 werd de seculiere priester Molanus zijn opvolger. In 't zelfde jaar werd pater Roller te Etten door Nicolaes Zeveker opgevolgd. 60. In Zeddam en 's-Heerenberg eindigde het zoals bovenvermeld, in de stad dus reeds in 1709 bij de opvolging van pater Mierinck door Simon Arntzen. In Beek werd Gerardus van Someren in 1717 nog opgevolgd door de Minderbroeder Casimir Gruyter, doch deze was ook hier de laatste reguliere priester. 61. Slechts in Netterden bleef de bediening aan de broeders uit het oude Fraterhuis te Emmerik.

Het conflict te 's-Heerenberg schijnt nog weer eens hoog opgelopen te zijn. Er is althans een schrijven van Franz Wilhelm van Hohenzollern, de opvolger van Oswald en Leopoldina, van 12 Nov. 1729, waarin hij te kennen geeft dat Chr. Pleunissen die "tegens onsen wille en agreatie de missie binnen onse stadt 's-Heerenbergh soude komen exerceren", nooit zal erkennen. Hij protesteert daartegen en wijst alle verantwoordelijkheid voor de gevolgen af. 62.

Pleunissen, een jonge priester uit Zevenaar geboortig, is niettemin in 's-Heerenberg gebleven. De verhouding tot het Huis Bergh is blijkbaar toch goed gekomen want, als door de dood van Heel in 1732 de statie Ulft vacant is geworden "en de genadighe voorsorg en hulp van Zijn Hooch graffel. Excellentie van nooden heeft", vraagt hij hem te willen begunstigen, belovende zijn uiterste best te doen door zijn gedrag zich "dese en verdere genaden van Zijn Hooggravelijcke Excellentie waerdich te maekken en het welvaeren van desselfs geheele Hoochgravelijcke Familie door mijn gebeden aen god te recommandieren. 63.

Hij verkreeg op 21 Jan 1733 de collatie te Ulft. 64. Gijsbertus Ronde, kapelaan te Arnhem, solliciteerde toen op 's-Heerenberg, "op t'onderdaenigste aen sijn Hoog Graefl Excell." zich aangevende.

Hij zal zich zijn leven lang verplicht voelen "Godt almachtig desselfs illustre familie in hoogen welstant en voorspoedige regieringe" aan te bevelen. 65.

Zijn verplichtingen duurden maar enkele jaren, aangezien hij in 1736 al vertrok naar Herpen in het land van Ravenstein. Op 27 Mei 1736 wordt de acte van collatie gegeven op Joannes Damascenus Goossens, de laatste zending die op deze wijze is geschied. 66. Vermelden we dan

nog die van Lambertus Lamers te Didam in 1732, dan zijn ze alle gememoreerd. 67.

In deze histories omtrent het uitoefenen van het jus patronatus over de staties, herkent men duidelijk het streven om, nu zich perspectieven openen op herstel van de bewegingsvrijheid der Kerk, de oude rechtsposities van voor de Reformatie, elders ook nog bestaande, te herstellen. Men ziet in de Hollandse Missie slechts een tijdelijke noodsituatie der hiërarchie, waaruit men zich, waar en wanneer dit kan, redden moet om tot normale rechtsverhoudingen terug te keren. "D'Ehr weerdige heer Joannes de Greeff van Sijn Hoochweerden den jongst overleden Bisschop van Utrecht (d.i. Neercassel) tot die Zeddamsche Pastoraet beroepen zijnde", heet het in een brief van 1693. 68.

"Reverendissimus Episcopus Ultrajectensis" noemt men Codde in 1695. 69. In de Apostolische Vicaris ziet men niets anders dan de wettige drager der waardigheid van de vroegere bisschoppen van Utrecht. Hier ligt het hoofdmotief van het streven, dat anderszins natuurlijk daarnaast door andere intenties wordt gedragen, o.m. de pretenties van het grafelijk Huis op recht op erkenning voor wat het voor het katholicisme had gedaan en nog deed.

Het kerkelijk gezag staat er wat onzeker en weifelend tegenover. Het beroept zich op de totaal andere rechtspositie van de Missie om zich van dit jus patronatus te ontdoen, een argument dat zelfs Codde gebruikt. Het is duidelijk dat het van deze dingen af wil. Waar ze vanouds nog bestonden ging dit niet, doch hier, waar ze verdwenen waren geweest, wilde men ze toch liever niet zien herleven. Naast clericale weerzin tegen medezeggenschap van leken in zaken die men uitsluitend tot de competentie van de hiërarchie rekende, had men er ongetwijfeld toch wel steekhoudende redenen voor. Precies als bij de aanstelling van predikanten der Gereformeerde Kerk - eigenlijk nog veel sterker - leidde het systeem tot bewijzen van vriendjesdiensten aan zoons uit een kleine groep van families. Petrus Westrenen werd b.v. in 1707 naar Zevenaar geroepen op "generael versoeck" der gemeente. 70. Als we nu weten dat van Westrenen uit een familie van aanzien uit die stad was, dan is het wel duidelijk wat zo'n "generael versoeck" inhield. Westrenen, jonge priester nog, had natuurlijk bij zijn verwanten steun gevonden om, wanneer in zijn vaderstad het pastoraat vacant werd, hem de beroeping door de gemeente te bezorgen. De kleine groep van aanzienlijken in de parochie - een groep die het karakter droeg van een familieclan - was er dan wel voor te bewerken zo'n

"generael versoeck" tot stand te brengen. Om daarna van de patroon hier, de Raden van 't hertogdom Kleef namens de keurvorst van Brandenburg, de acte van collatie te verkrijgen, was voor enigen uit deze groep zo'n kunst niet meer. De "histoire locale" van de kerken in het Kleefse drostambt vormt een doorlopende illustratie voor deze gang van zaken. Florentius Ontyt, pastoor te Zevenaar van 1651 tot 1673, was de zoon van de rentmeester der van Spierincks, Rutger Balthasar van Laeckhuysen, zijn opvolger, was uit een Zevenaars burgergeslacht, daarna volgt Petrus Westrenen van 1707 tot '09. Zijn opvolger Frederik van Millingen, van 1700 tot 1709 pastoor te Lathum, was eveneens uit een gegoed Zevenaars geslacht, evenals Henrick Heynen, die hem in 1715 opvolgde. Deze was de zoon van Herman Heynen en Geesken Michels. Hij werd in 1738 opgevolgd door Filips Maurits van der Veecken, zoon van Johan van der Veecken en Johanna Offermans, een echtpaar dat op het huis "Ryck" woonde. In dezelfde jaren was een jongere broeder, Ferdinand van der Veecken, vicarius te Zevenaar, terwijl een oudere broeder Henricus van 1729 tot '77 pastoor te Duiven was.

Na van der Veecken volgen drie leden van het geslacht Theben, wonende op huize "Campwyck" buiten de Griethoe poort. Eerst Johannes Theodorus Theben van 1759 tot '70, daarna Wilhelmus Philippus van 1770 tot 1806, dan Arnoldus van 1806 tot '10.

In Oud-Zevenaar was het precies eender. Van 1654-'70 was hier Theodorus van Lenghel. Dan volgt Hieronymus Killer, de enige waarvan de familienaam in Zevenaar onbekend is, doch daarna ontmoet men van 1704-'20 Joannes Ignatius Lippert uit een schepengeslacht, evenals zijn opvolgers drie leden van het geslacht Becher, te weten Henrick van 1720-'22 wederom een Henrick van 1722 tot '74 en daarna Johan Frans Becher van 1774 tot '79.

Duiven heeft van 1664 tot '81 Theodorus Michels, evenals zijn opvolgers Petrus Boom en Henrick Kleyman uit aanzienlijke Zevenaarse burgerfamilies. De eerste was van 1672 tot '84 pastoor te Lathum.

Na Kleyman volgt de reeds vermelde Henrick van der Veecken, waarna van 1777 tot '98 Jacob Filips Heydendael volgt, geboortig van Arnhem maar met verwanten onder de geërfden in Liemers. 71.

Bij het begunstigen van priesters in Bergh ontmoet men, zij het in mindere mate, dezelfde tendensen. Allereerst was hier de voorkeur voor de Minderbroeders uitsluitend van het klooster te Elten, maar verder vonden we het geval van Henrick Buderman, eerst te Didam

daarna te Etten, dan dat van Joannes te Laeck te Etten en van de Dominicaan Jansen te Zeddam, hierboven vermeld. Chr. Pleunissen had zijn goede verhouding tot het grafelijk Huis ongetwijfeld te danken aan de goede relaties van zijn familie met de Hohenzollerns. En Tuynslyper en Arntzen, beiden Emmerikkers, dankten hun bevoorrechting evenzeer aan gelijksoortige omstandigheden.

Het is zo verwonderlijk niet dat de kerkelijke autoriteiten met lede ogen het inburgeren van dit systeem in Bergh volgden. Wat er in Liemers van te zien werd gegeven - en elders waar patronaatsrechten werden uitgeoefend zal het wel niet veel anders zijn geweest - was niet bijster aanbevelenswaard. Het droeg zelfs een stempel van clericale dynastievorming en stellig van coterie-vorming van een groepje aan elkaar verwante families. Oligarchie in de Kerk, zoals deze in de magistraturen ook bestond.

De historie met de aanhangers der Oud-bisschoppelijke Clerezij heeft de tegenstand der kerkelijke autoriteiten natuurlijk versterkt. Het eigen juridische karakter der Holl. Missie werd hierdoor bewuster beleefd en scherper geformuleerd. In het streven van het grafelijk Huis beluisterde men argwanend tendenties waarvan de afgescheidenen de uiterste consequenties hadden aanvaard. De verholen waarschuwing aan de graaf in 1711 gegeven, zich niet door verkeerde adviseurs te laten voorlichten en de vrees voor het gevaar dat ook aan niet-katholieken en zelfs zij die zich afgescheiden hadden patronaatsrechten moesten worden verleend, geuit in 1717, spreken in dit opzicht duidelijke taal. Met de verdere ontwikkeling in de Kerk stierf echter de belangstelling voor de kwestie weg. Une mort sans phrase, beeld van het verstarrende leven in de 18e eeuwse Katholieke Kerk in Nederland.

De Hohenzollerns, maar zelden te 's-Heerenberg verblijvend, hebben voor de zaak ongetwijfeld niet de belangstelling hunner voorgangers gehad, die intens de recatholisering en de heropstanding van het katholicisme in Noord-Nederland en in 't bijzonder in Bergh, actief mee beleefd hadden. Doch, zo de graven uit het Huis Hohenzollern er al weinig interesse voor opgebracht kunnen hebben, hun vertegenwoordigers in Bergh, wier adviezen doorslaggevend waren, deden dit stellig wel. De hoofdoorzaak van het verflauwen der belangstelling moet dan

ook ergens anders worden gezocht. De Kerk in Noord-Nederland was anders geworden. In de eerste plaats qua Organisatie. De Apostolische

Vicaris Johan Bylevelt had voortdurend moeilijkheden met de Staten gehad en was dientengevolge zelfs uit Holland en Utrecht gebannen. Deze ontwikkelingen waren het gevolg van getwist met de aanhangers der oud-bisschoppelijke clerezij, die de staties wensten te behouden, door hun clerici bezet. De Staten waren er herhaaldelijk, dan door de ene partij dan door de andere, in gemoeid. Zij trachtten een zo neutraal mogelijk standpunt in te nemen, doch waren er tenslotte toe overgegaan van Bylevelt uit Holland en Utrecht - de enige gewesten waar de afgescheidenen staties bezaten - te bannen waarna deze zich te Arnhem vestigde. De moeilijkheid was altijd geweest dat, wanneer een statie vacant was, de gemeenten verdeeld waren, of dat er staties waren waar priesters van beide partijen zetelden.

Een en ander had er toe geleid dat de Kerk in NoordNederland na de dood van Bylevelt onder het directe gezag der nuntii in Brussel was gesteld. Italianen, onbekend met de verhoudingen in Nederland, die via inlichtingen van anderen, voornamelijk de aartspriesters, ermee in aanraking kwamen, indirect slechts zonder er zich door levend contact te kunnen inleven. Daar deden de meesten hunner overigens zoveel moeite ook niet voor, gesteld al dat ze er de tijd voor kregen op een diplomaten-post, die ze slechts enige jaren bezetten. De nuntii waren vaak salonprelaten, voor wie de diplomatieke carrière boven de zorgen van de hun bij wijze van neventaak toevertrouwde Missie ging.

Inderdaad was er nu een organisatie ontstaan waarin niemand meer de vervanging van de oude hiërarchie kon zien. De Kerk van de 18e eeuw in Noord-Nederland maakte een indruk van triest isolement in een hopeloze vlakke levenssituatie. De 17e eeuwse Kerk had altijd geleefd naar de toekomst op een glorieus herstel, dat in levensvormen van de nieuwe tijd de gezuiverde Kerkgemeenschap op zijn oude grondslagen zou terugvoeren. Spijts de verdrukking waarin ze leefde, had de katholieke gemeenschap open gestaan voor het geestelijke en kulturele leven daarbuiten en haar aandeel daaraan terdege geleverd in schilders als Jan Steen, Frans Hals, Adriaan van der Velden, de Bloemaerts, waarschijnlijk ook de van Ostades, Adriaan Brouwer om niet de geringsten te noemen; in bouwmeesters als Hendrick de Keyser, Lieven de Key en Jacob van Campen, zeer waarschijnlijk ook Filip Vingboons, de herbouwer der abdij van Elten, waarmee we ook op dit terrein niet de minsten bij elkaar hebben. De meest bekende beeldhouwers uit de "Gouden Eeuw", Artus Quellinus en Rombout Verhuist, waren eveneens katholieken. Onder de dichters kunnen dan nog Spieghel, Teeselschade,

Vondel, Stalpert van der Wielen en Reyer Anslo worden genoemd. 72. In de 18e eeuw ontmoeten we een katholieke gemeenschap - als dit woord althans nog gebruikt kan worden voor de verzameling van los van elkaar, op zich zelf levende staties - die leeft binnen het isolement van de huisbakken sfeer die de teruggetrokkenheid op de strenge leefregels van een besloten kerkelijk leven gebracht heeft. Het terrein van het geestelijk leven is beperkt tot het godsdienstige, een eng godsdienstig terrein, waaraan elke brede visie en uitzicht over de begrensde horizon van de naar binnen gerichte beperkte geest, vreemd is. Eng godsdienstig, zelfs wat het religieuze terrein betreft, dat onveranderlijk, onbeweeglijk vast ligt binnen de beslotenheid van rigoristische leefregels en zo-hoort-het axioma's, die van geen afwijking noch naar links noch naar rechts, noch ook van een vlucht hogerop, willen of kunnen weten. Godsdienstig zijn is identiek geworden met braaf en volgzaam, strak en onveranderbaar leven naar een samenstelsel van wetten, regels en ordeningen, door de pastoor namens de kerk gesteld.

Er wordt niet naar een toekomst geleefd. Het uitzicht op een verre horizon dat in de 17e eeuw de Kerk bezielde, is er niet meer. Geesten boven de middelmaat, voortrekkers zijn er niet meer, zouden in deze Kerk ook niet meer geduld worden waar pastoors praktisch de hoogste autoriteiten zijn, pastoors bovendien die door een gebrekkige seminarieopleiding aan geestelijke, intellectuele zowel als kulturele bagage geen vracht hebben, die hen de last van de twijfel en onzekerheid over de juistheid van eigen handelen en spreken bezorgt. Pastoors als van Alphen te Lathum, die eigengereid de jeugd pas op 17 jarige leeftijd tot de H. Communie toeliet. Swinkels, van 1749 tot '79 te Groessen, heeft waarschijnlijk evenzo gehandeld. In 1755 n.l. geeft hij 518 communicanten op, in 1777 echter 486, een vermindering die wel zal moeten worden toegeschreven aan de verhoging van de leeftijd voor de eerste communicanten. 73. Van hem heet het ook dat het sterk was in het belezen van hen, die door de boze hand waren geraakt, weer zo iets eigengereids op eigen autoriteit handelen, bovendien nog getuigend van weinig geestelijke ontwikkeling en allure. 74. Joannes Heinrichs, hier pastoor van 1786-1815, weet in heel die bewogen periode geen feit van belang mee te delen dan de door hem geboekstaafde bouw van een nieuwe pastoorswoning, waarmee hij zijn eigen belangrijkheid toch wel demonstreert.

Er waren nog aarts priesters. Doch zij waren niet veel meer dan

pastoors die met de administratie over hun district waren belast, niet beter of slechter dan hun collega's. Hun bevoegdheden waren weinig omschreven zodat hun gezag niet meer was dan dat van een primus-inter-pares.

Dat was er geworden van de Noord-Nederlandse Kerk na het naargeestige, gelijkhebbende getwist - clericaal gekibbel is hier een beter woord - over de rechtspositie van de Missie.

Een strijd waaraan de grote gedachte, die eraan ten grondslag lag, geheel vergeten was, doordat de tegenstellingen neergehaald waren naar het peil van kerktoerenpolitiek. De schuurkerk, die een winst was geweest en horizons had geopend, had het grote verlies opgeleverd van het isolement.

Bronvermelding

- 1/ A.H.B. Inv No 1998.
- 2/ De Graafschapbode 3-5-'61
- 3/ A.A.U. 18 bi 257 e.v.
- 4/ A.H.B. Inv No 1177 p. 580
- 5/ Archief N.H. Kerk `s-Heerenberg No 1 bl 239
- 6/ A.H.B. Inv No 52
- 7/ Archief N.H. Kerk `s-Heerenberg No 1 bl 239
- 8 A.H.B Inv. No 1177 P. 577
- 9/ idem p. 502
- 8/ A.H.B. Inv. No 1178
- 9/ Notities Hofman
- 10/ A.H.B. Inv. No 1177 p. 584
- 11/ A.J.v.d.Ven: Het Observantenkl. in den Briemer
B.M.G 34 bl 187.
- 12/ Archief N.H.Kerk `s-Heerenberg No 1 bl.293
- 13/ A.H.B. Inv. No 2263
- 14/ L.J.v.d.Heyden: De Parochie Didam P. 21
- 15/ A.H.B. Inv. No 1179 fol 13 v.
- 16/ Archief N.H.Kerk `s-Heerenberg No 1 bl 293
- 17/ Bibl. van het Klooster Marienburg te Grave. Fotocopie in de bibl.
van het Huis Bergh.
- 18/ A.H.B. Inv. No 51
- 19/ Doop- en Trouwboeken R.K. Statie Zeddam (R.A.Arnhem)
- 20/ K. Sybranda: In De Graafschapbode 3-5-'61
- 21/ Notities Hofman
- 22/ A.H.B. Inv. No 52
- 23/ A.H.B. Inv. No 40
- 24/ A.H.B. Inv. No 52
- 25/ L.J.v.d.Heyden o.c. bl 22
- 26/ Archief N.H. Kerk Didam
- 27/ Archief Sint Oswaldusgilde Zeddam
- 28/ Archief Netterden (ged. gedrukt in J.A Jolles: "Schuttersgilden en
Schutterijen" B.M.G 34)
- 29/ A.H.B. Inv. No 3564
- 30/ L.J.Rogier: Gesch. v. h. Katholicisme in N.Nederl. II bl 276
(A'dam 1946)
- 31/ B.v.Bilsen: Het Schisma van Utrecht bl. 90 (Utrecht-Brussel 1949)
- 32/ A.H.B. Inv. No 3564

- 33/ idem.
- 34/ A.H.B. Inv. No 1993
- 35/ A.H.B. Inv. No 1180 fol 125 v.
- 36/ A.H.B. Inv. No 1993
- 37/ Jos Kleyntjens: "Het Pastoraat van 's-H. A.A.U 43-1-115
- 38/ Notities Hofman
- 39/ A.H.B. Inv.No 1807
- 40/ A.H.B. Inv. No 3316
- 41/ L.J.v.d.Heyden o.c. bl 24
- 42/ A.H.B. Inv. No 3316
- 43/ L.J. Rogier o.c. II bl
- 44/ A.H.B. Inv. No 3564
- 45/ idem
- 46/ Zie hierover: B.v.Bilsen o.c.
- 47/ A.H.B. Inv. No 3564
- 48/ A.H.B. Inv. No 1181 fol 238
- 49/ Doop- en Trouwboeken Etten (R.A. Arnhem)
- 50/ Notities Hofman
- 51/ A.H.B. Inv. No 3564
- 52/ A.H.B. Inv. No 1744
- 53/ A.H.B. Inv. No 3316
- 54/ A.U.B. Inv. No 3316
- 55/ A.H.B. Inv. No 1993
- 56/ A.H.B. Inv.No 1943
- 57/ A.H.B. Inv. No 1993
- 58/ A.H.B. Inv. No 1943
- 59/ A.H.B. Inv. No 1180 fol 221
- 60/ A.H.B. Inv. No 1182 fol 337 vo.
- 61/ A.H.B. Inv. No 1181 fol 238
- 62/ A.H.B. Inv. No 1182 fol 150 vo.
- 63/ A.H.B. Inv. No 3586
- 64/ A.H.B. Inv. No 1182 fol 229
- 65/ Notities Hofman
- 66/ A.H.B. Inv. No 1183 fol 27
- 67/ A.H.B. Inv. No 3316
- 68/ A.H.B. Inv. No 1993
- 69/ A.H.B. Inv. No 3564
- 70/ idem
- 71/ ontleend aan Notities Hofman

- 72/ L.J.Rogier o.c. II
- 73/ L.J.v.d. Heyden: Het Kerspel Groessen etc.
- 74/

XII   Alle wegen leiden naar Amsterdam.

Het was in de 18e eeuw toen de stad Arnhem "door het in staet stellen der wegen" zocht terug te winnen, "datgeen 't welck het voormaels gehad heeft".¹ Wat dit was werd het "overlandsche" handelsverkeer geheten, dat wil zeggen de handel tussen de Duitse Rijnlanden de z.g. Bovenlanden en het machtige Amsterdam, de grootste stapelplaats der wereld. Deze wederzijdse handel ging ten dele langs waterwegen, doch voor 't grootste deel over land. Duitse voerlieden hielden zich met deze vrachtrijderij bezig. Met hun grote, volgestouwde, overhuifde wagens door een of twee, soms ook door drie of vier paarden getrokken, reden ze over rulle, zandige of modderige wegen af en aan, heen met waren uit hun Duitse vaderland, terug met boter, kaas, vis of koloniale waren. Tot ver in de 19e eeuw, toen de spoorwegen het vervoer te land overnamen, waren deze "hessewagens" en de voerlui in hun lange tot de knieën reikende blauwe kielen, bekende verschijningen in onze Gelderse dorpen en steden en in de herbergen en uitspanningen langs de banen.

Deze wederzijdse handel bestond reeds in de Middeleeuwen, maar richtte zich toen op de Zuidelijke centra Gent en Brugge, later meer op Antwerpen, langs de oude uit de Romeinse tijd daterende heerbaan van Keulen, via Aken en Maastricht, dwars door het hertogdom Brabant. Van aanvang af kregen ook Utrecht en het opkomende Dordrecht er hun part van mee. De opkomst van de hollandse steden met hun nijverheden, trok in de 14e en 15e eeuw reeds een aanzienlijk deel naar het Noorden, waar in de 16e eeuw Amsterdam al het grootste handelscentrum werd.

De Hanzesteden aan de Zuiderzee en IJssel, Harderwijk, Kampen, Deventer en Zutphen, speelden in deze handel eveneens hun partij mee. Zevenaar en eerder al 's-Heerenberg hadden er hun opkomst als klein stedelijk centrum aan te danken.

De Tachtigjarige en meer nog de Dertigjarige Oorlog in de Duitse landen brachten een langdurige stagnatie, doch na de vredesverdragen van 1648 trad een herstel in als nooit tevoren. Antwerpen was als konkurrent afgeschreven, doordat bij de vrede van Munster werd vastgelegd dat de Schelde gesloten zou blijven. Amsterdam was inmiddels de grote handelshaven en koopstad geworden, waar de machtige zeehandel onzer Republiek zijn grootste stapelplaats had, ver uitstekend boven tweede- en derderangs centra als Dordrecht, Middelburg, Vlissingen, Rotterdam, Enkhuizen e.a. De stad aan het Y

was het centrum, waar als in een groot web de lijnen samentrokken van alle handelsverkeer dat door import en export van over zeeën en over land werd geschapen en door de industrieën van de Hollandse steden door landbouw- en veeteeltbedrijf en door visserij, werd gevoed. In heel de Republiek was het handelsverkeer voor het grootste deel en daarmee het economische leven voor een evenredig part, direct of indirect gericht op de handel van en naar Amsterdam.

Twee handelsbanen trokken hun voren door het Liemerse en Berghse land: de grootste was de z.g. "Keulsche baen", de oude weg van Emmerik via Elten, Zevenaar en Westervoort naar Arnhem, in hoofdzaak, behoudens enige verleggingen uit de 19e eeuw, het tracé van de huidige rijksweg volgend. Een zijtak hiervan was de baan van Emmerik via 's-Heerenberg naar Doetinchem, eveneens, behalve het gedeelte van 's-Heerenberg naar Zeddam dat via Lengel ging, en de oude Doetinchemse weg volgde langs Zeddam.

De tweede baan was de baan die van Bocholt kwam en één van Wesel en via Anholt bij de Wiendelsbrug de grens kruiste en van daar door de buurtschap Voorst naar de Bonte Brug bij Ulft liep. De huidige grote verkeersweg, die bij Ulft aan de Westzijde van de Oude IJssel komt, door het dorp Gendringen gaat en bij de Wilt de grens kruist, is een 19e eeuwse aanleg.

Er trok heel wat over deze banen in die tijd. Zowel in vredes- als oorlogsdagen, alles bijna met het verre zicht op Amsterdam en Holland, het "steinreiches" Holland van de Duitsers in die dagen.

Allereerst de Hessenvoerlui en Harderwijkers die hun waren af en aan voerden. De eersten laadden doorgaans af en op in de steden langs Rijn en IJssel, Arnhem, Doesburg, Zutfen, Deventer. Daar werd de vracht overgenomen, veelal door Harderwijkers die van hun stad andere vracht hadden aangevoerd en vervolgens dwars over het "Wilt en bijster land" der Veluwe, naar hun woonplaats terugkeerden, onderweg te Otterlo - reeds in de 16e eeuw "den Aenstoett" geheten - of op de Pampelt toevend. 2. Harderwijk was als 't ware voor de overlandhandel op Amsterdam, de voorhaven van de grote koopstad, waar alles over de Zuiderzee aan- en afgevoerd werd. Elburg en Kampen deelden er eveneens in mee, doch Harderwijk speelde de belangrijkste rol. De Veluwe kent dan ook zijn oude Harderwijkerwegen, één van Arnhem, één van Doesburg en één van Zutfen. 2. Niet voor niets werd er in het begin van de 17e eeuw de Gelderse Hogeschool niet in een der drie hoofdsteden, doch te

Harderwijk gevestigd en het is evenmin vreemd in de verslagen der Apostolische Vicarissen te lezen hoe deze stad en het Veluwe land door priesters uit Amsterdam werden bezocht.

Was Harderwijk alzo de voorhaven, Arnhem, Doesburg en Zutphen fungeerden als transito-stations voor de voerlui, die hier gewoon waren af en op te laden. Daar waren er ook die wel verder trokken.

Hessevoerlui gingen wel over de Veluwe tot Harderwijk en Harderwijkers trokken eveneens wel in omgekeerde richting. De toltarieven van 1733 aan de Bonte Brug en de Wiendelsbrug spreken van "een hessekarre, Harderwijkerkarre met koopmanschaoon of vis", waarvoor twee stuiver moest worden betaald. 3. Bewijs, dat de Harderwijkers ook wel de grens overtrokken om zelf te verdienen, wat ze anders aan anderen voor vervoerskosten hadden te betalen.

Er trok van alles langs de grote banen, koetsen en kalêches der rijken, die op reis moesten en bij de tol drie stuivers moesten betalen, wagens met bouwmetaal beladen, zand, hout, steen, pannen of leien, wagens met turf of brandhout, kleine kooplui met een pakpaard of ezel, vee dat door de boeren of veekopers ter markt gedreven werd, "reysende en wechveerdige luyden", te voet of te paard, die van huis moesten of er weer heen keerden, krijgsvolk dat naar zijn post moest, marskramers die de boer op gingen, Duitse arbeiders en zwervers die in Holland werk en bestaan zochten.

In de jaren 1672 tot '74 was het het oorlogstransport dat het verkeer langs de banen beheerste. Het transport van de oorlog die, wat omvang aan mensen en metaal betrof, alles klopte, wat men zich destijds herinneren kon of kon voorstellen. Oorlogen waren altijd rampzalig. De herinnering aan de Tachtigjarige strijd waren toen stellig nog levendig. Men wist ook van de beide zeeoorlogen tegen Engeland, korte hevige botsingen tussen de beide concurrerende zeemachten, gevoerd met een maritiem potentieel van ongekende kracht en grootte, met als gevolg lijsten van gesneuvelden, zoals men in de Tachtigjarige Oorlog nimmer had gekend.

Doch die strijd werd op zee gevoerd, ver hier vandaan en raakte de mensen hier nauwelijks. Het enige wat er weerklinkt is het gepruttel tegen een extraschatting waarin ieder bij te dragen had in de "millioenen, die gerequireert zijn geworden totten Oorloch, die doenmaels tegens de Regierunge en Republicque van Engelandt heeft moeten gevuyrt worden". 4. Maar in 1655, toen de oorlog al voorbij was, moest deze schatting, in 1653 al opgelegd, ondanks herhaalde

aanmaningen, voor een groot gedeelte nog betaald worden. Hevig en intens meeleven met de grote daden van Tromp en de Ruyter, blijkt daar beslist niet uit. De oorlog werd niet aan den lijve gevoeld en was hier hoogstens merkbaar door het misschien wat afslappen van het handelsverkeer met de Bovenlanden. Zolang men er zelf niet direct in betrokken raakte was er weinig belangstelling voor een oorlog die een maritieme aangelegenheid was, een zaak voor de zeeprovincies Holland en Zeeland. Friesland ook nog wat voor degenen, die er direct door bedreigd werden.

In de landprovincies was de geneigdheid, om voor de zeemacht veel offers te brengen, zo groot niet, omdat men in het rijke Holland geen oog had voor het versterken van de landmacht, die sinds 1648 hopeloos verwaarloosd was. Hoe funest dit was, bleek wel in 1665/66 tijdens de tweede zeeoorlog tegen Engeland, toen ons leger niet eens opgewassen bleek tegen de krijgsmacht van Bernard van Galen, de gemijterde Duitse condottieri, die toen bisschop van Munster was en van de Republiek afstand van de heerlijkheid Borculo eiste. In een oogwenk hadden Munsterse troepen, op Zutfen en Doesburg na, heel de Graafschap Zutfen bezet. De defensie was er dan ook naar. Te Ulft had men drie kanonnen opgehaald, museumstukken van tachtig jaar her, uit de tijd van graaf Willem van den Bergh. Die stukken waren er blijven staan, omdat niemand goed wist waar hij er mee heen moest. In 1665 werden ze opgeëist voor de verdediging van Doesburg en Zutfen, oud bij oud, want ook aan de vestingwerken was sinds lang niets meer gedaan. 5. Toen de oorlog gedaan was, gaf de gravin last die stukken maar direct naar Amsterdam te brengen om ze daar als schroot te verkopen. 6.

In Bergh ondervonden ze weldra de gevolgen van de zwakke defensie. Dat hele leger van de krijgszuchtige Bernard van Galen was natuurlijk niet veel waard. Grotere vestingen, zoals Zutfen, Doesburg en Emmerik, kon het niet aan. Maar het platteland terroriseren vermocht het wel. De huizen Keppel, Ulft en de stad Doetinchem had het bezet. In Bergh werd oorlogscontributie geëist en toen die niet goed betaald werd, verschenen er ruiterafdelingen die de scholten, verantwoordelijk gesteld voor de betaling, gevankelijk naar Doetinchem voerden. Er kwam een verbod van alle handel naar Emmerik. Maar vandaar kwam van de Staatse commandant een even nadrukkelijk verbod van handel en contributiebetaling te Doetinchem. 71.

Het was een goede tijd, enkel voor brutale smokkelaars wier bedrijf een

korte piek van hoogkonjunctuur beleefde. Normaal handelsverkeer lag stil. Een Frans legerkorps, door koning Lodewijk XIV te hulp gezonden, heeft in 't voorjaar van 1666 aan die hele Munsterse Oorlog een einde gemaakt. Het enige wat er nog van vernomen wordt is een mededeling van de gravin van den Bergh, waarin zij een groot aantal pachters onder Wisch, Gendringen, Bergh en Didam, de achterstallige pacht over 1655 geheel of gedeeltelijk kwijtscheldt vanwege de schade die deze boeren in de Munsterse Oorlog hadden geleden. 8.

Verder, dat het Franse garnizoen te Emmerik die winter een "goede quantiteyt van schone dycke eycken en boeckeboomen" in Zeddammerbos had gehouwen. 9. Al met al was het een oorlog geweest die niet zo veel om 't lijf had. Er was wat schade geleden, bij de boeren hoofdzakelijk, de handel had stil gelegen een goed half jaar en dit was nog grotendeels in de winter, wanneer er op de baan toch weinig te doen was, zodat men er niet al te veel hinder van ondervonden had en het gauw vergeten was.

De jaren 1672 tot '74 echter zijn lang in herinnering gebleven.

Radeloos, reddeloos en redeloos, zo heet het in onze geschiedenisboekjes. Frankrijk en Engeland hadden de ondergang van onze Republiek gezworen en bij hen voegden zich de bisschoppen van Keulen en Munster, om ook een deel van de buit te bemachtigen. Aan de zeezijde wisten onze vlootvoogden Michiel de Ruyter en Cornelis Tromp met moed en bekwaamheid de vijand op een afstand te houden, doch te land werd het overrompelende offensief van het Rijngebied uit, eerst bij de Hollandse Waterlinie - een strook inundaties van Muiden tot Gorkum - tot staan gebracht, waar het front twee jaar lang vastgelopen bleef. Tot, in 't voorjaar van '74, de Fransen, door het in kracht toenemen van het offensief van onze bondgenoot de Keizer, wiens troepen een front in 't Middenrijngebied gevormd hadden, genoodzaakt waren het bezette gebied te ontruimen.

De opschuiving in noordwaartse richting van dit nieuwe front, gevoegd bij een verbinding die onze Prins Willem III vanachter de Waterlinie via de Zuidelijke Nederlanden tot stand had gebracht, bedreigde de Franse krijgsmacht in Noord-Nederland met omsingeling, zodat deze zich op haar bases terugtrok. Maar in die twee jaren was er heel wat over de grote banen gegaan, als maar militaire transporten van en naar het front in Holland.

De "Keulsche baen", zo deelt ons de Arnhemse Magistraat in de 18e eeuw met een deftig stadhuiswoord mee, was er "inpracticabel" van

geworden. Het is begrijpelijk. "De Keulsche baen" was de grote verbindingsweg van de Rijnbases naar het front aan de Waterlinie, de weg vandaar naar Amsterdam en Holland, het doel van de onderneming met een leger zoals men nimmer had gezien, honderdtwintigduizend man sterk. Wat zo'n bezettingsleger achter het front meebracht, voelde men hier geducht. In het voorjaar van 1672 was het begonnen met de doormars van het gros van het leger, dat via Rees door het Graafschap Bergh en de Hetten oprukte naar de Rijnovergang bij het Tolhuys te Lobith, waar een doorbraak was geforceerd.

Een ander leger, waarbij de koning zelf was, rukte dwars door het graafschap Bergh naar Doesburg, met heel de trein van bagage, fourage en ammunitie.

Terzelfder tijd, terwijl om Arnhem, Schenkenschans en Nijmegen gestreden werd, trokken er weer talrijke kolonnes door Gendringen en Wisch en over de "Keulsche baen" door Liemers en Westervoort.

Geen korrel graan was er in de huizen achtergebleven bij de doortocht van het grote leger naar de Betuwe en Doesburg. Toen de troepen van de bisschop van Munster Groenlo belegerden, waren deze te Gendringen en Etten verschenen, beide dorpen door de bewoners verlaten vindend en hadden ze de huizen overrompeld en er al het koren mee genomen. Dezelfde dorpen waren gedwongen geweest vijf dagen lang 2000 ruiters van de hertog van Mecklenburg van voedsel te voorzien. De troepen van de keurvorst van Keulen, samen met enige regimenten onder commando van de hertog de Luxembourg, waren twaalf dagen in Zeddam, Beek en Didam gekampeerd geweest. Men kan zich wel indenken wat er van de graanvoorraden en het vee overbleef. Zevenduizend palissaden had men te Emmerik moeten leveren en te Doetinchem grote hoeveelheden hooi en haver. 10.

Op 4 Oct. 1672 kreeg men in Bergh opnieuw last 200 vrachten hooi te Doetinchem te leveren. Honderd mud graan moesten binnen veertien dagen te Zutphen gebracht worden, luidde het op 28 November 1673.

Overall kreeg men bevel voor winterkwartieren te zorgen. Drie compagnieën moesten er daarna nog te Terborg, drie te Gendringen en nog enige te 's-Heerenberg, bij ingelegerd worden. "J'ay du chagrin de cette augmentation", schreef de met de uitvoering belaste officier, maar, hoezeer men ook de gevoelens van de man waarderen kon, de mensen waren er weinig mee gebaat.

Arbeidsdiensten waren aan de orde van de dag. Binnen de tijd van acht dagen, zo luidde een order van 20 Sept. 1672, moest men er in

Zeddam en Netterden voor zorgen dat er uit de bossen 2400 palissaden te Zutfen kwamen, lang zeven voet en van vijf à zes duim dikte in 't vierkant, netjes gepunt. Verder nog 340 palen van vier à vijf duimen in 't vierkant, een vadem ($\pm 1,5$ m.) lang en dan nog 340 dwarshouten, eveneens van die afmetingen, "wel behouwen ende scherp gemaect om deselve daetlyck te cunnen gebruycken". Onmiddellijk 2400 takkebossen te Zutfen leveren, schreef weer een ander order als supplement op de voorgaande, "pour la fortification de la dite Place". 11.

Dergelijke orders kwamen er aan de lopende band met het gevolg dat het bosbezit onherstelbare ruïneringen onderging, zodanig dat het voor de Didammer bossen de ondergang heeft betekend.

Voor de ingezetenen had dit alles de betekenis dat ze aanhoudend in grote getalen tot arbeidsdiensten in de bossen opgeboden werden en tot transportdiensten naar Zutfen, Doesburg of Doetinchem. Het was nog lang niet alles. Honderd man requireren uit Zeddam en Netterden, gebod in 1673 weer een andere order, om te arbeiden aan de vestingwerken van Doesburg. 12. Met eigen paarden en wagens ammunitie vervoeren naar Utrecht en Amersfoort, kregen vier boeren uit Azewijn te horen in Sept. 1672 en vandaar met andere vracht naar Arnhem. Drie weken waren ze onderweg geweest, waarbij ze hun paarden en wagens kwijtraakten. Henrick Geerlichs, gedwongen om een vracht weer van Rhenen naar Utrecht te brengen, moest onderweg op bevel van een Franse officier zijn paard uitspannen, maar had nòch die kapitein nòch zijn paard ooit teruggezien. 13.

Al dat gerij en gerots was in deze twee jaren dagelijks langs de banen gegaan, naar 't Westen toe of er van terugkerend. "Wij sijn hier Godt loff van de fransse inquantiringe verlost", schreef ambtman van Herten van Ulft op 6 April 1674. De gravin, zelf een Française, zal het van harte met haar ambtman eens zijn geweest. Zij had genoeg geklaagd over de lasten, haar onderdanen opgelegd, lasten die zij van de Staten nimmer in zo'n mate ondervonden had. Contributies waren er daarbij nog opgelegd om de haren te berge te doen rijzen. Zeddam en Netterden brachten in Maart 1673 niet minder dan 1100 gulden op, nog twee-derde van het bedrag dat geëist werd en later moest worden bij betaald. 14.

Het ergste kwam natuurlijk bij de algehele terugtocht van de Fransen. Een terugtrekkend leger kan het helemaal niet meer schelen in wat voor toestand het land, dat verlaten wordt, achterblijft. De "Keulsche

baen" was volkomen "impracticabel" geworden.

Voorlopig kreeg Arnhem geen gelegenheid zich met zijn verbindingsweg bezig te houden. Al was het land dan bevrijd, de oorlog duurde nog vier jaar voort, terwijl de vrede niet meer dan een wapenstilstand was. Een langdurige vrede was onmogelijk, terwijl Frankrijk onder zijn heerszuchtige koning Lodewijk XIV bleef streven naar gebiedsuitbreiding en de hegemonie over West-Europa. In 1688 barstte er opnieuw een grote oorlog uit die negen jaren duren zou. De vrede waarmee deze eindigde,

was slechts een manoeuvre, die het mogelijk moest maken de volgende slag te slaan, waarmee het franse imperialisme zijn doel kon verwezenlijken. Vijf jaar later was de koude oorlog opnieuw in een brandend hete openlijke strijd veranderd, de grootste en langdurigste der drie oorlogen die een tijdvak van ruim veertig jaren, n.l. van 1673 tot 1713, slechts dertien jaren van gewapende vrede opgeleverd had. Maar met de vrede van Utrecht was in 1713 een tijdperk van blijvende rust gekomen. Het gewone normale verkeer herstelde zich, het leven hernam zijn oude routine. Oude routine? Er was toch wat veranderd, vergeleken met de wereld van gisteren. Amsterdam was en bleef nog een centrum, waarheen aller blikken zich richtten die in handel, nering en bedrijf of bedrijfje een bestaan zochten. Eén centrum en nog immer het belangrijkste centrum, maar niet meer hét centrum. Rotterdam, den Haag en Utrecht groeiden mee als grootstedelijke bevolkings conglomeraties, als magnetische polen die over een uitgestrekt veld, over de landsgrenzen heen, aantrokken àl wat als kleine industrielen, neringdoenden en handelaars het geluk of het bestaan zochten, dat zij in eigen stad of dorp, armelijker dan Holland, niet konden vinden. De grote verkeersbanen vormden de hoofdlijnen van het schema van deze trek naar Holland. De meest ondernemenden, die bovendien over een, zij het dan nog zo bescheiden, basiskapitaaltje beschikten, brachten het met hun handeltje in kousen, fijndoek of "van alles" tot een bloeiend bedrijf in Amsterdam, waar een rijke burgerij teerde op de schatten der voorvaderen in de 17e eeuw bijeengebracht; de Cramers b.v. die, begonnen met een kraampje op het Damrak, het na enige generaties tot vooraanstaande burgers in de Amsterdamse gemeenschap brachten, of de Alberdingk Thijms, die zich opwerkten tot leidinggevende figuren onder de Noord-Nederlandse katholieken.

Van anderen, wier voorvaderen zich vroeger of later als kleine handelaren vestigden, werden de nazaten de stichters van een "winkel

van Sinkel" waar "van alles" te koop was. Sinkel, ten Hulscher, Klönne, Görris, Brenninkmeyer, Dreesmann, Bünker, Lampe, Voss, Laimböck e.a. 15.

Daar waren er talrijken echter die het zover niet brachten, letterlijk noch figuurlijk. Kleine vaklieden, boerenarbeiders en geringeren in den lande, streken reeds in ons grensgebied neer. Bijzonder talrijk zijn in onze doop- en trouwboeken in de 18e en begin van de 19e eeuw het getal familie-namen, wat we in de gegevens van de 19e eeuw vergeefs zullen zoeken als b.v. Putman, Varwyk, Krechting, Geurts, Snelders, Steur e.a., in tegenstelling met oer-inheemse als Boerboom, Boerstal, Bouwman, Keultjes, Vleming, Peckel e.a. die reeds in gegevens van de 15e en 16e eeuw vermeld worden. Duits-Nederlandse spellingswisselingen als Görtz en Geurts, Horstius en Horsjens e.d. wijzen op - bij dezelfde families en soms bij dezelfde personen voorkomend -, het proces van inburgeren van Duitse immigranten. Overigens waren deze immigranten veelal afkomstig uit gemist oud-nederlands gebied als Kleefsland en elders Bentheim en Oost-Friesland, waar de familie-namen nog geenszins op zijn Hoogduits werden gespeld.

In tal van families leeft dan ook nog de herinnering van de afkomst hunner 18e eeuwse voorvaderen uit het gebied van over de grens, Westfalen of Kleef, terwijl er soms nog van enige relatie sprake is met verre verwanten die ginds gebleven zijn.

De gevolgen van deze immigratie demonstren zich ook in een vrij grote verandering van de procentuele verhouding katholiek-gereformeerd vanaf het einde van de 17e eeuw tot in het begin van de 19e eeuw. In Gendringen en Etten b.v. waar de gereformeerden omtrent 1700 zeker 30% van de bevolking moeten omvat hebben, was dit percentage in 1830 tot 26,5 gedaald. Westervoort geeft een ongeveer even grote daling te zien n.l. van tenminste 30% tot 25%. De stad 's-Heerenberg, waar omtrent 1700 zeker een kwart der bevolking gereformeerd was, kent in 1830 nog slechts 15% gereformeerden. Didam geeft een vermindering tot 6,8% te zien, van 10 à 12% en vermoedelijk nog wat hoger omtrent 1700. Deze opvallende verschuiving, die mede moet worden toegeschreven aan een emigratie, waardoor het gereformeerde volksdeel veel sterker getroffen werd dan het katholieke, was niettemin voor een aanzienlijk part door de immigratie uit de Duitse grensgebieden met een sterk overwegend katholieke bevolking, veroorzaakt. Het beeld dat het hele land te zien

geeft n.l. een geringe procentuele daling van het katholieke deel in de bevolkingscijfers gedurende de 18e eeuw, vertoont het Berghse land juist niet. Het is er in omgekeerde richting gegaan.

De Classe Zutfen klaagde in 1749 dat zich te Etten, Netterden en Zeddum talrijke roomsgezinden vestigden, afkomstig uit Westfalen en Kleefland, voor een groot deel armlastigen, wier bedeling een zware druk op het budget der diaconieën legde. 17. In 1775 kreeg de landdrost last, eens wat beter te letten op "'t inkruypen van allerhande soort van vreemdelingen in hutten en camers", terwijl hij eens moest nagaan wie dezer zonder borgstelling "bysonderlyk in Beek, Zeddum en Kilder langs de bossen sig hebben nedergeslagen en deselve te doen delogeren".18.

De Diemse geërfden hebben het dezelfde tijd over mensen, die zonder iemands toestemming een hut bouwden op de rand van de heide en daar een stukje grond als akkertje afgroeven. Zij wilden er voortaan een kleine pacht voor vragen. 19. Een stuk van 1732 spreekt van colonies van "vagabonden en lediggangers aen de huysen buyten de Molenpoort onser stadt 's-Heerenberg" en te Stokkum "op de Prabstdye"- een stuk grond aan de zuidelijke rand van Stokkumerbos - tusschen Elten en 's-Heerenberg". 20. Een ander stuk gewaagt van zo'n huttenkolonie bij de Bonte Brug bij Ulft. 21. De drosten krijgen order er eens beter op toe te zien en zo nodig een aantal over de grens te zetten, waarvan ze dan de ambtman van Elten kennis moesten geven. Een toevoeging die wel duidelijk vertelde uit welke richting ze gekomen waren.

Hier hebben we te doen, om het met een overtrokken beeldspraak te zeggen, met de tros van het leger dat in de 18e eeuw gestaag over de grenzen langs de banen westwaarts trok, de Nicht-habers, de allerarmsten, de paupers, de zwervers en de maatschappelijke outcasts, mensen die het hier niet verder brachten dan wat ze ginds geweest waren, levend in letterlijke en figuurlijke zin langs de randen der gemeenschap. Daar waren er die het, met hard ploeteren op een armzalig stukje omgewerkte heidegrond, tot het peil van een keuterboertje brachten of dat van half om - half daghuurder - keuterboertje, maar er waren er eveneens onder die het moreel en de mentaliteit daarvoor niet bezaten en zelfkanters in de samenleving bleven of werden.

Het Berghse heeft ongetwijfeld nog al wat van dezen opgevangen, niet alleen omdat het een doortochtsgebied was van de grote banen naar

het Westen, doch evenzeer omdat het toezicht van justitie en politie er veel slapper was dan elders. Het stuk van 1775, hierboven aangehaald, gewaagt van hutten- en kamerbewoners die zich zonder borgstelling gevestigd hebben.

Men lette er hier blijkbaar zo nauw niet op. De Classe Zutfen veronderstelde er zelf opzet achter n.l. om de gereformeerde gemeenten en diaconieën in moeilijkheden te brengen. Dit is ongetwijfeld te ver gezocht, doch achter deze argwaan schuilt toch wel de realiteit van het al te gemakkelijk toelaten van dit vreemdelingen-element. Recht en wet werden in gebieden als Bergh, waar de soevereiniteit der Staten, zo niet geheel ontkend, dan toch niet als direct gezag aanvaard werd, altijd enige graden minder streng nageleefd en toegepast als elders in het land. Het was zo verwonderlijk niet dat het Hof na de Franse bezetting van 1672 tot '74 getracht heeft de Berghse Klaring uit te rangeren en daardoor de rechtsbedeling directer onder zijn autoriteit te krijgen. Gewis, dit stuk eigen soevereiniteit van de graaf van den Bergh was de heren in Arnhem al lang een doorn in 't oog. Maar zij hadden er evenzeer gelijk in, als ze beweerden dat de rechtspraak nogal te wensen overliet. "Omdat het Hoff haren Clauwen overal zoeken in te slaen", schreef in 1647 Arnold Coph, moeten we hier wat omzichtig optreden. 22. Dat was ter gelegenheid van een heksengeschiedenis die zich in de buurtschap Braamt had voorgedaan. Er was grote veesterfte geweest onder de runderen, paarden en schapen; onverklaarbaar, omdat zich geen bekende ziekteverschijnselen voordeden. Betovering was de enige oorzaak die men ervoor vinden kon. Er was een kwade hand in 't spel en algemeen zocht de buurt ze bij een wat excentriek echtpaar dat, als met hekserij behept, door ieder werd aangewezen. Man en vrouw waren bij de landdrost geweest om hem te vragen gerechtelijk de waterproef op hen toe te passen. Dan zou hun onschuld ten getuige van de hele buurt bewezen zijn. Maar de landdrost had er niets voor gevoeld, wel beseffend dat hij er moeilijkheden mee zou krijgen aangezien de heren in Arnhem "van de waterproeff niet en holden". Hij hield er zich klaarblijkelijk liever buiten. De buurt heeft toen, bij afwezigheid van de landdrost, volksgericht gehouden, de beide mensen in 't water gesmeten en ze daarna zo met stokken en gavels mishandeld dat ze ter plaatse dood bleven. Coph, die de landdrost verving, wist er niet goed raad mee. Die mensen in Braamt hadden de wet overtreden door de justitie in eigen hand te nemen, maar hij voelde

er toch niet voor er iets tegen te doen. Van andere kant duchtte hij inmenging van het Hof, dat immers zijn "clauwen" overal zocht in te steken. Hij voelde er blijkbaar het meest voor de zaak maar op zijn beloop te laten als hij het Hof niet gevreesd had. Een historie die wel illustreert hoe de normen van recht en wet bij de Berghse justitie minder veilig waren dan bij het Hof. Het had voor Coph niet de minste twijfel moeten zijn hoe hij in dit geval had moeten handelen, zelfs al meende hij - wat zeer waarschijnlijk is - dat het "gesundes Volksempfinden" in dit geval werkelijk gezond en juist was. Doch als hij hier recht en wet wilde toepassen, was alleen de vrees voor ingrijpen van het Hof het motief dat hem bewoog.

Het gebeurde dan ook meermalen dat iemand die van een vonnis bij een der Berghse gerichten in appèl ging, de Berghse Klaring voorbij ging en zich onmiddellijk tot het Hof wendde. Graaf Albert toonde zich hier altijd bijzonder gepikeerd over, doch toen in de dertiger jaren van de 17e eeuw Willem Butler, heer van de Hees, een proces voerde over de rechten van het holtrichterschap in Waverlo-bos en de graaf zijn verstoordheid over diens rechtstreeks beroep bij het Hof ook weer toonde, kreeg deze ten antwoord dat die Klaring niets waard was. Bij jullie Klaring, daar kwam een der bezwaren op neer, is men niet zeker van een onpartijdige rechtspraak. Daar komt men bij dezelfde mensen terecht, die je al veroordeeld hebben. Helemaal waar was dit niet, doch voor een gedeelte toch wel. De Klaring toch bestond immers uit de landdrost, richters, keurnoten en schepenen der vier landgerichten en het stedelijk gericht van 's-Heerenberg in het graafschap Bergh. Men vond er als rechters dus altijd de mensen bij, die in het plaatselijk gericht het vonnis al gesproken hadden, niet als tegenpartij maar als mederechters in 't geding. Voor de rest bestond de bank uit mensen die als gelijken te gauw geneigd konden zijn zich, door een gevoel van solidariteit met hen, die in één dier gerichten reeds rechtgesproken hadden, te laten beïnvloeden.

Toen in 1675 de landdrost Arnold van Appelthorn een klaring liet publiceren, kreeg hij van het Hof bevel de stukken der te behandelen zaken terstond naar Arnhem te zenden, omdat van alle gerichten in Gelderland, beroep alleen voor het Hof mogelijk was. 23. Het Hof grondde dit bevel op het befaamde Regerings-reglement, het statuut dat terstond na de bevrijding de bepalingen had vastgesteld, volgens welke regering justitie en politie in de heroverde gewesten geregeld moesten zijn.

Er ontspon zich terstond een hooggaande kwestie bij dit besluit van het Hof. Indien het juist was dat het Regeringsreglement ook op het graafschap Bergh van toepassing was, betekende dit dat het graafschap onder directe souvereiniteit van de Staten stond. De graaf zou dan geen eigen souvereiniteit bezitten, doch slechts een door de Staten gedelegeerd gezag. Alle historische bewijzen omtrent de staatkundige positie van Bergh in vroeger eeuwen, werden in lange betogen aangehaald, om aan te tonen dat de houding van het Hof op usurpatie van de Staten berustte, als gevolg van de gebeurtenissen rond de faits et gestes van graaf Willem van den Bergh in de jaren 1581-'84.

Het Regeringsreglement, zo betoogde men verder, kon, zo het al op Bergh toepasselijk was, niet de bedoeling hebben graaf en graafschap in hun staatkundige rechtspositie aan te tasten. Het was bovendien van een provisorisch karakter, slechts van kracht zolang na de chaos der bevrijding, de normale verhoudingen niet hersteld waren.

De kwestie werd de Prins ter beslissing voorgelegd, doch van zijn kant kwam er voorlopig slechts een verklaring dat het niet in zijn bedoeling had gelegen de graaf in zijn rechten aan te tasten. 24. Al naar gelang het standpunt dat men ten aanzien van de Berghse rechten innam, kon zowel het Hof als de graaf deze verklaring naar eigen opvatting uitleggen. Beide partijen hielden dan ook hardnekkig aan eigen inzicht vast. Bij processen in de jaren 1685, 1687 en 1692, eiste het Hof van de betrokken gerichten van Wisch, Gendringen en Didam de stukken der appèlzaken terstond naar Arnhem over te zenden, doch even star verbood graaf Oswald ten strengste deze orders op te volgen.²⁵ Een Landdagsreces van 1687 leidde tot een commissie van onderzoek die het gevoelen van de prins zou vragen en daarnaar adviseren. Inmiddels moest dan alles in status quo blijven, een besluit waar men weer beide kanten mee uitkon. Voor het Hof immers was de status quo de situatie door het Regeringsreglement naar zijn opvatting geschapen. Voor de graaf betekende ze de rechtsverhouding van voor de bezetting.

Het einde van het geschil is geweest dat de Klaring principiële gehandhaafd bleef met te allen tijde mogelijkheid tot beroep op het Hof. Waarmee in feite het doodvonnis was getekend, aangezien de Klaring een praktisch overbodige instelling werd. In de 18e eeuw komt ze niet meer voor.

Maar met dat al bleef in Bergh de neiging bestaan zich van wat elders als recht en wet gold, niet al te veel aan te trekken. Justitie en politie waren er ongetwijfeld zwakker dan elders.

Men kan zich moeilijk voorstellen dat zich elders, op een gebied dat direct onder het gezag der Staten stond, een gebeurtenis afspeelde, zoals dat in Etten en Gendringen het geval was.

Op een schone dag in Mei van het jaar 1714 vervoegden zich enige deftige heren uit Emmerik bij de koster-schoolmeester, om van hem de sleutels van de kerk te eisen. Ze waren daarop de kerk binnen gegaan, vervolgens weer naar buiten getreden, hadden daarna op het kerkhof rondgewandeld om dan hun degens te trekken - uitrustingsstukken die destijds tot de herenmode behoorden - en links en rechts enige takken en twijgen van de bomen te slaan, onderwijl alle omstanders, waaronder de ijlings ontboden scholt, tot getuigen verklarend dat zij met deze symbolische handelingen kerk en dorp in bezit namen voor de keurvorst-aartsbisschop van Keulen. Na zich in een naastbijzijnde herberg te hebben verkwikt, waren ze naar Gendringen getogen om daar dezelfde vertoning op te voeren. 26.

De achtergrond van dit geval was een konflikt tussen het huis Hohenzollern en de keurvorst van Keulen. In 1711 n.l. was Oswald, graaf van den Bergh, gestorven en had een achterneef Franz Wilhelm van Hohenzollern, de Berghse bezittingen geërfd. Te Keulen echter hield men de opvatting dat dit achterneefje naar Keuls leenrecht de erfenis niet toekwam en dus de Keulse leengoederen, w.o. kerken en jurisdictie in

Gendringen en Etten vervallen waren "ter tafel van de leenheer" zodat deze ermee belenen kon wie hij wenste.

De Staten echter hadden het huis Hohenzollern reeds terstond in het bezit der Berghse bezittingen gesteld. Naar het in Gelre vigerende leenrecht was Franz Wilhelm de wettige erfgenaam van zijn oudoom Oswald en, aangezien leengoederen van vreemde heren onderworpen waren aan het hier te lande geldende recht, had het Hof de rechten van de jonge erfgenaam op Gendringen en Etten terstond erkend.

Met evenwel te stellen dat dit bezit onder Keuls leenrecht viel, bestreed het keurvorstelijk Hof het souvereine gezag der Staten over dit gebied. Met andere woorden in Keulen maakte men op grond van het leenrecht aanspraak op de territoriale souvereiniteit over Gendringen en Etten. Men sprak dit onomwonden uit door te verklaren dat dit Keulse territoir door graaf Willem van den Bergh onder Gelre was gebracht.

De politieke achtergrond was gelegen in de internationale situatie zoals deze in 1711 was. De derde grote oorlog tegen Frankrijk in onze historie, als Spaanse Successieoorlog bekend, liep op zijn einde. Onze

Republiek had zich in een ongelukkige situatie gemanoeuvreerd door uit een gevoel van solidariteit met haar bondgenoten Engeland en de Keizer, gunstige voorwaarden voor een afzonderlijke vrede met Frankrijk af te wijzen. De bondgenotentrouw was er echter niet bij Engeland, waar een regeringswisseling een bewind bracht dat wél een afzonderlijke vrede wilde sluiten, desnoods zonder de andere geallieerden.

Juist in die dagen greep de keurvorst-aartsbisschop de opvolging in Bergh door graaf Franz Wilhelm aan om oude Keulse territoriale eisen tegen de Republiek - desiderata die in 1672 eveneens gediend hadden om als bondgenoot van Frankrijk op te trekken - op het tapijt te leggen. Nu de Franse stemming ten gunste van de Republiek weer omgeslagen was, had men kans op verwezenlijking van de aanspraken bij de verdere vredesonderhandelingen. Het mocht echter niet baten: de vrede van Utrecht kwam in 1713 tot stand zonder dat er dienaangaande iets was bereikt.

Nòg echter had de keizer geen vrede gesloten. Er stond nog een loket open, waar men zijn papieren kon afgeven. Daarvoor heeft de operette-vertoning van 1714 gediend, waarmee men van Keulse zijde kon aantonen, het betwiste gebied rechtens in bezit te hebben genomen zonder dat er van enig verzet of protest sprake was geweest. Men ging nog een stapje verder door graaf George van Fugger met Gendringen en Etten te belenen, natuurlijk louter een fictieve in-bezitstelling omdat de werkelijke machthebbers hier, de Staten, allang de rechten van de jonge vorst van Hohenzollern hadden erkend, maar niettemin een duidelijke demonstratie van waar men heen wilde. Men vraagt zich dan ook af waar in het gebied der staten het mogelijk zou zijn geweest, in aanwezigheid van een gericht- en overheidsdienaar, een vertoning van zo wijdstrekkende betekenis als die te Gendringen en Etten op te voeren, zonder dat er sprake is van enige poging ze te beletten, zelfs zonder een woord van protest? Deze houding van laat-maar-waaien hierbij, een op dit ogenblik leeg toch niet onschuldig gebaar aangenomen, was eveneens kenmerkend voor het uitvoering van recht en wet op ander terrein betreft. Dit maakte het graafschap Bergh tot een uitverkoren toevluchtsoord van immigranten van de soort waarover het stuk van 1732 ongetwijfeld toch generaliserend spreekt. De buurman wiede zijn tuin en het onkruid kwam over de haag terecht. In het Kleefse zag men dit soort immigranten maar liefst zo gauw mogelijk vertrekken. Het Brandenburgse bewind had hier terstond een

veel strakker justitionele organisatie geschapen. Direct van 1609 af werd de criminele justitie de plaatselijke gerichten, zelfs mede in de steden bestreden, totdat ze in 1653, bij keurvorstelijke verordening in 1653, aan de schepenbanken werd onttrokken. 27.

Nadat in 1701 de Keizer, om in de komende Spaanse Successie-oorlog Brandenburg voor zijn politiek te winnen, de keurvorst de titel van koning had toegekend, werd het nieuwe koninkrijk onder de naam van Pruisen een begrip van een strak gecentraliseerde, op militaire leest geschoeide, staat. De grondslag werd toen gelegd van de staat van het militaire Duitse nationalisme die, gevormd uit een conglomeraat van middeleeuwse staatjes - Brandenburg, Pommeren, Pruisen, Kleef, Mark, Oost-Friesland - het gecentraliseerde Duitse militairisme zou scheppen dat tot op onze tijd West-Europa en de hele wereld in onrust zou houden. De geest van dit militairisme, waarin mannelijke deugden uitsluitend soldatendeugden waren en de soldatendeugden culmineerden in de ene deugd van blinde gehoorzaamheid aan de bevelen van hoger af, ontspringend aan het opperste gezag, de koning, die geest, onder het keurvorstelijke bewind reeds merkbaar, gaat het nieuwe koninkrijk meer en meer beheersen.

De nieuwe staat met orde en discipline als hoogste deugden, werd in de 18e eeuw geschapen door de eerste koning van Pruisen, de man wiens belangstelling alleen maar op soldatendom was gericht, wiens soldatengeest heel zijn leven beheerste, Frederik Willem.

De vorming van zijn statencomplex tot een staat, met een strak en verstrengd regime, heeft ongetwijfeld mede bijgedragen tot een toevloed van dat soort van immigranten in het Berghse, die in het stuk van 1732 als "vagabonden en lediggangers" getypeerd worden.

Nijvere kleine ambachtslieden, ploeterende en zwoegende keuterboertjes en "eigen-werk-doenden" en paupers en zwervers, zij vormden de immigranten die door de trek naar het Westen gedurende de 18e eeuw langs de grote banen het land binnenkwamen en zich hier vestigden. Deze immigratie uit overwegend katholieke grensgebieden, is mede oorzaak geweest van de verschuiving in de procentuele verhoudingen tussen katholieken en gereformeerden. In de gemeente Angerlo echter moet een zekere relatieve teruggang van het katholieke volksdeel worden geconstateerd, zoals dit over het hele land genomen het geval is. 28. Naast de ligging bezijden de grote invalswegen moet dit ongetwijfeld toegeschreven worden aan een scherper toezicht door de overheid, tengevolge waarvan de vestiging van immigranten, zonder

de voorgeschreven borgstelling, heel wat moeilijker werd gemaakt. Een ander gevolg van deze immigratie is geweest de vermeerdering van het aantal Joden. Vóór de 18e eeuw verneemt men hier in gegevens omtrent de bevolking, maar zelden een Joodse naam, meestal dan aangeduid als "de Jode" en alleen ook onder de ingezetenen van de stad 's-Heerenberg. In de 18e eeuw echter kwamen er meer. In 1698 kreeg Jacob Heims, zoon van Heim Levi, van de graaf van den Bergh toestemming zich te Gendringen als pandhuishouder te vestigen. 29. Vermoedelijk betreft dit een geval van stichting van een nieuw gezin en was de vader reeds lang gevestigd. Kinderen, die een eigen etablissement vestigden, moesten n.l. toestemming van de officier ter plaatse hebben, zo luidde het nog in een ordonnantie van het Hof ten aanzien van de vestiging van Joden ten plattelande in 1789. 30. De ordonnantie was een vernieuwing van plakaten van 1726, die blijkbaar niet streng nageleefd waren.

Leyser Davids mocht in 1751 te Zeddam blijven. 31. Herts Marcus kreeg in 1752 een vestigingsvergunning te Didam. 32. Michael Marcus Spanjaard werd in 1756 toegestaan zich te Gendringen te vestigen. 33. Abraham Salomon mocht zich in 1769 eveneens daar vestigen. 34. Salomon Salomons kreeg in 1774 zo'n vergunning te Didam. 35. Enige voorbeelden die aantonen hoe zich in alle plaatsen Joden vestigden. Er kunnen meer van deze officiële vergunningen vermeld worden, doch waarschijnlijk is het aantal, dat zonder zo'n officiële toestemming, hier gevestigd was en ongemoeid werd gelaten, wel groter geweest. Bovenvermelde Abraham Salomons had al jaren lang in Gendringen gewoond toen hij zijn officiële vergunning kreeg. Aan de drost van Gendringen en Etten werd in 1751 gelast alle Joden, die zich aldaar zonder vergunning gevestigd hadden, te bevelen binnen veertien dagen het ambt te verlaten. 35. De order had waarschijnlijk alleen ten doel deze mensen te noodzaken een vestigingsvergunning aan te vragen. Immers, door dit te verzuimen, ontdoken ze eigenlijk de belasting. De vergunning toch kostte ze een jaarlijks tribuut van 12 gulden.

Anti-semitisme? Misschien!

Doch, op het platteland had eenieder bij te dragen in de algemene lasten, hoofdzakelijk door de verponding, dat wil zeggen belasting op het grondbezit, een last die als regel op de pachters en grondgebruikers werd verhaald. De Joden, die noch tot de grondbezitters, noch tot de gebruikers behoorden, betaalden als ze geen verblijfsvergunning

hadden dus praktisch geen directe belasting.

Uit de ordonnantie van 1789 blijkt ook wel dat er aan de bepalingen omtrent de vestiging van Joden, slecht de hand gehouden werd. Die er eenmaal waren, mochten blijven, doch voortaan moest er beter op de naleving van de plakkaten van 1726 hieromtrent gelet worden. De officieren moesten hen wel in 't oog houden en van tijd tot tijd onderzoeken "of zij zig ook aan eenige misdaden, bedriegerijen of looze streken of ook aan 't ophouden of huysvesten van vreemde Jooden schuldig maaken". 36. Zo waren er enige andere beperkende bepalingen, o.m. dat de Joden een afwezigheid van meer dan acht dagen aan de officier ter plaatse bekend moesten maken. Ze mochten geen andere Joden als knecht aannemen zonder toestemming van de officier, hetgeen voor de knecht nog geen blijvende woonvergunning betekende. Bepalingen, die wel van een gevoel van wantrouwen jegens de Joden getuigen, doch die eveneens verraden hoeveel er zich vestigden zonder verblijfsvergunning. Hetgeen dan niet anders was dan bij de andere immigranten, die zonder borgstelling zich in "hutten en camers" nestelden.

Het werd de officieren verboden recognities te eisen van de Joden die "een of andere nuttige fabriecq" ten plattelande wilden vestigen. Joden die zich hierover te beklagen hadden, konden zich tot de Staten wenden. Hier schuilt ongetwijfeld ten dele het geheim van vestigingen zonder officiële vergunning. De officieren deden wel hun ogen dicht als ze van tijd tot tijd geld zagen. Zoals het ook altijd gebeurd was bij het houden van "paepsche conventiculen" in de tijd van de schuilkerk.

Deze Joodse immigratie was eveneens een gevolg van de trek naar Amsterdam en het Westen van het land. Het waren ook hier de mensen die tevreden waren als ze over de grens waren en zo dicht mogelijk bij de "Heimat", waar de familie woonde. Hier op het platteland was het voor een ambachtsman, een timmerman, wagenmaker, schoenmaker en leerbewerker, een smid of kleine neringdoende wel een bescheiden bestaan te vinden, zeker in die dorpen waar het handelsverkeer der Bovenlanden met Amsterdam over de banen trok. Op een bevolking van 828 zielen telde in 1809 's-Heerenberg 48 Joden, dit is bijna 5% van het totaal. In Didam telde men toen, op 2258 inwoners, 32 Joden ongeveer 1,3%.

De trek naar het Westen heeft de autochtone bevolking evenmin onberoerd gelaten. In Didam vermindert het aantal lidmaten der gereformeerde gemeente niet alleen relatief, maar ook absoluut. Terwijl

er in 1720 nog 105 lidmaten - waarvan vier uit Wehl - opgesomd worden, zijn er in 1745 nog maar 55. 38.

De acta van de Kerkeraad van 's-Heerenberg vermelden nogal eens een vertrek van lidmaten naar den Haag, Amsterdam of ook wel dichterbij huis, naar Arnhem of Zutphen. 39. Reeds vroeg in de 18e eeuw verdwijnen onder de schepenen der stad 's-Heerenberg de namen van de families Tengbergen, Triest, Toe Water en ten Hagen.

Van de geslachten Abelen en Westhaven, in de 17e eeuw doorlopend in de magistratuur vertegenwoordigd, komt in de 18e eeuw maar een enkele voor. In hun plaats komen beambtenfamilies als van Hasz, van der Upwick, van Kreel, van Houten en Smink, tolbeambten in dienst van de admiraliteit, die hier in 's-Heerenberg een douanekantoor had; ook landdrosten als Tielemans, van Marle en van Essen maken deel uit van het stadsbestuur, vroeger een onbekend verschijnsel. Verder dan nog leden van geslachten als van Huet, Boland, Borgers, Wynandts, Jansen, van Zalingen, mensen uit de middenklasse van de burgerij.

In 1728 wordt de schoolmeester Otto Snoek als richter gekozen. 40.

Er is dus een zekere verschuiving te constateren ten aanzien van de recrutering der magistraten. Het zijn niet meer enkel de families die in de stad vanouds een bedrijf of nering hadden, waaruit de leden van het stadsbestuur gekozen worden, doch zij die er in ambtelijke dienst als vreemdelingen zijn ingekomen, nemen een aanzienlijke plaats in.

Daarnaast valt tevens enige verschuiving naar een maatschappelijke groep van wat minder allure te bemerken, stellig geen symptoom van veldwinnend democratisch besef maar, evenals de ruime plaats die ambtenaren gaan innemen, een gevolg van het minderende getal van oude families. Dit kan ongetwijfeld ten dele toegeschreven worden aan emigratie naar de grotere centra in het land, vooral naar het Westen. Aangezien de gereformeerden onder deze maatschappelijke groep relatief veel sterker vertegenwoordigd zijn als onder de volksklasse, is het gereformeerde volksdeel door deze emigratie, bij een katholieke immigratie, procentueel sterk verminderd.

De ligging van de grote handelsbanen van de Bovenlanden naar Amsterdam heeft in ons Liemerse en Berghse land het maatschappelijke leven, zowel op sociaal en economisch terrein als op kerkelijk gebied, specifieke trekken meegegeven. Het is geenszins verwonderlijk dat deze banen het object vormden van plaatselijke handelspolitiek en Arnhem, knooppunt van handelsverkeer, zoveel waarde hechtte aan het herwinnen van "datgene welck het voormaels

gehad heeft" door het "in staet stellen der wegen". Het zorgenkind bleef de "Keulsche baen". Van de stad tot aan het veer bij Westervoort was in de 18e eeuw een grote verbetering tot stand gekomen.

De "Keulsche baen" liep hier vanaf het IJsselveer dwars door het broekland op de grens van het Arnhemse en Velpse broek via de Schaapsdrift in de buurtschap Plattenburg naar de weg Zutfen/Arnhem, waarop hij ter hoogte van Presickhaaf uitkwam. Men kwam de stad dus aan de Oostzijde door de Velperpoort ter hoogte waar thans het Velperplein is, binnen. In de 18e eeuw echter is langs de Rijn, vanaf de Sabelspoort, de Westervoortse dijk gelegd tot aan de Veerdam naar de IJssel.

Maar dan liep de "Keulsche baen" tot aan de grens met het Pruisische gebied over Westervoorts, dit is Berghs, territoire. In Bergh maakten ze er maar wat van. Daar verkeerden de herenwegen doorgaans in niet al te beste staat. De graaf was vèr weg en de drosten, richters en scholten gaven er zich niet al te veel moeite onwillige onderzaten tot arbeidsdiensten aan de herenwegen te pressen. Zij zullen wel meer oog gehad hebben voor diensten, die hen meer persoonlijk voordeel opbrachten. En als dan al de arbeidsdiensten aan de banen vrij geregeld - d.i. tweemaal per jaar "bij gras en bij stro" - onderhouden werden, gebeurde het toch maar enkel met routinewerkzaamheden van wat zand aanvoeren, takkebossen leggen en wat hinderlijk hout snoeien. Om een baan die, zoals deze, volkomen "impracticabel" was, eens terdege onderhanden te nemen, daar kwam niets van in. Arnhem zocht zijn eigen weg. In 1735 kocht de stad van de vorst van Hohenzollern diens heerlijke rechten in Westervoort. 41. Tegelijk werd ook het veer aangekocht. 42. Dit betekende dat de magistraat der stad hier het burgerlijk bestuur en de rechtspraak in handen kreeg. Richter, scholt, onderscholt en verder alle dragers van publieke functies, waren van dan af aan dienaren van de stad. Het hield echter ook in dat de "Keulsche baen" tot aan de Pruisische grens geheel onder het beheer van de magistraat was gekomen. Daar maakte men terstond werk van. De stad kocht zich hetzelfde jaar nog de goederen "de Hengmolen" aan de Veerdam onder Westervoort en "Hamerden", aan de baan gelegen in de richting Duiven. 43. Daar bij Hamerden lag oudtijds - oude mensen wisten dit een veertig jaar geleden nog uit overlevering te vertellen - een zandige hoogte, de Zandbult of Zandakkers geheten. Deze was door afgraving verdwenen. Bij de verpachting nu van het goed Hamerden stelde de magistraat de voorwaarde dat de verpachter te

allen tijde gerechtigd was, grond af te graven. 43. Wat de bedoeling van deze pachtbepaling was is wel duidelijk. Men beschikte hier te allen tijde aan de weg over grond om de rijbaan, eenmaal in orde gebracht, in goede staat te houden. De Zandweg, zo was de huidige Rijksweg van Zevenaar naar de IJsselovergang in 't begin van deze eeuw in Westervoort en Liemers, algemeen bekend. De Zandweg, toen allang een verharde rijbaan, het was een soortnaam die eigenaam was geworden, als om daarin het bewijs te leveren hoe opvallend de weg in kwaliteit verschilde van de overige wegen en "straten" in het Liemerse land. Voor zover het het Westervoortse territorium betrof, had de Arnhemse magistraat en verder tot Zevenaar, de Pruisische regering door het "in staet stellen" , deze Zandweg geschapen.

Het grote obstakel was nu nog het veer waar de overtocht, volgens de Pruisische koning", met ongeschikte en de passage ophoudende vaartuigen" geschiedde. 44. Er werd hier dus blijkbaar geen gebruik gemaakt van een gierpont, die destijds toch al wel bekend was en bv. te Nijmegen reeds lang in de vaart was. Frederik II zou dan stellig zich niet zo uitgelaten hebben.

Vermoedelijk hebben de twee grote oorlogen, die West-Europa weer eens in vuur en vlam zetten, hier verdere initiatieven opgehouden nl. de z.g. Oostenrijkse Successie-oorlog van 1740 tot '49 en de Zevenjarige Oorlog van 1756 tot '63. De laatste was nog niet geëindigd of de oplossing was er. Te Rees was een schipbrug blijven liggen, door de Franse troepen in de oorlog gebruikt, oorlogsbuit der overwinnaars, de Pruisen.

Die brug werd Arnhem te koop aangeboden tegen tweede-hands prijs, vergezeld van de toezegging dat de pontons overal tol- en licentvrij mochten passeren bij het verslepen naar Westervoort, ook wanneer ze 's winters bij ijsgang naar de Arnhemse haven moesten worden gebracht en daarbij de tol te Malburgen werd gepasseerd. Begin April 1763 lag de brug al te Westervoort en had men er een oeververbinding, zoals men ze niet beter wensen kon.

Geen week later, n.l. de 19e April, was de brug al opzettelijk vernield op bevel van Gedeputeerden van Zutphen. In het schemerdonker nog, terwijl de brugknechts bezig waren de pontons van de brug - die men 's-nachts naar de oevers sleepte - in elkaar te voegen, waren er over de IJsseldijk en de Veerdam een lange wagen en een koets komen aanrijden met een aantal slopers en timmerlieden, vergezeld door een detachement soldaten uit Doesburg, die bij de brug halt gehouden

hadden. Terwijl de soldaten de brugknechts van de brug joegen en op de oever in arrest hielden, hadden de slopers de brug vernield, planken losgeslagen en in de rivier gegooid en de pontons losgemaakt om ze een eindweegs met de stroom weg te laten drijven. Al die tijd was het verkeer gestremd geweest, omdat de soldaten zelfs overvaart beletten. Met dit verhaal kwam burgemeester Greve in de ijlings bijeengeroepen vergadering van de magistraat. Hij had het vernomen van de scholt te Westervoort, die zo gauw hij kon naar Arnhem was gegaan om verslag van het gebeurde te doen. Dat er wat dwars zat wisten de heren natuurlijk wel. In het Zutfense had men de Arnhemse initiatieven al lang met een scheef oog gadeslagen. De "Keulschebaen" naar Arnhem was altijd de route geweest die het meeste verkeer van en naar de Bovenlanden trok. Hoe aantrekkelijker deze route werd gemaakt, des te meer zou dit verkeer deze route verkiezen boven die welke over Doetinchem, Doesburg en Zutfen leidden. Maar wat kon men er tegen beginnen nu Westervoort Arnheems bezit was geworden? Het leggen van de schipbrug had ze in Zutfen de kans gegeven een spaak in 't wiel te steken. De brug, zo kreeg men weldra in Arnhem te horen, was een wederrechtelijk beschikken over de rivier die tot 's-lands domeinen behoorde. Niemand had het recht hierover een brug te leggen zonder toestemming van de betrokken overheid. In dit geval waren dit de Kwartierstaten van Zutfen door wier territoir de IJssel hier liep. Westervoort toch behoorde tot het Kwartier van Zutfen en strekte zich over beide oevers uit. Aan de Veluwe oever toch lag de buurtschap IJsseloord, thans onder de gemeente Arnhem gelegen, doch tot 1953 onder Westervoort behorend.

De schipbrug, zo motiveerde men van Zutfense zijde zijn optreden, was een gevaar voor de scheepvaart vooral te nacht en bij mistig weer. Zij belette ook de doorstroming van het water, zodat ze ondiepten veroorzaakte. Bovendien betekende ze nog een bemoeilijking voor de verdediging van de Gelderse frontieren.

Al deze argumenten vormden natuurlijk een camouflagenet voor wat de werkelijke beweegreden was: naijver en concurrentie zucht.

De Pruisische koning Frederik II zou de eerste zijn die dit gordijn openlijk losrukte toen hij de magistraat zijn verwondering over het gebeurde uitte. Het was niet aan hem, zo luidde zijn commentaar, over de rechtsgronden te oordelen, maar de zaak zou hem toch onbegrijpelijk zijn als hij niet wist dat naijver hier de drijfveer was. In Arnhem was dit natuurlijk evengoed bekend, doch moest men zich wel

waren, het zo openlijk te zeggen. 't Was daarom goed dat het gezegd werd door iemand op wie men zich beroepen kon. Voorlopig echter viel er voor Arnhem niets anders te doen dan de Gelderse Landdag voor zich te winnen door Zutfens officiële bezwaren te ontzenuwen. De brug was nòch voor de scheepvaart nòch voor 's lands defensie een gevaar omdat ze 's nachts gedemonteerd aan de kant lag. Noch ook veroorzaakte ze stroomverzwakking en ondiepten. Integendeel, bij Doesburg, waar ook zo'n schipbrug lag - de hoofdstad haalde natuurlijk met opzet die van Doesburg erbij en niet de schipbrug te Arnhem zelf over de Rijn - kon men constateren dat zo'n brug de stroom juist versnelde waardoor ter plaatse de rivier haar bedding uitdiepte. En wat de wederrechtelijkheid betreft, waar Zutfen zo hoog over opgaf, de heren hadden er wel op zich zelf te letten. Bij hun actie te Westervoort hadden de soldaten zelfs een man, die zich aan de overkant op de Veerdam bevond, - de dam was geen Westervoorts maar Arnhems territorium - naar de andere oever gedreven en met de brugknechts in arrest gehouden. Op Veluws territorium hadden die van Zutfen geen justitionele of politionele acties te stellen.

Op de Landdag echter werden Zutfens bezwaren mee door die van het Kwartier Nijmegen onderschreven, met het gevolg dat met twee stemmen tegen één, de brug van de realiteit naar de bergplaats der vrome wensen bleef opgeborgen. Arnhem protesteerde heftig, gesteund door het eigen Kwartier. Een Landdagsbesluit, door overeenstemming verkregen, was niet rechtsgeldig. In belangrijke zaken moest een beslissing met algemene stemmen genomen worden. Zo was het rechtsgebruik in de Republiek. De zaak was ook nog niet verloren, want een machtige bondgenoot stond er achter, Frederik II van Pruisen. Terwijl van zijn kant, zo betoogde de koning, nogmaals alles was gedaan om de wegen en communicatie-middelen op Pruisisch, dat wil zeggen oud Kleefs gebied, zo goed mogelijk in orde te maken, moest hij zoiets ongehoords van hier vernemen. Wat wederrechtelijk optreden betreft had hij ook nog iets. Die soldaten van het Doesburgse garnizoen hadden op hun tocht naar en van Westervoort, het Pruisische territorium geschonden, waartegen hij wenste te protesteren. Om van Doesburg naar Westervoort te gaan volgde men altijd de gewone weg n.l. die over de bandijk langs de IJssel. Doch die weg liep bij de buurschap Nieuwgraaf een eind over Duivens territorium, zodat men hier altijd een stuk in 't gebied van een ander land, i.c. Pruisen, ging. Dit nu was de schending die de koning te berde bracht. Des te meer, zei hij, omdat

van zijnentwege in de voorgaande oorlog altijd met zo grote omzichtigheid was gehandeld bij het respecteren van het grondgebied der Republiek, neutrale in die strijd. Als er soldaten naar de enclave Wehl waren gestuurd, had men ze altijd ongewapend over de neutrale Koningsweg op de grens van Bergh en Didam van Elten laten gaan, terwijl de wapens op een kar nagebracht werden. De koning eiste satisfactie voor de brutale schending van zijn gebied.

Arnhem verzuimde niet een en ander ter kennis van de eerstvolgende Landdag te brengen, waartoe de koning zelf zich inmiddels met zijn protest ook had gericht.

Ach, dat protest, ja! Sinds ons vestingstelsel in het begin van de 18e eeuw naar de inzichten van de grote vestingbouwkundige Menno van Coehoorn was gemoderniseerd, lag er op de zuidelijke grens van de gemeente Westervoort een groot retranchement, de schans Geldersoord geheten. De bezetting van deze fortificaties moest altijd van Doesburg komen. Eenvoudiger zou natuurlijk geweest zijn om het garnizoen van Arnhem ermee te belasten. Maar het Westervoortse gebied behoorde territoriaal tot het Kwartier Zutfen en daarom mocht het niet anders dan dat voor de bezetting van de schans een garnizoen binnen dit Kwartier behoorde te zorgen.

De soldaten waren bij het aflossen dier bezetting altijd over de bandijk gegaan, altijd dus over Pruisisch gebied, zonder dat er ooit een woord van protest over gehoord was.

De verontwaardiging en hoge toon van de koning in dit geval waren dus maar wat pur besoin de la cause.

Zo verweerde Zutfen zich tegenover Arnhem op de Landdag. Dat het zelf echter pour besoin de la cautse van de brug bij Westervoort een gewichtige juridische kwestie had gemaakt, vergat men maar.

Arnhem won het pleit. Direct al maakten die van het Kwartier Nijmegen een ommezwaai. Toen ook de Staten-Generaal, wier bemiddeling de koning door zijn gezant in den Haag had laten inroepen, zich met de zaak bemoeiden, boog ook Zutfen het hoofd. Met algemene stemmen gaf de Landdag zijn toestemming tot het leggen van de brug. Vier à vijf maanden was het werk opgehouden, daarna kon Arnhem terugwinnen "datgeen 't welck het voormaels gehad heeft".

Een illustratieve historie, waardoor wel bijzonder duidelijk gedemonstreerd wordt van hoe groot belang de wegen waren, die van de Bovenlanden naar Amsterdam voerden.

Bronvermelding

- 1/ A.G.v.Dalen: Belangenstrijd enz. Geld. Volksalm. 1942 bl 93
(gegevens uit A.H.B. en Oud-Archief der Gem. Arnhem)
- 2/ P.Leyden: Oude wegen op de Veluwe B.M.G. 43 bl 93
- 3/ A.H.B. Inv. No 1183 fol 52 vo.
- 4/ A.H.B. Inv. No 1802
- 5/ A.H.B. Inv. No 826
- 6/ A.H.B. Inv. No 1177 p. 325
- 7/ A.H.B. Inv. No 1810
- 8/ A.H.B. Inv. No 1176 p. 195
- 9/ A.H.B. Inv. No 1177 p. 230
- 10/ A.H.B. Inv. No 1718
- 11/ A.H.B. Inv. No 981
- 12/ idem
- 13/ A.H.B. Inv. No 1809
- 14/ A.H.B. Inv. No 981
- 15/ L.J.Rogier en N.de Rooy: In Vrijheid herboren bl:295 e.v.
(`s-Hage 1953)
- 16/ A.G.v.Dalen: Protestantisme en recatholisering AAU 73-1 bl 1
- 17/ A.H.B. Inv. No 1998
- 18/ A.H.B. Inv. No 1812
- 19/ Geërfdenboeck Didam. Gemeente-archief
- 20/ A.H.B. Inv. No 1182 fol 221
- 21/ idem fol 228
- 22/ A.H.B. Inv. No 801
- 23/ A.H.B. Inv. Nos 37 en 38
- 24/ A.H.B. Inv. No 38
- 25/ A.H.B. Inv. Nos 41,42,45
- 26/ A.H.B. Inv. No 3979
- 27/ A.Dederich. Annalen der Stadt Emmerich bl 290
- 28/ A.G.v.Dalen l.c.
- 29/ A.H.B. Inv. No 1180
- 30/ A.H.B. Inv. No 1811
- 31/ A.H.B. Inv. No 1183 fol 150
- 32/ idem fol 228
- 33/ idem fol 254 vo
- 34/ A.H.B. Inv. No 1185 fol 390
- 35/ idem fol 591

- 36/ A.H.B. Inv. No 1183 fol 147 vo
- 37/ Franse Archieven no 725
- 38/ Archief N.H.Kerk Didarn
- 39/ Archief N.H.Kerk 's-Heerenberg no 1
- 40/ A.H.B. Inv. no 1845
- 41/ J.J.S.Sloet en J.S.v.Veen: Reg. Leenacteb. Gelre-Zutphen
Kw. Zutphen bl 182
- 42/ A.H.B. Inv. no 3515
- 43/ Recht. Archief Westervoort. Vol. Prot.
- 44/ Oud-Archief Gem. Arnhem Inv. no 2652
- 45/ A.G.v.Dalen: Belangenstrijd enz l.c.

XIII. Verborgene sociale spanningen.

De periode begint met een gebeurtenis in 's-Heerenberg die, in de kleine stedelijke gemeenschap, een meer democratisch regime op Middeleeuwse leest geschoeid herstelde en eindigt daar waar, met een gelijksoortige beweging, het preludium van een nieuwe tijd begint te weerklinken. Daartussen ligt dan het tijdperk dat in de traditionele geschiedenis van de ferme jongens-stoere-knapen-club kon worden afgedaan met de vermelding van het tweede Stadhoudersloze Tijdperk van 1702 tot '47, de korte periode van de onbetekenende stadhouder Willem IV en die van de nog onbekwamer Willem V. Dan was men 1795, het jaar van de grote ommekeer genaderd, met de vermelding van slechts twee evenementen uit de "histoire de la bataille" de Oostenrijkse Successie-oorlog van 1740 tot '49 en de vierde strijd tegen Engeland van 1780 tot '84. Aan het einde waren er dan ook nog Patriotten en Prinsgezinden. Verder niets vermeldenswaard meer. Geen zonen van Tromp en de Ruyter, geen jongens van Jan de Wit, geen dichters, schrijvers, schilders of bouwmeesters. Alleen Boerhave, adres Europa, hield de eer nog hoog. Saartje Burgerhart van de dames Wolf en Deken was er dan nog voor hen, die voor een examen iets van de literatuur moesten weten.

Het 18e eeuwse Noord-Nederland werd vergeleken met een rentenier die in de welgedaanheid van de schatrijke burger, met zijn liefhebberijen leven kon van de rijkdommen, door een nijver voorgeslagt bijeengegaard. De nazaten konden ervan genieten in de statig-deftige klassieke herenbehuizingen in de steden en in de weelderige buitenplaatsen, gekonsentreerd langs de duinen van den Haag tot Velzen, langs de Vecht en in het Gooi, doch ook elders in den lande gevestigd, vooral in Gelderland, waar de oude kastelen omgebouwd werden tot paleisachtige landgoederen met kunstig aangelegde tuinparken.

Kasteel en park van Rozendaal met de nog behouden schelpengalerij en "bedriegertjes" als bezienswaardigheden voor ééndagstoeristen, getuigen nog altijd van de in popperige rococo-stijl overdadige tuinarchitectuur, die een geslacht zich wenste, dat met de rijkdommen, die de handel op "de Indieën" aangebracht had, zijn leven naar zijn smaak en die van zijn tijd kon inrichten.

Maar het was de rijkdom van een betrekkelijk beperkte bovenlaag die zich hier aan de oppervlakte van de samenleving vertoonde en het

uiterlijk aanzicht van het land bepaalde. In werkelijkheid gaf de 18e eeuw een samenleving te zien van scherp gemarkeerde tegenstellingen en ingehouden spanningen. Het was de maatschappij die krampachtig vasthield aan de overleefde rechtsverhoudingen van de gefeodaliseerde samenleving der late Middeleeuwen, maar het schema daarvan practiseerde naar de normen van een maatschappelijke structuur, waarin de macht, invloed en rijkdom van de deftige geslachten van burgerregenten die van de adel al lang overvleugeld had.

Een steeds meer gesloten oligarchie van burger-regentengeslachten, onderling nauw verbonden en verwant, solidair, een belangengemeenschap vormend met de adel, beheerste het leven in stad en op het land overeenkomstig het systeem, door de volksmond in een spreekwoord getekend: wat de heren wijzen, zullen de gekken prijzen. De gekken waren de gewone burgers en de arbeidersbevolking, de boeren, keuters en daghuurders op het platteland, in één woord: de grote massa van het volk van de gegoede middenstand af tot de man van de straat toe.

In de stad was de magistraatsbestelling een prerogatief van een kleine groep als "die van de bequaemste ende van de oudste familiën gesprooten", zoals men het in 's-Heerenberg uitdrukte. In de 18e eeuw werd dit eenvoudig een kwestie van z.g. correspondentieën, dat wil zeggen dat binnen een bepaalde groep van regentenfamilies de magistraatsposten eenvoudig in onderling overleg bij toebeurt werden toegewezen. Zelfs aan minderjarigen werden bij dit systeem de ambten toegekend.

Men hield de plaats dan wel open tot de betreffende de meerderjarige leeftijd had bereikt. Dit is zeer waarschijnlijk ook het geval geweest bij de magistraatsbestelling van 1683 te 's-Heerenberg, toen de graaf op een hem door de magistraat gedane nominatie de zittende leden Derck van Westhaven als richter, Henrick Abelen als burgemeester en Roetard Tengbergen en Johan Wessels als schepenen, continueerde, doch de vacature, ontstaan door het uittreden van Isaac Lemminck, liet bestaan.

1. Het jaar daarop werd ze nog niet vervuld. Dezelfde personen bleven aan het bewind, alleen met dit verschil dat, zoals gebruikelijk, de ambten van richter en burgemeester aan anderen van hen werden toegewezen resp. Derck van Westhaven en Johan Wessels.

2. In 1685 evenwel, wanneer Roethard Tengbergen burgemeester wordt en Derck van Westhaven richter blijft, komt er een derde schepen bij,

namelijk Ludolf ter Vile, voor wie waarschijnlijk de plaats was opengehouden. Had men een ander benoemd in 1683, zo had hij natuurlijk geen kans gekregen.

De heren hadden verder ook de stadsambten toe te wijzen als kerkmeester, gasthuismeester, schoolmeester, koster, boden, poortwachters en suppoosten, ambten waarover men eveneens langs de weg der correspondentien beschikte, hetzij voor familie-leden, hetzij ten behoeve van ondergeschikten, die men wilde begunstigen. Alleen had bij de aanstelling van schoolmeester ook de kerk nog wat te zeggen, zodat men hier maar niet nemen kon wie men wilde.

De correspondentieën der regentencliques strekten zich meermalen over verschillende steden uit, zodat men dezelfde familieclans vaak in meerdere steden aantrof. In 's-Heerenberg echter was daar geen sprake van. Het stadje stond politiek buiten de kring der Gelderse steden. Bovendien waren hier de "bequaemste en oudste" geslachten in het algemeen niet van de portuur van de regentenfamilies in de grote steden. De Abelens, Westhavens, Toe Waters, Arntzens, waren niet meer dan gegoede middenstanders, maatschappelijk geen gelijken van regentengeslachten als Huygen, Olmius, Brantsen e.d.

In 's-Heerenberg vernemen we voor het eerst van verzet tegen de oligarchie. Daar herinnerde men zich in 1681 dat de magistraatsbestelling een zaak was geweest van de "gemeynte". Men haalde de "apenen brief" voor den dag waarbij in 1379 aan 's-Heerenberg stadsrechten waren gegeven en waarin men lezen kon dat de burgers "scepenen sollen setten onder on". Er bestond vroeger, zo wist men nog wel, een directe vertegenwoordiging van de burgerij, de z.g. "gemeynsluyden", die het recht hadden bij de jaarlijkse magistraatsbestelling een nominatie op te maken, waaruit de graaf de nieuwe magistraat benoemde. Een rekest door zestig burgers ondertekend, ging naar het Hoge Huis om de volgende punten onder de aandacht te brengen. Ten eerste dat de burgers niet met diensten en "servile wercken" mochten worden bezwaard gelijk de bewoners van het Landdrostambt. Ten tweede dat de graaf het believen zou de schepenen te kiezen uit een nominatie door de gemeente opgemaakt. Ten derde dat de gemeente elk jaar een nieuwe keur zou maken. Bekende namen waren er onder de rekestranten zoals Cornelis Abelen, Nicolaas Arnoldi, Hendrick Theben, Isack Lemminck, Pancras van Groenen, Willem te Water, Herbert Herberts e.a. Ook dertien, die hun ondertekening met een kruisje of ongelukkig tekentje moesten doen

w.o. Evert Poor. 2.

De magistraat verklaarde zich accoord met het project op voorwaarde: ten eerste dat de in functie zijnde leden van de magistraat Derrick ten Hagen, Derrick van Westhaven, Roethardt Tengbergen en Herman ten Poll, hun levenslang in de schepenstoel zouden continueren; ten tweede dat de functies van richter en burgemeester onder elkaar zouden worden verdeeld. Ten derde dat de stadsbedieningen ter vergeving aan de magistraat bleven; terwijl er tenslotte nog verschillende beloften werden gedaan en geëist ten aanzien van de lasten die de burgerij had op te brengen. De herbergen buiten de stadspoorten, b.v. die van Joost Loeman, Reinier Rutten en Jan Kaecks zouden, om in de stadsmiddelen beter te kunnen voorzien en dus de burgerij te verlichten, in de accijnsen van de stad evenzo aangeslagen worden als die binnen de muren. De functie van holrichter in Stokkummerbos moest als vanouds aan de burgemeester van het jaar blijven. De schepenen behielden hun recht om als keurnoten in het landgericht op te treden. Een en ander behoudens goedkeuring van de graaf, die er op 26 Juli 1681 zijn fiat aan hechtte.

In feite had men dus niets anders bereikt dan dat de gemeente bij een vacature "onder on", een nieuwe schepen kon zetten.

Meer is het doel van de beweging waarschijnlijk ook niet geweest.

De feiten zijn: vooreerst dat er een vacature was; ten tweede dat er onder de rekestranten verschillenden waren uit families die zich tot de magistrablen rekenden, ten derde dat als vijfde lid van de magistraat, naast de vier zittenden, Isack Lemminck, een der rekestranten moet gekozen zijn; en tenslotte dat deze Lemminck in 1683 "uytgetreden" blijkt te zijn en men toen tot 1685 een vacature liet bestaan, die alsdan aangevuld werd met de verkiezing van Ludolf ter Vile. Voegt men hier dan nog bij dat de magistraat zich accoord verklaarde op voorwaarde dat de vier zittende leden hun plaatsen voor hun leven zouden behouden, dan is er een feitenmateriaal bij elkaar dat de achtergrond voldoende belicht. Het is hier een strijd geweest tussen twee cliques, waarvan de één de magistratzetels bezette en zich er angstvallig aan vastklampte, terwijl de ander, die er buiten bleef, zijn aandeel opeiste. Daarvoor werd de gemeente, zoals in zulke gevallen meer gebeurde, in beweging gebracht. Er waren altijd wel motieven te vinden om de burgerij tegen het zittende stadsbestuur op te zetten. Hier waren het de diensten, waarvoor ook de burgerij opgeroepen werd, hetgeen in strijd met de privileges was die de magistraat had te handhaven;

verder de hoge stedelijke belastingen en tenslotte blijkbaar de accijnzen op bier en andere dranken, programmapunten waarop men te allen tijde de gevoelens prikkelen kon.

Met de verkiezing van Isack Lemminck en wat vage beloften, werd het vuurtje blijkbaar geblust. De mededeling van 1683 dat er een vacature was doordat Lemminck "uytgetreden" was, wekt het vermoeden van een abnormale gang van zaken n.l. dat de oude clique hem er zo spoedig mogelijk weer uitgewipt heeft.

Maar de geesten waren blijkbaar toch wakker geroepen. Het was vast komen te staan dat de gemeente het recht had jaarlijks een nominatie voor de magistraat te maken. Maar daar was niets van terecht gekomen. Men was al spoedig weer overgegaan op de oude gang van zaken n.l. dat de jaarlijkse keur door de magistraat zelf werd gedaan, bijgestaan door enige gemeenslieden, door hem zelf gekozen. Op 14 Dec. 1697 nu wendden zich enige leden van de gemeente tot het Hof van Gelderland om te remonstreren dat zij wensten te protesteren en beroep aan te tekenen tegen de laatste magistraatsbestelling van 11 Nov. l.l. Zolang er "habile" personen waren gekozen had de gemeente zich tegen de gang van zaken niet verzet doch, nu men dit niet meer kon zeggen, wenste de gemeente haar recht uit te oefenen. Het gericht te 's-Heerenberg kon niet als onpartijdig worden beschouwd als "deponderende van Zijne EXtie". 4. Er was verzet los gekomen in de boezem der gemeente, veel meer dan in 1681. Er werd storm gelopen tegen het gesloten onder-onsje, dat de magistraatsbestelling kenmerkte, misschien in de eerste plaats omdat een buitenspel gehouden clique de gemeente achter de schermen bespeelde, als een instrument dat zijn partij kon blazen doch het beginsel, dat de burgerij gerechtigd is "scepen toe setten onder on", weerklinkt toch veel bewuster en luider dan in 1681. De magistraat heeft er veel meer moeite mee en krijgt de oppositie er niet onder wat voor middelen er ook aangewend worden. Herman Kniest, Dries en Evert Poor en Willem Nystadt, aanvoerders van de oppositie, klagen over molest dat hen werd aangedaan, brengen dit zelfs voor het stedelijk gericht. Maar getuigen verklaren dat hen van molest niets bekend is. Wel weten ze van de aanklagers genoeg te vertellen. Jongens, die het "Monfferlandtsche Liedt" zingen, werden door hen bedreigd en eens zelfs is de jongen van Willem Rutten er half dood om geslagen. Het zal wel bij wijze van spreken zijn wat hier over een stevig pak rammel aan een brutale rakker verteld wordt, maar het getuigt van getreiter

waarmee men de ijveraars onder de oppositie dwars zat. Het "Monfferlandtsche Liedt" is ongetwijfeld een spotlied geweest op de mislukte schatgraverij op Montferland waarvan in deze tijd gewaagd wordt. De drie klagers zullen erin betrokken zijn geweest, een mooi object om hen op stang te jagen.

Oppositie voeren was een moeilijke zaak in een tijd toen het beginsel was wat de heren wijzen, moeten de gekken prijzen. Er waren er onder de "gekken" altijd genoeg die bereid waren te prijzen wat er geweest werd en gauw weer in hun schulp kropen en terugkrabbelden als het erop aan kwam reëel iets te doen, zeker in een kleine gemeenschap waar iedereen iedereen kende en men zich in zaken of arbeid te zeer afhankelijk voelde van hen die de macht in handen hadden. Deze wisten er wel gebruik van te maken om tegenstanders schaakmat te krijgen. Willem Nystadt, Herman Kniest, Johan van Hasz en Willem Janssen de Smit hadden zich beijverd veel handtekeningen op een lijst te verkrijgen, die dienen moest om hun beroep op het Hof van Gelderland te funderen. Vóór hen was deze lijst al door verschillenden getekend: Otto Snoeck, Herman Bentinck, Mr. Winandt van Lindt, Jan Berntzen, Dries Poor, Frans Rutgers, Garrit Boshuysen en Derk Overgoor, waarna anderen hun voorbeeld hadden gevolgd. Voor de magistraat geroepen, verklaarden echter verschillenden niet te hebben geweten waar het om ging. Ze meenden dat het enkel te doen was om zich te beklagen over een nieuwe belastingaanslag vanwege de schulden die de stad in de Franse tijd (1672-'74) had gemaakt. Neen, dat enigen uit de gemeente naar de Landdag waren geweest om daar het recht van de graaf omtrent de keur van de magistraat in dispuut te brengen, daar hadden ze niets mee van doen.

Evenmin met de volmacht die op dr. Andreas van Dam, controleur Triest en Willem de Smit te Doetinchem voor het gericht was gepasseerd om namens de gemeente op te treden. O neen, zo verklaarden enigen van deze volgzamen, zij hadden geenszins de bedoeling gehad de rechten van de graaf en de magistraat in discussie te brengen. Anderen evenwel hadden toch nog wel moed genoeg te erkennen dat ze van de zaken wel op de hoogte waren geweest, doch distancieerden zich er haastig van. Voorzeker, de magistraat wist natuurlijk heel goed wie ze door deze listige vragen, waarin men het liet voorkomen alsof het recht van de graaf in 't geding was, het vuur aan de schenen moest leggen, maar het geval illustreert wel dat men voor intimidatie niet terugschrok om de oppositie haar grond onder de voeten weg te halen. Ziet ge, zo

moest natuurlijk aangetoond worden: die oppositie bestaat maar uit een paar raddraaiers, die onze rustige burgerij, gans tevreden met de gang van zaken, opjutten. Had Kniest niet zelf gezegd dat, als de graaf het "Monfferlandtsche werck" niet begonnen was, er nergens over gedacht zou zijn? 0 zo, dat was nou alles. Men moest er maar geen waarde aan hechten.

Zo naderde de keurdag van 1698, dit is 11 November, Sint Maartensdag. De magistraat had zijn tactiek bepaald. De medestanders werden gemobiliseerd. Een rekest, door 55 burgers getekend w.o. Otto Hendrik Hoevel, Herbert Herberts en Cornelis Abelen, verzocht de magistraat zich aan de oppositie van Herman Kniest, Dries Poor, Evert Poor, Willem Nystadt e.a. niet te storen, personen "daerop geen consideratie kan worden genoomen" of die in de stad niet behoorden. Vermoedelijk woonden er enige van dezen buiten de stadsmuren, omdat er ook gezegd wordt dat enigen hunner in de stad niet "die minste lasten draegen". De magistraat moest, zoals gebruikelijk, voortgaan "opdat alsoo formelyck ende met ordre tot die nominatie moge worden getreeden".

Ongeveer tegelijkertijd moet zich de andere partij tot de magistraat hebben gewend om te wijzen op het oude recht der gemeente een nominatie op te stellen en te verzoeken een dag vast te stellen, waarop dit kon geschieden. Het stuk was door 16 mensen ondertekend w.o. Willem Jansen, Herman Kniest, Jan Triest, Jan van Hass, Deryck Overgoor, Evert Poor, Dries Poor, Willem Nijstadt, Winandt van Lindt. De magistraat stelde zich ten aanzien van beide rekesten, dat zij zich het recht reserveerde "haer van outs competerende" een aantal gemeenslieden aan te stellen die de nominatie konden maken. Zo werd van deze zijde het recht van "scepen setten onder on" opgevat. Zo was voor deze ook al lang de praktijk geweest vóór de magistraat het zonder gemeenslieden had bekokstoofd niet "onder on" maar onder ons. Enkele gemeenslieden, benoemd door de magistraat, een zes of zevental die dan als vertegenwoordiging van de gemeente golden, maakten samen met de aftredende magistraat de nominatie voor de nieuwe.

Zo kwam de zaak natuurlijk wel in orde zoals men wenste.

De magistraat zorgde er wel voor gemeenslieden aan te stellen die willig genoeg waren zich aan de regel te houden. In 1634 b.v. werden als leden van de magistraat aangesteld: Henrick van Hoevel als richter, Thomas Smit, burgemeester, Johan Goeseman, Borchart Jansen, Willem

Venhoeven, Johan Wyers en Alef van Herten. Als gemeenslieden werden benoemd: Johan Hammeren, Herman Verhorst, Hendrick van Braembt, Garis van der Koernhorst, Ulrich Jegher, Peter van Cleeff en Johan te Water. 5. In 1639 zijn er maar drie gemeenslieden n.l. Reinier Krouwel, Reinier van Utrecht en Johan Bocagie van den Bosch. In 1658 is er nog maar één gemeensman: Geurt van Westeryck. De magistraat werd inmiddels op vijf man teruggebracht, vermoedelijk als gevolg van de verwijdering der katholieken uit de magistratuur. Gemeenslieden waren er later helemaal niet meer, zodat de magistraat de keur zonder enige bemoeienis van anderen, al waren dit dan mensen op 'wier willigheid men vertrouwen kon', uitmaakte. De conventie van 1681 had uitgewezen dat er toch een "gemeente" moest zijn op wier naam de nominatie diende te geschieden. Daar was de hand niet aan gehouden, zoals de oppositie opmerkte. Welnu, de magistraat zou thans deze conventie uitvoeren en stelde vijf gemeenslieden aan die de gemeente bij elkaar konden roepen, t.w. Peter Arnold Smits, Cornelis Abelen, Henrick van Westhaven, Arnold Hellenraedt en Herman Arntzen, blijkens de nominatie zorgvuldig gekozen uit eigen kring, mogelijk op een enkele uitzondering na, zodat men de oppositie de wind uit de zeilen kon nemen en tegelijk moeilijkheden met het Hof kon voorkomen. De oppositie-groep, geen spoedig antwoord op zijn rekest verkrijgende, had zich n.l. reeds tot het Hof gewend waardoor de magistraat zich genooddaakt voelde formeel het oude stadsrecht in acht te nemen. "Scepen setten onder on", ach, dat behoefde niet uitgelegd te worden zoals de oppositie-groep dit wenste, dat wil zeggen met geheime stemming van de hele gemeente. Zo deed men dit immers nergens. Neen, zoals dit voor deze was geschied door een groepje gemeenslieden met de magistraat samen, kon het immers ook. Het Hof zou er op juridische gronden zoveel niet tegen doen. De nieuwe magistraatsbestelling kwam dan ook netjes in orde. De vijf gemeenslieden riepen de gemeente bij elkaar en deden terstond het voorstel tot de nominatie - hùn nominatie - over te gaan, een nominatie van 10 personen waaruit de graaf er vijf kon kiezen, terwijl de overigen dan als gemeenslieden aanbleven voor het komende jaar. De tien waren de zittende magistraatsleden richter Derck van Westhaven, burgemeester Ludolf ter Vile, de schepenen Hendrick Abelen, Johan van Westerick en Johan te Water en verder de landdrost Diderick Tiellemans, commissaris Johan Lemminck, Cornelis Abelen, Henrick van Westhaven en Herman Arntzen, alles netjes "onder ons" gebleven en

even keurig voor de toekomst "onder ons" blijvende. De graaf kon de oude magistraat continueren zoals hij dit doorgaans deed, zolang er geen vacature was en de gemeenslieden, kandidaten voor de magistratuur in de toekomst en bij voorkomende vacatures, zorgden wel voor de juiste nominatie bij de eerstvolgende keurdagen. Maar in dit net liet de oppositie zich niet vangen. Zij protesteerde en eiste hoofdelijke en geheime stemming zodat, wie de meeste stemmen verkregen, op de nominatie van 10 personen kwamen te staan. De gemeenslieden antwoordden dat hiervoor geen enkele reden of order bestond, dat ze onder elkaar de nominatie opgemaakt hadden en het zo goed was. Toen de oppositie nogmaals een protest liet horen, gelastte richter Westhaven ze de zaal te verlaten. Nogmaals protesterend voldeden ze aan dit bevel waarop de vergadering geschorst was. De 10e November, daags voor de keur, was de gemeente weer bijeengeroepen. Opnieuw kwamen de gemeenslieden met hun nominatie voor den dag, thans die, zoals boven vermeld, van 10 personen, vijf van de oude magistraat, vijf anderen. Wederom eiste de oppositie een vrije verkiezing, doch kreeg nu ten antwoord dat het daarvoor te laat was. Men zou voortgaan. Onder protest verliet zij daarop de vergadering. Hierna waren de deuren gesloten en had men eenvoudig de namen der nog aanwezigen, 74 in het getal, onder de aldus opgemaakte nominatie gezet. Aldus ging deze als de wens des volks naar de graaf.

Voor het jaar 1698 had de magistraat het pleit gewonnen. Tijdwinst gaf een afkoelingsperiode van een jaar, lang genoeg om de hele zaak in de doofpot te krijgen.

Maar nog weer eens gaf de oppositie geen krimp.

Op 27 Mei 1699 kwam de sententie van het Hof, inhoudend dat de magistraat geen recht had gemeenslieden te kiezen, noch deze de gemeente op te dringen. Noch ook hadden de gemeenslieden het recht een nominatie voor te schrijven. Een vrije stemming mocht niet belet worden, zodat de verkiezing van 1698 ongeldig was. De nominatie behoorde verder niet door de magistraat, maar door de gemeenslieden aan de graaf te worden gepresenteerd.

Principieel een volledige overwinning voor de oppositie. Maar praktisch was ze er nog lang niet. Op 14 juli wendde zij zich tot de magistraat, erop aandringend tot de uitvoering van 's Hoves sententie te komen. Na lang dralen ontsloeg toen de magistraat de gemeenslieden met de belofte de gemeente voor de nieuwe magistraatsbestelling tijdig bijeen

te roepen. Maar er was daartoe een gebod van het Hof - natuurlijk door de oppositie uitgelokt - voor nodig om het zover te krijgen. Tot de nieuwe magistraatsbestelling gebruikte men intussen de tijd om de oppositiegroep in discredit te brengen en buitenspel te zetten. Wat men precies uitgevoerd heeft, is niet bekend.

Er is slechts een belofte van de magistraat dat men zou afzien van alle bestrijding van de groep van Herman Kniest en de zijnen en de sententie van het Hof in zijn geheel zou uitvoeren. Deze van hogerhand afgeperste belofte is bepaald geen royaal gebaar geweest van een rouwmoedige, die de edelmoedigheid ging betrachten. Het vervolg van de historie toont het tegengestelde wel aan. Op 16 en 20 september werden er n.l. vergaderingen van de gemeente gehouden waarin bepaald werd, dat alleen stemgerechtigden op de nominatie mochten worden geplaatst, klaarblijkelijk wel weer een middel waarmee men enige ongewenste opposanten kon weren. Verder werd vastgesteld dat over het ambt van secretaris geen verkiezing mocht worden gehouden. 't Lijkt allemaal heel redelijk, maar daarachter school ongetwijfeld het begeren van de magistraat om, ondanks alles, de touwtjes in handen te houden. Stadsecretaris, het was een ambt dat het meeste geldelijk voordeel in de magistratuur opbracht. Dit wilde men in elk geval voor zich zelf vast in handen houden.

Het volgende feit is dat op 27 sept. dr. Gerhardt Hoppenbrouwer, gemachtigd door het Hof, de gerichtsdienaar Thomas Herberts gelastte de gemeente bij elkaar te roepen voor het opmaken van een nominatie. Het Hof had dus ingegrepen en liet, overeenkomstig de sententie, thans op zijn hoge autoriteit en buiten de magistraat om, de keur doen.

Als de oppositie meende de laatste beslissende slag te hebben gewonnen, heeft ze iets te vroeg gejuicht.

Op de bewuste vergadering kwam dr. Otto van Hoevel voor den dag met de rechten van de graaf van den Bergh. Volgens hem was het indienen van een nominatie waarop slechts tien personen voorwamen, een aantasting van het benoemingsrecht van de graaf. Een nominatie, goed! Maar dan een met een ongelimiteerd aantal namen, zodat het vrije benoemingsrecht van de graaf niet te kort werd gedaan. Een buitengewoon onoprecht en listige manoeuvre, die natuurlijk geheel indruiste tegen de geest van het "scepen setten onder on", al kon men het dan wel zo draaien dat de letter ervan werd nageleefd. Het was er natuurlijk om begonnen om, met een naar de schijn toegeven aan de eisen der oppositie en naleven der sententie van het Hof, een methode

te verkrijgen die de oude gang van zaken handhaafde. Immers, als men een nominatie met een onbeperkt getal namen opmaakte, zouden er alle personen op voorkomen die de oppositie maar wenste. Aan haar eisen werd dus naar de letter voldaan. Doch evengoed zouden er degenen op voorkomen die de magistraat wilde en de bestelling zou er op neerkomen dat de graaf benoemde, die men op het stadhuis wees. In wezen zou er stip noch jota veranderen.

De oppositie trapte er niet in. Doch, toen zij zich bleef verzetten, verschenen met dr. van Hoevel de gemeensman Arnold Hellenraad en de richter Henrick Westhaven, die met hun aanhang de verdere voortgang van de vergadering beletten en wegens aanranding van 's graven rechter, een rechtsgeding tegen de gemeente vorderden. Opnieuw was de oppositie klem gereden. Doch zij wendde zich wederom tot het Hof dat op 30 Oct. 1699 twee zijner raadsheren, Peter Noyen en Johan van Munster, naar 's-Heerenberg zond om de kwestie te regelen. Toen werd definitief bepaald dat alle jaren de gemeente veertien dagen voor Sint Maarten bij elkaar moest geroepen worden om een nominatie door vrije verkiezing op te stellen. De nominatie zou uit twaalf personen bestaan, drie waaruit de graaf een richter kon kiezen, drie voor de keuze van een burgemeester en zes om er drie schepenen uit te verkiezen. Bij de stemming over de nominatie mochten alleen stemgerechtigden worden toegelaten op de vergadering. De gemeente moest verder gecommitteerden aanwijzen om de stemmen op te nemen.

In principe had de oppositie zo goed als volledig gewonnen. Slechts was er geen nominatie van tien, zoals zij altijd geëist had, maar van 12 gekomen. Ogenschijnlijk een onbelangrijke concessie aan de eis van dr. van Hoevel. Reëel echter een slag aan de oppositie toegebracht. Immers, men koos drie kandidaten voor het richterambt en drie voor de burgemeestersfunctie. De drie die hiervoor de meeste stemmen kregen, al was dit maar een derde of nog minder der uitgebrachte stemmen, kwamen op de nominatie. Daar zou altijd wel een lid van de oude magistraat bij wezen, terwijl het bij de drie schepenen, die uit zes kandidaten gekozen moesten worden, nog een vraag bleef of de oppositie-kandidaten de meeste stemmen haalden. Bij die zes zouden er altijd wel enige van de oude magistraat zijn die genoeg stemmen haalden om op de nominatie te komen. Het gevolg zou zijn dat de graaf, die met de oppositie niets op had, uit de hem gepresenteerde nominatie altijd wel een meerderheid voor de oude magistraat kon

selecteren.

De behoudende partij van de magistraat was met de nominatie van 12, op de wijze zoals die werd samengesteld, de oppositie toch nog net iets te sluw af geweest. De bepaling dat alleen stemgerechtigden op de vergadering mochten worden toegelaten, hoe redelijk-klinkend op zich zelf ook, heeft vermoedelijk eveneens ten doel gehad de oppositie enige pennen uit de vleugels te trekken. Stemgerechtigden zullen wel alleen zij zijn geweest die in de stadslasten bijdroegen en binnen de muren waren gevestigd. Men sloot hiermee de volhouders onder oppositie, zoals Herman Kniest en enige anderen, van de vergadering uit, zodat de magistraat de verzamelde burgerij meer in de hand hield. De praktijk, ach ja, de praktijk, die bracht de oppositie niet veel. De nominatie van 1699 bracht als kandidaten voor het richteramtb Derck van Westhaven, Hendrik Abelen en Ludolf ter Vile; voor burgemeester Johan van Westerick, Jan te Water en Hendrik van Westhaven; voor schepenen Commissaris Lemminck, Hendrik Arntzen, Hendrik Daem Herbers, Cornelis Abelen, Willem te West en Gerrit Weeninck. 6.

Voor zover we zien kunnen maar twee kandidaten van de oppositie - de twee laatstgenoemden en verder alle leden van de oude magistraat. De burgerij had haar grootste steun aan de zittende magistraat gegeven. Gerrit Weeninck werd als enige nieuweling in de schepenstoel gekozen.

De verkiezing van 1700 bracht Otto Snoek in de magistraat, enige vertegenwoordiger van de oppositie.

De eerste jaren hierna bleef de oppositie nog wakker. In 1702 wendden Jan Trist, Herman Kniest en Willem Jansen zich opnieuw tot het Hof met de klacht dat op 30 Oct. de gemeente op regelmatige wijze was bijeengeroepen en tot de nominatie was overgegaan, maar dat bij het opnemen der stemmen en het presenteren der nominatie op het kasteel, de heer Hellenraedt, die daar als gecommitteerde der gemeente bij had moeten zijn, zich opzettelijk geabsenteerd met het gevolg dat de voortgang der procedure op formele gronden was gestuit. Op 4 November was de gemeente opnieuw bijeengeroepen z.g. om de stemmen op te nemen van hen die op de eerste vergadering afwezig waren, in werkelijkheid om een nominatie te verkrijgen die de heren meer zinde. 7. De belangstelling van de oppositie was op de eerste vergadering te groot, die van de gezapig overeenkomstig de behoudende richting stemmende burgers, te gering geweest om een voor de heren bevredigend resultaat te verkrijgen. Op de nominatie van

1701 hadden bij zes schepenkandidaten de oppositiemannen Willem Jansen, Winolt van Lindt, Otto Snoeck en Gerrit Weeninck resp. met 23, 26, 25 en 26 stemmen van de ± 250 in totaal, de anderen toen met enige stemmen overvleugeld, maar slechts Weeninck was van dezen als schepen benoemd. De beide anderen waren Jan van Westhaven, die 21 stemmen op zich had vergaard en Frederik Lodewyk Romswinckel, een nieuweling die we bij geen der partijen vermeld vinden, maar vermoedelijk niet bij de oppositie behoorde die 20 stemmen had verkregen.

Het is dus begrijpelijk dat in 1702 de oppositie-groep probeerde zijn kandidaten met een groot surplus van stemmen, door te drukken. Dit zou gelukt zijn als Hellenraed de manoeuvre niet uitgehaald had waarover men zich beklaagde en die de opzet deed mislukken.

Voor burgemeester kreeg Ludolf ter Vile nu 45 stemmen, Jan van Westhaven 38 en de oppositieman Jan Trist 24 stemmen. Voor richter had Hendrik van Westhaven er 73, Hendrik Abelen 28, Gerrit Weninck 17 stemmen. Voor schepenen verzamelde Jan van Westhaven 55 stemmen, Frederik Lodewijk Romswinckel 40 stemmen, Otto Snoek 40, Commissaris Lemminck 35, Herman Arntzen 35 en Jan te Water 31 stemmen. 8.

Op grond van de verkregen stemmen kon de graaf dus, op Otto Snoek na, alle oppositie-kandidaten buiten de magistratuur houden.

Op 31 Jan. 1703 zond het Hof de raadsheren van Wynbergen en Avercamp naar 's-Heerenberg om eens precies te weten te komen wat er gaande was. Op 7 Maart d.o.v. werd de tweede nominatie ongeldig verklaard en de eerste als juiste gesteld. Doch toen bemoeide dr. Otto Hoevel zich er mee, die het Hof schreef: "hoedanich syn Hooch Graeffl. Extie door drie van de alderminste uyt syne gemeynte van tijdt tot tijdt ende tot nu toe zijn ende worden aengedaen, welckes ingegrepen Extie soodaenich chagrineert", hetgeen de heren dan uit bijgevoegde bijlagen wel konden opmaken. 9. Maar het "chagrineren" van de graaf kon toen de heren in Arnhem weinig het hart roeren. Na de dood toch van prins Willem III waren in de Gelderse steden de regeringsregelementen van 1675, waarbij aan de stadhouder de magistraatsbestellingen waren toegekend, in de kortste keren opzij gezet. De regentenfamilies die door de stadhouder van de kussens in de raad verwijderd waren gehouden - de z.g. Nieuwe Plooi - hadden, door de gemeenten in beweging te zetten, de Oude Plooi uit de magistratuur verwijderd en de magistraatsbestellingen voortaan aan zich zelf gehouden. Het hartzeer

van de graaf van den Bergh, die in zijn stad blijkbaar dezelfde macht uitoefende als de prins volgens de regeringsregelementen in hun steden had gehad, kon de nieuwe heren - die natuurlijk hun invloed nu ook in het Hof hadden - wel niet tot tranen bewegen. Het Hof stelde op 2 Juli 1703 de graaf in het ongelijk door te beslissen dat de magistraatsbestelling uit een nominatie moest geschieden.

Van uitvoering dezer sententie kwam evenwel niet veel terecht, ondanks een nieuwe poging van de groep Triest-Kniest het Hof tot verdere maatregelen te bewegen. Begin November 1703, vlak voor de keurdag, wendden enige gecommiteerden van de gemeente zich tot de graaf met een klacht over de burgemeester, die zij hadden verzocht de stadsbode op te dragen de gildemeesters te gelasten om de gemeente bij elkaar te roepen. Hoewel de burgemeester dit niet mocht weigeren, had hij dit nog steeds niet gedaan.

De burgemeester kreeg last aan het verzoek der gecommiteerden te voldoen. Er zal wel weer een of andere manoeuvre achter gezeten hebben.

De nominatie die dit jaar opgemaakt werd, bestond uit de volgende kandidaten: voor het burgemeestersambt Hendrik van Westhaven 71 stemmen, Hendrik Abelen 26 stemmen en Romswinckel 20 stemmen; voor richter: Jan van Westhaven 60 stemmen, Ludolf ter Vile 44 en Jan Triest 18 stemmen; voor schepenen Jan van Westhaven 60 stemmen, Otto Snoeck 37, Gerrit Weeninck 36, Lemminck 35, Jan te Water 31, Herman Arntzen 34 en Frederik Romswinckel 39 stemmen. De gemeente had dus over het geheel braaf volgzaam gestemd en de oppositie-groep maar weinig kans gegeven.

Ondanks dit alles werd buiten de nominatie om dr. Oswald Tiellemans tot burgemeester en naast Jan van Westhaven en Otto Snoeck, Jan Daemen tot derde schepenen benoemd. 10.

Wat hierachter zat blijkt verder niet. Vermoedelijk heeft de graaf na het gebeurde van dit jaar zijn macht eens willen demonstreren, ontstemd dat op de nominatie niet de personen voorkwamen die hij graag wenste.

Veel nieuws is er verder over de magistraatsbestelling in 's-Heerenberg niet meer te vertellen. Op 4 October 1707, alzo kort voor de keur, kwam er een waarschuwing van de graaf dat hij met misnoegen moest ervaren hoe de gemeente in de voorgaande jaren personen op de nominatie plaatste die "om haere geringheythalve" verzochten er van bevrijd te mogen blijven. Daarom ordonneerde hij, hem geen

nominatie meer te presenteren waarop zulke personen voorkwamen. De gemeente diende daarop te letten. 11.

Deze grafelijke order heeft wel het uitrangeren betekend van de beweging die ten doel had de geijkte magistrable kring te doorbreken. Zo was ze naar de letter wel niet bedoeld, doch men kan er van op aan dat de gemeente bij het stemmen gereserveerder werd en daardoor geneigd haar keuze op personen uit de beperkte kring van families te bepalen, die vanouds tot de magistraat behoorden.

De nominatie van 1707 bracht als kandidaten voor het burgemeesterschap: Hendrik van Westhaven, Johan Lemminck en Fred. Romswinckel; voor richter de landdrost Diderick Tiellemans, dr. Otto Tiellemans en Johan Triest; voor schepenen Jan van Westhaven, Jan van Westerick, Jan te Water, Winolt van Lindt, Derck Bolandt en Frans Rutjes. 12. Johan Triest en Winolt van Lindt waren de enigen die tot de oppositie-groep behoorden; ze maakten geen van beiden kans.

In 1709 heeft er weer een onregelmatigheid plaats gehad.

De nominatie was: voor richter Jan van Westerick, Jan te Water en Frederik Romswinckel. Voor burgemeester stelde men de landdrost Tiellemans, Otto Tiellemans en Johan Triest; voor schepenen Hendrik van Westhaven, Jan van Westhaven, Winolt van Lindt, Jan Daemen, Derck Bolandt en Frans Rutjes. De magistraatsbestelling door de graaf op 9 Nov. maakte Jan te Water tot richter, Derck Tiellemans, de landdrost, tot burgemeester en Hendrik van Westhaven, Jan van Westhaven en Derck Bolandt tot schepenen. 13. Het was stellig geen keuze die in overeenstemming was met de stemmenverhouding, in de gemeente uitgebracht.

In 1710 leverde de nominatie: voor richter Jan van Westerick, Fr. Romswinckel en Jacob Boerbeek; burgemeester: landdrost Tiellemans, Oswald Tiellemans en Johan Triest; voor schepenen Hendrik van Westhaven, Jan te Water, Jan Damen, Winolt van Lindt, Derck Boland en Frans Rutjes. Benoemd werden Jacob Boerbeek als richter, Derck Tiellemans als burgemeester en Hendrik van Westhaven, Jacob te Water en Wynolt van Lindt als schepenen. 14.

Weer niet in overeenstemming met de in de gemeente gewenste volgorde. En zo was het ook in 1711 toen Hendrik van Westhaven richter werd, terwijl hij op de nominatie nummer twee stond. De drost werd burgemeester terwijl Jacob Boerbeek, Jan Daemen en Winolt van Lindt schepenen werden. 15. Derck Bolandt werd gepasseerd, wat hem later nog enige malen overkwam.

In 1726 maakte men van de kant van 't Grafelijk Huis het bezwaar dat op de nominatie enige personen stonden die niet "admissibel" waren. Roeloff Arntzen was al vóór de nominatie "buyten verstant en sinnen". Herman Arntzen had al jaren geleden bedankt. Landschrijver Hoppenbrouwer kon wel schepen zijn, doch dan moest hij voor zijn schrijversambt bedanken. Steven van Hass was van de Augsburgse Confessie - alzo niet gereformeerd en bovendien "soodanig syne tonge gebonden" dat hij niet "wel kan spreecken en sijne woordt niet bequaemelyck uytbrengen". 16. De graaf zou het voor deze keer laten passeren - zonder natuurlijk deze personen aan te stellen - doch eiste in 't vervolg een nominatie, waartegen geen bezwaren konden worden gemaakt. 17.

Of we in dit geval echter met een kwestie tussen een stroming in de gemeente, die naar verandering streeft, en de magistratuur te doen hebben, staat, gezien de namen der ongeschikt bevondenen - met uitzondering van Steven Hass - te betwijfelen. Van enige oppositie blijkt na 1707 niets meer. De gemeente maakte nu wel regelmatig de nominatie op, doch is blijkbaar gedwee genoeg om daarop altijd wel personen te brengen die bij de regerende clique genade vinden. Er was ook genoeg gedaan om dit te bewerkstelligen. Er komen geleidelijk andere mensen zoals de Bolandts, de van Huets, de van der Upwicks, de van Marle's, de Smincks, ambtenaren van den lande, van de admiraliteit en van het grafelijk Huis, ook wel enige burgers soms die niet tot de oudere families behoren, zoals Wynandts, Snoeck, Neyenhuys, doch dit is veeleer een gevolg van het verdwijnen der te Waters, Abelens, Westhavens e.d., waarschijnlijk door vertrek naar elders.

Stellig moet deze klein-stedelijke rebellie niet gezien worden als een beginselstrijd. Het is er net zo mee geweest als met de strijd tussen de Oude Plooi en de Nieuwe Plooi in de Gelderse steden na de dood van Prins Willem III. Hier gold het slechts een strijd om de macht tussen regentengeslachten, die met de steun van de prins op het kussen waren geholpen en gebleven en andere regentenclans, die na diens dood kans zagen de verloren macht te herwinnen. 18. Iets dergelijks doet zich in 's-Heerenberg voor. Magistrablen die buiten het kringetje stonden waaruit het stadsbestuur voortkwam, dringen naar voren. Bij de opposanten worden b.v. dr. Windt van Lindt en Johan Triest aangetroffen. De laatste komt in de jaren 1693 t/m '96 in de magistratuur voor maar is er in laatstgenoemd jaar klaarblijkelijk uitgewerkt. Van

Lindt zit na de beweging van 1698/1700 vrij geregeld in de magistraat en het is de vraag of hij dan nog tot de oppositie kan worden gerekend. Zij die de onderliggende partij vormden gebruikten echter de gemeente tegen de heersers van het ogenblik. Hoe ook tot onbetekenende instellingen gereduceerd, in de Gelderse steden hielden de colleges van gemeenslieden nog altijd, alleen door het feit van hun bestaan, een herinnering levendig aan medezeggenschap van de gemeente in het Middeleeuwse stadsbestuur. Dit was altijd een goed en bruikbaar instrument om de burgerij in beweging te krijgen voor de zaak van hen, die zich aan de macht wilden werken. Als ze eenmaal de strijd gewonnen hadden werd de gemeente weer terug gemanoeuvreerd in dezelfde situatie van volgzzaamheid, onderworpenheid en lijdzaamheid van te voren. Er waren alleen wat anderen op het kussen gekomen, maar de maatschappelijke verhoudingen bleven dezelfde.

Het feit evenwel dat men de gemeente zo gemakkelijk voor een opstandig karretje kon gespannen krijgen, verraadt toch wel tegenstellingen en spanningen tussen maatschappelijke groeperingen. De heropleving van het Sint Antoniusgilde, de oude organisatie der gemeente die zich sinds 1680 voltrok, vormt mede een symptoom van een hernieuwde belangstelling onder de bevolking voor wat er in de stad reilde en zeilde. Gewis, deze toeloop naar het oude gilde is mede te verklaren, gelijk reeds hiervoor gezegd, uit de gewijzigde positie der katholieken die wat meer vrijheid hadden verworven, doch als men ziet hoe in dit gilde de Abelens, Westhavens en Simonsen een belangrijke rol meespelen, dan blijkt wel dat de gereformeerde magistrabelen de gemeente goed in 't oog hielden. Dat in deze jaren de stadswal vanaf de Molenpoort via de Oltste poort naar de kasteelgracht, alzo ten O. en Z. van de stad, aan het gilde in eigendom werd gegeven om ze te slechten en er ter verpachting hoven of tuinen van te maken, bewijst hoe het gilde zich weer liet gelden. Als het al een manoeuvre was naar het systeem van lastige honden een been toewerpen, heeft het toch de gemeente, zoals uit de gebeurtenissen van 1697/98 wel is gebleken, niet in het gareel kunnen houden.

De spanningen spelen zich ook af op kerkelijk terrein. Predikanten als English en Damman Crusius vonden in hun ageren tegen de magistraat, die de roomsgezinden te grote vrijheid liet, de steun bij die leden in kerkeraad en gemeente die tot de minder bedeelde burgerij moeten worden gerekend. Natuurlijk kan dit ten dele verklaard worden uit het feit dat agressief antipapisme sterker vertegenwoordigd was onder de

onontwikkelden dan bij de meer intellectueel gevormden, bij wie een politieke libertijnse gezindheid meer aanwezig was, doch stellig sprak hier ook een opstelling van de kleine luiden tegenover de regerende klasse een woordje mee, precies waarom in den lande Oranje altijd in het gereformeerd kerkvolk zijn achterban vond tegenover de anti-stadhouderlijke regenten-cliques.

De positie van underdog, waarin de katholieke bevolkingsmeerderheid verkeerde, gaf minder aanleiding tot het naar buiten treden van spanningen. Maar de "flauwhertzigheit", waarvan graaf Albert van den Bergh sprak toen hij ervoer dat de bevolking toch maar weinig gezind was bij te dragen in het onderhoud van de priester op het Huis Bergh, en de weigerachtigheid die getoond werd in het bijeenbrengen van de borgsom voor de gevangen genomen pater Rhonen in 1658, vormen feiten die toch ook wel spanningen op de achtergrond verraden. 21. Het is de kapelaan van de gravin, laat zij het maar betalen, luidde het algemene commentaar. Daarin verbergt zich ten opzichte van de kerkelijke zaken dezelfde onwil van de kleine luiden tegenover de regerende kringen als die onder de gereformeerden voelbaar is, wanneer hier bij beroepingen verzet rijst tegen het samengaan van kerkeraden met de magistraat en het hoge huis. Overigens bewijst ook de herleving van de gilde organisaties ten plattelande dat de "schemele gemeynten" zich zelf weer hervonden hebben in hun oude broederschappen, ten nieuw leven gewekt in de betrekkelijke vrijheid van het kerkelijk leven. Terstond immers nemen de gilden het beheer over het bezit aan gemene gronden dat er nog is, weer ter hand daarmee bewust aksentuerend dat deze hen en niemand anders toebehoorden. Wat er aan archivalia hieromtrent bewaard is gebleven, verteld, hoe in Beek, Kilder, Braamt en Netterden de gilden als organisaties der gemeenten het bezit aan gemene heiden en veedriften opnieuw zijn gaan administreren, het gebruik ervan regelen en controleren en de pachten van de stukken, die in particulier gebruik waren gekomen, zijn gaan vaststellen en innen. 21.

Maar al kan men in al deze dingen dan symptomen constateren van sociale spanningen, het zijn toch tenauwernood verschijnselen die van achter de zware ondoordringbare gordijnen van de 18e eeuwse samenleving in de openbaarheid dringen. Mocht dan al in de gebeurtenissen van 1697/98 te 's-Heerenberg iets van deze spanningen tot rumoer aanleiding geven, de beweging verstilde al vrij spoedig gelijk de deining van een steenworp in een binnenvijvertje.

Even beleefde het Sint Antoniusgilde een ongekeerde belangstelling. Bij de magistraatsbestelling van 1701 werden er 225 stemmen uitgebracht hetgeen vrijwel de gehele mannelijke bevolking boven de 18 jaar moet zijn geweest. Maar al spoedig gaat het getal dalen. In 1732 telde men slechts 81 stemmen, de drie volgende jaren nog maar 62. Parallel hiermee gaat in het gilde de jaarlijkse verkiezing van een gildemeester. Moet men uit de verkiezing van 1701 opmaken dat vrijwel heel de gemeente achter het gilde stond, in de zestiger jaren kan men uit de gegevens niet anders concluderen dan dat het aantal gildebroeders niet boven de honderd kwam.²² Verder moet uit de namen opgemaakt worden dat de gildebroeders hoofdzakelijk gerecruteerd werden uit een middenklasse van de burgerij, terwijl het aantal gereformeerden bijzonder groot is. Hoewel de gereformeerde gemeente slechts 1/5 van de bevolking omvatte behoorde op zijn minst 40% en waarschijnlijk een beduidend hoger percentage der gildebroeders, tot de Staatskerk. Op slechts weinige na worden hun namen vroeger of later alle aangetroffen onder hen die tot de kandidaten behoren bij de jaarlijkse magistraatsbestellingen. Deze feiten wijzen erop hoe de clan van families die de magistratuur bezette, zich vrij spoedig weer meester over de gemeente had gemaakt. Het systeem leidde ertoe. Immers, doordat uitsluitend leden van de Staatskerk in de magistraat zitting konden nemen, was de keuze reeds beperkt tot op zijn hoogst 20 à 25 in aanmerking komende personen beperkt. Er is stellig wel onder de katholieken een zeker percentage geweest die het bleef interesseren wie van hun gereformeerde medeburgers in de magistraat zaten, doch voor een groter aantal hunner bleef het op den duur onverschillig. Zij deden niet meer mee, noch bij de verkiezingen noch bij het gilde. Dit temeer niet doordat ook het verkiezingssysteem niet gaf wat men ervan verwacht had. Immers, om als no 1 op de nominatie geplaatst te worden had een kandidaat slechts een aantal stemmen nodig dat hoger lag dan die andere gegadigden wisten te vergaren.

Met 45 van de 225 stemmen was Hendrik van Westhaven in 1701 al de eerste op de voordracht voor de benoeming van richter, terwijl Ludolf ter Vile slechts aan 30 stemmen genoeg had om als no 1 voor de burgemeestersplaats geplaatst te worden. Als de gereformeerde familieclans onder elkaar enige solidariteit betrachtten en in het gilde daarbij zich van de steun van een aantal vrienden wisten te verzekeren, waren ze te allen tijde vrij zeker dat de verkiezingen verliepen, zoals zij het onderling al hadden uitgemaakt. Het "scepen setten" van de

burgerij "onder on" was net zo'n farce gebleven als het voordien altijd geweest was. De "outste ende bequaemste familien" hadden het weldra weer "onder on". Ze hadden slechts te zorgen dat ze zich in het gilde van wat stemmen verzekerden. Met het vooruitzicht op een behoorlijke "verering" wanneer na de verkiezing en aanstelling het gilde hem met een schuttersshow huldigde, had een kandidaat al heel wat potentiële kiezers op zijn hand.

De spanningen waren er, maar wat er bij tijd en wijle van naar boven borrelde, waren rimpelingen die de oppervlakte nauwelijks beroerden. De praktijk was dat de samenleving georganiseerd bleef in overleefde post-feodale verhoudingen, die toegespitst door gezagsopvattingen van het tijdperk van het vorstelijk absolutisme, heel de gezags- en publieke machtsapparatuur in ongecontroleerder en onbeprekter volume in handen hielden van, door al of niet wettelijk vastgelegde privileges, onaantastbaar en onaanvechtbaar, in de feodaliteit gevormde standen. Gelijk 's-Heerenberg te zien geeft, was heel de magistratuur in handen van een betrekkelijk gesloten groep van "outste ende bequaemste familien", elders en overal nog geslotener en ongecontroleerder als hier in een kleine stedelijke gemeenschap, waar men alles van elkaar hoorde en zag. Ridderschap en vermogende burger-regentengeslachten maakten de dienst uit. Alleen was er sinds de 16e eeuw een verschuiving opgetreden. Naarmate de rijkdom en het aanzien van het stedelijk patriciaat toenam en de ridderschap op het land verarmde, gingen de regentengeslachten een veel grotere plaats innemen, niet alleen in de steden, maar ook op het land. Was het vroeger de ridderschap geweest die de posten van drost en richter bezetten, thans waren het vertegenwoordigers van stedelijke regentengeslachten, die ervoor aangewezen werden. De opvolger van Arnold van Appelthorn in het Berghse landdrostambt was Derck Tiellemans, op wie in 1720 Peter Christiaan van Marle volgde. 23. Jan van Essen werd in 1750 aangesteld, waarna in 1762 diens zoon en naamgenoot volgde. 24. Diens opvolger was Arnold Rietveld. De opvolger van Cracht Heysgen, richter van Didam, in 1668 overleden, was Amand Elbert Zwaefken, met dit verschil evenwel dat hij de titel en bevoegdheden van drost verkreeg. 25. Dit hield in dat hij de gelijke was van de landdrost van den Bergh en niet meer gelijk een richter, eigenlijk diens permanente plaatsvervanger, die onder diens toezicht stond, ook dat hij de bevoegdheden had die voordien de landdrost waren voorbehouden o.m. het ambt van "overste kerckmeister" in het kerspel, zonder wiens fiat

het college van kerkmeesters geen ingrijpende handelingen ten aanzien van het kerkegoed - b.v. verkoop of verpanding- kon stellen en zonder wiens aanwezigheid de jaarlijkse afrekeningen niet konden geschieden. Zwaefken ontleende hieraan de pretentie, zelf een plaatsvervanger of "stadholder des gericht's" aan te stellen. Dit leidde tot een proces met de gravin van den Bergh. 26. Later behield het Huis zich bij de aanstelling van een drost uitdrukkelijk het recht voor van de benoeming van een stadhouder.

Zwaefken was burgemeester van Doesburg. Na hem worden mr. Daniel van Dam en diens zoon Evert Jan, beiden raadsheren te Arnhem, als drosten te Didam genoemd. 27. De laatste deed in 1739 afstand ten behoeve van zijn "stadholder" Hendrik Jan Tuchter, die in 1746 denuntieerde. 28. Dr. Johan Bruinis, eveneens uit een stedelijk regentengeslacht te Doesburg, was zijn opvolger. Dan vinden we in 1766 Caspar Sieverts vermeld, op wie in 1767 George Wilhelm van der Portzen volgde. 29.

In Gendringen en Etten, waar de richter eveneens de bevoegdheden en titel van drost had verkregen, werd von Portman in 1684 opgevolgd door Tilman ten Hagen, zoon uit een magistraatsfamilie te 's-Heerenberg. 30. Hij is in 1704 opgevolgd door Everhart Verhuell uit een patriciersfamilie te Doetinchem, verwant aan het geslacht Olmius en aan de ten Haghens. 31. Hij overleed in 1738 en werd opgevolgd door Claudius Anthonius Henricus de Latane de Duthay, die na vijftigjarige ambtsvervulling in 1788 wegens hoge ouderdom plaats ruimde voor zijn "stadholder" Andries Tengbergen, zoon van de rentmeester op het landsdomein de Schuylenburg. 32.

Men ziet wel hoe in deze functies de landelijke ridderschap meer en meer plaats ruimde voor mensen afkomstig uit het stedelijk patriciaat. Ook de opzet van het gericht veranderde. Weliswaar werd de drost en richter nog bijgestaan door keurnoten, doch dit waren slechts twee vaste ambtenaren door het grafelijk Huis benoemd. 33. Dit was een wezenlijke verandering. De keurnoten waren oorspronkelijk vertegenwoordigers van de gemeenschap die als de oude "ommestand" van de vroeg-middeleeuwse burenspraak, toe te zien hadden of er overeenkomstig recht en wet gehandeld en gevonnist werd. Hun aantal was dan ook onbeperkt. Hoewel sinds de 15e eeuw het recht om als keurnoot op te treden beperkt was tot "gemeine adell ind geerffdens" - in het ambt Bergh evenwel tot de schepenen der stad - had hun optreden toch nog altijd het karakter van vertegenwoordiging van de

gemeenschap. Nu echter waren ze ambtenaren van het grafelijk Huis geworden en vertegenwoordigden zij het hoge gezag. De oude vormen waren behouden, doch in wezen was de rechtsbedeling geen taak meer van de gemeenschap doch uitsluitend de bevoegdheid van een gezag, dat elke invloed en inspraak van de gemeente uitsloot. Waarschijnlijk is de rechtspraak er meer deskundig door geworden, doch het gaat er hier om dat rechtsvoorziening in plaats van onderop gevormd, van bovenaf opgelegd werd. De bron van alle recht was niet in de gemeenschap gelegen maar uitsluitend, geheel overeenkomstig de geest van het absolutistisch tijdperk, bij het hoge gezag.

In het plaatselijk bestuur spraken als van ouds de Geërfden-organisaties hun woordje mee, hoofdzakelijk wat betreft het onderhoud van de gemene weteringen en waterleien en buurtwegen, in Etten en Gendringen tevens het gebruik van de gemene IJsselweide. Deze organisaties bestonden uit de heren op de oude, als zodanig erkende, havezathen, de enige "binnenerven", dat wil zeggen die binnen het ambtsgebied woonden, benevens de als geërfden erkende grondbezitters of pachtheren van buiten het ambt of hun vertegenwoordigers. Overal was het Huis Bergh erbij, in Didam en Bergh ook de abdij Etten en het kapittel van Sint Maarten te Emmerik. In Bergh was verder nog het klooster van de Broeders des Gemenen Levens, het z.g. Fraterhuis, te Emmerik vertegenwoordigd. Overal was er ook een gedelegeerde van de Gedeputeerde Staten van het Kwartier Zutphen als bezitters van de geseclariseerde geestelijke goederen van voormalige kloosters, hier hoofdzakelijk van het klooster Bethlehem bij Doesburg;

verder waren er delegaties van de omliggende steden, in Didam van Doesburg en Doetinchem, in Bergh van Emmerik, 's-Heerenberg en Doetinchem, die de belangen van instellingen en burgers, die in het betroffen ambt gegoed waren, behartigden. En tenslotte waren er dan nog op elk dezer geërfdenvergaderingen enige grootgrondbezitters, eigenaars van grote pachthoeven of adellijke huizen, door een gedelegeerde vertegenwoordigd.³⁴

Ook hier dus namen burger-regenten uit de steden een grote plaats in en overvleugelden zij meestal de ridderschap, zelfs in Didam waar de oude landadel, op een groot aantal havezathen gezeten, toch zo'n belangrijke positie had ingenomen. Doch op het einde van de 18e eeuw

waren er nog maar een drietal van deze oude havezathen door de heren zelf bewoond en waren de overigen in pachtgoederen veranderd. De overgrote meerderheid der bevolking had aan het bestuur en het behartigen van algemene belangen geen deel. Zij vormde "de schamele gemeynte", georganiseerd in haar broederschappen of gilden die, hoewel bezitters van gemene gronden voornamelijk heidevelden en wat z.g. groene straten - dat wil zeggen dreven, die èn als buurtweg èn als veedriften dienden - weinig of geen inspraak hadden bij de publieke zaken. Er is in Braamt nog sprake van een heemraadsplaats voor het gilde. 35. Klaarblijkelijk dus was het gilde hier - en dat zal voor enige andere gilden ook het geval zijn geweest - als grondbezitter nog een plekje in de geërfdenorganisatie ingeruimd. Maar dit was dan ook alles. De gewone man is niet in tel, zou een gildebroeder in 't begin van de 19e eeuw schrijven. Neen, men had de gilden niet nodig. Zelfs als men bij arbeidsdiensten aan de herenwegen en buurtwegen de ingezetenen per buurtschap in ploegen verdeelde, moeide men het gilde er niet eens in. De ploegen werden gesteld onder door de drost aangewezen buur- of rotmeesters. Men liet de gilden hun armzalige gronden voor het gemeenschappelijk gebruik der "schemele gemeynten". Men erkende ze als bezit dezer gilden, die er ook een "schaeter" of scheuter over aanstelden, een eigen politie-dienaar, die toezicht hield dat er geen vee van vreemden op kwam of dat de ingezetenen er niet meer op dreven, dan werd toegelaten. Het was het enige restantje van publiekrechtelijke bevoegdheid dat de buurschapsorganisaties nog was overgebleven, althans die in het Berghse Sint Jan te Beek, Sint Oswald te Stokkum, Sint Jan te Kilder, Sint Oswald te Zeddam, Sint Joris te Braamt, die te Azewijn, Lengel en Wijnbergen, verder Sint Walburgis te Netterden. Verder kende men nog het O.L. Vrouwegilde van de buurschappen Varselder en Veldhunten. 36. Negentiende eeuwse gegevens vermelden aparte buurschapsorganisaties van Rafeler-Ziek-Warm, die van Etten-Oer met Uift, die van Gendringen, die van Mechelen en die van Wieken-Warm-Milt, ongetwijfeld gebaseerd op de voormalige gildenorganisaties der "gemeynten". 37. Het vasthouden aan het bezit van deze gemene veedriften, in Azewijn, Netterden en onder Gendringen en Etten niet meer dan enkele groene straten en hier en daar een stukje onlandig weiland, vormde de basis waarop deze gilden nog iets van een publiekrechtelijk orgaan handhaafden. Voor het overige waren het organisaties waarin de ingezetenen der betrokken buurschappen in een broederschap verenigd waren, die naar oud

gebruik gildefeesten hielden met optreden van de schutterij. 38. In Didam was van de georganiseerde gemeenten blijkbaar niet veel meer over. De getuigen die in 1700 opgeroepen werden, in een proces over de bevoegdheden van de heer van het huis de Hees in Waverlo, wisten niet eens waarom deze buurschap apart georganiseerd was. 39. De predikant, die in dezelfde tijd een lijst van lidmaten zijner gemeente opschreef, gebruikt wijknamen die niet meer met de oude indeling in buurschappen te maken hebben. 40. De gemene heide werd hier door de geërfdenorganisatie beheerd, die n.l. eens bepaalde dat zij, die er een hut bouwden, een kleine pacht hadden te betalen. 41. Een betrekkelijk gering aantal boeren, wat keuters en voor het grootste deel mensen die men onder de algemene categorie daghuurders samenvatte, dat is de bevolking die in 1753 een opsomming in Bergh vermeldt. Het betreft de aanstelling van een z.g. armenjager, dat wil zeggen een politie-dienaar die zwervers en bedelaars moest opsporen en buiten het ambtsgebied jagen. Iedere ingezetene werd hiervoor aangeslagen om aldus het traktement van deze ambtenaar op te brengen, volle boeren, dat wil zeggen zij die een hele hoeve als bedrijf hadden, voor 20 stuiver, halve boeren 10 stuiver, keuters 8 stuiver, daghuurders 4 stuiver per jaar.⁴² Onder de daghuurders vindt men te Zeddam b.v. Derck Varwyck genoemd. Hij zal, evenals zijn zoon Engelbert, een timmermansbaasje zijn geweest. Die rekende rond 1800 als arbeidsloon voor hem als baas 12 stuiver per dag, terwijl hij voor de knecht 11 stuiver in rekening bracht. 43. Daar wordt ook de weduwe van Roelof Herfkens onder gerekend, houdster van een brouwerij, branderij en herberg. 44. Verder een juffer Eerlig, ongetwijfeld de weduwe van Johannes Eerlig die in 1740 te Zeddam als predikant kwam, maar reeds het jaar erop overleed. 45. Te Azewijn wordt een Catrin Cassen eronder genoemd. Allen, die niet onder de boeren en keuters worden gerangschikt, zijn dus als daghuurders gekwalificeerd, mensen die voor zich zelf als timmerman, metselaar, smid, rietdekker, brouwer, bakker, naaister of wat dan ook werkten, zo goed als die in loondienst arbeidden. Naast deze noemden zich in de eerste helft van de 19e eeuw velen zich eigenwerkdoenden, dat wil zeggen mensen die bij een miniem landbouwbedrijfje op eigen gelegenheid werk in akkoord trachtten te vinden bij campagnes in de bossen, als voerlieden, grondwerkers, maaiers enz. Er zal wel enig verschil in welstand onder al deze soorten van daghuurders zijn geweest en ongetwijfeld hebben de dagloners op de onderste trede van

deze ladder gestaan, maar zij allen worden toch geacht als de minst betaalkrachtigen, nog minder dan de keuters die van de eigenwerkdoenden weinig verschilden en dan ook in verschillende buurschappen niet eens apart vermeld worden. Zij zullen er ten dele bij de halve boeren, ten andere bij de daghuurders zijn ondergebracht. Te Beek vermeldt men 13 volle boeren, 7 halve, 6 keuters en 30 dagloners. Verder nog de 2 buurmeesters die voor de inning moesten zorgen en wel boeren zullen zijn geweest, op totaal 58 gezinnen, de grootste helft dus in de laagste categorie. Vinkwijk had 4 hele boeren, waarbij als vijfde de bewoner van huize de Padervoort werd gerekend. Verder waren er 7 halve boeren en 16 daghuurders. De twee buurmeesters als boeren meegerekend, was dus van de 31 gezinnen de helft daghuurder. Wijnbergen telde 5 hele boeren, 7 halve, twee buurmeesters en 20 daghuurders. Behalve de buurmeester had Kilder 10 hele boeren, 1 halve, 6 keuters en 14 daghuurders. Klein-Azewijn had, buiten zijn buurmeester, 2 hele boeren, 2 halve, 20 keuters en 7 daghuurders. Te Vethuizen werden dan nog 4 boeren, 2 daghuurders plus een buurmeester genoemd. In Groot-Azewijn maakten de 30 daghuurders bij de 3 hele boeren plus de 2 buurmeesters en de 5 halve boeren drie/kwart van de bevolking uit. Van dorp Zeddam wordt gezegd dat de 40 gezinnen hier alleen maar daghuurders telden. In de Vier Hezen worden bij de twee buurmeesters nog zes volle boeren genoemd, 9 halve en 8 daghuurders.

De 21 daghuurders te Stokkum vormden bij 5 hele en 6 halve boeren meer dan $\frac{2}{3}$ der bevolking. Van Lengel wordt maar 1 volle boer genoemd, terwijl er dan nog 15 halve boeren, keuters en daghuurders, verder niet afzonderlijk onderscheiden, worden vermeld. Te Netterden worden 36 gezinnen genoemd, zonder onderscheiding in categorieën. Braamt ontbreekt.

Netterden en Braamt buiten beschouwing gelaten, waren er 320 gezinnen waarvan er slechts een 100-tal hele en halve boeren waren, terwijl meer dan $\frac{2}{3}$ uit daghuurders en keuters bestond. De boeren zijn het sterkst vertegenwoordigd in de afgelegen buurschappen Wijnbergen, Kilder, Klein-Azewijn, de Vier Hezen, terwijl in de dorpskern Zeddam de daghuurders zijn opgehoopt. Ditzelfde verschijnsel doet zich, blijkens een nauwgezet onderzoek, ook in Overijssel voor. In de kerkbuurten zitten de mensen, die met andere arbeid dan op boerenbedrijf hun kost halen, in de buurschappen de boeren. 46.

Een in 1813 afgegeven copie van de lijsten van kiezers uit de mairie Netterden, in de jaren 1798/99 opgesteld, geeft 276 namen. De mairie, een administratieve schepping uit de Franse Tijd, omvatte behalve Groot- en Klein Netterden verder nog Groot- en Klein Azewijn en het Gendringse gebied van de buurschappen Mechelen, Wieken, Wals en Milt, alzo een typisch afgelegen agrarisch gebied.

Van deze 276 kiezers worden er 115 als daghuurders opgesomd, 19 als boerenknecht, 3 eenvoudig als knecht, 25 als in de landbouw werkzaam, klaarblijkelijk dus dagloners-landarbeiders, 20 als houders van een bedrijfje, timmerlieden, klompenmakers, wevers, kleermakers, brouwers, smid; verder de schoolmeester, de veldwachter en burgemeester, terwijl er slechts 85, alzo nog geen 30%, als boer zonder verder onderscheid van grote boeren en keuters, geboekt staan. 47.

Welstand! Een "bowcamp" met een koolhof had Lamert Bodden in 1716 te Beek van de gildegonden in pacht "aen ons gemeint" bij de Bijvanck liggende, bij elkaar vijf morgen - ruim 4 ha - zo meldt men in 1716.

Twee "bowcampen in de heyde liggende", samen zeven kwart morgen - $\pm 1,5$ ha - had Sander Neerkens in pacht. Een kamp in de heide "met fraye jonge appelboomen en andere oftboomen versiert", was aan Hendt Becker verpacht. 48. Dit waren ongetwijfeld nog mensen die tot de boeren, minstens tot de keuters werden gerekend. Maar Derck Jansen den snijder, die bij zijn huis wat bouwland en een hof van de gildegonden in pacht had, bij elkaar drie/kwart morgen, ploeterde op dit land omdat hij met zijn kleermakerij alleen de kost niet had. Men denkt aan de kleermaker van het sprookje die zijn jongens de wijde wereld in stuurt, omdat hij het brood voor hen niet verdienen kan. Eén vindt dan voor allen het geluk in een overvloed aan geldbezit, waaraan de arme in een uitzichtloze miserie van een te gering bestaansminimum slechts dromen kan, als een hemel op aarde.

Het sprookje vertolkt het heimwee van de "geringe daghuurdersstand" naar een bestaan zonder de sleur en slameur en de zorgen in een armoedig leven. De jaarlijkse teerdag van het gilde realiseert er één keer van de 365 dagen iets van. Twintig stuiver per jaar betaalde Derk Schut in de twintiger jaren voor "sien hoefken mit sien husplaets" te Netterden op de grond van het gilde of de gemeente. 49. Vijf stuivers kostte te Kilder in 1734 de weduwe Franssen het "gemeintien" waar haar huisje op stond. 50. En op 14 stuiver jaarlijkse pacht kwam Jan Gulleker de hof "war sin huis op staedt" te staan. 51. Willekeurige grepen uit de gildeboeken, zoals ze bij tientallen opgesomd kunnen

worden, sprekend van gewroet en geploeter ener smalle gemeente, waarvan het overgrote deel mensen, voor wie als landbouwer geen mogelijkheden aanwezig zijn, doch op ander terrein al evenmin een enigszins redelijk bestaan te vinden is. Boeren als Jan Tervoert die in 1755 als pachter op de hof te Vinckwijck zat en Jan Kersjes op de hof te Braamt zullen ongetwijfeld een zekere welstand hebben gekend, die een leven zonder voortdurende materiële zorgen waarborgde. 52. Zo ook de Limbeecks op de "bouwplaetse Klein Vethuysen". 53. Verder de pachters of "huysluyden" op grote hoeven als het Rouwegoed, Ooyboomsgoed, Vogelenzangsgoed te Azewijn, de Meesterij onder Etten, de Schriek onder Netterden e.d. Verder de Herfkens, herbergiers en brouwers te Zeddum. Maar als men ziet dat ook zij de armzalige veedriften op de gemene gronden niet ongebruikt laten, dan is de conclusie gerechtvaardigd dat hun landbouwbedrijf hen wel niet, wat op weelde leek, opleverde. Zij vormden de betrekkelijk smalle bovenlaag van een plattelandsbevolking die voor 't grootste deel op of onder de rand van een armoedig bestaansminimum leefde en voor een aanzienlijk percentage uit plattelandsproletariaat bestond.

De onderste lagen namen in omvang toe. In de periode van 1675 tot 1750 trad in Overijssel een bevolkingsvermeerdering op van ongeveer dezelfde afmetingen als in de periode van 1811 tot 1889. Van 1750 tot 1800 was de bevolkingsgroei veel geringer. 53.

De bevolkingsvermeerdering moet naast vestiging - waar evenwel vertrek tegenover stond - aan het verdwijnen van pestepidemieën, waarvan hier het laatst in 1666 iets wordt vernomen. Ook het feit dat het land gedurende een lange periode niet door oorlogsgeweld werd geteisterd - na 1672/74 praktisch niet meer - kan als een der oorzaken aangemerkt worden. Dat niettemin na 1750, ondanks toenemende vestiging uit de Duitse grensgebieden, een aanzienlijke tempering in de bevolkingsgroei optrad, moet toegeschreven worden aan toenemende armoede. Dit zal hier niet anders geweest zijn als in de grensprovincie Overijssel. Men kan nog opmerken dat, wat zich hier vestigde, uit economisch zwakkeren, voor een aanzienlijk deel zelfs paupers, bestond, terwijl het vertrek vooral de economische middengroep betrof. De migratie heeft dus mede geholpen aan het zwakker worden van een middengroep en het toenemen van de benedenste lagen. De "schemele gemeynte", waarvan in de 17e eeuw zo vaak sprake is, is gedurende de 18e eeuw nog meer verschameld en de armoede van de 19e eeuw was een erfenis van die eraan voorafging.

Wil men meer symptomen? Een rekest van de Katholieke gemeente van Zeddam uit het jaar 1693, door 22 mensen ingediend, personen dus die maatschappelijk representatief voor de gemeenschap moeten zijn geweest, bevat 12 namen van mensen die met een kruisje of ander merk moeten tekenen, mensen dus die noch lezen noch schrijven kunnen. 56. Daaronder zijn twee kerkmeesters. Een dergelijk rekest te Didam bevat 20 namen, waarvan acht van hen die tot de adel behoorden, van de 12 overigen zijn er vijf die het met een tekenetje doen, terwijl enige anderen ternauwernood hun naam in onhandig grove krabbels kunnen schrijven. 57. Zestig burgers van 's-Heerenberg, waaronder minstens een kwart uit magistraats- en beambtenfamilies, zoals Abelen, te Water, Cluyt, Arnoldi e.a., tekenen in 1681 een rekest aan de graaf. 58. Men kan aannemen dat bij het indienen van dit politieke stuk de maatschappelijk laagst geklasseerde groep, die geen stem had omdat ze niet in de stadslasten bijdroeg, er buiten is gehouden. Niettemin zijn er 13 die hun naam niet kunnen schrijven. Gesteld dat voor meisjes onderwijs minder nodig werd geacht dan voor jongens, moet minder dan de helft der kinderen niet of nauwelijks ter schole zijn gestuurd, een verschameling die, bij wat gegevens uit de 15e eeuw doen vermoeden, een beduidende achteruitgang in maatschappelijke en geestelijke educatie heeft gevormd. Geslachten als Poor, Koster of Kuster, Caellgens of Keultjes, Verstegen, Kremer, Schut e.a., waarvan de namen in de 15e, 16e of begin 17e eeuw aangetroffen worden onder de maatschappelijke middengroepen, ontmoet men in de 18e onder de keuters en daghuurders. Al deze momentopnamen geven het beeld van een samenleving, die in zijn bovenlaag de schijn heeft van de rijkdom die, naar het geijkte beeld ener populaire historie-beschouwing over ons 18e eeuwse Nederland, als een welgedane rentenier geniet van de materiële verworvenheden van het 17e eeuwse voorgeslacht. Die schijn wordt ook hier maar ten dele door de werkelijkheid gedekt. Doch achter die schijn schuilen de spanningen van een samenleving die een enorme afstand kent tussen de regerende bovenlaag en de in onderworpenheid levende lagere bevolkingsklassen, een samenleving die onherroepelijk naar een ontlasting dezer spanningen moest leiden.

Verschaffen de gegevens uit het Berghse de meeste lichtflitsen op het sociale milieu der 18e eeuw, elders in ons Liemerse land is het beeld,

zij het min of meer genuanceerd, in hoofdtrekken hetzelfde. Wat bestuur en rechtspraak hetreft werd de dienst in Westervoort en Baar & Lathum natuurlijk eveneens uitgemaakt door "jonckeren ind geerffdens", met dit verschil evenwel dat, omdat het getal jonkers onder de ingezetenen hier maar zeer gering was, in beide heerlijkheden eigenerfde boeren en grondbezitters hier hun plaatsen bleven behouden. In Westervoort verdwenen de riddermatigen t.w. de Cloecks op huize Emmerick, de van der Hoevens op Vredenburg, de van Wittenhorsten op Hamerden en de van Slauns op de Pol, allen in de loop van de 17e eeuw. In Baar & Lathum waren in 't geheel geen riddermatigen. Het ambt van richter, in Westervoort vroeger altijd bekleed door één der ingezeten riddermatigen, werd hier meestal opgedragen aan een rechtsgeleerde in Arnhem. Matthias van Elverigh genaamd Haes, bewoner van het huis Vredenburg, was in het laatste kwart van de 17e eeuw de laatste richter die binnen het ambt woonde. 59. Sinds in 1735 de stad Arnhem van het Huis Bergh de heerlijke rechten had gekocht en in 1738 de heerlijkheid Baar & Lathum door de vorst van Salm aan de Gelderse Rekenkamer was overgedaan, was de justitie er geheel en al in handen van burgerlijke regenten. Zowel richter als keurnoten werden resp. door de stad Arnhem en het provinciaal bestuur aangesteld. Dat in Westervoort een gilde, zij het weinig of niet naar buiten optredend, nog altijd optreedt als eigenaar van een stuk pachtgrond, bewijst dat de gemeente hier, naast de geërfdensorganisatie, haar zelfstandigheid in eigen verband heeft gehandhaafd. Of dit te Baar & Lathum ook het geval is, blijkt niet duidelijk. Er waren hier gemene beweidingsen zoals overigens de naam de Meent onder Giesbeek bewijst. Deze gemeente staat echter als een mark te boek. 60. Het schijnt dat hier de geërfdensorganisatie zich het bezit van de gemene gronden - uit niets anders bestaande als enige groene straten - heeft aangetrokken. De geërfdens althans regelden de veedriften en stelden de ontvanger en andere functionarissen aan.

In het Kleefse gebied deed zich een gelijksoortige ontwikkeling voor. Als richters in Zevenaar en Liemers worden hier achtereenvolgens genoemd Henrick Berck van 1630-'44 dr. G. Gerhardt Reinerman van 1645-'49, Hilger Wunder van 1649-'75, Michael Henrick Wunder van 1675-1703, Derck Christiaen Wunder van 1703-'14, Georgh Roffhak

van 1714-1716, Johan van Groin van 1716-'23, Friderich von Hecking 1723-1737, Johan Bernard Christian von Hecking van 1737-'80, Carl Paul Georg von Rappard van 1780-'88, Heinrich Reinhard Rademacher van 1789-91 en Casimir Heinrich Wilhelm Gantesweiler van 1791 tot 1800. 61.

In Wehl wordt van 1673 af D. Hecking genoemd. Van 1703 tot '31 Henrick van Echteren. van 1731 tot '33 Johan Mess, daarna van 1734-'86 Arnold Felderhoff, tenslotte van 1787-1804 Heinrich Conrad von Renesse. 62.

De oude riddermatigen, voor wie vroeger het richteramtb een prerogatief was geweest, zijn dus ook hier vervangen door mensen, zij het ten dele nog van adel of geadelden, die in koninklijke beambtendienst als regeringsraden of anderszins hun leven sleten. Begrijpelijk in een monarchie met een zeer sterk uitgesproken absoluut vorstelijk gezag, werd de rechtsvoorziening, hier meer nog dan in het Berghse, tot een zaak van het centrale gezag gemaakt. Deze tendens vond zijn bekroning in de Codex Fridericianus van 1749, op grond waarvan in 1753 de rechtspraak geheel en al, voor zover het de lagere justitie betrof, werd toevertrouwd aan de richter en een gerichtsschrijver. De hogere rechtspraak werd naar het Hof te Kleef overgeheveld waarbij de richter alleen nog het onderzoek leidde. 53. De scheiding tusen rechtspraak en bestuur, hierdoor geschapen, was op zich een gezond beginsel. De anecdote van de molenaar van Sans-Souci die in konflikt met koning Frederik II uitriep: "Er zijn nog rechters in Berlijn", vormt een illustratie van het vertrouwen in de onafhankelijkheid van de rechtspraak die deze zelfde koning had geschapen, doch dit neemt niet weg dat hierachter de bedoeling zat, alle gezagsuitoefening te centraliseren in de persoon des konings, zonder dat er vanuit de gemeenschap enige invloed erkend werd. Men vindt dit eveneens op bestuurlijk niveau. In die steden waar de megistraatsbestelling nog in eigen handen was, waaronder Zevenaar, bleef dit recht behouden, doch niet anders dan onder confirmatie des konings. 64. De bepaling dat geen verwanten en zwagers van zittende magistrablen mochten worden voorgedragen, was ongetwijfeld een gezonde maatregel tegen oligarchie en nepotisme, welig tierend in onze Republiek. Doch de toevoeging dat alleen getrouwe en redelijke mannen mochten worden gekozen was voor de goede verstaander een duidelijke norm, die allen uitsloot van wie men niet verzekerd kon zijn of zij te Kleef en Berlijn genade zouden vinden.

De stedelijke besturen waren aan een strakke tot in finesses afdalende controle van hogeraf onderworpen, waarbij van zelfstandigheid niet veel overbleef. Tot aanschaffing van kasten en meubilair op het raadhuis, zelfs als het maar enkele stoelen betrof, moest te Kleef ter goedkeuring worden voorgelegd, waarbij er nauwgezet en peuterig op enkele stuivers werd beknibbeld. 65. De magistraat was eigenlijk niet veel anders meer dan de plaatselijke uitvoerder van de wil van het centrale gezag.

Het platteland werd ook hier bestuurd door de geërfdenorganisatie. Deze stond, evenals in het Berghse, onder leiding van de drost die het voorzitterschap echter in de regel overliet aan een permanent benoemde z.g. "amtsverwalter". In 1741 werd F. Hecking als zodanig opgevolgd door zijn zoon Johan Bernard, aanvankelijk als plaatsvervanger van zijn vader, na diens dood in 1747 zelf in functie tredend. 66. Aangezien de hoofdschotel op de tafel der geërfden dagen uit dijk- en polderzaken bestond, waren buiten het ambt Liemers ook de geërfden van Westervoort en Baar & Lathum tegenwoordig.

De geërfdenvergadering bestond dan ook in de eerste plaats uit de "amtsverwalter", als vertegenwoordiger van de Kleefse regering, de ambtman van Elten als vertegenwoordiger van de abdij als grondbezitter in de Liemers, een gedelegeerde van de Gelderse Rekenkamer als vertegenwoordiger van de Staten in hun kwaliteit van bezitter van de heerlijkheid Baar & Lathum, een gedelegeerde van de stad Arnhem - in de regel de stadssecretaris - als bezitter van de heerlijkheid Westervoort en een delegatie bestaande uit burgemeester en twee schepenen van de stad Zevenaar.

Dit waren de representanten van de bestuurlijke colleges, die in het poldergebied iets te zeggen hadden. Vóór 1738 zond natuurlijk de vorst van Salm als heer van Baar & Lathum in de plaats van de Rekenkamer, een afgezant en vóór 1735 was het de graaf van den Bergh die voor Westervoort een vertegenwoordiger had.

Er waren hier een groot aantal grondbezitters als geërfden aanwezig. In de eerste plaats de Sint Nicolaas broederschap te Arnhem, de magistraat van Arnhem en de Gedeputeerden van het Kwartier Zutfen als bezitters van geseulariseerde geestelijke goederen in Baar & Lathum en Westervoort; verder de pastoors en kerkmeesters van Duiven, Groessen, 't Loo en Oud-Zevenaar, voor het grondbezit hunner kerken; tenslotte tal van particulieren, vooral uit het patriciaat van Zevenaar: Offerman, Heynen, van de Sande, Vermeer, van de Velde,

van der Veeken, Theben, Pleunissen; maar ook grondbezitters op het platteland, niet alleen die van de havezathen voor zover nog door hun heren bewoond, maar ook boerengeërfden als Heydendael, Putting, Peelen, Reynders, Gies, Oppenreis, van den Kerckhoff e.a.; Donckers, van Munster, ten Bos e.a. uit Baar & Lathum, Evers, de Roos, van Brandenburg, Bus, Gieben en nog enigen die blijkens andere gegevens in Westervoort thuis hoorden. 67.

Al was de samenstelling van de geërfdenorganisatie dus anders als in het Berghse, in wezen was er geen verschil. Zo goed als ginds stonde de samenstelling op die van "jonckeren ind geërffdens" van vroeger en was er ook hier een verschuiving opgetreden binnen het raam der samenwerkende standen uit de feodale verhoudingen. De riddermatigen hadden meer en meer plaats gemaakt voor de "heren geërfdens" uit de burgerlijke regentenfamilies. Alleen was hier plaats gebleven voor een landelijk eigenerfden element, grote boerengrondbezitters, die in Bergh, naar het schijnt, in het geheel niet in de geërfdenorganisaties voorkomen. Dit zal in de eerste plaats wel toegeschreven moeten worden aan de omstandigheid dat op het kleigebied dit grote boerenelement veel geaksentueerder onder de grondbezitters voorkwam dan in het Berghse en zich krachtiger handhaafde. In de tweede plaats dateerde deze geërfdenorganisatie als polderorganisatie reeds uit de Middeleeuwen, terwijl die in Bergh pas op het einde van de 16e eeuw is gevormd, alzo in de tijd toen de inmiddels gevormde laatmiddeleeuwse standenstaat alleen riddermatigen en stedelijke regenten als regerende standen kende. Tenslotte zal de omstandigheid dat men hier hoofdzakelijk met polderzaken en dijkwezen te doen had, hier de uitschakeling van boerengeërfden hebben voorkomen.

De interesses van de boerengrondbezitters waren er te nauw bij betrokken en was men te zeer van de medewerking der ingezetenen afhankelijk om ze er buiten te kunnen houden. Overigens stonden de burgerlijke grondbezitters te dicht bij tal van geslachten van boerengeërfden, om een scheidslijn te trekken.

De Liemerse geërfdenorganisatie was een bundeling van dorpspolders, plaatselijke organisaties t.w. Westervoort, Baar & Lathum en Babberig en Holthuizen, waarbij dan de geërfden in het resterende gebied van Zevenaar, Duiven en Groessen, zonder in een eigen verband apart georganiseerd te zijn, opgenomen waren. Ook deze eigenaardige organisatie-vorm hield de deelname van een groot getal particuliere

grondbezitters in stand.

Deze organisatie had tot gevolg dat, buiten de gemeenschappelijke polderzaken, vreemde geërfdn, n.l. die uit Baar & Lathum en Westervoort, zich ook bemoeiden met de publieke zaken van het ambt die op de geërfdnvergaderingen aan de orde kwamen, o.a. het onderhoud van wegen, bruggen e.d., met andere woorden in het ambt Liemers was men, wat dergelijke ambtszaken betreft, afhankelijk van de medewerking van vreemden, waar het voteren van gelden hiervoor betrof. Die van Westervoort en van Baar & Lathum waren dikwijls niet genegen bij te dragen in lasten voor zaken waarin zij weinig of geen belang stelden en die uitsluitend het ambt Liemers aangingen. In de loop van de 18e eeuw is aan deze dubbelzinnige toestand een eind gemaakt.

Op instigatie van de Kleefse regering is er een aparte geërfdnorganisatie van het ambt ontstaan, waarover vanaf 1755 sprake is. 68.

Deze nieuwe geërfdnorganisatie heeft zich geducht laten gelden; vooral op het terrein der gemene veedriften van de "gemeynten" op de groene straten. Ook hier hadden de kleine luiden nog altijd hun buurschapsorganisaties of gilden. De ingezetenen van de stad Zevenaar hadden hun Sint Jansgilde, niet anders meer dan een schutterij. 69. Op het platteland evenwel waren de gilden, behalve de handhavers van de schutterijen, tevens de organisaties van de gemeenten als bezitters van de gemene gronden, precies als in Bergh. Deze gemene gronden staan op de kaart van landmeter Loeffler dan ook nu eens als gemeente, dan weer als gildegonden geboekt. 70.

Behalve te Babberig, waar nog een stuk heide in het Kwartier was gelegen, bestonden ze uit niets anders meer als groene straten, doorgaans Gemeine Hüttunge genoemd en hier en daar wat andere dreefjes van onland. Onder de huidige gemeente Duiven kende men de gilden van Duiven, Groessen, 't Loo en Hoesselt. 71. Onder Zevenaar wordt o.m. ook het gilde van Grieth genoemd. 72. Babberig had zijn Sint Jansgilde en vermoedelijk was Holthuizen in een apart Sint Annagilde georganiseerd. Oud-Zevenaar en Ooy vormden eveneens een gemeente of gilde.

Behalve te Babberig en Holthuizen, waar het bestaan van een aparte dorpspolder dit voorkwam, heeft de geërfdnorganisatie van het ambt zich het beheer over de gemene gronden aangetrokken. De heren geërfdn hadden natuurlijk niet het minste gevoel voor

medezeggingschap en inspraak van de smalle gemeente bij het verzorgen van publieke zaken. Doch er moet bij opgemerkt worden dat ze geregeld van regeringswege gedrongen werden voor wat betreft de verzorging van de buurtwegen, waartoe de groene straten behoorden. De regering kende geen "gemeynten" als publieke organen. Voor haar was de geërfdensorganisatie het enige orgaan dat publieke taken had uit te voeren. De buurschapsorganisaties werden dan ook lichamen die in hun buurschap de opdrachten van de geërfdens hadden uit te voeren, ook wat de regeling van de veedriften betreft. Zij stonden onder leiding van door de geërfdens aangestelde buurmeesters, overal twee grote boeren die zelf tot de geërfdens behoorden, terwijl de scheuters eveneens door de geërfdens werden aangesteld. Daarmee was hier het laatste restantje van de zelfstandigheid der oude gilden als publiekrechtelijke organen verdwenen. Zij waren niet meer dan buurtverenigingen die de ingezetenen in een schutterij verenigden. Ook hier was het een samenleving die, onder de schijn van volkomen rust, spanningen verborg die aan het einde van de 18e eeuw de ontlading zou beleven.

Bronnen en literatuur

- 1/ A.H.B. Inv. no 1180 fol. 10
- 2/ idem fol. 23
- 3/ A.H.B. Inv. no. 1845
- 4/ A.H.B. Inv. no. 1846
- 5/ idem
- 6/ A.H.B. Inv. no. 1845
- 7/ A.H.B. Inv. no. 1846
- 8/ A.H.B. Inv. no. 1845
- 9/ A.H.B. Inv. no. 1846
- 10/ A.H.B. Inv. no. 1845
- 11/ A.H.B. Inv. no. 1181 fol. 8
- 12/ A.H.B. Inv. no. 1845
- 13/ A.H.B. Inv. no. 1181 fol. 42
- 14/ A.H.B. Inv. no. 1181 fol. 59
- 15/ idem fol. 91
- 16/ A.H.B. Inv. no. 1845
- 17/ A.H.B. Inv. no. 1182 fol. 86 vo.
- 18/ S.P. Haak: De plooierijen in het Kwartier van Veluwe B.M.G. 11 bl. 69
- 19/ Archief Sint Antoniusgilde 's-Heerenberg (Gedep. in A.H.B.)
- 20/ Zie hoofdstuk IX en X
- 21/ A.G.v.Dalen: De Gilden in den lande van den Berge Hoofdst. VII (Zutfen 1970)
- 22/ idem Hoofdstuk X
- 23/ A.H.B. Inv. no. 1181 fol. 304
- 24/ A.H.B. Inv. no. 1183 fol. 103; Inv. no. 1185 fol. 215
- 25/ A.H.B. Inv. no. 49
- 26/ A.H.B. Inv. no. 3298; Inv. no. 1177 p. 457
- 27/ Rechterlijk archief Didam.
- 28/ A.H.B. Inv. no.1183 fol. 185 vo.; fol. 323
- 29/ A.H.B. Inv. no. 1185 fol. 320
- 30/ A.G.v.Dalen en A.J.M.v. Nispen: De van Nispens en Bergh in de 18e en 19e eeuw bl. 5 (familie-uitgave 1969)
- 31/ A.Staring: Het Geslacht Verhuell (Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie dl. 18 bl. 117-130)
- 32/ A.H.B. Inv. no. 1186 fol. 50
- 33/ A.H.B. Inv. no. 1183 fol. 163
- 34/ Zie dl. I Hoofdst. ...

- 35/ Archief Sint Jorisgilde Braamt
- 36/ J.A.Jlles: De Schuttersgilden en Schutterijen van Gelderland
B.M.G. 34 bl. 1-127
- 37/ Gemeente-archief Gendringen. Raadsverslagen
- 38/ A.G. v. Dalen: De Gilden enz. Hoofdstuk X
- 39/ A.H.B. Inv. no. 3476
- 40/ Archief N.H.Kerk Didam
- 41/ Gemeente-archief Didam Geërfdenboek
- 42/ A.H.B. Inv. no. 1812
- 43/ A.H.B. Inv. no. 2553
- 44/ Rechterlijk Archief ambt Bergh no. 657
- 45/ A.H.B. Inv. no. 1182 fol. 143
- 46/ B.H. Slicher van Bath: een samenleving onder spanning
(Assen 1957)
- 47/ Archief Sint Walburgis Netterden
- 48/ Archief Sint Jansgilde Beek (Gedep. in A.H.B.)
- 49/ Archief Sint Walburgisgilde Netterden.
- 50/ Gem. archief Bergh no. 1301
- 51/ Archief Sint Jorisgilde Braamt
- 52/ Recht. Archief ambt Bergh no. 657
- 53/ idem.
- 55/ B.H.Slicher van Bath bl. 57
- 56/ A.H.B. Inv. no. 1993
- 57/ A.H.B. Inv. no. 3316
- 58/ A.H.B. Inv. no. 1845
- 59/ Rechterlijk archief Westervoort
- 60/ J.J.S. Sloot: Geldersche Markenrechten II bl. 24
- 61/ D.P.M. Graswinckel:De Recht. Arch. der Voorm. Kl.Encl. bl. 77/78
('s Gravenhage 1927)
- 62/ idem bl. 80
- 63/ idem bl. 3
- 64/ A.Dederich: Annalen der Stadt Emmerich. (Emmerik 1868)
- 65/ W.Zondervan: De Vroegere raadhuizen van Zevenaar bl 8-12
- 66/ Archief Rekenkamer !nv. no 1234
- 67/ Idem
- 68/ A.J.M. van Nispen tot Pannerden: De Vereniging der Geërfden in
het ambt Liemers (B.M.G. 49 bl. 101)
- 69/ J.A.Jolles: Een enquete naar de gesch. en tegenw. Toestand der
Geldersche schutterijen (B.M.G. 47 bl. 116)

- 70/ A.J.M.van Nispen tot Pannerden: Historisch-juridisch rapport over de rechtspositie van de gronden in de gemeente Zevenaar, welke in de regel als Gemeine Hutung worden aangeduid (n.i.h.)
- 71/ A.J.M. van Nispen tot P.: Uit de Gesch. van de gemene gronden te Duiven (B.M.G. 49 bl. 140)
- 72/ Idem : De Vereniging der Geërfden in Liemers B.M.G. 49 bl. 101
-

XIV. Kroniek der ellende.

"Hoe genoeglijk rolt het leven des gerusten landmans heen", zong in het begin van de 18e eeuw de dichter Hubert Poot, terwijl de man uit een oudere generatie, Jan Luyken, sprak van het leven "bij het vreedzaam en onnoos'le vee, dat nooit kwaad nog onrecht dee". Maar de schrijver van het Beekse gildeboek, die beslist wel nooit literaire schoonheid heeft voortgebracht, laat niettemin wel een reëler geluid horen dan Poot, die zijn heimwee naar jeugd op het platteland projecteerde op het niet reële beeld van de arcadische rust ener herdersromance, zich afspelend op het buitenlijke decor van een rijke tuinarchitectuur, of dan Luyken, die reëler toch, in zijn piëtistisch vroom gemoed in het landleven zich meer nabij God voelde dan in Amsterdam. Doch van de realiteit in al de hardheid, zoals ze kon zijn, vertelt het gildeboek toch wat meer.

"Anno 1702 is den Rooden loopt gewees..... in Beeck van Sint Laurents (11 Aug.) tot Kersmis, 46 ge(storven), soo jonck als out. De pastoor eer en Custer lest."

"Ao 1709 om heylige Drykoningen begos soo ..... den harden winter, soo datter op veel plaatsen..... van den Beesten doot gevoren zijn, hier in Beeck ein..... de oren afgevallen en het vel op den rug gants bevroren, enige mensen tenen en voeten doot en afgevroren. Hier is oock het wintersaet gants doot gevoren.

Anno 1710 en 1711 is hier groote duirte als gevolg, also dat den rogh 16 á 17 dlr. heeft gegolden en de menschen backten meest broot van boeckweyten en gerstenmeel bij .... van spuriënsaet, dat soo swert was als een kachel.

Anno 1719 is hier in Beeck een groote sterfte onder de beesten geweest, also dat ick deselve uyt last van den heer lantdrost D.Tiellemans hebben opgenomen alle die beesten soo... jaer in dese sterft gestorven waeren. En heeft... boven drie hondert drie en dertigh volle schaer behalven winter en kalver en omtrent wel 80 geslagt, soo in dese nommenatie niet geannoteert zijn. Dit heeft veroorsaecht een groot ge..... onder den gemeynen man die geeg Gelt hadden meer, te.... dat onder nog op de 3000 gestorven in dese jaer". 1.

Neen, het is geen literair proza, noch is het ongeschonden gebleven wat de gildeschrijver ons nagelaten heeft, maar het is reëel.

Een kroniek van ellende: dysenterie - epidemie - rode loop genoemd - strenge winter met bittere armoe, veepest, drie kwalijke zaken die we nu als nationale rampen zouden beschouwen, doch die in de 18e eeuw

door de veelvuldigheid waarmee ze voorkwamen, niet meer dan normale dalingen in de curve van een armzalig leven waren. Dysenterie-epidemieën worden vermeld in 1702, in 1757 en 1758 en in 1783. Epidemieën van kinderpokken en tal van andere ziekten, blaasgal- en catarrhale koortsen, worden in verschillende jaren eveneens vermeld. Als gevolg van gebrekkig of in 't geheel geen geneeskundige verzorging, weinig hygiëne en vooral ook een eenzijdige voeding, was de sterfte in dergelijke gevallen zeer hoog. De gildeschrijver van Beek vermeldt van Augustus tot Kerstmis 1702 in zijn dorp 46 doden d.i., als we het volgens de registratie van 1752 op 58 gezinshoofden houden, bij de toenmalige gezinsgrootte in nog geen vijf maanden op elke zeven ingezetenen - ± 320 à 330 - één sterfgeval. De hoofdoorzaak van zo'n hoog sterftecijfer bij een epidemie was het te geringe weerstandsvermogen van de mensen als gevolg van een te weinig gevarieerde voeding. Het dodenboek van de katholieke statie te Didam, waarvan de cijfers in deze tijd schommelen tussen 14 tot 22 per jaar, geeft in 1723 een aantal van 28, het jaar daarop van 36, in 1727 zelfs van 42 en in 1728 nog eens 41. In 1729 is het nog 34. Deze abnormaal hoge cijfers wijzen zonder twijfel op een ongewoon hoge sterfte als gevolg van epidemisch optreden van verschillende ziekten. Harde en strenge winters hadden, zoals de Beekse gildeschrijver mededeelt over die van 1709 op '10, doorgaans ook veel ellende als gevolg. Gelijk bij de mensen was ook bij het vee het weerstandsvermogen vaak onvoldoende. De grotere grondbezitters hadden hun weilanden en zij die het betalen konden, waren in staat goed weiland te pachten, doch van de keuters en daghuurders werd het vee op de "gemeynten" gedreven, dat wil zeggen de onlanden en wilde groenstroken langs wegen en straten, of in Bergh de heiden en goren, beweidingen die voor de voeding van het vee niet de beste waren. Een langdurige harde winter had dan ook nog wel eens bij onvoldoende stallingen, abnormale sterfte onder het rundvee tot gevolg. Verlies van het zaaizaad en de wintervoorraden door bevriezing, bracht in de volgende jaren een abnormale duurte met zwarte prijzen voor tarwe, rogge en haver, met als gevolg dat de mensen boekweit, gerst en spurrie-zaad als broodkoren gebruikten. De Netterdense gildeschrijver spreekt over de winters van 1740 op '41 en van 1783 op 1784 als bijzonder hard en streng. 2. Doch er kwamen er ongetwijfeld meer voor. De grote plagen in vele winters waren echter overstromingen als gevolg van talloze

dijkdoorbraken aan onze rivieren. Dan werd heel het lage rivierkleigebied langs Rijn, Waal, Maas en IJssel van 's-Hertogenbosch tot Zwolle, in het Brabantse Maasgebied, in Maas- en Waal, Tieler- en Bommelerwaarden, Over en Neder-Betuwe, Liemers, het Oude-IJsselgebied en de IJsselvallei, herschapen in een onafzienbaar geïnundeerd gebied, waarin de kerkdorpen en buurschappen, meest op wat hogere gronden gelegen, als op kleine bedreigde eilandjes lagen. Tot de vloed van 1820 toe hebben de mensen dit hier zeker vanaf het laatste kwart van de 17e eeuw minstens vier á vijf keer in hun leven beleefd, gezwegen nog van de vloeden van beperkter afmetingen, waarbij sommige polderdistricten gespaard bleven. Noch de waterafvoer door de stromen, noch het dijkwezen was voldoende geregeld en capabel om dergelijke watervloeden van voor ons ongekende afmetingen tot abnormale gebeurtenissen te maken. Men rekende er in het leven mee als een zaak waarop men voortdurend bedacht moest zijn. Afgelegen huizen waren doorgaans op een hoogte gebouwd, hetzij een natuurlijke verheffing van de bodem, hetzij een kunstmatig opgeworpen terp. Iedere dorpspolder en buurschap hield een aantal grote roeiboten of aken in orde, om bij dijkbreuken redding te bieden. De bewoners waren georganiseerd in het z.g. dijkleger, dat door dijkgraaf en heemraden opgeroepen werd met klokgelui als de dijken gevaar liepen, om er te waken of door bekistingen op zwakke plaatsen te beschermen. Harde en langdurige winters waren altijd gevaarlijk. Als de dooi de bevroren stromen losbrak en uit Duitsland en Zwitserland grote watermassa's kwamen aanzetten, bij hoogopwassend water met zware ijsgang, dan liepen de dijken altijd gevaar door het langs-schurende ijs in hun buitenbermen af te brokkelen of bij overloop op de kruin af te schuren, als gevolg waarvan het dijklichaam innerlijk geleidelijk doorweekte zodat instorting stond te vrezen. Vooral wanneer vóór een vorstperiode de uiterwaarden reeds ondergelopen waren, was het bijzonder gevaarlijk. Dooi en snelle opwas konden dan machtig de ijsvelden losrukken die, meegesleurd in een door storm opgezweepte stroom, tegen de dijk ramden of bomen ontwortelden en huizen deden ineensstorten, de daken, stukgeslagen, meeslepend. Als dan een dijk onder het enorme geweld ineensstortte, brak de watervloed zich onder een ontzaglijke druk, door de opening heen het land in, ter plaatse als een gigantische bulldozer een diep gat slaande

vaak 20 á 30 m diep, het zand naar boven woelend en over de omgeving uitstortend, een oppervlakte van bunders aaneen ermee bedekkend. Onze talrijke waaien of wielen langs de dijken getuigen van de vele dijkvallen die zich in de loop der eeuwen hebben voorgedaan. Wanneer de dijk weer hersteld werd, moest men hem binnen of buiten de waai om heen leggen. Met de vele veranderingen die zich in de rivierlopen hebben voorgedaan, doordat iedere geweldige vloed vaak een verlegging van de rivierbedding met vorming van een andere bocht meebracht, vormen deze waaien mede de oorzaak van het bochtige serpentine-karakter onzer rivierdijken. Nergens evenwijdig aan de stroom, hier dicht er bij met slechts smalle uiterwaarden, ginds enige kilometers er vandaan.

Een andere oorzaak hiervan is het gebrek aan een krachtig centraal beheer van het dijkwezen. Iedere polder legde en herstelde zijn dijken zoals men het er het best en voordeligst leek en het gemakkelijkst uitkwam. Zo zitten we vandaag in dit opzicht nog met de erfenis van een eeuwenlange historie.

Van toen er nog geen dijken waren, vertellen de oude kronieken al van talrijke grote watervloeden in ons lage rivierenland. In de twaalfde eeuw wist men er reeds van, in 1165, in 1172 en 1183.

Uit de dertiende eeuw zijn de herinneringen bewaard gebleven van de overstromingen in 1227, 1233, 1260 en 1290. De eerste decennia van de 14e eeuw hebben die van 1312, van 1322 en 1325 gekend. 3. Inmiddels waren er overal dijken gelegd die, althans wanneer het geweld geen buitengewone afmetingen aanneemt, het water keerden, maar rampen waren er niet minder veelvuldig om. Van ongekeende omvang waren de watervloeden van 1342 en '43, toen bij Meinerswijk t.o. Arnhem, de rijndijken bezweken en de Waal en Maasdijken op verschillende plaatsen doorbroken waren. Nog in Juli van 1342 lagen de streken rondom Kleef en geheel de Liemers geheel geïnundeerd. De 24e van die maand begaven het ook de dijken in Betuwe en Tielerwaard en tot in 't voorjaar ven '43 bleef het land onder water. In Augustus '42 stond er in Betuwe nog zoveel, dat men over het geïnundeerde gebied per schuit van Arnhem naar Nijmegen moest. De oude kronieken vermelden in 1374 opnieuw een ongekeende watervloed. Daarna zwijgen de overgeleverde gegevens tot het jaar 1421, het jaar van de bekende Sint Elizabethsvloed, die in het zuidelijk deel van Holland zulke enorme schade aanrichtte en grote stukken land in waterplassen veranderde. De jaren 1422, 1423, 1432/33 en 1434

kenden wederom dijkbreuken aan Rijn, Waal en Maas; daarna volgden 1438, 1448 en 1453, wanneer o.m. doorbraken worden vermeld bij Wesel, Rees en Emmerik. In de jaren 1465, 1469, 1470, 1471, 1473, 1479 en 1484 komen er in het Kleefse en elders steeds wederom talrijke dijkinstortingen voor.

In 1490 "is de Rijn tusschen Emmerik en Rees op veele plaatsen doorgebroken en is daar van onvoorsiens in den IJssel - dat wil zeggen via het Oude IJsseldal - gekomen een overgroot en magtig swaar water, soo dat in het voorjaar 1491 des Sondags na St. Agnietendagh, dat soo was des Sondags voor Vastenavond de IJssel klijn was en des anderen daags 's avonts den IJssel op een voet nae gelijk den dijk liep....". 5. Van 1496 op '97 was het alweer zover. Zo ging het maar door. In 1552 heet het: "Op Sint Anthonisdach is seer schielyck en onvoorsiens sulken hoogen water op den IJssel gekoomen, dat het selve vijf en een vierde deel voets hooger was als het bij mensenheugen geweest is".

Anno 1570, tusschen Sint Maarten en Kerstmis, is het waater op den IJssel en ook binnendijks "soodanigh" gewassen dat het boven aan den dijk stond en begon over te lopen. 6. Alzo moeten in de Hetter en Liemers de dijken zijn doorgebroken, zodat een enorme vloed langs de Oude IJssel en via het Liemerse land aan de IJssel, het land binnendijks inundeerden.

Dan worden de jaren 1595 en 1623 genoemd, met harde langdurige winters, waarin de rivieren toevroren en watervloeden, met ijs beladen, daarop volgden. "Is een seer strenge en overharde vorst en langdurige winter geweest", heet het van 1634 op '35, "soo dat alle stroomen seer vast toegevrooren en het ijs in den IJssel soo dik was dat men die niet konde ijzen (als anders in die tijden weegens den vijand geschieden moest) - dat wil zeggen open hakken - waarop gevolgt is een haastige en snelle dooy, alsoo dat de Hetterdijk en de dijk in de Lymers omtrent het Loo is doorgebroken van weegens het seer hoog waater, 't welke op den IJsseldijk sulke haastige vloed en hoog water gegeven heeft, dat men Sondags 's morgens den 8 Feb., zijnde vastenavond, van geen waater of overstroming weetende, hetselve des avonds bereeds hoog aan den IJsseldijk zag koomen, wassende die volgende nagt soodanig, dat 's maandags 's morgens begon over den dijk te loopen"... .7.

In 1638 en 1643 herhaalde zich de historie. Daarna volgden de watervloeden van 1651, 1653 en 1655. Dan weer in 1658 en 1663. Daarna komt er een pauze van 14 jaar, lang voor die tijd, en heeft men eerst weer een watervloed in 1677, vijf jaar later weer in 1682.

De achttiende eeuw zette in met de watervloeden in de winter van 1699 op 1700.

Men zag wel in waar het aan schortte. De hoofdoorzaak was het onregelmatige stroomverloop, hier de stroomsnelheid groter dan op een andere plaats, wat verder stroomafwaarts, waar weer een vertraging kon optreden. Oorzaken van een vertraging kon een riviersplitsing zijn, verder een rivierverbreding tengevolge van het onregelmatige dijkverloop. Ook de vorming van bochten kon vertragend op de stroom werken, doordat de stroomweg langer gemaakt werd met een geringer verval. Vertragingen van de stroomsnelheid hadden weer tot gevolg dat meegevoerd zand ging bezinken en zich zandbanken en ondiepten vormden, op zich zelf ook een vertragende werking uitoefenend, maar bovendien oorzaken van vorming van bochten.

De talrijke Oude strangen, banken, of hoe ze meer heten mogen, vormen evenzovele illustraties van de veranderingen in de rivierlopen, die zich vroeger hebben voorgedaan. Gedeeltelijk toch maar, want vele van deze oude rivierbeddingen zijn in de loop der tijden volkomen verland.

Bij zware ijsgang had dit tot gevolg dat, waar de stroomsnelheid zich vertraagde, terwijl van bovenaf met grotere snelheid het ijs werd aangevoerd, er ijsstoppingen en ijssdammen werden gevormd, waarachter zich dan een snelle en hoge opwas van water voordeed, met alle gevolgen van dien. Bovendien zocht de vloed zich dan een baan via een zijwaartse afvloeiing. Een ijsstopping in de Waal b.v. deed de vloed een weg door de Neder-Rijn opgaan, een ijsstopping bij Arnhem maakte de IJssel tot uitweg. Een ijsstopping in de Neder-Rijn voerde alle water de Waal op. Alles tot gevolg hebbend dat één waterweg alle geweld te verstouwen kreeg. Achter een ijsstopping of langs de rivierarm, die alle watermassa's te verwerken had, bleken dan tien tegen één de waterkeringen tegen het geweld niet meer bestand. Dáár lagen in hoofdzaak de oorzaken van de veelvuldige watervloeden. Neder-Rijn en IJssel waren rivieren geworden die als scheepvaartwegen ternauwernood meer betekenis hadden.

Bij Aardt gingen de boeren 's zomers met kar en paard op verschillende plaatsen door de bedding, d.w.z. de huidige Oude Rijn die tot aan het graven van het Pannerdens kanaal de loop van de Neder-Rijn vormde. Te Lathum dreef men het vee dwars door de IJssel ter markt in Arnhem om het veer bij Westervoort te vermijden. 8.

Van 1605 af was men reeds bezig met plannen ter verbetering waarbij

de Staten van Gelderland contact opnamen met die van Utrecht en Holland, welke gewesten in hun belangen ten aanzien van de Lek natuurlijk nauw betrokken waren bij wat er aan de Neder-Rijn geschiedde. Ir. Kempinck deed opmetingen vanaf Lobith tot het punt van splitsing van Waal en Weder-Rijn bij Schenkenschans, om na te gaan waar men, door een geringe vergraving, de Neder-Rijn zou kunnen verbeteren "sonder lesie van de Wael". 10. Zie, daarin school ook een moeilijkheid: Nijmegen en vooral ook Dordrecht spitsten de oren. Verbetering van de Neder-Rijn, alles goed en wel, maar dat moest geen scheepvaart van de Waal aftappen. Alzo "sonder lesie van de Wael".

In 1614 en 1615 legde men een krib vanaf de ingang van het Spuykanaal, 80 roe lang, om op deze wijze de Neder-Rijn, zoals men het placht uit te drukken, te profiteren. In 1621 werd deze krib nog wat verhoogd en verlengd. Of het geholpen heeft blijkt niet, maar de Neder-Rijn was later weer in zeer slechte staat, zodat hij bij normale rivierstand 1/24 van het water van de onverdeelde Rijn opnam.

In 1660 werd er door de Gelderse Landdag een commissie gevormd om maatregelen ter verbetering te beramen. Holland, Utrecht en Overijssel werden erin betrokken. Dit leidde tot instelling van een commissie uit de Staten-Generaal, omdat ook 's lands defensie door de slechte toestand van Neder-Rijn en IJssel bedreigd werd. De Amsterdamse burgemeester Johan Hudde en de bekende wis- en natuurkundige Christiaan Huygens "als beide in alle deelen van de mathematicq zeer ervaren", waren hiervan de belangrijkste leden. 10.

Het heeft echter tot 1701 geduurd eer er werkelijk iets tot stand kwam, ondanks het feit dat de overtocht van de Fransen in 1672 bij het Tolhuis had aangetoond hoezeer 's lands defensie afhankelijk was van de toestand der rivieren. Eerst een nieuwe bedreiging van een Franse aanval had tot gevolg dat men een der drie plannen van de bekwame ingenieur Gerhard Passavant in 1701 begon uit te voeren n.l. een doorsteek van Pannerden tot Kandia, het z.g. Pannerdense kanaal. 11. Nadat men aanvankelijk het werk beperkt had tot een gracht met aan de westzijde een retranchement, voorgevende dat het om een defensiewerk ging, werd in 1706 de arbeid hervat met doorsteken van de dijken aan Rijn en Waal, zodat er een verbinding ontstond tussen de Waal bij Pannerden en de Neder-Rijn bij Kandia. 12. Tegelijk werd aan de Oostzijde van het kanaal een dijk gelegd om het nu gevormde "Eiland der drie dorpen" tegen inundatie te beschermen. Het retranchement

werd op dijkhoogte gebracht.

Dat de watervloed In het voorjaar van 1707 de aangelegde werken goeddeels weer vernielde was, hoewel teleurstellend, geenszins verontrustend. Het leidde tot de konklusie dat de mond van de grift bij Pannerden verdiept en verbreed moest worden "om tot een doorganck van de Waal in de Rhijn te bequaemen". 13. Ernstiger was het bij de watervloed na de strenge winter van 1710 op 1711 met "eene extraordinarisse ijskarringe ende hoogh water, soo bij menschen gedenken niet geweest". 14. Toen is de Boterdijk, over de smalle landtong tussen Waal en Neder-Rijn voerende van Lobith naar Schenkenschans, vernield, wat tot gevolg had dat de rivier zich een nieuwe zijweg baande door de Oude Rijn. De Neder-Rijn had nu twee mondingen: die ten Noorden van Schenkenschans en die van het Pannerdens kanaal. 15.

Het Pannerdens kanaal bracht zijn zorgen mee en van jaar op jaar was het "College tot Benificering van Neder-Rijn en Oude IJssel", gevormd uit gekommitteerden der vier belanghebbende provincies Gelderland, Holland, Utrecht en Overijssel, doende met verbeteringen en versterkingen met herstelwerkzaamheden en vernieuwingen. De watervloeden van 1717 en 1720, meer nog die van 1726 weer een van enorme afmetingen, toonden wel aan dat men er nog lang niet was. De trek door het Pannerdens kanaal bovenstrooms veroorzaakt, bracht een verhoging van de stroomsnelheid met zich, wat enerzijds tot gevolg had dat de rivier zich in een bocht rechts tegen de Spijkse dijk drukte, anderzijds links tegen de Duffelse dijk bij Millingen. De geweldige vloed na de strenge winter van 1740 op '41 vernielde de Spijksedijk waardoor de vloed zich over het Spijk in de Oude Rijn stortte. Het bracht een enorme toevloed in de Neder-Rijn, met gevolg dijkinstortingen aan de Rijn-Lek in Liemers, de Betuwe, Utrecht en Zuid-Holland, ook natuurlijk aan de IJssel.

Elke verbetering schiep nieuwe problemen. De Spijkse dijk moest hersteld worden, dit was allereerst noodzakelijk. Maar het Spijk was Kleefs territorium, zodat men de Pruisische regering nodig had om het doel te bereiken. Aan deze kant was men er niet bijster toeschietelijk mee. Men hechtte niet veel waarde aan de gronden op het Spijk.

Eerst een nieuwe watervloed in 1744 bracht schot in de zaken en leverde in 1745 de Spijkse Conventie op. Op gezamenlijke kosten werd op het Spijk een nieuwe dijk gelegd, doch met de bepaling dat deze bij de Oude-Rijnmond bij Lobith een overlaat zou zijn, 70 roe breed, die op

een bepaalde waterhoogte n.l. 13 voet Arnhems peil, in werking trad. 16. De ongelukkige konsessie van de kant der Staten had tot gevolg dat praktisch elk jaar het vloedwater via deze overlaat de laagte langs het riviertje de Wildt bezuiden Elten en 's-Heerenberg inundeerde, om verder via Netterden naar de Oude IJssel weg te stromen. Een der ongelukkigste zijwaartse afvloeiingen die men heeft kunnen maken, omdat het hier een terrein betrof dat Oostwaarts opliep, zodat een doorstroming uiterst traag moest verlopen. De schuldige was bovenal de graaf van Bylant die zijn invloed in de Kleefse regering gebruikte om deze oplossing door te drijven, in de mening dat hierdoor de druk op de Duffelse dijk verminderd moest worden, zodat zijn uitgestrekt bezit onder Bimmen en Keken meer beveiligd was. 17.

Ach, men was er toch niet mee klaar, noch in de Duffel, noch elders. De winters van 1753/54, van 1756/57 en van 1763/64 kenden alweer hun talrijke gewelddadige overstromingen, als gevolg van vele dijkinstortingen. Het dodenboek van Duiven vertelt hoe in 1753/54 tijdens een langdurige inundatie de doden per aak uit huis gehaald moesten worden om naar het kerkhof te worden vervoerd. 18. Dat was zo iets bijzonders niet. Dat we hier even gewezen worden op de moeilijkheden die een watervloed met zich bracht, is te danken aan een pastoor die het de moeite waard vond het op te tekenen.

Een nieuw probleem schiep de serpentine-bocht om de Bylantse Waard heen, die het dorp Herwen deed verdwijnen.

Het oorspronkelijke dorp lag waar in onze tijd het Watersport-centrum de Bylant is aangelegd. De rivier de Waal - thans onverdeelde Rijn omdat de scheiding met de Neder-Rijn van de Schenkenschans naar Pannerden is verplaatst - stroomde op 250 roe ten Zuiden van de kerk van Herwen, ongeveer daar waar hij nu door het Bylantse Kanaal gaat, iets noordelijker met een zwakke bocht. In 1696 lag de kerk nog op 250 roe (= 950 m) van de Noordelijke oever, in 1751 was dit nog slechts 60 roe - $\pm$ 230 m - in 1762 nog maar 20 roe - $\pm$ 190 m -. 19. Hierna heeft men de kerk afgebroken en is het dorp naar de Rijndijk verplaatst. De versnelling van de stroom als gevolg van de trek door het Pannerdens kanaal, uitgeoefend sinds de Spijkse dijk hersteld was - een trek die zich natuurlijk het meest bij hoog water met ijsgang deed gelden - schuurde de aanvankelijk flauwe bocht tot een serpentine uit. Deze drievoudige bocht had een vertraging van de stroom tot gevolg met alle gevaren van dien, zoals gemakkelijke vorming van ijsstoppingen, opstuwung van de vloed bij hoog water, vorming van

zanden benedenstrooms aan de ingangen van Waal en Pannerdens kanaal e.d.

Het kanaal kreeg bij velen de schuld en er verschenen tal van geschriften, soms agiterend en demagogisch van toon, die het betoogden. De gevaren waren ook geenszins denkbeeldig. Verdere werking van de Herwense serpentine kon wel eens tot gevolg hebben dat de onverdeelde rivier bij een watervloed de dijken op "het Eiland" doorbrekend, zich, hetzij bij Pannerden, hetzij bij Aardt op de Neder-Rijn of Oude Rijn zou storten, zodat de dijken langs de Rijn-Lek en IJssel alle geweld kregen te verwerken.

De Leidse professor Lulofs was een andere mening toegedaan en pleitte o.m. tegen de Gelderse ingenieur Leenen voor een doorgraving van de Bylantse Waard met afsnijding en afdamming van de Herwense bocht. 20.

Reeds voor 1750 door Lulofs geponeerd, kwam het eerst in de jaren 1771 tot '74 tot uitvoering van het plan, toen de Herwense serpentine wel zo gevaarlijk was geworden, dat uitstel niet meer verantwoord was. De moeilijkheden kwamen hoofdzakelijk van Pruisische kant, in de eerste plaats weer van de graaf van Bylant en zijn rentmeester Sneevrind, wier particuliere belangen ermee waren gemoeid. 21. Hoezeer ook gesteld op verbeteringen in de stroomafvoer, zo zelfs dat de Pruisische koning al gedreigd had de dijk bij Valburgen te doorsteken indien men nu eens eindelijk geen voorzieningen trof, de chicanes kwamen toch van Kleefse zijde. Het kostte de Staten nog de konsessie van een verbreding van de overlaat bij Loblth van 70 roe op 90 roe d.i. $\pm$ 340 m.

Godfried Frans, baron van Hugenpoth tot Aerdts, is de grote man geweest die door zijn doorzettingsvermogen het plan tot verwezenlijking wist te brengen. Gewaardeerd door de Staten van Holland om zijn inzichten in de materie, wist hij de doorgraving, onder technische leiding van de bekwame ingenieur Christiaan Bruning uitgevoerd, tot voltooiing te brengen. 22. Zijn inzicht redde het kostbare werk, toen de stroom opnieuw zijn oude loop hernam en hij in de winter van 1784, toen de rivier nog dichtgevroren zat, het ijs in het kanaal liet loshakken zodat het wassende water de geopende weg opging en de gegraven geul uitdiepte en verbreedde.

Een belangrijke verbetering was hiermee tot stand gekomen, maar de kroniek van de watervloeden heeft hierna toch nog een vervolg. Men had veel verbeterd. Tegelijk met het Bylantse kanaal was de

doorgraving van de Pley bij Westervoort voltooid. Over de mond van de IJssel was men ook al lang doende geweest. Deze lag oorspronkelijk wat noordelijker dan thans het geval is n.l. ter hoogte van waar nu het Akzo kompleks ligt. De IJssel stond hier rechthoekig op de Rijnloop, een slechte situatie die de vorming van zandbanken bevorderde en het opnemingsvermogen van de IJsselmons verzwakte. 23. Dit was de situatie die de druk op de dijk te Malburgen aan de overzijde van de Rijn vergrootte en de koning van Pruisen tot zijn dreigement bracht. Een verhoogde afvoer via de IJssel zou natuurlijk bovenstrooms verlichting brengen op de Rijn. Door de Pley diagonaalsgewijs door te graven en aldus een riviersplitsing onder een scherpe hoek te maken, verkreeg men een verbeterde afvoer van de IJssel.

Grote verbeteringen waren aldus tot stand gebracht en stellig kan men konstateren dat de frequentie van de watervloeden sindsdien is afgenomen. Maar het grote euvel van een veelhoofdige beheer van het dijkwezen door een groot aantal zelfstandig werkende polderorganisaties, uit de middeleeuwen daterend, bestond nog altijd. De kroniek der watervloeden heeft dan ook nog een vervolg gehad. Ongekend van geweld was de vloed van 1784. Toen, zo vertelt de Netterdense gildeschrijver "is het so een hadden wynter gewest, dat de Ryen 9 weeken heft vast geseeten". Het water kwam in zijn dorp zo hoog "dat het op den kerckhoff" stond en het in de kerk een voet hoog stroomde. 24. Dat is zo verwonderlijk niet. De Lobithse overlaat werkte natuurlijk allang met alle geweld. Hij was zelfs geheel verzonken.

Daarbij waren er dijkbreuken aan de rechter Rijnsoever in de Hetter en elders. Al dit water stortte zich landinwaarts, zodat men in het Berghse laagland een opstuwung van twee kanten, die niet alleen Netterden, maar ook Gendringen, Etten, Azewijn, Vinkwijk en Wijnbergen onder zette. Om Wehl en Didam heen moet de vloed westwaarts zijn gestroomd, het Liemerse laagland in en daar de inundaties als gevolg van dijkbreuken aan de Neder-Rijn nog uitgebreid hebben.

Vóór 1799 wordt een watervloed echter nergens in onze overgeleverde gegevens uitvoerig beschreven. Het is een losse aantekening hier of daar over een zeer uitzonderlijke situatie, waaruit men iets omtrent de omvang af moet leiden. Watervloeden! Och, ze waren klaarblijkelijk zo abnormaal niet om er veel over te schrijven. Eerst als de tijd gekomen is dat ze min of meer uitzonderlijke gebeurtenissen werden, komen er uitvoerige beschrijvingen.

Misschien is dit ook wel zo met de veepest-epidemieën in de 18e eeuw.

De Beekse gildeschrijver vermeldt die van 1719, zijn Netterdense confrater spreekt ervan in 1745 toen "hier in het lant was een swaren pest onder de beesten en daer storven heelen stallen vol en heele weyden vol". Maar de plaag was er aanhoudend gedurende lange perioden in hun schamel leven met rampspoed en armoe. Op het einde van 1747, als er over inkwartiering wordt gesproken, zegt de landdrost Peter Christiaen van Marle dat men dit de mensen niet kan aandoen, omdat ze door de voortdurende sterfte onder het rundvee steeds meer verarmen. 25. En in 1758 horen we opnieuw van het woeden van de runderpest, die hele veestapels vernietigde.

Daar waren meermalen nog andere rampen die de vruchten van het ploeteren van een heel jaar vernietigden. "In 1743", vertelt weer het gildeboek van Netterden, "waer hier in het lant soo veel musen als bij menschen leeven sien geweest". Het gevolg vermeldt hij erbij "en den Rog golt 4 gulden". In 1740 op '41 ... koude wenter .. van den 5 yandewa tot den 10 ... " en dan volgt de vloed van 1741 "toen was den Rien soo hoogh dat de diecken door brocken".

"1783 is het zoo een droegen tidt geweest en zoo een zwaeren hette en dat in de Zommer het zommersaat en de kookkerieen altemal verdrogt was en op den derden Austus op den middagh was het heet, dat men hast niet en woest, waer men sijgh bargen zou en daarop kwaam daar een zwaeren weyntstarm en daar op een schoer (donderbui) met zoo een zwaeren haagelslagh en zoo een wijnt so grousam dat velle huysen en schuuren ben om geweyt, soo dat men meynde dat de werlt vergan sou hebben".

Dat zijn rampen die de boeren in onze tijd evengoed kunnen treffen. Maar in die dagen kwamen ze oneindig veel harder aan, niet alleen omdat de mensen zo veel armer waren maar ook nog omdat de samenleving minder voorzien was in het verlenen van gemeenschapshulp en verzekering tegen de schaden.

Tenslotte kwam dan nog de vrees voor oorlogen en daarmee gepaard gaande inkwartieringen en doortocht van troepen de ellende af en toe nog vergroten. Weinig toch maar in de 18e eeuw, maar ook weer genoeg om de mensen te verontrusten. "doen was den orlog ... sleesien tussen den k(oningh) v(an) Prussen en d(uitse) Keyserijn", zegt de Netterdense gildeschrijver over het jaar 1741. Hij was een onontwikkeld man, dit boertje uit het afgelegen Netterden, die geen drie woorden kon schrijven zonder een grove spellingfout te maken,

maar hij bezat blijkbaar het inzicht en de wijsheid die geen ontwikkeling behoeven om de waarde en betekenis der dingen te peilen. Die oorlog, vèr weg om Silezië tussen de Pruisische koning, de would-be-intellectueel en cynicus Frederik II, en Maria Theresia, wat ging die ons hier eigenlijk aan om een man in Netterden, die een hoofd vol zorgen had over de koude winter en de dijkdoorbraken zó te interesseren dat hij het de moeite waard vond ze in een tirade te verbinden met de dingen die hem in zijn omgeving direkt raakten? Hij wist er natuurlijk van. Hij moet er over de grens in Emmerik, waar hij vaak genoeg kwam, veel over hebben gehoord. Die koning Frederik II, die met keizerin Maria Theresia oorloogde om het bezit van het rijke gewest Silezië, was immers de koning die het Pruisische leger, door zijn vader geschapen, wenste te gebruiken om Pruisen groot te maken ten koste van andere Duitse staten, de Oostenrijkse landen, erflanden van de keizerin in de eerste plaats. In het Kleefsland hadden ze mee op moeten trekken, de soldaten, om voor de koning te strijden; de beroering en de spanning van de mobilisatie hadden ze er daar mee beleefd. Maar was dit alles wat onze gildeschrijver mee bewoog? Hij heeft wellicht doorzien dat die oorlog een bedreiging vormde voor heel West-Europa, voor Nederland ook. De Republiek had er iets mee te maken. Mèt Engeland en het hiermee verbonden Duitse keurvorstendom Hannover - het grootste deel van het huidige Neder-Saksen omvattend - had ze in 1738 met Karel VI een verdrag gesloten, waarin overeengekomen was dat men bij diens dood zijn dochter Marla Theresia zou steunen, tegen wie haar de opvolging als keizerin wilden betwisten. Daar ging het in die oorlog om Silezië natuurlijk direkt niet om. Engeland en de Republiek hielden zich dan ook afzijdig. Maar deze oorlog was toch de brand bij een kruitmagazijn. In het Duitse Rijk werd de opvolging van Maria Theresia wèl betwist en volgde wat later op de keurvorstendag te Frankfurt de keuze en kroning van Karel VII, keurvorst van Beieren, die dadelijk de steun van Frankrijk kreeg. In deze spanningen school het gevaar van een ontploffende uitbreiding van de Silezische strijd in een algemeen Europese oorlog, waarin ook de Republiek betrokken zou worden. Dàt gevaar heeft onze gildeschrijver waarschijnlijk in de oorlog om Silezië gezien; vandaar dat hij het belangrijk genoeg vond om het in zijn gildeboek op te tekenen.

Het volgende jaar was het gevaar al heel wat dichterbij: "1743 begost den orlogh in Brabant tussen den k(oning) v(an) Vranckrick Holl(ant),

den keyser en Engelant". Engeland en Hannover hadden zich daadwerkelijk in de strijd geworpen ten behoeve van Maria Theresia. De Republiek trachtte er tussen door te schipperen. Volgens de verdragen moest ze meedoen, doch onze regenten wensten een openlijke oorlog met Frankrijk te vermijden, ze gingen niet verder dan een zekere symbolische hulp en het sluiten van subsidie-verdragen met de keurvorsten van Keulen, Mainz en Saksen. Deze schijn-neutraliteit kon Frankrijk weinig waarderen. In Parijs wenste men van de Staten een ondubbelzinnige houding: òf werkelijk neutraal, of reëel oorlog. Om onze regenten te intimideren, grepen de Fransen de barrière-vestingen in de Zuidelijke Nederlanden aan, dat wil zeggen een reeks van forten en vestingsteden aan de Franse grenzen in de Zuidelijke Nederlanden, waarin onze Staten sedert de vrede van Utrecht in 1713 garnizoen mochten leggen. Een aantal van deze vestingen werd door de Fransen veroverd. Dit was "den orlogh in Brabant", die de gildeschrijver bedoelde. 26.

In 1744, zo gaat hij verder, "in yandewary en feberwary en Meert heeft sig een steern met een start schriecklyck in het westen verthoont en de beyerse lagen in Emmeryck". Ach ja, die vreemde komeet aan de hemel, het was een teken van naderend onheil, van oorlog. Beierse troepen lagen al in Emmerik, vlak bij onze grenzen, vijanden van Maria Theresia, dus ook van haar weifelende, dubbelzinnig schipperende bondgenoot, onze Republiek, van wie men nu toch eindelijk eens duidelijk kleur bekennen verwachtte. De oorlog in Silezië was geheel vergeten. Die was met een overwinning van de Pruis geëindigd doch door de keizerin, die niet in het verlies berustte, hervat. Maar dat was veraf. Dicht bij lagen de Beierse troepen gereed om, als het moest, Nederland binnen te trekken.

Inkwartiering van Hannoveranen was op komst. Dezen opereerden in het gebied tussen Rijn en Maas, zochten in 't najaar hun winterkwartieren op en marcheerden vanuit de omgeving van Kleef, Kranenburg, Gelder naar het Berghse. 27. De oorlog kwam toch wel zeer nabij.

In 1745 gingen veel steden in Brabant over aan de Fransen, vertelt het gildeboek verder. Frankrijk liet zich door de schipperende laveerdiplomatie van de Staten niet langer meer weerhouden. Het was openlijke oorlog geworden en een leger van de bondgenoten, merendeels uit Nederlandse troepen bestaande, had een ernstige nederlaag geleden bij Fontenoy, waarna de rest van de

barrièrevestingen door de Fransen waren genomen.

1746 ... lagen ..... winter-Cortier... staat er verder in 't gildeboek te lezen. Wat de geschonden plaatsen betreft, is het wel duidelijk.

Hannoveranen, die tegen de Fransen in het Rijngebied opereerden. De oorlog was er nu toch reëel.

“1747 wiert de prins van Oranje, Capt. genderael en Admiraal van de 7 provincije en de Fransen winnen Staatvlander en Barg(en op Zoom) en de hanoverse sien in November weer hier gekomen.”

Frankrijk tastte door. Had het tot dan toe het grondgebied van de Republiek nog ontzien in de hoop dat de Staten, uit vrees voor de verdere consequenties van de oorlog, hun houding zouden wijzigen, het deed dit niet lang meer. Staats- of Zeeuws-Vlaanderen en de belangrijke vesting Bergen-op-Zoom werden veroverd.

De Franse inval had de ontevredenheid van het volk jegens de regenten los geslagen. Het was een moment in de 18e eeuwse samenleving waarop de sociale spanningen zich ontladden. De losgebroken volksbeweging was door Bentinck van Rhoon handig geregisseerd in een richting, die het herstel van het Oranje-huis in al zijn waardigheden, tot programma had. Niet zo moeilijk overigens, aangezien voor de lagere volksklassen Oranje altijd het symbool was geweest van de macht, die opgewassen was tegen de gehate regentenheerschappij. De zoon van de Friese stadhouder Johan Willem Friso - door prins Willem III als zijn opvolger bestemd - in 1722 reeds als stadhouder in Gelderland aanvaard, doch op zeer beperkende instructies, waardoor de regentenheerschappij onaangetast bleef, werd in Holland, Zeeland en Utrecht nu ook tot stadhouder uitgeroepen en, evenals zijn voorgangers, kapitein-generaal en admiraal van de Unie. Wat meer zegt Prins Willem IV kreeg een macht, zoals vroegere stadhouders nimmer hadden, onder de titel van stadhouder de macht van een soeverein.

De oorlog zou nu met kracht worden gevoerd. Hier bemerkte men dit in het najaar, toen er winterkwartieren gereed moesten worden gemaakt voor Hannoveraanse troepen die gedurende de wintermaanden van 1747 op '48, in geheel de Graafschap Zutphen, op de Veluwe, in Salland en in Twente werden gelegerd. 28. De Berghse landdrost had het nog willen voorkomen door erop te wijzen dat “de meeste huizen, ja de ingeseetenen selfs, alhier in dese graafschap bijnae doorgaens in een sleghten staet bennen, ende door de aenhoudende sterfte onder het rundvee meer ende meer verarmen ende derhalven so als nae

ingenoomen in-formatie verneeme hier en daer wel eeniger maete met hoy en stro maer niet sonderlingh met vivres, bedden en brandt vorsien sijn". Maar het mocht niet baten.

Bergh kreeg ruimschoots zijn deel, niet alleen met inlegering, maar vooral ook met doormarsen van de troepen die, bij Emmerik en Spijk over de Rijn gekomen, verderop in de Graafschap Zutfen en Overijssel naar hun winterkwartieren trokken en er één of twee dagen nachtlegering moesten hebben, alvorens verderop gedirigeerd te worden.

Voordeel bracht zoiets nooit, schade altijd. En als het op het verhalen van die schade aankwam, had men de vergoeding nog lang niet binnen. Soldaten, in de ban van de oorlogspsychose, zijn nimmer mensen van wie in alle opzichten een normaal ontzien van de rechten en het bezit van boeren en burgers verwacht kan worden.

"1748. Men moet boven alle lasten nogh den 50ten penninck van alle goet betalen", vertelt de Netterdense gildeschrijver verder. Dat was dan de befaamde z.g. Milde gift van onze regenten aan de stadhouder, ter versterking van 's lands weermacht en bestrijding van de kosten der oorlogvoering. Ze bestond uit een extra-heffing van 2% op het inkomen van alle onroerend goed, een last die hoofdzakelijk door grondbezitters, grote zowel als kleine, gedragen werd en, zoals te doen gebruikelijk, wel door de pachtheren op de pachters werd afgewenteld.

Jawel, lasten van inkwartiering e.d. werden wel weer vergoed.

Maar nog in 1758, negen jaar nadat de oorlog was geëindigd, moest een en ander nog geregeld worden, was men daar nog steeds niet mee klaar en moesten de opgaven nog weer eens ingediend worden. 29.

Integrale vergoeding zat er stellig wel nooit in.

De vrede in Europa was weer niet van lange duur.

Van het grote conflict dat zeven jaar later al weer uitbrak, schrijft de Netterdense gildeschrijver niet, maar hij moet ervan gehoord hebben. Het was de oorlog van de "Renversement des Alliances".

Engeland, met het daarmee in een personele unie verenigde Duitse koninkrijk Hannover samen met Pruisen, tegen een bondgenootschap van Frankrijk en Oostenrijk, dat wil zeggen de keizerin Maria Theresia met haar Duitse bondgenoten, de bekende Zevenjarige Oorlog. De Republiek bleef er met veel kunst- en vliegwerk buiten, doch bij vlagen naderde de strijd gevaarlijk dicht onze grenzen. Enige malen deden zich dan ook grensincidenten voor, redenen waarom er te 's-Heerenberg en Terborg wachtpelotons werden gestationneerd. 30.

In het Kleefse ondervond men er natuurlijk terdege de lasten van. Het offensief der Fransen en keizerlijken in het Westen van 1757, terwijl koning Frederik II al zijn aandacht aan het front in OostDuitsland tegen de Oostenrijkers moest besteden, bracht het oorlogstoneel tot aan de Rijn, vervolgens over de Rijn in Westfalen en Neder-Saksen tot aan de Wezer toe. Het Kleefse was bezet gebied geworden en ondervond er de gevolgen van. 3610 pond stro moest het ambt Liemers leveren en Zevenaar 300 pond volgens een order van 14 November. Twee dagen later leverde men in Liemers weer 2830 pond, de volgende dag nog eens 4450 pond, terwijl Wehl 2000 pond apart kreeg op te brengen. Een paar dagen later, op 22 November, bracht Wehl nog eens 5410 pond hooi op. Zevenaar leverde de 25e niet minder dan 21.216 pond, Liemers 11.110 pond. 31. Zo ging het die winter maar door met het uitmergelen van het bezette gebied. In 't voorjaar van 1758 kwam, na de grote overwinning der Pruisen in het Oosten bij Rossbach, het tegenoffensief met in Mei de overtocht over de Rijn bij Lobith, de herovering van de Kleefse steden en de overwinning op de Fransen bij Krefeld. 32. Maar een nieuw offensief der Fransen bracht opnieuw het front weer aan de Rijn. Zo bleef het voortgaan heel die oorlog lang tot 1763 toe, toen er vrede werd gesloten. Doch van de spanning, die er in deze jaren moet zijn geweest, spanning, die het oorlogsgeweld zo vlak bij huis toch moet hebben gebracht met de vrees dat de neutraliteit van de Republiek niet langer ontzien zou worden, is er geen schriftelijk geheugen nagelaten.

Bijzonder bevreesd was men weer in de jaren 1784/85 toen een oorlog dreigde met de keizer. "Dit wel een soo welvarend Gemeenebest was nog niet hersteld van de rampen door den Oorlog veroorzaakt die wij teegen Engeland hebben moeten voeren", toen de keizer de Staten eisen kwam stellen "die niet minder voerspelden dan een nieuwen Oorlog, welke naar allen schijn onze kragten moest te boven gaan". Aldus een order van de Staten tot het houden van een bid- vast- en boetedag op 1 Maart 1785 als dank aan God toen het gevaar bezworen was. 33. Zo'n bid- en boetedag was ook voorgeschreven op 13 April 1784, om Gods hulp af te smeken tegen de gevaren die het vaderland vanwege de keizer bedreigden, alsmede tegen de veepest die nog altijd woedde. Al die tijd had men in de spanning van een dreigende oorlog geleefd, die de ondergang van de Republiek voorspelde, terstond nadat een vierjarige strijd met Engeland, de z.g. Vierde Engelse Zee-oorlog, geëindigd was. Terwijl we hier geen enkele echo horen weerklinken

omtrent deze Engelse oorlog, wordt er over het, achteraf gezien, onbetekenend conflict met de Keizer, vrij veel vermeld. In het conflict met Engeland was hier dan ook niemand direct betrokken dan de bewoners van de Bringenborg te Gendringen. Evert Christiaan Staring, zoon van de in 1740 overleden predikant Antonie Staring en Anna Lucretia Verhuel, was nl. een der vier commandanten van het smaldeel onder schout-bij-nacht Zoutman, dat als convoi bij een koopvaardijvloot een Engels smaldeel in 1784 bij Doggersbank versloeg, het enige roemvolle feit uit deze zee-oorlog.

Doch in het conflict met de Keizer was het Huis Bergh direct betrokken. Die Keizer was Jozef II, de zoon van Maria Theresia, een "aufgeklärte" fanatieke nieuwlichter die op despoten-manier in ijltempo de wereld naar zijn inzichten veranderen wilde. Een sergeant-majoor op de keizerstroon, zoals Hilaire Belloc hem typeert.

Een reis, die hij incognito door ons land had gemaakt, had hem overtuigd dat de faam, die onze Republiek nog als mogendheid in Europa in sommige kringen genoot, op niets anders berustte dan op haar rijkdom en op vergane glorie, doch niet op macht en kracht. De gereserveerdheid van zijn voorgangers tegenover haar - voor zover deze onbedwingbare hervormer nog reserves in acht nam - kende hij niet.

In 1784 kwam hij met zijn eisen ten aanzien van de Zuidelijke Nederlanden - sinds 1713 Oostenrijks bezit - voor den dag. Een grenscorrectie in Staats-Vlaanderen kreeg hij gedaan met een gemak dat wellicht hemzelf het meest verbaasde. De opheffing van het barrière tractaat van 1713 dat de Republiek het recht gaf garnizoen te houden in een reeks vestingen in de Zuidelijke Nederlanden, leverde evenmin onoverkomenlijke moeilijkheden op. Maar de derde eis, de meest rechtvaardige en redelijke eigenlijk, dat was teveel voor onze regenten. Die betrof n.l. de vrije vaart op de Wester-Schelde die sinds de Tachtigjarige Oorlog gesloten was gebleven om te voorkomen dat Antwerpen, eens de grote havenstad der Nederlanden, ooit weer de concurrent van Amsterdam zou kunnen worden. Het was welhaast een der grondbeginselen van ons staatsbestel dat de vaart op de Wester-Schelde gesloten moest blijven. Als de keizer in deze zijn zin wilde doordrijven moest hij een scherp conflict, en wel zeker een gewapend conflict, riskeren. Toen hij enige schepen onder zijn vlag de Schelde op en af deed varen, werd er een, ondanks zijn verklaring dat hij elke verhindering als een "casus belli" zou beschouwen, uit een kustbatterij

beschoten, terwijl een ander door een marine-vaartuig bij Vlissingen werd aangehouden en opgebracht.

Terwijl dit conflict zich aan het toespitsen was kwam Keulen weer voor den dag met zijn territoriale eisen inzake Gendringen en Etten. Dit was nu net één van die geschilletjes die, te juister tijd opgedolven, goed konden dienen om, behoorlijk opgeblazen, gewapend optreden met meer schijn van wettigheid te omglanzen.

In Keulen had men tot dan toe standvastig geweigerd de opvolgende Hohenzollerns als graven van den Bergh met Gendringen en Etten te belenen.

Practische gevolgen had dit nimmer gehad aangezien men hier te lande op het standpunt stond dat vreemde leenheren zich te houden hadden aan het in Gelderland vigerende recht en, aangezien men het betwiste gebied als Gelders beschouwde, waren de Hohenzollerns steeds door het Hof in bezit ervan gesteld.

Thans evenwel zag men in Keulen kans zijn eisen verwezenlijkt te krijgen. Aartsbisschop was toen Maximiliaan Frans, broeder van de keizer die hier, zoals in andere kwesties, de politiek van Jozef II steunde. Het geval Gendringen-Etten vormde een motief te meer voor een gewapend optreden tegen de Republiek. Het zag er somber uit. De heer Hoevel, administrator-generaal, in October nog van mening dat de Republiek wel de Republiek zou blijven, was een maand later zeer somber gestemd, vrezend dat, indien Frankrijk niet dadelijk te hulp kwam, het land reddeloos verloren was. Berichten uit Keulen, waar de wijnhandelaar Nicolaes Pleunissen optrad als zaakwaarnemer voor het grafelijk Huis, hadden hem al evenmin bemoedigd.

Men was er glashard in het vasthouden aan zijn standpunt en voor geen redelijk voorstel vatbaar. 34. Op een vergelijk viel niet te rekenen, de oorlog stond op uitbrekens.

Troepenbewegingen van grote omvang werden in het Rijngebied waargenomen, o.m. concentraties bij Thorn en Roermond. In Terborg waren ze al aan het inpakken, bij Doesburg had men de inundaties vóór de vestingwerken al uitgevoerd, schreef Hoevel. Hij zelf dacht erover ten spoedigste naar Emmerik te vertrekken. Bezorgdheid over het goed van de gravin op het kasteel en van hem zelf, weerhield hem nog. 35. Zo erg als het leek was het allemaal niet. De keizer, die had gemeend met dik doen en dreigen, de Republiek tot toegeven te bewegen, was uiteindelijk blij zijn gezicht te kunnen redden door de bemiddeling van zijn Franse bondgenoot. De Republiek kwam eraf met betaling van een

geldsom, waarmee de keizer voldoening werd gegeven. Maar de Schelde bleef gesloten en de Staten schreven een vast- en bededag uit om de Here voor zijn uitkomst te danken. Nogal hypocritisch als men bedenkt voor welk een anderhalve eeuw oud onrecht dit geschiedde. De zaak Gendringen-Etten raakte tegelijk uit de wereld. De toon te Keulen werd milder en in 1787 werd vorst Anton van Hohenzollern beleend als was er nooit geen vuiltje aan de lucht geweest. Er was weer eens met oorlogsgevaar gespeeld. De mensen hadden weer eens in spanning gezeten over wat hen bij alle ellenden van epidemieën, armoede, watersnoden en veepest nu weer te wachten stond. Zo ging het leven "des gerusten landmans" heen bij "'t vreedzaam en onnoos'le vee".

Bronnen en literatuur

- 1/ Archief Sint Jansgilde Beek no. 1 (Ged. in A.H.B.)
- 2/ Gildeboek v. Sint Walburgis te Netterden (ten dele afgedr. in J.A. Jolles: Schutgilden en Schutterijen - B.M.G. 34 bl. 54)
- 3/ S. du Puy de Montbrun: Gedanken über die Nothw. d. Schlieszung der Mündung des alten Rheines bl. 239 (Emmerik 1850)
- 4/ I.A. Nijhoff: G.G.G. I bl. XII
- 5/ Archief College tot Benef. v. Neder-Rhijn en Oude IJssel no. 101
- 6/ idem
- 7/ idem
- 8/ I.A. Nijhoff: Het ontstaan v.h. Pannerdensche Kanaal (Nijh. Bijdr. DI 8)
- 9/ Archief College tot Benef. etc. No. 100
- 10/ I.A. Nijhoff: l.c.
- 11/ Archief College tot Benef. etc. No. 101
- 12/ idem No. 1 en 4
- 13/ A.H.B. Inv. No. 6151
- 14/ A.H.B. Inv. No. 6153
- 15/ S. du Puy de Montbrun o.c. bl. 14-15
- 16/ Archief Coll. tot Benef. etc. No. 134
- 17/ S. du Puy de Montbrun o.c. bl. 79 e.v.
- 18/ I. de Groot: De Parochies in Liemers. (Zevenaar z.j.)
- 19/ S. du Puy de Montbrun o.c. bl. 42
- 20/ Archief Coll. tot Benef. etc. No. 172
- 21/ Archief v.h. Huis Aardt No. 36 (R.A. Arnhem)
- 22/ R. Wartena: En ik ging op vergulde trippen bl. 16 e.v.
- 23/ Archief Coll. tot Benef. etc No. 4
- 24/ Gildeboek Sint Walburgis Netterden
- 25/ A.H.B. Inv. No. 1805
- 26/ J.Kramer: De Europese Grote Mogendheid A.G.N. VII bl. 353 e.v.
- 27/ A.H.B. Inv. no. 1805
- 28/ idem
- 29/ A.H.B. Inv. no. 1837 en no. 1832
- 30/ A.H.B. Inv. no. 1806
- 31/ A. Dederich: annalen der Stadt Emmerich
- 32/ Jurgen Olmes in Kalender fuer das Kleverland 1959 bl. 87 e.v.
- 33/ A.H.B. Inv. no. 1857
- 34/ A.H.B. Inv. no. 3980
- 35/ A.H.B. Inv. no. 1198

XV. Après nous le déluge.

De havezathe Emmerick te Westervoort ging in 1640 van Rickwin Cloeck, richter aldaar, over op diens zoon Floris Diederick, kapitein in het Staatse leger. 1. Om zijn beide zusters, Jacoba Cloeck, weduwe van Johan van den Broeck, en Catharina hun rechtmatig aandeel in de ouderlijke nalatenschap te verschaffen, heeft hij zich klaarblijkelijk diep in de schulden moeten steken. Hij heeft althans het goed van de kinderen zijner vrouw Sebastiana van Bommel bij haar eerste man Johan de Cock, verpand en verkocht en daarvoor het goed Emmerick verbonden. 2. De zusters waren hiermee echter nog niet voldaan. Zij lieten in 1648 op enige andere goederen van hun broeder beslag leggen.

Hetzelfde jaar liet Arnt de Cock ten behoeve van de kinderen van zijn overleden broeder Johan op Emmerick beslag leggen. Cloeck trachtte aan deze gerichtelijke actie te ontkomen door middel van een verklaring, inhoudend dat zijn huwelijk met Sebastiana van Bommel ontbonden was. 3.

Cloeck is spoedig hierna gestorven, waarop zijn zusters protesteerden tegen de inbeslagname van Emmerick. Als gemachtigde van de gezusters Cloeck werd in 1651 Isaac Muis, curator over de nalatenschap van Floris Diederick, met Emmerick beleend. Nadat het goed in 1719 door vererving aan een van Slaun was gekomen, ging het in 1763 door verkoop in boerenhanden over.

De havezathe Lensenburg te Westervoort is op het einde van de 16e eeuw van Maria Cloeck, dochter van Cornelis Cloeck en Henrica Vaeck, en haar man Herman Pieck, overgegaan in het bezit van hun zoon Arnold Pieck zur Schadeburg. Deze was twee maal getrouwd t.w. in 1594 met Sophia van Wittenhorst en later met Anna van Raesfeld. De man van Sophia Pieck, dochter uit het eerste huwelijk, t.w. Rogier van den Loe, maakte in 1618 namens zijn vrouw vanwege de huwelijksvoorwaarden van haar moeder, aanspraak op één/achtste deel van Lensenburg plus ander grondbezit te Westervoort.

Arnold Pieck verkocht in 1619 het goed aan zijn zoon Willem Frederick Pieck "so ietzo Arndt Spaen datselven in gebruick heefft". Het goed was dus klaarblijkelijk verpacht.

In 1637 liet Herman Bernt Steenhouwer namens zijn overleden zwager Evert Harscamp, ten behoeve van diens zoon Jacob Harscamp beslag leggen op een gedeelte van de koopsom, waarvoor Willem Kaelkens en

zijn vrouw Willemken Janss Lensenburg hadden gekocht n.l. dat deel dat aan Sophia Pieck, weduwe van Rogier van den Loe, toekwam. 4. Willem Frederik Pieck moet dus het goed aan Kaelkens - ongetwijfeld de pachter - hebben verkocht zonder rekening te houden met de rechten van Sophia.

De zaak is blijkbaar spoedig daarop in orde gekomen, aangezien er van 20 maart 1639 een akte is, waarin gerichtelijk is vastgelegd dat Pieck, mede namens zijn moeder Anna van Raesfeld, zijn 7/8 deel van "den Havesaet, huys, hoff, Rosmeulen, Waey en boomgardt, geheten Lensenborch", aan Willem Kaelkens en diens vrouw hadden verkocht. 4. En daarmee was deze woonstee van een stam der Cloecks voorgoed een boerenhoeve geworden.

Het adellijk huis Vredenburg te Westervoort, bezit der van der Hoevers, is het niet anders vergaan. Reeds in 1637 werd er beslag gelegd op het goed "de Oldenhof" te Didam, bezit dierzelfde familie omdat Eva van Dam, weduwe van Johan van der Hoeven, de gelden niet betaald had die zij familie-leden van haar overleden man schuldig was. 5.

Vredenburg ging voor de familie verloren. Op het einde van de 17e eeuw was het in bezit van Matthias van Elverig, genaamd Haes, richter te Westervoort, die in het begin van de 18e eeuw om het leven moet zijn gekomen, uit het dorp gegaan en nimmer meer terug gezien. 6. Zijn zoon heeft er nog gewoond, doch daarna is het klaarblijkelijk van herenhuis boerenhoeve geworden.

De Oldenhof te Didam is in 1696 door Nicolaes Bowyer, erfgenaam van Geertruit van der Hoeven, aan de leenheer, de graaf van den Bergh, verkocht. Zo'n transactie wijst er al op dat de verkoper niet geheel vrij was, met andere woorden dat hij gedwongen was zijn goed van de hand te doen doordat het te zeer bezwaard was. De graaf deed het aldus verworven bezit over aan zijn beambten S. Boechem en O.H. Hoevel. 7.

Het oude huis "Hamerden" te Westervoort vermeldt in zijn muurankers het jaar 1681, ongetwijfeld het jaar van een ingrijpende verbouwing. Het was toen nog bezit van Elbert van Wittenhorst die, sedert hij in 1635 zijn moeder Sibilla van Egeren als leenhouder was opgevolgd, het goed verschillende keren had bezwaard en daarvoor evenzovele stukken van het bezit te pand had gesteld. 8. Niet minder dan acht stukken waren ervan afgespleten, waaruit men op kan maken dat hij geen kans heeft gezien de hypothecaire lasten op te brengen, zodat hij de panden hetzij aan de schuldeisers moest afstaan, hetzij genoodzaakt

was te verkopen. 9. Het oorspronkelijke bezit besloeg 67 morgen d.i. ± 59 ha, doch daarvan waren 22 morgen verloren gegaan.

Tenslotte heeft van Wittenhorst het hele bezit wat hem nog restte, dat wil zeggen het huis Hamerden met 45 morgen bouw- en weideland d.i. ± 39 ha, te pand moeten stellen bij dr. Samuel ten Uyl, die hij een som van 2600 gl. was schuldig gebleven. Vermoedelijk heeft dus de verbouwing hem op te zware lasten gebracht. De voogd van zijn kinderen heeft het goed spoedig na zijn dood aan dr. ten Uyl verkocht. Deze heeft het stellig als pachthoeve verhuurd. Dit is het gebleven, ook toen in 1735 Nicolaes Holtius c.s. het aan de stad Arnhem verkochten. Geschiedenissen als die van de Westervoortse havezathen komen in de 17e eeuw veelvuldig voor. Frans van Hoen, heer op het huis Lantfort onder Gendringen b.v., liet zijn kinderen Amand, Wendela en Mechteld een boedel na die zwaar met schulden was beladen, zodat het in zijn geheel te pand was gesteld. Patrick Dumbar en zijn vrouw Johanna van Hoen, gingen in 1646 daarom tot verkoop over. De nieuwe bezitter, Willem Cortens en diens erfgenaam Peter Geismar, maakten het niet beter en bleven de van Hoens zelfs de koopsom schuldig. Het gevolg was dat het goed in 1654 alweer in andere handen overging n.l. van de Brandenburgse geheimraad Johan van Portman, die met zijn zeven zonen kort te voren door de keizer in de adelstand was verheven. Een dier zoons Johan Albert, werd in 1676 door de graaf van den Bergh tot drost van Gendringen en Etten benoemd. Hij woonde echter niet op Lantfort maar op de Swanenborg waar hij dan als huurder moet hebben gezeten. Zijn broeder Johan Conrad had Lantfort geërfd, klaarblijkelijk lang niet onbezwaard en stellig nog meer bezwaard doordat hij zijn mede-erfgenamen het hun toekomstige deel in geld heeft moeten uitkeren. In 1708 volgde het faillissement dat tot gevolg had dat Henrica Huygen, dochter van Adam Huygen, burgemeester van Doesburg en drost van Wisch, bezitster van Lantfort werd. Aan haar was van Portman hoofdsom en renten schuldig gebleven.

De 13e eeuwse geschiedenis geeft hetzelfde beeld te zien. Erfgenaam van de koopster was haar broeder Lucas Adam Huygen, die het goed naliet aan de kinderen van zijn zuster Agatha, vrouw van Hendrik Jan Nies, drost van Wisch. Deze kinderen verkochten het aan Elisabeth Sophia von Schwerin, weduwe von Strünckede, op wie in 1736 haar zoon Sigismund von Strünckede volgde.

Toen hij in 1749 overleed zagen zijn kinderen zich voor niet veel anders dan netelige schuldkwesaties geplaatst, met het gevolg dat één der

schuldeisers, de Gendringse predikant Gerhard Fischer, het goed in 1751 liet verkopen. Koenraad de Groot en Claudius Antonius Henricus de Lalane de Duthay, burgemeester van Doetinchen en drost te Gendringen en Etten, waren de kopers.

De drost, die bij de dood van zijn medekoper in 1753 alleenbezitter was geworden, behoorde al eveneens tot de heren die door schuldeisers op de huid gezeten werd. Het erfdeel zijner ouders, het huis de Kemnade onder Wijnbergen, had hij in 1749 reeds verkocht aan een baron van Heeckeren. Met Lantfort verging het hem niet beter. Het was zodanig bezwaard dat, toen de geërfden van Gendringen in 1752 afdoening van hem eisten vanwege een schuld van f 5000 die hij jegens het ambt had, geen onderpand meer kon stellen. Zeven jaar later werd hem in de Geërfdenvergadering door Arnold Tengbergen, rentmeester op de Schuilenborg, verweten dat hij de zaken traineerde. Er werd van hem een afdoende regeling geëist. 10. Of het daarvan gekomen is mag betwijfeld worden. Hetzelfde jaar is Lantfort aan een der schuldeisers verkocht t.w. Sophia Krayenvanger, vrouw van Koenraad Laurens Nering-Bögel. Nadat het hierna nog in handen van verschillende andere kopers is geweest, werd het goed in 1823 gekocht door de Amsterdamse oogarts Johan Albert Luyken, die het verwaarloosde huis liet restaureren en met twee vleugels vergroten, de grachten verbreden en verdiepen en door nieuwe aanplantingen er een fraai landgoed van maakte. Zijn erfgenamen zijn er tot op onze tijd bezitters van gebleven. 11.

Het lot van de bezittingen Hardenberg, Ruyssenstee, 't Loo en Engbergen onder Gendringen, levert al eveneens rijk illustratiemateriaal.

Na een lange familietwist en verschillende processen waren deze bezittingen in 1643 verdeeld tussen Cracht van Zuylen, die Hardenberg met onderhorigheden kreeg toegewezen, en diens zwager Hendrik van Bronckhorst, richter van Gendringen en Etten, aan wie de overige hier genoemde goederen kwamen.

Hardenberg verviel bij de dood van Cracht van Zuylen, die geen kinderen naliet, volgens Zutpens leenrecht aan diens moeder, Geertruid van Opinen, die in 1656 stierf. Aangezien er toen geen erfgenamen meer waren die er recht op konden doen gelden, kwam het goed overeenkomstig het leenrecht in handen van de leenheer Leopold Philip Karel van Salm, als heer van Anholt. Hij verpachtte het eerst maar verkocht het weldra aan Johan Frederik van Buloe, de man van

Walburga van Bronckhorst, de dochter van Hendrik bovengenoemd. Dit huwelijk bleef kinderloos, weshalve bij de dood van Johan Frederik in 1681 diens broeder Willem Frederik van Buloe erfgenaam werd. 12. Ruyssestee, 't Loo en Engbergen kwamen na de dood van Catharina van Zuylen, weduwe van Hendrik van Bronckhorst, in handen van haar dochters Agnes, Walburga en Geertruid. Agnes, door de dood van Walburga in 1681 in bezit gekomen en van Ruyssestee en van 't Loo, stond beide goederen aan Geertruid af. Deze was getrouwd met Thomas Hoevel tot Hoyking.

Na Geertruids dood in 1709 kwam Engbergen in bezit van haar zoon Josef Willem van Hoevel, terwijl Ruyssestee en 't Loo gezamenlijk bezit bleven van Josef Willem en zijn zusters Elisabeth-Catharina, Anna-Ignatia, Anna-Geertruid en Agnes-Maria. 13. De broeder noemde zich Hoevel tot Engbergen, waaruit kan worden opgemaakt dat hij op dit goed zijn woonstee had en er een herenhuis met parkaanleg heeft gevestigd. Dat echter in 1721 heel het bezit van broer en zusters verkocht werd aan Willem Borchard de Bruen, wettigt de conclusie dat ook de Hoevels hun financiële krachten overspannen hadden.

Gekocht en weer verkocht, dat is de eentonig herhaalde historie onzer havezathen. Op Oevelgunne verdwenen de van Padervoorts.

Na de dood van Geertruid van de Padevoort Jordensdr. kwam het goed aan haar enig overgebleven kind Ida, dochter uit het tweede huwelijk van Geertruid met Walraven van Gent. Bij de dood van Ida in 1682 is het goed verkocht, waardoor het in handen kwam van Willem Frederik van Buloe.

Het oude Sluseborch of huize de Wilt was van de Greve's op het Emmerikse geslacht Vogel overgegaan. Otto Vogel verkocht het in 1686 aan Ico Frents. De nieuwe bezitter deed het enige jaren later over aan zijn neef Maximiliaan van Diest. En deze verkocht het in 1694 aan Willem Frederik van Buloe. 15.

De van Buloe's hebben echter hun bezit, de Hardenberg, Ruyssestee, Engbergen, Oevelgunne en de Wilt, al evenmin bij elkaar gehouden. In 1714 verkocht de weduwe van Willem Frederik, Stephania Aleyda Schimmelpenninck van der Oye, in 1708 hertrouwd met Willem Hendrik van Doetinchem tot de Kemnade, aan Willem Borchard de Bruen. Slechts Oevelgunne bleef behouden. Doch in 1764 waren de erfgenamen van Willem Frederik van Buloe hier eveneens aan het eind van hun latijn. Frederik Willem van Cochenheim, kleinzoon van Buloe en zoon van Laurens Constantijn van Cochenheim en Margaretha

Jacoba van Buloe, verkocht het in dit jaar aan landschrijver Smits, bij wie hij in het krijt stond. In 1813 is het huis aangekocht door de r.k. gemeente waarna de grachten werden gedempt en kerk en pastorie er zijn gevestigd. 16.

Willem Borchard de Bruen en zijn nazaten hebben hun bezit te Gendringen, de Wilt, Engbergen, Ruyssestee en 't Loo, de gehele 18e eeuw door behouden. Eerst na de dood van de kleinzoon en naamgenoot van Willem Borchard in 1804, is het goed verkocht. Zij waren gevestigd op Engbergen, dat van een boerenstee in een landhuis was herschapen.

Het is, in zijn herhalingen, maar een eentonig verhaal deze geschiedenis onzer havezathen. Ze gingen, vooral de 18e eeuw, vaak van hand tot hand totdat ze, pachthoeve geworden, in bezit waren gekomen van landheren, die ze als boerengoed exploiteerden. Zo verging het de Wesenthorst onder Veldhunen, oud bezit der van Aeswijns en van hen overgegaan op de Hollandse familieclan van Mathenesse-van Renesse. 17. Een bezit met tal van aanhorigheden onder Etten en Gendringen. Bartholomeus Basboom en zijn zoon Willem zaten er in de laatste decennia van de 17e eeuw op als rentmeesters van hun Hollandse heren, minstens vanaf 1661. 18.

De laatste moet vóór 1708 zijn gestorven en is opgevolgd door Johan Adriaen van Nispen, uit Leiden afkomstig maar via zijn vrouw Aurelia ten Haghen geparenteerd met de families ten Haghen, van Holt en andere Berghse beambtenfamilies. 19. Hij stierf in 1743 en is te Gendringen in de kerk begraven. De familie moet hier nog een aantal jaren hebben gewoond, doch de enige zoon die er gebleven is werd in 1753 tot Berghse rentmeester te Pannerden en Millingen benoemd en heeft zich aldaar op de Raeyhof gevestigd.

Het huis de Wesenthorst is sindsdien in een boerenwoning veranderd, zoals bij andere oude havezathen, met behoud van een deel der gebouwen.

Dan is er het huis Bringenborch, geen havezathe maar ongetwijfeld toch een woonstee van aanzien, waarschijnlijk het huis waarvoor in 1630 rentmeester Bernt Schillinck enige privileges opeiste en van de graaf van den Bergh verkreeg, omdat het vanouds een adellijke woning was. 20.

Na Schillincks dood is zijn boedel wegens schulden in 1660 verkocht en kwam het huis aan kolonel Theodoor Becker, ook Becquer geschreven. 21. Hij was uit een Doesburgs regentengeslacht en getrouwd met

Margaretha Huygen. Hij woonde te Doetinchem waar in 1664 zijn zoon Johan Quirijn werd gedoopt. 22. De naam Quirijn komt van generatie op generatie bij de eveneens Doetinchemse familie Verhuell voor. Een zoon van een Quirijn Verhuell en Cunegonda ten Haghen, n.l. Everhard Verhuell was van 1704 tot '38 drost van Gendringen en Etten. 23. Hem behoorde de Bringenborg toe, waar hij ook woonde. Als drost was hij de opvolger van Tilman ten Haghen, zoon van Derick te 's-Heerenberg. 24. Gegevens die er op wijzen dat de Bringenborg inderdaad het huis is waar Bernt Schillinck vóór 1660 woonde.

Na de dood van Everhard Verhuell verkreeg een der dochters, Anna Lucretia, vrouw van de Gendringse predikant Antonie Staring, de Bringenborg. Een der zoons uit dit huwelijk was Damiaan Hugo Staring, bekend zee-officier die trouwde met zijn nicht Sofia Wynanda Verhuell, dochter van Anna Lucretia's oudere broeder Quirijn. Terwijl hij uitgevaren was en zijn vrouw bij haar schoonmoeder en tante op de Bringenborg verbleef, is hier in 1767 de bekende dichter Antonie Christiaan Wynand Staring geboren.

Van Anna-Lucretia is de Bringenborg in 1794 overgegaan op haar tweede zoon Evert Christiaan Staring, eveneens zeeofficier, een der commandanten in de bekende slag bij de Doggersbank in de z.g. Vierde Engelse Oorlog in 1784, maar in 1795 gepasporteerd. 25.

Het huis, later eigendom geworden der Ned. Hervormde gemeente te Gendringen, onderging in onze dagen een grondige restauratie. Verder moet hier de Swanenborg genoemd worden, een der weinige adellijke huizen die het lot van herhaaldelijk door verkoop in andere handen te vallen, in de 18e eeuw ontkwamen. Van het geslacht Vygh ging het in 1723, toen Derck van Lynden het van zijn tante Agnes Vygh erfde, op de van Lyndens over, die er tot 1805 bezitters van bleven en er hun woonstee hadden. Derck van Lynden heeft het fraaie slot een verbouwing doen ondergaan in 18e eeuwse trant. Zo werd het in 1905 gekocht door Johannes Nepomucenus Hoevel, administrator-generaal van het Huis Bergh. 26. Van hem is het overgegaan op zijn dochter Christina, die later trouwde met Carel Everhard van Nispen van Pannerden. De erfgenamen van hun zoon Fransiscus Xaverius van Nispen hebben het oude kasteel in 1900, met een totaal gebrek aan piëteit voor een historisch gaaf bewaard monument, voor afbraak verkocht. Slechts een hoektoren bleef behouden waarvan in de oorlogsdagen van 1945 het bovenste deel nog is weggeschoten. Tenslotte moet onder de gemeente Gendringen nog het huis Diepstege

in de buurschap Warm worden genoemd, een eenvoudig huis waaraan niets meer van de oude havezathe te herkennen valt. Arnold van Appelthorn, drost van Wisch en later landdrost van den Bergh, was er van 1644 tot '86 bezitter van, heeft er vermoedelijk ook gedurende enige tijd nog wel gewoond. Zijn erfgenamen Hendrick Jan van Appelthorn en zijn vrouw Anna Petronella van Appelthorn zullen er niet meer hebben verbleven. Zij lieten althans de leenhulde door anderen waarnemen, in 1708 door Jacob Gerhardt Baustetter, vermoedelijk de huurder. In 1715 droeg Anna Petronella van Appelthorn het goed over op Carel Otto Maisenius. Daarna kwam het door koop in 1741 aan Peter Christiaan van Marle, wiens erfgenamen er verder de gehele 18e eeuw bezitters van zijn gebleven. 27. Zij hebben er evenwel nimmer gewoond en zullen het dus als pachtgoed verhuurd hebben.

Koop en weer verkoop binnen een mensenleven, men treft het heel veel gedurende het tijdvak van 1650 tot 1800 aan. Het huis Kemnade onder Wijnbergen, evenals de Wesenthorst onder Gendringen oud bezit der van Aeswijns, werd, nadat in 1647 Antonie van Aeswyn jr. op zijn landgoed Sterkenburg in Utrecht vermoord was, door zijn weduwe verkocht aan de Munsterse edelman Frederik Hendrik Bentinck. Na één generatie waren hier de Bentincks er al weer van af en zaten er van Doetinchems op. Maar in 1711 reeds werd Alard Schimmelpenninck van der Oyen door koop bezitter ervan. Diens dochter Anna Elisabeth, in 1722 getrouwd met Dithmar van Wynbergen, deed het in 1728 weer over aan Anton Theodor de Lalane de Duthay, commandant en drost van Bredevoort. Diens zoon Claudius, diep in schulden stekend, verkocht heel dit bezit, met al wat er aan pachthoeven en landerijen bijhoorde, in 1749 aan Borchard van Heeckeren, wiens nazaten het in 1806 van de hand deden aan de bekende admiraal Verhuell. Het oude kasteel, door de 18e en 19e eeuwse bezitters tot een herenhuis verbouwd, is in 1889 op een toren na, gesloopt. 28. De

Boetzelaersborch werd in 1649 door Oswald van den Boetzelaer, zoon van de in 1646 overleden Willem Jacob, verkocht aan Reinier Pelmer, schepen te Emmerik, omdat hij hiertoe genoodzaakt was vanwege de regeling van de scheiding der nalatenschap van zijn vader met zijn broeders en zusters. Pelmer verhuurde het huis aan de landdrost Arnold van Appelthorn, aan wie het in 1667 werd verkocht door Frederik Willem Pelmer, zoon van Reinier.

De weduwe van Arnold van Appelthorn, Catharina Elisabeth Hartaing, deed het in 1690 weer over aan de Emmerikse burgemeester Willem

Hoogwant, wiens erfgenamen het in 1693 al weer verkochten aan Otto Hendrik Hoevel, Berghs advocaat-fiscaal. In bezit van diens erfgenamen is het gebleven tot 1801, eerst van zijn zoon Oswald Peter Hoevel van 1732 tot '51, daarna aan Bernardina Richarda Hoevel na overeenkomst met haar mede-erfgename Mechtildis Sibilla Speckeslager. Van haar ging het in 1771 over op haar neef-neven Johan Nepomuc Streuff die het in 1801 verkocht aan Pierre Jean Joseph Bernard Ridder de Stuers. 29. Diens nazaten zijn er tot 1927 bezitters van gebleven, in welk jaar het door de N.V. Huis Bergh is aangekocht. 30.

Het goed de Byvanck onder Beek is lang van erflaters op erfgenamen overgegaan. Het oude bezit van den Loe's was via Elisabeth, dochter van Wessel van den Loe en vrouw van Peter van Aldenbockum, gekomen aan de dochter uit dit huwelijk Geertruid van Aldenbockum, voor wie haar man Antonie van Aeswyn in 1624 werd beleend. Krachtens haar testament werd in 1675 haar nicht Margaretha van Bernsau, gravin van Schellart, douairière van Huchtenbroeck, de Byvanck toegewezen. Via haar dochter Elisabeth Henriette, markiezin van Hoensbroeck, in 1704 beleend, kwam het goed in handen der markiezen van Hoensbroeck, van wie er achtereenvolgens drie bezitters waren en er volgens de overlevering ook vrij geregeld hebben gewoond. 31.

Doch in 1779 ging ook dit goed door koop in andere handen over t.w. van Johan Nepomuc Hoevel, administrator-generaal van het Huis Bergh die er zich vestigde en het huis bewoonde tot hij in 1805 de Swanenborg kocht. Via zijn dochter Johanna Antoinetta ging het over op de van der Rennes n.l. door het huwelijk van haar met Hendrik A. van der Renne. Het in 1882 gesloten huwelijk van Caroline, dochter van Oswald Peter van der Renne, maakte haar man Maximiliaan Lochner van Hüttenbach heer op de Byvanck, de man die grote zorgen aan huis en landgoed heeft besteed. Van Caroline is het in 1944 overgegaan op haar dochter Elizabeth, in 1921 getrouwd met jhr. E. van Nispen van Pannerden. 32.

Met de dood van Andries van Woldenborg in 1724 was de in 1632 gebouwde havezathe de Woldenborg te Netterden overgegaan in handen van zijn weduwe Bartruyt van Erp, die eerst in 1750 overleed. Erfgenamen waren toen Johan Maximiliaan van Rees tot Hogesorge, en de kleinkinderen van Alexander Ignatius van Woldenborg t.w. Isabella Alexandrina de Cocq en Alexander de Cocq, elk voor een derde part. 33. Tot zover was dit huis door vererving in de familiestam

gebleven. Doch deze erfgenamen verkochten het terstond aan Johanna Mechtelt Doys, douairière van Dorth, die er zich vestigde. 34. Zij vermaakte het goed aan haar neef Johan Herman Hoevel, die het ter bewoning gaf aan zijn dochter Anna Mechteld Fransisca en haar man Henricus Wilhelmus van de Radzitsky van Ostrowick. Zijn zoon Otto Hoevel van Wezenveld verkocht het in 1790 aan Amand Frans Bawstetter en diens vrouw Joanna Henriette Hoevel, dochter van Oswald Peter. 35. Hun erfgenamen lieten in 1822 het fraaie huis afbreken en in de plaats een andere woning zetten, die in 1830 bij publieke veiling voor 5355 gulden het eigendom werd van Cornelis Kroes, schoolmeester te Netterden. 36.

De havezathe de Padevoort onder Zeddam werd in 1666 door Gerrit Hendrik Schaep aan de graaf van den Bergh verkocht, omdat er voor de bezitter, door schuldeisers belaagd, weinig anders meer op zat. Na een tijd lang als jachtslot te zijn gebruikt, van 1726 tot '38 pastoor Werner als woning te hebben gediend, is het tot 1799 verhuurd. Daarom werd het in 1802 verkocht aan de koopman Johan Coenraad Roos, die het in 1814 weer overdeed aan Jan Willem Serrurier. Het R.K. Kerkbestuur werd er in 1875 eigenaar en vestigde er het Sint Jozefgesticht toen de erfgenamen van Philip Serrurier het van de hand deden. 37. Inmiddels is ook dit alweer verleden tijd doordat dit Kerkbestuur het enige jaren geleden weer verkocht heeft.

Didam levert op dit terrein wel de meest illustratieve histories. Daar is allereerst die van het huis de Nevelhorst, bezit der van Dunnewolts, van wie het was overgegaan op de Harinxma's door het huwelijk van Gerbrig Maria, dochter van Ernst van Dunnewolt, met George van Harinxma, in 1659 voltrokken. 38. Erfgename van de Nevelhorst werd een dochter uit dit huwelijk, getrouwd met een Roorda te Leeuwarden, van wie het goed overging op Gerbrig Maria van Roorda en haar man Ignatius Bruno van Hoen, bezitter en bewoner van het huis Avesaet onder de buurtschap Grefflinchem.

Van Hoen had van verschillende personen geld opgenomen, o.m van de Doetinchemse burgemeester Johan Rasch en wel zoveel dat hij aflossingen en renten schuldig bleef. Het gevolg was dat in 1728 het goed de Nevelhorst: huis, koetshuis, bergschop, twee hoven, twee boomgaarden met nog verschillende landerijen en een "kaetsteedtjen", voor de bijl ging. De Nevelhorst werd gekocht door David Versluys en zijn vrouw Ernestine Louise van Voorst.

Versluys maakte het met financiële manipulaties zo bont dat hij op last

van Oswald Hendrik Hoevel, advocaat-fiscaal van het graafschap Bergh, gevangen werd gezet. In 1741 ging de Nevelhorst opnieuw in veiling en werd een der schuldeisers, de douairière van Rechteren van Hemert, optredend namens de erfgenamen van Motzfeldt, er voor f 8300 bezitster van. 39. Vijftien jaar later deed Johan baron van Motzfeldt het alweer over aan Ferdinand Godfried van Droste-Vischering, die zich nog 'tot de Nevelhorst' noemde, maar desondanks er niet lang de meester was. Hij verkocht in 1765 het hele goed aan de luitenant der cavalerie Hendrik Gervais. Deze verpachtte het aanvankelijk, in 1770 aan Jan Gommers, in 1774 en 1778 aan Gart Versteegen, 41. doch had later het plan het tot een landgoed om te vormen, waarbij hij in proces kwam met de Didamse geërfden doordat hij een stuk van de "gemeente" nabij het huis had afgegraven ten behoeve van de aangelegde "plantagie". 42. Doch ondanks zijn grootse plannen zat ook deze heer van de Nevelhorst er maar slecht bij. In 1782 ging het huis met erf bij gerichtelijke verkoop over aan Willem Vles die er f 1900 voor betaalde en het kort daarop voor f 2050 aan Jan van der Weert over deed. 43. Verschillende landerijen waren voordien al verkocht. In 1792 werd het door Jan Wassinck verkocht aan Adolf Joost van Hertefeldt tot de Ploen. 44.

Ons verhaal is en blijft eentonig. De verkoop van de Nevelhorst heeft de van Hoens niet kunnen redden. Ignatius Bruno van Hoen zag zich genooddaakt, telkens weer opnieuw, gelden op te nemen en verschillende van zijn bezittingen te Didam te verkopen aan dr. Josias Olmius en diens vrouw Cunegonda Verhuell. 45. Na zijn dood verkochten in 1743 zijn weduwe en zijn zoon Ernst Albert van Hoen, mede namens de beide andere kinderen Elisabeth Florentina, kloosterlinge te Fussenicht, en Poppo Frederik, abdijsheer te Corvey, het ouderlijke huis Avesaet aan rentmeester G.Böhmer. 46. Met deze transactie was Avesaet bestemd pachthoeve te worden.

Tot 1743 is de havezathe "de Heegh" nimmer anders dan door vererving van generatie op generatie overgegaan. In 1583 van de van Woldenborgs op de van Pleesen en in de 17e eeuw van deze op de van Erps. Ze zaten er echter evenmin al zo best niet voor, deze van Erps. In 1726 reeds werden een groot aantal bezittingen van Balthasar Assueer van Erp, totaal voor 12.145 gulden, gerichtelijk geveild. 47. Tien jaar later werd "de Heegh" gerichtelijk in beslag genomen ten behoeve van een der schuldeisers, de predikant A.B. Smits te Angerlo. 48.

Er gebeurden vreemde zaken. In de eerste plaats is er een protest van

Smits dat Gerhard Floris van Erp grote partijen hout van het goed verkocht, ondanks de wettelijke inbeslagname. Het blijkt dat Balthasar Assueer de Heegh voor de formele inbeslagname aan zijn broeder had verkocht. Het vervolg is nog fraaier. Bij de gerichtelijke veiling werd voor f 9300 Gerrit Hendrik Jan Schaep tot de Baerle koper van "de Heegh".

Zijn moeder was Bartruyd van Erp - weduwe achtereenvolgens van Hendrik Jan Schaep en Andries van Woldenborg - zuster van Balthasar Assueer en Gerhard Floris.

Deze Bartruyd van Erp nam f 9500 op bij Ds. A.B.Smits en stelde daarvoor het goed de Baerle van haar zoon te pand. Met die som betaalde Gerard Hendrik Schaep de koop van "de Heegh", terwijl de moeder van haar schuld in plaats van "de Baerle" de Heegh opnieuw te pand stelde.

Dominee Smits was weer even ver als hij voor de gerichtelijke actie was. Alleen waren nu Bartruyd van Erp en haar zoon Gerard Hendrik Schaep zijn schuldenaars geworden. Die hadden altijd nog de Baerle en ander bezit achter de hand.

Doch Bartruyd's handelwijze kon al evenmin de zaak redden. Zij bleek niet in staat aan de verplichtingen van haar schuldenlast te voldoen. Zij nam bij herhaling nieuwe gelden op waarvoor zij andere bezittingen te pand stelde o.m. in 1742 de oude havezathe Tesmar onder Didam. 49. In 1743 was het einde voor de van Erps op de "Heegh" gekomen. Het goed ging door verkoop over in handen van G. Haantjens, die het als pachthoeve verhuurde.

Diens zoon verkocht het in 1766 aan baron Torck, heer van Rosendael. 50. Diens zoon Reinhard Jan Christiaan Torck deed ze in 1794 over aan Philip Jacob de Nerée, rentmeester te Elten en diens vrouw Anna Mechteld Heix "de adellyke havezathe de Heegh" bestaande uit huis, bakhuis, schuur, schaapschot, hoven, boomgaard, bouw- en weilanden, op die tijd in pacht bij Klaas Peters. 51. De Nerée verkocht de Heegh in 1809 aan Jan van Emden, wiens nazaten het tot het einde van de 19e eeuw als boerenstee bewoond en geëxploiteerd hebben. 52.

De van Erps hebben het na de verkoop van de Heegh in 1743 nog enige generaties op de Baerle uitgehouden. Dit adellijke huis was van 1614 af in bezit geweest van het geslacht Schaep, opvolger en erfgenaam der van Baerle's, die er minstens vanaf de 14e eeuw gezeten hadden. Doordat in 1744 Gerrit Hendrik Jan Schaep overleden was zonder kinderen na te laten, was zijn moeder Bartruyt van Erp als "naaste in

den bloede", zijn erfgename. In 1719 was zij, zes jaar na de dood van haar eerste man, hertrouwd met Andries van Woldenborg te Netterden, uit welk huwelijk geen kinderen zijn geboren. 53. In 1750 maakte zij haar testament ten behoeve van haar broeders- en zusterskinderen: Otto Willem van Voorst, W.B.van Rees, J.F.van Rees, J.M. van Rees, W.B.v.Rees, M.A.v.Rees, H.B. van Erp, J.D.v.Erp, Balthasar van Erp en Anna Catharina van Erp. 54. Balthasar van Erp verkreeg het goed de Baerle, doch had hiervoor de rechten der overige erfgenamen moeten afkopen. Hij stond althans in het krijt bij dr. Josias Olmius en diens vrouw Cunegonda Verhuell. Zijn zoon Balthasar August Marie Anton heeft het goed in 1796 verkocht aan baron J.H.H. van der Heyden, die het oude adellijke huis in een pachthoeve omvormde. 55.

Niet ver van de Baerle onder de buerschap Grefflinchem ligt de oude havezathe Luynhorst, schier de enige onder de talrijke Didamse adellijke woonsteeën waar van de oorspronkelijke bouw nog wat bewaard is gebleven. De van Beringens die er in de eerste helft van de 17e eeuw door koop bezitters van waren geworden, hebben hun erfgenamen al evenmin een onbezwaarde boedel nagelaten. De gezusters Aldegonda en Engelotta van Hagedwolt, dochters van ritmeester Johan van Hagedwolt en Catharina van Beringen, zagen althans in 1725 hun bezit gerichtelijk in veiling gebracht. 56.

Kopers waren Arnold Joost van Munster en zijn vrouw Louise van Aerde. Maar in 1743 moest de vrouw, inmiddels weduwe geworden, mede namens haar dochter Charlotte Josina van Munster, uit geldnood het bezit weer verkopen. Reinerus Canisius Haeck werd koper voor 8000 gulden. Zijn zoon Frederik Canisius schijnt nog op de Luynhorst te hebben gewoond. Van hem ging het bezit in 1749 over op zijn dochter Aleyda Richardis, voor Gerhard Willem van der Heyden, heer van Meynerswyck en Baeck. 57.

De van der Heydens zijn in bezit van de Luynhorst gebleven en hebben ze als pachthoeve verhuurd. Wat later kreeg het huis door een verbouwing de gedaante waarin het zich nog vertoont.

Schadewyck is een der bezittingen die de eeuwen door in handen van één en hetzelfde geslacht is gebleven, dat wil zeggen van de 14e eeuw tot op onze dagen toe. Maar in de 18e eeuw is het een dubbeltje op zijn kant geweest. De historie heeft zijn pikante bijzonderheden.

Dat reeds in 1697 Agnes Mechteld Elderinck, weduwe van Assueer van Voorst, een/derde deel van 9 à 10 morgen land achter het huis gelegen, een keuterhofstee en enige slagen in Hilsterholt aan

Gedeputeerde Staten van Zutphen moest afstaan, getuigt reeds dat de familie er niet florissant voor stond. De Kwartierstaten hadden dit grondbezit, ongetwijfeld wegens belastingschulden z.g. in verwin gekregen, dat wil zeggen dat hen als schuldeisers bij gerechtelijk vonnis het vruchtgebruik was toegekend totdat de schulden betaald waren. Daarvan is echter niets gekomen, zodat aan de schuldeiser uiteindelijk eveneens bij vonnis het in verwin verkregen goed moest worden afgestaan. 58.

Otto van Voorst, opvolger van Assueer op Schadewyck, was stellig geen vermogend man. Vanwege de toewijzing van het goed moest hij volgens leenrecht de derde voet aan zijn broeders Erik Frederik en Herman Bernt uitkeren, dat wil zeggen omdat men in het algemeen een leengoed niet wenste te splitsen of er grondbezit van af te delen, moest hij, aan wie het toegewezen werd, één derde van de waarde, hetzij in geld hetzij met ander grondbezit dat buiten het leenrecht viel, aan de mede erfgenamen geven. Dat Otto het in geld deed vormt een aanwijzing dat er weinig of geen ander goed meer te delen viel. Dat deze derde voet slechts 1616 gl. 13 st. bedroeg, toont de geringe waarde van zijn bezit.

De schuldenlast is klaarblijkelijk steeds groter geworden. In 1735 stelde Maria Elisabeth van Erp - zuster van Bartruyt - weduwe van Herman Bernt van Voorst, mede namens haar kinderen Balthasar-Erik-Frederik, Otto-Willem, Jan-Egidius, Charlotte, Maria en Bernardina, Schadewijck en Vinckwijkerhof te pand. 59. Bij gerichtelijk vonnis werd twee jaar later Schadewijck in verwin gegeven aan juffrouw G.H. Nies.

Toen echter de onderscholt Bloemers kwam aanzeggen, dat men van het te veld staande gewas had af te blijven, werd hij door Otto-Willem van Voorst en freule Charlotte met een pistool bedreigd. 60.

In 1736 eiste dr. Johan Bruinis, als advocaat van de weduwe van Motzfeldt en kinderen, ontruiming van Schadewijck door de weduwe van Voorst en haar huisgenoten. Maria Elisabeth van Erp beloofde aan de eis te voldoen, doch haar broeder Gerhard Floris van Erp protesteerde als voogd van de "innocente" Otto Willem van Voorst. Daarmee keerde de onderscholt bij zijn lastgever, de drost, terug. Deze evenwel achtte dit protest van nul en gener waarde en trok met het voltallige gericht naar Schadewijck om de zaak af te doen. De onwijze Otto zat de heren echter met de vuurwapens gericht op te wachten, dreigend ieder die het waagde binnen te komen, neer te schieten. Onverrichterzake keerde men terug zonder de kans te hebben gehad de

officiële "wete" van het gerichtelijk vonnis aan een daartoe bevoegde persoon ter hand te stellen, met het gevolg dat uitvoering van het vonnis volgens de regelen der wet niet kon geschieden. Of het gericht opzettelijk geen verdere machtsmiddelen wenste aan te wenden, blijkt niet. Doch het heeft er wel de schijn van, aangezien de erven van Motzfeldt in 1740 nog steeds op ontruiming van Schadewijck wachtten en op in-beslag-name met de sterke arm aandrongen. Toen trok het gericht nog eens naar de van Voorsten toe om hen de akte van ontruiming voor te lezen. De freules Josina en Anna-Berendina echter tekenden protest aan omdat hen de "wete" van het vonnis door het Hof geveld, nimmer officieel bekend gemaakt was.

Dit zijn de gegevens dezer historie.

Ze wekken de indruk dat het gericht beslist niet van ijver gloeide om de zaak door te zetten en alleen maar plichtmatig de nodige formaliteiten vervulde met veel vertoon, machteloosheid voorwendend. Misschien is hier, naast solidariteit met de bewoners van Schadewijck, animositeit jegens de van Motzfeldts in het geding, die tot het Hof van Gelderland hun toevlucht hadden genomen om hun recht te verkrijgen.

Wat er van zij: de van Voorsten hebben hun bezit behouden. In 1741 werd Michael van Os, als voogd van de "innocente" Otto van Voorst, met Schadewijck beleend. In 1749 nam Jan Egidius van Voorst, officier in Nederlandse dienst, na jarenlange afwezigheid vanwege de Oostenrijkse Successie-oorlog, de voogdij weer over. Als voogd van zijn oudere broeder Otto werd hij in 1749 beleend, terwijl hij na diens dood in 1785 leenvolger werd. 62.

Michael van Os en Jan Egidius van Voorst, samen met hun rentmeester Derk Roemaet, zijn klaarblijkelijk de mensen geweest die de zaken geklaard hebben en door een verstandig beheer het familiebezit handhaafden. De van Voorsten zijn in het bezit van Schadewijck gebleven en hebben er tot ver in de 19e eeuw gewoond. Daarna is het oude huis afgebroken en verbouwd in de vorm van de typische Gelderse boerenhoeve, dat wil zeggen die met het T-dak. Zo staat het er altijd nog, gelijk ook de Manhorst, Luynhorst en Baerle.

De histories lijken allemaal op elkaar. Toch heeft iedere havezathe weer een eigen geschiedenis, waarvan men, indien maar voldoende gegevens opgedolven konden worden, telkens weer een romancyclus zou te schrijven zijn. Op de Manhorst voltrok zich de ondergang der van Woldenborgs, bezitters en bewoners van dit huis vanaf het midden der 15e eeuw. Gerhard van Woldenborg was reeds in 1710 genoodzaakt het

voorvaderlijk goed van de hand te doen. De van Woldenborgs waren aan het eind van hun krachten gekomen. De stelling is verkondigd, dat ze uitgemergeld waren vanwege de boeten die, vanwege hun trouw aan de oude Kerk, hen steeds opgelegd waren omdat hun huis beschikbaar was gebleven voor de "paepsche conventiculen" . 63.

"Zu schön um wahr zu sein". Gewis, er zijn nog wel eens boeten uitgedeeld, doch stellig niet zo veelvuldig dat iemands faillissement er het gevolg van was, zeker niet hier in het Berghse. Neen, de van Woldenborgs zijn net als tal van andere geslachten niet in staat geweest levenswijze en vermogen met elkaar in evenwicht te houden. Johan Raab, een Pruisische ambtenaar, was de koper. Zijn erfgenamen verkochten het goed in 1748 aan Jan Egidius van Voorst - de man van Schadewijk - en diens vrouw Maria Theodora van Goltstein. 64. Stellig heeft de nieuwe koper nog in dit bijzonder fraaie huis gewoond, dat in 1826 is gesloopt en vervangen is door een Gelderse boerenhoeve.

Te Grefflinchem stond dan nog de havezathe Kerckhove die in 1675 bezit werd van jonker Johan van Heerdt van Camphuysen, erfgenaam van zijn tante Anna Smullinck. Nadat in 1698 Willem van Quaedt het goed van zijn oom had geërfd, werd het in 1718 door koop bezit van Erik Frederik van Voorst, die de laatste adellijke bewoner van het, zoals uit een 18e eeuwse afbeelding blijkt, vrij eenvoudige huis, is geweest. 65. Een Didamse ingezetene kreeg een proces omdat hij van Voorst voor "kale jakhals en luysebosc" had uitgemaakt, ongetwijfeld van een onbehoorlijke scheldpartij getuigend, maar evenzeer een reactie uit het volk tegenover pretenties van onze jonkers, die zo weinig in overeenstemming waren met hun positie in economisch en materieel opzicht. 66.

Van Voorst's erfgenaam, zijn neef Hendrik Arend van Oldeneel, heeft in 1743 Kerckhove verkocht aan dr. Johan Coops te Doesburg.

Het huis Loil in de buurschap van die naam - in 1787 omschreven als huis, schuur, hof, bongerd, akkermaalshout en sterrebosje - is landgoed gebleven tot in het begin van deze eeuw. Het is dan ook doorlopend door de opeenvolgende bezitters bewoond geweest. Van de van Zuylens was het in 1620 overgegaan op de van Braeckels. Diederick van Braeckel, burgemeester van Tiel en raadsheer in 't Hof van Gelderland, die er niet meer woonde, verkocht het omtrent 1680 aan Diderick Gerhard Zwaefken, wiens kinderen het in 1711 overdeden aan de Brabander Nicolaes Wayop. Diens dochter Elisabeth, vrouw van Jacob Pleunissen, deed het in 1731 over aan Johan George van der Portzen,

een beambte in Pruisische dienst. 67. Zijn zoon en opvolger George Willem van der Portzen, drost van Didam en wonend op Overeng, diep in de schulden stekend, droeg het in 1781 over aan Andries Tengbergen, eveneens drost van Didam. 68.

De havezathe Overeng, in de 17e eeuw woonstee van het geslacht van Broeckhuysen, dat er omtrent 1700 nog gevestigd was. 69. In 1727 was het in bezit van Johan George van der Portzen, die het verpacht had aan Garrit Bartels. 70. Joost van Broeckhuysen of zijn kinderen moeten het dus kort na 1700 hebben verkocht.

George Willem van der Portzen, drost te Didam weids betiteld als heer van Loil en Overeng, zag zich gedwongen het in 1775 te verkopen aan Johan George Werning. 71. Deze heeft het niet lang gehad, want reeds in 1781 is het in bezit van Derk Suermont die het met f 2000 bezwaarde, vermoedelijk om de koopsom te kunnen betalen. 72. Het "heer- en boerenhuys Overeng" heet het dan nog, doch de tijd was gekomen dat ook deze oude havezathe der van Zuylens en van Broeckhuysens, in een boerenstee evolueerde.

Onder de buurschap Loil behoorde verder nog de havezathe Bodenclau in 1683 van Hillebrandt van Udesheim overgegaan op zijn dochter Elisabeth, vrouw van Johan Hendrick Droste tot de Steegh. 73. Diens broeder en erfgenaam Willem van Drost verkocht het in 1705 aan landschrijver - d.i. ambtsecretaris - Thomas Post. Van hem ging het bezit over op zijn dochter Maria Jacoba en haar man Lucas Roelant, ontvanger der verpondingen d.i. grondbelastingen. Als zodanig liet hij o.m. een schuld van f 1111 na aan het ontvangkantoor te Zutfen. Zoiets kwam wel meer voor. De inning der belastingen werd per ambt verpacht. De plaatselijke ontvanger moest dus te Zutfen de pachtsom betalen, overeenkomend met de quote waarop het ambt gesteld was. Zijn winst bestond dan uit wat er van de hoofdelijke omslagen overschoot na aftrek der ambtslasten. Tegenover wanbetalers hadden de ontvangers betrekkelijk weinig machtsmiddelen. Ze konden natuurlijk tot een gerichtelijke vervolging overgaan, doch voor ze hiertoe overgingen was er in de regel al een behoorlijke achterstand, terwijl een proces vaak een langdurige geschiedenis was. Verder kwam het nogal eens voor dat er bij een schuldige niets meer te halen was. De ontvangers hadden dan ook te Zutfen nog wel eens een achterstand in hun pachtbetalingen. Men nam dit nimmer al te zwaar op omdat zij altijd hun goederen te pand moesten stellen zodat, wanneer het al te erg was, het hierop verhaald kon worden.

Dit nu geschiedde in 1742 bij de dood van Lucas Boelant. Er bleek bij zijn weduwe Maria Jacoba Post niets meer te halen. Haar man had zich diep in de schulden gewerkt. In 1735 reeds had hij zijn huis de Bierboom annex brouwerij, aan een zijner schuldeisers, ds. Adam Bernard Smits te Angerlo, moeten afstaan. 75. In 1738 was hij door een andere schuldeiser, ds. Herman Lespierre, aangesproken en werd aan deze het huis de Bodencloof overgedragen. Heel zijn bezit was verloren gegaan zodat zijn weduwe als een arme door de diaconie onderhouden werd. 75.

De Hees onder Waverlo, oud en voornaam huis als een kasteel, oud bezit der van Lenneps en van Delens, in 1648 door Cracht Heisgen, later richter te Didam, gekocht, levert alweer een gelijksoortige geschiedenis. Zestig morgen d.i. ± 51 ha omvatte het grondbezit nog in 1767 toen er in de loop van jaren al heel wat van verloren was gegaan. Thomas Walraven van Ypelaer, in 1699 getrouwd met Agnes Heisgen, dochter van Johan Floris, heeft door zijn buitensporigheden, de schuldenlast zo vergroot dat faillissement niet meer te ontgaan was. In 1726 ging alles bij gerichtelijke verkoop onder de hamer. 76.

Jean Jacques Conrad Smith de Grunick, kolonel bij een Zwitsers regiment in dienst der Staten, de koper die de slag behield, bleek al evenmin een man die van goed financieel beheer wist. Zijn weduwe en zoon schoot in 1763 niets anders over dan, bij onmogelijkheid om alle schulden te betalen, in 1763 de Hees maar weer te verkopen. Dr. Johan Bruinis, drost te Didam en zijn vrouw Johanna Coopsen, werden de nieuwe bezitters. 77.

Hun erfgenamen Dr. Bruno Bernard Bruinis, Gosina Arnoldina Bruinis, echtgenote van luitenant Johan Cornelis de Groin, dr. Gerhard Arnold Bruinis en diens vrouw Susanna de Groin met hun kinderen Anna-Catharina-Maria en Gerharda-Arnoldina, deden het in 1767 aan een familielid over t.w. Mr. F. de Bruin, burgemeester te Doesburg evenals Johan Bruinis, en diens vrouw Maria Coopsen. 78. Huis, hof, koetshuis, paarden- en beestenstallingen, tuinmanswoning, bongerd, plantage en bouw- en weidelanden, alles bij elkaar nog 60 morgen, bleven klaarblijkelijk nog als landgoed in gebruik. Naar het schijnt niet lang meer.

In 1776 behoorde de Hees met de havezathe Kerckhove tot de bezittingen van ds. Adam Bernard Smits en mr Johan Coopsen en waren ze bestemd pachthoeven te worden, waarmee ook hier een evolutie voltrokken was die op den duur tot afbraak van de oude

adellijke huizen leidde. De havezathen Haagh en Dijck, nog altijd bezit der van Aerdes, ontgingen al evenmin het lot van zoveel andere.

In 1729 werden beide door Johan Palick van Munster en Daniela Maria van Aerde verkocht aan dr. Gerard Josias Olmius en diens vrouw Cunegonda Verhuell. 79. Dijck bleek toen reeds als pachthoeve te zijn verhuurd. Dr. Olmius heeft de Haagh waarschijnlijk als buitengoed bewoond. Hij was een zoon van Josias Olmius, de stichter van de oudste ijzergieterij aan de Oude IJssel, die te Rekhem bij Doetinchem, welke later naar Keppel is verplaatst. 80. Door zijn huwelijk met Cunegonda Verhuell kwam hij in de clan van families die te Doetinchem, Doesburg en Zutfen tot de magistrablen behoorden. Hij was dan ook richter in het ambt Doetinchem en schepen en burgemeester in de stad.

De oude havezathen Haagh en Dijck zijn in het bezit van het geslacht Olmius gebleven tot ze in 1788 verkocht werden aan Henriette-, Elisabeth-Geertruid van Heerdt, vrouw van Isaack Havart, schepen te Schiedam. 81.

Er was nog een ander goed dat "den Dijck" genoemd werd, in 1750 omschreven als een allodiaal - d.i. niet onder leenrecht staand - bezit, waaraan recht van visserij, duivenvlucht, jacht, vrijheid van diensten verbonden was, alzo dezelfde privileges die aan een havezathe inhaerent waren. Vermoedelijk heeft men hier te doen met een afscheiding van het bezit der oude havezathe, waaraan ten behoeve van de koper, Willem Tuchter, adellijke privileges waren toegekend toen hij het in 1738 kocht. 82. De prijs van f 600 die deze procureur van het Kleefse Hofgericht ervoor betaalde, doet vermoeden dat het maar een onbetekenend bezit was, bij het huis Dijck gelegen, en hij er een herenhuis heeft gebouwd. Dat zijn opvolger Hendrik Jan Tuchter, drost van Didam, het met de Magerhorst onder Duiven in 1742 te pand stelde en het, met schulden beladen, in 1747 al weer verkocht aan dr. Johan Bruinis, leidt tot de conclusie dat er royaler was gebouwd dan de financiële draagkracht der bezitters toeliet. 83. Een ander feit n.l. dat Tuchter uit Didam de wijk had genomen en, naar men vermoedde, te Duiven op de Magerhorst, alzo op Kleefs gebied, zich gedrukt hield om aan de gerechtigheid te ontkomen, bevestigt deze conclusie.

Geheimraad Arnold Römer verkocht in 1777 dit huis aan de zusters Gerarda-Henrica-Leonora, Wilhelmina Catharina en Frederica-Louise van Heerdt. 84. De vader dezer joffers woonde te Didam in het huis achter de kerk. 85. Dit moet dan het herenhuis zijn dat er nog is en in

de 19e eeuw aan de van Emdens toebehoorde.

Frederica-Louise van Heerdt, gehuwd met Carl Gottlieb Adolf von Rohr en later ervan gescheiden, stierf in 1785. Gerarda-Henrica-Leonora verkreeg in 1792 samen met haar broeder Palick Frederik van Heerdt het bezit van hun zuster Henriette-Elisabeth-Geertruid van Heerdt, wed. Havart, t.w de oude havezathe Dijck, waarop een nieuw huis was gebouwd. 86.

In 1796 Is dit hele bezit verkocht aan H. van Elsenbroeck, die er een lakenfabriek begon, gevestigd in het huis buiten de grachten. 87. Alzo het nieuwe huis Dijck. De onderneming kampte met vele moeilijkheden oorzaak dat Elsenbroeck en de verkopers en zijn mede-firmant aanzienlijke sommen schuldig bleef. Het leidde tot gerichtelijke acties waaruit hij gered werd door Carel Herman van Nispen, die hem met f 8000 tegemoet kwam.⁶⁸ Van Elsenbroeck rooide het evenwel nog niet, weshalve van Nispen de zaak liet verkopen aan Ferdinand von Schwedler en diens vrouw Anna Aleida van Buekevoort te Zevenaar, waarna het bedrijf werd voortgezet onder de naam van Schwedler-compagnie. Als medefirmant nam von Schwedler zekere H. Fransen uit Zuilen op, die, behalve een kapitaal van f 10.000, zijn deskundigheid inbracht.

Het bedrijf kwam echter nog niet van de grond zodat, na de dood van haar man, Aleida van Buekevoort om de schuldeisers, waaronder de medefirmant, te voldoen, de hele zaak in veiling bracht.

De fabrieksgebouwen worden in 1808 verkocht aan F.de Nerée te Arnhem. Nicolaes Blauw, eveneens te Arnhem, werd voor f 3290 eigenaar van het huis Dijck. Hij deed het enige weken later voor dezelfde som over aan Jan Keurschot te Spankeren en heeft dus klaarblijkelijk als diens stroman gediend. Een goed jaar later verkocht Keurschot de huisplaats van het inmiddels afgebroken huis voor f 700 aan Albert Gies. 89. Dat was het einde van de oude havezathe Dijck, door de wed. Havart nog eens "opnieuw getimmert". De naam bleef behouden in de boerenwoning, die later op de plaats is verzezen.

De lotgevallen van de bewoners van het huis Halsaf te Babberig levert wel de meest onthullende achtergrondgeschiedenis voor wat er achter al de onrust zat, waarvan de historie onzer havezathen en verdere "edelhuysen" zit. Van de Momms in de 16e eeuw overgegaan op de van Zellers en van deze in de 17e eeuw op de Foppinga's, was het in 1689 in bezit gekomen van Diederik van Hoevelick tot Bimmen, die stellig al wel geen onbezwaarde boedel aanvaardde. Van hem ging het over op Gijsbert, een sukkelig, geestelijk niet geheel volwaardig man, die men op bejaarde leeftijd een vrouw verschafte in de persoon van een zeer jeugdige freule van Lombeck, verblijvend in de abdij Vilich bij Bonn. Thomas Walraven van Ypelaer, heer op de naburige Didamse havezathe de Hees en huisvriend op Halsaf, was als huwelijksmakelaar opgetreden en had alle bezwaren van familie en vrienden van het jeugdige bruidje tegen deze onnatuurlijke verbintenis weggepraat door hoog op te geven welke goede partij, in materieel opzicht, de bejaarde Gijsbert van Hoevelick wel niet was. De jonge vrouw verkwijnde echter op het vervallen grote huis in het mistroostige gezelschap van haar geestloze echtgenoot, die in leeftijd haar vader had kunnen zijn en stierf spoedig na de geboorte van het eerste kind Johanna Lucretia van Hoevelick. De geboorte van de erfdochter betekende een streep door de rekening van Gijsbert's naaste verwanten, die zich de erfenis van de oude heer zagen ontgaan. Zij hadden hem altijd incompetentie toegedacht nog een kind te kunnen verwekken en trachtten dit nu ook gerichtelijk bevestigd te krijgen, alzo zijn vaderschap bestrijdend en Johanna Lucretia dus als een onwettig kind bestempelend. Daarbij maakten ze gebruik van de praatjes die in de buurt rondgingen, n.l. dat de charmante heer op de Hees de vader zou zijn. Thomas Walraven van Ypelaer had inderdaad door zijn veelvuldige bezoeken op Halsaf wel enige aanleiding gegeven om zulke roddel de wereld in te helpen. Natuurlijk vielen dergelijke insinuaties niet te bewijzen. Immers, toen men hen, van wie men wist dat ze de praatjes wel verkondigd hadden, aan de tand voelden, werden die mensen voorzichtig en durfde geen hunner het ronduit te verklaren. Daarmee eindigt dan het eerste deel van deze trilogie.

Het volgende boek speelt zich in de eerste achttien jaren rond de jonge Johanna Lucretia af, die opgroeide tot een knap en levendig jong meisje. Voor haar opvoeding zorgde Thomas Walraven van Ypelaer, die

daar kosten noch moeite voor spaarde en ook de oude heer Gijsbert op de Hees in de kost nam, zeer tegen de zin van zijn ook aldaar wonende schoonmoeder, de oude mevrouw Heysgen. De oude dame, klaarblijkelijk nuchter genoeg om in te zien in wat voor wespennest haar schoonzoon zich weer begeven had en wel beseffend dat hij er dik geld op toe zou moeten leggen, werd door de getroffen regeling maar moeilijk bevredigd.

Zij heeft wel goed gezien. Immers, van het beloofde kostgeld voor hem zelf en de kosten aan de opvoeding zijner dochter besteed, heeft Gijsbert al die jaren nimmer een cent betaald.

Dit is dan het tweede verhaal in onze trilogie.

Het laatste speelt zich af rond het huwelijk van de jonge dochter. Verschillende kandidaten werfden op "de Hees" en om de knappe bruid en om de erfenis die haar bij de dood van haar vader ten deel zou vallen. Van Ypelaer liet zijn keus vallen op een zoon van een baron van Rohe op het huis Elmpt nabij Roermond, even over de grens.

Een "wederzijds huwelijksbedrog". Van Rohe had hoog opgegeven van zijn bezit, even zwaar met schulden beladen als "Halsaf", waarvan van Ypelaer op zijn beurt de ander een hoge dunk bezorgd had. De een hoopte zijn zoon een goede partij te bezorgen, de ander koesterde de verwachting door deze verbintenis de onkosten, aan Gijsbert en zijn dochter besteed - waarvoor hij zich diep in de schulden had gestoken en de Hees te pand had gesteld - vergoed te krijgen.

Intussen speelde ook nog de familie van Gijsbert een partijtje mee en spanden ze samen met baron van Rohe, beiden speculerend om aan de eisen die van Ypelaer ten aanzien van Halsaf kon inbrengen, te ontkomen. De oude Gijsbert werd, in samenwerking met van Rohe en de familie van "de Hees", ontvoerd.

Niettemin wist van Rohe de woede van de heer op "de Hees" in een zeer emotionele ontmoeting tot bedaren te brengen en werd het beraamde huwelijk van Johanna Lucretia van Hoevelick met Johan Caspar van Rohe tot Elmpt, in 1720 voltrokken. 90.

Van Ypelaer was het slachtoffer der intriges. Hij kreeg niets terug van de kosten aan Gijsbert en zijn dochter besteed, bleef mede daardoor zo diep in de schulden zitten dat, gelijk reeds meegedeeld, zes jaar later het faillissement op de Hees volgde.

Het einde van de trilogie.

De cyclus zou misschien nog wel vervolgd kunnen worden. Achter de dorre feiten van de historie van tal van onze havezathen speelden

zich meer van dergelijke dramatische blijspelen af, gelijk de tijdgenoot dezer mensen, Pieter Langendijk, ze literair vereeuwigde in zijn toneelspel "Het Wederzijdsch Huwelijksbedrog". Hij zag ze in zijn tijd om zich heen, overal in den lande. Het bleef doorgaan, heel de eerste helft van de 18e eeuw. Op "Halsaf" hebben de van Rohe's het al evenmin kunnen maken. In 1759 ging het goed voor de bijl en werd het verkocht aan de geheimraad der "Königliche Preussische zur Clevisch-Markische Landen Regierung", von Diest.

Ach, alweer een bezitter die een verhaal toevoegde aan wat men wel een "chronique scandaleuse" zou kunnen noemen. In 1757 heet het dat hij bij het "Müntz-comptoir zu Cleve" in het krijt stond, waarom hij vervolgd werd en naar 's-Heerenberg was uitgeweken. Men vroeg om zijn uitlevering. 91. Hij lag met verschillende schuldeisers in proces o.m. ook met de van Rohe's, aan wie hij dus klaarblijkelijk de koopsom van Halsaf niet had voldaan en ze geheel of gedeeltelijk op hypothecaire basis zal schuldig zijn gebleven, zonder echter aflossingen en renten te voldoen.

In 1785 ging "Halsaf" opnieuw in veiling. Kapitein Palick Juliaan van Heerdt van Camphuysen was als stroman van Johan de Nerée, de koper voor 21500 gulden, ruim f 5000 onder de taxatie. 92.

De Nerée's hebben het oude vervallen huis doen herbouwen in de gedaante zoals het er nog is en er het landgoed geschapen, zoals het zich heden nog vertoont.

Camphuysen is weer één der weinige havezathen die tot in de 19e eeuw niet door verkoop van eigenaar en bezitter is veranderd. Tot 1827 bleef het in bezit der van Heerdt's, die het in de tweede helft der 16e eeuw van de van Camphuysens erfden, slechts één maal verkocht doch dit bleef onder de familie, n.l. toen in 1768 Palick Juliaan van Heerdt het aan zijn neef Palick Frederik overdeed. 93.

Nadat de laatste van Heerdt het voorvaderlijk huis had verlaten, is het in 1827 aan de familie de Nerée verkocht. 94.

Het bestaande huis, geheel gerestaureerd, is vrijwel nog de bouw zoals die zich vertoont op een zilveren schild van het Sint Anna-gilde.

Poelwyck is lang in het bezit van het geslacht van der Hoeven gebleven, hoewel zij er sedert de dood van Henrick van der Hoeven, in het begin van de 17e eeuw, niet meer woonden. Zij worden althans in Zevenaarse gegevens niet meer vermeld, terwijl er in de tweede helft dier eeuw enige dames Smulling woonden. In 1708 kreeg de douairière Elisabeth Quaedt van Wickraedt toestemming het bezit te verkopen aan

haar schuldeiser F.O.Bonecamp. De schuldkwestie schijnt evenwel te zijn geregeld, aangezien in 1712 douairière Elisabeth Gertruydt van Keppel geb. van Laer als "oudste op straet", beleend wordt na de dood van Albertina Johanna van der Hoeven. 95.

Maar zij was dan ook de laatste aan wie door vererving het goed werd toebedeeld. In 1729 werd bij gerichtelijke verkoop Louise Catharina von Coenen, geb. gravin van Bylant-Palstercamp, bezitster van Poelwijck. In 1719 hadden de von Coenens ook de havezathe Leemcuyl te Oud-Zevenaar gekocht.

Zij zijn er niet lang bezitters van gebleven. Nadat in 1742 de weduwe von Coenen opnieuw was beleend, zijn beide bezittingen in 1749 weer verkocht. De nieuwe belening was het gevolg van het tweede huwelijk van de weduwe met overste Kreitzen, waardoor de rechten harer drie dochters moesten verzekerd worden, t.w. Charlotte-Louise-Henriette-Constance, gehuwd met George Wilhelm von Taubenheim te Glogau in Silezië - thans Polen - Elisabeth-Hermine-Albertine, wonende te Breslau (Wraclaw) en de derde Louise-Wilhelmina-Vincentia, getrouwd met Carl-Gottlob-Ludwig von Canitz te Oswitz, eveneens in Silezië.

Poelwijck zowel als de Leemcuyl werden verkocht aan een baron van Heersma, die er zich vestigde. Hij wordt althans onder de aanwezigen op de geërfdenvergaderingen van Liemers genoemd. 96. Zijn woonstee is Poelwijck geweest, dat hij een grondige verbouwing en vernieuwing deed ondergaan. 97. Daarvoor zullen dan de verschillende hypotheeken hebben gediend die in 1750 op het huis werden gevestigd. 98. Lasten, die vermoedelijk ook hier weer te lichtvaardig opgenomen waren en te zwaar drukten. Immers, reeds in 1769 was het rijk der Heeroma's op Poelwijck geëindigd en werd het goed verkocht aan Johan Laurens Söller en diens echtgenote Maria Christina de Goutz, die opnieuw hun bezit door enige hypotheeken bezwaarden.

Zij verkochten het in 1783 voor 45.525 gulden aan "Kriegesrath und Postmeister" B.A. von Weiler te Wesel. Diens nazaten zijn er tot 1960 bezitters van gebleven. In de tweede helft van de 19e eeuw nog gebruikt als school voor zeevaartleerlingen, is het oude huis in 1891 afgebroken en vervangen door de huidige boerestee, die in 1960 door de weduwe van Alexander van Weiler aan de pachter Jan Wenink werd verkocht. 99. Slechts de grachten om het erf benevens een wapenstein in een der gevels, herinneren nog aan de oude havezathe.

Het huis de Leemcuyl was in 1650 van Onna van Els, in 1650 overgegaan op Hillebrandt van Udesheim, die in 1682 overleed.

Sedertdien was het niet meer bewoond. Tegelijk met de Bodencloau te Didam vererfde het goed op Johan Hendrik van Droste tot de Steegh en diens vrouw Elisabeth van Udesheim. Hij overleed in 1690, zij in 1695 waarna het goed overging op hun zoon Johan Hendrik van Droste, van wie zijn broeder Hendrik erfde. 100. Het zal in 1705 tegelijk met de Bodencloau vanwege onbetaalde lasten, verkocht zijn aan de baron van Rheede, van wie in 1719 de von Coenens het kochten. Daarna is het tot onze tijd in dezelfde handen gebleven, waarin ook Poelwijck was. Het huis, reeds van voor 1700 als pachthoeve gebruikt, zal geleidelijk verbouwd en verbroken zijn totdat het in de 19e eeuw door een nieuw boerenhuis werd vervangen.

Het huis Mathena is in 1696 door de van Appelthorns verkocht aan A.H.Hecking, schepen en burgemeester van Zevenaar, die het in 1710 overdeed aan de Zwitserse markies de Vignoles. 101.

In 1752 werd het door Hendrik von Coenen gekocht, waarna het in 1760 verkocht werd aan zekere heer Kampe, een beambte in Pruisische dienst. De koopman Eligius van Straaten en zijn vrouw Judith Ida van Fuirden werden er in 1779 door koop eigenaars van, doch reeds tien jaar later ging het alweer in andere handen over, n.l. van Joseph Jan baron van Goltstein en zijn vrouw Antoinetta Maria van Hugenpoth.102. In 1836 werd de familie de Bellefroid er eigenaar van, van wie het vererfde op de familie van Barneveld van Mathena. In 1931 is het gekocht door de arts Honig, terwijl het in onze dagen bejaardenhuis is geworden.103.

Doordat het huis sedert de 17e eeuw door de opvolgende bezitters geregeld is bewoond gebleven, heeft het nimmer het lot van algehele afbraak ondergaan. Doch, het is wel herhaaldelijk verbouwd en in uiterlijk veranderd naar de smaak en behoeften van de tijd.

Het ouderwetse herenhuis heeft echter in zijn verschijning altijd iets in zijn trekken van zijn verleden behouden, zoals dit eveneens het geval is met dat andere huis in de voorstad t.w. Rijck, dat in het begin der 17e eeuw aan één der Smullings behoorde, van wie het overgegaan moet zijn op een van Hoen, later op een van Heerdt. Van het geslacht van Loen tot Enschedé, dat het in 1685 verwierf, ging het over op de familie van Munster. De families Heynen en van der Veecken hebben er in de 18e eeuw gewoond, beide tot de aanzienlijken in Zevenaar behorend. Het is daarna nog in bezit van enige andere families geweest, het laatst van de familie Hazewinkel die het in 1896 kocht. 103.

In 1970 is het door de N.V. Turmac aangekocht.

Enghuysen was, evenals de Byvanck onder Beek, van de van den Loe's op Peter van Oldenbockum en diens vrouw Elisabeth van den Loe overgegaan en van deze op hun dochter Gertrud, vrouw van Anton van Aeswijn. Na haar dood in 1675 kreeg Johan Werner van Bruggeney genaamd Hasencamp, domheer te Paderborn, het als erfdeel toegewezen.

In 1745 is het verkocht aan Rutger von Carnap, wiens opvolger het in 1768 aan Reinier Pelgrom verkocht, afkomstig uit Lathum.

De Pelgroms zijn er tot 1871 bezitters van gebleven. Zij hebben het oude huis, stellig doordat het door zijn bezitters al sedert meer dan anderhalve eeuw niet meer bewoond was, herschapen in het deftige herenhuis, dat het tot in onze eeuw is gebleven.

Karel Hendrik Pelgrom, emeritus-pastoor van den Briel, sleet zijn laatste levensjaren op het voorouderlijk huis. Van hem ging het in 1871 over op zijn neef Louis van Motz, wiens nazaten het in 1941 aan de Turmacfabriek verkochten. Deerlijk verwoest bij de oorlogshandelingen van 1944-'45, is het daarna geheel afgebroken. 104.

De havezathe Swanepol werd in de eerste helft van de 17e eeuw door Cloecks bewoond en behoorde later aan de hiermee verwante familie van Nyvenheim zu Caldenhausen. Eerst in 1785 ging het door koop in andere handen over en wel van Palick Juliaan van Heerdt, die het in 1788 weer verkocht aan Carl Rappard, richter van Zevenaar en Liemers. Die verkocht het twee jaar later weer aan de geneesheer dr. Klumper, waarna het achtereenvolgens nog in handen van verschillende andere families is geweest totdat het met Enghuysen in 1941 aan de N.V. Turmac is verkocht. 105.

Evenals Mathena had het huis in de loop der tijden nogal wat veranderingen ondergaan, vooral sedert het in 1868 tot moderne woning was omgebouwd, doch het droeg nog altijd de trekken zijner historie. Het is evenals Enghuysen na de vernielingen, die de oorlogshandelingen hadden veroorzaakt, volkomen gesloopt.

Het huis Campwyck buiten de Griethse poort te Zevenaar, was een bezit van de van Zellers van Halsaf, van wie het, evenals Halsaf, in de eerste helft der 17e eeuw overging op de Foppinga's en van hen op een van Lom. Maar in 1706 gingen ook de bezitters van Campwijck er onder door. Het goed werd verkocht aan een heer Henriott, wiens enige dochter met een Theben trouwde. De Thebens, van wie er in de 18e eeuw achtereenvolgens drie pastoor te Zevenaar waren, zijn er tot 1849 bezitters van gebleven. Toen is het verkocht aan Carel Everhard

van Nispen tot Pannerden, burgemeester van Zevenaer, die het oude huis af liet breken en er een nieuw herenhuis deed bouwen. Dit is inmiddels ook al weer verdwenen.

Het kasteel Sevenaer krijgt pas weer een bewogen geschiedenis wanneer de van Spierincks het in de 18e eeuw van de hand doen. Zij hebben, hoewel zij hun bezit tot 1736 behielden, er zeker vanaf ongeveer het midden der 17e eeuw niet meer gewoond. Stellig hebben zij het complex niet geheel onbewoond gelatin, doch wie er gewoond hebben is volmaakt onbekend.

Voor 23500 gulden kocht in 1736 Otto graaf van Bylant-Palsterkamp het hele bezit. De som veronderstelt een nog belangrijk goed, door de van Spierincks goed bij elkaar gehouden. Het omvatte 52 morgen - ± 43 ha - bouw- en weilanden.

Wat de plannen van de nieuwe bezitter waren is niet echt duidelijk. Veel heeft hij er niet mee uitgericht. Immers, toen zijn erfgenamen het in 1776 weer verkochten, bracht het, ondanks dat inmiddels de marktprijzen voor landbouwprodukten aanzienlijk gestegen waren en daardoor de grondprijzen mee omhoog gingen, maar 21.100 gulden op. 106. Er moet dus òf een deel der landerijen reeds verkocht zijn òf het goed moet zo verwaarloosd zijn dat het aanzienlijk in waarde was gedaald.

De nieuwe bezitster, Alexandrina Frederica van Rouwenoort, wist blijkbaar wel wat er in haar tijd van opkomende belangstelling voor landbouwmogelijkheden in het maatschappelijke productie-proces, mogelijk was. Zij verkocht het goed in 1785 althans voor f 45.000 aan het pas getrouwde echtpaar Arnold van Nispen en Debora Pelgrom, een koop waarbij de kopers haar f 25.000, als hypotheek op het goed gevestigd, schuldig bleven.

Arnold van Nispen, zoon van Christiaan Frans bij de Wesenthorst vermeld, was, evenmin als zijn zoon en opvolger Everard, een voorbeeld van een landheer die van een goed beheer wist. Zeer in tegenstelling met zijn jongste broeder Carl Herman die, als rentmeester van het Huis Bergh in Bergh en Didam, zijn geesteszieke broeder Jan Baptist van Nispen vervangend, een nauwgezet, plichtsgetrouw en werkzaam heheerder bleek. Arnold, met schulden begonnen, heeft evenmin als zijn zoon, kans gezien zich uit de put te werken, zodat uiteindelijk in 1824 de weduwe van Everard het huis "Sevenaer" aan Carel Herman, ter delging van de schulden, overdroeg. 107.

De oudste zoon van Carel Herman, Jan Anton, erfde. Hij en zijn nazaten

hebben zich verder van Nispen tot Sevenaer genoemd. De tweede, Carel Everard, behield het ouderlijk huis "t Hoek", in 1945 verwoest, waar thans het Raadhuisplein is. Het was het erfdeel van de grootmoeder Aleydis Maria van de Sande, de vrouw van Christiaan Frans van Nispen. Carel Herman had er sinds 1793 gewoond. Hij, heer van Pannerden geworden, noemde zich voortaan van Nispen tot Pannerden, de naam die de tweede zoon en zijn nazaten bleven voeren. De van Nispens hebben in de eerste helft van de 19e eeuw het oude huis "Sevenaer" vernieuwd. De grachten werden gedempt terwijl, met behoud van een oud gedeelte, een nieuwe vleugel werd aangebouwd. In het begin van deze eeuw onderging het geheel een restauratie onder leiding van Cuypers.

In Duiven hebben de riddermatige bezitters van het huis de Ploen, t.w. de Smullings, in de 16e eeuw directe opvolgers van de Momms, het tot het einde van de 17e eeuw gehouden. De laatste was Reinier Smulling, ongehuwd, maar blijkens het doopboek vader van verschillende kinderen bij zijn dienstmaagden. Zijn erfgename was zijn zuster Anna Margaretha Sigeberta Smulling, vrouw van Theodorus de Ruyter. Hun zoon verkocht in 1710 het goed aan de Kleefse regeringsraad Everard von Hymmen. 108. Door koop kwam het in 1778 aan een douairière van Hertefeldt, in wiens familie het tot 1836 is gebleven, het laatst aan een van Bothmer, wethouder in Duiven. Toen is het aangekocht door baron van Voorst tot Voorst, later burgemeester van Duiven. Hij liet het oude huis slopen en er een nieuw herenhuis annex boerderij voor in de plaats bouwen. Het herenhuis is op het einde der vorige eeuw afgebroken. 109.

Het huis de Magerhorst, van de Cloecks op de van Egerens overgegaan, werd in 1661 verkocht aan de douairière van Pallandt geb. van Bottelbergh. Zij heeft het met haar zoon nog bewoond, doch veel waard was het goed niet meer. 110. In 1700 moest het wegens schulden worden verkocht en werd de man die het bewoonde, jonker van Hertefeldt, er koper van. De koopsom bedroeg slechts 1000 rijksdaalders. Van Hertefeldt is of slechts stroman geweest of was niet credietwaardig genoeg om hypotheek te kunnen geven. In elk geval is hij niet bij machte geweest als bewoner bezitter te worden. Immers, hij verkocht het terstond door aan Justes Buyck van Swyten, afstammeling van een Amsterdams regentengeslacht dat in de 16e eeuw, vanwege zijn trouw aan het Spaanse bewind, uitgerangeerd was. Verkoop wegens schulden was ook hier geregeld aan de orde.

In 1749 werd de ons uit Didam reeds bekende Hendrik Jan Tuchter bezitter van de "Magerhorst". Tien jaar later ging het op gelijke wijze over op von Diest, die bij Halsaf reeds werd vermeld. Diens erven deden het over aan de van Hertefeldts van de Ploen, die het huis verhuurden en er eigenaar van zijn gebleven totdat hun erfgenaam van Bothmer het in 1836 verkocht aan de familie van Nispen tot Sevenaer. Met behoud van de gelijkvloerse étage en de sierlijke traptoren is het huis toen in een boerenwoning veranderd. In 1965 eigendom van de gemeente geworden, heeft het tenslotte een restauratie ondergaan. Op de Bereklau onder Groessen hebben de Cloecks, bezitters reeds sinds de 14e eeuw tot ver in de 18e eeuw, gewoond. Doch ook hier kwam toch de ondergang.

In 1738 werd de waarde getaxeerd op 3175 rijksdaalders, waarlijk geen bedrag dat nog een voldoende grondbezit veronderstelt om een staat te voeren, die een heer op een adellijke havezathe meende te moeten ophouden. De weduwe Cloeck, die toen het goed bezat, zal er dan ook wel niet zo rooskleurig meer voorgestaan hebben. Vaandrig Andries Cloeck had toen zijn kindsdeel reeds aan de Gereformeerde diaconie verkocht, terwijl Frederik Cloeck eveneens wat te pand had gesteld.¹¹² In 1768 is het voorvaderlijke goed door de erven Cloeck aan de "Zollbeseher" van Elsbruch verkocht, die het aanzienlijk vergroot moet hebben. Immers, in 1773 verkochten zij het voor 21.100 gulden met 51 morgen land. Vermoedelijk hebben hij en zijn zwager "Zollbeseher" van Leeuwen er reeds verschillende stukken, wegens niet betaalde pandschappen, van in bezit gehad, die zij in 1772 weer samen met het huis en wat er nog van het grondbezit over was, van de hand deden. Koper was Anton C.S.X. baron van Hugenpoth, broeder van de ons reeds bekende Godfried Frans op het Huis te Aerdt. De nazaten van de koper noemden zich van Hugenpoth tot de Bereklau, hoewel zij niet eens zo lang op het huis gewoond hebben. Immers, in 1820 verkochten zij het aan de heer Tendering te Duiven, wiens erven het in 1878 overdeden aan de familie van Nispen tot Pannerden. ¹¹³. Het huis, pachthoeve geworden, is afgebroken met behoud van een restant dat met zijn vierkante toren het geheel nog een kasteelachtig aanzien geeft.

De historie van het huis "Ryswyck" in de buurschap Leuven, is weinig interessant. In de eerste decennia van de 17e eeuw heeft Frans van Spiering er nog gewoond. Samen met zijn broeder Goessen had hij het huis geheel en al nieuw doen herbouwen. Dit moet dan in het begin van

de 17e eeuw zijn geweest, vermoedelijk tijdens het Twaalfjarige Bestand dat, toen het in 1609 gesloten was, hoop gaf op een blijvende vrede. In deze jaren sloeg men hier in deze contreien, een mensenleeftijd lang oorlogsterrein geweest, overal aan het herbouwen van wat verwoest en verwaarloosd was. Goessen woonde later op het huis "Sevenaer", Frans bleef op "Ryswyck". Echter niet lang meer want later zat er Albert Ontyt, vader van de Zevenaarse pastoor Floris Ontyt, als rentmeester op. 115. Dit moet voor 1645 zijn geweest, aangezien het toen aan Lodewyk Rockelfing is verkocht. 115. Diens nazaten deden het van de hand, waarna "Riswick" pachtgoed is geworden, eerst van de familie van Eck, in 1790 van Heinrich Wilhelm Conrad Rappard, spoedig hierna van geheimraad von Lamers. In 1807 hebben diens weduwe en kinderen het opnieuw verkocht, vermoedelijk aan de familie Bender te Kleef. Deze heeft er weer verbleven, misschien enkel als buitenverblijf. De dochter Eulalie is van hier uit althans in de Hervormde kerk te Zevenaar in 1820 getrouwd met Lodewijk van Nispen, zoon van Jean Jacques en neef - oomzegger- van Carel Herman. Hij was later administrateur van het Huis Bergh. 116.

Het goed is later eigendom geworden van de familie van Nispen van Pannerden die er opnieuw een pachthoeve van maakte en het in 1957 verkocht aan de pachter Elffrink.

Natuurlijk is het weinig interessante historie om van een goed, dat eenmaal pachthoeve was geworden, te vertellen wie er achtereenvolgens bezitters van waren. Het heeft met het leven op het huis te weinig meer te maken om er veel aandacht aan te besteden. Het is echter wel weer van belang dat juist bij goederen, die reeds voor de 19e eeuw pachthoeve waren, - vaak van het oorspronkelijke adellijke huis - gelijk ook bij Ryswyck het geval is - het meest bewaard is gebleven.

De verhuurders waren meestal niet geneigd er de kosten van totale vernieuwingen aan te besteden. Zij maakten het bruikbaar voor bewoning en bedrijfsvoering hunner pachters, wat er op neerkwam dat zij tot slechts gedeeltelijke afbraak overgingen, het wat anders inrichten, er ramen in deden maken naar de behoeften van de tijd en bewoners e.d. Van de andere kant hadden zij er wel belang bij het huis in goede staat te houden, zodat hier verwaarlozing en verval in het algemeen veel minder voorkwam dan bij huizen waarvan de bewoners financieel en economisch gezien niet in staat waren het onderhoud te blijven bekostigen, zodat nieuwe bezitters, hetzij als bewoners er een

herenhuis naar de smaak van de tijd van maakten, hetzij als pachtheren het in een boerenhoeve omschiepen.

Alzo is zo'n pachthoeve als "Ryswyck" een interessant huis met een weinig interessante historie, althans over de laatste eeuwen. De bezitters zijn bekend, doch over het leven der bewoners zwijgen de gegevens. Zo is het ook met de havezathe waarvan het hoofdgebouw geheel in zijn oorspronkelijke staat, zoals het omtrent 1560 door Herman van den Loe en Digna Isendoorn was gebouwd, bewaard is gebleven t.w.:

de Loowaard in de uiterwaard aan de Rijn nabij Groessen en 't Loo. Van den Loe, van Aldenbockum, van Aeswijn, waren er achtereenvolgens de bezitters van, precies gelijk aan Enghuysen. Maar van van Aeswijn is het in de 17e eeuw overgegaan op de familie von Bodelschwing, van wie het in 1902 vererfde op van Inn- und Kniphausen, die het in 1918 aan de pachtersfamilie van Zadelhoff verkocht. Deze had het al enige eeuwen - zij het met korte onderbreking - bewoond.

Dan is er nog het huis Broeckhuysen onder Wehl, een zeer oude vestiging, in 1625 van het geslacht van Ulft, geheten Matelanck, opnieuw vererfd op afstammelingen van de oorspronkelijke bezitters van Broeckhuysen van Barlham. In 1666 kocht Frederik Hendrik Bentinck, heer op de Kemnade, die van het Huis Bergh de heerlijke rechten in Wehl overgenomen had, het van het geslacht van Rouwenoort, erfgenaam der van Broeckhuysens. 118. Sedertdien zijn de geslachten die in Wehl de heerlijke rechten bezaten, er bezitters van geweest t.w. van Wilich van Lottum van 1673 tot 1705, Steengracht van 1765 af, van wie het op van der Goltz vererfde. 119. Omtrent 1860 liet een gravin van der Goltz het oude huis afbreken en er een nieuw herenhuis voor in de plaats bouwen. Dit is thans eigendom der gemeente Wehl.

"Après nous le déluge", zo is dit relaas betiteld. Het is een kenschetsing die, al zal ze niet gelden voor het leven op al onze havezathen, gedurende de 18e eeuw toch wel voor het globale beeld bepalend is. Schulden delgen met grotere schulden maken, gaten graven om andere kuilen te dichten, niet zelden met toepassing van bedenkelijke manipulaties, dat is het veelvuldig voorkomende verschijnsel. Ondergang in schulden, tot zelfs hoogopgelopen bij de leveranciers van dagelijkse levensbehoeften, het komt overal voor, meermalen zelfs na gerechtelijke vervolging, met aan 't eind publieke veiling wegens faillissement.

Wat steekt er achter deze verschijnselen in de 18e eeuwse samenleving onzer riddermatige bewoners der "edelhuysen". Het begin moet al gezocht worden in de ontwikkeling van de standenstaat der late Middeleeuwen in de 16e eeuw. Die had de ridderschap omgevormd tot een gesloten groep die, om als riddermatigen erkend te blijven, niet alleen zijn adeldom met acht kwartieren moest kunnen staven, maar ook een riddermatige staat in het maatschappelijke leven had te voeren.

Hij, die het recht wilde behouden als riddermatige verschreven te kunnen worden in de Staten van zijn gewest en als riddermatig maatschappelijk mee wilde blijven tellen - dat wil zeggen in aanmerking blijven komen om met het stedelijk patriciaat in burgerlijke ambtsdiensten of in militaire functies opgenomen te worden - moest een staat voeren die in overeenstemming werd geacht met zijn rechten en pretenties. Reeds in de 16e eeuw dan ook ziet men sommige families hieraan ten onder gaan.

Terwijl de Tachtigjarige Oorlog op het platteland een algemene verarming had gebracht, althans hier in Gelderland, komt de tijd van de barokke praal. Had reeds de Renaissance-periode een opdrijven naar luxe en luxueusheid gebracht, de barok deed dit nog veel meer. Koningen en vorsten bouwden hun dure en weelderige paleizen. Grote heren deden het na; kastelen als Rozendaal, Middachten, de Slangenburg en Bergh werden door hun prachtlievende bezitters omgeschapen in weelderige paleizen, binnen een dure parkaanleg en met interieurs waar kosten noch moeite, om kunstenaars aan het werk te zetten, werden gespaard. Huize "de Voorst" bij Zutphen, schepping van Arnold Joost van Keppel, getuigt heden ten dage nog - evenals overigens het paleis het Loo van de koning-stadhouder Willem III - hoe de verlustiging in praal en pracht, die het Franse hof van Lodewijk XIV te Versailles kenmerkte, de toon heeft aangegeven. Heel de opzet dezer bouwwerken roepen reeds het beeld van Versailles op.

De ridderschap deed mee. In gezochte landelijke omgeving, de Vechtstreek, het Gooi, de duinstreek, bouwden de rijk geworden stedelijke regentengeslachten hun lustverblijven. Rondom de kleinere centra ontstonden ze naar evenredigheid eveneens: Klarenbeek, Rennenenk, Sonsbeek bij Arnhem. De drang, zich als eerste stand tegenover de burgerlijke regentenfamilies te handhaven, verleidde de ridderschap naar vermogen, beter gezegd boven vermogen, mee te doen.

Tijd en samenleving brachten het mee. Geld speelde geen rol. Het was al te gemakkelijk te verkrijgen in een tijd waarin de speculatie-zucht hoogtij vierde. In de periode van 1670 tot 1720, toen de handel met de Oostzee-landen, zoal niet als gevolg van een schier permanente oorlogstoestand, geheel stil lag, dan toch ernstige belemmeringen ondervond zodat de import van granen en hout zeer beperkt was, lagen de prijzen voor de binnenlandse produktie hoog.

Op grondbezit werden gemakkelijk en vlot hypotheeken genomen. Maar, als na 1720 de zeehandel weer open ligt, treedt er een daling op. 120. Dan komt voor velen de ondergang. De ridderschap, van huis uit weinig bedeed met financieel en economisch inzicht, kan de situatie niet aan. Velen hebben al te gemakkelijk en teveel geld opgenomen om de lasten nog op te kunnen brengen, ver boven de draagkracht van hun bezit. Toen "Hamerden" te Westervoort in 1735 verkocht werd, omvatte het 14 morgen bouw- en 8 morgen weiland, nog geen 20 ha. Toen waren er al heel wat landerijen van verkocht; het oorspronkelijke bezit was 67 morgen, ± 55 morgen. Om deze grootte 60 à 65 morgen lag het grondbezit van verschillende havezathen, slechts enkele waren groter, verschillende ook kleiner. De verkoopprijzen spreken ook duidelijke taal. De Nevelhorst te Didam bracht in 1743 totaal f 8000 op en in 1741 in 't geheel f 8300.

In 1780 werd het goed voor f 250 per jaar verpacht. Met heel zijn grondbezit werd het goed Loil in 1781 voor f 7700 verkocht.

Gewis, al moet men de geldwaarde van toen met ongeveer 60 vermenigvuldigen bij die van anno 1970, dit waren toch geen grondbezittingen waarop men als een rijke landheer in een kapitaal ingericht huis een luxueus leven kon leiden en de hoge staat kon voeren, gelijk aan die van de rijke regenten in de steden, voor wie het grondbezit maar één der bronnen van inkomsten was.

Maar onze riddermatige havezathebewoners gingen door met hun eenmaal verworven leven. Men ziet ze, ondanks hun benarde financiële posities, bezig met het aanleggen van parkjes, bosschages en "plantagies" rondom hun huis alsof ze over tonnen geld beschikken. Dit is de achtergrond van de dorre en eentonige geschiedenis onzer havezathen.. Ze komen uiteindelijk in handen van geslachten, hetzij die geleerd hebben wat met grondbezit is aan te vangen, hetzij burgerlijke regentenfamilies die dit allang reeds verstonden. Voor zover de bezitters ze blijven bewonen, worden ze omgevormd tot landgoederen in nieuwe stijl, in andere gevallen worden het pachthoeven.

Achter de historie onzer havezathen schuilt eveneens de onrust van een samenleving die, onder het schijnbare oppervlak van het beeld der rentenierende hollandse burger, van de rijkdommen, door de 17e eeuwse voorvaderen vergaard, profiteert. De onrust van een samenleving die in het krampachtig vasthouden aan het schema van de feodale standenstaat, achtergebleven was op de economische ontwikkeling en daardoor dreef naar de totale omkeer, die aan het einde bij de Revolutie door zou breken.

Bronnen en literatuur

- 1/ Recht. Archief Westervoort Vol. Protocol.
- 2/ Wynaendts v. Resandt en J.S.v.Veen: Reg. op de leenacteb. Baer en Lathum. Reg. Lathum No. bl. 87
- 3/ Recht. Archief Westervoort Vol. Protocol
- 4/ idem
- 5/ idem
- 6/ idem
- 7/ A.H.B. Inv. No. 3163 fol. 31 (A.P.v.Schilfgaarde: Reg. leenacteb. Bergh bl. 21)
- 8/ W.v.Resandt en v.Veen o.c. bl. 80-81
- 9/ idem bl. 81-83
- 10/ A.H.B. Inv.no. 3557
- 11/ Collectie L. Hendriks.
- 12/ idem
- 13/ J.J.S.Sloet en J.S.v.Veen: Reg. leenacteb. Gelre-Zutphen Kw. Z. bl. 425
- 14/ Collectie L.Hendriks.
- 15/ A.P.v.Schilfgaarde: Reg leenacteb. Bergh bl. 140
- 16/ Collectie L.Hendriks,
- 17/ A.P.v.Schilfgaarde: o.c. bl. 142
- 18/ A.H.B. Inv. no. 3558
- 19/ A.G.v. Dalen en A.J.M.v.Nispen v. P.: De van Nispens en Bergh in de 18e en 19e eeuw bl. 11 (familie-uitgave 1969)
- 20/ A.H.B. Inv. no. 1170 folio 48 vo.
- 21/ Notitie J. Rinzema
- 22/ J.J.A.Wjs: Bijdr. tot de genealogie der uitgestorven Doesburgse regeringsfamilie Becquer. N.L. 47 kol 211
- 23/ A.Staring: Het geslacht Verhuell (Jaarboek. Centr. Bur. v. Genealogie XVIII bl. 117-130)
- 24/ A.G. v.Dalen en A.J.M.v.Nispen t. P. l.c.
- 25/ Collectie L. Hendriks,
- 26/ L.A.Hoefer: De Swanenburg en zijn bezitters B.M.G. 34 bl. 160
- 27/ A.P.v.Schilfgaarde o.c. bl. 100-101
- 28/ H.M. Werner: Geldersche Kasteelen
- 29/ Victor de Stuers: De Havezate Boetselaersborch. B.M.G. 6

- bl. 137-141
- 30/ A.P.v.Schilfgaarde: De Inboedel van den Boetselaersborch.
B.M.G. 31 bl. 189
- 31/ idem - : Reg. op de leenacteb. Huis Bergh bl. 1
- 32/ A.J.M. V. Nispen v. Pannerden: Losse Schetsen uit de Liemers
bl. 60-62
- 33/ Recht. Archief ambt Bergh no. 656 fol. 27
- 34/ idem - fol. 371/372
- 35/ A.P.v.Schilfgaarde: Reg. Bergh bl. 190
- 36/ Collectie Hendriks
- 37/ W.de Vries: De Voorm. Havezathe de Padevoort B.M.G. 43 bl 249
- 38/ Doop-en Trouwboeken Didam
- 39/ Recht. Archief Didam no. 21
- 40/ idem no. 23
- 41/ idem no. 24
- 42/ A.H.B. Inv. no. 3306
- 43/ Recht. Archief Didam no. 28
- 44/ idem no. 30
- 45/ idem no. 20
- 46/ idem no. 21
- 47/ idem no. 14
- 48/ idem no. 15
- 49/ idem no. 20
- 50/ idem no. 21
- 51/ idem no. 31
- 52/ idem no. 34
- 53/ Doop- en trouwboeken N.H. Kerk Didam
- 54/ Recht. Archief Didam no. 23
- 55/ idem no. 31
- 56/ idem no. 18
- 57/ A.P.v.Schilfgaarde: Reg. leenacteb. Huis Bergh bl. 51
- 58/ Recht. Archief Didam no. 19
- 59/ idem no. 18
- 60/ idem no. 19
- 61/ idem no. 21
- 62/ Huisarchief Keppel no. 1119
- 63/ J.Hofman: "De Manhorst" Gelderse Volksalmanak 1904
- 64/ A.P.v. Schilfgaarde o.c. bl.41
- 65/ idem bl. 24

- 66/ Recht. Archief Didam no. 18
- 67/ A.P.v. Schilfgaarde o.c. bl. 36
- 68/ Recht. Archief Didam no. 27
- 69/ Doop- en Trouwb. Didam
- 70/ Recht. Archief Didam no. 14
- 71/ idem no. 26
- 72/ idem no. 27
- 73/ A.P.v.Schilfgaarde o.c. bl. 46
- 74/ Recht. Archief Didam no 18
- 75/ idem no. 20
- 76/ idem no. 14
- 77/ idem no. 25
- 78/ idem no. 26
- 79/ idem no. 15
- 80/ H.Hoppenbrouwer: Over de oorsprong van de oudste ijzergieterij
in Neder1and (B.M.G. 52 bl. 119 e.v.)
- 81/ A.P.v.Schilfgaarde o.c. bl. 19 en 20
- 82/ Recht. Archief Didam no. 21
- 83/ idem no. 23
- 84/ idem no. 27
- 85/ idem no. 26
- 86/ idem no. 29
- 87/ idem
- 88/ idem no. 34
- 89/ idem
- 90/ Uitvoerig verhaald in B.M.G. 31 bl. 77-98 door D.P.M.
Graswinckel: Amor en Bacchus triumphator.
- 91/ A.H.B. Inv. no. 806
- 92/ R.J.K.M. de Nerée: De Lymers en hare havezathen.
B.M.G. 20 bl. 43
- 93/ idem bl. 65
- 94/ Archivaat Liemers: Na Honderdvijftig jaar bl. 34 (Zutfen 1966)
- 95/ A.P.v. Schilfgaarde in: Gesch. v.d. graven van Limburg-Stirum.
III-3 bl. 204 (Assen 1961)
- 96/ Archief Rekenkamer Inv. no. 1234
- 97/ Na Honderdvijftig jaar bl. 36
- 98/ R.J.K.M. de Nerée: o.c. bl. 74
- 99/ Memoires mevr. M.Jansen-Wenink
- 100/ R.A.K.E. Inv. no. 1857

- 101/ R.J.K.M. de Nerée o.c. bl. 72
102/ Na Honderdvijftig jaar bl. 36
103/ idem -bl. 37
104/ A.J.M.v.Nispen v.Pannerden: Losse schetsen uit de Liemers bl. 40
105/ Na Honderdvijftig jaar bl. 38
106/ R.J.K.M. de Nerée o.c. bl. 80
107/ A.G.v.Dalen en A.J.M.v.Nispen: De van Nispens en het Huis
Bergh. Bl. 42 (Familie-uitg. 1969)
108/ R.A.K.E. Inv. no. 1858
109/ Na Honderdvijftig jaar bl. 36
110/ R.J.K.M. de Nerée
111/ Na Honderdvijftig jaar bl. 35
112/ R.J.K.M. de Nerée bl. 58
113/ Na Honderdvijftig jaar bl. 32
114/ Archief R.K. Kerk Zevenaar
115/ R.A.K.E. Inv. no. 1849
116/ A.G.v.Dalen en A.J.M.v. Nispen v. P. o.c. bl. 76
117/ Na Honderdvijftig jaar bl. 35
118/ idem bl. 39
119/ D.P.M. Graswinckel: De Recht. Archieven der voorm.
Kl. Enclaves bl. 66
120/ B.H.Slicher v. Bath: De Agr. Gesch. v. West-Europa bl. 231
121/

XVI. De komst van de Nieuwe tijd.

Josias Olmius was de eerste die in 1689 te Rekhem onder Doetinchem een kleine ijzerindustrie begon. 1. Het bedrijf kwam aanvankelijk maar moeilijk op gang, doch het volhouden van Olmius hield het in stand en na zijn dood in 1715 wisten zijn erfgenamen, waaronder zijn zoon Gerhard Josias en diens vrouw Cunegonda Verhuell, de schulden af te doen en de "ijzermolen" door de moeilijkheden heen te werken.

In 1794 werd dit bedrijf naar Keppel verplaatst.

Misschien mag de in 1700 gevestigde "stijfselfabriek" van Christiaan de Freimery in het huis de Munt te 's-Heerenberg ook beschouwd worden als een symptoom van de beginnende belangstelling voor wat men met de productie uit eigen bodem kon doen. 2. Deze stijfselfabriek heeft het echter niet lang volgehouden.

In 1754 werd een "societeit" opgericht, bestaande uit de raadsheer Johan Michael Roukens, de drost van Wisch Bögel en de rentmeester Karel Henning, ieder voor een vierde deel participanten, met het grafelijk Huis als vierde participant, ten doel hebbende nabij het huis Ulft een ijzerindustrie te vestigen. 3.

Deze drie vestigingen zijn symptomen van een gewijzigde belangstelling voor de economische structuur in ons land. In de 17e eeuw was in Noord-Nederland de hele economie gekonsentreerd rondom de stapelhandel. Holland was de grote stapelmarkt van Europa en onze reders en zeelieden waren de vrachtvaarders der wereld. De eigen industrie en productie waren zo goed als geheel en al gericht op voorziening en dienstverlening van deze stapelhandel en zeevaart. Men had weinig oog voor de rijkdommen en de mogelijkheden die de eigen bodem en bodemproductie in zich zelf bezaten. Langs de weg van de stapelhandel en zeevaart verkreeg men op gemakkelijke wijze een hoeveelheid en verscheidenheid van grondstoffen voor verwerkingsindustrieën en produkten, als gevolg waarvan men weinig behoefte gevoelde binnenlandse productie te stimuleren, althans niet voor zover het produkten betrof die men elders verkrijgen kon. Waartoe zou men b.v. zich zorgen maken om binnenlandse graanproductie als men koren in alle soorten in overvloed en in betere kwaliteiten goedkoper in de Oostzee-landen kon halen en het vervoer over zee zoveel gemakkelijker en minder kostbaar was als het binnenlandse vervoer per as over slechte wegen met vele tollent? Voor agrarische bedrijven had men in de 17e eeuw dan ook weinig belangstelling. De landbouw was slechts van belang ter

voorziening in aanvullende lokale marktbehoeften.

In de 18e eeuw echter had onze zeevaart zijn monopolie-positie in de vrachtvaart verloren. Andere landen - Engeland in de eerste plaats doch in mindere mate ook Frankrijk, de Duitse handelssteden en Denemarken - waren ernstige concurrenten geworden, wat tot gevolg had dat op economisch terrein de belangstelling niet meer zo uitsluitend op de zeehandel gericht bleef maar ook andere terreinen van het leven in de interessesfeer betrokken werden.

Het boeren- en buitenleven werd in de eerste plaats in een ander licht gezien. De 17e eeuwse belangstelling voor het platteland vinden we op zijn best bij de meesters onzer schilderkunst en bij literatoren als Breero, Rotgans e.d., realistisch, ongetwijfeld, maar toch slechts met de visie van de stedeling, die er het schilderachtige, meestal ook het lachwekkende, van de botte en ruwe boerenbevolking in ziet.

Van Vondel, Hooft en hun tijdgenoten kan men poëtische uitingen omtrent het buitenleven niet anders voorstellen dan in de irrationele voorstelling van herders en herderinnen die, in een eeuwigdurende lente der natuur, vreedzaam en als overbeschaafde onschuldige paradijsbewoners, met elkaar omgaan.

Geheel anders is dit bij 18e eeuwers dan de laat 17e eeuwse Jan Luyken, en verder Hubert Poot, Justes van Effen, de dames Wolff en Deken e.a., tekenen het leven ten plattelande, zij het meestal geïdealiseerd, met de waardering van mensen die de werkelijkheid ervan in hun dagelijkse omgang beleven. De burgers hebben het leven te lande herontdekt en zien het niet meer met de ogen van een toevallige bezoeker of toerist of in het kader van een literaire mode, maar uit eigen belevenis, zij het dan een beleven van de burger die op de buiten woont en het meest de romantische kanten van het buitenleven geniet en wil zien.

Rijke burgers zijn in de 18e eeuw de stichters van buitengoederen op het platteland of kopers van de havezathen der verarmde adel.

In de vorige bladzijden bleek dit uit verschillende voorbeelden. Zij vestigen zich op het platteland, dikwijls slechts voor een buitenverblijf, doch soms ook voorgoed als grondbezitter of landgoedbeheerder. Een voorbeeld hiervan is de familie Verhuell-Staring op de Bringenborg te Gendringen, waar de "Dichter und Bauer" van de Wildenborg onder Vorden, in zijn jeugd stellig de inspiratie opgedaan heeft, die hem bewogen heeft in Duitsland de nieuw opgekomen landbouwwetenschap te gaan bestuderen. De Hoevens, generaties aaneen te 's-Heerenberg

gevestigd, kochten in 1779 "de Byvanck" te Beek, waar ze hun blijvende woonstee vestigden, tot ze in 1805 de "Swanenburg" te Gendringen kochten. De van Marles bezaten de havezathe Oploo onder Kilder, waar Johan Christiaan in 1757 van de graaf van den Bergh het recht van jacht voor verkreeg in heel het ambt Bergh. 4. Zijn zoon Jan Derck van Marle, gehuwd met Elisabeth Smink, nam in 1790 van de gilden van Braamt en Kilder een stuk van hun heide in erfpacht om dat "door bepotinge en beplantinge vruchtbaar te maken". 5.

De Nerée's vormden het in 1785 gekochte bezit "Halsaf" tot een landgoed om. Op "Bingerden", in 1662 reeds gekocht door dr. Herman Pabst, "Regierungs- und Justizrath" te Kleef, gingen de bezitters zelf wonen en hebben Rudolf Willem van Pabst, die in 1775 van zijn broeder erfde en diens zoon Johan Maurits, in 1787 zijn vader opgevolgd, het landgoed geschapen.

Te Westervoort is vanaf het einde van de 18e eeuw het geslacht Gaymans gevestigd, here-boeren, waarvan de voorouders in de 16e en 17e eeuw reeds onder de geërfden aldaar voorkomen, echter te Arnhem wonend.

Het zat in de lucht, zou men kunnen zeggen, een uitdrukking die men bezigt om aan te duiden hoe bepaalde, niet direct definieerbare stromingen, de mensen in een bepaalde richting beïnvloeden, zodat t'allen kant een gelijk gedragspatroon te constateren valt.

Maar wat zat in de lucht? Christiaan Frans van Nispen en Aleydis Maria van de Sande, wonend op de Gelderse Waard, gaven hun in 1758 geboren zoon de doopnamen Jean Jaques mee, namen die ook in Nederlandse versie bij de familie, noch van hem, noch van haar voorkwamen. 7.

De veronderstelling is niet ongewettigd dat hier in een gezin, waar men met interesse de geestelijke stromingen van de tijd beleefde, de verering voor Jean Jaques Rousseau de bron was waaraan deze naamgeving ontsprong. Rousseau, levend van 1712 tot 1778, was de geestelijke vader van de romantieke stroming die in een tijd, waarin het besef dat de maatschappelijke verhoudingen aan een grondige hervorming en vernieuwing toe waren, algemeen leefde, het terug naar de natuur verkondigde.

Met zijn "Contrat Social" schiep hij een visionair beeld van een samenleving, op deze gedachte gebaseerd.

Dit was punt één. Een andere invloed was die van de encyclopedisten, gelijk Diderot, d'Alembert e.d. schiepen een wetenschapsbeoefening die

zich over het gehele terrein van maatschappelijk leven en bedrijf uitstreckte, waarbij ook de landbouw en al wat er mee annex was een belangrijke plaats innam. De consequentie ervan was dat de waardering voor de betekenis van de landbouw in het maatschappelijk bestel beter doorzien werd en object van wetenschappelijke en intellectuele belangstelling werd.

Meer nog dan de filosofie der encyclopedisten heeft de economische theorie der physiocraten invloed uitgeoefend. De ware rijkdom van een natie, zo luidde de grondregel van hun economie, is wat de eigen bodem levert en daaruit geproduceerd kan worden.

Den eersten boer was Adam en ook den eersten Heer,

Wat willen de heeren zeggen?

de boeren zijn nog meer.

Zo liet in 1783 Matys Uyen te Niftrik onder Wychen op zijn koningsschild van het Sint Damianusgilde graveren. 8. Heel een gedachtenwereld van die tijd komt ons in die paar regels van een gewone boer tegemoet. Het is vooreerst alsof we het Engelse rijmpje horen uit de tijd van de boerenopstanden van de 14e eeuw: "Whanne Adam dalfe and Eva span, who was thanne the gentilman?" de tijd toen de feodale verhoudingen gewelddadig werden gevestigd, die nu aan uitluiden toe waren. Maar we beluisteren er ook het gewonnen zelfbewustzijn van de boer in, die weet dat hij een belangrijk producent is in het maatschappelijk bestel, vrucht van het denken door de physiocraten gebracht.

Bracht Frankrijk het theoretisch denken, wat de landbouw betreft was Engeland met praktische wetenschap voor geweest. Reeds in 1733 had Jethro Tull met zijn werk "The horsing hoing husbrandy" de stoot gegeven voor een nieuwe visie op de landbouwhuishouding. 9.

De praktijk was toen echter al in Vlaanderen en Brabant geleerd. Daar had men reeds geleerd door toepassing van zware bemesting, verkregen door aankoop van turf, compost en secretmest uit de steden, de opbrengst van de akkerbouw omhoog te voeren en onvruchtbare gronden te ontginnen. 10. Verbouw van voedergewassen maakte tezamen hiermee de akkerbouw minder afhankelijk van de veestand, zodat wildernissen als beweidingen onnodig werden. Vee werd niet meer in de eerste plaats om de mestwinning gehouden, doch om zichzelf, als nevenbedrijf van de landbouwer.

Gedurende de achttiende eeuw voerde men hier de kultuur nog op, zodat deze gewesten veruit aan de top stonden. De verhouding tussen

zaaigran en oogst lag nergens hoger. Voor tarwe was ze minimaal 1:11, maximaal zelfs boven 1:20. In Engeland kwam men niet boven 1:10, elders lag het nog veel lager. 11.

Heel deze wereld van beïnvloedingen vormde wat "in de lucht zat". Maar het zou toch niet veel vruchten hebben gedragen als de gewijzigde economische verhoudingen er niet de drijvende factoren voor hadden geleverd. Al komen ook in ons land hier en daar al eerder toepassingen van nieuwe methoden voor, een algemener belangstelling treedt toch pas in de tweede helft van de 18e eeuw op. Voorzeker, de positie van de Republiek als stapelmarkt en tussenhandelaar was aanzienlijk verzwakt, zodat men er in toenemende mate op eigen produktie werd aangewezen, doch van een merkbare structuurverandering was voorlopig geen sprake. Vanaf het midden der 17e eeuw was een voortdurende daling der graanprijzen in heel West-Europa opgetreden, slechts onderbroken door de periode van 1690 tot 1720.

De hoofdoorzaak hiervoor moet gezocht worden in de ontvolking als gevolg van de Tachtigjarige Oorlog in de Nederlanden en omgeving en de Dertigjarige Oorlog in geheel West-Europa. Men schat dat de bevolking met ongeveer 25% is achteruitgegaan. 12.

De stijging in de periode van 1690 tot 1720 stond in verband met de grote Europese Oorlogen van die tijd, de Negenjarige van 1688-'97, de Spaanse Successie-oorlog van 1702 tot '13 en de Noordse Oorlog van 1714 tot '21. Daarna zet de dalende tendens zich weer voort tot omtrent 1740, wanneer weer een blijvende stijging gaat optreden als gevolg van een sterke bevolkingsgroei. Dàt is de economische faktor die in Nederland doorslaggevend is geweest.

Dit vormde de materiele grondslag waarop de belangstelling van stedelijke grondbezitters voor het bezit te lande zich bewoog, hierbij aangemoedigd door niet alleen de romantiek maar vooral ook de wetenschappelijke interessen in de landbouwmogelijkheden, belangstelling die, van Engeland naar Duitsland overgewaaid, eveneens in ons land begon te ontplooiën.

"Blijde Maaiers, nijv're Zaaiers" zong de landheer-dichter Staring.

In zijn woorden, met hoofdletters geschreven, klinkt en schijnt niet alleen de liefde van de grondbezitter door voor zijn werk, maar ook de achting voor de werkers op de grond.

Daarmee komen we op een ander chapter van dit verhaal: de emancipatie van de boer èn in materieel èn in maatschappelijk

opzicht.

Matys Uyen te Niftrik gaf in zijn rijmpje uitdrukking aan het groeiend gevoel van eigenwaarde dat de boeren bewust was geworden. Als een begin 19e eeuwse kermisvoorstelling naast een soldaat, een predikant en een advocaat, een boer opstelt, zeggend:

*En of gij strijdt of bidt of pleit,
Ik ben de man die d'eieren leit,*

dan klinkt ook in deze volkse humor dezelfde tendens door. Burger en Edelman, geleerde of ongeleerde, wat ook hun positie in de samenleving is, zij zijn allen afhankelijk van het werk en de productie van de boer die, als het er op aankomt, zonder de anderen kan leven. Dat is de tendens: de productie uit eigen bodem is de grondslag waarop aller leven berust. De landbouw is het economisch belangrijkste terrein. Rousseau's en der physiocraten ideeën klinken erin door.

En met de landbouw steeg de landbouwer in waardering en achting. Van de resultaten, zij het dan pas gekonstateerd in de lofprijzing van Staring's levensbeschrijver Lulofs, een halve eeuw later, leest men: "Op de bij het landgoed behorende boerenerven stonden bouwvallige lemen woningen, in staat noch stormjacht noch teisterende regenvlagen te tarten en meer naar smerige Munsterse stulpen en kotten of naar schaapskooien dan naar knappe Gelderse boerenhuizen en bouwhoeven gelijkende. Zij werden bewoond door pachters die door de landheer niet aangemoedigd en door veelvuldige beletselen gehinderd, met moeite hun schamel brood wonnen en vaak tot indolentie en dronkenschap oversloegen".

Maar dit alles was grondig veranderd. De wrakke, morsige en armoedige lemen pachtershuizen hadden bijkans alle voor hechte, zindelijke, uit heldere klinkers opgetrokken woningen plaats gemaakt. De berooide boeren en pachters waren herschapen in welvarende en goed gevoede en geklede landbouwers. 13. In ons Gelderse rivierenland verrezen in toenemend aantal - de jaartallen in de muurankers bewijzen het in vele gevallen nog - de typisch streekeigen grote boerenhoeven met het dubbele T-vormige dak, dat wil zeggen het dak van het woonhuis met hoger opgetrokken muren, dwars voor dat van het bedrijfsgedeelte of deel, dat laaggemuurd als met een hoge stulp door een groot dak overkapt is. Een hoevetype uit het z.g. "losse hoes" ontstaan, zoals dit tot op onze tijd in de Graafschap Zutphen en Twente werd aangetroffen en thans alleen nog als museum-objekt is te zien. De oorsprong tekent zich nog af in de indeling van het woonhuis, zoals dit vroeger was. Vindt men thans hier een gang in 't midden,

waarvan aan weerszijden de vertrekken liggen, de oudere indeling had in 't midden de grote woonkeuken waar men direkt door de voordeur binnentrad. Aan weerszijden ervan lagen de overige vertrekken. Deze indeling is gelijk aan die van het woongedeelte van het "losse hoes", slechts met dit verschil dat keuken en deel door een muur gescheiden zijn, waarin een deur beide verbindt.

Een hoeve, die in zijn verschijning als het ware de uitdrukking was van de emancipatie van de boerenstand. De kern van deze nieuwe boerenstand werd geleverd door de eigenerfden. Die waren echter, gelijk hiervoor al gezegd, maar gering in getal, zeker in het Berghse gebied waar nòch in Gendringen en Etten, nòch in Bergh en Didam van aanwezigheid van boeren onder de "Geerffdens" iets blijkt.

Zo er al eigengeërfde boeren waren, telden ze toch niet mee. In het ambt Liemers, Westervoort en Baar & Lathum telde men echter onder de grondbezitters, die tot de geërfdn behoorden, nog verschillende boeren, al werd ook hier de meerderheid gevormd door "Heeren geerffdens".

De oude grote boerenerven waren voor 't grootste deel pachthoeven. Maar juist ook de "huisluiden" of pachters van deze erven hebben - zo althans hun goed niet in een "kaetstede" was veranderd doordat er in de loop der tijden veel landerijen aan onttrokken waren - mede hun aandeel geleverd in de vorming van een nieuwe boerenstand.

De pachters van de grote erven hadden vanouds al meer zekerheid dan die van kleine bezittingen. Het was immers in het belang van de pachtheren zelf dat, wilden zij hun goed in stand gehouden zien, zij de pachters een mate van zekerheid moesten geven die de boer stimuleerde het bedrijf zijn waarde te doen behouden. Dergelijke bedrijven werden dan ook doorgaans voor 18 of 24 jaren verpacht, met voor de pachter nog een zekere gewoonte-garantie dat hem een nieuw langdurig pachtcontract werd gegeven.

Stellig zullen zich, onder de aldus gevormde boerenstand, ook de grootsten onder de keuters opgewerkt hebben.

Zo is de zelfbewuste boerenstand ontstaan, zoals die zich in de 19e eeuw vormde, de stand die we onder de plattelandsbevolking de "upper middle class" zouden kunnen noemen. De waardevermeerdering van de pachtgoederen door de toepassingen van de methoden door de landbouwwetenschap gebracht, zou er toe leiden dat in perioden van hoog-conjunctuur in de landbouw, grote pachthoeven voor goed geld aan de pachters werden verkocht. In de Franse Tijd en verder in de

loop van de 19e eeuw zijn op deze wijze tal van pachtboeren eigenaars van hun bedrijf geworden.

Kwam in de steden een "derde stand" tot ontwikkeling in bewustheid van zijn waarde en kracht, bestaande uit intellectuelen en gegoede middenstand, op het platteland was het de groep van grote boeren die zich meer en meer liet gelden. Het rijmpje van Matijs Uyen getuigt hoezeer vanuit minderwaardigheidsgevoelens dit zelfbewustzijn van de boeren tenenover de "heren", zich ging accentueren.

Met de zich aftekenende agrarische revolutie was er een bescheiden begin van een industriële ontwikkeling, voortgekomen uit dezelfde wereld van economisch denken, waaruit op het agrarische vlak de verschuivingen waren geboren. De aanzet was er lang in de onderneming van Olmius, een voortrekker, die echter ver vooruit liep in het exploiteren van de rijkdom van eigen bodem. Eerst in 1754 vertoont zich een bredere belangstelling met de vestiging van een ijzerhut te Ulft. Gelijk hiervoor reeds vermeld, nam er een raadsheer van het Hof aan deel, terwijl ook het Huis Bergh - i.c. de administrator-generaal Hoevel - daadwerkelijke belangstelling toonde door niet alleen financieel het zijne bij te dragen, doch ook de compagnie faciliteiten te verlenen.

De societeit kreeg van het Huis Bergh de Molenbeek in erfpacht, een stroompje dat te Ulft uit de IJssel liep en er zich een kilometer verder weer mee verenigde en de watermolen van het bedrijf aan het draaien moest houden. Verder werden voor het oerdelven de "Hogeweyde", de "Herenweykens" en de "diergaardens met het annex-land" eveneens in erfpacht gegeven en dit tegen een jaarlijkse canon, die in 't geheel slechts twintig gulden hoger lag dan de pacht die deze landerijen opbrachten. 14. De "fabricque" mocht verder gebruik maken van de arbeidsdiensten waartoe het Huis Bergh de bevolking kon opvorderen en verkreeg vrijdom van tol en bruggelden op het Berghse territoir. 15. Tenslotte werden de gebouwen van het kasteel Ulft ten gebruike afgestaan, waarschijnlijk voor opslagplaatsen en woningen van geschoold personeel, dat van elders moest worden aangetrokken. Het oude kasteel in dienst van de nieuwe industrie! Toch wel een beeld voor een nieuwe tijd. Hoevel had er toch wel zorg over. Voorzeker, de burcht was in verval en aan een grondige reparatie toe, maar toen in 1734 de "Dicken Toorn" was gesloopt, had men toch nog besloten een nieuwe muur van de kapel tot de stallingen te bouwen, benevens een

nieuwe stal, koetshuis en turfhuis. De bestekken daartoe zijn althans gemaakt. 16. In 1757 evenwel, verklaarden Willem Jansen, Cobus Craenen, Jannes Huyinck, Derk Scheers en Hendrick Severinck, timmer- en metselbazen, als deskundigen geraadpleegd, dat het dak van de andere toren in slechte staat verkeerde. Het zou allang ingestort zijn als het niet gestut was. Ook deze toren werd enige jaren later voor afbraak verkocht. Maar men betreurde het toch dat het "eygentlycke Huys Ulft off de heerschappelycke wooninge van den borggreef veele jaeren buyten reparatien waeren verbleeven, dus geschaepen stonde dat oock die in korten tijdt vervallen, en sulx het overout Casteel, bij de voorsaeten als een Fortresse bekend, geheel uyt 's Werelts oog en gedagtenisse zouw geraeken". Nadat de toren afgebroken was en "de doode gebeenteren, die veele jaeren eerst in den Toom, naederhant boven de paerdstallinge en ten laetste in de kelder van dit separaet gebouw sijn geplaetst geweest", in de kerk te Gendringen waren begraven, werden de overblijvende gebouwen door een totale verbouwing in een jachtslot veranderd. 17. De gebeenten die hier werden gevonden, waren die van graaf Willem van den Bergh, diens vrouw Marla van Nassau (+1599) en enige van hun kinderen, vóór de moeder overleden.

Het huis Ulft werd in 1761 weer aan zijn industriële bestemming onttrokken. Maar het was het oude kasteel niet meer en vervulde geen centrale functie meer in de buurschap. Van 1784 af is het geregeld als gewoon herenhuis verhuurd, in 1789 o.a. aan de heer Rulenkamp Lemmers en zijn vrouw Susanna Maria Bögel. De pachtsom van 246 gl. 15 st. 's jaars doet vermoeden dat het nog een vrij groot goed was. In 1797 echter werd van de luitenant ter Zee J.Kaspers slechts 105 gl. gevraagd, de som die in 1809 eveneens van de heren Diepenbroeck en Reygers, firmanten van "de Olde Hut", werd verlangd. 18.

Nadat het nog aan enige anderen was verhuurd, is het in 1825 weer eens verbouwd, waarna aan de nieuwe huurder f 260,- werd gevraagd. 19. In 1875 is het, niet meer als een boerenwoning, aan de toenmalige bewoner Josef Weykamp, verkocht. 20. Enige gewelfde kelders plus een wapenstein boven de ingang, afbeeldende de wapens van graaf Willem van den Bergh en Maria van Nassau, zijn de enige herinneringen aan het voormalige kasteel.

Dat evenwel de in 1754 gevestigde ijzerhut het centrum zou worden waaromheen zich het maatschappelijke leven van de keuterboertjes en daghuurders in Ulft concentreren zou, zat er de eerste jaren niet in. Vijf

jaar later hadden de participanten, de raadslieden Roukens en Bögel, zich reeds teruggetrokken en stond de derde man, tevens directeur, de Zwitser Henning, er alleen voor. Hij wist echter belangstelling te wekken voor zijn onderneming in Amsterdamse handelskringen, waar men blijkbaar wel wat zag in een ijzerindustrie op de oer-houdende gronden aan de Oude IJssel. Het bood immers gelegenheid handelsprodukten uit eigen land te verkrijgen die men tot dan toe duurder uit het buitenland had moeten betrekken. Arbeidsreserve bood zich voor het oer-delven en transport van het oer genoeg aan onder een plattelandsbevolking, die aangewezen was op uitsluitend landbouw, waarin maar voor een zeer beperkte groep een redelijk bestaan te vinden was.

Henning kreeg een nieuwe compagnon in de persoon van J.C. Brant, die waarschijnlijk als zaakwaarnemer van enige Amsterdamse handelshuizen optrad.

Hoevel bleef er zich ook voor interesseren. Maar hij wilde een solide en zakelijke basis hebben ten aanzien van de medewerking van het Huis Bergh. Hij schiep allereerst zekerheid omtrent het gebruiken van de stuwkracht van de Molenbeek. Henning had hierover steeds moeilijkheden gehad met de geërfden van Gendringen, die van de opstuwung van het water nadeel vreesden voor hun stroomopwaarts gelegen landerijen. Hij had toen een eenvoudige constructie gemaakt die hij als aalvang deed voorkomen. Maar die stuw was te primitief om voldoende kracht te leveren aan de molen, die de blaasbalgen in zijn fabriek in beweging moesten houden. Hij was bij elke campagne genoodzaakt geweest de tredmolen in te schakelen, die onvoorziene uitgaven aan arbeidslonen met zich bracht. 21.

Hoevel kwam hierin tegemoet. Weliswaar werd de participatie van het Huis Bergh in de onderneming teruggetrokken, doch tegen een canon van 300 gulden 's jaars kreeg ze de Molenbeek in erfpacht met het recht om, nadat hierover een overeenkomst met de geërfden van Gendringen tot stand was gekomen, een stuw van een bepaalde hoogte te bouwen. Tegen een erfpachtcanon van 175 gulden kreeg de onderneming verder gronden bij het huis Uift in gebruik t.w. de Hoge Weyde, de Heerenweykens, de Diepemaet en het Silverslag, met uitzondering van de hof om het Huis en de plaatsjes der "huyshutjens" van Gerrit Ditters en Gerrit Bouwman.

Tenslotte kreeg de onderneming het recht van oerdelven van 15 oct. tot 15 april op alle gronden van het Huis Bergh in het Bredenbroek, voor

zover deze geen zaai- of bouwlanden waren en niet met houtopstand waren begroeid. Mochten deze gronden geen oer meer leveren zo zouden andere worden toegewezen. 22.

De industrie kwam niettegenstaande dit alles niet goed van de grond. De erven Henning verkochten in 1767 hun aandeel aan de heren Adriaan en Cornelis Steengracht, Arnoldus Justinus Tengbergen, - 's lands rentmeester op de Schuylenburg - en baron de Bruen op Engbergen. Doch doordat Brant met de nieuwe heren niet goed overweg kon, bleef het maar moeizaam sukkelen.

Totdat in 1774 de heren B.J. Diepenbroeck en Th.D.Reygers uit Bocholt de fabriek in huur namen. Hun erfgenamen hebben niet lang daarna, in elk geval vóór 1810, de eigendom verworven. 23.

Neen, de groot-industrie van vandaag was deze Dru in zijn embryonale toestand nog lang niet. Maar ze droeg een vaandel van een nieuwe tijd waarin, naast de grote boeren, industriële ondernemers een plaats zouden gaan innemen in de samenleving, waarin ridderschap en stedelijk patriciaat tot dan toe de dienst hadden uitgemaakt.

Kan men deze sociaal-economische evolutie zien als een verneveling van de overleefde feodale verhoudingen uit de late Middeleeuwen stammend, met potenties voor een drang naar democratisering, ze betekende geenszins nog het meetellen van de "vierde stand", de grote massa van het volk, op het platteland bestaande uit keuters, daghuurders en dagloners. Die massa groeide tegen de verdrukking in. Een gegeven van 1657 vertelt dat het ledental der Gereformeerde gemeente van Gendringen meer dan 300 bedroeg. 24.

Het zielental zal dus ongeveer 600 zijn geweest. Een opgave van Etten vermeldt aldaar in 1798, 7 gereformeerde gezinnen. 25. In 1657 heeft dit cijfer vermoedelijk iets hoger gelegen, zodat de gereformeerde bevolking in de huidige burgerlijke gemeente omtrent 660 zielen zal zijn geweest. Neemt men aan dat ze, laag geschat, 30 % van de bevolking heeft uitgemaakt, dan zou dus het totaal aantal zielen een kleine 2000 zijn geweest.

In 1772 worden voor de statie Ulft 900 en voor Etten 340 communicanten opgegeven. 26. Aangezien het toen gebruik was de kinderen eerst op 15-17 jarige leeftijd tot de communie toe te laten, moet de r.k. bevolking bij de 2500 zielen hebben geteld. Met de gereformeerden mee, die relatief in aantal verminderd waren, dus ruim 3000 zielen. Deze schatting komt wel overeen met de

bevolkingsopgave van 1809 van 3575 zielen. 27.

Het eerste decennium der 18e eeuw levert in Zeddam en Beek de katholieke staties 510 doopsels op, in de gereformeerde kerk 22. In het tweede decennium zijn het er resp. 597 en 29. 28. Het geboortecijfer was in de jaren 1821-'25 op het Gelderse platteland 30 tot 32 ten duizend. 29. Het lag in het begin van de 18e eeuw stellig wat lager en zal eerst in de tweede helft dier eeuw het peil van deze jaren hebben bereikt. Met een schatting van 2000 zielen zal men dus het bevolkingsgetal van omtrent 1720 hebben. In 1753 blijkt, zoals hiervoor al aangegeven, de bevolking van beide dorpen en onderhorige buurschappen op omtrent 2200 geschat te moeten worden. In 1809 bedroeg ze 2563 zielen. 30.

De stad 's-Heerenberg telde omtrent 1650 een 150 haardsteden d.i. ongeveer 750 inwoners. In 1798 had ze een bevolking van 581 rooms-katholieken en 148 gereformeerden. 31. Het getal Joden wordt in dit gegeven niet vermeld maar zal ruim 40 zijn geweest, zodat er een bevolkingstotaal van omtrent 775 was. In 1809 waren de cijfers 615 r.k. 165 gereformeerden en 48 Joden. Vergeleken bij de 17e eeuw was hier dus weinig bevolkingsvermeerdering, doch in de loop van de 18e eeuw moet zich hier een vrij sterke emigratie hebben voltrokken mede doordat, sinds het graafschap aan de Hohenzollerns was gekomen, hier geen hof meer gehouden werd. De bevolkingsaanwas door geboorte overschotten moet dus vrij omvangrijk zijn geweest.

Didam geeft in de jaren 1638 t/m '49 gemiddeld in de gereformeerde Kerk 22 à 25 doopsels per jaar. Neemt men aan dat destijds nog ongeveer 80% der bevolking voor dopen naar de predikant ging, dan zou men bij een geboortecijfer van rond 30 per mille op een bevolkingstotaal van 1000 à 1100 komen.

In 1772 worden hier 1200 communicanten opgegeven. 32. De gereformeerde gemeente telde toen 55 lidmaten. Op grond van deze cijfers mag men het bevolkingstotaal op $\pm$ 2000 stellen. Dit stemt wel overeen met het getal van 2258 zielen in 1809, waarvan 2058 r.k., 168 gereformeerden en 32 Joden.

In Baar & Lathum wordt omtrent 1700 het cijfer van 349 communicanten opgegeven, hetgeen een r.k. bevolking van $\pm$ 580 zielen veronderstelt. Het zal wat geringer zijn geweest omdat bij het r.k. gedeelte die van Angerlo zijn meegeteld.

In 1809 telt Baar & Lathum 672 zielen, 415 r.k. en 257 ned. hervormd. Groessen geeft van 1690 tot 1700 totaal 162 doopsels, van 1700 tot

1710 zijn het er 231, de volgende tien jaren 219. In de periode van 1748 tot '58 telt men er 188, in de volgende tien jaren 240 en daarna 284.

Hoe fragmentarisch ook, deze cijfers vertonen een duidelijke tendens van een vrij sterke bevolkingsgroei gedurende de 18e eeuw. De aanwas is een gevolg van geboorte-overschotten aangezien de emigratie de vestiging over het algemeen overtrof.

Het is een algemeen verschijnsel dat men toeschrijft aan het verdwijnen van pest-epidemieën en aan de omstandigheid dat het land in de loop van de 18e eeuw, dat wil zeggen sinds de vrede van Utrecht in 1713, slechts een enkele maal - ons land praktisch in 't geheel niet - door oorlog, met alle ellende en nasleep van dien, is geplaagd. Ondanks tal van andere epidemieën - dysenterie vooral - en ellende, daalde het sterftcijfer terwijl de geboortecijfers zich in stijgende lijn bewoog. Ook de zuigelingensterfte nam in de tweede helft van de 18e eeuw af doordat de vestiging van erkende vroedvrouwen op het platteland toen krachtig ter hand werd genomen.

Maar de armoede is toegenomen. De bevolkingsgroei had immers tot gevolg dat méér mensen moesten bestaan van arbeidsmogelijkheden die praktisch op hetzelfde peil bleven. De landerijtjes van het gilde mogen uitsluitend aan gildebroeders worden verpacht, zo bepaalde men omtrent 1780 in Beek. Het ging hier om "kempkens" als de hof van de weduwe Roosendael, die 10 stuiver pacht deed;

op zijn best over hofjes of akkertjes waarvoor 2 daalder Kleefs - f 2,50 Hollands - werd gevraagd. 33. De beperking die gildemeester en olderlingen bij de verpachting werd opgelegd - gelijk men eveneens bij andere gilden deed - getuigt van de behoefte die er bestond om zo'n onbeduidend onvruchtbaar akkertje in gebruik te hebben. Er waren eenvoudigweg geen andere middelen van bestaan die aan de massa van de keuters, daghuurders en dagloners een minimaal levensonderhoud boden. Men was genoodzaakt het geheel of op zijn minst voor een groot deel, in eigen landbouw te zoeken. Dat men als het ware vocht om zo'n onnozel "kempke" machtig te worden, getuigt evenzo van grote algemene armoede als het feit dat op de gilde- teerdagen bier en wijn vervangen werden door bier en de goedkopere brandewijn of jenever. Zoals het ook van toenemende armoede spreekt, dat de verbouw en consumptie van aardappelen - "dit nuttig voedsel thans in grooter overvloed dan voorheen gebruikt wordende", zoals een plakkaat van de Staten-Generaal in 1789 zegt - omvangrijker werd. 34.

Nuttig voedsel, inderdaad! De voedingswaarde van aardappelen ligt bij gelijke hoeveelheden vijf maal lager dan tarwe, 4,3 maal lager dan rogge. Maar de opbrengst van eenzelfde areaal bij aardappelen, overtreft meer dan tienmaal die van tarwe en 9,6 maal die van rogge. 35. Een akker met aardappelen levert dus meer dan twee maal zoveel voedingswaarde als hetzelfde land met tarwe of rogge. Bovendien verrijkte de aardappelconsumptie de voeding met vitamine C, hetgeen een der belangrijke factoren vormde van het verdwijnen van verschillende ziekten als pest en melaatsheid, omdat het de mensen er minder vatbaar voor maakte.

Maar met dat al was de toenemende consumptie van aardappelen als volksvoedsel een teken van evenzo toenemende armoede; een geluk bij een ongeluk. De bevolking groeide, terwijl de arbeidsmogelijkheden dezelfde bleven. Het gevolg was een groter wordende arbeidsreserve zodat de lonen laag bleven en de zekerheid om geregeld werk te kunnen vinden, gering was, ja zelfs geringer werd. Een ander gevolg was dat bij toenemende vraag naar consumptiegoederen bij maar zeer weinig toename van het landbouwareaal, de productie geen gelijke tred hield met de vraag, zodat de marktprijzen zich in stijgende lijn bleven bewegen. Het boven aangehaalde plakkaat der Staten-Generaal had ten doel de uitvoer van aardappelen enige tijd stop te zetten, opdat ook van dit goedkopere voedingsproduct de marktprijzen niet zo zouden oplopen dat de algemene duurte de massa van het volk in nog groter armoede zou dompelen.

De toenemende welvaart in de landbouw ging dus gepaard met verbreding en verergering van de armoede onder de lagere volksklassen, eenvoudig doordat de landbouw alleen, de groeiende arbeidsreserve niet kon opvangen. Eerst in de tweede helft van de 19e eeuw zou een snelle industrialisatie hierin verandering brengen.

Maar de sociaal-economische verhoudingen ondergingen een wezenlijke verandering, een evolutie die om omwerking vroeg van het staatkundige en politieke stelsel, uit de feodaliteit voortkomend, naar andere principes. Doch hiermee komen we op politiek terrein, dat het onderwerp van de volgende bladzijden is.

Bronnen en literatuur

- 1/ R.Hoppenbrouwer: Over de oorsprong van de oudste ijzergieterij in Ned. B.M.G. 52 bl. 18
- 2/ A.H.B. Inv. no 1854
- 3/ A.H.B. Inv. no. 1182 fol. 211 vo.
- 4/ Recht. Archief Ambt Bergh no. 657 fol. 610.
- 5/ Archief Sint Jorisgilde Braamt
- 6/ J.Belonje: Bingerden (Jaarboek Centr. Bureau voor Genealogie 13 bl. 20
- 7/ A.G.v.Dalen en A.J.M.v.Nispen van P.: De van Nispen en het Huis Bergh bl. 82
- 8/ J.A.Jolles: De Schuttersgilden en schutterijen in Gelderland: B.M.G. 34 bl. 119
- 9/ Z.W.Sneller e.a. Gesch. v.d. Ned. Landbouw 1795-1940 bl. 9
- 10/ B.H.Slicher v. Bath: De Agr. Gesch. v. West-Europa bl. 264 e.v.
- 11/ H.Coppejans-de Smedt: Econ. opbloei in de Zuid. Ned. A.G.N. VIII bl. 261 e.v.
- 12/ B.H. Slicher v. Bath o.c. bl. 229 e.v.
- 13/ Aangehaald bij Z.W.Sneller o.c. bl. 17
- 14/ A.H.B. Inv. no. 1183 fol. 311 vo.
- 15/ H.Hoppenbrouwer: De Olde Hut te Uift (B.M.G. 55 bl. 95)
- 16/ A.H.B. Inv.no. 4094
- 17/ A.H.B. Inv. no. 1185 fol. 161
- 18/ Nieuw Archief Huis Bergh Rubriek 76 no. 110
- 19/ idem Rubriek 17 no. 1a. Rub. 75 no. 2a
- 20/ idem Rubriek 76 no. 110
- 21/ H.Hoppenbrouwer l.c.
- 22/ A.H.B. Inv. no. 1183 fol. 211 vo.
- 23/ H.Hoppenbrouwer l.c.
- 24/ A.H.B. Inv. no. 3585
- 25/ A.H.B. Inv. no. 3565
- 26/ A.v.Lommel in A .A.U. 7 bl. 406
- 27/ Archieven v. Gew. Besturen enz. onder de Bataafse Rep. het Koninkr. Holland en de Franse bezetting no. 725 (R.A. Arnhem)
- 28/ Tellingen uit de doopboeken der betr. gemeenten
- 29/ Statistieke Beschr. van Gelderland (Arnhem 1826)
- 30/ Zie 27
- 31/ Archief N.H.Kerk 's-Heerenberg .

- 32/ A.v.Lommel l.c.
- 33/ Archief Sint Jansgilde Beek (Gedep. in A.H.B.)
- 34/ A.H.B. Inv. no. 1811
- 35/ Chr. Vandenbroeke: De opmars van de aardappel. (Spiegel
Historiael jg 5 no 6 bl. 352).

XVII.   Patriotten en Prinsgezinden

Er was, schrijft de Netterdense gildeschrijver, "een gedeelte met de prins en veel teegen hem, die noemde zygh paeteriotten... en de doeminees, dat waeren de opersten paeterjotten..". 1. Hiermee heeft men dan een der weinige gegevens die, wat het hier besproken gebied betreft, iets vertellen over de controverse patriotten-prinsgezinden. Een ander gegeven is een missive van de stadhouder, prins Willem V aan het Hof van Gelderland, door deze hoge autoriteit aan de plaatselijke overheden doorgezonden. Deze missive spreekt van "de meenigvuldige pasquillen, fameuse en eerrovende Libellen, met welke verscheide onrustige Geesten ware pesten van de menselijke samenleving zeedert geruimen tijd getragt hebben de Leeden der Hooge Regeeringe van dit Gemeenebest en andere voorname persoonen, bij de natie hatelijk en veragt te maaken en het zaad van tweedragt, mistrouwen, ongenoegen en seditie te verspreiden, verdient onses bedunkens eene bysondere aandagt, seeker geschrift het welk deeser dagen in druk uitgekomen is onder den titel "Aan het Volk van Nederland" als behelsende (behalven een groot aantal quaedaardige lasterlijke imputatien teegens Onsen person, tegens die van Onse Hooggeëerde Ouders en teegens de Heeren Princen van Oranje Willem de Eerste, Maurits, Frederick Hendrik, Willem de Tweede en Willem de Derde, Onse Voorsaten) de oproerigste pogingen tot subversive, niet alleen van de tegenswoordige form van Gouvernement maar selfs, om in plaatse van de Staatsregeering, die daarbij insgelijx op het hatelijkste word afgeschildert, eene democratie te introduceeren en dus doende de Republicque te doen vervallen tot eene compleete Anarchie ... ". 2. De onmogelijk lange zin is hiermee nog niet aan zijn einde maar, voor zover hier geciteerd, zegt ze iets meer dan wat het Netterdense boertje weet te vertellen. Die spreekt nog dat het er tussen de partijen hevig naar toe ging, vooral tussen het krijgsvolk - Oranjegezind - en de burgerij zo "dat sy malkanderen de glaesen in sloegen". Seditieus was het dus ongetwijfeld, hetgeen ook het derde gegeven uit onze streek, uit 's-Heerenberg afkomstig, bevestigt. "De Patriotten boven, de Prinsgezinden onder", "de Prins in de goot", "de Prins verdoemd" en meer van dergelijke schone partijleuzen hadden door de stad geëchood bij de magistraatskeuze van 1787, waarbij ook het grafelijk Huis niet gespaard was gebleven van verwensingen, die van emotionele geladenheid getuigden. 3.

Voor of tegen de prins, aldus simplificeert de Netterdense gildeschrijver

de controverse. Er school natuurlijk veel meer in, zoals ook wel uit de missive van de stadhouder blijkt. Maar ten dele had hij toch gelijk. De omkeer van 1747, toen door een volksbeweging prins Willem IV in de stadhouderlijke macht van de 17e eeuwse Oranjes was gesteld, had niet geleid tot wat ervan gehoopt en verwacht was. In het tijdperk van 1702 tot '47 had het staatsbestel zich tot een oligarchie van regentenfamilies ontwikkeld. Had voordien de stadhouder, prins Willem III, een grote invloed op de magistraatsbestellingen uitgeoefend, bij zijn dood in 1702, toen men geen opvolger als stadhouder aanwees, schakelden de regenten alle invloed van anderen uit en werden magistraatsbestellingen een zaak die zij onderling regelden. In Gelderland was toen een felle reactie opgetreden in die zin dat de gemeenten het recht van magistraatskeuze opeisten. De regentencliques, die in de voorgaande periode door de prins buiten het bewind waren gehouden, maakten van deze reactie gebruik om met behulp der gemeenten weer op het kussen te komen. De magistraatsbestellingen verliepen in de Gelderse steden op soortgelijke wijze als in 's-Heerenberg. 4. Dat wil zeggen het college van gemeenslieden uit de burgerij maakte een voordracht voor nieuw te kiezen magistraten. Er was evenwel dit verschil met de gang van zaken te 's-Heerenberg dat de verkiezing van een lid van de magistraat voor diens leven gold, zodat niet telkenjare een geheel nieuwe voordracht voor de hele magistraat gemaakt werd, doch alleen vacatures werden aangevuld. Ook was de benoeming niet in handen van een hogere autoriteit, zoals in 's-Heerenberg de graaf, doch deed de magistraat dit zelf. Een systeem met een schijn van democratie, dat in werkelijkheid de regenten de macht verzekerde, temeer doordat zij door leveranties, begunstiging, douceurtjes e.d. zo grote invloed op de gezworen gemeenten hadden, dat zij daarin altijd van een meerderheid waren verzekerd. Een magistraatsbestelling verliep altijd zoals een clan van aanzienlijke geslachten in de stad het wenste. Oppositie kreeg nimmer kans. Het verkiezingsrecht der burgerij werd tot een farce gemaakt. 5. Zodoende was de situatie in Gelderland niet anders dan in gewesten waar geen gezworen gemeenten bestonden, zodat de magistraten er bij hun onder-ons politiek met invloeden van buitenaf, weinig of geen rekening behoeften te houden.

In verschillende steden stonden de oligarchieën met elkaar in correspondentie en waren ze door conventies met elkaar verbonden. Zodoende werden de magistraatsbestellingen in 't hele land zaken die

een aantal cliques van regentengeslachten onder elkaar regelden. Deze kongsi's kenden natuurlijk hun onderlinge naijver, concurrentiezucht en vijandschappen, zodat ze veel en vaak onderling tegen elkaar conspireerden, doch het gemeenschappelijke belang, dat hen samen bond, bleef daarbij toch de basis van een standssolidariteit die de kring nauwlettend gesloten hield. Hoe groot de innerlijke verdeeldheid en ijverzucht ook mochten zijn, naar buiten vormde het regentendom één bloc, waarin alle macht besloten bleef.

Naast dit regenten-patriciaat stond de ridderschap, een groep die, door onderlinge banden van verwantschap en aanverwantschap, bovendien door de solidariteit die de apartheid, welke het adellijk blazoens verschaftte, eveneens een exclusief karakter droeg.

Zag het rijke regentenpatriciaat op de ridderschap neer vanwege de vergulde armoede die vaak de adel kenmerkte, de ridderschap op zijn beurt beschouwde de trotse regentengeslachten als parvenu's, die alleen aan hun rijkdom hun positie ontleenden.

De een benijdde de ander wat hij niet had. De ridderschap zocht de rijkdom der regenten te verwerven, veelal door zijn zonen of dochters uit te huwen aan kinderen uit de regentenfamilies, terwijl anderzijds de regenten, gelijk we hiervoor reeds zagen, zich adellijk bezit en dito titels kochten.

Heel het staatsbestel werd tenslotte een zaak van oligarchieën.

De stedelijke magistraten immers vormden met de ridderschap de gewestelijke Staten, terwijl deze op hun beurt de afgevaardigden ter Staten-Generaal delegeerden.

In de volksbewegingen van 1747 nu klonken democratische geluiden op die de tendens hadden de regentenheerschappij te doorbreken. De weg waarlangs de algemene ontevredenheid over de regentenheerschappij zich baan brak, werd door aanhangers van prins Willem IV handig geleid in de richting van een herstel van het huis van Oranje in zijn oude rechten. Traditioneel gold Oranje als de toevlucht van de lagere volksklassen tegenover de macht van de regenten. De Oranje-prinsen immers hadden in vroeger tijden vaak gestaan tegenover de aanmatiging der machtige regentencliques. Een sterke positie van het Huis van Oranje was in de Republiek de aangewezen machtsformatie die in zich de mogelijkheden bezat tegen de macht van de regenten op te tornen. Als gevolg van de reactie van 1747 kreeg Willem IV dan ook de macht die zijn voorganger Willem III in 1675 bij het befaamde regeringsreglement in Gelderland had verworven dat wil zeggen alle

magistraatsbestellingen waren in zijn handen gesteld. Daarmee waren de volksbewegingen tot rust gekomen en verstomden de vage democratische geluiden die zich hadden laten horen.

Maar met deze omkeer was aan de macht van de regentenoligarchieën geenszins een einde gekomen. Integendeel, ze werd nog versterkt, nòg exclusiever en nòg aanmatigender. De regentencliques waren handig genoeg om met de prinsen Willem IV en zijn opvolger Willem V in één schuitje te gaan varen. Deze beide stadhouders, zwakke figuren die niets begrepen van wat er uit het volk opklonk, handhaafden de bestaande orde en vereenzelvigden hun belangen met die regenten, waarmee zij het in hun politiek het best konden vinden. Leden van de ridderschap - de groep waar Oranje zijn meeste aanhang had - kregen b.v. zitting in de stedelijke magistraten o.a. vertegenwoordigers van de geslachten van Heeckeren, van Nageli e.a. in de Graafschap Zutphen, Bentinck, van Spaen van Biljoen e.a. in de steden van de Veluwe. Zij lieten er zich slechts bij tijd en wijle zien en incasseerden alleen de emolumenten aan de cumulatie van ambten verbonden.

Er was toch enig verschil met vóór 1747. De regenten hadden het niet alleen meer voor het zeggen. De republikeinse vrijheid, zoals zij die zagen, hùn vrijheid om onder elkaar de zaken van staat te regelen, bestond niet meer omdat hierbij ook de stadhouder en zijn hofclique een duchtig woordje meespraken. Zij zagen de belangen van de staat vaak anders dan de stadhouder, vooral waar het de buitenlandse politiek o.m. de verhoudingen met Engeland, Frankrijk en de keizer betrof. Dit had tot gevolg dat er onder de regenten velen waren die een herstel van de oude republikeinse vrijheid van vóór 1747 wensten. Zij waren patriottisch gezind omdat zij anti-orangistisch voelden, met andere woorden omdat zij uit eigenbelang de prins zijn macht weer wilden ontnemen. Wat hen betreft was de simplistische voorstelling van de controverse, zoals de Netterdense gildeschrijver ze geeft, volkomen juist. Het ging er niet om de "tegenwoordige form van gouvernement" in zijn wezen te veranderen, de controverse was bij hen slechts vóór of tegen het stadhouderschap.

In de missive van de prins echter wordt ook gewaagd van "eene democratie te introduceren". En dit was wezenlijk wat anders, gedachten die uitgingen naar een staatsvorm die berustte op op de idee van volkssouvereiniteit, in Frankrijk door Rousseau gepousseerd, maar ook elders n.l. in Engeland reeds min of meer verkondigd. Stellig waren er ook onder de regenten wel enigen wier gedachten in deze richting

gingen, o.a. de Gelderse edelen van der Capellen tot de Poll en tot de Marsch, doch zij behoorden tot de uitzonderingen onder de aristocratie. De dragers van de democratische gevoelens vond men onder andere maatschappelijke groepen, de intellectuelen onder de burgerij en onder de middenklassen, die medezeggenschap verlangden in het bestuur van stad en staat. Al waren de gedachten omtrent de praktische toepassingen van het beginsel van Volkssouvereiniteit of van volksinvloed op het staatsbestel, nog weinig helder en duidelijk en had men hier weinig positieve voorstellingen van, men begon in elk geval in brede kringen negatief te staan tegenover het bestaande. Men aanvaardde niet meer als normaal wat tot dan toe gewoon was gevonden. Naar mate b.v. op het platteland een boerenstand tot ontwikkeling kwam, die zich zijn economische en maatschappelijke positie bewust werd en de door de physiocraten geponeerde gedachte koesterde dat de economische rijkdom van het land het werk van de boer was, rees er verzet tegen de zware verpondingslasten die op het grondbezit rustten en door de pachtheren op de pachters afgewenteld werden. Verzet ook tegen de dienstbaarheid waarin de boerenbevolking gehouden werd tegen de heren-, drosten- en scholtendiensten die op het platteland werden geëist. Bewust verzet op grond van het beginsel dat er gelijke vrijheid voor allen moest zijn. Evenmin als in de steden aanvaardde men op het land nog langer de feodale onderworpenheid aan de heersende klasse van regenten en ridderschap.

Hierachter bewoog zich dan nog de sociale ontevredenheid van de op of onder de rand van het bestaansminimum levende lagere volksklassen, het proletariaat in stad en land dat, zoals altijd in de hoop op een beter lot, de achterban vormde van een beweging die zich tegen de bestaande orde keerde.

De dominees waren de opperste patriotten, zegt de Netterdense gildeschrijver. Hij zal wel uit ervaring in eigen omgeving spreken. Zeven achtste deel der predikanten zou aan de kant van de patriotten hebben gestaan. 6. Maar deze schatting van het patriottische blad "de Post van den Neder-Rhijn" is stellig wel wat overdreven geweest. Dat niettemin de prinsgezinden onder de predikanten in de minderheid waren, staat vast. Een teken aan de wand voor Oranje: De predikanten toch waren altijd de leiders van het volk - voor zover althans tot de staatskerk behorend - tegenover de regenten geweest. Nimmer hadden zij geschroomd hun stem te laten horen als de regenten ook in het kerkelijk leven de wet wilden voorschrijven. En tot de bemoeienissen

van de Kerk betrokken zij heel het maatschappelijke leven. Zij schroomden ook nu niet van de kansel luide hun mening te verkondigen en bij de prediking ondubbelzinnige toepassingen te maken op het politieke leven.

Het voorjaar van 1787 gaf in Gelderland onder militaire druk een felle Orangistische reactie te zien. 7. Iedereen werd gedwongen, zo deelt de Netterdense schrijver mee, de oranje-kokarde te dragen. Men had daartoe van overheidswege grote hoeveelheden oranje-lint gekocht. Het was er hevig bij toegegaan "onder het krijsvolck en de burgerie, dat zij malkanderen de glaesen insloegen".

Enige maanden later in 1787 "trocken de pruisen na Hollant om vrede te maeken en zij sloegen priense en de paterjotten en plunderen zij van beyde kanten. In de plas (van) vreedden veel groeten onvreedden. Zij waaren gewoon boeren en burger te pruegelen".

Zo was het gegaan. Had in Gelderland de orangistische reaksie het gewonnen doordat hier vrij veel troepen geconcentreerd lagen, in Holland bleven de patriotten heer en meester. De prins was deswege reeds lang naar Gelderland verhuisd, het gewest waar de ridderschap, waaronder Oranje altijd een sterke aanhang had, een voorname plaats innam. Hij had zich met zijn gevolg te Nijmegen op het Valkhof gevestigd, de stad waar de prinsgezinden het heft het meest in handen hadden.

De verhoudingen dreven naar een burgeroorlog. In Gelderland lagen sterke garnizoenen, bereid om elk ogenblik in te grijpen. De Utrechts-Hollandse grens werd bewaakt door concentraties van exercitiegenootschappen, para-militaire organisaties der patriotten. Maar er werd nog onderhandeld en gematigde elementen onder beide partijen zochten naar een oplossing. Toen besloot 's prinses gemalin, Wilhelmina van Pruisen, naar den Haag te reizen om de orangisten aldaar weer in 't zadel te helpen. Op de Hollandse grens bij Goejanverwellesluis evenwel werd zij tegengehouden en gaf men haar beleefd te verstaan dat zij niet in Holland werd toegelaten. Dit was de aanleiding die haar broeder Frederik Willem, koning van Pruisen, hierbij gesteund door Engeland, tot gewapende interventie bewoog. De Pruisen wonnen Holland door verraad, zegt de Netterdense schrijver. Zij werden n.l. geholpen door al wat prinsgezind was, zodat het hen geen moeite kostte heel het land te bezetten, alle patriottische weerstand wegvagend als stuifsnieuw voor een windvlaag. En "zij dreeven haer altemal oover Maes, Rein, Waal en verscheyde menschen uyt Hollant en

Gelderlant, die na Vranckrik waeren om de Vransen tropen te haelen tot hulp. Dat waeren paeterjotten en die most het van aerremoet en den van dispraetheydt", aldus de beschrijving in het Netterdense gildeboek van de domme reactie die de restauratie van Oranje kenmerkte. 8. Maar de dominees bleven de "opersten paeterjotten". Uit was het nu met de exercitie-genootschappen. Maar de Netterdense kerk, zo deelt de schrijver mee, werd gebruikt om in de wapenhandel in 't geheim te oefenen, toen het in het openbaar niet meer ging. Dit kerkgebouw in het afgelegen Netterden, waar maar eenmaal per jaar een dienst werd gehouden ter bediening van het heilig Avondmaal voor de twee gereformeerde gezinnen, bood blijkbaar een schone gelegenheid om het patriottische vuur in de omgeving brandend te houden. Gelegen in het graafschap Bergh, waar er onder de grafelijke ambtenaren heel wat patriotsgezinden waren, liep men hier geen groot gevaar door de terreur, die alom in den lande heerste, te worden getroffen. Er blijkt wel uit dat de reactie de patriottische gevoelens niet kon doden. Het moet wel de predikant te Gendringen zijn geweest, ds. Grimelius, aan wie de bediening van de Netterdense kerk was toevertrouwd, die hier een der leidende figuren was.

Dat de reaksie de patriottische sympathieën niet kon uitroeien, blijkt ook wel uit wat zich in November 1787, toen Oranje in 't land reeds sedert enige maanden in zijn macht hersteld was, bij de magistraatsbestelling te 's-Heerenberg voordeed. De graaf van den Bergh kreeg een rekest, door 31 ingezetenen ondertekend, waarin men protesteerde tegen de verkiezing die op 9 Nov. was gehouden. Een aantal burgers "aen hun hoeft hebbende voornaementlycken en onder anderen den Mulder David Berendsen en Jan de Both, beyde weegens haere stercke en doldriftige aenkleevinge van het soo genaemde Patriottismus en daerin opgesloten leggende vooringenoomentheyd tegens de Persoon, Regeeringe en het Huys van Sijne Doorlugtigste Hoogheyd den Heere Prince van Oranje", hebben zich onderling geassocieerd en de burgerij overgehaald de zittende leden van de magistraat niet meer op de nominatie te zetten omdat deze te prinsgezind waren.

De grote meerderheid der burgerij heeft zich daartoe laten overhalen zodat, met uitzondering van richter van Marle en burgemeester Proper, alle oude leden zijn weggestemd.

Aldus het rekest. De nominatie bij de verkiezing door de gemeente opgemaakt, bestond nu uit: Richter van Marle, landdrost Rietveld en

commies van Houten voor richter; voor burgemeester: landschrijver van Marle, Mr. Leenhoff en controleur van Kreeel; voor schepenen: burgemeester Proper, David Berendsen, schoolmeester van Eybergen, Adriaan Herberts, Jan Derck Jansen en Jan Westhaven. De rekestranten brachten tegen deze nominatie verschillende bezwaren in. In de eerste plaats zouden landschrijver van Marle en controleur van Kreeel waarschijnlijk bedanken. Tegen Rietveld en Mr. Leenhoff kon men inbrengen dat zij nog geen jaar en dag in de stad woonden en dus niet verkiesbaar waren. Commies van Houten en Adriaan Herberts waren zieke mensen, die niet geschikt waren een ambt te bekleden. De schoolmeester was als stadsdienaar niet verkiesbaar. David Berendsen was een roervink die zocht "sijne verheffing op den val van de anderen". Jan Westhaven was maar een arme schoenlapper en daghuurder, terwijl Jan Derck Jansen van minderwaardig gedrag was. Tenslotte werd burgemeester Proper onverdiend tot schepen gedegradeerd. 9.

Men ziet het: de rekestranten hadden zich wel uitgeput om hun gemoedsbezwaren diep uit te meten. Het klinkt hier en daar nogal huichelachtig uit hun mond. Toen hun partij nog bovenlag was er evenmin altijd zo nauw gelet of iemand wel precies gekwalificeerd was vanwege zijn domicilie in de stad gedurende de voorgeschreven tijd, of vanwege zijn lichamelijke gesteldheid of gedrag. En dat een schoolmeester in de magistraat zat was gedurende lange tijd al heel gewoon. Dat het niet om de zaken ging maar om de personen, maakten ze wel alleszins duidelijk door hun bezwaar tegen Jan Westhaven, waar ze niets anders tegen konden inbrengen dan dat hij een arm man was, een argument waarmee ze natuurlijk de antidemocratische gevoelens van de heren van het Hof zochten te prikkelen.

Ook tegen de wijze waarop de verkiezing gehouden was, brachten ze bezwaren in. De stemming stond zoals gebruikelijk onder leiding van de gemeenslieden, altijd vier in getal. Aangezien er echter één overleden en één afwezig was, waren er nog maar twee n.l. rentmeester Nystad, een man van hoge ouderdom en de grafelijke kanselarij-ambtenaar Xaverius de Both. De laatste, een felle patriot, had de leiding gehad. Hij had geëist dat eenieder persoonlijk moest komen stemmen en de stembriefjes van hen, die ze door een ander lieten indienen - zieken en afwezigen - geweigerd. Deze waren allen voor continuatie van de oude magistraat. Zij beschuldigden hem ook van knoeierij n.b. dat hij stemmen, die voor de oude magistraat waren uitgebracht, bij de

tegenstanders had opgetekend. Zij konden evenwel maar één geval opnoemen en dit was, zodra de fout opgemerkt was, terstond hersteld. Verder werd de Both er nog van beschuldigd verschillende stemgerechtigde

burgers niet te hebben opgeroepen.

Het zal wel waar zijn dat de Both zich niet precies als een boven de partijen staande voorzitter heeft gedragen, maar de bezwaren van de rekestranten tegen zijn leiding lijken toch op een breed uitmeten van fouten, die niet veel om 't lijf hadden. Dat hij persoonlijke opkomst van de stemgerechtigden verlangde lijkt ons heel redelijk. Er werd al te veel geknoeid met stembriefjes van degenen die, om wat voor reden dan ook, niet aanwezig waren. Dit zette de deur wagenwijd open voor een minderheid ter vergadering om toch een meerderheid te behalen. Zijn eis in deze is ongetwijfeld wel mede door partijdigheid ingegeven, maar op zich zelf was ze juist en rechtvaardig, ook al was men er tot dan toe niet aan gewoon geweest.

Na de verkiezingsoverwinning waren de overwinnaars zegevierend door de stad getrokken onder het schreeuwen van leuzen tegen de prins en 't huis van Oranje. Een hunner had zich niet ontzien zelfs op het grafelijk Huis af te geven.

“daer men in andere steeden en plaetsen sedert de voor deese Republycq soo seer geluckige en allenthalven geseegende omwenteling van saecken hier op uyt is, om sig te ontdoen van die regenten en officianten en buyten de Magistratuire en bedieninge te sluyten de sulcke, welcke van haer bysonder attachement aen dat monster van 't dus genoemde patriottismus oopenbaare blijcken gegeeven hebben”, probeert hier een meerderheid lieden in te dringen waarvan het merendeel “patriotten en gedeclareerde zelooten” zijn. Aldus het rekest van de prinsgezinden aan vorst Anton Aloys van Hohenzollern-Sigmaringen, die als graaf van den Berg uit deze door verkiezing verkregen nominatie, de nieuwe magistraat moest benoemen. Deze jonge vorst, een verlicht man, heeft het rekest stellig niet ernstiger genomen dan het was: een zoeken van een partij die de nederlaag niet kon verkroppen en daarom op formele gronden ongeldigheidsverklaring van de stemming trachtte te verkrijgen. De vorst, wiens gedachten en gevoelens, als man van de nieuwe tijd, ongetwijfeld meer concordeerden met wat bij de patriotten leefde en tot uiting kwam met het conservatisme en reactionisme der Oranje-partij, heeft met een vermaning aan de burgerij vrede en

eensgezindheid te bewaren, de nominatie aanvaard, zij het dan met de bemerking dat men een voordracht moest indienen, waarbij de genomineerden in volgorde van hun bekwaamheid en geschiktheid gesteld waren, een opmerking waarschijnlijk bedoeld om de rekestranten een doekje voor 't bloeden om te zwachtelen. Tot magistraatsleden werden aangesteld: Jan Derk Christiaan van Marle als richter, mr. J.G.Leenhoff als burgemeester en Joris Proper, Anthony Eybergen en Jan Derck Jansen als schepenen, alzo niet buiten de nominatie om, zij het dat enige al te omstreden figuren zoals landdrost Rietveld en David Berendsen, werden gepasseerd. 10. Toen van Marle inderdaad bedankte, werd in zijn plaats de oud-schepen Carel August van Oeze als richter benoemd, vermoedelijk een figuur die buiten de partijen stond. 11.

In 1788 vinden we als richter Anthony van Eybergen, als burgemeester Mr. J.G.Leenhoff en als schepenen Joris Proper, Jan Derck Jansen en David Berendsen. 12. Deze magistraat werd het jaar daarop in zijn geheel herbenoemd. 13. In 1791 was Mr. J.G.Leenhoff richter, de landdrost Arnold Rietveld burgemeester, terwijl Joris Proper, Jan Derck Jansen en David Berendsen als schepenen herbenoemd werden. 14. Uit ingezonden nominatie werd deze magistraat in 1792 herbenoemd. 15. In 1793 kwamen uit de ingezonden nominatie te voorschijn: Commissaris Jan Herbers als richter; landdrost Arnold Rietveld als burgemeester en Jan Derck Jansen, David Berendsen en Adriaan Herbers als schepenen. 16. Op bedanken van Jan Herbers herkreeg J.G.Leenhoff het ambt van richter.

In 1794 werden uit nominatie benoemd: J.G. Leenhoff als richter, Arnold Rietveld als burgemeester, Jan Derck Jansen, Adriaan Herbers en Gerrit Westhaven als schepenen. 17.

Hieruit blijkt wel dat de overwinning van de patriotten, in 1787 behaald, van blijvende aard is geweest. Figuren als Arnold Rietveld en David Berendsen, die in 1787 nog om tactische redenen voorbijgegaan waren, komen er het volgende jaar toch. Joris Proper kreeg zijn in 1787 verloren burgemeestersambt niet terug en Leenhoff, Jan Derck Jansen en Adriaan Herbers, door de rekestranten van 1787 als niet verkiesbaar bestempeld, evenals de schoolmeester Anthony Eybergen, werden gehandhaafd of kwamen later in de magistraat. 's-Heerenberg is waarschijnlijk de enige stad in Nederland geweest waar - als gevolg van de eigen rechtspositie van het graafschap - na 1787 patriottische regenten op het kussen zaten. Het leverde hiermee een bewijs dat de

terreur van na de restauratie, het patriottisme niet deed verdwijnen en dat het, waar het nog levenskansen gelaten werden, zich openlijk vertoonde. De historie van de magistraatsbestellingen te 's-Heerenberg bevestigt de mededeling van de Netterdense gildeschrijver omtrent het gebruik van de kerk van Netterden door de patriotten. Er blijkt n.l. uit dat vorst Anton Aloys van Hohenzollern geenszins voor een orangistische terreur te vinden was. Xaverius de Both en Arnold Rietveld, beiden gekende patriotten, zijn in hun functies gehandhaafd zonder dat hen een strobreed in de weg werd gelegd. Onder hun gezag in het graafschap Bergh zal ook de actie der patriotten niet verhinderd zijn.

De Roomse pastoors hielden zich er buiten, vertelt onze gildeschrijver nog. Stellig is hun houding toch niet die van de vooraanstaande leken onder hun geloofsgenoten geweest. Aan welke kant de sympathie van de gildeschrijver stond, blijkt niet duidelijk. Van de Pruisen moest hij niets hebben. Er klinkt leedvermaak door als hij van hun nederlaag in "Schompanien" - Champagne - vertelt, in de oorlog tegen de Franse Revolutionairen. Hun eigen schuld, zegt hij, doordat ze door hun optreden de bevolking tegen zich in 't harnas joegen. Maar dat in 1795 de prins het land moest verlaten, schijnt hem te treffen. Het is bij de onbeholpen taal die hij schrijft, moeilijk uit te maken waar hij staat, maar zijn mededelingen over de "paeterjotten" klinken in het algemeen niet onverdeeld vriendelijk. Hij zal in zijn sympathieën verdeeld zijn geweest, hetgeen wel in het algemeen de houding van de gewone man moet weerspiegeld hebben. De patriotten beloofden wel veel ten aanzien van de roomsgezinden en deden moeite genoeg hen aan hun zijde te krijgen, doch het Huis van Oranje was deze nimmer onwelwillend gezind geweest. Waar de prinsen van Oranje het plaatselijk bestuur in handen hadden, waren de maatregelen ten aanzien van de uitoefening van de katholieke godsdienst altijd gemilderd toegepast, ongeveer in dezelfde geest als dit in het graafschap Bergh het geval was. Meermalen ook hadden vroegere stadhouders ten gunste van katholieken geïntervenieerd. Dat evenwel aan de kant van de prinsgezinden de krachten van het behoud en de reaksie waren te vinden, heeft een groot deel der katholieken ongetwijfeld aan de zijde der patriotten gebracht. De principes die onder de patriotten verkondigd werden, hadden tot consequentie dat, bij gelijkheid van rechten voor allen, ook de discriminatie ten aanzien van roomsgezinden en andere

nietgereformeerden, beëindigen zou. In het uitoefenen van hun godsdienst moest voor allen gelijk recht gelden, terwijl publieke ambten voor eenieder met gelijke kansen open moesten staan. De patriotten schrokken er ook niet voor terug dit te verkondigen. Men moest ook erkennen dat er onder hun invloed al enige verbeteringen tot stand waren gekomen o.m. de afschaffing van de admissie- en recognitie-gelden, die de roomsgezinden op de meeste plaatsen moesten betalen voor de toestemming van de bouw of verbouw van een kerkhuis en de toelating van een pastoor. Onder de meer ontwikkelden en de gegoede burgerij stond daarom wel de meerderheid der roomsgezinden aan de zijde der patriotten. En met hen een groot deel der gemeente. Ware dit niet het geval, zo hadden de Both c.s. in 1787 de overwinning niet zo gemakkelijk behaald. De rekestranten, die zich moeite genoeg zullen hebben gegeven, konden maar 31 namen op hun rekest verzamelen. Bij een bevolking van ruim 800 zielen vertegenwoordigden dezen stellig niet meer dan ± 15 à 20% der stemgerechtigde ingezetenen.

"De Roemse pastors, die hebben daar niet met te doen. Die hebben zyg nurges mede gemoeit". Gewis, zij hebben stellig, wat er onder de patriotten omtrent vrijheid verkondigd werd, met sympathie begroet. Maar deze vrijheid had democratie ten grondslag, het monster van democratie op basis van volkssouvereiniteit. In hun conservatieve denken over gezag bekwam hen een huiver over de consequenties van deze principes. De evolutie in Frankrijk in 1789 uitgebroken, die het als van goddelijke oorsprong geziene gezag ener eeuwenoude monarchie aantastte en na enige jaren zelfs vernietigde, wekte hun afkeer. Het bloedvergieten dat de Revolutie met zich bracht, kon de principiële weerzin niet anders dan versterken. Zij moeten het als hybridisch gevoeld hebben in eigen land beginselen als een bevrijding te begroeten, waaruit deze revolutie in Frankrijk voortgekomen was. En de patriotten die van de Franse revolutionairen de bevrijding verhoopten, konden stellig niet op hun onverdeeld meeleven rekenen. Daarvoor was hun staatkundig denken als vertegenwoordigers van de Kerk met haar overtrokken gezagsprincipes, te zeer monarchaal en aristocratisch gericht.

Vandaar de distanciërende en weifelende houding der "Roemse pastors" die "zyg nurges mede gemoeit" hebben. Maar de clerus kon toch ook weer niet de houding van hun superieur, de nuntius Brancadero, waarden, die het al te dik aanlegde met het huidige bewind. Toen

deze in herderlijke brieven de gelovigen vermaande tot onbezweken trouw en gehoorzaamheid aan de regering, ontmoette hij hevige tegenstand bij de clerus in Holland, de gezindheid hunner gelovigen beter kennende dan de Italiaanse diplomaat, de reacties te zeer vreesden. 18.

Het patriottisme was geenszins dood. Het leefde ook voort in verschillende genootschappen die, in de gedaante van wetenschappelijke kringen, de gedachten die onder de patriotten leefden, levend hielden. De doorbraak stond voor de deur. De nieuwe tijd brak aan.

Bronvermelding

- 1/ Archief van het Sint Walburgisgilde te Netterden
- 2/ A.H.B. Inv. No. 1857
- 3/ A.H.B. Inv. No. 1847
- 4/ Zie hoofdstuk XIV
- 5/ H.A. Weststrate: Gelderland in de Patriottentijd bl. 5
(werken Gelre 1903)
- 6/ idem bl. 51
- 7/ idem bl. 259 e.v.
- 8/ L.G.J.Verberne: De Laatste jaren van de Republiek
A.G.N. VIII bl. 391
- 9/ A.H.B. Inv. No. 1847
- 10/ A.H.B. Inv. No. 1186 fol. 45
- 11/ idem fol. 47
- 12/ idem fol. 52
- 13/ idem fol. 57 vo.
- 14/ idem fol.71
- 15/ idem fol.74 vo.
- 16/ idem fol. 84
- 17/ idem fol.94 vo.
- 18/ L.G.J. Verberne l.c.

XVIII. Liberté, Egalité, Fraternité.

“Ontwaakt mijn waarde Landgenooten! De tijd is gekoomen dat wij ons zelfs moeten verlossen van de slavernij, waaronder het land en de Boerenstand zo lange gezugt heeft.

Schroomt niet de wapenen op te vatten en U te ontdoen van uwe Drostten, Hoofdschouten, Richters, Ampts-jonckers, Schouten, Collecteurs, Pagters en andere Beulen en Bloedzuigers! O mijne Vrienden! Hoe gelukkig zullen wij zijn als ons Land eens gezuiverd is van al het Adellijk en Aristocratisch Ongedierte, ja als er geen Drostendiensten meer zullen zijn; als een yder vrij zal moogen jagen en vissen; als de Lasten en Ongelden voor een groot deel sullen verminderd zijn en niet meer voornaamelijk den Armen drukken, zooals thans plaats heeft en als het Land door braave burgers en boeren, bij algemeene stemmen daartoe gekozen, zal geregeerd worden”.

Met deze enkele tirades worde hier dan volstaan, om de melodie van het manifest van de Gelderse patriot Daendels te laten horen in de nadagen van het jaar 1794, toen de legers van de Franse Republiek opgerukt waren tot aan de Maas, afwachtend wat er in de oude Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden verder ging gebeuren. Herman Willem Daendels, geboortig van Hattem, behoorde tot de overtuigde patriotten, strijdbaar tot en met. De Orangistische reactie van 1787 had hem uit het land verdreven “en verscheyde menschen uyt Hollant en Gelderlant, die na Vrankrijk waeren om de Vransen tropen te haalen tot hulp, dat waeren paeterjotten en die most het van aarremoet en den van dispraetheyt”, vertelt de Netterdense gildeschrijver in zijn onbeholpen taal. 1. Naar Frankrijk, het land waarvan men de vrijheid verwachtte. Het land waar de leus “Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap” tot leidraad van de nieuwe tijd en nieuwe orde uitgeroepen was, bij de Revolutie in 1789 begonnen, vervolgd in 1792 met de omverwerping van de monarchie, symbool van de onvrijheid en ongelijkheid van een uitgeleefde feodaliteit en het uitroepen van een republiek, berustend op het beginsel der volkssouvereiniteit met gelijk recht voor allen.

Die Revolutie had bloedvergieten en terreur te zien gegeven, vervolging en partij-tyrannie, maar het nam allemaal niet weg dat, ondanks alle corruptie, willekeur en onderdrukking, de nieuwe beginselen gecompromeerd in het Liberté, Egalité, Fraternité, de weg naar een nieuwe tijd opengebroken hadden en een terugkeer naar oude verhoudingen afgesloten. De uitgeweken patriotten waren opgenomen

in het "legion franche étrangère" waarin Daendels brigade-commandant was. Als zodanig had hij de zegevierende oorlog van 1794 meegemaakt waarin de Franse legers die van de verbonden mogendheden Oostenrijk, Engeland en onze Republiek uit de Zuidelijke Nederlanden verdreven hadden en verder noordwaarts opgerukt waren tot het front in de herfst aan de Maas was gekomen. Vanuit 's-Hertogenbosch richtte Daendels zijn manifest, gedateerd volgens de nieuwe kalender der Franse Republiek op de 20e Vendémiaire in het derde jaar van de Vrijheid tot de Geldersen, een aansporing een vijfde kolonne te vormen. "Begint maar met u te wapenen met jagtgeweeren, die gij veel op de Havesaten en in de heerenhuizen zult vinden, met pieken, hoogaffels en andere lang en scherp gereedschap". 2.

Als men nu speurt naar de weerklank die dit alles bij de bevolking in deze streek vond, dan wordt de nieuwsgierigheid toch maar matig bevredigd. In 1793 "kreegen wij de Hannoverander, die trokken oover den Rijn. Hessen, de Keiser van Oostenreick en de Hollander waaren een gedeelte met de prins en veel tegen hem. Die noemde zygh paeteriotten en zij stelden heelen regementen op tegen de prins en de prins moest het lant verlaten", zo memoreert de Netterdense gildeschrijver de gebeurtenissen van 1793 tot '95. Hij heeft het eerst over het jaar 1793, toen de strijd zich nog afspeelde in de Zuidelijke Nederlanden en Noord-Frankrijk en Noord-duitse troepen uit het koninkrijk Hannover - dat een groot deel van Neder-Saksen besloeg en in een personele unie met Engeland was verenigd - hier bij hun doortocht naar het front verbleven. Bij de Nederlanders hield een deel het met de prins maar de meesten waren tegen hem, zo meent hij. En die vochten aan de andere kant met hele regimenten, waarmee hij natuurlijk op de troepen onder Daendels doelt.

"In het laatst van October" - zo schrijft de Beekse gildeschrijver - "retereerde de Armee van de gecoaliseerde troupen na deese kand van de Reyn en de Fransche afanseerden aan ginne seyde tot voor de Reyn, soodat wij die tijd alhier voor eerst in quartier hebben gekreegen Hessen en Hannoveren. Maar als het eene volck vertrock dan kreegen wij al ander weer. Dat duurde soo de geheele winter door, ja sumtijds bij een gringen daghuurder veertig man in het quartier. Den 29 October kregen wij Engelse dragonders en keyserlijke invantery.

Van de groote kerck worden een paardestal gemaakt, daar stonden bij de dartig paarden in. Denselven dag begonnen de Franschen Nijmegen te beschieten en dat duurden darthien dagen en nagten, soo heevig dat

alhier de glaesen in de huysen soo danig druunden, dat men soude seggen zij gaan in stukken. En daar waar geen tussing poosing, soo dat men snags er haast niet van konde slaapen, maar den darthienden dagh gong Nijmegen aan de Franschen over. Vorders duurde het met het beleegen van de Graaf (=Grave) en `s-Hartogenbos tot in January 1795, doen die twee plaatsen over waaren, doen gaaven men alle seeven provincien bij capittelatie aan de Franschen over, maar Zutphen en Doesburg behielt zich nog tot laast van Februarie. En de Prins van Orangen vlugte uyt den Haag na Engelland.

...en men schreef als doen het eerste jaar der Bataafsche vrijheid en wij worde als doen alle borgers genoemt, der wierd geen adeldom meer erkent. In het laast van February 1795 vertrokken hier de laaste keyserlyke en ongerse (= Hongaarse) troepen en in de maand April kregen wij hier de Franschen". 3.

"Doordat sedert geruime tijd er zware inkwartiering is geweest", zo schrijft op 5 Dec. 1794 een notabel uit Terborg aan de administrator-generaal van het Huis Bergh J.N. Hoevel, "is de brandstof zeer schaars en kunnen veel ingezetenen er niet aankomen. De militairen verstouten zich, op aanwijzing en met behulp van ingezetenen, hout te houwen". De magistraat had daarom in overleg met de predikant besloten het mindere kwaliteits hout aan de Kerk toebehorend, ter beschikking te stellen opdat het jonge hout gespaard zou blijven. Het zou gewenst zijn als het Huis Bergh en de vrouwe van Wisch dit ook deden.

Op het stadhuis vergaderde de magistraat alle dagen, zodat er twee vuren moesten worden gestookt. De ingezetenen zijn dag in dag uit voor de troepen in de weer en hebben geen gelegenheid elders hout te halen.

Uit de grafelijke bossen onder Breedenbroek en Varsseveld waren 24000 "varseelen" - d.i. samengebonden stammetjes eikenhout geleverd te Oer, Ulft, Voorst, Varselder, Wieken, Wals, Milt en Mechelen, waar overal bij de ingezetenen krijgsvolk was ingekwartierd. 5.

Hoevel wist er alles van. Zelf had hij order uit Arnhem gekregen grote hoeveelheden hout uit de Berghse bossen te leveren.

"Ook is in het zelfde jaar de Bergse bosschen, die zeer complesant van beuke en eykeboomen waaren, in het geheel verruweneert en op stompen gezet en veel wilde herten waaren daarin, soo dat ickse wel met vijf en twintig aan een trop hebbe gesien, maar als doen ook alle verdweenen, dat men nu geen meer siet", vertelt Frans Hafkenscheidt, koster-schoolmeester en gildeschrijver te Beek.

“Dit jaar heeft de roch gekost twintig gulden en daar nog booven, de weyt vier en twintig gulden, de boekweyt, garst en haaver sesthien gulden en alsoe van alles na rato”, zegt hij weer ergens anders.

De Netterdense gildeschrijver is nogal tevreden. Hij had met een dorpsgenoot de leveranties van hooi voor een legeronderdeel aangenomen en er goed aan verdiend.

Dit zijn dan wat herinneringen aan de dagen van de barre winter van 1794 op '95 toen in het najaar het front aan de Rijn gekomen was en soldatenvolk hier heer en meester speelde. Tot in Liemers hadden de keizerlijke troepen het Rijnfront bezet. Oostenrijkers, Hongaren, Tsjechen en Zuid-Duitsers, de beste en meest gedisciplineerde onder de geallieerden, waarover onze Netterdense schrijver dan ook goed te spreken was. Het hoofdkwartier van generaal Alvinzy was te 's-Heerenberg gevestigd. Twee regimenten onder generaal Gyulay lagen te Emmerik en omgeving, twee onder von Wenkheim te Etten, drie onder von Kaunitz hadden Doetinchem als basis. Een kleine duizend man waren er te Didam gestationneerd. 6. Gerots en gerij, telkens nieuwe inkwartieringen van doortrekkende troepen, Engelsen en Hannoveranen aan wie de frontsectoren benedenwaarts waren toevertrouwd langs de Waal tot Gorkum, waar de Nederlandse troepen de taak verder overnamen.

Tijdens de jaarwisseling van '94 op '95 had de Franse bevelhebber Pichegru de overtocht over de dichtgevroren rivieren gewaagd. In Holland en Utrecht waren de revolutionaire comité's in actie gekomen, hadden er in alle plaatsen nieuwe besturen aan het bewind gebracht en de Fransen, toegejubeld als bevrijders, binnengehaald, feestend rondom de vrijheidsboom. Terwijl de Hollandse meiskes al, om het nieuwe vrijheidssymbool dansend, pret maakten met de Etienne's, Marcellen en Henri's uit het Franse leger, terwijl nieuwe bewindhebbers rethorische toespraken hielden op de nieuwe aera in de geschiedenis, op Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap, vluchtte de stadhouder prins Willem V met zijn gezin in alle stilte naar Engeland en trokken de Engelsen en Hannoveranen in vijf kolonnes van de Rijn weg door Veluwe, Graafschap en Overijssel naar Noord-Duitsland.

Eerst in 't laatst van Februari verlieten de keizerlijke troepen hun stellingen, genoodzaakt door de aftocht hunner bondgenoten, door zich op een achteruitgeschoven linie langs de Lippe terug te trekken.

Terwijl men ginds in 't land de eerste roes van de vrijheidsdroom al uitgeslagen had en tot de werkelijkheid begon terug te keren, ervoer

men hier pas de prille zegeningen van de Bataafse Vrijheid. Zie, dat was het nieuwe geluid bij de nieuwe stijl. De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden bestond niet meer. Er waren geen zeven Nederlanden meer die een federatie vormden, er moest één ondeelbare Republiek zijn die de naam kreeg van Bataafse Republiek, waarin alle gewesten elkanders gelijke waren, onder één en dezelfde wetgeving levend, allen onder hetzelfde recht. Adeldom werd afgeschaft, allen waren "burgers" zonder meer. De burger Joannes Nepomucenus Hoevel schreef officieel de burger van Nispen, maar hield zich particulier aan de oude betiteling. Officieel begon of eindigde hij met de groet, "Vrijheid, gelijkheid, broederschap" en dateerde hij met het jaar 'zoveel' der Bataafse Vrijheid, maar in particuliere korrespondentie handhaafde hij de oude wijze van doen en dateren. Hij was officieel "burger", gelijk aan Frans Hafkenscheidt te Beek of burger Gerrit Ditters te Etten, of welke boer of daghuurder dan ook, maar buiten het officiële bleef hij zijn hoogwelgeborenheid handhaven.

Vrijheid, gelijkheid, broederschap; theorie en praktijk! De eerste was er nu, de tweede moest nog veroverd worden. De praktijk hing niet van wat leuzen en titels af. Maar ze was toch ook op weg.

"In dat selfde jaar is van het Landschap alhier de groote Kerck aan ons Rooms en overgegeven, die wij in de darde eeuw waaren quyt geweest en na dat deselve wat is gereppereert, soo is den eersten Sondag in Augustus 1796 deselve ingeweyt en den eersten dienst gedaan, ingewijd door den Eerw. Heer Sparmaking Amplissimus te Emmerik", vertelt Frans Hafkenscheidt aan het einde van zijn memoires. Zie, dit was dan toch een stukje praktijk. Vrijheid, gelijkheid en broederschap hield ook in dat allen even vrij behoorden te zijn de godsdienst te belijden en te beoefenen die men verkoos, dat alle kerken gelijke rechten hadden en dat alle kerkbezit in broederschap moest gedeeld worden. Een wetgeving in die geest moest nog komen. Maar het stond vast dat ze kwam en even vast stond dat dan een geval als Beek, waar het kerkgebouw door geen enkele gezindte gebruikt werd, zou toegewezen worden aan het kerkgenootschap, waartoe de gehele bevolking behoorde.

Zaken als deze waren toch wel zichtbare symptomen dat er een wezenlijke verandering was gekomen en het "Liberté, Egalité, Fraternité, niet alleen maar een leus bleef. Er kwam meer los. Al dadelijk was er sprake van afschaffing van heerlijke rechten. Dienstbaarheid der boerenbevolking werd het allereerst taboe

verklaard. Een commissie was in Gelderland terstond in het leven geroepen die de kwesties, welke hiermee samengingen, moest bestuderen. J.N. Hoevel kreeg al dadelijk moeilijkheden, omdat er in het graafschap Bergh nog arbeidsdiensten waren geëist, waarvoor men hem als vertegenwoordiger van het vorstelijk Huis Hohenzollern, een proces wilde aandoen. Hij meende dat hier geen sprake van kon zijn omdat er dienaangaande nog geen wet was.

Jacht- en visserijrechten, tienden en cijnsen, kon men met de heerlijke rechten niet zo maar afschaffen, meende hij, omdat het niet uitgemaakt was of ze wel als heerlijke rechten konden worden beschouwd. Het was nog een vraag of ze het Huis Bergh toebehoorden krachtens de heerlijkheid of op andere rechtsgrond. Wat de arbeidsdiensten betreft, die waren door subalterne ambtenaren buiten zijn voorweten geëist, zodat men hem of het Huis geen proces kon aandoen. Het gold bovendien de heerlijkheid Gendringen & Etten, die een leengoed was van de aartsbisschop van Keulen. Men kon ter discussie stellen of de Bataafse regering wel het recht had om hier heerlijke rechten af te schaffen. Deze heerlijke rechten waren immers gebonden aan het leenrecht dat hier uitgeoefend werd door een buitenlandse vorst, die men zijn recht niet ontnemen kon. 7.

Het is duidelijk dat Hoevels argumenten bij de nieuwe heren weinig konden aanslaan, even duidelijk als het is dat de Berghse administrateur, die de Pruisische interventie van 1787 een zegenrijke omwenteling had gevonden, hier zich de conservatief toonde, die van het oude trachtte te handhaven, wat hij nog vermocht.

“Waarheen, Heer en Neef, zullen ons eindelijk voeren Gelijkheid, Vrijheid, Broederschap? Ik bekenne gaarne nog niet rijp genoeg te zijn en voort niet vatbaar voor derzelve uitwerkingen, beter verligt zijnde - zo luidt het met enig sarcasme - zal ik mogelijk die schoonen woorden kunnen begrijpen, ondertusschen met den woedenden stroom van inbeeldinge moeten meezwemmen of verzuypen, getroost komt tijd, komt raad”. Aldus op 30 dec. 1797 J.B. de Raet in zijn nieuwjaarswens aan Hoevel. Door Gods goedheid was bij hem in Boxmeer nog alles bij het oude en hij hoopte het zo te houden.... 8.

Hij was dan zo'n subalterne ambtenaar, gelijk die in Gendringen & Etten, die door Hoevel weinig moedig werden gedesavouéerd, maar geheel en al in zijn geest handelden.

Doch, de woedende stroom had de dijken van het oude bestel doorbroken. In overrompelend tempo volgde de ene maatregel op de

andere. Hoevel mocht dan al willen betogen dat jacht-, visserij-, tiend- en cijnsrechten niet zo zeker onder de afgeschafte heerlijke rechten konden worden gesteld, hij kon zijn superieuren in Sigmaringen berichten dat de aanstelling van jagermeesters en jachtopzieners overbodig was geworden, omdat privé jachtrechten geen erkenning meer vonden en de op stapel staande grondwet van de Bataafse Republiek er wel niets van zou over laten. 9. De oude staatsinrichting werd afgebrokkeld als vermolmd hout. De Landschapsresolutie van 15 oct. 1796 verordende de aanstelling van drosten en richters bij verkiezing door het volk. De landdrost van Bergh, Arnold Rietveld, een gekende patriot, bleef op zijn post, maar Johan Andries Tengbergen te Didam moest zijn plaats ruimen voor Abraham de Both. Hoevel, ach, hij kon het niet tegenhouden. Hij moest "meezwemmen of verzuypen" tot er uitzicht op een andere koers kwam, door tegenstromingen opgewekt. Die waren er natuurlijk wel, zodat de hoop, door de Raet uitgesproken, niet geheel en al irreëel was. Gewis, het was nu al patriot wat de klok sloeg. Maar onder de patriotten waren verborgen tegenstellingen. Onder hun vanen hadden zich naast de democratisch-gezinden die regentenoligarchieën verzameld, waaronder men alleen maar de invloed van de stadhouder op de aanstellingen in de magistraturen, wilde uitschakelen. Het republikeinse vrijheidsideaal der patriotten werd door hen vertaald in termen van de z.g. republikeinse vrijheid der 18e eeuwse regentenoligarchieën. Deze tegenstelling tussen de aristocratische republikeinen en democraten, reeds vóór 1787 aanwezig, bleven voortbestaan. We hebben de ene bochel voor de andere geruild, klonk het uit revolutionnaire milieu's. 10. Waarmee men maar wilde zeggen hoe, in plaats van een Orangistisch regentendom, een ander, dat de democratische stromingen gebruikt had om eigen doeleinden te verwezenlijken, op het kussen was gekomen. Een andere tegenstelling was die tussen Unitarissen en Federalisten. De laatsten wilden de staatkundige opzet van de oude Republiek zoveel mogelijk gehandhaafd zien, d.w.z bij een nieuwe staatsinrichting behoud van de federale instelling, waarin iedere provincie een zelfstandige staat vormde. De Unitarissen echter verlangden één ondeelbare staat, waarin de provincies niet anders meer waren als departementen van de centrale regering en uitvoerende organen in één nationaal wetsbestel. Deze tegenstelling liep niet parallel met die tussen democraten en behoudsgezinden. Zo goed als conservatieven unitaristisch konden

denken, waren er onder de democraten federalistisch gezinden. Maar in het algemeen toch waren de democraten meer unitaristischer gezind als de behoudsgezinden.

Hoevel en de Raet konden dus stellig nog wel hoop koesteren dat zij, met voorlopig meezwemmen op de stroom, het "verzuypen" er in zouden voorkomen. Maar die stroom voer het bestel voorshands in radikale richting. Een ontwerp-grondwet, dat op een gematigde toon was afgestemd, werd met grote meerderheid verworpen en, nadat een staatsgreep de meest radikale elementen aan de macht had gebracht, werd een nieuwe constitutie democratisch en unitaristisch den volke voorgelegd. In het Berghse werd deze op 24 april 1798 met algemene stemmen aangenomen, een resultaat dat nòg een ietsje radikaler was dan het hele land te zien gaf.

Daar waren er bij de ruim 165000 totaal uitgebrachte stemmen althans nog 11595 tegenstemmers. Dat men, om dit resultaat te bereiken, alle gekende aanhangers van het oude regime en allen, die de eed op de rechten van de mens en afkeer van het huis van Oranje niet afgelegd hadden, van stemrecht uitsloot, spreekt wèl van uiterst radikalisme, doch was weinig democratisch.

Ach, Hoevel, die het Berghse resultaat ontmoedigend meedeelt, had het al beleefd dat heel het Berghse bezit van de vorst van Hohenzollern Sigmaringen, als vijandelijk vermogen gesteld was onder het beheer van de "commissie van superintendentie en sequestratie wegens 't Bataafs Gouvernement in d'administratie der goederen van de vorst van Hohenzollern-Sigmaringen", zetelend te Breda, waar hij en de rentmeesters Amandus Bawstetter en Carel Herman van Nispen, hun afrekeningen hadden te doen, maar hij bleef toch hoop koesteren op andere mogelijkheden. 11. 't Zat er dadelijk niet in. Weliswaar was bij een nieuwe staatsgreep, waarvan Daendels, Spoor en Gogel de grote mannen waren, het felle radikalisme wat afgezwakt, maar de nieuwe grondwet bleef toch gehandhaafd. 't Was slechts een ingreep geweest op instigatie van Parijs, waar men in de eerste plaats oog had voor hoe de Bataafse Republiek functioneerde, als "état secondaire" - d.i. satellietstaat - van "la grande République" en de melodie van jacobijns radicalisme in een gematigder toonzetting had omgevormd. Hoevel mocht nog blij zijn dat hij met dit Bataafse bewind te doen had, dat er genoeg moeite mee had de bezittingen van de vorst van Hohenzollern uit de handen der Fransen te houden. Hij moest wel meedrijven, zoals tal van anderen deden, voor wie in de nieuwe bedeling de oude plaats

verloren was gegaan in een radicale nieuwbouw van het staatsbestel, dat zelfs de oude verdeling van het land in provincies, volmaakt vernietigde en in de plaats ervan departementen bracht, waarvan de grenzen dwars door de oude historische gewesten heen sneden. Bergh was met het hele Zutfense ingedeeld in het département van de Rijn, dat delen van Gelderland, Utrecht en Zuid-Holland omvatte. En de oude plaatselijke besturen werden opgedoekt en vervangen door municipaliteiten, kleine per kerspel ingedeelde eenheden met een college van representanten, door het volk gekozen, aan het hoofd. Zo begonnen tot ontwikkeling te komen de municipaliteiten van het volk van Beek, van 's-Heerenberg, van Netterden en van Zeddam, elders die van Westervoort en Baar & Lathum. 12.

Het was allemaal stellig wel democratisch, maar al te abrupt radikaal, om te wortelen. Het brak te finaal met het bestaande en eeuwenlang levende, om er vertrouwd mee te raken. Bij het lezen van wat de gildeschrijvers van Beek en Netterden over de veranderingen, die het jaar 1795 bracht, kan men niets anders konkluderen dan dat ze nuchter en passief konstateren, zonder meer. Van enig besef of beleven van wat wezenlijk al dit nieuwe was, is geen sprankeltje aanwezig.

De municipaliteiten, die hier toch eigenlijk niets anders moesten voorkomen dan een nieuwe vorm van de oude "gemeynten", in herstel van al hun rechten van plaatselijk zelfbestuur, heeft men in 1801 lijdzaam doen verdwijnen in "une mort sans phrase". Zij waren nog niet eens goed uit de verf gekomen toen ze al weer weggevaagd werden. Voorzeker, de Orangistische inval in Oost-Gelderland in 1798 heeft bewezen dat het "ancien regime" bij het volk volkomen was uitgediend. Men had er zich in Orangistische kringen heel wat meer van voorgesteld. Die inval, onder majoor von Spengler van Emmerik uit gedirigeerd, was gelijktijdig gepland met een verbonden Engels-Russische landing in Noord-Holland. De erfprins, de latere koning Willem I, had ook nog contacten met leiders van boerenopstanden in Vlaanderen, Brabant en Luxemburg. Er scheen dus heel wat gloren van een nieuwe dag achter de horizon op te lichten. Maar evenmin als de Engelsen en Russen in de kop van Noord-Holland enige zweem van begroetenis als bevrijders ervoeren, even weinig ondervonden hier de emigranten dat ze zo bijzonder als weergekeerde familie welkom waren. 12.

De Oranjevlag, te Westervoort van de toren uitgestoken, maakte geen harten warm. Een detachement van de "Gewapende Burgermagt" te

Arnhem, ijlings naar het IJsselveer getrokken, bleek voldoende om de invallers de overtocht te beletten en een onbeduidende militaire actie was genoeg hen uit het Oost-Gelderse terug te drijven. Het ideaal dezer emigranten, in woord en daad uitgedragen, kon maar heel weinigen beroeren. Oranje betekende nog te zeer de terreur van de jaren 1787 tot 1795 om zelfs hen, die nimmer als enthousiast achter het patriottische vaandel hadden gelopen, te begeisteren.

Maar de Revolutie was toch te uitsluitend de zaak van intellectuelen en een geëmancipeerde middenklasse uit de burgerij, om in de massa van de gewone man, de kleine burgers, boeren, keuters en daghuurders, bewust te leven als de dageraad der bevrijding. De mensen waren eeuwenlang te zeer gewend om geregeerd en bevoogd te worden, om zich enigszins te realiseren dat ook zij zelf daarin iets te zeggen konden hebben. Zij vermochten het zelfs niet meer op te brengen om aan te voelen hoe in hun oude gilden nog de gedachte voortleefde aan het zelfbestuur der gemeenten, waarvan de municipaliteiten de nieuwe gedaante vormden.

Hier en daar was er toch iets dat op doorbrekend democratisch besef leek, echter niet op staatkundig maar op kerkelijk terrein. Dat te Duiven rebelse parochianen inspraak van de kerspelgemeenschap in het kerkbestuur eisten, was zeker een teken dat er onder het volk iets wakker was geschud, zelfs hier in het Pruisische gebied. 14. Te Didam nam men het niet dat de aartspriester te Emmerik, Sparmaking, in 1799, bij het overlijden van pastoor Scheers, zijn stadgenoot Jan Stam een vriendendienst bewees door hem van het onaanzienlijke Netterden naar Didam te verplaatsen. 15.

Een groot deel der parochianen verlangde de benoeming van J.W. Hendriksen, die Scheers tijdens zijn ziekte jarenlang als assistent had gediend. Hij zelf weigerde naar Netterden te gaan waarheen de aartspriester hem had gezonden, een zending geheel tegen het gebruik in de Hollandse Missie, waar een benoeming als assistent, of beter gezegd socius, van een zieke en oude pastoor altijd een aanwijzing voor opvolging was. Hij installeerde zich in de kerk en pastorie, daarbij gesteund door de richter Abraham de Both en diens aanhang. Stam moest de dienst doen in particuliere vertrekken of schuren, daarbij door een andere partij in de gemeente gesteund.

De twist sleepte anderhalf jaar voort met vele onaangenaamheden en onverkwikkelijke tonelen, zelfs met in arrest stellen van Stam door de Both en een proces te Arnhem, waar men er evenmin goed raad mee

wist. 16. Bemiddeling van Carel Herman van Nispen, rentmeester van het Huis Bergh, leidde tot de oplossing dat Hendriksen zijn plaats ruilde met de pastoor van Ulft en Stam als rector naar Huussen ging. 17.

Ook hier lieten zich geluiden horen die een beroep inhielden op democratie. Of het echter zo ernstig moet worden genomen als men het voorgaf, kan betwijfeld worden. De herinnering aan vroegere rechten van de gemeente waren hier echter nog niet vervaagd.

Immers, toen het Huis Bergh zich nog met deze zaken bemoeide en bij benoemingen van pastoors patronaatsrechten liet gelden, hadden de gemeenten altijd, gelijk dit in de vóór-reformatorische Kerk het geval was geweest, het recht van voordracht uitgeoefend. 17. Al was hiervan geen sprake meer geweest sinds het Huis Hohenzollern het graafschap Bergh bezat, dit kon nog niet geheel uit de herinnering verloren zijn gegaan, zodat een beroep op democratie hier aansloot op wat voor de mensen nog enige realiteit was.

Het is misschien toch maar een roep geweest in een groep van min of meer notabelen in de parochie onder leiding van de Both. Voor het overgrote deel zal het partij kiezen niet bepaald zijn door een keuze voor democratie, maar voor de persoon van Hendriksen. Niettemin blijkt uit het manifesteren met democratische beginselen ten aanhore van de goegemeente, dat er te dien aanzien toch iets losgeslagen werd. Maar dit was dan ook het enige terrein waarop de gewone man zich mede betrokken was blijven voelen, bijzonder in de katholieke Kerk, doordat deze in de Hollandse Missie mede afhankelijk was van zijn vrijwillige offers en bijdragen. Hier kon het beginsel van "liberté, égalité et fraternité", thans in de wetgeving verankerd, hem aanspreken omdat het insloot dat voor zijn Kerk dezelfde vrijheid en gelijkheid van rechten golden als voor de oude Staatskerk. Het is op dit terrein geweest waarop hier de municipaliteiten van een bijkans homogeen katholieke bevolking, zich geroerd hebben. Uitgaande van het principe dat kerkelijk bezit, daterend van vóór de invoering der Reformatie, het erfdeel was van geheel de bevolking, van alle gezindten, werd bij de nieuwe wetgeving vastgelegd dat ze in elke gemeente onder de bestaande plaatselijke kerkgenootschappen moesten verdeeld worden en dat dit diende te geschieden naar evenredigheid van de procentuele verhoudingen waarin de afzonderlijke kerkgenootschappen hun leden telden. Aangespoord werd om ter plaatse in onderling overleg ontwerpelingen te treffen die de, door de regering ingestelde, departementale commissie ter onderzoek en goedkeuring konden

worden voorgelegd.

In theorie een mooie toepassing van het "liberté, égalité et fraternité", in de praktijk een pad vol voetangels en klemmen. Goede wil was er wel. De aansporing van de Classe Zutfen aan haar gemeenten de wet te gehoorzamen, bescheiden en gematigd op te treden jegens andersdenkenden, zich van onberaden stappen en onbeheerst gedrag, die verwijdering en verbittering konden veroorzaken, te onthouden, was evenzeer getuigend van goede wil als van de nodige bezorgdheid voor het gebrek eraan bij de gemeenten. 18.

Men had hier al beleefd hoe een toch gematigd voorstel van de katholieke gemeente van Gendringen tot simultaan gebruik van het kerkgebouw, in afwachting van een regeling door de komende wetgeving opgedrongen, hooghartig was genegeerd. 19.

Hetzelfde was te Zeddam al gebeurd. Dat men te 's-Heerenberg een voorstel van de municipaliteit afwimpelde met de mededeling dat men eerst maar eens de wetsafkondiging, bij de nieuwe staatsregeling voorzien, diende af te wachten was, zo al begrijpelijk, dan toch een poging ingegeven door de hoop dat er misschien nog aan te ontkomen was.

Van een royale bereidheid de wet uit te voeren, was vrijwel nergens sprake. Te 's-Heerenberg hield men vol dat het kerkgebouw aan de gereformeerde gemeente toebehoorde en een bezit was van na de befaamde datum van 1581, bij de wet gesteld als limiet voor aanspraken op verdeling. "Ao 1612 op den 17 July olden styll hebben die Kerckmeysters Ghiesbert Woeltters en Herman van Westhaven den irsten steen gelecht tot wederopbouwinge deser kercken", kon men op een oude steen lezen. Het bewijs geleverd!

Een pastorie-huis was niet bekend, beweerde men. Sedert mensenheugenis was het huis, door de katholieken bedoeld, schoolmeesters-woning. 20.

Te Etten stelde de municipaliteit voor de kerk aan de katholieke gemeente af te staan, daar men er immers 98 katholieke tegen 7 gereformeerde gezinnen kende. Die laatsten kerkten in Terborg en hadden alleen op Pasen, Pinksteren en Kerstmis een Avondmaalsdienst in hun eigen dorp. Men wil misschien de gereformeerden alleen de straat maar laten om samen te komen, luidde het in het contrabetoog. En wat moest er met de school gebeuren die in een afgeschoten deel van de kerk gehouden werd? Zelfs de patronaatsrechten van de vorst van Hohenzollern-Sigmaringen moesten opdraven om de

wederrechtelijkheid van een wijziging in de bestaande verhoudingen te bewijzen. 21.

Te Westervoort trachtte men, met vage 17e eeuwse mededelingen over herbouw van de weem en reparaties aan de kerk, te bewijzen dat de investeringen van na 1581 de eigendom der gereformeerden wettigden.

22. Te Lathum wees men op hetzelfde motief een simultaneum af. In Didam zaten de katholieken destijds met de moeilijkheid dat zich twee elkaar bekampende groepen, - die van Hendriksen en Stam - als wettige r.k. gemeente presenteerden, hetgeen natuurlijk onderhandelingen bemoeilijkte.

Sentimenten en ressentimenten speelden in deze zaken een grote rol en verduisterden rede en redelijkheid. In Twente is een verhaal bewaard gebleven, dat in de vorige eeuw is opgetekend en verteld is door een man die in zijn kinderjaren deze historie intens had mee beleefd. 23. Op de dag, toen over de kerk in Ootmarsum - zijn woonplaats - te Zwolle de beslissing vallen moest, vond hij 's namiddags, uit school komend, de werkplaats van zijn vader gesloten, terwijl hij in de woonkamer het hele gezin met de knechts luide biddend op de knieën aantrof. Het bidden werd slechts onderbroken voor het nuttigen van het avondmaal, waarna het terstond weer hervat werd. Terwijl zijn moeder hem, toen de tijd daartoe gekomen was, naar bed bracht, gingen de anderen onafgebroken door. 's Morgens, bij het ontwaken, vond hij ze nog in gebed. Zij hadden de hele nacht erin volhard en bleven doorgaan tot in de loop van de dag een ijlbode uit Zwolle het bericht bracht van een gunstige beslissing voor de katholieken. Een irreële innige vreugdestemming zonder uitgelatenheid had die dag in de stad geheerst. Slagers hingen hammen aan de deurposten opdat armen ervan nemen konden, herbergiers taptten gratis, bakkers gaven het brood om niet, niemand wilde die dag ergens geld voor aannemen.

Behalve een oerhecht geloof in de rechtvaardigheid van eigen zaak, spreekt hier een diep ingeworteld sentiment van heimwee naar het bezit van de oude kerk, het heimwee in bijna twee eeuwen van achteruitzetting gekoesterd en met heel het wezen van de groep vergroeid. De katholiek sprak en dacht vanuit dit gevoel. Hij dacht in termen van restitutie en teruggave van wat hem ontnomen was en beschouwde zich als de enige wettige erfgenaam van de vóór-reformatorische voorouders. Voor hem was de uitvoering van een verdeling, door de wet bevolen, uiteindelijk slechts een meedelen van

iets dat alleen hem toebehoorde. Vandaar dat hij weinig of geen oor en oog had voor betogen van gereformeerde zijde, die zich niet tot een minimum beperkten.

Dit gevoel in de gesprekken en onderhandelingen onuitgesproken, maar altijd tastbaar aanwezig, prikkelde juist de gereformeerden. Voor hen waren die oude kerken een bezit waar de voorvaderen de kostbare vrucht der Reformatie gebracht hadden. Daardoor was de rechtstoestand geschapen zoals hij er lag en die zij in de grond van hun hart niet anders dan als de juiste konden voelen. Vandaar van hun kant het streven om, binnen het kader van de wet, te redden wat er te redden was.

Maar het gevolg was dat er bijkans nergens naar de geest van de wet gehandeld werd, doch overal in de letter gezift. De departementale commissie kreeg van geen enkele plaats een door de partijen gezamenlijk ontworpen voorstel, doch moest uit betogen en tegenbetogen, navragen en nader onderzoeken, zelf aanvaardbare oplossingen zien te vinden bij een lawine van papieren, die zij te bestuderen had. Toen bij een nieuwe staatsregeling in 1801 deze zaken gestopt werden, was er hier in het Liemerse en Berghse nog niets anders uitgekomen dan een regeling voor Netterden. En deze was nog te danken aan een besluit van de Nationale Vergadering, dat wil zeggen de Volksvertegenwoordiging van het land.

In Netterden had de plaatselijke municipaliteit al in 1796 de oude dorpskerk aan de katholieken toegekend, aannemende dat het provinciaal bestuur hier wel net zo zou besluiten als in Beek. Geërgerd wachtte men er maar op het afkomen van zo'n beslissing. Het langdurig zwijgen opvattend als een stilzwijgende toestemming, had men de kerk maar in gebruik genomen. Wat immers kon er voor probleem van gemaakt worden in een dorp waar maar één gereformeerd gezin was, dat van de koster? Maar dit was het nu juist. Er waren hier enige gereformeerden die, zij het slechts ééns per jaar, voor een Avondmaalsdienst door de predikant van Gendringen, de kerk gebruikten, het wezenlijke verschil met Beek waar het gebouw ledig stond. De blijkbaar ingeslapen commissie was opeens klaar wakker, merkten ze in Netterden ietwat sarcastisch op. Een detachement militairen was in het dorp verschenen en had de kerk weer doen ontruimen. Na veel geschrijf en weer een rekest aan de Nationale Vergadering, kwam dan het besluit van 24 Feb. 1800 af, waarbij de kerk aan de katholieke gemeente werd toegekend en een verdeling van

bezit en inkomsten, naar evenredigheid van de zielentallen van beide gezindten, werd vastgesteld. 24.

Maar al liepen dan deze zaken teleurstellend voor de katholieken vast in gekibbel en papieren rompslomp, het "liberté, égalité et fraternité" was toch niet geheel en al een dode letter. De bij de wet gewaarborgde vrijheid bood thans de katholieken de gelegenheid tot volle ontplooiing van hun kerkelijk leven en organisatie. Ach, de gewenning van het onopvallende huisbakken leven in de intieme gezelligheid van de schuurkerken, had hen een zekere geestelijke lichtschiuwheid bezorgd, als met de moedermelk ingezogen. Het roomse geloof dat droeg men in het publiek niet uit. Dat hield men binnen de omwalling van het beschermende eigen milieu opgesloten. Geen aanstoot geven, dat is tot in het begin van deze eeuw de regel geweest, die het gedrag van de brave roomse bepaalde en hem deed generen kruisjes, rozenkransen en gebedenboeken in het openbaar te vertonen, nawerking van een erfenis uit de 18e eeuw, toen men zich waren moest voor elke publieke uiting van zijn geloof, omdat dit de ergernis van de gereformeerde stad- of dorpsgenoten kon opwekken. Maar toch, het eerste élan door de vrijheidsidealen gewekt, riep hier en daar terstond luide stemmen op tot herstel ener bisschoppelijke hiërarchie. Men verloor zich al te zeer in clericaal gekrakeel over bevoegdheden en personen om tot ingrijpende veranderingen te komen. 25. De voorzichtigheid, Rome's heilige diplomatieke deugd, bij de Nederlandse katholieken tot een alle risico's vermijdende karaktertrek geworden, aksentueerde de gedragingen en overwegingen ook te sterk om iets, wat op avontuur geleek, te wagen. Eén daad is hier gesteld die van fantasie en visie getuigde. Carel Herman van Nispen, wonende te Zevenaar maar als Berghs rentmeester nauw betrokken bij al wat hier onder zijn geloofsgenoten leefde, met wie hij overigens tot hetzelfde aartsbischoppelijk van Emmerik behoorde, bood het kasteel te 's-Heerenberg als seminarie te huur aan. Die geste kwam stellig mede uit oer-nuchtere overwegingen voort. Het machtige complex, sinds lang niet meer door zijn bezitters bewoond of gebruikt, stond vanwege zijn onderhoud als een jaarlijkse onkostenpost op zijn rekeningen. Door het voor een lage aanlokkelijke prijs te verhuren, was men van die last grotendeels af, aldus de mening van van Nispen. 26. Wellicht ook heeft er bij hem mede voorgezeten, het gevaar van afbraak te voorkomen. De Commissie van sequestratie te Breda, bij wie hij zijn rekeningen moest indienen, was waarlijk niet gesteld op onkostenposten waar geen baten tegenover stonden. De

generatie der Verlichting die de Revolutie gebracht had, betoonde al evenmin pieteit tegenover monumenten uit een verleden, dat afgedaan had. De vrijheid was nu voor goed doorgebroken, een nieuwe aera in de geschiedenis van de menselijke beschaving was begonnen met een definitieve overwinning op barbaarsheid en tyrannie van het overleefde feodale tijdperk. De generatie die er geen bezwaar in zag Nederlands rijkste en grootste historische monument, het keizerlijke Valkhof te Nijmegen voor afbraak op te ruimen, zou er evenmin te goed voor zijn het kasteel Bergh, als een onnutte herinnering aan een verfoeid verleden, neer te halen.

Hebben ook deze gedachten bij van Nispen door het hoofd gewoeld? Feit is dat hij het huis "Sevenaer", in 1823 door hem gekocht, een verbouwing deed ondergaan met aanbouw van een nieuwe vleugel, doch met behoud van het oude hoofdgebouw.

Deze overwegingen ingecalculeerd, kan hem toch niet bij zijn plan het Huis Bergh als seminarie aan te bieden, een verreikende visie op de mogelijkheden voor ontwikkeling in het leven der Nederlandse katholieke Kerk, ontzegd worden. Hier werd een praktische stap ondernomen die de aanzet kon zijn voor de organisatie van een bisdom in het Oosten des lands, vermoedelijk met Deventer als centrum. Een beetje geërgerd moest hij ervaren dat de geestelijkheid niet dadelijk en gretig op het voorstel inging, terugschrikkend voor de financiële lasten die er aan vast zouden zitten, nu men al met de stichting van een seminarie in Holland - n.l. te Warmond - doende was.

Doch het aanbod van f 250,- huur per jaar was toch blijkbaar te verleidelijk om het te laten schieten. Zo kreeg het oude kasteel de bestemming die het tot 1842 houden zou. Zo kreeg het ook met zijn bepleistering en ouderwets negentiende eeuwse ramen, het kloosterachtig uiterlijk dat afbeeldingen van voor de restauratie door dr. J.H.v.Heek doen zien.

Het vuur der vrijheidsfakkels, waarin men korte tijd een snel tempo op de weg der historie had onderhouden, gloeide toch maar even. En met het uitdoven van het licht der vrijheidsidealen, reëel slechts door een beperkte groep van radicalen uitgedragen, raakte mede het opkomend enthousiasme bij de katholieken uitgeblust. Een nieuwe staatsgreep bracht een duidelijke reactie op de vergaande democratie en radikaal unitarisme van 1798. Hoevel kreeg weer hoop op herstel van de vorst van Hohenzollern-Sigmaringen in zijn oude rechten. De bron van de veranderde stroom lag in Parijs. Daar rees de ster van de komende

alleenheerser Napoleon Bonaparte. Voor hem was slechts één zaak van belang n.l. hoe de staatsinrichting der Bataafse Republiek het best functioneerde als "état secondaire" wat betreft de militaire en financiële inspanningen ten behoeve van de Franse oorlogvoering. En dat was met een zwaai van het radikale jacobinisme naar een conservatieve reactie. Die zat er binnenlands wel in. Het radikalisme had het oude regentendom met het nieuwe uit de Revolutie bij elkaar gedreven. 27. Er ontstond een gewijzigde conservatieve krachtenbundeling die, geruggesteund door de Franse regering, met zijn staatsgreep moeiteloos heen liep over het radikalisme dat in een te haastig tempo zich zelf voorbij gesneld was. Waarvan ook de muziek op een te futuristische melodie gezet was, om in het volk voldoende klankbodem te vinden. Onder een nieuwe grondwet, reeds tevoren klaar gemaakt, werd het kiesrecht tot de gegoeden beperkt, werd de departementale indeling weer op de oude provinciegrenzen gebracht, de gewestelijke zelfstandigheid grotendeels hersteld en de municipaliteiten geruisloos van tafel geveegd om weer door de oude ambtsindeling te worden vervangen. De wetgeving op kerkelijk terrein werd in zijn uitvoering gestopt.

Maar het nieuwe bewind was toch niet reactionair genoeg om al de verworvenheden van de Revolutie op de schroothoop te gooien. Gesteld dat de toeziende voogden in Parijs er akkoord mee zouden gaan, dan had het staatsbestel toch een te ingrijpende ombouw ondergaan om het in zijn oude constructie terug te draaien. Hoevel werd dan ook duidelijk te verstaan gegeven dat van herstel der heerlijke rechten geen sprake meer kon zijn. 28. Herstel van rechten van de vorst van Hohenzollern-Sigmaringen kon uitsluitend geschieden op basis van particulier eigendomsrecht op de Berghse bezittingen. Daartoe was de weg geopend nu de vrede van Lunéville een eind had gemaakt aan de oorlog tussen Frankrijk met zijn "états secondaires" enerzijds en de keizer met een aantal Duitse vorsten w.o. de Hohenzollerns, aan de andere kant. Nu kon er over het gesequestreerde vijandelijk vermogen onderhandeld worden. Het viel van Nispen, die als onderhandelaar fungeerde, nog niet zo mee. Het kwam er tenslotte op neer dat teruggave zou geschieden tegen betaling van 600.000 gulden, waarvan een groot deel contant te voldoen. Voor wat de Berghse bezittingen betrof, bedroeg het aandeel 325.000 gulden. Daar was niet aan te ontkomen doordat het Bataafse bewind deze

som had moeten insluiten bij de oorlogsbijdragen, die Parijs eiste om het Hohenzollernse bezit in den lande uit Franse handen te houden. Als dit niet gelukt was dan had vorst Anton Aloys stellig nog wel een heel wat zwaardere pijp gerookt.

De enige concessie die Carel Herman van Nispen nog verkreeg, was dat de vorst in zijn bezit werd hersteld vóór de vereiste kontanten op tafel waren gedeponneerd. Dit om hem, door de oorlog financieel ontredderd, in staat te stellen door verkoop aan de benodigde gelden te komen. Hoevel en van Nispen hebben toen voor 235.000 gulden het bezit te Pannerden gekocht, waarna Hoevels aandeel terstond door van Nispen is overgenomen. 29. Deze transaksie werd de aanleiding dat Carel Herman zich, later in de adelstand opgenomen, van Nispen tot Pannerden noemde.

Het graafschap Bergh had als aparte souvereiniteit opgehouden te bestaan. De vorst had zijn Berghse bezittingen terug, doch niet meer als graaf van den Bergh maar slechts als particulier grootgrondbezitter. Liberté, égalité et fraternité had als leus uitgediend, maar de omkeer die de Revolutie met die leus in haar vanen had teweeg gebracht was, hoewel ingehouden en omgebogen, niet meer ongedaan te maken.

Bronnen en literatuur

- 1/ Archief Sint Walburgisgilde Netterden.
- 2/ F.H.A.Sabron De Oorlog van 1794-'95
- 3/ Archief Sint Jansgilde Beek (Gedep. in A.H.B.)
- 4/ A.H.B. Inv. no. 1263
- 5/ A.H.B. Inv. no. 1263
- 6/ F.H.A.Sabron.
- 7/ A.H.B. Inv. no. 1299
- 8/ A.H.B. Inv. no. 1265
- 9/ A.H.B. Inv. no. 1199
- 10/ K.M. v.d. Sterre in A.G.N. IX hoofdst. I
- 11/ A.H.B. Inv. no. 1199
- 12/ A.H.B. Inv. no. 1265
- 13/ A.G.N. IX hoofdst. I
- 14/ Archief R.K.Kerk Duiven
- 15/ L.J.v.d.Heyden: De Parochie Didam bl. 29 (Didam 1937)
- 16/ A.Tinneveld: Een onverkwikkelijke strijd enz. (De Liemers 1950)
- 17/ Familie-archief van Nispen (R.A.Arnhem)
- 18/ Archief N.H. Kerk 's-Heerenberg no. 45
- 19/ Archief N.H. Kerk Gendringen (afschrift verstrekt door W.J. Winants)
- 20/ Archief N.H.Kerk 's-Heerenberg no. 45
- 21/ A.H.B. Inv. no. 3565
- 22/ Archief N.H. Kerk Westervoort
- 23/ W.L.S.Knuif: De Heroverde burcht (Ootmarsum 1910)
- 24/ A.H.B. Inv. no. 1989
- 25/ L.J. Rogier en N.de Rooy: In Vrijheid Herboren bl. 18 ('s-Gravenhage 1933)
- 26/ A.H.B. Inv. no. 1199
- 27/ C.H.E.de Wit: Rutger Jan Schimmelpenninck (Sp. Historiae III no. 7 bl. 374 e.v.
- 28/ A.H.B. Inv. no. 1199

XIX. Bataven, Hollanders, Fransen.

Tot 1806 heeft de Bataafse Republiek bestaan, het laatste jaar in feite alleen nog maar een republiek in naam. Toen toch was er, op de oude republikeinse titel van raadspensionaris, de leiding van de staat aan één topfiguur toevertrouwd, met een macht in handen zoals geen Oranjeprins er ooit bezeten had: Rutger Jan Schimmelpenninck. Het was de wil van Napoleon, in 1804 tot keizer der Fransen gekozen en gekroond, die hier de regeringsvorm bepaalde.

Diens wil zou verder ook bepalend zijn. In 1806 schiep hij de Bataafse Republiek om in het koninkrijk Holland, bestemd voor zijn jongste broeder Lodewijk Napoleon. Toen deze geen willig werktuig bleek in 's keizers handen, werd vier jaar later het nieuwe koninkrijk bij Frankrijk ingelijfd. Van Bataven werden we dus Hollanders en van Hollanders Fransen; deel van het nieuwe keizerrijk dat als Republiek reeds in 1795 de Zuidelijke Nederlanden, toen reeds veelal België geheten, en de gehele linker Rijnsoever tot Lobith toe, bij zijn gebied had gevoegd. Het heeft allemaal ook zijn voordelen en goede kanten gehad.

Er is in die Franse Tijd heel wat tot stand gekomen en doorgedrukt, wat anders nog wel lang op zich had laten wachten. Wat ons Liemerse land betreft kwam eindelijk de kwestie over de grenzen weer in beweging. De gehele 17e eeuw hadden de Gelderse Staten met Kleef daarover onderhandeld, zonder enig resultaat.

De verpandingen door de Gelderse hertogen in de 14e en 15e eeuw hadden het grensverloop een grilligheid gegeven die haast nergens zijn weerga had. Nadat in 1569 en '71 al onderhandelingen waren gevoerd over Beek, Bijlant en Millingen, Varsseveld en Silvolde, gebieden waar Kleef op verschillende gronden de soevereiniteit over opeiste, had men in 1606, toen Gelderland tengevolge van het verloop van de strijd tegen Spanje geheel was bevrijd, het hele pakket ter sprake gebracht, bestaande uit het slot Schuylenborg, stad Zevenaer en ambt Liemers, de waarden langs de Rijn van de Houberg tot bij Pannerden, de buurschap Lobith met het Tolhuis aldaar, de Bijlant en Millingen, Hulhuizen, het ambt Duffel, het huis Nergena en stad en ambt Goch. 1. In 1616, 1622, 1649, 1660 en 1644 zijn er verschillende konferenties gehouden, die geen ander resultaat opleverden dan dat men de zaken op de lange baan schoof. Van Gelderse zijde betoogde men steeds dat Liemers Duffel en andere gebieden aan Gelre behoorden.

Zij waren slechts aan Kleef verpand en dus onder Gelderse hoogheid gebleven. Kleefs macht was hier een gedelegeerde macht, die

beëindigde wanneer de pandsommen in hun goedwaarde werden terugbetaald. De Staten waren bereid hierover met Kleef tot overeenstemming te komen, zodat deze gebieden aan hen moesten worden overgedragen.

Wat Liemers betreft hield Kleef staande dat het ambt oorspronkelijk Kleefs territorium was, waar de graven en hertogen van Gelre slechts particuliere bezittingen hadden, die geen soevereiniteit insloten. 2. Van Oud-Lobith af, zo betoogde men van Gelderse zijde, had de Rijn altijd aan Gelre behoord, zodat alle waarden van de Houberg af Gelders gebied waren. 3.

Lobith en het Tolhuis waren in 1473 bij de overweldiging van Gelre door de Bourgondiër Karel de Stoute aan Kleef afgestaan, doch onder beding dat het gebied onder de soevereiniteit van Gelre bleef.

Een aparte kwestie vormde nog Beek, in 1447 door de hertog van Kleef aan de heer van den Bergh verpand, waarover men aan Kleefse zijde de soevereiniteit pretendeerde, o.m. met het argument dat de hertog zich zijn rechten had voorbehouden en, door de aankoop van het Kleefse Holt in 1460 van de markgenoten, duidelijk te kennen had gegeven dat hij Beek als Kleefs gebied bleef beschouwen. 4.

Ostentatief had men te Kleef in 1648 een jachtpartij van de jonge keurvorst georganiseerd, waarbij de ingezetenen van het kerspel opgeroepen waren als drijvers en voerlieden te dienen, alsof het hier hun landsheer gold. De graaf van den Bergh protesteerde scherp en de keurvorst had zich, bij een herhaling van zo'n jachtpartij, de zelfbeheersing op te leggen de graaf eerst te verzoeken het Beekse territorium te mogen gebruiken, daarbij geen ingezetenen meer oproepend, doch eigen volk voor de diensten meebrengend. Zijn raden in Kleef echter stelden zich in deze jaren veel scherper op. Johan Sigismund von Wilich, heer van Grondstein en drost in Liemers, strekte zijn jachtgenoegegens opzettelijk en demonstratief over Beek uit, waarbij hij zelfs een wildschut van graaf Albert van den Bergh, die het hem had willen beletten, gevangen genomen had, met inbeslagname van honden en geweer, en een van 's graven jagers 's nachts in zijn huis te Stokkum overvallen had om hem gevankelijk weg te voeren en te Huussen op te sluiten. Van weerszijden liet men zich in die jaren niet onbetuigd; van von Wilich werd 's nachts het vee weggevoerd uit de weide bij Grondstein, terwijl de drost Berghse ingezetenen liet gevangen nemen en de paarden van richter Heisgen van Didam in het Kwartier te Babberig in beslag liet nemen, toen diens knecht ermee bij

de hoefsmid was. 5.

De hogere gezagsdragers echter hielden het hoofd koel, zowel aan de ene zijde de keurvorst en zijn stadhouder in de Kleefse landen, Johan Maurits van Nassau, als aan de andere kant het Hof van Gelderland. Hun interventies leidden tot kalmering der verhitte gemoederen, maar intussen hadden die van Kleef ten duidelijkste gedemonstreerd dat zij niet alleen Beek, maar ook het ambt Liemers als gebied beschouwden, waarover met hen niet te praten viel. Dit bleek ook wel op de konferentie, die niet lang hierna op het kasteel Biljoen te Velp in 1644 was gehouden, waar een Kleefs ontwerp Liemers en Duffel buiten beschouwing liet. 6.

Een ander objekt had toentertijd nog het bezit van het huis Schuilenborg gevormd, niet zozeer het bezit van dit enkele huis, dat toch niet meer de waarde had die het in de middeleeuwen als militair steunpunt bezat, als wel de som waarvoor het verpand was.

Door de Staten van Gelre was n.l. dit landsdomein in 1575 op last van de Spaanse regering te Brussel, die om geld verlegen zat, voor 42.000 pond verpand aan Christoffel Schenck van Toutenburg, wiens nazaten het in 1628 hadden teruggegeven, waarna het opnieuw voor 50.000 pond Vlaams aan Floris van Paflandt, graaf van Culemborg, in pand was gegeven, welke pandschap tot 1667 heeft geduurd toen het goed onder direct beheer van de Rekenkamer werd gesteld. 7. Kleef nu maakte aanspraak op de Schuilenborg, omdat het in 1526 dit huis aan hertog Karel van Gelre in pand had overgedragen, hetgeen dus inhield dat Gelre hierover slechts een gedelegeerde macht bezat.

Maar het eiste bovendien de pandsom op, die men er aan Gelderse zijde voor ontvangen had, toen men het in 1575 en 1628 in achterpandschap gaf ter waarde van 30.000 goudgulden.

Een breekijzer vormde ook de Schenkenschans op de splitsing van Rijn en Waal. Deze vesting was in 1586 gebouwd op de Sarwerder waard, die Kleefs bezit was. Van Kleefse zijde verlangde men overgave van deze vesting met bovendien een behoorlijke vergoeding van de schade, die het Kleefse land in de oorlog tegen Spanje vanuit deze schans was toegebracht, een eis die terstond was gesteld en waaraan men vasthield. 8. Het argument van de Gelderse afgevaardigden dat het hier een zaak betrof die niet hen maar de Staten-Generaal aanging, sloeg bij de andere partij natuurlijk net zo min aan als het betoog van Kleef, dat de Liemers oorspronkelijk Kleefs bezit was, bij hen aanvaard werd. De Gelderse heren wisten natuurlijk te goed dat de Staten-Generaal dit

belangrijke scharnier in onze vestinglinie niet wilden loslaten en de Kleefse heren waren er op hun beurt te zeer van overtuigd dat zij met het hanteren van dit breekijzer elk kompromis onmogelijk maakten, Op Biljoen was uiteindelijk toch een kompromis tot stand gekomen, doch de keurvorst had er niet van willen weten. Onderhandelingen, in 1669 en 1671 opnieuw gevoerd, nu direkt met hem, hadden evenmin tot enig resultaat geleid. Nog weer waren er in 1675 en 1677 onderhandelingen begonnen, thans ook met de Staten-Generaal in 't geding. 9. Er was geen ander resultaat geboekt dan dat Schenkenschans, in 1674 bij hun aftocht door de Fransen aan de keurvorst overgeleverd, weer aan de Staten was teruggegeven. Dit was de voorgeschiedenis van het oud-zeer dat, terstond na de vestiging van de Bataafse Republiek, weer ter sprake was gebracht. Onze gezanten te Parijs, achtereenvolgens Schimmelpenninck en de Vos van Steenwijk, boekten in 1802 het succes dat zij Napoleon voor de kwestie interesseerden. De Fransen, sedert 1795 het gehele Kleefse gebied bewesten de Rijn bezet hebbend, later geannexeerd, ontruimden Huussen en Malburgen om het aan de Bataafse regering over te dragen, terwijl ze Pruisen noodzaakten in te stemmen met de afstand van Liemers en Zevenaar, hetgeen met de conventie van Berlijn op 14 November zijn beslag kreeg. 10. Wehl werd niet genoemd, doch men heeft het er blijkbaar zonder meer bij inbegrepen. Van een reële inbezitname door de Bataafse Republiek is echter niets gekomen. Napoleon vormde n.l. in het Duitse gebied bewesten een lijn Lubeck-Berchtesgaden, een aantal vasalstaten verenigd in de Rijnbond, ten dele bestaande uit de grootsten van reeds oudere staten die hij vergrootte, ten andere uit nieuwe formaties samengesteld uit gesaeculariseerde wereldlijke gebieden der bisschoppen, opgeheven dwergstaten en aan Pruisen ontnomen gebieden. Een dezer was het groothertogdom Berg, bestemd voor zijn zwager Joachim Murat - die hij later koning van Napels maakte -.

Pruisen moest voor deze nieuwe staat ook zijn Kleefs gebied rechts van de Rijn afstaan. Daarbij werden nu Liemers en Zevenaar begrepen. Eerst bij het tractaat van Fontainebleau van 11 Nov. 1807 werden ze definitief aan het nieuwe koninkrijk Holland afgestaan en op 21 April 1808 officieel door de koninklijke kommissarissen in bezit genomen.¹¹. Veranderingen in het bestuurskader gingen met al deze lotswisselingen gepaard. Was in 1801 de départementale indeling van het land weer teruggebracht op de grondslag van de oude verdeling der provincies,

het jaar 1806 bracht er weer enige wijzigingen in, terwijl in 1810 de provincie-namen ten tweede male voor andere benamingen moest plaats maken en Gelderland - waar het gebied bezuiden de Waal aan onttrokken werd - heette nu département der Boven-IJssel. Het was toch iets meer dan een bestuursverandering. De departementale besturen waren niets anders meer dan distriktsvertegenwoordigers van de centrale regering, zonder enige zelfstandige bevoegdheden. Had men tijdens het koninkrijk Holland voor de departementale hoofden nog de Nederlandse naam landdrost uitgevonden, na de inlijving werden het op zijn Frans prefecten en sous-prefecten.

Zo was het ook met de gemeentelijke besturen: het werden eenvoudig plaatselijke organen, die ambtelijk de bevelen en orders van de regering uit te voeren hadden. De democratie van de radicalen van 1798 was volkomen uitgerangeerd, het radicale unitarisme echter was konsekwenter doorgevoerd dan de meest ultra-unitarist zich had kunnen dromen. Aan het hoofd van de plaatselijke besturen kwam een maire, terwijl een herindeling van de mairieën volgde. Duiven, Groessen en 't Loo werden b.v. onder de mairie Westervoort gebracht. 11. Stad Zevenaar en kerspel Oud-Zevenaar werden tot één mairie verenigd. Het kerspel Zeddam werd met Wehl onder één mairie gebracht, terwijl de rest van het oude ambt Bergh de mairie 's-Heerenberg vormde. 12. Indelingen van te tijdelijke aard - doordat het Franse bestuur in 1813 eindigde - om er veel aandacht aan te besteden.

De Franse Tijd bracht andere zaken van meer blijvende aard. In de eerste plaats kwam de in 1801 gestopte regeling omtrent de verdeling van de kerkelijke goederen weer op gang, een zaak die Lodewijk Napoleon bijzonder ter harte ging omdat hij - een opdracht hem door zijn machtige broeder verstrekt - speciale aandacht besteedde aan de verhouding tussen katholieken en protestantsen. Toen hem dan ook in het voorjaar van 1809 bij zijn bezoek aan Doetinchem en 's-Heerenberg op zijn doortocht te Zeddam een welkomstgroet, uitgesproken door de protestantse schoolmeester, werd gebracht, was zijn aandacht terstond gespist op de interrupties van de herbergier Roelof Herfkens die, bij enige passages het tere punt betreffende, zijn mond niet kon houden.

De koning liet zich terstond op de hoogte stellen van de situatie en beloofde hierin nader te voorzien. Ook te 's-Heerenberg nam hij de stand van zaken op. Teruggekeerd op het paleis het Loo vaardigde hij

voor Zeddam het besluit uit dat het kerkgebouw aan de katholieke gemeente moest worden overgedragen, de kerkgoederen moesten worden verdeeld naar verhouding van de zielentallen der beide gemeenten, het meubilair der oude kerk aan de hervormde en dat van het roomse kerkhuis aan de roomse gemeente blijven en het roomse kerkhuis aan de hervormde gemeente zou overgedragen worden. 13. De uitvoering van een en ander heeft nog al wat moeilijkheden meegebracht, waarbij de gemoederen soms verhit raakten. De balk, waaraan de torenklok hing, bleek half doorgezaagd, hetgeen men aan boos opzet toeschreef van hervormden, die hun verbittering niet meester waren. 14. Doch vermoedelijk is het slechts de bedoeling geweest om de klok uit de toren te halen omdat men ze terecht bij de inventaris rekende, waarbij men er verder niet aan gedacht heeft te waarschuwen dat de balk al ten dele was doorgezaagd. Ook over de verdeling der kerkelijke goederen kon men het moeilijk eens worden, zodat uiteindelijk na de bevrijding van regeringswege een regeling is gemaakt waarbij de hervormden één derde behielden, doch het oude roomse kerkhuis als woning voor de pastoor aan de r.k. gemeente bleef. 14.

Voor 's-Heerenberg werd in 1809 beslist dat de oude kerk en weem aan de gereformeerde gemeente zou blijven, de kerkelijke goederen gelijkelijk onder beide gezindten verdeeld en de r.k. gemeente op 's rijks kosten een kleine toren op haar kerkhuis zou verkrijgen. 15.

Dit is alles wat er op dit terrein tot stand is gekomen. De departementale commissie, bestaande uit de heren J.F. Scheidius te Arnhem, Verhuell te Doetinchem en H.C. van Nispen te Zevenaar, is nog doende geweest met een onderzoek in tal van plaatsen, doch voor er enig resultaat werd geboekt kwam er in 1810 een einde aan het koninkrijk Holland en werd ons land bij Frankrijk ingelijfd. Te Baar & Lathum, waar de roomsgezinden, evenals te Westervoort, een simultaan gebruik der kerk wensten, is het, evenmin als te Gendringen en Etten, tot een besluit gekomen. 16.

Op andere terreinen heeft de Franse Tijd toch wel meer los geslagen. De revolutie had oude denkschema's doorbroken en al bleven reactionaire krachten werkzaam, de weg terug was toch niet meer mogelijk. Teveel gedachten, die al lang geleefd hadden, hadden zich baan gebroken en waren in wetgevingen vastgelegd, zodat tal van initiatieven tot ontwikkeling kwamen. Daar was b.v. de nationale en uniforme regeling der belastingen van de bekwame minister Gogel, die

het zwaartepunt van de indirecte naar de directe belastingen verschoof, waardoor een rechtvaardiger verdeling van de belastingdruk werd gebracht. Het was evengoed een vrucht van democratisch denken als de bemoeiingen met het volksonderwijs, in 1801 reeds door van der Palm in een wetgeving ontworpen, in 1806 door van den Ende uitgevoerd. 17. Centraal werd de neutrale school onder staatstoezicht, later door de strijders voor het bijzonder onderwijs zo verfoeid. Maar vergeten was toen dat juist deze wetgeving recht deed aan allen, zonder onderscheid, omdat de school tot dan toe geheel en al verlengstuk was van de oude gereformeerde Staatskerk, die er en de instelling en de inrichting van in handen had, bovendien de personeelsbenoemingen. Zij vergaten ook de leidende gedachte ervan: onderwijs en ontwikkeling breeduit toegankelijk maken voor alle lagen der bevolking, een zaak die in kerkelijke kringen met hun feodale inslag van het ancien régime, en bij de rooms-katholieken wel allerminst, geenszins de belangstelling had die ze verdiende.

Toen in 1835 een schoolopziener de r.k. school te Zevenaar bezocht, constateerde hij er een hopeloos oud, vervallen gebouw, wrakke schoolmeubelen, tekort aan leermiddelen en een onderwijzer die met de eigentijdse inzichten van paedagogie in 't geheel niet op de hoogte was.18.

Een ander objekt dat de zorg der regering kreeg, was de landbouw, vrucht van inzichten in de periode vóór de Revolutie verworven, thans door mensen van de nieuwe richting, meest oud-patriotten, in regeringsmaatregelen en wetgevingen uitgevoerd.

De runderpest werd thans met kracht bestreden door streng toezicht op het afmaken van besmet vee, benevens konsekwente toepassing van inenting. Een z.g. Veefonds vergoedde de schade aan de eigenaars, in 1806 veranderd in een Landbouwfonds, dat tevens de onkosten van de departementale commissies van Landbouw en andere zaken betreffende agrarische voorzieningen, betaalde. 19.

Pioniers als de dichter Anthonie Staring waren reeds met ontginning van woeste gronden begonnen. Een armoedig boerenvolk, in bouwvallige lemen hutten gehuisvest, met moeite een karig brood winnend, vervallend in traagheid, dronkenschap en bedelarij, was, volgens Staring's levensbeschrijver, op de bezittingen van het landgoed "de Wildenburg" bij Vorden, geëvolueerd tot goed gevoedde en geklede huislieden, wonend in "hechte zindelijke huizen in heldere klinkers opgetrokken".

Als de "Dichter und Bauer" zingt van:

Sikkels blinken, sikkels klinken

Ruisend valt het graan.

Zie de bindsters garen,

Zie in lange scharen

Garf bij garven staan.

van Blijde maaiers, nijv're zaaiers",

dan klinkt de bewogen voldoening van de ontginner, die in land en mensen het resultaat van zijn werk ziet.

Zoals Staring waren er meer pioniers, o.a. de bekende patriot Herman Willem Daendels die, na in 1801 van het politieke toneel weggewerkt te zijn, zich met energie aan de ontginning van honderden hectaren Veluwe heide bij Heerde wijdde.

Typen van landheren nieuwe stijl die, naast de verfraaiingen hunner bezittingen, de economische waarde waarop hun bezit steunen moest, in 't oog hielden, waren Carel Herman van Nispen te Zevenaar, de Nérée's op Babberig, van der Renne op de Byvanck, van der Goltz op Broeckhuysen te Wehl en van Embden op de Heeg te Didam.

De economische en staatkundige situatie hebben hier stellig stimulerend gewerkt. De Engelse blokkade, het machtige wapen van Napoleons taaiste tegenstander, die "rules the waves", sneed alle import van overzee af. De keizer beantwoordde dit met zijn befaamd "Continentaal stelsel", waarmee hij alle handel met Engeland verbood en zich op het doel richtte het West-Europese continent "self supporting" te maken. Landbouw en veeteelt, geen concurrentie meer ondervindend van overzeese import van voedingsmiddelen, waren er goed mee. Granen en zuivelprodukten lagen op goede marktprijzen terwijl de teelt van aardappelen, vanwege de goedkoopte volksvoedsel nummer één geworden, een grote omvang verkreeg. Al waren dan de eerste inlandse suikerfabrieken te Oosterbeek en Zutphen, omdat men de techniek nog niet voldoende meester was, geen onverdeeld sukses, de fabricage toch heeft de teelt van mangelwortelen bevorderd. Tenslotte was er dan nog de tabaksbouw, reeds in de 18e eeuw opgekomen, die een grote uitbreiding onderging, een teelt die vooral kleine grondgebruikers op de zavelige kleigronden ten goede kwam. De grote zorg en de veelvuldige arbeid hiervoor gevergd, maakte voor een grote boer deze teelt tot onbegonnen werk. Zo ontstonden in Liemers talrijke z.g. tabakshofsteetjes, die veelal op het einde der 19e en begin der 20e eeuw in tuinderijen zijn veranderd.

Ontginning van woeste gronden werd van regeringswege bevorderd. De markenwet van 1809 vormde een der initiatieven hiertoe. Bij meerderheid van stemmen, zo bepaalde de wet, moest bij gronden die in gemeenschappelijk bezit gebruikt werden, tot verdeling onder de gerechtigden worden overgegaan. Een koninklijk besluit bepaalde verder nog dat de meerderheid van stemmen berekend moest worden naar het in de marke getal gerechtigde erven, met andere woorden een bezitter van meerdere hoeven bracht evenveel stemmen uit als hij hoeven bezat. Aangezien in tal van marken grootgrondbezitters en eigenaars van meerdere pachthoeven een overwegende invloed hadden, konden zij dus vrij gemakkelijk een besluit tot verdeling doordrukken.

De grondbezitters die inderdaad in staat waren tot ontginning in enige omvang over te gaan, verkregen bij de wet dus een macht die hen in staat stelde hun wil in vele gevallen door te drijven.

Er is over het algemeen toch weinig van gekomen. De ondergang van de Napoleontische heerschappij in 1813 en de hierop gevolgde veranderde economische conjunctuur, maakten de uitvoering minder aantrekkelijk meer. Slechts de verdeling van de Bergherbossen is er in ons Liemerse land het enige en nog niet eens gewenste resultaat van geweest. Het zat er toch wel in dat het hiertoe komen zou.

De Didammer bossen waren reeds een eeuw eerder, n.l. in de jaren 1703-'07, onder de markgenoten verdeeld, eenvoudig omdat men de jaarlijkse houtopbrengst de moeite niet meer waard vond. 't Was altijd al zo geweest: voor de markgenoten waren de bossen niets anders dan objekten, die winst op moesten leveren, zonder dat er enige investering tegenover stond. De bossen zijn uitgebaat zonder enige werkelijke kosten er tegenover te stellen om ze te behouden.

Een korrump beheer droeg er het zijne nog toe bij. Holtrichters en deelmeesters waren er op uit van hun baantje zoveel mogelijk voordeel te trekken en hadden zodoende veelal te veel boter op hun hoofd om andere markgenoten, die zich eveneens te buiten gingen, te beletten.

De grote schade die de Munsterse bezetting van 1666 en de Franse van 1672-'74 had aangericht, werd tenslotte het motief dat twintig jaar later tot verdeling leidde. Er blijkt evenwel nog zoveel hout te hebben gestaan, dat men de heer van Middachten ruimschoots van jonge beuken kon voorzien voor de beroemde alleëen en parkpartijen.

De Bergherbossen zouden stellig al eerder hetzelfde lot hebben ondergaan als het toezicht van het grafelijk Huis de markgenoten niet

geregeld tot beperkingen had genoodzaakt. De enorme schade die de leveranties aan de troepen in 1794/'95 aan de bossen had toegebracht, werd hier de aanleiding tot het besluit om, op grond van de markenwet, in 1812 en '13 tot verdeling over te gaan. 21.

De Franse Tijd kan stellig niet op één lijn gesteld worden met de jaren van de Duitse terreur in 1940-'45. Als we lezen van orders tot gebed voor de koning - Lodewijk Napoleon - voelen we daar toch iets van vrijheidsberoving in. Veel meer is dit het geval bij de order tot viering van 's keizers naamdag, wanneer in alle kerken de lofzang "Te Deum" moest worden gezongen, terwijl in de r.k. kerken nog een processie moest gehouden worden, waar dit toegestaan was buiten, in de overige plaatsen binnen de kerk. De serviele salonprelaat, die een heilige martelaar Napoleon ontdekt had, was zo handig geweest diens feest op 15 Augustus te stellen, in de r.k. kerk de Maria-dag die als het vierde hoogfeest na Kerstmis, Pasen en Pinksteren kwam.

Een gelijke order kwam er af toen er een keizerlijke kroonprins Napoleon werd geboren, betiteld als koning van Rome. 22. De processie was er toen evenwel niet bij. Maar het was dan ook geen dag die in de Kerk als hoge feestdag gold.

Zie, dit waren dingen die degenen, die de Duitse bezetting meegemaakt hebben, herinneren aan een order van algemene rouw bij de nederlaag bij Stalingrad. De malaise die zeehandel en zeevaart, volkomen lamgelegd, beleefden, gepaard aan een toenemende werkeloosheid in de industrieën die invoer-artikelen verwerkten of voor uitvoer over zee produceerden, roept ook parallellen met de jaren 1940-'45 op.

Nog meer doet dat de conscriptie, dat wil zeggen de verplichte militaire dienst, die inderdaad als een ondukbare tyrannie werd gevoeld, temeer nog omdat de zonen van de hogere standen en gegoede burgerij er niet van werden uitgezonderd. Militaire dienstverplichting! Oorlogvoeren was in ons land altijd nog overgelaten aan beroepssoldaten, voor een groot deel nog vreemdelingen ook. Beneden de rang van officier liet de gegoede burger het militaire vak aan de lagere volksklasse over. Tegen de zin van de keizer had Lodewijk Napoleon de gegoeden nog ontzien door een remplaçanten-stelsel, dat wil zeggen het scheppen van de mogelijkheid om voor een zoon die in militaire dienst moest, een plaatsvervanger te stellen, voor goed geld gekocht. Na de inlijving echter had Napoleon daar een einde aan gemaakt. De keizerlijke eregarde, die voor de miliciens uit de hogere standen werd opgericht, kon de pil natuurlijk niet vergulden. De grenadiers en jagers mochten

dan élite-troepen zijn, waarbij de zoons van gegoede burgers en boeren ingedeeld werden, ze waren er niet minder conscripts om die, net als de gewone volksjongens, tot militaire dienst gedwongen waren. De mairie Herwen - waarbij ook Pannerden was ingedeeld moest niet minder dan 30 garde-d'honneurs leveren, allen met naam genoemd. 23. Niemand kon voor zijn zoon de dienstplicht meer afkopen.

Negentiende eeuwse verhalen, geïllustreerd met melo-dramatische voorstellingen van treurend uitziende jongelingen, afscheid nemend van geliefde, van moeder en zusjes, vader er onhandig bij, getuigen hoe juist de herinneringen aan deze maatregel van Napoleon op de verbeelding hebben gewerkt als verschrikking van de terreur, waaraan het vaderland in zijn vernedering onderworpen was. Typerend echter voor de geest van de 19e eeuw is dat juist deze op zich niet onrechtvaardige maatregel zó op de sentimenten heeft gewerkt en dat na de bevrijding, toen het toch ging om de verdediging van de vrijheid van het beminde vaderland, de conscriptie wel werd gehandhaafd, doch het remplaçantenstelsel weer werd ingevoerd en heel de 19e eeuw is gehandhaafd. "Goed en bloed had men veil voor het teergeliefde vaderland", zong men uitentreuren, maar de gegoede burger kocht die dure plicht voor zijn zoon toch maar liever af.

Het maakt de voorstelling van zaken ten aanzien van de Franse despotie ietwat verdacht. Gewis, er wàs terreur. Een brief van een jongeman uit deze streken, Johannes Brouwer - hij spreekt over de Elbe als een rivier gelijk de Rijn - geschreven vanuit Mainz nadat het grote leger van Napoleon in Rusland verslagen in Duitsland was teruggekeerd, vertelde erover. Hij schrijft hoe hij zijn kameraden op de terugtocht uit Rusland in een barre winter, hetzij door dood of vermissing, hetzij door désertie, allemaal verloren had en als enige Nederlander te Pillau in Oost-Pruisen tussen een groep Denen was terecht gekomen. Hij zou ook wel willen deserteren, zegt hij, maar is bevreesd om daarmee zijn broeder in gevaar te brengen. 24.

Met andere woorden hij vreest dat, zo hij het leger verliet, zijn broer in zijn plaats gepakt zou worden. Hij is dus overtuigd van een dwanguitoefening in terreur, waarvan het web over geheel het Napoleontische Rijk gespannen was. Maar die terreur was er net zo goed in Frankrijk als in Nederland, zo goed als er ginds sabotage, verzet en desertie was. De maire van Herwen kreeg eens last te speuren naar enige Franse deserteurs die er te Vlissingen vandoor waren gegaan. 25. Van de bekende pastoor van Ars weet men te

vertellen hoe hij, gelijk andere dienstplichtigen, in zijn jonge jaren ondergedoken is om aan de militaire dienst te ontkomen, terwijl hij in de omgeving waar hij zijn toevlucht zocht, als deserteur bekend was en niet verraden werd. De dwang was even algemeen als het strenge douanetoezicht op de smokkelhandel met Engelsen en sabotage was beslist geen specifiek Nederlands verzet uit nationale gevoelens voortkomend.

Toen in de zomer van 1813 het débacle van Napoleons Russische onderneming zich al voltrokken had en de oorlog zich reeds in het Elbegebied afspeelde, toen Pruisen en de Oostenrijks-Hongaarse monarchie zich reeds uit het Franse verband hadden losgemaakt om samen met de Russen te gaan, toen in Neder-Saksen Pruisen en Russen al westwaarts opereerden op ons land aan, toen nog dacht men hier niet aan bevrijdende rebellie. Op 21 mei 1813 kregen de pastoors van de Nederlandse overheden last de eerstkomende Zondag een Te Deum te doen zingen vanwege de overwinning van Napoleon aan het Elbe-front bij Lützen en te bidden "voor de voorspoed onzer wapenen, bovenal voor het behoud der geheiligde Perzoon van Zijne Majesteit de Keizer". Enige maanden later kwam van de prefekt Andringa de Kempenaer, "chevalier de la Légion d'Honneur", de order af de naamdag des keizers - du Grand Héros - met alle luister te vieren, 's avonds te voren - 14 aug - met het luiden der klokken te beginnen, op de dag zelf met het houden van een toepasselijke preek en het zingen van een Te Deum in de kerkdienst, het bidden voor het welzijn "de notre Auguste Monarque, de l'Imperatrice Regente, du Roi de Rome et enfin de toute la Maison Impériale". En verder zou de dag dan gewijd moeten zijn aan vreugde en vermaak overeenkomstig de plaatselijke gebruiken. Weer al eens moest volgens een order van dezelfde Andringa de Kempenaer het Te Deum weerklinken op de eerstkomende Zondag na 22 Sept. vanwege de overwinning bij Dresden, waar Napoleon zijn tegenstanders had teruggeslagen. 26.

Toch wankelde toen het machtige Europese gebouw, door Napoleon opgetrokken, zichtbaar voor ieder die zien wilde. Het débacle in Rusland moest toch voor ieder als het Mene Thekel Upharsim zijn gezien. Geen gemeente was er immers waar men er de droevige gevolgen niet van beleefde. Van 23 mannen uit Zevenaer en Duiven en vier uit Wehl, als dienstplichtigen mee in Napoleons grote leger, heeft men nimmer meer iets gehoord. Maar men hield algemeen vast aan het voortbestaan van Napoleons Europese conceptie onder leiding van Frankrijk.

Bij zijn bezoek aan ons land kort na de inlijving, is Napoleon gehuldigd en gefêteerd als voor of na hem ooit een Oranje ten deel is gevallen en dit door dezelfde regenten- en burgerkringen, die enige tijd later de garde-d'honneur zouden leveren.

Met enig afgrijzen zijn de herinneringen aan de Pruisen doorgegeven: de heren van de kazerne-discipline en drilmethode die de maire van Westervoort lieten aflossen, omdat hij naar de zin van Herr-Oberst niet gauw genoeg was geweest met de levering van hooi en stro.

Met een ondertoon van afschuw en misprijzen zijn generaties later nog de herinneringen aan de Russische ruitertroepen, Kozakken uit de Oekraïne, doorverteld, die boter, kaas, vet, ja zelfs kaarsen verslonden als uitgehongerde wolven. 27. En als in de dertiger jaren van deze eeuw, toen de dreiging van een nieuwe wereldbrand over Europa hing, een oude vrouw te Didam nog wist te vertellen dat oorlog zo erg niet was als de Kozakken er maar niet aan te pas kwamen, dan galmt daarin nog een verre echo na van overgeleverde herinneringen uit de najaarsdagen van 1813.

Neen, aan het nageslacht is de komst van Pruisen en Russen klaarblijkelijk niet als een blijde bevrijding doorverteld. De vorming van een nationale militia, om eigen aandeel te leveren in de bevrijding van het vaderland, liep beslist niet over van enthousiasme. De burgemeester van Herwen moest althans een aansporing, die van een reprimande niet verschilde, ontvangen om eens wat meer spoed te maken met het opbrengen van het contingent zijner gemeente. 28. Het resultaat was anders dan men zich vrij algemeen voorstelde. Men geloofde meer in een herstel van de verhouding van vóór 1810 dan in een onafhankelijk Nederland, dat wil zeggen men dacht aan de herleving van het met Frankrijk gelieerde koninkrijk Holland onder Lodewijk Napoleon. Ook aan een voortbestaan van het groothertogdom Berg onder Joachim Murat. 29. Het is enkel aan de voortvarendheid van Gijsbert Karel van Hogendorp te danken geweest, dat de oude Republiek, nu echter als monarchie, herrees onder souvereiniteit van de prins van Oranje.

En wat er verder zou gebeuren lag verborgen achter de coulissen van het diplomatieke toneel op het Congres van Wenen, waar de vertegenwoordigers der grote mogendheden in onderlinge naijver en wantrouwen, de kaart van Europa herzagen. Daar was een conceptie van onze koning Willem I die, gesteund door Engeland, heel de oude Nederlanden met het Duitse Rijnland omvatte. Maar de Pruisen hadden

zich inmiddels al in het Rijngebied genesteld en hier in Liemers werd men al spoedig gewaar dat de landhongerige militaire roofstaat van de pseudo-intellectueel Frederik II, bij diens opvolgers niets van zijn geest had verloren. Na veertien dagen onder Nederlands bewind te hebben gestaan, kreeg men in Zevenaar en Wehl weer kommando's uit Munster. 30. Alsof er nooit een verdrag met de Bataafse Republiek had bestaan, waarbij Zevenaar en het ambt Liemers met Huissen en Malburgen aan

Nederland was afgestaan, werden deze gebieden met het oude Kleefsland weer door Pruisen ingelijfd. Alsof er evenmin een vrede van Parijs was gesloten, waarin art. 33 zei dat aan onze koning door Pruisen schadevergoeding moest worden gegeven voor de hem door de Pruisische landhonger ontnomen gebieden in Duitsland.

De gouverneur van Gelderland, baron van Lynden, vestigde er de aandacht op dat hier, wat het verloop der grenzen betreft, wel wat nader viel te regelen. Doch onze koning had niettemin de steun van Engeland nog nodig om te Wenen de Pruisische onbuigzaamheid te overwinnen inzake een grensregeling, die afstand inhield van al die oud-Gelderse territoria waarover al enige eeuwen geschil was en die het grensverloop zo onhandelbaar grillig maakten. Nadat te Wenen de overeenkomst was tot stand gekomen, werd de nadere regeling aan de beide partners overgelaten. Wat Liemers betreft kreeg de afstand op een conventie te Zevenaar zijn beslag zodat op 1 juni 1816 de gouverneur van Gelderland namens de koning het ambt Liemers, Wehl, Malburgen en Huissen

in bezit nam. Een diner ten huize van Carel Herman van Nispen besloot die dag de officiële plechtigheid. 31.

Slechts bleef toen nog over precies te bepalen, wat onder de afstand begrepen was en hoe het grensverloop in finesses moest bepaald worden, werk voor een gemengde commissie uit beide landen. Twintig zittingen zijn er nodig geweest eer, resp. op 18 nov. en 3 dec. door de beide regeringen de definitieve overeenkomst kon worden geratificeerd. De Pruisen eisten o.m. afstand van het gebied der Vier Hezen met Klein-Netterden tussen Emmerik en 's-Heerenberg, als compensatie voor de Bylantse Waard en de Kyfwaard, die volgens hen in de overeenkomst niet begrepen waren. Er was ook geschil over het Eltense territoir, dat de Pruisen persé behouden wilden. Moeilijkheden gaf verder het bezit van de Oude Rijn, voor Nederland vanwege zijn waterstaatkundige belangen van bijzondere betekenis. Samenhangend

hiermee ging het dan nog over de Steenwaard en Grondstein, die men aan Pruisische kant nòch als oud-Gelders nòch als Liemers gebied wenste te beschouwen. Kwestie was er tenslotte over de Lobithse Overlaat, waarvan men aan Nederlandse kant af wilde. 32. Star en stug hielden de Pruisische onderhandelaars aan met het afbrokkelen en afpingelen der gesloten overeenkomst, daarbij geïnspireerd door belangen van grootgrondbezitters en houders van veren. Omtrent 1850 kon de bewoner van de Houberg, du Puy de Montbrun, nog zijn ergernis niet verkroppen over hoe in de herberg van W. Beenen te Elten de zaken werden bekokstoofd, waarmee de Pruisische gedelegeerden het de Nederlandse lastig maakten. 33.

Tenslotte heeft koning Willen I er een eind aan gemaakt door een overeenkomst goed te keuren waar zijn gedelegeerden eigenlijk geen vree mee hadden. Zo werd de grens zoals hij, behoudens enige onbeduidende wijzigingen bij Elten, heden nog is, dat wil zeggen met afstand aan Pruisen van de Vier Hezen en Klein-Netterden, van de halve Steenwaard en Grondstein en mèt behoud voor Pruisen van het territoir Elten, dat als een doodlopend slop een inham in een anders redelijk grensverloop maakt. Met behoud ook van de Lobithse Overlaat, hinderlijk voor het gebied van Herwen & Aardt en bij wat hoger oplopende waterstanden ook voor het lage land langs het grensriviertje de Wildt.

Dat was het naspel van de Franse Tijd.

Bronnen en literatuur

- 1/ Archief van het Hof No. 4427 (R.A. Arnhem)
- 2/ Archief der Graven van Culemborg Inv. no. 373 (R.A. Arnhem)
- 3/ Archief van het Hof No. 4427
- 4/ idem No. 4424
- 5/ A.H.B. Inv. No. 809
- 6/ Archief van het Hof No. 4424
- 7/ Archief der Graven van Culemborg No. 373
- 8/ Archief van het Hof No. 4423
- 9/ idem No. 4428
- 10/ W.A.F. Bannier: De Landgrenzen van Ned. Bl. 296 (Leiden 1900)
- 11/ Na honderdvijftig jaar (Uitg. Streekarchivaat) bl. 23
(Zutfen 1966)
- 12/ A.H.B. Inv. No. 1186
- 13/ A.H.B. Inv. No. 1999
- 14/ H.W.v.Soest: Zeddam en Azewijn A.A.U. 47
- 15/ Archief Ned. Herv. Kerk 's-Heerenberg No 46
- 16/ Archief van Nispen
- 17/ R.G. Mansfeld en I. Schöffer: in A.G.N. Hs. III
- 18/ Na Honderdvijftig jaar bl. 80
- 19/ Z.W. Sneller e.a. Gesch. der Ned. Landbouw bl. 46
(Groningen 1943)
- 20/ A.H.B. Inv. Nos. 3493 en 3494
- 21/ A.H.B. Inv. No. 7376
- 22/ Na Honderdvijftig jaar bl. 66
- 23/ Gemeente-archief Herwen & Aardt
- 24/ Brief in de familie van schr. Bewaard.
- 25/ Gemeente-archief Herwen & Aardt
- 26/ idem
- 27/ Memoires E.J. Berentsen te Westervoort
- 28/ Gemeente-archief Herwen & Aardt
- 29/ Familie Archief van Nispen (R.A. Archief Arnhem)
- 30/ W.Zondervan "Na Honderdvijftig jaar" bl. 25
- 31/ idem
- 32/ Algemeen Rijksarchief No. 705 (Excerpten en aantekeningen van
Mr. A.J.M.v.Nispen van Pannerden)
- 33/ S.du Puy de Montbrun: "Gedanken über die Schlieszung der
Mündung des Nieder-Rheins unweit Lobith".

XX. Achtergebleven Gebied.

Met 194 gezinnen op 1010 inwoners telde de stad Zevenaar in 1809 twee molens, één binnen, één buiten de wallen, twee bierbrouwerijen die geen van beide meer in bedrijf waren, één branderij die niet wilde floreren en weer opgeheven was, één grutmolen, één hoedenfabriek waar twee man werkten terwijl er van koophandel geen sprake was. 1. Als deze bedrijven met nog wat winkelnering aan 25 gezinnen een bestaan hebben verschaft, is het op geweest. Hoewel de stad buiten haar poorten geen grondgebied heeft, vormen landbouw en veefokkerij toch de voornaamste middelen van bestaan, luidt het. Met wat mensen in dienstverlenende sectoren e.d., pastoor, dominee, schoolmeesters, kosters en een paar stadsbeambten, kan dus op zijn best 20% van de bevolking buiten de landbouw zijn dagelijkse bezigheid hebben gehad. Het ambt Liemers telde dit jaar ruim 3000 ingezetenen, waarvan 630 te Duiven in 111 gebouwen, 1012 te Groessen in 170 gebouwen, 159 te 't Loo in 35 gebouwen en 1289 te Oud Zevenaar in 250 gebouwen. Per huis telde men dus in het algemeen ruim 5 bewoners, hetgeen dan ongeveer de gemiddelde gezinsgrootte weergeeft. Twee molens en een brouwerij te Duiven vormden hier met wat ambachtelijkheid, timmerman, smid, rietdekker, schoenmaker, klompenmaker, kleermaker e.d. de enige bedrijvigheid buiten de direkte agrarische sectoren. De landbouwproduktie bestond hoofdzakelijk uit granen, in 't geheel ruim 30000 mud, tarwe, rogge, gerst, haver en boekweit, verder nog 3400 mud boekweit, wat koolzaad en klaverzaad. Ruim 13.000 mud diende tot eigen konsumptie, terwijl ruim 16 000 mud in de handel werd gebracht. Per gezin betekende dit - die van de stad Zevenaar natuurlijk meegerekend - gemiddeld nog geen 20 mud produktie dat per jaar in geldelijk inkomen werd omgezet. Hierbij kwam dan nog wat opbrengst van peulvruchten, tabak e.d. die beslist wel niet veel bijgeboot kunnen hebben.

Men telde 409 paarden, uitsluitend voor de landbouw bestemd. Aangezien stellig een vrij groot aantal boeren en grondbezitters er twee of meer trekpaarden op na hielden, kan men konkluderen dat op zijn hoogst een/derde van de ruim 800 gezinshoofden een landbouwbedrijf had, waarop een paard van node was.

Een veestapel van 148 ossen, 1121 koeien, 936 vaarzen en pinken plus nog 10 stieren moet tot een gelijksoortige konklusie leiden. Iets meer dan 3 stuks vee gemiddeld per gezin verondersteld een groot aantal gezinnen waar men geen of slechts één of twee stuks vee hield.

Met zijn 575 inwoners, ruim 110 gezinnen, telde Westervoort 100 paarden en 575 runderen. Het aantal boeren was hier blijkbaar dus relatief wat groter. Men telde hier verder nogal wat schippers en schippersknechts.

In Baar & Lathum was de situatie ongeveer dezelfde.

Op een bevolking van 672 zielen d.i. ongeveer 130 gezinnen, telde men 116 paarden en 606 runderen. De landbouw leverde tarwe, gerst, haver, wikken, erwten, bonen en tabak. Van de produktie diende 3/5 voor eigen gebruik.

Nijverheid en industrie waren vertegenwoordigd door een windkorenmolen en een steenfabriek te Giesbeek, waaraan nog een panoven was toegevoegd. Deze gaven aan omtrent 50 mensen vrij geregeld werk, meest huiszittend, wordt erbij gezegd. Dat zal dus hoofdzakelijk bestaan hebben in het maken en repareren van allerlei voorwerpen en materiaal, die men bij de fabricatie nodig had. Arbeid, waarbij geen droog brood te verdienen viel. Slechts een twintigtal mensen kunnen dus op de eigenlijke fabriek hebben gewerkt.

In Didam, met zijn 2458 inwoners, werden 220 armen door het Roomse armenfonds bedoeld. Met de bedeelden van de diakonie moet dus van de $\pm$ 600 gezinnen meer dan 40% onder de armenzorg, die men gerust miserie-zorg kon noemen, zijn gevallen, het deel der bevolking dat dus onder een absoluut bestaansminimum moet hebben geleefd.

Een rundveestapel van 1400 stuks doet ook al grote armoede vermoeden. Een korenmolen, oliemolen en twee brouwerijen moesten met wat ambachtsnijverheid arbeid buiten de landbouwsector verschaffen.

's-Heerenberg telde onder zijn 828 inwoners verschillende winkeliers: kruideniers, manufacturiers en tappers. Met een brouwer en wat ambachtslieden zullen ze toch maar een betrekkelijk gering deel van de bevolking omvatten.

De situatie is hier dezelfde als in Zevenaar geweest.

In het ambt Bergh worden aan bedrijven slechts enige korenmolens en een brouwerij genoemd. Buiten wat herbergiers, winkeliers en ambachtslieden moest dus, net als in Liemers, de hele bevolking van 3100 zielen zijn bestaan in de landbouw zoeken.

Gendringen en Etten telden twee windkorenmolens, een oliemolen, één grutmolen één brouwer en een ijzersmelterij - de bekende ijzerhut te Ulft - waar enige tientallen mensen vast werk hadden. Van de 3575 inwoners kan dus maar een gering deel een bestaan buiten de landbouw hebben gevonden.

Van de 276 kiezers, die in de in de Franse Tijd gevormde mairie Netterden, bestaande uit het kerspel Netterden - inclusief nog Klein Netterden - Groot- en Klein Azewijn, plus de Gendringense buurschappen Mechelen met Wieken - Wals -Milt, worden genoemd, dat wil zeggen alle volwassen mannen volgens het algemeen kiesrecht van 1798, worden in een lijst van 1813 slechts 20 als houders van een bedrijf genoemd. Er zijn n.l. 4 timmerlieden, 2 klompenmakers, 3 schoenmakers, 3 kleermakers, 2 herbergier-brouwers, 5 wevers en 1 hoefsmid, in het algemeen houders van éénmansbedrijfjes, hoogstens voor een deel met één knecht. De rest valt onder de categorieën van landbouwers, keuters, eigenwerkdoenden en landarbeiders. 2.

De gemeente Bergh telde op ± 4500 inwoners in 1847 18 kleermakerijen, 18 schoenmakerijen, 38 timmerwinkels, 9 metselaars, die

tezamen 148 mensen werk verschaften dat wil zeggen mannen boven 12 à 13 jaar. 3. Met wat winkeliers e.d. had hier dus hoogstens 14% der arbeidende manlijke bevolking, die ± 1500 zal zijn geweest, arbeid buiten landbouw.

Op een kleine 8000 inwoners tellen de gemeenten Westervoort, Duiven, Zevenaar en Angerlo samen 224 bedrijven, waaronder enige steenfabrieken die ieder enkele tientallen mensen werk gaven. 4. Met ± 550 mensen die hierin werk vonden, daarbij wat vrouwen inbegrepen, kan men stellen dat hier nog geen 20% der werkende manlijke bevolking buiten de landbouw geheel of gedeeltelijk arbeid vonden.

In Westervoort werden in 1847 totaal 35 zelfstandige bedrijven geteld op een bevolking van ± 1000 zielen. 5. Als het bevolkingsgetal in 1800 tot 1601 is gestegen bedraagt het aantal zelfstandige bedrijven 39. Met andere woorden het aantal bedrijven stijgt bij lange na niet in evenredigheid met de bevolkingsgroei.

De tendens treedt in al onze gemeenten op, zelfs is er sprake van daling van het getal der kleine zelfstandigen zonder dat men in deze periode nog spreken kan van concentratie naar industrieel ingestelde grotere ondernemingen. Men kan dit alleen verklaren door aan te nemen dat het getal kleine bedrijven zich aanpaste aan de behoeften die er ter plaatse waren. Er verdwenen er of er zat geen groei in omdat een categorie mensen, die het eerst in kleine ambachtsbedrijven en neringen zochten, meer en meer in loondienst gingen doordat er op dit gebied, gelijk in een volgend hoofdstuk zal blijken, grotere mogelijkheden waren ontstaan. Met andere woorden in de eerste helft

van de 19e eeuw was het getal kleinbedrijven groter dan voor een redelijke behoeftevoorziening gewenst was.

Op een bevolking van 283.400 zielen telde heel Gelderland, volgens de bekende Statistieke Beschrijving van 1826 van de Commissie van Landbouw, ongeveer 7000 kleine ambachtsbedrijven, waarvan meer dan de helft eenmansbedrijfjes waren. De aangehaalde cijfers uit ons Liemerse land spreken echter van een relatief veel hoger getal van zulke bedrijfjes dan over de gehele provincie worden geteld.

Diezelfde Statistieke Beschrijving constateert dat ongeveer 3/4 van de Gelderse bevolking, steden dus inbegrepen, geheel of gedeeltelijk zijn bestaan in de landbouw vindt. Dit provinciale gemiddelde lag beslist lager dan in het Liemerse en Berghse land het geval was. Niettemin is het getal kleinbedrijfjes buiten de landbouw hier relatief hoger.

Het lijkt waar wat de Statistieke Beschrijving constateert, maar hoe wáár was het? De veestapels en landbouwproductie, hierboven in verschillende gemeenten vermeld, leiden al reeds tot een algemene conclusie dat het bestaan van de landbouw voor een groot deel der bevolking maar zeer betrekkelijk was.

Nadere gegevens moeten hier licht verschaffen. De kadastrale gegevens van Zeddam & Vinkwijk van 1828 vermelden hier 98 percelen, waarvan 87 met een huis. Van de bewoners worden er slechts 8 als landbouwer vermeld, 12 als ambachtslieden e.d., kleermakers, een timmerman, een kuiper, een smid, een bakker, een kastelein e.d., plus de pastoor, dominee, koster en schoolmeester zijn dit 16 mensen, wier arbeid dus in hoofdzaak buiten de landbouw lag. Met de heer Serrurier, rentenier op huize de Padervoort, wordt het 17. Van de rest, 62, worden er 6 arbeider genoemd, mensen in min of meer vaste loondienst; de overigen worden eenvoudig alleen met name genoemd zonder enige beroepsaanduiding. Zij zullen tot de categorie van de z.g. eigenwerkdoenden behoord hebben, mensen die, naast wat zelfvoorziening, in dagloon of akkoord van allerlei werk bij verschillende campagnes trachtten te vinden. De Statistieke Beschrijving vertelt van mensen uit Didam en omgeving die, wanneer er seizoenarbeid als houthakkers, koolbranders, kersenplukkers, maaiers e.d. was, zelfs naar de Veluwe en Betuwe trokken om er in enige weken of maanden in langdurige werkdagen wat geld te verdienen.

Van deze mensen worden er 28 als opstalhouders vermeld, dat wil zeggen als bezitters van een huisje of hut dat op een gepachte lap grond stond, veel van het Huis Bergh, andere van de diaconie of van de

kerken, van het gilde e.a. Een stukje van ruim 17 roe b.v. waar Peter Bisseling in 1857 f 2,25 pacht voor betaalde; of een stukje van ruim 38 roe aan de Huttenstraat dat f 11,- pacht deed. 6. Erfjes langs de randen van bossen en heiden, gelijk er ook een groot aantal te Beek en elders genoemd worden, in 1860 b.v. bij de verpachting der gildegronden 46, met pachten van f 0,50 als minimum en f 7,50 als maximum.3.

De verpachting van 1865 noemt 8 landbouwers, 6 eigenwerkdoenden, 4 arbeiders, 17 dagloners, 3 timmerlieden, 1 klompenmaker, 1 schoenmaker en 1 kleermaker. Van de 54 in 1862 op een vergadering aanwezige gildebroeders worden er 4 landbouwer genoemd, 33 zijn landarbeiders en dagloners, 9 eigenwerkdoenden, de rest zelfstandig werkende ambachtslieden.

Van de gemene IJsselweide voor de buurschappen Etten, Oer, Ulft, Hunten en Varseler werd in 1855 door de bewoners van 108 huizen gebruik gemaakt, met in totaal 144 gerechtigden, waarvan er een tiental mede namens een ander optraden, bij elkaar dus 154 gerechtigden. 7. Er moeten alzo 46 huizen zijn geweest die in een dubbel huis waren veranderd. Van deze 154 gerechtigden worden er maar 30 als landbouwer vermeld, 49 worden arbeider genoemd, 9 landarbeider, 5 vormer, - dat wil zeggen arbeiders op de "ijzerhut" - 12 eigenwerkdoende. Er zijn 33 neringdoenden t.w. 2 bakkers, 2 schoenmakers, 6 timmerlieden, 2 ververs, 3 wevers, 2 winkeliers, 1 voerman, terwijl verder nog enige renteniers, gepensioneerden en zonder beroep aanwezig zijn. Tenslotte nog de pastoor te Ulft vanwege de R.K. gemeente en een koopman namens de N.H. diaconie. 8. Dit waren dus allen mensen die, als houders van enig vee, van de gemene IJsselweide gebruik maakten. Maar nog geen 20% was landbouwer.

"Tot verligting van de daghuurdersstand" heet het in 1835 als Mr. Lodewijk van Nispen, administrateur van het Huis Bergh, de gerechtigden in Azewijn bewogen heeft een reglement van orde te aanvaarden, waarbij aan ieder gelijk recht van veedriften op de gemene gronden wordt toegekend, zodat grotere veehouders er geen onbeperkt gebruik meer van maakten en zich door boomplanten er niet meer als eigenaars van konden gedragen ten nadele van de kleine. 9. Aangezien de boeren het recht op deze armzalige veedriften heel dikwijls overlieten aan een niet tot de gerechtigden behorende arbeider, kunnen de in 1864 vermelde 51 gerechtigden niet anders dan voor het overgrote deel daghuurders en arbeiders zijn geweest, die één of twee

stuks vee hielden.

Te Stokkum, waar in 1845 alle bewoners van de huizen aldaar recht van twee of één schaar - d.i. volwassen koeien - op de gemene gronden hadden, telde men 57 gerechtigden. Daarvan waren er 13 landbouwers, 3 eigenwerkdoenden, 2 tappers, 1 schoenmaker en 1 kleermaker. De rest, de grote meerderheid van 37, waren dagloners. 10.

Het is duidelijk dat het bestaan van de landbouw voor een betrekkelijk geringe groep, de echte landbouwers, maar in zijn geheel gold voor een andere groep, de keuters, eigenwerkdoenden en landarbeiders voor een groter of kleiner deel, en voor het grootste part der bevolking slechts voor een heel klein beetje, hoofdzakelijk ter voorziening in eigen karige consumptiebehoeften.

Men benadeelt de landbouw der ingezetenen, schreef P.J. de Bellefroid, toen in 1825 het gemeentebestuur van Wehl de heide ging verkopen.

11. Zij hebben de heide nodig als plaggengronden. Die plaggen werden in de schapenstallen gelegd en dienden dan, vermengd met dierlijke uitwerpselen, als bemesting voor de akkertjes en hofjes.

Dat en nog minder, was wat het grootste deel der bevolking voor voorziening in zijn levensbehoeften, in de landbouw vond. En dit vormde de oorzaak van het teveel aan kleine bedrijfjes n.l. een tekort aan andere arbeids- en bestaansmogelijkheden, waarvoor men schier alleen op agrarisch bedrijf aangewezen was.

Noch op het ene, noch op het andere terrein was er voldoende.

Bestaan in welstand kan er maar weinig zijn geweest. Om een norm en vergelijkingsmateriaal omtrent de welstand te hebben, is het het best wat cijfers te vergelijken. Het kasteel te 's-Heerenberg, in heel zijn omvang, werd in 1826, zij het in een wat vervallen staat, op f 20 000 gesteld, het huis de Munt, daarbij gelegen, op f 1000. De vorster op Montferland, wiens woonhuis, waar hij vrij wonen genoot, op f 2000 werd geschat, had een jaarsalaris van f 297,50, die te Breedenbroek van f 177,50. Mr. Lodewijk van Nispen had als administrateur een salaris van f 2100,-, waarvoor hij over heel het Berghse bezit in Bergh, Gendringen, Wisch, Didam en Millingen het beheer moest voeren. Het huis op de Tichelavondstede onder Etten had een waarde van f 2500; de Meesterij in Heuven gold f 2000 evenals de Hogener. Het huis op de Borkusstede in Breedenbroek had dezelfde waarde. Rond dit bedrag lagen verder onder Gendringen nog de huizen op de Roessenstede, het Erinckveld en de Grote Nottel; onder Mechelen de Schriek.

Van het Vogelenzangsgoed, het Ooyboomsgoed en het Rouwengoed

onder Azewijn stonden de woningen op ongeveer dezelfde waarde geboekt. Verder nog te Kilder de Kersten Derkstede en de Kraayenbrink, te Didam de woningen op de Geulekamp en de hofstede Oost-Vriesland. 12.

Wind- en rosmolens met woning te Gendringen, bij het huis de Wilt, vertegenwoordigden een waarde van f 8500, die te Zeddam van f 6650, te 's-Heerenberg van f 4000, te Didam van f 6000.

Mensen die overeenkomstig deze waarden huren en pachten konden betalen, behoorden tot de bovenlaag waar van zekere welstand sprake was. Met hen gelijk stonden de eigenaars van andere grote hoeven als de hof te Vethuysen, die te Dijckhuysen, de hof te Vinckwyk, de hof te Braamt, meest voormalig pachtgoed van de in de Franse Tijd geseclariseerde abdij te Elten en proosdij te Emmerik en toen door hem gekocht.

Doch ook hier was de welstand nog betrekkelijk. In de Franse Tijd was het de boeren goed gegaan toen, als gevolg van Napoleons Continentaal stelsel, het land op autarkie was aangewezen.

De markt lag hoog. Tarwe deed te Arnhem in 1812 f 16,50 per mud, rogge f 10, gerst f 7,25, haver f 4,15, boekweit f 5,60. De eerste jaren na de bevrijding handhaafden zich deze hoge prijzen. 13.

Doch naarmate de zeehandel zich herstelde, kwamen de overvloedige Russische graanproducties op de West-europese markten.

In 1822 noteerde men voor tarwe f 6,21, voor rogge f 3,92, voor gerst f 2,77, voor haver f 1,80 en voor boekweit f 1,80 per mud. Als gevolg van protectiemaatregelen gingen ze hierna weer wat omhoog, zodat op 10 november 1826 te Arnhem oude weit f 7,25, nieuwe f 6,60, rogge f 6,10, gerst f 4,10, haver f 3,60 en boekweit f 4,50 deden. 14. Doch de stijging bedroeg toch maar een fractie van de prijzen van vóór 1820.

Verbetering trad eerst in omtrent 1835 toen de industrialisatie in Engeland een exportmarkt schiep. Maar intussen had ook de boerenstand, na de weinige rijken als grootgrondbezitters gelijk de van Nispens, van der Renne op de Byvanck en enige anderen, schier de enigen die van welstand konden spreken, het zwaar te verduren gehad. De lasten van pachten en renten der in de Franse Tijd grif gegeven hypotheek, bleven op het hoge niveau van de goede jaren. Vergelijkt men echter deze cijfers met die hierboven vermelde gegevens omtrent de pachten, die van tal van kleine luiden werden gevraagd, dan ziet men iets van het grote verschil. Dit blijkt eveneens uit de lonen. Een grote boerenknecht verdiende f 90 tot f 100 per jaar plus kost en

inwoning, een middelknecht f 60 tot f 70, een derde knecht f 40 tot f 50, eveneens plus kost en inwoning. Een arbeider had 's winters 30 tot 40 cent per dag, 's-zomers bij langere werkdagen 50 tot 60 cent. 15. Als hij vast werk had - wat bij velen niet het geval was - was het gemiddelde in een jaar 45 cent per dag. Dit komt dus neer op een jaarinkomen uit loonarbeid van 140 gulden.

Met 915 grondbezitters op een bevolking van $\pm$ 5500 zielen, zullen in 1850 ongeveer 80% der gezinshoofden zijn omvat. Met 516 grondbezitters zullen er dat in de gemeente Gendringen $\pm$ 55% zijn geweest. Didam met zijn 474 grondbezitters binnen de gemeente, haalde hiermee 60 à 65% der gezinshoofden. Wehl had een laagterecord met 69 grondbezitters; Angerlo met 169 vloog evenmin hoog. Duiven met 359, Zevenaar met 543 en Westervoort met 102 lagen tussen 55 en 65% der gezinshoofden. 16.

Bij de niet-bezitters behoorden natuurlijk de pachtboeren, doch bij de bezitters de talrijken die slechts een akkertje of een erfje van een tiental of minder are groot, of zelfs maar een huisplaatsje, het hunne konden noemen. Een gemeente als Bergh met zijn groot oppervlak van schrale en onvruchtbare zandgronden, telde het grootst aantal bezitters. Maar daar waren dan ook de velen bij die, gelijk uit de aangehaalde gegevens van Zeddam wel blijkt, een lapje grond aan de randen der heidevelden bezaten, waarvoor, indien ze geen eigendom der bewoners waren, slechts enkele guldens of nog minder pacht per jaar gevraagd werd. De pachtboeren uitgezonderd, moet dus een vrij grote laag van volkomen "Nichthabers" zijn geweest, in een tijd toen bezit eigenlijk als normaal gold en huur als min of meer ongewoon, een bevolkingslaag met een brede rand van plattelandsproletariaat, die geheel verpauperd was. De bedelarij was een grote plaag. Dagelijks trokken uit de steden zwermen bedelaars om het platteland af te stropen, opdringerig en brutaal, vaak niet terugschrikkend voor dreigen met brandstichting en geweldpleging als niet werd gegeven. Zelfs bij de geringste dagloner werd nog een handvol aardappelen afgedwongen.

17. Het Zevenaarse gemeentebestuur klaagde in 1846 over de toenemende bedelarij zowel onder eigen ingezetenen als van de buurgemeenten. 18. Te Didam werden omtrent 1850 meer dan 700 mensen door het r.k. armbestuur bedeed. 19. Een oude Westervoorter, in 1951 op 80 jarige leeftijd overleden, vertelde de herinnering van zijn ouders uit de dertiger jaren der 19e eeuw, hoe kinderen die te 't Loo ter catechismus gingen, onderweg hongerig knollen van 't land

weghaalden.

Tussen deze beide lagen bewoog zich de grote meerderheid der bevolking: de keuterboeren, nauwelijks een bestaan hebbend, meest half boer half eigenwerkdoende; de eigenwerkdoenden nog minder dan de keuters; de kleine groep van zelfstandige ambachtslieden, voor wie een samenleving van zo geringe welstand geen vakarbeid leverde om boven een bestaansminimum uit te raken; en tenslotte de dagloners die, net als de eigenwerkdoenden, op seizoenarbeid waren aangewezen, oer-delven en vervoeren voor de ijzerhut te Ulft, houthakken e.d., in de bossen maaien enz. In de Lente, Zomer en Herfst hebben ze werk, in de winter is er voor hen niets te doen, merkt men in 1809 te Baar & Lathum op. 20. Maar van een half jaar arbeid moesten hun gezinnen een heel jaar leven.

Traditioneel wordt er bij het Sint Oswaldsgilde te Zeddam, bij de feestelijke afsluiting van de jaarrekening op Oudejaarsdag, nog altijd brood met haring gegeten. Niemand voor wie het zo'n bijzondere lekkernij is dat ze een feestelijk karakter draagt, maar het is een in ere houden van een door de voorvaderen overgeleverd gebruik, voor wie het wèl een tractatie was. Bewijs, hoe karig en weinig gevarieerd het dagelijks menu van deze voorvaderen, keuters, eigenwerkdoenden, ambachtslieden en dagloners moet zijn geweest.

Zo was de bevolking, waarvan de Statistieke Beschrijving, in blank optimisme en irreëel beschouwen van het vredige land, konstateert dat 3/4 geheel of gedeeltelijk zijn bestaan in de landbouw vindt. 't Is maar wat men als bestaan vermocht te zien. Had de ene groep, naast de landbouw, andere arbeid nodig om geen bittere armoe te lijden, de andere moest bij zijn dagelijks werk nog op een lap grond aan zelfvoorziening doen om het leven te redden. En wie ook dit niet had, behoorde tot de paupers. Dat was de werkelijkheid die meer of minder voor heel Nederland gold, maar voor een landstreek als de onze in het bijzonder bij gebrek aan arbeidsmogelijkheden buiten de landbouw, terwijl op het terrein van de landbouw de mogelijkheden nog beperkt werden door gebrek aan een wegennet dat vervoer kon stimuleren. Achterlijk land en achterlijke bevolking. De mannen moesten van huis om arbeid te vinden, vrouwen en kinderen zorgden voor de zelfvoorziening op het eigen akkertje. De kinderen hoedden vooral het vee op de gemene gronden. 's Winters, zo vertelt weer de statistiek van 1809, wordt de school te Lathum door 60 à 70 leerlingen bezocht, 's zomers slechts door 20 à 25. Het aantal kinderen dat in 1857 de

Berghse scholen bezocht bedroeg 292 jongens en 198 meisjes op 15 januari. Op 15 juli waren deze cijfers respectievelijk 139 en 108. In 1858 waren het op 15 januari 357 jongens en 251 meisjes, op 15 juli echter 195 jongens en 148 meisjes. 21. Een groot aantal kinderen, zo blijkt hieruit wel, werden in de zomermaanden thuis gehouden om arbeid te verrichten. Het feit, dat er op een bevolking van omtrent 5500 slechts een 350 kinderen school gingen, wijst er ook op dat een groot percentage in 't geheel geen onderwijs ontving. De bittere noodzaak van arbeid om een minimaal bestaan ging ten koste van het hele gezin. De vrouwen konden zich te weinig met het huishouden bemoeien, met het gevolg dat er een gebrek was aan hygiëne en verzorging van en interesse in het wel en wee van de kinderen, oorzaken niet alleen van gemis aan belangstelling voor onderwijs, maar ook van kindersterfte. 22.

Als men niet beter wist zou men bij het indringen van deze harde realiteiten, het van vrede en vredigheid getuigende geluid van de Statistieke Beschrijving bijna als ironie beschouwen.

Doch deze voldaanheid over de vredige rust en kalmte in ons land was te algemeen om hier meer achter te zoeken dan de letter zegt:

"De zee is open, de koophandel herleeft, alle de aanzienlijken komen in de regering, alle partijschap heeft opgehouden, het volk krijgt een vrolijken dag, de ouden tijden komen weerom. Oranje boven".

Deze kenmerkende passages uit de proclamatie van Gijsbert Karel van Hogendorp bij de bevrijding van 1813 trof de toon van wat leefde in de kringen waaruit hij voortkwam: het Hollandse regentendom.

Ze is even kenmerkend voor het onvermogen van de regerende klassen in het Nederland van die dagen om de werkelijkheid van de sociale en sociaal-economische verhoudingen te doorschouwen. Zich in zijn heimwee blindstarend in de gouden glansen van de 17e eeuw, meende men dat de herleving van de oude koophandel, die rijkdom had gebracht, de spil was waar heel de economie van het land om draaide. De malaise van het heden was alleen maar een gevolg van de neergang van die koophandel. Men zag niet dat deze malaise een erfenis was uit de 17e en 18e eeuwse verhoudingen, in de Franse Tijd alleen maar wat verergerd. Men had niet het besef dat de 17e eeuwse glans en rijkdom berustte op de wankele en smalle basis van een monopolie-positie van Holland op de wereldstapelhandel en dat ze beperkt waren tot de

stapelhandel en daarmee betrokken bedrijvigheid. Dat de situatie van de eigen tijd al in de 17e eeuwse economische verhoudingen zat, omdat er te weinig industriële bedrijvigheid was die de arbeidsreserve kon opvangen, zag men niet in.

“Het volk krijgt een vrolijken dag”, dat is het sociale program van Gijsbert Karel van Hogendorp, een man die toch wel wat verder keek dan de tijd- en standgenoten. “Op 's lands kosten”, dat toch wel. Vrolijke dagen op eigen kosten vormden een te zware belasting op het budget van de landarbeider, dagloner en eigenwerkdoende, die van f 200,- of nog minder 's jaars vlees, vet, noch zuivel op tafel, noch ook brandstof in de kachel kon betalen. 23.

Het probleemloze zicht èn op de economische èn op de sociale verhoudingen, dat de Statistieke Beschrijving kenmerkt, was dat van de gemiddelde deftige burger van die tijd, de man van de redelijke kalmte en kalme redelijkheid in de “tempel van burgerlijken vrede”, gelijk Nederland door de bard van dit burgerdom, van der Palm werd bestempeld.

Onder de vlakke waterspiegel van de Nederlandse burgerdommelijke binnenvijver woelden toch wel verborgen krachten. Als in 1861 de liberale voorman mr. de Kempenaar tegenover zijn vriend, de Berghse administrateur mr. Lodewijk van Nispen, spreekt van “Ik heb dat volkje leeren kennen”, doelend op de moeilijkheden die hij bij zijn bemoeienissen met de plattelandsbevolking had ondervonden, dan schuilt er achter zijn verdere woorden “en weet welke Labor Herculeii er gevorderd is geworden om onder deze ordeloze horde orde tot stand te brengen”, teleurstellende ervaring van de goedwillende deftige burger wiens welmenende bedoelingen afschampten op verzet van de bevolking. 24.

“De jagers van van Dam hebben zich hier ernstig misdragen”, schreef in 1830 Schimmelpenninck van der Oye aan zijn vriend Thorbecke die dit volkomen met hem eens was. 24a. De correspondentie ging over wat het regiment jagers van van Dam van Isselt in het Liemerse, in Herwen en Aardt, in Maas- en Waal, uitgevoerd had tegenover de bevolking, die bij de mobilisatie ter gelegenheid van de z.g. Belgische Opstand zich op vrij grote schaal aan dienstweigering en uitwijking over de grens, schuldig maakte. De pers van die dagen o.m. de Arnhemsche Courant, zag er solidariteit van de roomsen in met de rebellen in het Zuiden en de onderdrukking van het verzet door middel van zware inkwartieringen van het elite-regiment van de felle antipapist van Dam van Isselt wèl

toevertrouwd. Gewis, de tegenstelling rooms-protestant is hier stellig méé van invloed geweest en heeft het gecompliceerde verschijnsel van de Belgische revolutie ongetwijfeld mee doen versimpelen tot een beeld van een tegenstelling tussen het onderliggende roomse Zuiden en het overheersende protestantse Noorden. Het nog vers in het geheugen liggende konflikt tussen de regering van koning Willem I en de katholieke geestelijkheid omtrent de priesteropleiding, heft, zeer zeker ook in het Noorden, de stemming van de katholieke bevolking, volgzzaam tot-en-met, beïnvloed. Hier in de omgeving had men het leeglopen van het seminarie op het huis Bergh beleefd, een vrijwillige staking uit protest tegen de maatregelen der regering, die voor de hogere opleiding een cursus op het Collegium philosophicum te Leuven voorschreven. Dat achter deze maatregelen toch mede de bedoeling stak de achterlijke en gebrekkige opleiding der geestelijkheid op hoger peil te brengen, werd niet gezien, nog minder gewaardeerd. Het oud-Kleefse gebied, in dezelfde positie verkerend als de Zuidelijke provincies, dat wil zeggen nog maar korte tijd met het koninkrijk der Nederlanden verenigd, had bovendien zijn eigen gevoeligheden waar het de inpassing betrof in de nieuwe staatkundige verhoudingen. Een gevoelig punt is stellig ook geweest dat de bezetting der burgemeestersposten, hoezeer ook mede een gevolg van een tekort aan intellect bij het katholieke volksdeel, onevenredig veel aan protestantsen was toevertrouwd.

Bij een in zo grote meerderheid overwegend katholieke bevolking werd dit als discriminatie gevoeld, nog in de hand gewerkt door een zekere hooghartigheid die de protestantse burger tegenover de achterlijke roomsen over het algemeen in zijn welwillendheid toch eigen bleef. Doch, zoals in het Zuiden heel het complex van wrijvingen en tegenstellingen nimmer tot een volksopstand had kunnen leiden indien niet de sociale verhoudingen en ellenden de motorische krachten hadden gevormd, zo moet ook hier in een zich vrij sterk openbarend verzet, de sociale achtergrond worden gezocht. De dienstplicht, na de Franse Tijd in stand gehouden, toch al weinig populair, voerde de opgeroepen een werkelijke oorlog in en dat in een strijd die een karaktertrek droeg van het protestantse Noorden tegen het roomse Zuiden.

Het remplacantenstelsel schiep voor de gegoeden gelegenheid zich eraan te onttrekken, doch de jongens van de gewone man moesten het vuur in voor een zaak, die weinig als de zijne werd gevoeld.

De gewone man is niet in tel, schreef de gildebroeder Dorus Heijster te Netterden tezelfder tijd bitter, toen hij bemerkte dat men het gilde een stuk der gemene gronden ten bate der kerk ontfutseld had. 25. Zie, dat school er achter de ordeloze horde "van dat volkjen", waarover in 1861 de Kempnaer schreef toen mr. Lodewijk van Nispen erin geslaagd was voor de beweiding der gemene gronden te Millingen een reglement van orde te doen aanvaarden. Van Nispen kende "dat volkjen" wel.

De weerbarstigheit van de gemene man in een samenleving waarin hij niet anders gezien werd als het objekt van neerbuigende bevoogding over de arme, voor wie de restanten van de welvoorzene dis der gegoede burgers bestemd waren, kwam nimmer boven de kalme waterspiegel van de vijver der burgerlijke vrede uit. Maar van Nispen kende ze. Hij had ze al ervaren toen hij zich destijds nog als Berghs rentmeester in Wisch en Gendringen in 1816 bemoeide met het gebruik der gemene IJsselweide.

In de Franse Tijd hadden de toen ingestelde burgerlijke gemeentebesturen de bestuurlijke taken der Geërfdenorganisaties overgenomen. In Gendringen en Etten omvatte dit ook de eigendom van de gemene beweidingen aan de IJssel, naast die op een aantal groene straten in de buurschappen Mechelen, Wieken-Wals-Wilt en Rafeler-Ziek-Warm, de IJsselweide van Gendringen en van Etten-Oer-Ulft-Hunten-Varseler. Het gebruik werd verder aan de betrokken buurschappen overgelaten.

Zich baserend op de grondwet van 1814 waarbij heerlijke rechten in bepaalde vormen hersteld waren, betoogde Lodewijk van Nispen dat de IJsselweide moesten staan onder het beheer van het Huis Bergh en het eigendom waren van de geërfden. 26. Juridisch gezien was daar veel voor te zeggen. Immers, doordat de geërfdenorganisaties van Etten en Gendringen anders dan die van Bergh en Didam, naast de behartigers van publieke taken, tevens de bezitters waren geweest van de IJsselweide en het gebruik daarvan bepaalden, konden ze als marken worden gezien. 27. Marken waren nergens ontbonden maar overal als wettelijk erkende publieke organen blijven voortbestaan.

En waar marken tot een heerlijkheid behoorden, waren de markengronden eigen domeinen van de heer der plaats en hadden de geërfden er bezitsrechten op.

Het doel van van Nispen is tweeledig geweest. In de eerste plaats zag hij met lede ogen hoe deze IJsselweide door onbeperkt en ongeordend gebruik te gronde werden gericht en hoe hier de kleine veehouders, de

"geringe daghuurdersstand", de dupe van werd. Daarom wilde hij eerst orde scheppen. In de tweede plaats stond hem in de verdere toekomst ontginning voor ogen. Gevoed door Duitse wetenschappelijke literatuur was hij, net als de "Dichter und Bauer" op het landgoed de Wildenburg bij Vorden, Staring, die hij goed kende, bezielde van het streven de Nederlandse landbouw en verdere agrarische bedrijvigheid in modernere aanpak volgens methoden in de nog jonge landbouwwetenschappen, ginds in Duitsland beoefend, omhoog te voeren uit zijn achterlijke staat. 28. De nutteloze woeste gronden der marken, waar op drassige schrale broeklanden, goren en heiden armelijk vee werd gedreven, moesten herschapen worden in vruchtbare weilanden en akkergronden en bossen worden herschapen. Van Nispen, progressief liberal, zag hierin een stuk van een Nederland in de nieuwe tijd realiseerbaar. Zijn leven lang is hij op dit terrein werkzaam geweest. De Wehlse heide die hij met zijn oom te Zevenaar in 1825 heeft aangekocht, is herschapen in het mooie landgoed Stille Wald en nadat hij in 1828 administrateur van het Huis Bergh was geworden, heeft hij zich terstond ingezet voor restauratie van het Berghse bosbezit.

Door ruiling van de slagen der oude bosgronden, in 1822 bij de verdeling der marken aan het Huis Bergh toegewezen met anderen, en door aankoop van andere gedeelten, werden de oude bezittingen van het Huis - de warande rondom Montferland, het Sonderbos met de Rijsberg en het Kleefse Holt - weer tot één geheel verenigd en uitgebreid. Daarna werd er tot herbebossing overgegaan, hoofdzakelijk met grove dennen. 29. Hij is er verder heel zijn leven op uit geweest de Berghse heiden door ontginning in cultuur te brengen.

Als goed liberaal was hij overtuigd dat het particuliere initiatief van de ondernemer hier het sociale belang diende. Gewis, wie op de Wildenburg zag hoe heikeuters van vroeger in morsige armoede, in wrakke hutten wonend, veranderd waren tot flinke gezonde pachters in heldere stenen hoeven gevestigd, hij moest hier de sociale vooruitgang erkennen.

Maar van Nispen stootte op heftig verzet bij de kleine luiden, de mensen die hij juist op het oog had bij zijn streven naar ontginning. "De gemene man is niet in tel", schreeuwde Dorus Heijster. Die gemene man doorzag hier het spel op zijn wijze. De IJsselweide in handen van het Huis Bergh en de voormalige geërfden, dat hield in dat een genootschap van pachtheren van buiten de gemeente ze in bezit had, de toestand van voor de Revolutie. Dit betekende dat dan de

Markenwet van 1809 kon toegepast worden, met andere woorden: op verdeling onder de geërfd en kon worden aangestuurd.

Van Nispen heeft toch wel de terugkeer naar de verhouding van voor de Franse Tijd niet voor ogen gestaan. Met geërfd en heeft hij stellig bedoeld buiten de pachtheren die in Gendringen en Etten hun pachters hadden, dat wil dus zeggen alle ingezetenen der betrokken buurschappen die hun huis in eigendom hadden. Doch ook in deze opzet kwam de verdeling op het program. Immers, dan zouden de pachtheren toch de situatie gaan beheersen. Een mark kon verdeeld worden bij een besluit met gewone meerderheid van stemmen. Een koninklijk besluit had in 1810 nader bepaald dat iedere geërfd evenveel stemmen uitbracht als hij gerechtigde erven in de mark bezat. 30. Aangezien het Huis Bergh en de overige grote pachtheren van verschillende erven de eigenaars waren, beschikten zij over een groot aantal stemmen, minstens een beduidende minderheid, die met het werven van een aantal andere stemmen gemakkelijk tot een meerderheid kon worden opgevoerd.

De kleine luiden wilden daar niet aan. Zij moeten dit gevoeld hebben als weer een stuk ontrecting van hun positie van mindere man, juist op het enige terrein waar hun stem nog telde. Zij kunnen het uiteindelijk doel, ontginning, ook hier niet als een stuk sociale verheffing hebben gevoeld. Ontginning kon bij de toenmalige verhoudingen alleen de grootgrondbezitter die financieel in staat was de investeringen op te brengen, die dit jaren lang zou vereisen. Verdeling van de mark liep dus altijd uit op verkoop door de kleinen van hun aandelen aan de groten. Voorzeker, dan zouden er flinke pachthoeven komen wier pachters, sociaal gezien, ver zouden uitsteken boven het armelijke leven van de huidige gebruikers. Maar de grote meerderheid van de "geringe daghuurdersstand", keuters en eigenwerkdoenden, zou er niet van profiteren, ja ze zouden beroofd worden van hun vrije veedriften die zij zo bitter nodig hadden voor wat landbouw ter zelfvoorziening.

Van Nispen had volkomen gelijk uit het oogpunt van landseconomie. Vergroting en verbetering van de landbouwproductie schiep handelsmogelijkheden. Dit streven paste volkomen in de economische politiek van koning Willem I die het Zuiden van zijn in 1815 geschapen koninkrijk - dit wil dus zeggen België - zag als voornamelijk de leverancier van industriële productie, het meer agrarische Noorden als leverancier van landbouwproducten die de "koophandel", wat de export

betreft, konden doen herleven. Wat dit betreft zag hij scherper als zijn tijdgenoten die nog dachten in de termen van Nederland als stapelmarkt, gelijk het in de 17e eeuw was. Opvoering van de landbouw zou ook tot hogere welstand leiden, niet alleen voor de boeren die er van profiteerden, doch ook voor neringdoenden, ambachtslieden en arbeiders, voor wie er bij een welvarende en zich uitbreidende boerenstand meer arbeid zou komen.

In zoverre had van Nispen gelijk. Doch het was ook weer zo dat, hoe in de landbouw de productie en productie-mogelijkheden ook zouden worden vermeerderd, de arbeidsreserve toch niet in deze sector kon worden opgenomen en maar zeer ten dele zou verdwijnen.

Natuurlijk hebben de mensen die zich tegen van Nispen afzetten, dit niet zo bereedeerd en gezien. Maar bij hun conservatief vasthouden aan het oude heeft ergens achter hun gedachten toch wel het gevoel gewoeld, dat velen hunner er alleen maar nog armer en nog minder in tel door konden worden als hun de vrije veedriften werden ontnomen. Neen, dan toch maar liever de IJsselweide in handen der burgerlijke gemeente houden.

Orde wilde men tenslotte wel. Bij raadsbesluit werd in 1824 een reglement vastgesteld dat uitsluitend aan ingezetenen der betrokken buurschappen recht van veedrift toekende en elk huis het recht van drie schaar gaf. 31. De uitvoering van de reglementen werd opgedragen aan commissies uit en door de gerechtigden gekozen en jaarlijks aan de gemeenteraad voorgedragen en door deze bekrachtigd.

Hoewel van Nispen de zaak niet heeft losgelaten doch, toen hij als lid van provinciale Staten in 1829 nog weer eens betoogde dat de situatie hier onjuist was, is er geen verandering meer in aangebracht.

In de vijftiger jaren had men weer moeilijkheden. Er is een brief van notaris F.X. de Both te Terborg aan mr. van Nispen dat hij er zich verder, vanwege het wantrouwen waarvan de ingezetenen van Etten en bijbehorende buurschappen hem bejegenden, niet meer met de zaken betreffende de IJsselweide wenst te bemoeien. "Men wenst geen reglement", schrijft hij op 18 maart 1855 "zolang daar niet in te lezen staat: de eigendom en het bestuur berusten bij de Ettensche gerechtigden en het bestuur van de Gemeente Gendringen zij ten aanzien van de IJsselweide vervloekt tot in alle eeuwigheid". 32. Het gemeentebestuur werd dus door de gerechtigden niet vertrouwd. Blijkbaar was er een vorm van samenwerking tussen Lodewijk van Nispen en het gemeentebestuur en wilde men met de gerechtigden een

overeenstemming bereiken die notaris de Both in een wettelijke formule moest gieten. De hele historie omtrent de Ettense IJsselweide getuigt van weerbarstigheid en wantrouwen onder de kleine luiden tegenover de regerende klassen en dit verraadt spanningen op het sociale vlak onder de uiterlijk zo kalme en bedaarde oppervlakte van die schijnbaar zo rustige samenleving.

Van Nispen heeft zich blijkbaar werkelijk voorgesteld, door samenwerking met de mensen, zijn doel te bereiken. Hij wilde hen ongetwijfeld doen inzien dat verbetering van de landbouwmogelijkheden hen allen ten goede moest komen. Te Stokkum werd in 1825 bepaald dat alle ingezetenen gelijk berechtigd waren in het gebruik der gemene gronden, ieder met twee schaar. Een nieuw reglement van 1835 kende aan de bewoners van huizen die sinds 1825 gebouwd waren 1 1/2 schaar toe, te weten één volwassen koe en een éénwinter. Weer tien jaar later werd aan de bewoners van de sedert 1835 gevestigde huizen 1 schaar toegekend. Tevens werd toen bepaald dat bewoners van huizen, nadien gebouwd, geen schaarrecht werd toegekend. Zij konden echter telkens voor zes jaar, een schaarrecht huren. 33.

Verschillende stukken der gemene gronden werden hier toen aan de eigenaars van belendende percelen verkocht. Van Nispen merkte twintig jaar later in 1863 met voldoening op, hoe deze stukken in goed bouw- of weiland waren veranderd. 34. Voor het geld hiervoor verkregen, kocht men jaarlijks een aantal vrachten mest om de gemene groengronden te verbeteren. Tegen betaling van f 1,50 moest iedere gerechtigde een vracht leveren. 35. Wie niet leverde betaalde f 1,50.

Uit deze reglementeringen, onder leiding van mr. Lodewijk van Nispen tot stand gekomen, spreekt duidelijk de bedoeling de wildernissen, die de gemene gronden waren - groenlanden vol kolken en leemgaten, schrijft van Nispen - in de eerste plaats te onttrekken aan het ongelimiteerde gebruik, dat niet alleen leidde tot volkomen verwildering en verwaarlozing, maar bovendien tot benadeling van de kleine gebruikers. Het weiderecht werd voor allen gelijk op twee schaar beperkt. In de tweede plaats zat het streven voor de gebruikers tot verbetering der gronden te brengen, met andere woorden hun landbouw en veehouderij tot een wat hoger peil op te voeren. De hoop kon dan gekoesterd worden, dat uit hen zelf het verlangen voortkwam, tot verdeling en ontginning over te gaan. De proeve met de verkochte

stukjes scheen deze hoop te wettigen.

Van Nispen vormde daartoe de buurschapsgemeenschappen of gilden tot een markenorganisatie om. Hij koppelde het gebruiksrecht van de gemene gronden aan het bezit van de huizen of erven, die er op een bepaald ogenblik waren, vast. Dit gebeurde niet alleen te Stokkum, maar ook bij het reglement van orde dat in 1835 te Azewijn met zijn medewerking en die van burgemeester van Coeverden werd vastgesteld. 36. Ook te Kilder moet blijkens de verdelingsakten hetzelfde zijn gebeurd.

Dit had tot gevolg dat wel het gebruiksrecht voor alle ingezetenen die er op dat ogenblik waren, behouden bleef, doch dat niet de bewoners van de huizen waar de eigenaars de houders van de rechten op de gemene gronden werden. Met andere woorden: de gemene gronden die het bezit van het gilde waren en waarop alle ingezetenen gebruiksrechten hadden, werden het eigendom van een geërfdenorganisatie waartoe, naast ingezetenen die een huis in eigendom hadden, ook pachtheren behoorden.

Dit heeft in Kilder in 1848/49 tot verkoop en verdeling der gemene gronden geleid. 37. En hierin zal de oorzaak moeten gezocht worden waarom wat later de ingezetenen van Etten en bijbehorende buurschappen er zo op stonden, om de IJsselweide als uitsluitend eigendom van de Ettense ingezetenen vast te leggen.

Te Beek zou de kwestie scherp gesteld worden. Van Nispen had hier eerst in een proces om het jachtrecht op de Beekse heide, dat hij uitlokte door een deel ervan als particulier jachtterrein van de vorst van Hohenzollern-Sigmaringen af te palen, het mede-eigenaarschap van het Huis Bergh doen vaststellen. 38. Daarna was hij met enige andere grondbezitters, waaronder zijn beide neven te Zevenaer Carel E.F. van Nispen tot Pannerden en Jan A.C.A. van Nispen tot Sevenaer, als eigenaars van oudhoevig land te Beek, een proces begonnen tegen de Commissie van Beheer der gemene gronden uit de broederschap van Sint Jan. Zij stelden als eis dat de Commissie hen binnen twee maanden na betekening van het vonnis, rekening en verantwoording van het beheer moest afleggen op straffe van inbeslagname der gronden tot een waarde van f 20.000,39.

De bedoeling was duidelijk hier een uitspraak uit te lokken die de gronden te Beek tot markegronden stempelde, waarvan eisers als geërfden mede-eigenaars waren. Werd de eis toegewezen, zo zouden zij een actie kunnen gaan ondernemen die, net als te Kilder op grond

van de Markenwet, tot verdeling en verkoop dier gronden zou leiden, hier niet minder dan bijna 540 ha. 40.

De Commissie stelde scherp en duidelijk dat de gronden het onbetwist eigendom waren van de broederschap van Sint Jan en dat tot het gebruik waren gerechtigd alle ingezetenen van Beek, hetzij eigenaars of huurders van huizen die aan de door de broederschap gestelde eisen voldeden.

Bij vonnis van 30 Jan. 1860 verklaarde de rechter te Zutphen eisers in hun eis niet ontvankelijk. Lodewijk van Nispen die, door voor de gelijke rechten van de mensen uit "den geringen daghuurders-stand" op te komen en hen als medegeërfd en mee een stem in 't kapittel te geven, meende hen mee te voeren op de weg, die naar ontginning der woeste gronden zou leiden, ondervond juist bij hen het meeste verzet. Zijn berekening berustte op de vergissing dat alle mensen die voor hun bestaan wat landbouw beoefenden, mee van een verhoogde en verbeterde productie zouden profiteren. Maar, zoals gezegd, ontginning van de woeste gronden zou de landbouw nimmer zo kunnen opvoeren dat de grote arbeidsreserve er door opgenomen kon worden. Er zou toch maar een betrekkelijk gering gedeelte in het productie- en arbeidsproces, dat te uitsluitend in de landbouw besloten lag, betrokken blijven, weliswaar een wat hoger percentage dan het geval was maar toch nimmer de grote massa der eigenwerkdoenden, daghuurders en en dagloners. Net als de Statistieke Beschrijving de romantische voorstelling had dat al die mensen geheel of gedeeltelijk in de landbouw een bestaan vonden, zo zag ook hij het, niet inziende dat dit bestaan in de landbouw voor velen de enig bestaande mogelijkheid was om in bittere nood te voorzien. En hoe men de landbouw ook opvoerde, het zou voor velen zo blijven, terwijl bij verdwijning der woeste gronden hen deze mogelijkheid nog zou ontnomen worden. Dàt was het probleem, door de mensen scherp aangevoeld.

De problemen lieten zich overal voelen. In het voormalige ambt Liemers verdedigde in 1846 de Oud-Zevenaarse pastoor Mulder de belangen van de geringen op het gebruik van de "Gemeine Hütungen" onder Zevenaar. 41. De geërfd en organisatie, die onder Zevenaar deze gronden in handen had, liet ze aan de grote boeren over, die ze onbeperkt gebruikten en er wilgen en peppels plantten alsof het eigen grond was. Te Babberig en Holthuizen, waar de geërfd en organisatie van de dorpspolder als bezitter der Gemeine Hütungen optrad, is toen een reglement van orde gemaakt waarbij het boomplanten aan banden

werd gelegd en de beweidingsrechten voor grote boeren op twee schaar, voor de overige ingezetenen op 1 1/2 schaar werd beperkt. 42. Te Duiven regelde het gemeentebestuur deze zaken en stelde er de buurmeesters aan om over de orde te waken. 45. Nadat de geërfdenorganisatie ontbonden was, nam ook in Zevenaar het gemeentebestuur bezit en beheer der "Gemeine Hütingen" over.

De landbouw moest de bevolking voor 80 à 90% geheel of gedeeltelijk bestaan verschaffen terwijl dit niet kon; dat was het probleem. En dit hier nog in een streek die nog maar zo bitter weinig in het grote verkeer was opgenomen. Waar maar één verharde weg was, de grintweg van het Westervoortse veer via Zevenaar naar Emmerik, de oude Keulse baan of Zandweg. Wilde men de markt- en handelsmogelijkheden, die een verhoogde en verbeterde agrarische productie scheppen kon, uitbuiten, wilde men bedrijvigheid die hiermee gepaard kon gaan bevorderen, dan moest er een beter wegennet komen. Koning Willem I heeft in dit opzicht heel wat initiatieven ontplooid. Van Nispen heeft het belang voor deze streek daarvan begrepen. Als het in de veertiger jaren tot de aanleg van een straatweg van Doesburg over Doetinchem naar Anholt komt, verlopen de onderhandelingen over afstand van gronden hiertoe in de gemeenten Wisch en Gendringen gemakkelijk en vlot. Het Huis Bergh stond zijn tolleren aan de Bonte brug en Langebrug onder Gendringen af, in ruil voor overname van het onderhoud door het Rijk van verschillende bruggen onder Etten, Gendringen en Breedenbroek. 44. De straatweg van Zutphen via Baak, Hummelo, Laag Keppel en Wehl over Kilder, Zeddum, Lengel en 's-Heerenberg naar Emmerik, kwam in de jaren 1845-'47 gereed. 45. Een weg hierop aansluitend van Doetinchem naar 's-Heerenberg, met een nieuw tracé door Zeddum en over de "Drie heuvelen" is pas in 1854-'64 gereed gekomen. 46. In de vijftiger jaren werd ook nog een verharde weg van Didam via Loerbeek en Zeddum naar Terborg aangelegd. 47. Tenslotte heeft van Nispen nog het Netterdense initiatief gesteund van een verharde weg van Gendringen via Netterden naar Emmerik.

De spaaractie die het gilde begonnen was van een cent per man per week, tien jaar lang, vond echter weinig gehoor bij de gemeente Bergh. 48. Dat in 1863 Netterden bij de gemeente Gendringen werd ingedeeld, waar men wèl belangstelling voor deze weg had, is in hoofdzaak het

werk van mr. Lodewijk van Nispen geweest.

Zie, dit toont toch wel een inzicht dat men andere wegen op moest, in figuurlijke en letterlijke zin. Het toont belangstelling voor industrialisatie-pogingen van koning Willem I; het besef dat, naast opvoering van de landbouwmogelijkheden, industriële activiteiten moeten worden ontplooid om arbeidsgelegenheid te scheppen.

Koning Willem I was ook hierin zijn tijdgenoten voor.

Hij had terstond belangstelling voor het plan van luitenant-kolonel W.A. Bake en hoofdingenieur B.H.Goudriaan voor een spoorwegverbinding Amsterdam- Keulen, òf over Arnhem-Westervoort-Gendringen òf via Dieren-Doesburg-Doetinchem. 49. Doch Nederland hield het bij de bedaarde trekschuiten, het kende in de burgerlijke rust en vrede geen problemen. Voorlopig kwam het niet verder dan in 1839 met het lijntje Amsterdam-Haarlem, eerst in de veertiger jaren doorgetrokken naar Rotterdam. De verbinding met Duitsland kwam pas in 1855 met de aanleg van de Rijnspoorweg via Arnhem naar Emmerik.

Maar dan ook komt er schot in. In Bergh is van Nispen geïnteresseerd in het plan van een spoorweg van Amsterdam via Amersfoort en Nijkerk naar Zutphen en vandaar over Hengelo, Doetinchem, Gendringen en Dinxperlo naar de Duitse stations Empel en Bocholt en verder met een zijlijn van Doetinchem over 's-Heerenberg naar Emmerik. 50. Het plan waarvoor in 1863 en '64 opmetingen werden gedaan, strandde op gemis aan belangstelling bij de betrokken gemeenten, bewijs dat men nog op de ontwikkeling achter bleef lopen, maar los daarvan gezien toch ook een bewijs dat we een nieuw tijdvak tegemoet gingen.

Bronnen en literatuur

- 1/ Franse archieven no. 725
- 2/ A.G.v.Dalen: Gilden en schutterijen in de Graafschap Bergh bl. 130-132 (Zutfen 1970)
- 3/ Gemeenteverslag in het archief der Provincie
- 4/ Verslag Districtscommissaris in het archief der Provincie
- 5/ Gemeenteverslag idem
- 61 Nieuw Archief Huis Bergh Rubriek 75
- 7/ Marken Archief Beek (R.A. Arnhem)
- 8/ Nieuw Archief Huis Bergh Rubr. 53b no. 8
- 9/ idem no. 3
- 10/ Markenarchief van Stokkum (R.A. Arnhem)
- 11/ Archivaat Liemers: Na honderdvijftig jaar, Zutfen 1966 bi. 103
- 12/ Nieuw Archief Huis Bergh Rubriek 7
- 13/ Statistieke Beschrijving
- 14/ Nieuw Archief Huis Bergh Rubriek 7
- 15/ Statistieke Beschrijving bl. 427-428
- 16/ L.A.J.W.Sloet: Bijdr. tot de kennis van Gelderland I bl. 15 (Arnhem 1852)
- 17/ Z.W.Sneller e.a. Gesch. v.d. Ned. Landbouw (Groningen 1943) bl. 432
- 18/ Archivaat Liemers: Na honderdvijftig jaar bl. 84
- 19/ L.J.v.d.Heyden: De Parochie Didam (Didam 1937)
- 20/ Franse archieven no. 725
- 21/ Gem. archief Bergh Jaarverslagen
- 22/ Z.W.Sneller e.a. l.c.
- 23/ idem bl. 270
- 24/ Nieuw Archief Huis Bergh Rubr. 53b no. 3
- 24a/ Gegeven verstrekt door dr. Verkade.
- 25/ Archief Sint Walburgisgilde Netterden
- 26/ Nieuw Archief Huis Bergh Rubr. 53b no. 8
- 27/ A.H.B. Inv. nos. 3533 en 3558
- 28/ A.G.v.Dalen en A.J.M.v.Nispen van Pannerden. De van Nispens en het Huis Bergh. Hst. VI en VII (Familie-uitgave 1969)
- 29/ J.H.A.v.Heek in A.P.v.Schilfgaarde: Het Huis Bergh Hst. I (Maastricht 1950)
- 30/ A.S. de Blécourt: Kort Begrip v.h. Oud-vaderlandsch Recht. (Groningen 1939) bl. 179
- 31/ Gem. archief Gendringen: Raadsverslagen

- 32/ Nieuw Archief Huis Bergh Rubr. 53b no. 9
- 33/ idem
- 34/ idem no. 4
- 35/ Archief Mark v. Stokkum (R.A. Arnhem)
- 36/ Nieuw Archief Huis Bergh Rubr. 53b no. 4
- 37/ Archief Gem. Bergh no. 100
- 38/ Archief Sint Jansgilde Beek (Gedep. in A.H.B.)
- 39/ Archief Mark v. Beek (R.A. Arnhem)
- 40/ L.A.J.W.Sloet: Bijdr. tot de kennis van Gelderland I bl. 116
- 41/ A.J.M.v.Nispen v.Pannerden: Rapport over de rechtspositie van de gronden in de gem. Zevenaar welke in de regel als Gemeine Hütungen worden aangeduid. (n.i.h.)
- 42/ A.J.M.v.Nispen v.P.: De Gemene gronden onder Babberig B.M.G. 49 bl. 141
- 43/ idem .: De Vereniging v. Geërfdn in het ambt Liemers. B.M.G. 49 bl. 101
- 44/ Nieuw Archief Huis Bergh Rubr. Algemeen no. 10a
- 45/ idem Rubr. 158 no. 76
- 46/ idem Rubr. no. 6
- 47/ idem Rubr. no. 10a
- 48/ Archief Sint Walburgisgilde Netterden
- 49/ H.Nieweg: Gesch. van een Gelders Streekvervoersbedrijf. Uitg G.T.W.
- 50/ Nieuw Archief Huis Bergh. Rubr. 158 no. 2

XXI. Alle de aanzienlijken in de regering.

Toen in 1820 de gemeente Netterden - ofwel het schoutambt zoals een plattelandsgemeente toen werd geheten - bij koninklijk besluit was opgeheven en de buurschappen Mechelen, Wieken, Wals en Milt bij Gendingen, Netterden en Azewijn bij Bergh waren gevoegd, moesten er natuurlijk in de betrokken gemeenten veranderingen in het bestuur worden gebracht. Men had hier de mairieën uit de Franse Tijd aanvankelijk gehandhaafd, met dit verschil evenwel dat van de mairie Zeddarn Wehl was afgescheiden, dat tot een afzonderlijk schoutambt was gemaakt. Aan de mairie van 's-Heerenberg was natuurlijk het gebied van de Vier Hezen, Pruisisch geworden, ontvallen, aan de mairie Netterden de buurschap Klein-Netterden. In het oude ambt Liemers was de mairie Westervoort in twee schoutambten, de huidige gemeenten Duiven en Westervoort, verdeeld.

De aanleiding tot de verandering van 1820 was een verzoek van het bestuur van het schoutambt Zeddarn, ofwel hun gemeente te vergroten met Azewijn òf het voormalige graafschap Bergh weer tot één schoutambt te verenigen. Het ambt was in zijn bestaande vorm vanwege de armoe zijner bevolking bij een budget van 1700 gulden, financieel gezien onhoudbaar. 1. In 1820 is toen het oude territorium van het graafschap Bergh - behoudens natuurlijk het Pruisisch geworden gebied - onder één schoutambt gebracht.

De heer van der Renne, administrateur van het Huis Bergh, kreeg nu van Gedeputeerde Staten het verzoek om namens de vorst van Hohenzollern Sigmaringen een voordracht in te zenden van een dubbeltal kandidaten, opdat daaruit de leden van de gemeenteraad benoemd konden worden en voorts opdat de uit het midden dier kandidaten twee assesooren - d.i. wethouders - konden worden benoemd. Verder moest hij een tweetal personen voordragen voor de post van secretaris en tenslotte nog een voordracht indienen van kandidaten voor de post van schout - d.i. burgemeester - der gemeente door de gouverneur te benoemen na tussenkomst van de hoofdschout. Van der Renne droeg als schout voor de heren mr. Frans de Both, schout der opgeheven gemeente 's-Heerenberg en Arnold Rietveld, schout der opgeheven gemeente Zeddarn.

Als secretaris diende hij in de heer Patters te 's-Heerenberg en A.Hacklander te Zeddarn.

Voor leden van de gemeenteraad en als assesooren had hij op de voordracht: Lambertus Jansen, Johannes Peters, L.Berendsen en

Willem van Salingen te 's-Heerenberg; A.E. Westenberg, Roelof Herfkens, Stoffel Duker en P.Melissen te Zeddam; Cornelis Kroes, Derk Bruens, Hendrik Geurtzen en Wessel Bolwerk te Netterden.

Als ontvanger stelde hij de heren Hendrik Ketjen en van der Kaay voor, beiden te Doetinchem. 2.

De gemeenteraad bestond dus uit zes leden, voor hun leven benoemd. Bij overlijden of bedanken diende dan van der Renne een voordracht van twee in om de vacature aan te vullen, zoals b.v. in 1820 te Gendringen geschiedde, de Keer Spengler op Engbergen en Gerrit van Hal op Staekenburg. 3.

De benoeming van de assessoren geschiedde jaarlijks opnieuw, waarbij het gemeentebestuur zelf een voordracht opstelde die via de administrateur van het Huis Bergh, na akkoordbevinding naar de hoofdschout ging, die hem onderzocht op geschiktheid en wettelijke bevoegdheid der voorgedragene om ze dan door te zenden naar Gedeputeerde Staten, die benoemden. In 1819 b.v. zond van der Renne een voordracht in voor benoeming tot assessoren: te Gendringen J.R.Boeveld en S.E.Knaven; te Netterden D.Bruens en H.Geurtsen; te 's-Heerenberg: L.Berendsen en L.Jansen; te Zeddam: A.F. Westenberg en R.Herkens; te Didam: G.Som en J.Keurschot. 4. Zo ging het telkenjare volgens het reglement op het bestuur der gemeenten van 1817. Zo ging het althans in die gemeenten die z.g. heerlijkheden waren dat wil zeggen waar de heerlijke rechten, bij de grondwet van 1814 in bepaalde vormen hersteld, werden uitgeoefend. In gemeenten die geen heerlijkheden waren, o.m. Duiven en Zevenaar, gingen de voordrachten, door het gemeentebestuur opgesteld, zonder tussenstation naar de hoofdschout.

Het heerlijke recht hield verder in dat de gemeentelijke ambtenaren, schout, secretaries, veldwachters, zeker percentage van hun salaris aan de heer afstonden. 5.

In Gelderland waren een aantal plattelandsgemeenten in een hoofdschoutambt verenigd, de sous-préfectures uit de Franse Tijd. Zo was het verder in alle provincies bezuiden de grote rivieren.

Het hoofdschoutambt van Doesburg omvatte de gemeenten Angerlo, Weel, Zeddam, 's-Heerenberg, Netteren en Gendringen, dat van Zevenaar omsloot behalve de gemeente van die naam, Duiven, Westervoort, Herwen & Aardt en Pannerden; tot hoofdschout te Doesburg werd benoemd Hendrik van den Loe, te Zevenaar Carel Herman van Nispen.

De hoofdschout adviseerde de gouverneur en de Staten, hield toezicht op wegen, schouwen en wateren, op de handhaving van orde, openbare rust en veiligheid, op naleving van wetten en verordeningen, op handhaving van de vrijheid van godsdienst, hij controleerde de rijksambtenaren en de comptabelen der gemeenten, inspekteerde de registers van de burgerlijke stand en trad op als hulpofficier van justitie. Jaarlijks bracht hij rapport uit over zijn werkzaamheden. 6. De titel werd in 1825 veranderd in districtscommissaris, toen de titel van schout burgemeester werd en de assesoren wethouders werden genoemd. Het was enkel een wijziging in titulatuur, zonder meer. In gemeenten die tot de steden werden gerekend - waar 's-Heerenberg noch Zevenaar bij waren - werd bij een vacature een raadslid door een college van kiesmannen - uit de aanzienlijken in de stad en meestal nog geringer in aantal als de raadsleden - gekozen. Ook de provinciale Staten werden gekozen: één derde door de leden van de ridderschap, één derde door de eigenerfden dat wil zeggen grondbezitters boven een bepaalde belastingaanslag, één derde door de stedelijke besturen. Van de belastingaanslag was de patentbelasting - een soort bedrijfsaanslag - uitgesloten, zodat er wel zorg voor was gedragen dat de gewone burgerman zonder stemrecht bleef. De Provinciale Staten kozen de leden van de Tweede Kamer; die van de Eerste Kamer werden door de koning benoemd. Er was wel een regeringsstelsel ontworpen dat de waarborg bood om "alle de aanzienlijken in de regering" te brengen, maar ook alleen zij. De gewone man was niet in tel.

De Kerk was er naast de Staat. Een predikantenberoep te Didam in 1834/35 leverde de sollicitatie van maar liefst tien kandidaten die zich via referenties bij mr. Lodewijk van Nispen vervoegden om van hem, als vertegenwoordiger van de vorst van Hohenzollern-Sigmaringen, de collatie - ook een heerlijk recht dat hersteld was - te verkrijgen. Daar was er één die met een aanbeveling kwam van zijn oom, een baron van Heeckeren, burgemeester van Eibergen. Een ander werd aanbevolen door ds. Martinet Koppers te Groningen, die o.r.n. te zijnen gunste braaf aanvoerde dat gezegde proponent verloofd was met een aardig meisje aldaar; er was een beschermeling van de bekende Gelderse archivaris en historicus I.A.Nijhoff, verder een van de heer Briët te Doesburg en nog verschillende andere.

Van Nispen gaf ze allen ten antwoord dat, hoewel het Huis Bergh stellig het recht van collatie had uit te oefenen, hij de gemeente van Didam evenals indertijd bij het beroep op ds. Paré, die nu vertrokken was, te kennen had gegeven het beroep vrij aan haar over te laten, om vervolgens de beroepene ter collatie hem voor te dragen. 7.

Tien kandidaten voor een gemeente van nog geen 200 zielen, zo gering dat men op het punt had gestaan met Angerlo te worden verenigd en ze in 1827 alleen was gehandhaafd onder beding dat het zielental niet nog verder terugliep: tien kandidaten uit de familie- en vriendenrelaties van deftige heren: het tekent de Kerk van de verburgerlijking, de Kerk die voor de gegoede zonen der aanzienlijken het aantrekkelijk instituut op het religieuze vlak der samenleving was geworden, de Kerk die volgens het reglement van 1816 haar opgelegd, niet meer als Gereformeerde maar als Nederlands Hervormde Kerk, tot een departement was gemaakt van de staat, waar "alle de aanzienlijken in de regering" zaten. Aan het hoofd stond de Synode waarvan de voorzitter door de koning werd benoemd, de overige leden door de Provinciale besturen. Maar deze provinciale besturen werden, op één hunner leden na, door de koning benoemd, een lid uit elke Classe. De Classen gezamenlijk benoemden dan nog een ouderling, jaarlijks bij toerbeurt uit elk der classen. De classicale besturen werden eveneens door de koning benoemd t.w. uit een voordracht van zes, waarvan er drie benoemd werden. Gewis, het recht van voordracht hield nog enige inspraak van onderop in, doch de hele organisatievorm was erop gericht dat ook hier de regering van alle aanzienlijken, met de koning aan het hoofd, gewaarborgd was.

De Kerk was geïnstitutionaliseerd tot een instelling van godsdienstbeoefening in kalme redelijkheid en redelijke kalmte op het probleemloze pad der burgerdeugd. Als kinderen der Verlichting hadden deze burgers geloven en religiebeleving teruggebracht op redelijkheid en bedaarde gematigdheid, rustverzekerend in de tempel van burgerlijke vrede.

En toch..... Is de houding van mr. Lodewijk van Nispen als collator alleen maar die van de burger die onrust voorkomen wil? Hij was volgens zijn oom Carel Herman, van de goede weg afgedwaald door het lezen van vreemde, vooral Duitse filosofische lectuur. 8. Ginds kende men wel onrust en bewogenheid, reacties op de geest der Verlichting waarin geloofsbeleving tot een redelijke zaak werd teruggebracht. Ginds was men zich wel bewust dat in godsdienst en geloofsbeleving

mystieke krachten werkzaam waren, die immer onrust inhielden en beweging brachten tegenover het heden. 9. Terwijl klaarblijkelijk alle referenten van de Berghse administrateur verwachtten dat zijn gezag als collator namens de vorst van Hohenzollern hier beslissend zal zijn, laat hij het aan de gemeente over, de kandidaten aanradend maar een predikbeurt te vervullen. Limburg Brouwers geestige persiflage van zo'n beroepingsgeschiedenis in "Het Leesgezelschap van Diepenbeek waarvoor deze te Didam model had kunnen staan - vertelt ons wat een onrust er onder het oppervlak woelde. Misschien heeft zich achter deze beroepingsaffaire iets daarvan afgespeeld. Aan de ene kant in de Kerk toch bewoog zich immers de zo geheten Groninger richting, verwant met de theologie van Friedrich Schleiermacher, waarin het Christelijk dogma in piëtistische vroomheid met de filosofie van die dagen en de Romantiek werd verenigd, hier te lande in intellectuele kringen een reactie op de vlakke beleving van een godsdienst, die eigenlijk niet veel meer was dan gewoonte-houding in het beoefenen van redelijke deugden. Aan de andere kant groeide, vooral bij de kleine luiden, een reactie in strenge orthodoxie tegen dezelfde vlakke beleving van het geloof. Deze reactie sloeg los in verschillende bewegingen waarvan de meest bekende is van de predikanten Scholten te Doeveren (N.B.) en de Cocq te Ulrum (Gr.) die, gesteund door de achterban van kleine luiden, zich in strenge orthodoxie op de leer der vaderen richtten. 10. Al heeft hier in de streek, waar de Hervormde Gemeenten te zeer minderheden vormden om zich opsplitsingen te veroorloven, nergens tot vorming van afzonderlijke gemeenten van de z.g. Afgescheidenen geleid, de invloed ervan is er stellig wel aanwezig geweest. Het was in de Kerk te zeer de stem van de gemene man, niet in tel, op een bestel waarin alleen maar "alle de aanzienlijken" de dienst in alle opzichten uitmaakten om geen weerklank te vinden. Lodewijk van Nispen, belezen mens die hij was, ook op de hoogte met wat er onder het volk leefde, moet dit alles wel in zijn houding bij de collatie, mede ingegeven door zijn liberale gezindheid, gecalculeerd hebben. Zijn voorzichtige houding anders dan zijn relaties van hem ten opzichte van hun protégé's klaarblijkelijk verwachtten, wijzen op een man die geen onenigheden wil oproepen.

Onder de katholieken liet men zich de vaderlijke bevoogding van koning Willem I welgevallen. Nadat in 1813 de katholieke gemeente te

Gendringen het oude huis Oevelgunne had gekocht om er pastoorwoning en kerkruimte te vestigen, was men er spoedig op uit een nieuwe kerk te bouwen. Met f 9000 subsidie van het rijk kwam dit in 1818 tot stand. Twee jaar later kwam er al toestemming af voor een aparte bijkerk te Ulft die, na aanvankelijk weer te zijn ingetrokken, in 1823 definitief werd verleend. Tien jaar later werd deze bijkerk zelfstandige parochiekerk. 11.

Te Azewijn verkreeg men in 1817 wel geen rijkssubsidie voor de bouw van een eigen kerk, doch steun werd verleend door toekenning van de inkomsten van enige kleine rijksdomeinen t.w. de Edelhorst, het Brummelhofje en de Heikamp, afkomstig van de in 1811 opgeheven proosdij te Emmerik. 12. Van de afbraak van de oude Middeleeuwse kapel en van het eveneens opgeheven Jezuitenklooster Mariencamp te Emmerik is toen een kerk gebouwd, aanvankelijk bijkerk van Zeddam, in 1841 zelfstandige parochie.

Zeddam kreeg in 1827 f 2000 uit rijkskas voor herstelwerkzaamheden aan zijn oude kerk. Aan de parochie Lathum-Giesbeek werd voor de bouw van een kerk f 5000 toegekend. 13. Didam ontving in 1837 een subsidie van f 10.000 voor zijn nieuwe kerk ter vervanging van de kerkschuur van 1719, op de plaats vlak ernaast gebouwd. 14.

Van deze regeringszorg voor het achtergebleven katholieke volksdeel in Noord-Nederland is de koning de animator geweest. Hij was beziel met de wil de godsdienstvrijheid, in de grondwet vastgelegd, in de praktijk zo toepassing te doen geworden dat het r.k volksdeel volkomen verzekerd werd van gelijkberechtiging met de Nederlands Hervormden. Daaruit vloeide in de instructies aan de hoofdschouten mede de opdracht voort van toezicht op de uitvoering van de vrijheid van godsdienst, zo goed bedoeld voor het Zuiden - dat wil zeggen België - waar men in kerkelijke kringen weinig geneigd was ze de protestantsen te gunnen dan voor het Noorden, waar men het soms voor de katholieken maar matig kon waarderen. Vandaar ook in 1819 een koninklijk besluit waarin alle gemeentebesturen gelast werden een onderzoek in te stellen naar de noodzaak voor kerkbouw of herbouw voor de katholieken.

De reactie van de katholieke bevolking ten aanzien van deze vaderlijke zorg heeft echter iets van de aan armoe gewend zijnde, die in de van generaties overgeleverde gewenning, weinig gevoel van eigenwaarde meer heeft. Van de mens die, aan achterstelling gewend en niets anders ooit kende, dankbaar minzaamheid en menselijke erkenning

aanvaardt. De katholiek wist met zijn vrijheid nog geen raad en aanvaardde ze nog niet als een gewoon normaal recht dat hem als gelijke van anderen toekwam. Het was te veel op eens voor hem. En toch..... Binnen dit gesloten leven van een groep, waarin men nog geneigd was bij elkaar gekropen te blijven zitten, gebeurde eveneens het een en ander dat op tegenstellingen wijst.

Te Westervoort werd op de toezending van bovenvermeld koninklijk besluit in 1819 door de schout M.Caymans aan de hoofdschout, Carel Herman van Nispen geantwoord dat daar een roomse kerk niet nodig was, omdat de mensen gemakkelijk in Arnhem, 't Loo en Duiven ter kerke konden gaan. Wat later volgde een schrijven met het verzoek de eerste brief als ongeschreven te beschouwen, verder betogend dat hier een kerk zeer noodzakelijk was. De Arnhemse architect Viervant kreeg opdracht een plan te maken, begroot op f 20 000, waarvan de helft ten laste van het Rijk zou komen.

Van uitvoering kwam echter niets omdat de r.k. gemeente verklaarde, vanwege de financiële lasten, het werk niet op zich te kunnen nemen. Zelfs de betaling van de rekening van de architect - f 60 - werd niet voldaan en is tenslotte uit de gemeentekas betaald.

Goed twintig jaar later bouwde men een kerk, bouwkosten f 10 800, met een rijksbijdrage van f 5000. Maandenlang verleende de bevolking gratis hand- en spandiensten, daarbij nog f 500 aan giften opbrengend. Aanvankelijk bijkerk van 't Loo, werd in 1851 Westervoort zelfstandige parochie.

Dit zijn de feiten. Daarachter moet een en ander schuilen dat zekere spanningen verraadt. In de eerste plaats is er de aanvankelijke afwijzing naast de spoedig daarop gevolgde herroeping en instemming. Men zou kunnen veronderstellen dat de schout als protestant niet bepaald warm liep voor deze zaak en ze daarom maar met een ambtelijk afmakertje afdeed. Maar, behalve dat verdere gedragingen van deze ambtenaar hier geen aanleiding toe geven - hij werkte o.m. mee aan de vorming van een eigen r.k. armbestuur in zijn gemeente - moet hij terdege beseft hebben er bij zijn superieur niet mee klaar te zijn. Carel Herman van Nispen ging deze zaak zeer ter harte. Hij was één die katholieken die als zodanig niets van de mentaliteit had, door een minderwaardigheidscomplex gedragen, die de roomse gemeenschap kenmerkte. Integendeel, hij behoorde tot de eerste voorgangers van de roomse emancipatie, waarin zijn zoons Jan van Nispen tot Sevenaer en Carel Everhard van Nispen tot Pannerden later

in de voorste rij zouden staan. Voor hem betekende de verworven vrijheid geen gift maar een volkomen recht, waarvan men gebruik moest maken om zich te ontwikkelen tot de gelijke hoogte met de anderen. Hij durfde b.v. te strijden voor de rechten van zijn geloofsgenoten op het Loogasthuis te Zevenaar, misschien niet helemaal terecht, maar wel tekenend voor een houding waar maar weinig roomsen aan toe waren. 15. Temeer als men beseft dat hij in zijn positie van hoofdschout als katholiek wel wat good-will te verspelen had.

De gang van zaken doet vooreerst vermoeden dat van Nispen ze in Westervoort duidelijk heeft gemaakt dat hun afdoen van de zaak niet in overeenstemming was met de geest van het koninklijk besluit.

Ten tweede volgt uit het gemak, waarmee het plan tot een kerkbouw van tafel werd geveegd, dat de schout hier de opvatting van zijn roomse dorpsnotabelen heeft weergegeven. Toen hun afwijzing in eerste instantie geen succes had, grepen ze de duurte van Viervants plan aan, om er vanaf te komen. Zelfs de rekening van de architect wensten ze niet op te brengen. Zij hadden geen kerk gevraagd. Zij konden best naar 't Loo, Duiven of Arnhem gaan, een Zondags ritje dat doorgaans gemakkelijk en plezierig te doen was.

Twintig jaar later kan er zonder enige verandering in de welvaart, integendeel met toegenomen armoede, wel een kerk komen onder enthousiaste medewerking van geheel de bevolking. 16.

Achter dit nieuws schuilen tegenstellingen, zoals ze vermoedelijk ook aanwezig zijn geweest bij het geval Ulft. Tegenstellingen tussen "alle de aanzienlijken", die ook in de katholieke Kerk als pastoors, uit die kringen voortgekomen, kerk- en armmeesten "in de regering zitten" en de "gemene man", die gelijk in de Nederlandse Hervormde Kerk zijn stem doet horen in orthodoxe kerktrouw. Deze orthodoxie werd in den lande vertegenwoordigd door de tijdschriften "De Godsdienstvriend" en "De Ultramontaan" van Le Sage ten Broek, verder door diens gebedenboekjes, reacties tegen de vlakke, emotioneloze middelmatigheid en plichtmatige burgerdeugdzaamheid, overigens even eng en eenzijdig als de houding der Afscheidenen. 17.

Dat men verder in de kring van de Tilburgse pastoor Zwijsen - de latere aartsbisschop - in 1847, toen zich een aantal leken rechtstreeks tot Rome wendden voor een herstel der hiërarchie, smalend sprak van "adres der baronnen", getuigt evenzeer van spanningen. 17. Natuurlijk is hier de clericale weerzin ten opzichte van leken, die het wagen zich

met kerkelijke zaken te bemoeien, de grondtoon van de muziek, maar die wist zich gedragen door de achterban van de volgzaamheid der kleine luiden.

Bronnen en literatuur

- 1/ A.H.B. Inv. no. 1186 folio 163 vo.
- 2/ idem fol. 181 vo.
- 3/ idem fol. 180 vo.
- 4/ idem fol. 172 vo.
- 5/ Nieuw Archief Huis Bergh. Rubriek 7
- 6/ Notitie A.J.M. van Nispen tot Pannerden
- 7/ Nieuw Archief Huis Bergh Rubriek 78- 1a.
- 8/ A.G.v.Dalen en A.J.M.v. Nispen: De van Nispens en Bergh. Hoofdst. VI (Familie-uitgave 1969)
- 9/ C.W.Mönnich: De Rust der Kerk (Gesch. v.d. Kerk in Nederland) Hoofdstuk IV bl. 237 e.v. (Utrecht-Antwerpen)
- 10/ idem bl. 252
- 11/ Collectie L.J.Hendriks
- 12/ H.W. van Soest: Zeddam en Azewijn A.A.U. 47
- 13/ J.C.v.d.Loo: Toelagen enz. A.A.U. 43-I bl. 51 e.v.
- 14/ L.J.v.d.Heyden: De Parochie Didam bl. 30 (Didam 1937)
- 15/ Notitie A.J.M. van Nispen tot Pannerden
- 16/ J.J. van de Burg: Westervoort. A.A.U. 39
- 17/ L.J.Rogier en N. de Rooy: In Vrijheid herboren bl. 82 ('s Gravenhage, 1953)

XXII. Het Wassende Water

Klokgelui, aanzwellend en afzwakkend galmend op de golven van gierende stormvlagen, had het in een donker dreigende duisternis weer eens verkondigd dat de dijken bezweken waren voor het geweld van schurende en scheurende ijsschotsen op de hoog opgewassen watervloed, voortgejaagd en woest en wild opgezweept door stormende windstoten. Zij die op bedreigde plaatsen woonden, wisten dan waar ze aan toe waren: zo haastig mogelijk, in bar en boos weer een goed heenkomen naar veiliger oorden zoeken. Zij die er de tijd niet meer voor kregen, vluchtten de zolder of zelfs het dak op, uitkijkend naar redders die hen uit hun gevaarlijke positie zouden verlossen.

Hier verlaat een oude man, zijn stramme leden nog nauwelijks kunnende voortbewegen, met zijn vrouw op krukken lopend, zijn bouwvallige woning, met zich dragende wat hij van zijn schamele inboedel heeft kunnen meenemen. Op een andere plaats vluchten hele huisgezinnen huilende het huis uit, vrouwen in barensood, weduwen met hun vaderloze kinderen, moeders met kleintjes op de armen, jonge kinderen, aan haar handen en rokken hangend meeslepend, jammerend en schreiend, terwijl andere huisgenoten zoveel mogelijk have en goed dragen of op karren en wagens wegvoeren. Intussen drijft de huisvader het loeiende rundvee, opgejaagd uit de stal, langs spekgladde onbegaanbare wegen, dikwijls door het water, naar hoger gelegen oorden.

Aldus ongeveer beschrijft een reportage de watervloeden van 1799. Hier drijven hele bomen op de met ijs bezette golvende vloed, met wortels en al losgerukt uit de bodem, ginds golft een ijsveld voort, met zich voerend het dak van een woning, losgerukt van het onder het geweld ingestorte huis, soms met mensen erop, die er hun laatste toevlucht vonden.

Aan het Westervoortse veer kwam een menigte vluchtelingen met hun vee en tilbare goederen, om vandaar in Arnhem geborgenheid te zoeken. Zij werden er royaal opgenomen ofschoon de meesten niet tot de onderdanen van de Bataafse Republiek behoorden - n.l. afkomstig uit het ambt Liemers - . 1.

Van moedige redders wist men altijd te verhalen. Drie schippersknechts haalden te Westervoort een oude man uit zijn geïsoleerde woning, die met moeite op de zolder of zolderbalken zijn leven geborgen had en reeds dagenlang vandaar om hulp had geroepen.

Maar het ijs op het geïnuundeerde land was te zwak om er zich op te

wagen. Nadat dooi en opwassend water het ijs had losgeslagen, waagden de drie schippersknechts zich met een stevige aak door ijsvelden en ijsschotsen heen naar het bedreigde huis. Het niet kunnende bereiken, sprongen zij, na de diepte te hebben gepeild, te water en tot de borst tussen het drijfijis wadende, haalden zij de verkleumde oude met behulp van een dennesliet naar beneden, om hem vervolgens op hun schouders naar de aak te brengen en verder te transporteren. 2.

Herinneringen aan rampen zijn soms van geslacht op geslacht doorverteld. Opgeschreven is later het verhaal van een familie te Westervoort die, geïsoleerd in haar afgelegen woning nadat het geïnnundeerde land in een nieuwe vorstperiode bevroren was, zich over de hobbelige ijsvlakte naar de schans Geldersoord begaf. Eén der kinderen raakte onderweg een klomp kwijt en kwam met een bevroren voet op het fort aan. In hun spontaan medelijden droegen enige soldaten haastig een bak warm water aan. Had niet de kommanderende officier, vloekend over deze onhandigheid, het verhinderd, zo zou het kind bij de beste bedoelingen voor haar leven ongelukkig zijn gemaakt. 3.

De officiële gegevens verschaffen, achter dorre cijfers van afrekeningen en statistieken, documentaire beeldflitsen van de ellende die zo'n watersnood veroorzaakte. Het Bataafse Bewind stelde terstond f 100.000 beschikbaar om in de dringendste behoeften der ingezetenen te voorzien. Daarvan werden direct hulpacties op touw gezet.

Jan Keultjes te Westervoort diende na afloop een rekening in voor het varen met een aak van Arnhem naar Westervoort, Groessen en Didam om van 27 Februari tot en met 16 Maart de mensen daar van brood te voorzien. Wolter Geurts was van 16 feb. tot 16 maart met karrevrachten naar Groesen, Didam en de Noordakkers gegaan, om eveneens brood te vervoeren. Klaarblijkelijk heeft hij dus, met zijn kar naar Duiven gaande, niet verder dan aan de gemeentegrens van Westervoort bij de Noordakkers kunnen komen, waar de mensen het brood konden afhalen.

Hendrik Boekhorst, gerichtsbode te Westervoort, voer 20 dagen met een aak aldaar rond om de mensen mondbehoefte te bezorgen.

G., E. en H. Aveling te Westervoort assisteerden om de uitdelingen van brood en andere voedselbenodigdheden aan "de in het water zittende huisgezinnen" te regelen. H. Evers, G.Evers en D.Valk waren gedurende een periode van 30 dagen dag en nacht rondgevaren in Westervoort, 't

Loo en Groesen om hetzelfde werk te doen. 4.

De bescheiden gewagen verder van mensen die na de watersnood van pootaardappelen en veevoeder moesten worden voorzien, omdat alle voorraden verloren waren gegaan. In Westervoort niet minder dan 89, boeren, ambachtslieden en daghuurders, practisch op enkele na allen gezinshoofden. 5. Tal van huizen waren òf soms geheel of gedeeltelijk verwoest, òf hadden grote schade geleden.

Tien jaar later, in het begin van 1809, ontketende een snel invallende dooi gepaard met een enorme toevoer van water van bovenaf op de reeds vóór de vorstperiode hoog opgewassen rivieren, bij zware stormen, een maximum aan geweld van watervloeden. In geen enkel distrikt bleken de dijken tegen zulke aanvallen bestand.

Op 13 jan. stortte bij Ooy en bij Leuven de Liemerse bandijk in. 6. Drie huizen bij de eerstgenoemde dijkbreuk raakten terstond geïsoleerd zodat de bewoners P.Hollendorp, J. van Uum en G.Kruis zich slechts bergen konden door haastig op de zolderbalken en daken van van Uum en Kruis te klauteren, luide om hulp roepend. Met vijf mensen erop ramde de binnenkolkende vloed het dak van het huis van van Uum en sleurde het op de woeste golven landinwaarts. Holtendorp, wegdrijvende op een losgebroken deel van het dak, had de tegenwoordigheid van geest een bussel wilgentenen te grijpen waarmee hij de uiteenkrakende spanten en slieten vaster aaneenbond. Van Uum greep bij de Zevenaarse buitenmolen een wilgenpruik, boven het water uitstekend, vermoedelijk om het deel van het dak waarop hij met zijn gezin wegdreef, vast te leggen. Hij werd evenwel op hetzelfde ogenblik in de kolkende vloed voor ogen van vrouw en twee kinderen weggesleurd, juist toen redders in een aak reeds nabij waren. Toen moest het gezin Kruis nog gered worden. Maar er was geen beginnen aan. Drie dagen achtereen hadden moedige kerels het al gewaagd om, tegen de wilde door storm opgejaagde landinwaarts stromende vloed, de woning te bereiken. Drie Oud-Zevenaarders, L.J. Gesthuizen, G.J.Berendsen en G.Menting, verrichtten het stoute stuk, door richter Weinhagen voorgesteld n.l. om op een aak en zich op de woedende stroom buitendijks door de dijkbreuk te laten sleuren, de woning te bereiken. 7.

Er zijn bij zo'n ramp altijd mensen die zich bijzonder onderscheiden. Het officiële verslag noemt de namen van de pastoors Steins, Hendriksen en Mulder te Duiven, Groessen en Oud-Zevenaar, van de boerrichters Peelen in 't Loo, van Egeren in Ooy en Rutjes te Duiven,

kerkmeester Otten en de bewoner van de Loowaard G.v. Zadelhoff. Ongetwijfeld mogen zij met ere genoemd worden, maar het heeft toch wat weg van op de voorgrond stellen van autoriteiten, éér aan anderen de grote verdiensten toe te kennen. Niettemin worden te Zevenaar nog J. van der Grinten, N. van Ditzhuyzen, J.Jansen en G.v.Aalen genoemd, te Lathum de arbeider Lubbers, die tal van gezinnen, in hun huizen bedreigd, eigen vrees voor levensgevaar verdringend, hadden opgehaald.

Slachtoffers waren er altijd. Daar was het hele gezin van Dorus van Dijk te Duiven die, terwijl hij zelf reeds in een boom nabij zijn huis was geklommen om er met de zijnen de naderende redders af te wachten, geen gelegenheid meer kreeg er vrouw en kinderen bij te halen. Het gezin had het in hun woning uitgehouden, weken lang. Maar toen, na een nieuwe vorstperiode, waarin heel het geïnuundeerde land in een ijsvlakte was herschapen, bij dooi een nieuwe opwas van water het ijs in grote velden en schotsen losbrak en de aldus beladen vloed, door storm opgezweept, zijn huis deed schudden, scheuren en kraken, zag hij, terwijl redders reeds naderden, geen andere mogelijkheid meer dan ze met zijn gezin in een boom af te wachten. Voor hij evenwel vrouw en kinderen had kunnen helpen, stortte de woning krakend ineen onder het geweld van de vloed. Terzelfder tijd vond men de weduwe H.Goossens met haar veertienjarige zoon, omgekomen van kou en ellende, op de ruïne van haar woning, toen men aankwam om hen te redden. 8.

In Duitsland is men royaler met monumenten. Van de vloed van 1809 vindt even over de grens bij Warbeijen, nabij de ingang van het Spuykanaal, een herinnering in het monument van het 18 jarige meisje Johanna Sebus dat, na haar moeder te hebben gered, omkwam bij een poging nog andere mensen te halen. Goethe heeft haar een ander monument bezorgd in een ballade op deze gebeurtenis gedicht. 9. De watervloed van 1820, minder verwoestend doordat het zacht en kalm dooiweer bleef, heeft in Liemers geen ongelukken veroorzaakt. Het land kwam onder water maar daar was men op berekend. Sinds 1809 toch was de dijk bij Babberig tot overlaat verlaagd, zodat op een bepaald peil de vloed een zijwaartse afvoer kreeg via het Liemerse lage land naar de IJssel over een overlaat bij Bingerden. 10. Men was er in Liemers natuurlijk weinig op gesteld en het Zevenaarse gemeentebestuur drong vanwege de schade, die de geregeld terugkerende inundaties aan bouw- en weilanden toebracht,

herhaaldelijk op dichting van de overlaat aan, doch eerst in 1852 heeft men bij Rijkswaterstaat hieraan gevolg gegeven. Intussen had de overlaat in 1820 tot gevolg gehad dat men in Liemers, terwijl overal elders de dijken braken, van instortingen gespaard bleef en men slechts door de abnormale opwas van water met inundaties van groter omvang te doen kreeg.

“Zodra bij open rivier het water aan de peilschaal te Pannerden 90 cm onder de dijk kruin of het noodpeil staat, of zodra bij bezette rivier eenige beweging in het vastzittende ijs wordt waargenomen, betrekken de ambtenaren van den waterstaat, de heemraden bijgestaan door dijkmeesters, dijkbazen en andere kundige personen en de buitengewone heemraden, de posten die hun zijn aangewezen”. Zo luidde het in het “reglement op de correspondentie der rivieren bij ijsgang en opperwater”, goedgekeurd bij koninklijk besluit van 21 aug. 1835. 11.

Zie, dit was het wat de watervloeden heeft beteugeld: gecentraliseerde organisatie en toezicht door rijkswaterstaat, gevestigd in de Franse Tijd en uitgebouwd onder het bewind van koning Willem I, maakten een einde aan het naast en langs elkaar handelen van velerlei instellingen en colleges, prat op hun zelfstandigheid. De polderbesturen kregen hun taak aangewezen. Zij hadden er voor te zorgen dat alle voorgeschreven materialen te allen tijde aanwezig waren, gereedschappen, dijkpalen met ijzerbeslag, kribpalen, bekistingspalen, juffers, slieten, wiepen, planken, lantarens, flambouwen enz. Indien nodig moesten karren, met mest beladen, gereed staan voor het maken van kistdammen tegen of op de dijken, waar er gevaar dreigde. Het onderhoud der dijken en kribben stond onder voortdurend toezicht en werd niet meer overgelaten aan de non-chalance en al te grote gemoedelijkheid van polderbesturen, alles één der vruchten van staatkundige inzichten, in de Franse Tijd verworven, toen men geleerd had centraal gezag te aanvaarden.

In geval van nood trad de rivier-correspondentie in werking.

Van uur tot uur werden berichten doorgegeven van ijsstoppen, ijsgang, ijsdoorbraken, opwas e.d. zodat men benedenstrooms kon berekenen wat er te wachten stond.

De vloed van 1820 kan men dan ook beschouwen als het sluitstuk van de eeuwenlange tijd der veelvuldige watervloeden. Eerst in 1855 kwam er weer één voor, die in omvang met vroegere te vergelijken is. De herfst van 1854 had een abnormaal lage waterstand te zien gegeven,

doch in december vertoonde zich een snelle opwas. Op de 6e van die maand werkte reeds de Lobithse Overlaat. Al trad er later wel weer een daling in, de waterstand bleef toch hoog gedurende de vorstperiode die volgde, zodat met korte tussenpozen de Overlaat tot 4 januari in werking bleef. 12. Met het intreden van de dooi eind februari kwam de vloed hoger als ooit te voren. De Liemers was één der weinige distrikten die van dijkbreuken bleef gespaard. Maar inundatie kreeg men er toch, ja tot een peil van + 11m A.P., zodat slechts de gronden boven dit peil droog bleven, in het algemeen de kernen der oude dorpen en buurschappen die als eilandjes verloren lagen in een binnensee. De vloed kwam uit het Oosten als gevolg van enige breuken in de Bislicherdijk ten Oosten van Emmerik op de rechter Rijnsoever. 13. De vloed stortte zich uit over het Berghse laagland en de Oude IJsselvlakte, reeds voor een groot deel geïnundeerd door de overstorting van de Lobithse Overlaat, die niet alleen de Oude Rijn en als gevolg hiervan de Neder-Rijn tot een gevaarlijke hoogte opvoerde, maar ook bezuiden Elten en 's-Heerenberg de landerijen inundeerde. 's Morgens om half elf stortte de dijk bij Bislich in, om twee uur stond het water al bij Gendringen.

En voort vloeiende het noordwaarts, Lengel, Netterden, Azewijn, Vinkwijk, Etten, Wijnbergen geheel of gedeeltelijk inunderend, verder benoorden Wehl en Didam stromend Liemers in.

Een vloed die weer eens herinnerde aan de geweldige overstromingen van vroeger. 14.

Nòg eens was het het geval in 1861, toen de Liemerse bandijk instortte n.l. bij Babberig, even over de grens waar men aan Pruisische zijde verzuimd had aan de oude Postweg - de huidige Rijksweg - hier over de dijk lopend, de nodige werkzaamheden te verrichten. 15. Koninklijk bezoek bracht de redding. Koning Willem III, bij zijn bezoek aan de getroffen gebieden ook naar Liemers komend, werd door de dijkgraaf die met de heemraden alles wat mogelijk was gedaan had om de ramp te voorkomen, ingelicht over waar het schortte. Hij moet op zijn terugreis wel in Arnhem terstond een dépêche naar Berlijn hebben verzonden. Immers, reeds de volgende dag was men aan Pruisische kant bezig de dijk te herstellen, waardoor verdere inundatie is voorkomen. 16. De schade bleef in hoofdzaak beperkt tot instorting van de spoorweg bij Babberig.

Nog eenmaal hebben we in ons Liemerse land overstroming als gevolg van dijkbreuk gekend n.l. in 1926, weer op de rechteroever van de Rijn

bij Emmerik, wéér dus via de Oude IJsselvlakte om Wehl en Didam heen.

Het was tot heden toe voor het laatst, zij het dat men nog wel eens met zorg de toestand bij hoog water heeft bekeken. Alleen de overlaat bij Lobith bleef de hinderlijke last, die niet alleen jaarlijks de waarden en buitenpolders langs de Oude Rijn inundeerde, maar bij hogere opwas tevens het lage land langs de Wildt onder water zette.

Overeenkomsten met Duitsland, in 1919 en 1922 gesloten, brachten de overlaat op 15m + A.P. zodat de werking aanzienlijk verminderde. 17.

De jongste tijd bracht de algehele dichting waarmee het laatste restant van de gebrekkige afweer tegen het wassende water verdween.

Bronnen en literatuur

- 1/ C.Zillessen: Beschr. v.d. Watersnood van het jaar 1799 bl. 96 (Amsterdam 1800)
- 2/ idem bl. 95
- 3/ Memoires E.J.Berentsen (Manuscript)
- 4/ Archieven v. Gew. Best. Autoriteiten enz. gedurende de Bat. Rep. Koninkrijk Holland en Franse Tijd.
- 5/ idem
- 6/ H.Ewijk: Verslag der dijkbreuken in Louwmaand 1809 bl. 51 (Amsterdam 1809)
- 7/ idem bl. 95
- 8/ I. de Groot: Liemerse parochies bl. 93 (Zevenaar z.j.)
- 9/ F.Gorissen: Rhenus Bicornis bl. 143
- 10/ Na Honderd-vijftig jaar bl. 85
- 11/ L.A.J.W.Sloet: Beschr. v.d.Watervloed in Gelderland in Maart 1855 (Arnhem 1856)
- 12/ idem bl. 8
- 13/ idem bl. 146
- 14/ idem
- 15/ F.C.D.Bauer: Berigten en Waarnemingen betr. de Watervloed in Gelderland in Jan. en Feb. 1861 (Nijmegen 1861)
- 16/ Na Honderd-vijftig jaar bl. 91
- 17/ A.A.Beekman: De Wateren in Nederland bl. 167.

XXIII.

In de vaart der Industrialisatie.

Te Westervoort is door de Nederlandsche Rhijnspoorweg-maatschappij ten behoeve van de spoorwegverbinding Amsterdam- Keulen de eerste vaste brug over een grote rivier in ons land in 1854/55 gebouwd.

Vóórdien kende men geen andere oeververbindingen dan veerponten en schipbruggen, de laatste alleen bij belangrijke overgangen zoals te Westervoort, waar de oude Keulse baan de IJssel kruiste, te Arnhem over de Rijn en te Doesburg. Die te Westervoort, in 1753 gelegd, werd in 1795 voor militaire doeleinden naar Grave gesleept en is toen door een veerpont vervangen. Bij de verharding van de zandweg Arnhem-Emmerik, in 1843 tot een grintweg gemaakt, is er weer een nieuwe schipbrug gelegd die tot 1901 dienst heeft gedaan. Die te Arnhem is in dienst gebleven tot hier in 1936 wat hogerop de vaste brug is gelegd. Doesburg heeft het zelfs tot in de vijftiger jaren van deze eeuw met de schipbrug moeten doen.

Zo'n schipbrug bestond uit een reeks achter elkaar gehaakte pontons, elk rustend op steigerwerk dat voor elke ponton op drie schepen was gemonteerd. Langs dit steigerwerk kon men het brugdek, al naar gelang de waterstanden, wat opvijzelen of laten zakken om het op ongeveer gelijke hoogte met de oevers te houden. Aangezien dit echter maar in beperkte mate mogelijk was en de eindpontons natuurlijk als aanlegsteigers aan de oever vastzaten, verkreeg men bij meer dan normale opwas van de rivier een brug die bol stond als een Amsterdams sluisje van kolossale afmetingen, terwijl ze bij laag water bol kon staan als een grote kettingbrug. In beide gevallen hield men dan bij de brug een zwaar trekpaard gereed, om de voerlieden over het obstakel heen te helpen, door dit paard mede voor de wagen te spannen.

Wanneer een schip passeren moest, werden er enige middenpontons losgeankerd en weggevoerd, waarna ze weer ingevoegd werden. Het landverkeer moest dan natuurlijk wachten. Bij het passeren van een grote sleep kon dit lang duren. Nog langduriger werd het wanneer er vanuit Duitsland een houtvlot, bestemd voor Rotterdam, de Rijn afkwam. Dan moesten, met uitzondering van de beide aan de oevers vastzittende pontons, alle andere uitgevaren worden, hetgeen met de passage van het enorme vlot en het weer invoegen op een uur of nog langer oponthoud neerkwam.

Hoe vóórhistorisch en primitief ook voor ons in deze tijd, zo'n schipbrug was, zolang het rijdend verkeer alleen maar paardentraksie kende, een

oeververbinding die uitstekend voldeed. Slechts bij ijsgang, wanneer alle pontons naar een veilige haven werden gesleept, verviel elke verbinding. Dit was echter een last die men eenvoudig als onoverkomelijk aanvaardde, normale moeilijkheden die de natuur met zich bracht.

De intree van het mechanische rijverkeer, gekomen met de spoorweg, bracht de behoefte aan vaste oeververbindingen. De eerste grote in ons land was de spoorbrug te Westervoort, gebouwd in 1854/55 door een Engelse maatschappij, eenvoudig omdat men in het eigen land geen gegadigde had die zo'n werk aankon, bij gebrek aan enige ervaring. Een grafsteen op het voormalige kerkhof rondom de oude dorpskerk te Westervoort heeft er tot 1940 aan herinnerd. John Hawkins is één der technici, uitvoerders of vaklieden geweest die aan deze eerste spoorbrug in Nederland heeft gewerkt en tijdens deze arbeid is gestorven. Bij de Duitse inval in 1940 hebben enige fanatieke S.S-ers, zelfs geen dode gehate Engländer met rust kunnende laten, de grafsteen aan stukken geslagen.

Onze eerste Nederlandse spoorbrug was een echt ouderwets Engels geval, dat na twintig jaar al verouderd was. Hij lag beduidend lager dan de huidige brug n.l. op het niveau van de rijksweg Zevenaar-Arnhem. Men had te Westervoort dan ook geen viaduct maar een overweg. Dit had tot gevolg dat het middengedeelte van de brug een draaibrug vormde, rustend op een brede zware pijler in 't midden en de twee pijlers waarop ook de uiteinden der beide vaste bruggedeeltes rustten. Zo werd de passage van de scheepvaart verzekerd.

De landhoofden en pijlers waren gietijzeren bouwputten met cement gevuld. Benedenstrooms werden de pijlers door ijsbrekers beschermd, ijzeren konstruksies bedekt met schuin aflopende kolossale halve in de lengte doorgesneden speerpunten. Het aanstromende ijs werd hierdoor vernield zodat het niet tegen de pijlers kon opbotsen, noch onder de brug ging "zitten".

De bogen over de brug waren geheel opgevuld door wanden van gietijzeren platen om de overrijdende treinen tegen stormvlagen te beschermen. Reed een trein over de brug dan zag men ze dus niet. Dat was onze eerste grote spoorbrug, eigenlijk al ouderwets toen ze gebouwd werd. De eerste tijd voldeed ze nog wel. Met nog slechts één trein, om de twee of drie uren, die ruim een half uur nodig had om van Arnhem naar Zevenaar te komen, was zo'n draaibrug geen obstakel van betekenis en vormde een overweg voor het andere verkeer al evenmin

een hindernis, waarover men zich druk maakte. De trein was een verbetering van het diligence-verkeer, niet zo zeer vanwege de grotere snelheid maar veeleer om de grotere vervoerscapaciteit en veelvuldigheid. De mechanisatie in haar kinderschoenen schiep nog slechts gemak, geen haast en tijdwinst. De trein, met zijn stations te Westervoort, Duiven en Zevenaar, zijn haltes te IJsseloord, Groessen en Babberig, verving de diligence die op dit traject in 1856 dan ook door van Gend en Loos uit de dienst werd genomen. 2.

Maar het verouderingsproces verliep snel. Toen in 1900/01 hier een nieuwe brug werd gelegd, op veel hoger niveau in één overspanning, met een verkeersbrug ernaast die de schipbrug overbodig maakte, was de Engelse brug van 1854/55 al lang uit de tijd. De nieuwe Westervoortse brug kwam achteraan bij de stormachtige ontwikkeling van deze periode. In 1862/66 hadden de Nederlandse ingenieurs zelf reeds de veertienbogige brug bij Moerdijk, 2800 meter lang, doen bouwen, voltooid nog geen tien jaar nadat men voor een konservatief primitief geval als dat te Westervoort, geheel en al op Engelse hulp was aangewezen. In 1866 was de brug over de Lek bij Culemborg tweemaal zo breed als de IJssel bij Westervoort, in één overspanning gebouwd. Een

jaar tevoren was de brug te Zutphen klaar gekomen, terwijl in 1871 en '73 de spoorbruggen te Oosterbeek en Nijmegen werden gebouwd. In nog geen 15 jaren na 1855 kon geen rivier, IJssel, Rijn of Waal, voor onze bruggenbouwers een bezwaar meer zijn, hun plannen te realiseren.

De stoomtram kwam omtrent 1880 en verdween binnen veertig jaar! De eerste spoorwegen wezen de diligence-diensten reeds terug op aanvullend toevoertransport. Van Gend en Loos begreep het dadelijk en ontwierp met zijn gele wagens terstond een dienst van Zevenaar op Winterswijk, maar liet het plan varen vanwege de vele tollens die bij elke gemeentegrens geheven werden. Maar aansluitend op de treinenloop van de Rhijnspoorweg kwam er toch een éénmaal daags rijdende diligence-dienst van Arnhem op Doesburg, Doetinchem, Terborg, Gendringen en Dinxperlo, vandaar verder naar Aalten, Wnterswijk en Groenlo. 3. Nadat in 1865 de spoorlijn Arnhem-Zutphen was geopend reden de diligences van Dieren af 's morgens om ± 9.15 uur tot Terborg, 's middags ± 17 uur tot Winterswijk. Kleinere ondernemingen onderhielden diensten op kortere afstanden, met wagens van 10 tot 20 zitplaatsen, waarvan een deel boven op de wagen. De Omnibus

onderneming Tempelaars reed vier maal par dag van Doetinchem naar Terborg, eenmaal naar Gendringen en Dinxperlo. Vrachtovervoer geschiedde eveneens door van Gend en Loos met aanvullend transport door talrijke particuliere bode-diensten, waarvan elke plaats er één of meer kende, voorlopers van onze moderne transportbedrijven. Langs onze wegen heeft men nog lang de voedselbakken voor de herbergen gekend, halteplaatsen van de diligences, bodes en voerlieden, waar rijdieren, postillons en koetsiers hun noodzakelijke en ook wel niet noodzakelijke voedsel en drank konden krijgen.

De aanleg van straten, wegen en verharde banen, hetzij grint, hetzij macadamwegen, gelijk we zagen onder koning Willem I al begonnen en hier en daar in de periode 1840-'70 voortgezet, stimuleerde natuurlijk dit geregelde wegvervoer. Buiten vrachtovervoer op kortere afstanden en bodediensten, geraakte het grote vervoer langs de wegen evenwel reeds aan zijn einde. De aanleg van de Rhijnspoorweg in de jaren 1854/55 riep verschillende initiatieven, tot aanleg van meerdere spoorwegen, op. Het initiatief van de spoorweg van Zutphen via Doetinchem en Gendringen naar Duitsland, waar in 1863/64 mr. Lodewijk van Nispen zoveel belangstelling voor toonde, was niet het eerste geweest. Reeds in 1857 had F. de Brouwer van Hogendorp een concessie verkregen voor een spoorlijn van Zevenaar dwars door Liemers en Graafschap Zutphen via Borculo naar Twente, om vandaar aansluiting te vinden op het Duitse spoorwegnet. 4. Het plan is echter evenmin tot uitvoering gekomen als dat van 1863/64.

In de zeventiger jaren werd er weer een concessie verleend voor een spoorweg Rotterdam-Arnhem-Winterswijk-Munster. De route was gepland met een tweede brug over de IJssel bij Lathum. Doch de kostbare bruggenbouw leidde tot een wijziging. Men zou tot Zevenaar gebruik maken van de Rhijnspoor om vandaar een lijn over Beek, Zeddam en Terborg te leggen. Op de Beekse heide was het tracé al uitgezet. Het Sint Jansgilde eiste namelijk al schadevergoeding voor vernielde denne-aanplant. 5. Het faillissement van de Franse spoorwegmagnaat Philipart, die de concessie in handen had, maakte de uitvoering verder onmogelijk. In gewijzigde vorm is het niet lang hierna overgenomen door de Gelders-Overijsselse Localspoormaatschappij, doch met een tracé van Zevenaar over Didam, Wehl en Doetinchem naar Terborg, de spoorlijn die in 1885 gereed kwam.

In bescheiden opzet kregen de plannen van 1863/64 later toch hun verwezenlijking nadat omtrent 1880 een wetswijziging het verbod van

het vervoer van stoomwerktuigen in de bebouwde kommen ophief. Dit schiep mogelijkheden voor het interlocale verkeer die het vervoer niet aanwees op stations ver uit het centrum van een plaats gelegen, doch haltes en laadplaatsen midden in de woonkernen bracht. Het maakte de aanleg van stoomtrambanen mogelijk, smalspoorwegen die langs de verkeerswegen door het land slingerden en in dorpen en buurschappen bij koffiehuisen en café's de halteplaatsen en aanbrengekantoren opzochten in plaats van op afstand van het centrum projekteerden.

In 1880 was er al een plan van Rees over Empel, Isselburg, Anholt en Gendringen naar Terborg, direct door de gemeente Gendringen gesteund. De raad verklaarde zich in 1884 bereid voor een gemeentelijke garantie van een kapitaal van f 200 000 als Rees voor eenzelfde bedrag garant bleef. Te Terborg zou dan deze lijn van de Gendringsche Tramweg-maatschappij aansluiten op de pas aangelegde lijn van de in 1880 opgerichte Gelderse Stoomtrammaatschappij, die een lijn van Dieren via Doesburg naar Doetinchem had geopend en deze in 1882 tot Terborg had verlengd. 6.

De huiver voor het stoomwerktuig op de weg en vlak bij huis was echter groot.

- Hé ! rrt ! wa geraos ! 'k docht de grond zakt ieneen !
- 'k zag schiemring veur de oogen - ik rilde ien de leên -
- Den boom griepde ik vast: 't was precies of een clown
- Dien ik vuulde en nie zag, mien veuruut stooten wou !
- En veur da'k weer aosem kos haolen, verdord,
- En veur 'k em goed zien kos- daor was ie al vort.
- Het erst wa'k toen zei, was: Hei leefde nog Jan ?
- Jao ! (zei-t ie) maor jong, vralterierd bin 'k er van ! -
- Ik ook (zei ik) jong 't kan zowaer ien de hel
- Nie slimmer spekaoklen, geleufde da wel ?

Aldus geeft Bernhard van Meurs in zijn Betuwse gedichtjes de indruk weer die een boer onderging op het van vlakbij beleven van het passeren van "de eerste lokkemetief", het stoommonster dat, gelijk de Graafschapbode in die dagen schreef, pijlsnel met zijn zware vracht over den ijzeren weg voort ijlt". En dit van de stoomtram die een snelheid van 15 km per uur ontwikkelde.

Ach, wij in onze tijd, vertrouwd met een enorm gemotoriseerd snelverkeer te land zowel als in de lucht, kunnen het ons niet meer voorstellen hoe de locomotief en stoommachine voor de mensen van

toen een technische ontwikkeling moet zijn geweest als voor ons de eerste ruimteraket door mensen bestuurd. B. en W. van Angerlo eisten, toen in 1882 J. Conrad, eigenaar van de steenfabriek "de Bahrse Pol", een steenvormmachine van 6 pk ging gebruiken, deze op tenminste 10 m. van de weg op te stellen, de plaats met een schutting van de weg af te scheiden en de stoomfluit niet anders dan hoogstnoodzakelijk te doen horen om de paarden niet aan het schrikken te maken. 7. En het plan om een stoomtrambaan van Gendringen via 's-Heerenberg naar Emmerik aan te leggen, werd in 1883 door de Berghse Raad afgewezen onder het motief dat zo'n baan geheel overbodig was, maar tot schade van de voerlieden zou strekken en tot schrik der paarden. 8.

Een locomotiefje van in 't geheel op zijn best bestaande uit een stoomketel van 2,5 á 3,5 m lengte bij een diameter van $\pm$ 80 cm, dat was het monster waarvoor men op de weg huiverde. Een rollende kubusvormige kast waarin die stoomketel gemonteerd was ter grootte van een kleine gesloten vrachtauto, dat was het grote gevaar op de weg.

Voor en achter had die kast twee ovale vensters ten behoeve van het uitzicht op de baan voor de machinist. De zijwanden konden voor de bovenste helft neergelaten worden, zodat de machinist uitleunen kon om op de weg te letten. Zo schudde-schommelde het treintje met twee personenwagens of een rijtje vrachtwagonnetjes over zijn smalle spoor door nauwe straatjes van dorpen en stadjes en langs velden en wegen lawaaierig voort.

Bij het optrekken stoom en smook uitblazend, ging het verder, terwijl de machinist in de woonkernen al maar zijn bel deed klingelen en bij tijd en wijle, ter extra waarschuwing, de stoomfluit liet gillen.

Dit trammetje was de puber van het tijdperk der techniek, te klein voor tafellaken te groot voor servet, helemaal nog in de kinderschoenen staande van de "opschötteling" maar in zijn nog romantisch aandoende verschijning, de droom dragend van de toekomst der technische ontwikkeling. Het kwam en ging met de overgangperiode van de gezapigheid der 19e eeuw naar de dynamiek van elektra en motorisering.

In 1890 kwam de lijn van Gendringen naar Terborg klaar, die in 1903 verlengd werd tot Anholt en Isselborg. Nadat een plan van de Tramweg maatschappij Zutfen-Emmerik nog gestrand was op verzet in de gemeenteraad van Bergh, kwam de lijn Zutfen over Baak, Hummelo, Doetinchem en Zeddam, via Lengel naar 's-Heerenberg in 1902 gereed.

9. Spoedig daarop werd ze verlengd tot de Hüttenweg bij Emmerik, terwijl eerst in 1909 de doortrekking tot het spoorstation aldaar volgde. 10. De laatst opgevoerde scene uit het spel van de stoomtram was de aanleg van een lijn van Groenlo-Lichtenvoorde via Harreveld, Terborg en Etten naar Zeddam in 1908. 11. Het scenario was echter niet uitgespeeld. Er waren nog plannen voor een lijn van Zeddam via Kilder, Beek, Didam en Zevenaar naar Arnhem, doch de in 1914 uitgebroken Wereldoorlog brak alle initiatieven abrupt af. Het stoomtrammetje heeft na de oorlog nog enige jaren zijn dienst gedaan maar de puberteitsjaren van het gemechaniseerde verkeer waren voorbij. Het werd in de twintiger jaren door het gemotoriseerde verkeer verdrongen.

Het verkeer te water maakte natuurlijk een gelijksoortige ontwikkeling door. Het zeilvrachtschip handhaafde zich nog tot in de beginjaren van onze eeuw naast de in exploitatie duurdere stoomboten.

Doch het maakte mèt de stoomboot plaats voor het gemotoriseerde rivierverkeer. Daarmee verdwenen ook de lange slepen van vier, vijf rijnaken door een stoomsleepboot getrokken, van onze vaarwegen. De schippers hebben, behoudens noodgevallen, noch windkracht noch de trekkracht van een sleepboot meer nodig, omdat ze hun vaartuigen gemotoriseerd hebben.

In de ontwikkeling van het verkeer ligt de weerslag van de technische evolutie in het maatschappelijk leven. De samenleving raakte op dynamische wijze in beweging en onderging grote veranderingen. De plattelandssamenleving der Statistieke Beschrijving van 1826 werd uit haar statische toestand weggetrokken naar de dynamiek van de nieuwe tijd. De arbeidsreserves die op ver onvoldoende mogelijkheden in de agrarische bedrijvigheid waren aangewezen, werden meer en meer opgenomen in een ontwikkelende industrie.

Ons Liemerse land werd een gebied dat mede arbeid leverde voor het Ruhr- en Neder-Rijngebied waar vanaf omtrent 1860 zich in overrompelend tempo een industrialisatie voltrok, die een niet te verzadigen behoefte aan arbeidskrachten schiep, arbeiders in de fabrieken, bouwvakkers in de gigantisch uitgroeiende stedelijke agglomeraties, steenfabrieksarbeiders e .d. Maar ook vaklieden in andere branches, doordat er bij een in dynamisch tempo groeiende industrie-bevolking vraag naar velerlei voorzieningen was. In grote

getale trokken de mensen hier over de grens om er lonende arbeid te vinden, velen vestigden zich ginds voor goed, de meesten echter lieten hun gezinnen hier om met de weekenden of eens per veertien dagen thuis te komen. 12.

's-Maandagsochtends, eigenlijk nog in de nacht, trokken ze weg uit Kilder, Braamt en Zeddum, lopend naar Emmerik, om daar op de trein te gaan. 13. Uit de Westelijke Liemers stapten ze bij de haltes Westervoort, Duiven, Zevenaar en Babberig op de trein die, van Arnhem komend, daar zijn talrijke passagiers al had opgenomen. De stoomtram van de Gelders-Westfaalse van Zeddum over Terborg enz. naar Bocholt en de doortrekking van de lijn der G.T.M. van Gendringen via Anholt naar Isselburg, benevens de doortrekking van de Zutphen-Emmerik lijn van 's-Heerenberg tot Emmerik, werden gemotiveerd met het verkeer van de talrijke mensen die ginds gingen werken. Dit waren dan vooral de grensgangers die in grote getale dagelijks heen en weer reisden om in Emmerik, Isselburg, Bocholt en andere plaatsen in de nabuurschap, hun dagelijkse arbeid te verrichten. Omtrent 1870 is daar in 's-Heerenberg al sprake van. 14. Aan werkverschaffing is hier geen behoefte, zegt in 1872 het verslag der gemeente Bergh, daar de arbeidsklasse bij gunstige weersgesteldheid steeds huiswerk kan vinden terwijl zich gebrek aan arbeiders doet gevoelen door hun vertrek naar de fabriek in de kolendistricten in Pruisen, waar ze veel geld kunnen verdienen. 15. De toon is wat te zeer van officieel optimisme vervuld om ze geheel zuiver op de werkelijkheid afgestemd te doen klinken, maar ze bewijst toch hoe zeer in deze jaren reeds de trek naar het Ruhrgebied op volle toeren draaide. De periode heeft geduurd tot het uitbreken van de eerste Wereldoorlog in 1914.

Rond de eeuwwisseling werden bij de Sint Janscompagnie te 's-Heerenberg kontributies, boeten en andere verplichtingen in Duitse muntwaarden vastgesteld. 16. Ook bij de Sint Oswaldusschutterij te Stokkum was dit het geval. 17. Ouderen weten te vertellen dat in winkels te Zevenaar, 's-Heerenberg en andere grensplaatsen de prijzen méér in Duitse dan in Nederlandse noteringen waren vastgesteld. Bewijs hoezeer men hier door een grotere omloop van Duits geld gewend was in Marken, Groschen e.d. te rekenen, hoe groot dus het aantal mensen onder de kopers moet zijn geweest, dat over de grens de kost verdiende.

Herinneringen van de oudere generaties in de twintiger en dertiger jaren verteld en thans nog wel door heel oude mensen opgehaald,

gewagen van goed en royaal betaalde arbeid in een orde van sociale voorzieningen, in de tachtiger en negentiger jaren der vorige eeuw al geschapen door rijkskanselier Otto von Bismarck, waar men in Nederland pas in de sociale wetgeving van omtrent 1920 en in veel opzichten nog veel bekrompener en beknibbelder, aan toe was. Ze gewagen ook van arbeid voor iedereen. Wie geen bouwvakker was kon er met een beetje vakkennis toch wel terecht. Hij werd er door zijn kameraden en teamgenoten wel bij doorgesleept en leerde al doende het vak kennen. Het heeft, procentueel gezien, het aantal bouwvakkers onder de arbeidsbevolking, vooral te Didam maar toch ook elders, bijzonder groot gemaakt.

Andere herinneringen spreken van ronselen voor de Duitse steenfabrieken van ongeschoolde arbeiders door koppelbazen. Eind April ging het per trein naar Duisburg of Ruhrort, waar de mensen ondergebracht werden in barakken. 's Morgens vier à vijf uur was het beginnen, doorgaande met korte tussenpauzen om te eten tot 's avonds de arbeidsdag was geëindigd.

Kinderen werden gebruikt voor het "opzetten" der stenen op de droogplaatsen. Oudere meisjes zorgden voor het huishouden in de barakken. Zo ging het van April of begin Mei tot in September of Oktober de campagne beëindigd was. Dan keerde men weer huiswaarts, gebruid, vermagerd, soms zodanig dat vrienden en burens hun mensen ternauwernood herkenden. 18. Toch ligt er in de vertellingen van deze herinneringen nog een dankbaar heimwee naar de onderlinge kameraadschap, naar het gezellig samenzijn in de barakken, naar het goed verdiende geld, alles veel beter dan men in het eigen dorp gewend was. Daar kende men op de steenfabrieken wel het allerminst goede verdiensten noch ook enige zorg voor onderhoud en huisvesting van de arbeiders.

"Terugkeer van de arbeid" heet een schilderstuk van Eugene Laermans, een werk dat het als landschapsbeeld in Vlaanderen prachtig doen zou als beeld van bucolische vredige rust van een dorpje, ware het niet dat het beheerst werd door dat droeve groepje arbeiders, die huiswaarts keren in een volkomen ongeïnteresseerdheid in hun omgeving.

Een groep die bij elkaar hoort, maar geen gezelschap vormt, vriendelijk noch nors, afgemat, meer nog van geest dan van lichaam, zwijgens, omdat er nergens meer interesse voor is. Zo had een kunstenaar het in een Liemerse entourage kunnen afbeelden, gelijk een Vincent van Gogh in Brabant in sociale bewogenheid de mensen schilderde.

Dat lot stelt het vertellen voor ogen als ouderen later, altijd met een ondertoon van verbittering, herinneringen ophaalden over zware en langdurige arbeid, over doorwerken op Zondag als het weer dit gewent maakte, met alleen in de vroege ochtend gelegenheid om naar de kerk te gaan, naar de vroegmis van zes uur of half zeven die vooral niet verzuimd mocht worden. Die herinneringen van arbeid van kinderen die, half slapend nog, 's morgens om vier à vijf uur door de vaders werden meegezeuld of gedragen om op het werk met een slok jenever bijgebracht te worden. Men vertelde van lage lonen met 's winters "op de keien" staan en op ondersteuning "van den arme" aangewezen zijn. Maar dan moest ge wel helemaal aan de grond zitten.

Men behoeft nog niet tot de oudsten te behoren om herinneringen op te roepen van schoolgaande kinderen, wier moeders bij 't uitgaan van de ochtendschooltijd hun zoon of dochter stonden op te wachten met een z.g. henkeman - dat wil zeggen een dubbel eetketeltje in de vorm van twee aaneengeklonken cilindrische émaille-pannen - in een schone doek gebonden om het warm te houden. Eten voor vader tijdens de middagschaft op "den oven". Vaak meer dan een half uur gaans moest dit dan lopend weggebracht worden. De fiets was zelfs nog te zeer een luxe artikel voor deze arbeiders die, tenzij 's Zondags, nimmer aan een gezinsmaaltijd deelnamen.

Zulke toestanden waren alleen mogelijk bij de gratie van een arbeidsreserve, die niet door een eigen industriële ontwikkeling kon worden opgenomen. Voor zeker, wegenbouw e.d. schiep wat meer werkgelegenheid, doch dit bleef natuurlijk te beperkt om heel het surplus op te vangen. Het "huiswerk" dat de arbeidersklasse volgens het gemeenteverslag van Bergh van 1872 zo gemakkelijk kon vinden, was natuurlijk nog een conclusie gebaseerd op de blank probleemloze visie van de Statistieke Beschrijving van een bevolking die, geheel of gedeeltelijk, in de landbouw zijn bestaan vond. De droom van het vredige platteland met zijn tevreden rustige mensen, levend in de natuur dicht bij God, die vooral in het katholieke milieu zo lang gekoesterd is.

Dorre cijfers spreken vaak een heldere taal. De gemeente Angerlo had in 1880 een geboorte-overschot van 16 op een bevolking van 1882 zielen. Het vertrek-overschot was echter 30, zodat de bevolking met 14 was verminderd 0,73%. Op een bevolking van 2812 zielen had Duiven een geboorte-overschot van 32, maar het vertrek overtrof de vestiging met 25, zodat de bevolking ternauwernood vermeerderd was.

Westervoort had op 1601 ingezetenen een geboorte-overschot van 26 maar een vertrek dat de vestiging met 52 te boven ging. Zevenaar meldde op 4066 zielen een geboorteoverschot van 53 bij een vertrek, dat de vestiging met 63 overtrof. Didam had op 3661 inwoners 28 geboorten meer dan sterfgevallen, terwijl hier het vestigingsoverschot 1 was, een bevolkingsgroei van 0,8%. Wehl telde 23 geboorten meer dan doden, maar de vestiging bleef 14 onder het vertrek. Bergh zag zijn bevolking van 5478 zielen met 73 vermeederen, 1,4%, doordat een geboorteoverschot van 107 dat van het vertrek met 34 overtrof. Een vertrek-overschot van 68 bij een geboorteoverschot van 42 deed de bevolking van 5803 zielen te Gendringen met 26 verminderen. 19. In Angerlo bedroeg het vertrekcijfer 64, d.i. 3,5% der bevolking, in Weil 70, was het ruim 3%. In Bergh maakten 188 vertrekkenden omtrent 3,3% uit. Gendringen was met 246 vertrekkenden op ruim 4%. Westervoort was met 98 emigranten relatief het hoogst omtrent, 4,5%, Didam had met 63 procentueel het laagte-record n.l. 1,75%. Arnhem met 40 978 inwoners, had een geboorteoverschot van 554, bij een vestigingsoverschot van 262, alzo een bevolkingsgroei van 816 d.i. 2%. Het vertrekcijfer was 1543 d.i. ruim 3,5%. Het meer industriële Nijmegen, met een bevolking van 24 980, telde 145 geboorten meer dan sterfgevallen, terwijl de vestiging een surplus van 631 vertoonde. De totale vermeederding van 776 omvatte ruim 3%. Er vertrokken 1021 personen, 4% der bevolking. Arnhem's bevolking was sinds 1850 verdubbeld. Een halve eeuw later, in 1910, verdrievoudigd vergeleken bij 1850. Het zielental van Zevenaar was van 1850 tot 1880 van 3520 op 4419 gekomen, een groei van 25%. 20. Dat in Bergh van 5188 op 5478 een groei van slechts 6%. 21.

Bij hoge geboorteoverschotten groeide de bevolking van het Liemerse land veel langzamer dan die van de grotere centra. Westervoort schiet, wat de vertrekcijfers betreft, nogal hoog uit, hetgeen illustreert hoe het bevolkingsverloop op ons Liemerse land sterk onder invloed stond van de trek naar nabijgelegen grotere centra, waar meer werkgelegenheid was te vinden. Didam vormt een uitschieter naar de andere kant. De bevolking blijkt er honkvaster dan in andere gemeenten. Dit is ongetwijfeld een gevolg van de omstandigheid dat hier onder de loontrekkenden het aantal dergenen, die een huis met erfje in eigendom hadden, zeer groot was. De verdeling der bosgronden in de 18e eeuw en de verkoop van de heide in de 19e had aan tal van kleine

luiden de gelegenheid gegeven voor een gering bedrag een perceeltje te kopen om er zich een huisje op te vestigen. Dit schiep in de dorpsgemeenschap een sfeer en mentaliteit waarbinnen eigendom als maatschappelijke norm gold. Toen in de jaren 1896-1902 de erven van Embden hun gronden verkochten waren er onder de 173 kopers niet minder dan 61 als arbeider gekwalificeerd. Van de 5 timmerlieden, 10 klompenmakers en 23 metselaars was stellig een aanzienlijk deel eveneens arbeider. Verder verschijnt hier nog de groep eigenwerkdoenden met 14 man.

Hetzelfde verschijnsel doet zich voor in 1906 bij de verkoop van de bezittingen van het Huis Bergh onder Didam. Het aantal landbouwers onder de kopers ligt dan beduidend hoger, doch van de 185 zijn er toch nog 36 zonder meer als arbeider gekwalificeerd, 4 als dagloner, 4 als boerenknecht, 6 timmerlieden, 8 metselaars, 6 eigenwerkdoenden, 3 spoorwegarbeiders. Het percentage pachters blijkt in Didam dan ook het geringst te zijn van alle gemeenten in Liemers. 22.

Arbeiders met een eigendommetje verlieten hun woonplaats niet zo gemakkelijk. De vroegere eikschillers, kolenbranders, dagloners en eigenwerkdoenden, zochten ook elders, voornamelijk in Duitsland, arbeid, doch bleven in hun dorp. Hetzelfde verschijnsel doet zich in de gemeente Bergh voor waar men, in de onmiddellijke nabuurschap van Duitse plaatsen gezeten, in groter percentage als grensganger kon gaan werken. De verdeling van de gemene gronden in Beek in de negentiger jaren heeft hier een groot aantal ingezetenen een eigendommetje bezorgd.

Met dat al blijkt wel dat de situatie bij die van de eerste helft van de 19e eeuw in zoverre was gewijzigd, dat de arbeidsreserve voor een zeer aanzienlijk percentage slechts verdween, doordat ze zich op liet nemen door werkgelegenheden buiten de eigen omgeving. In de gemeente Gendringen had men de ijzerindustrie van Uft. Verwijderd van de moderne communicaties - de naaste spoorwegstations waren hier Empel en Emmerik in Duitsland, Dieren en Zevenaar in Nederland - ook niet aan een bevaarbare waterweg gelegen - de Oude IJssel kon slechts door 14tons oeraken bevaren worden - vormden hier de vervoerskosten een moeilijkheid die de concurrentie met de Duitse industrie zwaar maakte. Dit drukte met te grote arbeidsreserve op de lonen. Weekinkomens van 4 gulden waren heel gewoon bij hard werken en maximale arbeidstijden. Kinderarbeid kwam veelvuldig voor. Zo gauw een jongen op 12jarige leeftijd zijn eerste Communie had

gedaan, ging hij mee naar "de hut" om als poetsjongen of zandvormer het gezinsinkomen met enige dubbeltjes in de week te vermeerderen. 23.

De verbeteringen in het vervoer door de aanleg van de stoomtramweg, losten de problemen op, zo zelfs dat, naast de "Olde Hut", een tweede fabriek tot bloei kwam, die van de firma Becking en Bongers, waar al dadelijk van de mogelijkheden die electriciteit bracht, gebruik werd gemaakt. In 1911 verkreeg de firma zelfs concessie in de gemeente de verlichting te verzorgen. 24.

Naast de ijzerindustrie onder Ulft kende men in deze contreien dan nog de plattelandsindustrie bij uitstek: de steenbakkerij. Deze industrie onderging een stimulans door de aanleg van straatwegen in de eerste helft van de 19e eeuw. Er waren vóór 1800 nog maar een paar steenfabrieken o.m. die van Arnoldus Bolck in het Leuvense Veld onder Groessen en die van Everhardus Brandtz te Lathum, waar enigszins in het groot werd gewerkt. Die van Brandtz gaf echter in 1812, met de pannenfabriek erbij, nog slechts aan 47 mensen arbeid, 32 in de steenfabriek, 15 in de panoven. Een steenfabriek bij de schans Geldersoord te Westervoort - lang reeds weer verdwenen - had 9 arbeiders. 25. Omtrent 1830 telde men er vier onder Bergh - t.w. drie te Wijnbergen en één te Azewijn, vijf onder Gendringen en Etten, twee onder Baar & Lathum, één te Westervoort en één op de Loowaard bij Groessen.

In 1853 werkten er nog maar enkele honderden mensen in de steenindustrie, mannen, vrouwen en kinderen. 26. In 1865 telde men 17 steenovens, behalve de reeds genoemden nog één te Weel, één te Didam, een tweede te Westervoort, één onder Groessen en twee onder Zevenaar. Naast, van afkomst, boerengeslachten als Brandtz, Sadelhoff in Groessen, Avelinck te Westervoort, Kruitwagen te Zevenaar, Melchers te Weel, Arntz en Terwindt, beiden van Millingen en Pannerden, ontmoet men de namen van Nispen, van den Loo, von Bodelschwing, Hajenius e.a. onder de geïnteresseerden in de steenindustrie.

Het waren toch, door de band genomen, meest nog maar kleine bedrijven, door een boer die er wel wat in zag gevestigd, bedrijven die veelal weer verdwenen als op een stuk grond de geschikte klei was uitgegraven. Het gemeenteverslag van 1876 van Bergh vermeldt nog maar 1 steenfabriek die aan 15 mensen werk verschafte, waarvan slechts 7 volwassen mannen. 27.

In 1890 werken in de steenindustrie in het Liemerse land nog slechts

±800 mensen. 28. Nemen we aan dat hier ongeveer de helft uit volwassen mannen heeft bestaan, dan kan, op een bevolking van omtrent 30 000, op zijn best 7 à 8% der gezinshoofden hier arbeid hebben gevonden, op zijn hoogst 10% der loontrekkenden onder hen. Uift kan door zijn twee ijzerindustrieën praktisch de enige plaats zijn geweest die rond de eeuwwisseling aan de eigen bevolking voldoende arbeidsmogelijkheden bood.

In 196 bedrijven telde men in 1876 in de gemeente Bergh 299 arbeidskrachten. 29. Op een bevolking van omtrent 5200 zielen is de werkende manlijke bevolking boven 14 jaar - maar ook jongeren werkten toen vaak reeds - ruim 2000 geweest, zodat slechts hoogstens 15% daarvan in de eigen woonplaats, buiten de landbouw, geregelde arbeid kan gevonden hebben.

Doch, ondanks het feit dat de eigen omgeving, buiten het beperkte terrein van de landbouw, nog weinig arbeidsmogelijkheden bood, veranderde toch de sociale samenstelling der bevolking.

In de steenindustrie ziet men immers, naast de fabrikantenfamilies uit boerengeslachten voortgekomen, geïnteresseerden uit grondbezitters van adellijke en burgerlijke afkomst meedoen. Er ontstaat dus ook hier een "upper middle class", die zijn aanzien niet meer in de eerste plaats aan zijn positie als grootgrondbezitter of patriciër ontleent, maar aan zijn industriële rijkdom. En als in Beek in 1892 de gemene gronden worden verdeeld, kwalificeert men naast 28 landbouwers, 20 zelfstandigen - winkeliers en vaklieden - de overige hierbij vermelde personen, totaal 81, als arbeider. Er is nog maar één eigenwerkdoende, terwijl er 8 personen - meest weduwen - zonder beroep vermeld worden. 30. Handhaafde zich in Didam, met veel kleine eigendom, nog een minderende groep die zich eigenwerkdoende bleef noemen, hier in Beek is ze praktisch verdwenen. De dagloners en eigenwerkdoenden zijn, voorzover ze zich niet landbouwer kunnen noemen, in de categorie arbeiders

opgegaan, niet enkel naar een verandering in benaming, doch wel degelijk een evolutie in sociale status. Het zijn mensen geworden die niet meer per dag werk behoeven te zoeken, doch tegen een vast weekloon in geregelde arbeid, hetzij in de landbouw, hetzij als vakman of industriearbeider, kunnen werken.

In de landbouw had reeds de industrialisatie van Engeland een evolutie

te weeg gebracht. De Nederlandse landbouw werd met zijn overschotten leverancier van het voedselpakket voor een bevolking, die aan een proces van verstedelijking in groeiende industrie-centra onderhevig was. Hetzelfde proces deed zich weldra ook in Duitsland voor, terwijl eveneens in ons land, zij het in veel bescheidener mate, de industriële verstedelijking op gang kwam. Van 1850 tot omtrent 1880 duurde voor de boeren de welvaartsperiode waarin een oud volksliedje zong van "Daarvan gane de boeren zo mooi!".

In de verhouding pachters-eigenaars trad in deze periode een verwerving op ten gunste van de eigenaars. Neen, niet enkel omdat pachters er altijd zo op gesteld waren hun boerenerf en grond in eigendom te verwerven, doch minstens zozeer omdat grondbezitters de kansen hadden het goed voor hoge prijzen van de hand te doen en hun kapitaal winstgevender in industriële ondernemingen te beleggen.

Grimm, de administrateur van het Huis Bergh, heeft in deze periode in grote massa's het boerenbezit van het Huis verkocht. Pachter Bernard Berendsen op de kleine hofstee te Vinkwijk onder Zeddam, kreeg in 1873 op een bod van f 13 000 bij een vraagprijs van f 15 000 nul op 't rekest. Toen Grimm dreigde enige weilanden afzonderlijk te verkopen, zag Berendsen zich genoodzaakt f 16 500 op tafel te brengen wilde hij zijn stee behouden. 31. Jan Gal te Stokkum kreeg van de vraagprijs van f 5800 voor zijn keuterbedrijf van vier bunder slechte grond al evenmin iets af. Hij had er met recht van postal, zijn eigen huis op staan en zag zich dus genoodzaakt de prijs te betalen. 32.

Toen een gegadigde in 1874 voor het "Vogelenzangsgoed" te Azewijn, boerenerf met 100 bunder bouw- en weiland op een vraagprijs van f 141 000 de som van f 136 000 bood zag hij zich afgewezen en ging het goed in publieke veiling. 33. Zo werden in de jaren 1872-'74 te Stokkum het Doornincksgoed, Poorengoed, Kamphuizergoed, de Pas en de Snellenkamp verkocht. 34. Te Azewijn gingen Ooyboomsgoed, Rouwegoed en Winkelakker in boerenhanden over; onder Etten de hof te Rafeler, de Hogener en de Tichelavond-stede, onder Gendringen en Bredenbroek de Seinhorst, Voggenkathe e.a.; te Didam o.m. de Geulekamp en Oost-Vriesland. 35. Josef Weykamp werd in 1875 voor de som van f 3200 van huurder eigenaar van het huis Ulft. 36.

Omtrent 1880 kwam een crisis als gevolg van de enorme graanimporten uit Amerika op de markten van West-Europa. Nadat het Midden-Westen van de Verenigde Staten door de aanleg van spoorwegen was opengelegd, kon een overvloedige graanproduktie

goedkoop, mede ook met lage vervoerskosten door de ontwikkeling van de stoomscheepvaart, op de Europese handelsmarkten worden uitgestort. Dientengevolge daalden de marktprijzen der landbouwprodukten onrustbarend. Tarwe, die in de jaren 1860 tot '80 nog 10 à 11 gulden per mud opbracht, deed in de jaren 1891 tot 1900 nog maar rond f 5,50. Met de andere produkten ging het naar rato. Aardappelen b.v. daalden in prijs van f 3,40 naar f 1,07 per mud. 37. De crisis werd overwonnen doordat de Nederlandse landbouw overschakelde op een georganiseerde arbeidsverdeling in de internationale huishouding. Men bouwde niet meer op het ter markt brengen van overschotten, maar ging uit van de behoeften der industrieën en markten en legde zich dientengevolge toe op de teelt van produkten waar op de exportmarkten vraag naar was. 38. De strijd om behoud en verovering van markten, ook die om het verkrijgen van kwaliteiten en variëteiten, leidde tot toenemende samenwerking op coöperatieve grondslag, in de eerste plaats tot coöperatieve Veilingverenigingen, die de export en verkoop centraal behartigden, maar ook tot coöperatieve inkooporganisaties die in massa en in groot assortiment konden inslaan dan de enkeling vermocht; verder tot coöperatieve zuivelfabrieken, waarvan in 1891 Didam de eerste was met 300 leden uit Didam, Wehl en Zeddam. Zevenaar volgde in 1893 doch deze fabriek ging te niet en werd in 1897 onder andere leiding heropgericht. Inmiddels was in 1894 de zuivelfabriek te Angerlo opgericht. 39.

Van belang waren ook de boerenleenbanken, voor de verzorging van het kredietwezen der boerenbevolking die, op zich zelf staande, zoals weer eens de crisis van de tachtiger jaren had bewezen, te zeer aan de golvingen van de conjunctuur onderhevig was. In Liemers koos men algemeen voor de coöperatieve vorm der Raiffeisenbanken met een centrale bank te Utrecht, in tegenstelling met Nederland bezuiden de Waal waar men de verenigingsvorm de voorkeur gaf. Didam, opgericht in 1897, behoorde met Netterden en Angerlo tot de vijf oprichters van de centrale bank in Utrecht. In de jaren 1898 tot 1905 volgde de oprichting van banken in andere plaatsen.

De agrarische bedrijfs- en levensstructuur evolueerde in geheel andere richting. In de eerste plaats had de veehouderij een geheel andere waarde verkregen. Was ze vroeger, behoudens vetweiderij, hoofdzakelijk op mestwinning voor de akkerbouw gericht, de export naar Engeland en Duitsland van boter en kaas schiep de veehouderij

om in veeteelt, naast landbouw de pijler van het agrarisch bedrijf. De structuurverandering door de exportmogelijkheden schiep zelfs een ontwikkeling in omgekeerde richting: akkerbouw dienstbaar aan veeteelt en varkensmesterij, het z.g. gemengde bedrijf waarin de landbouwproductie, behalve in de voorziening van konsumptiebehoeften, hoofdzakelijk is gericht op de voeding van vee, gehouden voor de marktvoorziening.

De ontwikkeling van het gemengde bedrijf kwam bovenal ten goede aan de keuterboeren en een deel van de z.g. eigenwerkdoenden. De half boer- half daghuurder of half karrevoerder werd een verdwijnende categorie omdat het nieuwe bedrijfstype de mensen in staat stelde geheel en al als boer te bestaan, ook te arbeidsintensief was om ernaast nog wat anders te doen.

De ontwikkeling bracht ook de voortschrijdende ontginning van woeste gronden met zich. De Markenwet van 1886, die bepaalde dat verdeling van in gemeenschap gehouden gronden moest geschieden wanneer één der gerechtigden dit eiste, heeft misschien wel het verlangen naar verdeling gestimuleerd, maar is er toch niet de drijfveer toe geweest. Het was eenvoudig de kwestie dat de evolutie in de landbouw het verlangen om woeste gronden in cultuur te gaan brengen, ook bij de kleine boeren aanmoedigde. De toepassingen van kunst- en groenbemesting en van andere verbeterde methoden door de landbouwwetenschap geleerd en ingevoerd, maakte niet alleen het boerenbedrijf minder afhankelijk van de mestwinning door een veestapel, doch stelde ook de kleine boer in staat te gaan ontginnen. Naarmate de kleine boeren door de ontwikkeling van het gemengde bedrijf zich beter konden redden, ook krediet-waardiger werden, voelden zij zich in staat bij gemakkelijker en goedkoper geworden ontginningsmogelijkheden, een stuk van de gemene gronden in cultuur te brengen. Bij de kleine boeren ontstond dan ook een groeiende belangstelling voor pogingen tot ontginning, terwijl tegelijkertijd bij andere groepen der bevolking de interesse voor de woeste gronden en gemene beweidingen verloren ging. De grote boeren in Azewijn verklaarden in 1868 al dat ze al jaren lang geen gebruik meer maakten van de gemene Beweidingen - wat groengronden totaal 11,5 ha - aldaar. Het was hun de kosten van het hoeden - een paar dubbeltjes in de week voor kinderen - niet eens waard. 40. Dat was duidelijk een symptoom van de evolutie, die de landbouw doormaakte. De gemene beweidingen hadden voor de echte veehouders hun waarde verloren,

omdat de exportmarkt voor de zuivelproductie vee van hogere kwaliteitswaarde eiste. Aan het armelijke vee op de gemene veedriften hechtte men geen waarde meer.

Naarmate op het einde van de 19e eeuw het gemengde bedrijf zich begon te ontwikkelen, werd onder de kleinere boeren de belangstelling voor de instandhouding van de gemene gronden geringer, terwijl ook de arbeidsbevolking er in afnemende mate gebruik van maakte. De verandering in de markt leidde hier in hoofdzaak tot varkensmesterij. Het beste, de hammen, het met en de "schelas" - d.i. de ribbenkast - werd te Etten, Emmerik, Doetinchem of Doesburg op de markt gebracht, kop, poten en spek hield men voor eigen konsumptie. 41. De evolutie van dagloners en eigenwerkdoenden tot arbeiders in geregelde loondienst ontnam hen en de behoefte en de tijd om er een armelijk miniem boerenbedrijfje op na te houden. Wat bijverdiensten bij een altijd nog laag arbeidsinkomen waren voldoende. Aangezien ook de kleine zelfstandigen - winkeliers en ambachtslieden - in hun bedrijf meer te doen kregen, hadden zij evenmin nog behoefte aan een armelijk boerenbedrijfje bij hun werk. Tenslotte waren het alleen nog mensen die bij wijze van eigenwerkdoende enige status van boer wilden ophouden, die van de gemene veedriften gebruik bleven maken. Een minderende categorie, die het niettemin nog lang volhield, klaarblijkelijk omdat zij geen arbeider wensten te worden, maar hun zelfstandigheid wilden handhaven. Nog in de dertiger jaren bepleitte de Duivense burgemeester baron van Dorth tot Medler voor deze mensen de instandhouding van de "Gemeine Hütungen" in Liemers, om ze de kans te doen behouden zich als boer te handhaven en weer op te werken. 42. Hij verdedigde echter een aflopende zaak alleen nog in stand gehouden doordat in die crisis-tijd, toen er massa's arbeiders geen werk vonden, voor wie het nog even redden kon, geen andere weg meer openstond.

Verreweg het grootste deel der woeste gronden, bestaande uit heidevelden en goren, werd alleen nog gebruikt door wat schapenhouders. De gemeente Bergh telde in 1852 nog 34 schapenhouders met in het geheel 1865 schapen. 43. Waarlijk toen al geen veehouderij van groot belang meer, veel minder zelfs dan het aantal runderen dat 4218 bedroeg. In 1870 worden te Stokkum slechts 2 schapenhouders genoemd die samen maar 85 schapen hielden. 44. In de westelijke Liemers hield het recht op vrije schaadrift, dat de oude havezathen bezaten - 's zomers op de "Gemeine Hütungen", 's

winters ook op de velden - de schapenhouderij blijkbaar nog wat in leven. Jan Wenink op Poelwijk heeft er zelfs tot na de Tweede Wereldoorlog gebruik van gemaakt. Hij hield een kudde van 50 à 60 schapen, die om de mest en de wol gehouden werden. De wol ging naar Veenendaal of Tilburg en werd soms ingeruild voor een enkele wollen deken. 45. Waarlijk geen bijbedrijf om veel aan te verdienen. Daarvoor moest dan nog een scheper erbij in dienst worden gehouden. Neen, het beweiden van de gemene gronden vond lang geen algemene waardering meer. Voor de buurschapsorganisaties werd het bezit der woeste gronden voor het grootste deel een vrijwel waardeloos bezit, dat ze met wat denne-aanplant trachtten enigszins produktief te maken. Maar de 9000 gulden die het gilde van Stokkum er op hypothecaire basis in geïnvesteerd had, vroeg meer aan rente dan de verkoop van pooldennen opbracht, nog afgezien van de kosten die aanleg en onderhoud vergden. Natuurlijk was deze investering er op den duur royaal uitgekomen, doch dat de tekorten, die er jaarlijks voorlopig geboekt bleven worden, de lust om het gemene bezit te behouden, niet aanmoedigden, is duidelijk. Stokkum is in de jaren 1886 tot '89 tot verkoop van zijn gronden overgegaan. 46. Dat van de 57 gerechtigden er slechts 26 eigenaars van hun aandeel werden, terwijl de rest zich hun aandeel in het geld van de verkoop liet uitkeren, bewijst eens te meer hoe een groot deel der bevolking aan een stuk grond ter beoefening van landbouw, voor zich zelf geen waarde meer hechtte.

In Beek ging het anders. In de eerste plaats was hier de buurschapsorganisatie als gilde gehandhaafd gebleven. Dit wil dus zeggen dat niet, gelijk in Stokkum, het gemene grondbezit gold als gezamenlijk bezit van de eigenaars van het aantal huizen dat er in 1845 was, d.i. 57, maar als bezit van het gilde waarop de ingezetenen, die aan bepaalde voorwaarden voldeden, gebruiksrechten hadden. Hier werden de gronden dan ook onder alle ingezetenen, op slechts weinige vreemdelingen en enige nieuw-gevestigden na, verdeeld.

In de tweede plaats beschikte men hier over 540 ha terwijl er in Stokkum maar 105 ha was geweest. De ongeveer 120 gegadigden konden dus, toen in 1897 tot verdeling was besloten, ieder gemiddeld 4,5 ha krijgen, genoeg voor een klein boerenbedrijf, zelfs als men niets had. De verdeling is hier dan ook uitgelopen op de ontwikkeling van een talrijke stand van kleine boeren op de Beekse heide. 48. Het gilde behield de z.g. gildegronden, dat wil zeggen die stukken van de heide,

die reeds lang, al sedert vroeger eeuwen, in kultuur waren gebracht door mensen die er zich gevestigd hadden en daarvoor aan het gilde pacht betaalden, totaal 23 ha, een grondbezit dat, evenals de 20 ha die het Sint Jorisgilde van Braamt behouden heeft, een waarborg en grondslag was voor het voortbestaan van de oude buurschapsorganisatie.

Het Sint Oswaldsgilde te Zeddam heeft zijn gronden grotendeels t.w. 46 ha, zelf in kultuur gebracht, aanvankelijk door ze produktief te maken met denne-aanplant en zanderij, later door er met groen- en kunstbemesting bouwland van te maken dat verpacht werd. 49.

Ook te Lengel zijn in deze perioden de heidegronden verkocht. 50.

De IJsselweiden onder Etten en Gendringen werden in 1909 verdeeld en verkocht. 51.

Heeft de aantrekkingskracht van de industrieën elders en ten dele ook in het eigen gebied, de ontwikkeling van een arbeidersstand uit de vroegere dagloners en eigenwerkdoenden bevorderd, de groei van het gemengde bedrijf in de periode van 1895 tot 1914 bracht de ontwikkeling van een kleine boerenstand uit de keuterboeren en ten dele ook uit eigenwerkdoenden en dagloners. In deze periode hebben de zandgronden in Nederland de weidestrecken in de produktie van boter overvleugeld, terwijl de rundveestapel in de oude landbouwgebieden groter werd dan in de oorspronkelijke zuivelstreken. 52.

In de Westelijke Liemers bracht de nieuwe marktvoorziening het begin van de ontwikkeling van de tuinbouw. Was vroeger de tuinderij werk van de landbouwer die er voor de locale en regionale marktvoorziening wat in zag, de ontwikkeling van de exportmarkt maakte de tuinbouw tot een gespecialiseerd bedrijf dat, al naar het jaargetij en de seizoenvraag en -produktie, als het ware aan de lopende band zijn opbrengsten levert. De grote stoot bracht een initiatief van de dominikaan, pater Rijken te Huussen die, in samenwerking met de Duivense burgemeester baron van Dorth tot Medler, een aantal tuindorpsgezinnen uit Huussen naar Groessen overbracht.

In 1912 begonnen, leidde dit tot 1930 tot vestiging van een 40-tal tuinderijen. 53. Het is voor de autochtone bevolking een stimulans geworden zich ook op de hiervoor geschikte gronden te Westervoort, Groessen, Ooy en Babberig, op tuinderij te specialiseren zodat er een aanzienlijk tuinbouwgebied tot ontwikkeling kwam. Binnen dertig à veertig jaren had, wat men wel noemt de industriële revolutie, uit de

ontwikkeling der techniek voortgekomen, het maatschappelijke leven in al zijn facetten veranderd. De stromingen van levens- en milieuveranderingen lieten zich in heel het economische en sociaal-economische leven gevoelen.

Was het huis op Montferland in de eerste helft van de 19e eeuw nog een houtvesterswoning, in de zestiger jaren hield Frans Meyer er reeds herberg. Met f 80 huur per jaar was hij er mee klaar. Maar in 1869 werd dit op f 150 gebracht en in 1872, toen Hendrik Booms er na herbouw huurder van werd, kwam de huur op f 206. Op het einde van de 19e eeuw betaalde hij reeds f 346,925. Booms opvolger gaf toen al folders uit om zijn hotel als vakantie-oord te propageren, logies voor f 2 per dag per persoon; bij vier weken logies betaalde men f 13,75 per week per persoon, voor dienstboden en kinderen beneden 12 jaar f 9 per persoon. Logies met ontbijt kostte dan f 1,75, een diner f 2, een enkel ontbijt f 0,60. Dat in 1904 de Tramweg-maatschappij Zutphen-Emmerik het aanbod deed om in de hotelruimte te voorzien door op Montferland een hotel te bouwen dat op de toen hoge som van f 70 000 begroot werd, vormt wel een bewijs hoe het Berghse land in de stroom van het moderne recreatie-toerisme reeds opgenomen was. 54. In het licht van de minimumloonstandaard bij die van anno 1970 - die ruim 25 maal hoger ligt dan die van 1904, zijn de prijzen op het folder van Montferland zeer zeker niet berekend op het massa-toerisme van thans. Doch dat bestond nog niet. Vacantiehouden was alleen nog het privilege van wie dergelijke prijzen niet op het dagelijks budget drukten. Middenklassen en arbeiders hadden er noch vrije tijd, noch geld voor. Die gingen alleen een enkele keer op een Zondag in het jaar of op tweede Pinksterdag met een club of koor per "Jan Plezier" - dat wil zeggen een open rijtuig met zes banken elk voor vier personen achter elkaar - een dagtoer maken. De koetsiers wisten de café's en restaurants, waar gezellig en niet te duur gegeten of gedronken kon worden, even goed te vinden als de chauffeurs van de huidige touringcars. En daar was het luxe hotel op Montferland stellig nog niet bij. Niettemin, Laurens Meyer, een mensenleven lang beheerder van het bezit van het Huis Bergh, begreep heel goed dat het bosbezit ook op dit terrein een aparte waarde had. De voortschrijdende industrialisatie had ook de bosbouw weer produktief gemaakt, vooral voor de levering van mijnhout. Meyer heeft grote verdiensten gehad voor de verdere uitbouw van het Berghse bosbezit, voortgaande op het werk van zijn voorgangers, in het bijzonder mr. Lodewijk van Nispen. 58. Maar hij

had ook oog voor het belang ervan in zijn recreatieve functie. Het hotel ging hem bijzonder ter harte en de gérant kreeg eenmaal een geduchte uitbrander toen hij het gewaagd had een avond de Zeddamse kermis op te gaan en het hotel aan het personeel had overgelaten.

Het vakantie-toerisme, bijverschijnsel van de verstedelijking, was in opkomst. Opnieuw een symptoom van hoe ook het Liemerse land opgenomen geraakte in de vaart der industrialisatie.

Bronnen en literatuur

- 1/ Mededeling van de heer Paalman, koster N.H.Kerk Westervoort.
- 2/ Na Honderd-vijftig jaar bl. 87 (Zutfen 1966)
- 3/ H. Nieweg: Gesch. van een Gelders Streekvervoersbedrijf bl. 12 (Doetinchem 1951)
- 4/ idem bl. 10
- 5/ Archief Sint Jansgilde Beek
- 6/ H. Nieweg o.c. bl. 13
- 7/ Archief Gem. Angerlo (Excerpt van W. Zondervan)
- 8/ H.M.Werner In "De Huisvriend" jg. 1883
- 9/ H.Nieweg o.c. bl. 94
- 10/ Nieuw-archief Huis Bergh Rubriek 158 no. 13
- 11/ H. Nieweg o.c. bl. 77
- 12/ J. Meulenbeek en A.Tinneveld: "'t Rijnland als werkgever voor Didam" (De Liemers. Gedenkboek dr.J.H.v.Heek bl 358)
- 13/ W. Hollander: 75 jaar Sint Jan Kilder
- 14/ C.A.L.van Hugenpoth tot Aerdt: Mijn gedrag bij gelegenheid van het Feest van 1 April (Arnhem 1873)
- 15/ Gem. archief Bergh. Jaarverslagen.
- 16/ Archief Sint Janscompagnie 's-Heerenberg
- 17/ Archief Sint Oswaldsschutterii Stokkum
- 18/ A.G.v.Dalen en J.Wolters: De Parochie van Sint Werenfried te Westervoort bl. 157 (Didam 1951)
- 19/ Provinciaal Verslag 1880
- 20/ Gemeente Verslag Zevenaar
- 21/ idem Bergh
- 22/ F.W.G.Pijls: Een gedetailleerde Bodemkartering van de Gem. Didam. bl. 92 ('s Gravenhage 1948)
- 23/ Herinnering B.Ditters
- 24/ Gem. archief Gendringen. Raadsverslagen.
- 25/ J.J.Hooft van Huysduynen en W.P. Thijsen: Het geslacht Arntz en de Gelderse Steenindustrie bl. 79-82 (Assen 1965)
- 26/ J.Hollestelle: De Gesch. van de Baksteenindustrie in de Liemers (De Liemers. Gedenkboek dr.J.H.v.Heek bl. 277)
- 27/ Archief Gemeente Bergh. Jaarverslagen
- 28/ J.Hollestelle: I.c.
- 29/ Archief Gemeente Bergh. Jaarverslagen.
- 30/ Archief Gemeente Bergh
- 31/ Nieuw Archief Huis Bergh Rubriek 236

- 32/ idem Rubriek 153
- 33/ idem Rubriek 103
- 34/ idem Rubriek 39
- 35/ idem Rubriek 95, 97 en 99
- 36/ idem Rubriek Algemeen no. 10b.
- 37/ H.Blink: Gesch. v.d.Landbouw.
- 38/ Z.W.Sneller e.a. Gesch.v.d. Nederl. Landbouw bl. 85
- 39/ Th.Hulshof: De ontw.v.d.Liemerse landbouw (De Liemers. Gedenkboek J.H.v.Heek bl. 313)
- 40/ Nieuw Archief Huis Bergh Rubriek 53b no. 4.
- 41/ F.W.G.Pijls o.c. bl. 95
- 42/ A.J.M.van Nispen tot P. Historisch-juridisch rapport etc. bl.11
- 43/ Archief Gemeente Bergh. Jaarverslagen.
- 44/ Markenarchief Stokkum (R.A. Arnhem)
- 45/ Memoires mevr. Jansen-Wenink te Duiven
- 46/ Archief Gem. Bergh no. 272
- 47/ Markenarchief Stokkum
- 48/ Archief Gemeente Bergh
- 49/ Archief Sint Oswaldusgilde Zeddam
- 50/ Mededelingen van de heren Meyer en Verhey te Lengel.
- 51/ Archief Gemeente Gendringen.
- 52/ Z.W.Sneller o.c. bl. 352
- 53/ A.G.v.Dalen: Het Kerspel Groessen bl. 50 (Zevenaar 1953)
- 54/ Nieuw Archief Huis Bergh Rubriek 236
- 55/ J.H.A.v. Heek in A.P.van Schilfgaarde: Het Huis Bergh.

XXIV. Sociale spanningen.

Toen op 1 april 1872, tweede Paasdag, het eeuwfeest werd gevierd van de inname van den Briel door de Watergeuzen, drie honderd jaar terug, werd dit in de gemeente Bergh openbaar afgedaan met een tractatie aan de schoolkinderen, zonder zelfs van de publieke gebouwen te vlaggen. De burgemeester C.A.L. van Hugenpoth tot Aerdt verdedigde dit op grond van het feit dat hij in 1869 bij een pausjubileum heftig was aangevallen omdat hij toen van de openbare gebouwen had doen vlaggen. Bij een ander pausjubileum, in 1871 gevierd, was dit dan ook nagelaten zodat hij gemeend had bij het feest van 1 april 1872 dezelfde houding te moeten aannemen. Op de dag zelf was hij afwezig, op reis gegaan naar zijn familie op huize 't Medler bij Vorden, waar zijn kinderen ernstig ziek lagen.

Die dag was uit Emmerik een troep volk gekomen - baron van Hugenpoth spreekt van 150 à 200 man - die in 's-Heerenberg tierend door de straten was getrokken en in het Societeitsgebouw, waar de heren en dames uit de leidende kringen het feest met elkaar vierden, de ruiten had ingegooid. De hele dag was de stad in onrust gebleven. De daders, aldus de burgemeester, waren de Emmerikse kameraden van de 's-Heerenbergse arbeiders, die in groten getale ginds werkten, maar zich bij deze gelegenheid gedrukt hielden. 1.

De spanning rooms-protestant speelde hier, stellig bij de houding van de burgemeester en zijn medestanders, mee een rol in deze rel. Doch dat zijn houding, gelijk de pers hem in vaderlandse verontwaardiging verweet, gelijk ook de opvatting van het provinciaal bestuur dat hem in zijn ambtsuitoefening schorste, scheen te zijn, de startmotor voor het oproer van "het graauw" had gevormd, kan men op een afstand moeilijk voor de volle waarheid aanvaarden.

Al is dan de schorsing door minister Thorbecke ongedaan gemaakt en door een eerherstel gevolgd, het neemt niet weg dat men er algemeen een rooms oproer tegen een vaderlands feest in heeft gezien. Gewis, de weerzin van de roomsen tegen dergelijke nationale feesten wàs er, zelfs bijzonder sterk. Ze was ook verklaarbaar. Elke herdenking van een markante gebeurtenis uit de Tachtigjarige Oorlog, werd gemaakt tot een feest van God, Nederland en Oranje, de heilige Drieëenheid van Nederland als protestantse natie bij uitstek, met Oranje als het symbool van de protestantse overwinning. Voor de roomsen als medevaderlanders was daar geen plaats, zij waren een vreemde eend in de bijt der Nederlandse natie.

Voor de roomsen met de herinnering aan enige eeuwen onderdrukking en achteruitzetting, als minderwaardige Nederlanders beschouwd, had zo'n feestviering altijd de nare bijmaak van mee te moeten doen met een demonstratie waarin alle onderstromen van anti-papisme onder de protestantsen, die bij zo'n gelegenheid onverbloemd naar boven kwamen. Bovendien, pas gewapend met een eigen visie op de Nederlandse historie door het grote werk over de "Nederlandse Beroerten" van hun historicus W.J.P. Nuyens, vonden zij ook daarin een grond voor hun afstand-nemen van zo'n feestviering, zoals deze werd opgezet en uitgevoerd. Dat het isolement, waarin de r.k. Kerk zich in deze periode in toenemende mate opsloot en de zeer geaksentueerde ultramontaanse geest die de Nederlandse katholieken kenmerkte, de discriminatie van de andere zijde in de hand werkte, is natuurlijk zo waar dat de roomsen zich niet berust waren dat zij zich hierdoor zelf aan een zekere uitsluiting schuldig maakten.

Dit alles speelde mee in de rel te 's-Heerenberg, maar het was het vlak waarop gespeeld werd. Er was wat anders aan de hand. 's-Heerenberg had nog altijd zijn Sint Antoniusgilde in de 18e eeuw, gelijk we zagen, een organisatie van de middelklasse der burgerij, die er een politiek instrument van maakte ten behoeve van de magistraatsbestellingen. 2. De nieuwe verhoudingen hadden er een eind aan gemaakt. 's-Heerenberg was een deel van de gemeente Bergh geworden en kende dus geen eigen stedelijk bestuur meer. Bovendien had men voor verkiezingen geen "gemeynte" meer nodig, eenvoudig omdat de "gemeynte" geen stemrecht had. De middelklasse had geen belang meer bij het gilde en dit was in het algemeen een ontspanningsvereniging voor de gewone man geworden."Het doel der broederschap is", aldus luidde het bij een reorganisatie in 1858, "om zich door gepaste en betamelijke vrolijkheid jaarlijks gedurende enige dagen, bij gelegenheid der kermis te 's-Heerenberg, door geoorloofd vermaak, genoeglijke uitspanningen te verschaffen en strekt zich niet verder uit dan tot kermisfeesten en daarmee in verband staande vermakelijkheden en in de gevallen, waarin dit door het bestuur wenselijk wordt geacht, tot huldebetoon en eerbewiizen." 3. De zalvende braafheid van deze formulering afdruijpend, verraadt de paternalistische leiding bij deze reorganisatie van de deftige burgers in de stad, die zich over het gilde wilden ontfermen en het in geregelde welgeordende banen houden. De auctor intellectualis is waarschijnlijk mr. Lodewijk van Nispen geweest, die als de beschermer

van het gilde optrad en die b.v. ook de hal van het kasteel voor de bijeenkomsten ter beschikking stelde. 5. Hij zal ook de initiatiefnemer zijn geweest van de vorming van een comité van ereleden, waarvan hij zelf de eerste was, met verder de burgemeester baron van Hugenhouth, de oud-burgemeester jhr. E. van Grotenhuis, twee baronnen van Pabst, de dokter, notaris en de overige deftigheid in de stad. Maar deze heren hadden zelf hun sociëteit "Concordia" en met de gegoede burgerij een eigen schutterij "de Vriendschap", terzelfder tijd opgericht. 5. Voor het volk het gilde onder bescherming der heren, voor de zogeheten betere standen de sociëteit en de eigen schutterij, blijkbaar toch niet helemaal naar genoegen van mr. van Nispen, die "de Vriendschap" weigerde een schuur bij het kasteel voor de bijeenkomsten af te staan.

Toen in 1863 "Concordia" en "de Vriendschap" een eigen gebouw vestigde en daarin ook het gilde betrok, weigerde dit gilde mee te doen op grond van de onvermogenheid van het merendeel zijner leden. Tussen deze motivering door leest men toch iets van een zekere onwil. De historie verraadt toch iets van latente spanningen zoals ze ook te beluisteren zijn bij het felle verzet tegen de bemoeienissen van het gemeentebestuur van Gendringen met de IJsselweide te Etten in de jaren 1849-'55. 6. Gelijk men ze eveneens beluistert in de herinnering van een Zevenaarder, die vertelde van de voormalige schutterij, waarvan de huidige een heroprichting was. Het was traditie, zo wist hij uit wat zijn vader hem verteld had, dat het koningsschot voorbehouden bleef aan één der grote heren in de stad. Maar op een gegeven moment had een aantal schutters hier een eind aan gemaakt door het schot voor zich zelf te behouden. Het gevolg was dat de heren zich van de schutterij distancieerden, hetgeen tot onenigheid en verloop leidde. Bij de feestviering van 1872 te 's-Heerenberg hebben deze spanningen zich even ontladen in combinatie met de spanningen rooms-protestant. De heren vierden het feest wèl, maar het gilde was er buiten gehouden. Dàt was het stellig veel meer dan rooms verzet tegen een geprotestantiseerd vaderlands feest. Ze droegen het oranje "op een zeer onvoegzame plaats des lichaams", vertelt baron van Hugenhouth. Maar daarmee symboliseerde men als het ware een nog onvoegzamer en onkieser zegswijze, waarin het volk zich uitte ten opzichte van het establishment, dat van Oranje het symbool van zijn bestaande orde maakte. De rel roept analogie op met het bekende Palingoproer in 1886 te Amsterdam. Zag men er niets anders in dan onredelijk verzet van de

Jordaanbevolking tegen een redelijk verbod van een ruw volksvermaak, in werkelijkheid was het maar een vonk die de spanningen op het sociale vlak ontlaadde.

“Wie voor een dubbeltje bestemd is, krijgt nooit geen gulden”, luidde het onder het volk en berustend volgde dan “zo is het altijd geweest en zo blijft het”. Daarmee aanvaardde men, zij het wrokkig, de verhoudingen in een samenleving waarin de gemene man nog steeds niet of weinig in tel was. Soms kon dan de wrok, gelijk hier 't geval was, even uitbarsten, toch nog maar bij wat naturen, die als raddraaiers golden. Maar in het algemeen nam de katholieke bevolking, in volgzame berusting, het haast als dogma verkondigde principe aan “de standen zijn door God gewild”, steevast tegen elke opstandigheid in donderpreken voorgehouden. Als het al waar is - wat met recht kan betwijfeld worden - stelt zich nog de vraag of die standen dan de klassen moesten zijn, die de 19e eeuw er van maakte op basis van uit de feodaal overgeleverde verhoudingen van een vorig tijdperk. Maar heel het maatschappelijk bestel was op deze grondregel gebouwd en van hoog tot laag werd het als normaal aanvaard, behalve dan bij het opkomende socialisme, dat hier echter geen kans kreeg zich te laten horen.

Op politiek en staatkundig terrein had de Grondwet van 1848 grote veranderingen gebracht. Tweede Kamer, Provinciale staten en gemeenteraden werden gebaseerd op de beginselen ener parlementaire democratie, dat wil zeggen: samengesteld bij periodieke directe verkiezingen der stemgerechtigden. Maar het stemrecht werd beperkt door een census, dat wil zeggen de hoogte van een belastingaanslag. Dit had tot gevolg dat niet enkel meer de tot ridderschap en eigenerfden gekwalificeerden stemrecht hadden, maar allen wier belastingaanslag boven de bepaalde census uitsteeg, alzo ook boeren, hetzij grondbezitters of pachters en burgers. Doch die onder de census bleven waren van stemrecht uitgesloten.

De gemeente Bergh telde op 5188 inwoners in 1851 maar 94 kiezers voor Tweede Kamer en Prov. Staten, voor de gemeenteraad 169. Nemen we aan dat ruim 25% der bevolking uit mannen boven 24 jaar bestond - aan vrouwenkiesrecht dacht men nog niet - dan hadden van de 1300 mannen slechts 7% stemrecht bij Tweede Kamer en Statenverkiezingen en 13% bij raadsverkiezingen. Van de 5478 ingezetenen in 1880 hadden er 248 stemrecht bij raadsverkiezingen, d.i. 17% van de ruim 1400 mannen boven 24 jaar. Op 1882 inwoners

telde de gemeente Angerlo 118 kiezers, ongeveer 25% van de mannelijke bevolking in de kiesgerechtigde leeftijd. Westervoort had slechts 84 kiezers, 20% van de ongeveer 420 mannen boven 24 jaar. De 134 Duivense kiezers vormden nog geen 19% van de ruim 1550 mannen op een bevolking van 2882 zielen. Met 4066 zielen had Zevenaar 213 kiezers, d.i. nog geen 20% van de ± 1100 mannen boven de 24 jaar. De 178 kiezers van Didam op 3661 inwoners en ± 850 mannen in de kiesgerechtigde leeftijd kwamen ternauwernood aan 21%. De 112 Wehlse kiezers op 2221 zielen vormden ± 20%, de 376 te Gendringen met 5883 zielen haalden ± 25% van de potentiële kiesgerechtigden. 9.

Naast de adellijke grondbezitter en eigenerfde waren dus de fabrikant, de ondernemer en de rijke boer gekomen, de mensen, zoals de geijkte uitdrukking luidde, die tot de "betere standen" behoorden. En zo vond men het hier in roomse kring over het algemeen juist. Het was in overeenstemming met het maatschappelijke standenschema, zoals men het zich als ideaal dacht, door God gewild. In deze kringen projekteerde men de 19e eeuwse verhoudingen op die van de Middeleeuwen.

De Romantiek, hoewel hier te lande maar een zwak stroompje vergeleken bij wat in Duitsland, Frankrijk en Engeland te zien was gegeven, had niettemin het besef gebracht dat zich vóór de 17e eeuw en vóór de Reformatie cultuurhistorie had afgespeeld van niet minder diepte en omvang als daarna. De tot dan toe als donkere Middeleeuwen bestempelde tijdperken herrezen glanzend in het licht van hun herontdekking. Dit appelleerde bijzonder op het gevoel bij de katholieken die, in vrijheid herboren, zich opmaakten hun kerkelijk leven op te halen uit de achterlijkheid en de geestelijke armoede, uit de zwijgzaamheid en indolentie van hun minderwaardig geacht weten naar een ontplooiing in een toekomst, waarin de Kerk haar idealen aan de wereld zou voorhouden, gelijk zij dat in de Middeleeuwen had gedaan. Toen, zo idealiseerde men, was er een harmonisch, in door God gewilde standen opgebouwde samenleving geweest, waarin grote werken in eensgezindheid tot stand waren gekomen en de Kerk het centrum was geweest waarom alles was gegroepeerd, letterlijk en figuurlijk, getuige de machtige kerkgebouwen in alle steden, waar men weer overal met bewondering tegen opzag.

Het was niet reëel. De harmonische standenmaatschappij was een romantische droom die nimmer had bestaan. Maar nòg minder reëel was dat men in de 19e eeuwse klassenrealiteit het standenschema zag.

De "betere standen" en de mindere man, zo hoorde het, allen vreedzaam en gelukkig in zijn eigen waarde. Zo moest men het ook laten. Nergens waarschijnlijk méér dan in roomse kringen, was men het zo eens met Nicolaas Beets die in 1860 schreef dat er niets te wensen was en alle gepraat over sociale wanverhoudingen bedilzucht was, die ontevredenheid preekte. Natuurlijk, men zag de armoede wel, doch enkel als een tekort dat, door de liefdadigheid der gegoeden, kon gelenigd worden.

Cijfers spreken weer. Omtrent 1840 telden de Ned. Hervormden in Zevenaar 8,5% der bevolking, totaal 290 zielen. Hun school had 45 leerlingen d.i. ruim 15% van het zielental. Rekent men de bevolking van 6 tot 13 jaar op gemiddeld 16 à 17% van het totaal, dan gingen hier dus, op weinigen na, alle kinderen naar school. De roomse school voor een bevolking van ± 3100 zielen telde ongeveer 100 leerlingen. Neemt men aan dat de school van Oud-Zevenaar er evenveel telde - zeker niet te pessimistisch - dan ging hier slechts 6% der bevolking naar school, minder dan 45% der kinderen tussen 6 en 13 jaar. 9. Bergh met ± 4700 inwoners telde op zijn scholen gemiddeld dat wil zeggen door het hele jaar genomen - 400 leerlingen, d.i. slechts 8% van het zielental, de helft der kinderen tussen 6 en 13 jaar. 10. Wehl had een schoolbevolking van 340 leerlingen op ruim 2000 inwoners, alzo de volle 17%. Westervoort met 1030 inwoners had ongeveer 90 schoolgaande kinderen, nog geen 9% der bevolking.

Ook na de invoering van kosteloos openbaar onderwijs bij de wet van 1857, blijkt de toestand nog niet rooskleurig. In 1880 had de gemeente Angerlo 240 leerlingen op de scholen d.i. op 1882 zielen 13%. In het dorp Angerlo, voor 93% Ned. Hervormd met slechts ± 600 inwoners, gingen 101 kinderen naar school, d.i. 16,5% van het totale zielental. In Giesbeek en Lathum, met ± 1300 zielen voor 75% katholiek, telde men 139 leerlingen, ongeveer 11% der bevolking. Aannemende dat de ruim 300 Ned. Hervormden hun kinderen evenveel naar school stuurden als die te Angerlo, dan zou dus van de katholieke bevolking van ± 1000 zielen een goede 80 kinderen enig onderwijs ontvangen, d.i. 8%.

De 240 leerlingen die Westervoort voor zijn school opgeeft, maken 15% van de bevolking van 1601 zielen uit. Doch aangezien hier de leerlingen van de avondschool bijgerekend zijn die de gewone dagschool al achter de rug hadden, is dit cijfer te geflatteerd.

Duiven had 412 leerlingen op zijn scholen d.w.z. bijna 15% van 2800

inwoners. Doch het cijfer is hier eveneens geflatteerd omdat de bevolking van het internaat Rutjes erbij geteld is. Van de 30 leerlingen op de openbare school te 't Loo kregen er 9 kosteloos onderwijs, van de 109 op de katholieke school geen enkele. Van de parochieschool te Groessen waren op 113 leerlingen 37 kosteloos toegelaten, te Duiven van de 101 in 't geheel 41.

Op het totaal van 332 leerlingen, 12% der bevolking, ontvingen er dus 87 kosteloos onderwijs, 27% van het totaal. In Angerlo telde men op elk der beide scholen 62 leerlingen kosteloos, d.i. 50% van het totale aantal.

Zevenaar had 475 schoolgaande kinderen, d.i. bijna 12% der bevolking, vèr dus onder een maximum van 17%. Maar 23 leerlingen waren kosteloos toegelaten.

Didam, met zijn 3662 zielen, telde 442 leerlingen op zijn scholen, ruim 12% der bevolking. De toelating tot het kosteloos onderwijs was hier nogal ruim, 79 van de 207 leerlingen op de openbare school, 76 van de 235 op de bijzondere, in 't geheel 35% van het totaal.

Weel had een vrij hoog schoolbezoek. De 292 leerlingen vormden ruim 13% der bevolking van 2221 zielen. Er waren hier dan ook 160 kinderen, d.i. 55% van het totaal, kosteloos toegelaten.

Bergh sloeg het slechtste figuur. Het aantal schoolbezoekende kinderen bedroeg hier 597, waarbij dan nog de leerlingen van enige avondschoolen zijn meegerekend. Met 560 zijn we dan ook wel aan het maximum der dagschoolen, d.i. slechts ruim 10% van de bevolking van 5478 zielen. Op de openbare scholen waren van de 403 kinderen er 258 kosteloos toegelaten, d.i. 62%, op de bijzondere van de 195 slechts 35, d.i. 18%. 11.

De tendens in deze gegevens vertoont duidelijk een veel geringere belangstelling voor algemeen volksonderricht bij de katholieken dan bij de Nederlands Hervormden. Jan Anton Christiaen van Nispen tot Sevenaer vestigde in 1857 in Zevenaar een stichting voor een bijzondere r.k. school. Maar deze was bestemd voor de burger- en hogere klassen. 12. En hier staat men dan voor een man, Tweede Kamerlid van 1848 tot '75, die een voortrekker was "ook in zaken waarvan zijn geloofsgenoten nog weinig verstonden", zoals de historicus L.Verberne getuigt, maar, hoewel hij tegen de onderwijswet van het ministerie van der Brugghen, de bijzondere school eensgezind met de stichter der anti-revolutionaire partij, Groen van Prinsterer, fel had verdedigd, achtte hij een bijzondere school voor het algemene

volksonderwijs klaarblijkelijk minder nodig dan één voor de gegoeden. Zijn broeder Karel Everhard Jan van Nispen tot Pannerden, lid der Eerste Kamer, nam een heel ander standpunt in. Hij wees de bijzondere school af omdat men de jeugd niet moest gewennen uitsluitend met geloofsgenoten om te gaan. Hij was voor de algemene volksschool zoals de wet ze wilde. 13.

Maar Karel Everhard was beslist in deze opvatting een uitzondering op de merendeels conservatief denkende vertegenwoordigers van de "betere standen" bij zijn geloofsgenoten, de standen waaruit ook de clerus voortkwam. Hun houding ligt in de tendens der cijfers opgesloten. Het percentage kinderen dat kosteloos onderwijs ontving, blijkt op de openbare scholen veel hoger dan op de bijzondere, is ook, met Weel als gunstige uitzondering, in de overwegend niet-katholieke gemeente Angerlo hoger dan in de overige gemeenten. En in deze gemeente ligt het aantal kinderen dat de school bezoekt, in het protestantse dorp Angerlo relatief veel hoger dan in het overige, overwegend katholieke deel der gemeente, t.w. de oude heerlijkheid Baar & Lathum.

De bijzondere scholen schuiven klaarblijkelijk de leerlingen voor kosteloos onderwijs op de openbare af. Dat te Duiven en Groessen de percentages vrij hoog liggen, vindt zijn verklaring in het feit dat hier geen openbare scholen waren. Niettemin is het zelfs hier vrij wat lager dan op de openbare scholen elders. Voorzeker, men kan dit verklaren uit het feit dat de openbare school geheel uit de publieke kassen werd betaald, terwijl de bijzondere in eigen middelen moest voorzien, doch dan moet men toch nog altijd constateren dat er weinig bereidheid was de offers voor de eigen bijzondere school zo op te voeren dat alle kinderen er onbeperkt van konden profiteren.

De vergelijking met het algemene verzet tegen afschaffing van het remplaçanten-stelsel in het leger in de negentiger jaren, dringt zich op. Schaepman heeft een stormvloed van verkettering en verontwaardiging van zijn geloofsgenoten op zich geladen, toen in de Tweede Kamer zijn stem als enige van de fractie der r.k. staatspartij, de doorslag gaf. Hij was de man die onze brave, roomse jongelingschap overleverde aan de godsdienstige en zedelijke gevaren van het kazerne-leven. Dat de roomse jongens uit de volksklassen, waar men nimmer het geld op kon brengen om een remplaçant te betalen voor een zoon die in militaire dienst moest, kwam blijkbaar buiten Schaepman en enige andere voortrekkers, bij niemand op. Dat deze jongens dus wel aan diezelfde

gevaren waren overgeleverd, was bij de "betere standen" geen punt van overweging.

Men zag eenvoudig de ontrecting van "de mindere man" niet. Men koesterde de romantische droom van een vredig platteland, een land van kerkgetrouwe heren, boeren en burgers en niet minder trouwe en volgzame arbeiders, allen gelukkig in hun staat, de één in de beoefening van milddadigheid jegens de Kerk en liefdadigheid jegens de armen, de ander in zijn nederige staat van armoe, die hem voor veel verleidingen tot zonde vrijwaarde. De volgzame kerktrouw, ingeboren en als met de moedermelk ingegeven in vijf à zes generaties van achteruitzetting en isolement, zat er onverwoestbaar in. Het was de solide en hecht gemetselde gevel van het gemeenschappelijke vreedzame huis, waarbinnen ieder in zijn staat en op zijn plaats weinig meer te wensen kon hebben.

Incidenten waarachter zich bij tijd en wijle een zwakke kreet van verzet deed horen, verstond men niet. Het verschijnsel dat in de leidende kerkelijke milieu's het sociale onrecht der 19e eeuw niet werd onderkend, deed zich in Nederland in bijzondere mate voor.

Daaruit valt de geringe belangstelling voor volksonderwijs te verklaren. Hun hele geestelijke bezit bestaat enkel uit hun godsdienstigheid, merkte in de negentiger jaren Alphons Ariëns van de roomse arbeiders op. "Maar dat is heel veel", antwoordde Schaepman. Inderdaad, maar ook hij was evenzeer overtuigd dat deze basis te smal was voor een emancipatie waarnaar hij streefde. Ook hij, zo goed als Ariëns, besepte dat, wilde men de arbeiders opheffen uit hun proletariat, bij hen zelf interesse moest kweken voor vorming en onderwijs. Maar juist ook hier ontbrak het eraan. De hoge percentages van niet-schoolgaande kinderen komen evenzeer voort uit een tekort aan belangstelling bij de volksklasse als bij hen aan wie de zorg voor de school was toevertrouwd. Die factor speelde eveneens mee. De "mindere man" was er immers tevreden mee. Hij vroeg niet om meer. Maar men besepte niet dat zijn tekort aan belangstelling een degenererende verdoffing en verdoving van geest was, voortgekomen uit een leven van generaties her, in een toestand van armoe en underdog moeten wezen. Toen na de grondwetswijziging van 1887 subsidiëring van bijzonder onderwijs uit de publieke kassen op ruimere schaal was mogelijk geworden, bleek de liefde voor de eigen bijzondere school zich waarlijk niet in evenredige mate te uiten. Dat de bijzondere scholen èn in uitrusting en outillage èn wat de salariëring der leerkrachten betreft, veelal zo ongunstig bij de

openbare bleven afsteken, was waarlijk niet enkel te verklaren uit de omstandigheid dat er geen geld voor kon worden opgebracht. Het felle verzet tegen de leerplichtwet en de verkettering, die Schaepman opnieuw ten deel viel toen zijn stem met die van zijn vriend Kolkman de vereiste meerderheid in de Tweede Kamer van het wetsontwerp bezorgde, kwam stellig niet voort uit de voorgewende bezorgdheid voor het hoog in het vaandel geborduurde beginsel van de vrijheid der ouders inzake de opvoeding hunner kinderen. Achter dit verzet school de tegenzin tegen volksontwikkeling. En deze tegenzin wortelde ergens in de vrees voor oplossing van het geliefde standen-schema. Men onderkende eenvoudig geen sociale kwestie, noch onder de "betere standen" noch onder de volksklasse. Men onderschreef het schema, gelijk het bestond, als een orde die zo behoorde, door God zo bestemd. En mocht daaraan al getwijfeld worden dan drukte de volgzaamheid die twijfel ten onder. De enkeling die, gelijk een Hubert van Nispen - zoon van Jan Anton van Nispen tot Sevenaer - de Gezellenpraeses te Amsterdam, wel een arbeidersprobleem onderkende, werd door zijn confrères onder de clerus voor een zonderling versleten, zoals overigens ook Alphons Ariëns als buitenbeender, object van grappen en grollen op de pastorieën was. 14.

Het kwam eenvoudig niet in het denken op hier een probleem te zien. De gedachten waren te zeer vervuld van het probleem het kerkelijke leven terug te voeren naar een nieuwe glorie in de geest van de vóór-reformatorische tijd, zoals men zich die voorstelde. Op dit terrein is een energie en opofferingsgezindheid ontplooid, die alle respect verdient.

De grote stoot was het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853. Terstond werd er een einde gemaakt aan de indeling der locale kerken, daterend uit de Middeleeuwen of de tijd der missiestaties. Bij de verandering van de staties in parochies worden de onpraktische grenzen tussen Zevenaer en Oud-Zevenaar in 1856 onmiddellijk veranderd, evenals die tussen 's-Heerenberg en Zeddam. Kilder werd bij Wehl ondergebracht. 15.

Ondanks het verzet van de Groessense pastoor Wiendels - die enige grote boeren in zijn parochie niet wilde missen - werd de Hoeslarij bij 't Loo ondergebracht. Het mocht niet baten dat Wiendels naar huize Gerra bij Vucht trok om bij Aartsbisschop Zwijsen - die tevens bisschop van 's-Hertogenbosch was - zijn zaak te bepleiten.16.

Nieuwe parochies werden opgericht: in 1857 Dinxperlo-Breedenbroek, in 1863 Mechelen, in 1886 Kilder. Zo is men doorgegaan zodat vóór 1914 parochie-kerken verrezen te Stokkum, Loil en Nieuw-Dijk.

De stichting van de parochie Oer ofwel Ulft II was de laatste in dit tijdvak, in 1917 uitgevoerd.

Terug naar de glorie der Middeleeuwen! In aanbidding voor de neogothiek, nieuwe glorie op een oud stramien, ging men aan 't bouwen en herbouwen. Tegenover zichzelf en de buitenwereld moest men de herboren kracht demonstreren. Aan de wereld moest zich de triomferende Kerk vertonen, een wereld die als vijandig werd beleefd omdat geloven en weten steeds minder samen gingen. De enorme ontwikkeling der natuurwetenschappen had natuurlijke verklaringen gebracht voor tal van zaken en verschijnselen die voordien als geheimenissen Gods beleefd waren. Eensdeels leidde dit tot een grenzenloos vertrouwen in de voortschrijding van de natuurwetenschap, die bij verder doordringen in de materie alles verklaren zou, anderdeels tot een star vasthouden aan de traditionele geloofsschat met zijn zekerheden. Modern onderzoek tastte de bijbelzekerheden aan, zoals ze tot dan toe traditioneel waren gehouden, ook de geloofsverklaringen die vanouds als onwankelbaar golden. Leidde dit aan de ene zijde tot verwerping van alles wat niet door de wetenschap kon bewezen worden, aan de andere zijde voerde het tot afsluiting van de wereld, vasthoudend aan de onwrikbare traditie. Dit isolationisme door de opvolger van paus Pius IX, Leo XIII doorbroken, werd na diens dood in 1903 door Pius X weer meer gehandhaafd. De Nederlandse katholieken, eeuwenlang underdogs en out-casts, isolationisten van huis uit, zamelden hun energie op in de beslotenheid van eigen kerkelijk leven. Hun virulentie van zich in vrijheid wetende emanciperenden, werd gebruikt om in triomfante zekerheid de wereld de kracht en glorie van de Kerk te tonen, de wereld daarmee te imponeren. Naast nieuwe kerkbouw ging men herbouwen, grootser en imponerender. De z.g. Waterstaatskerken uit de vorige periode maakten te 's-Heerenberg en Gendringen plaats voor neogothieke gebouwen. Westervoort bouwde in diezelfde jaren zijn neogothieke toren, in 1945 verwoest en niet meer opgebouwd. In 1911 werd ook de kerk van 1842 door een nieuwbouw vervangen.

De oude middeleeuwse dorpskerken spraken in hun eenvoud en pretentieloze nederigheid deze generatie al evenmin aan als de Waterstaatskerken. Te Beek, Zeddam en Netterden werden ze door

neogothieke bouwwerken vervangen, te Weel, Duiven en Groessen bouwde men een groot overheersend nieuw gedeelte aan het oude schip, te Oud-Zevenaar een nieuwe zuiderbeuk, te Zevenaar een toren en koor. Didam zou zijn kathedraal hebben gekregen, binnenwerks 60m lang, 36m breed en 23m hoog, met een torenbouw ter hoogte van 45m, als niet de nuchtere aartsbisschop van de Wetering aan twee nieuwe parochie kerken - te Loil en Nieuw-Dijk - de voorkeur had gegeven. Pastoor Otten was er van 1901 tot '08 mee bezig. 17. Zijn opvolger, de reële deken Reuvekamp, maakte er een eind aan en verwezenlijkte het plan van de aartsbisschop.

Het gewild-imposante dat de neogothiek als navolging van het werkelijk imposante der oude gothiek kenmerkte, schiep veel bouwwerk dat door zijn monotone clichés maar indruk maken kon op de generatie en het milieu, die het schiep. Meest gebouwd op een bepaald aantal vaststaande tekenplans, lijken ze allen op elkaar als de huizen in onze moderne woningbouw. Gewis, onder de neogothiek is stellig heel wat bouwmerk dat uitmunt in schoonheid, die men niet graag meer missen zou, doch er is te veel confectie onder om daar het verdwijnen van te betreuren. De generatie die het bouwde meende de Middeleeuwen weer op te roepen, maar schiep iets dat te tijdgebonden was om waardering te kunnen behouden. Die tijdgebondenheid kwam ook tot uitdrukking in de devotionalia waarmee de kerken opgesierd werden, veel gipsen prullaria in beeldenateliers, aan de lopende band vervaardigd in hun zoetelijkheid, afgestemd op de kitsch-smaak van de brave burgerlijke devotionaliteit. De Middeleeuwse sculptures die men nog bezat, verdwenen vaak als oude rommel naar het antiquariaat of het aartsbischooppelijk museum.

Maar binnen de beslotenheid van het eigen milieu is er veel tot stand gekomen. Naast kerken verrezen kloosters, bovenal zusterhuizen in zo goed als alle parochies, meestal verbonden met naai- en breischolen, larere scholen voor meisjes en kleuterscholen.

In de tachtiger jaren werd te Babberig het Capucijnerklooster gesticht, annex openbare kapel, later tot parochiekerk verheven. Talrijk waren ook de stichtingen van liefdadigheid en ziekenzorg, in 1871 de Pelgromstichting te Zevenaar, gevestigd door de emeritus-pastoor van den Briel, die op zijn erfgoed Enghuizen zijn laatste levensjaren sleet. 18.

In 1878 kreeg Zeddam zijn Sint Jozefgesticht in huize de Padervoort, enige jaren later had 's-Heerenberg zijn nieuwe gasthuis, Didam zijn

Sint Albertusgesticht annex ziekenhuis. dr. Honing vestigde in het begin van de 20e eeuw te Zevenaar het ziekenhuis, later nog met een sanatorium verrijkt.

Het was de kracht van een omhoog strevende, in eigen kring besloten groep, die dit alles tot stand bracht. Vermogens van pastoors zijn aan kerkbouw en -inrichting ten koste gelegd; legaten en schenkingen van gegoeden vormden de basis-kapitalen van stichtingen, maar evenzeer is het allemaal tot stand gekomen met de moeizaam opgezamelde centen, stuivers en dubbeltjes van een arme arbeidersbevolking die, in een onwankelbaar geloof, gepaard aan een onwrikbare volgzame kerkgebondenheid, aan het huishoudelijk budget wekelijks de kleine gaven onttrok, welke ze ternauwernood missen kon.

Zo was het goed, zo rustte er Gods zegen op. Daar was men vast van overtuigd. Iedere stand op zijn plaats, in zijn rechten, deugden en verplichtingen, rijken, middengroepen en armen. De rijken in milddadigheid weldoeners van kerk en armen, boeren en middenstanders,

in hun regelmatige kerkgewoonten de steunpilaren van Kerk en vaderland, uittrentreure hen voorgehouden en door hen zelf geloofd, zij wier woningen, gelijk Gerard Brom het eens uitdrukte, de filialen van de pastorie waren, waar seminaristen werden gefokt; en de armen als Gods vrienden aan wie de liefdadigheid besteed werd.

Wat had men meer nodig om een vreedzame samenleving in stand te houden? Arbeidsorganisaties, men hield er niet van. Eerst op het laatst van deze periode zijn er een paar R.K. Werkliedenverenigingen tot stand gekomen, de meeste dateren pas van na de Wereldoorlog van 1914-'18. De enige organisaties waar men van hield, de schutterijen, lagen buiten het sociale vlak. Zij vormden een stukje leven of herleven vanuit de Middeleeuwen, verre verwanten van de gilden, waarin de ingezetenen van een buurschapsgemeenschap, die in de parochie een nieuwe gestalte had gevonden. Het is niet toevallig dat juist ons Liemers-Berghse land met zijn overwegend katholieke bevolking, in deze periode de heropricting van oude schuttersgilden of de stichting van nieuwe beleefde.

Van omtrent 1856 dateert Sint Martinus te Mechelen, van 1860 "Vorst en Vaderland" te Gendringen, in 1874 werd de schutterij Sint Jan te Babberig, voortzetting in deze vorm van het voormalige gilde, opgericht. "Eendracht" te Didam is van 1875, Sint Oswald te Stokkum van 1883, Sint Jan te Kilder van 1886 - gelijktijdig met de stichting van

de parochie - "Wilhelmina" te Azewijn van 1889. Uit de negentiger jaren zijn de schutterijen Sint Jan te Beek - naast het gilde opgericht - E.M.M. te Groessen en "Ons Genoegen" te Duiven; "Sint Johannes" van Zeddam is van 1905, "Sint Andreas" te Zevenaer van 1905 als heroprichting van het verdwenen oude schuttersgilde; uit dezelfde jaren is "de Eendracht" te Lengel. 19.

De schutterijen zijn weliswaar geen verenigingen op confessionele grondslag, maar ze dragen het stempel van de oude gilden of broederschappen van vóór de Reformatie. Dit apelleerde bijzonder op de geest en mentaliteit van de katholieke herleving in deze periode der emancipatie. Zij pasten met hun kleurige en fleurige show zo goed bij de lust tot demonstreren, die de katholieken eigen was en bij elk feest, pastoorsjubileum, bisschoppelijk bezoek e.d. tot uitdrukking kwam. Ze genoten in het bijzonder vaak ook de beschermende belangstelling van de hoge heren in de parochie, aan wie dan wel het koningsschot op het schuttersfeest voorbehouden bleef met de verplichte tractatie daaraan verbonden. Dit stemde weer zo goed op de melodie van het standenschema: de leidinggevende stand als de vaderlijke beschermer van het volk de boventoon voerend.

Buiten incidenten van weinig betekenis klonken er geen protesten. Het protest was bij hen die hun dorp verlieten om in de steden, veelal in de volksbuurten, onder de arbeidsbevolking op te gaan en daar vaak de Kerk de rug toe te keren. Ter eigen plaatse bleven de protesten binnenshuis als door ziekte, invaliditeit, ontslag e.d. de ellende zich in verscherpte mate deed voelen en man of vrouw vloekend of scheldend of verbitterd-opstandig, konden uitvallen, in hun hart toch bezwaard over hun socialisme, dat ze in volgzaamheid hadden leren verfoeien en vrezen als duivels kwaad.

Onder de katholieken was te weinig intellectuele vorming om buiten de kring van mensen van de allure der van Nispens, maatschappelijk-critische studie wakker te roepen. In de Gezellepraeses Hubert van Nispen hebben deze werkelijk een figuur gehad die op sociaal terrein eigen en afwijkende ideeën verkondigde, maar in het algemeen was hun aandacht op ander terrein gericht en lag ze bij hen, mensen uit een conservatief denkend milieu, niet binnen hun blikveld. Dit is geen streek om boeken kwijt te raken, kreeg de samensteller van het boek "De Liemers, Gedenkboek dr. J.H. van Heek" nog in 1953 van uitgeverijen te horen. Met zijn bijna homogeen katholieke bevolking gold toen dus nog de Liemers als een gebied waar cultuur slecht te

verkopen was, gevolg van het tekort aan intellectuele vorming dat de hele Nederlandse katholieke gemeenschap nog lang bleef kenmerken als erfelijke belasting van enige eeuwen achteruitzetting, waardoor heel het geestelijke leven teruggetrokken was binnen het eng godsdienstige. Een katholiek buiten de heel kleine kring van de hoogsten onder de "betere standen", ging enkel "op studie" om priester te worden. "Op studie gaan" was dan ook synoniem met naar het seminarie gaan. De clerus met zijn toch maar beperkte opleiding, vormde minstens driekwart van het intellect. Pastoor en kapelaan golden als mensen die voor alle problemen de oplossing in hun hoofd hadden. De minder subtielen naturen onder de clerus hadden dan ook op alle vragen een apodictisch antwoord klaar. Het gemis aan kritisch intellect vormde een beletsel om protest enkel anders dan bij onbeheerste uitvallen bij een bijzonder geslagene, te doen horen.

Te Westervoort ging een groep leden der Nederlands Hervormde gemeente in 1886 "in dolinge", bijeenkomend in een grote boerenkeuken waar het vaak zo vol was dat de petroleumlamp het, bij gebrek aan zuurstof, begaf. Toen eenmaal de gereformeerde gemeente was gevormd, ging men over tot de bouw van een klein kerkje, later door een ruimer vervangen.

Buiten Westervoort is het in het Liemerse land dadelijk nergens tot vorming van een zelfstandige gereformeerde gemeente gekomen. Die te Gendringen en Ulft, verenigd met die van Silvolde, vestigden een kerk op het gebied van de gemeente Wisch.

Dit was in de Nederlands Hervormde Kerk niet belast met een verleden dat tot opsluiting in zich zelf leidde, het protest van de kleine luiden tegen de "upper middle class", wier geest de Kerk beheerste, zoals de Afscheiding van 1834, dit was tegen de geest van het burgerdom in de Kerk. De burger van de 19e eeuw was grootgebracht bij het rationalisme van een vorige generatie, die geloven had teruggebracht tot een zaak van redelijkheid.

Zijn nageslacht was als het ware gepredisponerd om in de spanningen tussen het traditionele geloven en de wetenschap door de ontwikkeling der natuurwetenschappen veroorzaakt, om, zo het al het geloof niet verliet, het toch tot een minimum vol twijfels terug te brengen.

De traditionele orthodoxe theologie loste de twijfels en vragen niet op. Het modernisme van de tweede helft der 19e eeuw bracht in de Kerk de

moderne richting, die toeliet slechts te geloven wat uit de rede en wetenschap verklaard kon worden. De geloofsinhoud werd op de wetenschap gebaseerd.

Het neocalvinisme van Abraham Kuyper ondernam het de theologie, met handhaving van de oude beginselen, op de stand van de moderne wetenschappelijke verworvenheden te brengen. Dit leidde tot de stichting van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Toen de Kerk weigerde de abiturienten van deze universiteit als predikanten te aanvaarden, was het conflict een feit. Op tal van plaatsen gingen de aanhangers van de orthodoxie "in doling" en kwam het, zoals te Westervoort, tot vorming van eigen Gereformeerde gemeenten, in het algemeen kleine luiden tegenover de bestaande orde in de Kerk, zich afspelend op het terrein der orthodoxie. Het is het enige protest dat in ons Liemerse land krachtig heeft geklonken. Schaepman, wiens streven erop gericht was, naast de emancipatie van zijn geloofsgenoten die van de arbeidersklasse te realiseren, is hier stellig door de grote meerderheid een man als dichter en een schaap in zijn maatschappelijk streven gevonden en de schreeuw om recht, die in het socialisme klonk, is hier volkomen verstikt, eenvoudig omdat men zich niet bewust was van sociale spanningen.

Bronnen. en literatuur

- 1/ C.A.L.v.Hugenpoth tot Aerdt: "Mijn gedrag bij het feest van 1 April 1872" (Arnhem,1874)
- 2/ Zie hoofdstuk XXI
- 3/ Archief Sint Antoniusgilde 's-Heerenberg (Gedep. in A.H.B.)
- 4/ Nieuw Archief Huis Bergh. Rubriek 76- no. 39
- 5/ B.Heitink: Feestboekje 1934
- 6/ Zie hoofdstuk XXI
- 7/ Archief Gem. Bergh, Jaarverslag 1852
- 8/ Provinciaal Jaarverslag
- 9/ v.d. Aa: Aardr. Woordenboek IV
- 10/ idem II
- 11/ Cijfers ontleend aan het Prov. verslag 1880
- 12/ Liemers Lantaern 6-11-1957
- 13/ E.van Raalte: De van Nispens als kamerlid bl. 6.
(Familieuitgave 1966)
- 14/ A.v.Duinkerken: Ned. vrouwen v.d. Nieuwe Tijd bl. 130 e.v.
Hilversum, 1941)
- 15/ J. Hollander: 75 jaar Sint Jan Kilder bl. 11
- 16/ A.G. v. Dalen: Het Kerspel Groessen
- 17/ L.J. v.d. Heyden: de Parochie Didam bl. 33
- 18/ L. de Groot O. Praen. De Parochies in de Liemers (Zevenaar, z.j.)
- 19/ J.A.Jolles: De Schuttersgilden en schutterijen
(B.M.G. 34 bl. 1 e.v.)
- 20/ Herinnering van wijlen G. van Zadelhoff, een der stichters
der Gereformeerde Gemeente.

XXV. Tussen twee oorlogen.

Het jonge luitenantje dat op die Zondagmorgen de 30e juli 1914 te Westervoort de kerkgangers stond op te wachten om ze, druk gebarend en met een vloed van commando's, te requireren tot het omhouwen van geboomte en struikgewas in het schootsveld van het geschut op het fort aan de overzijde van de IJssel, zal niet vermoed hebben dat de oorlogstoebereidselen, waarvan hij een stukje had uit te voeren, het einde van een tijdperk afsloten. 1. Niemand stelde zich voor dat het beieren der klokken, enige dagen terug, waarmee de afkondiging van de algemene mobilisatie, die alle nog onder dienstplicht vallende mannen onder de wapenen riep, vergezeld ging, het uitluiden betekende, van een aera in de wereldhistorie. Een vloed van beangstigende berichten had de laatste dagen de gemoederen opgewonden. De Oostenrijks-Hongaarse dubbel-monarchie, dat machtige complex van volksstammen van zo verscheiden aard aan de Donau, was tegen Servië - kernland van het latere Joego-Slavië - gewapenderhand opgetreden. Rusland, de kolos ginds in het Oosten, keerde zich tegen Oostenrijk-Hongarije, Duitsland kwam zijn bondgenoot aan de Donau te hulp. Frankrijk, revanche-belust wegens zijn nederlaag van 1870/71, verklaarde Duitsland de oorlog. De keizerlijke regering in Berlijn verscheurde het verdrag waarin de grote mogendheden de neutraliteit van België gewaarborgd hadden, als een vodje papier en deed zijn machtige legers het kleine buurland binnenvallen om Frankrijk te overrompelen. En dat was weer aanleiding voor Engeland om zich aan de zijde van Frankrijk te scharen. Binnen enkele dagen hadden de vloedgolven van ongekend oorlogsgeweld heel Europa overspoeld en lag Nederland als een bedreigd eilandje, omgeven door woeste zeeën waarover t'allen kant de orkanen raasden. Bereid zijn neutraliteit te verdedigen tegen elkeen die ze wilde schenden, was de algemene mobilisatie afgekondigd en waren enige honderdduizenden mannen onder de wapenen geroepen. De opwinding was groot geweest. Het militaire element in zijn operette-uniformen van die tijd - donkerblauwe tuniek met marijnblauwe broek met gele, rode of oranje biezen en tressen al naar het wapen opgesierd - overheerste het burgerleven bovenal hier in ons grensgebied, waar in alle plaatsen, in scholen en andere gebouwen of in kampementen, legeronderdelen bivakkeerden. Het gerots en gerij van militairen, infanterie, cavallerie, artillerie en fourage-kolonne, drukten hun stempels op het openbare leven. Naarmate alles zijn vaste en bestemde

plaats had gevonden werd het rustiger, maar de innerlijke onrust bleef. Oorlog. West-Europa had het sinds 1870/71 niet anders gekend dan ver weg in de wereld en dan nog van beperkte omvang en Nederland was er sinds 1830 al niet meer mee gekonfronteerd. Het oorlogsbedrijf kende men al sinds generaties niet anders dan bij oefeningen, de zenuwprikkelende drukte van het jonge officiertje te Westervoort, zich gewichtig voelend nu het echt was, viel nog wel te begrijpen. Echt oorlog, men kon het bijna niet geloven. Met een paar weken is het afgelopen, praatte men zich gerust. Met de miljoenenlegers die tegen elkaar te velde trokken, uitgerust met een vernielend geweld zoals de moderne techniek het geschapen had, kòn het immers niet lang duren. Doch, naarmate deze hoop meer en meer vervloog, naarmate men hier ook van de ontstellende verwoestingen hoorde, naarmate men gekonfronteerd werd met de miserie en ellende van de vluchtelingen uit België, die in groot getal ons land binnenkwamen, keerde de onrust terug, niet meer in de opgewondenheid van de eerste dagen, toen men geen tijd had voor peinzen, maar dieper in het gemoed, vooral bij de ouderen onder de gemobiliseerde militairen, huisvaders, die vrouw en kinderen ginds in hun woonplaats hadden moeten achterlaten. Zij praatten daarover met de mensen bij wie ze ingekwartierd waren. Een der dochters van Jan Wenink op Poelwijk wist het zich nog jaren later in onze dagen te herinneren hoe diepernstig bezorgd die mannen waren, vol van vrees dat elke nieuwe dag de oorlog ook over ons land kon brengen, terwijl zij, gescheiden van hun gezin, ten strijde zouden moeten trekken, het beangstigende geweld in, waarin duizenden de dood vonden. 2.

Bijna vijf jaar heeft het geduurd. Nederland bleef er buiten, maar het was enige malen een narrow escape, als om te bewijzen hoe de innerlijke vrees, er bij elke complicatie in betrokken te kunnen worden, niet ongegrond was. Overigens bewees de vervanging van de oude uniformen, kleurig bij de militaire shows en parades op het voorbeeld der oorlogvoerenden, door het nuchtere en camouflerende veldgrijs den volke dat men rekening bleef houden met een werkelijke oorlog te moeten voeren.

De vijf jaren zijn in ons Liemerse land niet anders doorleefd als elders in het land. De schaarste aan consumptie en levensbehoeften als gevolg van de Engelse blokkade van ook de neutrale handel en het antwoord daarop van Duitsland in een onbeperkte duikbootoorlog, schiep ook hier ernstige problemen, stellig, wat consumptiegoederen

betrof, wat minder dan in stedelijke conglomeraties. "De verhouding met de naburige mogendheden bleef van vriendschappelijke aard", aldus luidde eens een citaat uit de troonrede als onderschrift van een spotprent van Joh. Braakensiek, waarop we in een roeiboot de Nederlandse maagd zien op een woelige zee.

Aan de ene zijde dreigt een Engelse kruiser haar te overvaren, terwijl de commandant, met een nijldige bulldoggentronie, haar afblaft, aan de andere zijde komt een Duitse duikboot naar boven, waarvan de commandant met een grimmige Pruisenkop, haar bedreigt. Wilde Engeland alle handel van neutralen met Duitsland volkomen lam leggen, Duitsland belette alle verkeer met Engeland.

Het gevolg was dat door het uiteindelijk stil leggen van onze im- en export, de distributiebepalingen steeds strenger werden, de rantsoenen verminderden tot minima en gebrek kwam aan velerlei artikelen, slechts ten dele door surrogaten vervangen. Grote oppervlakten weiland en zelfs gazons op stadsparken, werden tot akkerland omgebouwd om de graanvoorziening der bevolking niet helemaal op een hongerpeil te doen verlopen.

Als grensgebied was Liemers in die jaren een eldorado voor de smokkelhandel op Duitsland, waar de nood nog veel nijpender was en hoge prijzen werden betaald voor alles wat er over de grens binnenkwam. Het Berghse land was door zijn eigenaardige staatkundige situatie in een verhouding, die het goeddeels aan het toezicht van het centrale gezag onttrok, vanouds al een grensgebied geweest waar de smokkelhandel welig tierde. De grilligheid van het grensverloop werkte het bovendien nog meer in de hand. Bij de herziening ervan in 1815 gold de onmogelijkheid om de smokkelhandel te kunnen bestrijden als een der motieven bij de onderhandelingen. 3. Het smokkelen was hier als het ware erfelijk aangeboren. De oorlogssituatie was de grote verleiding en vooral Didam had in deze jaren de naam van smokkelnest, niet zo verwonderlijk omdat juist hier zoveel mensen zaten die als grensgangers hadden gewerkt of nog werkten en over de streep hun relaties hadden. Grof geld werd er mee verdiend en even grof verteerd en versmeten. Maar deze smokkelaars waren veelal maar de pionnen in het spel van de immorele groothandelaars elders in het land, die in grote hoeveelheden langs slinkse wegen voorraden onttrokken aan wat het land zo bitter nodig had. De Oorlogswinstmakers of O.W.ers, steenrijk geworden parvenu's in hun dikdoenerig protserig gedrag, objecten van verachting en spot. Hoewel

deze O.W'ers, die het niet lieten bij handel in levensmiddelen, als minderwaardigen werden gezien, het oordeel over de kleine smokkelaar die een koe, wat vlees, graan, meel of aardappelen over de grens bracht, was veel milder. Het werd mede en veeleer als clandestiene hulp aan mensen in nood, wier ellende men van dichtbij kende, gezien, dan als tekort doen aan eigen volk geacht en veracht. Mocht men de gedragingen van veel smokkelaars, die de weelde van grof geld verdienen niet dragen konden, denigrerend beschouwen, zijn smokkelen werd meer gezien als het brengen van een beetje soelaas aan hongerende mensen, die op andere wijze niet konden worden geholpen.

Het waren bijverschijnselen van de oorlogssituatie, die in zijn krijgsgeweld ons land voorbij ging. De enige confrontatie met het geweld bestond in de kennismaking met vreemde soldaten, toen te Didam t.o. het spoorstation een barakkenkamp werd gebouwd als één der vier opvangcentra - te Sittard, Venlo en Enschede waren de overige - voor militairen die de grens overkwamen, Duitse deserteurs en verder krijgsgevangenen van velerlei nationaliteit, die de kampen ginds ontvlucht waren, Fransen, Belgen, Engelsen, Russen, Roemenen, Serviërs, Grieken, Canadezen, Australiërs en Afrikanen uit de Franse koloniën, bij elkaar ruim 2000 passanten. Het voorkomen van pokken en andere besmettelijke ziekten in het Westen des lands, waarvan de besmettingshaarden bij deze vreemdelingen werden ontdekt, had tot inrichting van deze vier centra als quarantainestations geleid. Na er korter of langere tijd verpleegd te zijn werden ze - voor zover het geen deserteurs betrof - via bemiddeling van de consulaten in de gelegenheid gesteld te repatriëren.

Na het sluiten van de wapenstilstand op 11 nov. 1918, werd het kamp als hospitaal gebruikt voor krijgsgevangenen die ziek over de grens kwamen, wat opnieuw een doortrek van vreemdelingen bracht ten getale van ± 2500 man.

Tenslotte werd het weer opnieuw quarantainestation toen wat later de huiswaarts kerende krijgsgevangenen in golven over de Duitse grens kwamen. De 144 bedden waren maandenlang doorlopend door zieken bezet. De overigen werden tijdens hun verblijf in scholen en andere gebouwen verpleegd, bij elkaar omtrent 10 000 passanten, meest Fransen, maar verder weer van allerlei nationaliteit.

Hierna is het kamp nog gebruikt als kolonie voor kinderen uit de grote steden in het Westen die, ondervoed in de jaren van voedselnood,

herstel nodig hadden. 4. En daarmee was dan de nasleep van het leed, dat de oorlog over ons land bracht, beëindigd. De gevolgen op het maatschappelijke leven zouden zich pas later doen gevoelen. De bijna vijf jaren oorlog vormden slechts het voorspel voor een nieuwe periode in de geschiedenis.

“Zijn de socialisten volksbedriegers?” luidde een brochure door de Giesbeekse pastoor Slinger in 1918 uitgegeven, toen de revolutie-poging van de Nederlandse socialistenleider mr. P.J. Troelstra als een vergissing en misrekening in het revolutionaire sentiment bij de arbeiders, door zijn mislukking in het licht was getreden, een vergissing door andere socialistische voormannen, die niet mee wensten te doen, terstond ingezien. 5. Dat het pseudoniem, waaronder Slinger zijn werk uitgaf n.l. “Een Werkman”, hetzelfde was als waarvan hij de socialisten beschuldigde n.l. volksbedrog, zij hier maar gelaten als voorbeeld van de middelen, waarvan men gebruik maakte om het socialisme te bestrijden, doch èn de brochure èn de tijd waarop ze verscheen, bewijzen hoezeer men vrees koesterde de arbeiders niet meer als volgzaam kudde in het oude schema te kunnen houden en sympathie met een vorm van socialisme onder hen te kunnen weerstaan. Het pseudoniem “Een Werkman”, in plaats van de in socialistische kringen en ook daarbuiten al lang gewone moderne arbeider, verraadt de instelling van de schrijver, die zich de arbeiders nog altijd voorstelde als de brave dociele mindere man, gelukkig in zijn lot van voor het nederige handwerk te zijn bestemd.

Bij het instorten van de 19e eeuwse wereldorde en de weeën van de geboorte van een nieuwe wereld die men in deze jaren beleefde, was de vrees voor het uit de hand lopen van het oude vertrouwde gareel zo ongegrond niet. In Rusland had de revolutie van 1917 het oude Tsarenrijk vernietigd en werd dit veranderd in een unie van socialistische Sowjetrepublieken. De grote Donau-monarchie, een macht die al even onwankelbaar, voor eeuwen gevestigd scheen als het Rusland der Tsaren, was ten dele in drie republieken uiteen gevallen, ten andere onder het herrezen Polen, de nieuw gevormde staat Joego-Slavië en Roemenië verdeeld. Het bouwsel van Bismarcks Duitse keizerrijk in zijn samenstel van 22 koninkrijken, groothertogdommen en vorstendommen, was een republiek geworden, aanvankelijk onder socialistische signatuur. Heel de staatkundige en maatschappelijke orde

van de 19e eeuw, waarin men geloofd had en die men beschouwd had als de blijvende verworvenheid van een vooruitgang in beschaving, na eeuwen van stuipen en groeiprocessen, was in een trits van revoluties ten onder gegaan.

Men voelde wel dat men, willen of niet, mee moest, maar het ging niet van harte. Voorzeker, overal kwamen nu afdelingen van katholieke arbeidersorganisaties tot stand, nog altijd braaf R.K.

Werkliedenverenigingen St. Jozef geheten, maar onder de "betere standen" werd dit met lede ogen gezien. Men kon het niet meer tegenhouden, vooral die eerste jaren niet, toen, tengevolge van een grote achterstand in huizenbouw, wegeaanleg, industriële productie e. d., door vijf jaren stilstand veroorzaakt en vergroot, men de arbeiders te zeer nodig had om hun organisaties te weerstaan. Maar met het instituut van geestelijk adviseurs hield men ze wel in 't oog.

Schaepman, mèt Ariëns de organisatoren van de R.K.Werkliedenverenigingen, had dit instituut bedoeld als werkelijke hulp voor de arbeiders, die in het algemeen nog niet in staat waren eigen verantwoordelijkheden te dragen, doch het werd al te zeer als instrument gebezigd dat vanuit de pastorieën een oogje in 't zeil hield. Toch weet men nog bij elk 50-jarig jubileum van een plaatselijke afdeling van het huidige K.N.V. in Liemers in deze jaren zich nog te herinneren, welk een moed en volharding het kostte een werklidenvereniging op te richten en in stand te houden.

Moed tegenover de werkgevers, die bij ontslagen maar al te zeer de georganiseerden en onder hen de bestuurders het eerst uitpikten, of bij arbeidsaanvraag hen niet wilden; volharding tegenover de arbeiders zelf, die niet durfden of in lotsverbetering niet meer geloofden en daarom het nut van organisatie betwijfelden en betwistten.

Maar men ontkwam er toch niet aan, evenmin als aan de tengevolge van de invoering van algemeen kiesrecht, bij de grondwetswijziging van 1917 vastgelegde vertegenwoordiging van de arbeidsklasse in gemeenteraden. Men ontkwam er evenmin aan dat er voor de arbeidersbevolking wat meer moest worden gedaan dan enkel liefdadigheid beoefenen.

Daar was vooreerst het huisvestingsprobleem, dat om voorzieningen onder bemoeienis van de overheid vroeg. Neen, de woningcomplexen die in verschillende gemeenten als z.g. "Rode dorpen" werden gevestigd, getuigen niet van door liefde en overtuiging ingegeven zorg voor de verheffing van de arbeidersstand, maar ze hebben toch de

verdienste gehad dat de volkshuisvesting niet enkel meer overgelaten werd aan het krottenbedrijf van naar winst strevende huisjesmelkers. Ze hebben ook de verdienste gehad dat de arbeiders zelf hun aandacht op het probleem vestigden en naar betere oplossingen zochten, daartoe geïnspireerd door de Landarbeiderswet, die het landarbeiders mogelijk maakte, met overheidskrediet op hypothecaire grondslag op lage rentevoet, zich een eigen erfje en huis te verschaffen. Terwijl in het onkerkelijke Groningen deze wet op ruime schaal was toegepast, was er hier in Liemers, waar men op grondslag van de pauselijke encycliciek van 1893 "Rerum Novarum", toch het eigen kleine bezit in katholieke kring behoorde te stimuleren, ternauwernood enige sprake van.

Met de geestelijke adviseur, kapelaan R.Hendriks, overlegde de voorzitter van de R.K. Werkliedenvereniging te Westervoort, J.Krechting, met de kassier van de Coöp. Raiffeisenbank, R.J. de Theye, of er geen mogelijkheden waren niet alleen in de gemeente de Landarbeiderswet in praktijk te brengen, maar ook voor alle loontrekkenden en andere niet-kapitaalkrachtigen, tot kredietverlening voor aankoop van grond en bouw van eigen huis. Met de Theye als de centrale figuur kwam het tot de Stichting "Klein Bezit", later gevolgd door een tweede stichting "Eigen Heim". De stichting zorgde voor de grond, gekocht van de Sint Nicolaasbroederschap te Arnhem die, hoewel nimmer grond verkopend, ze voor dit doel tegen prijzen van landbouwgrond verkocht. De stichting nam verder de stratenaanleg op zich. De Raiffeisenbank verleende tot 85% krediet tegen 3%, de gemeente bleef garant. 6.

Hoezeer dit initiatief pakte, bleek wel uit het resultaat. In 1928 bescheiden gestart, heeft het tot 1940 geleid tot de vestiging van ruim 40 eigen woningen, vrijstaande huizen op een enkele dubbele na en geheel gebouwd zoals de mensen het zelf wilden. Voor ongeveer 9% der bevolking was voor eigen woningen gezorgd, ruim voldoende om Westervoort tot de enige gemeente in Liemers te maken waar het woningprobleem zichzelf had opgelost. Het pleit niet voor de warme belangstelling voor de arbeidersbevolking, noch voor visie en initiatief, dat met dit sprekende voorbeeld voor ogen men in Liemers nergens tot navolging is gekomen.

Er veranderde toch wel wat. Het boerenindividualisme werd doorbroken zodat, naast de arbeidersorganisaties, overal afdelingen van de Algemene Boeren- en Tuindersbond werden opgericht, maar de vraag kan toch gesteld worden of er werkelijk geleefd en gestreefd werd naar

een nieuwe maatschappelijke orde, in het bewustzijn dat het armageddon van de Wereldoorlog de ondergang van de oude had betekend? "Ons geleidt de nieuwe tijd", zong het refrein van een lied uit de socialistische jeugdbeweging, maar het heimwee hierin echoënd, werd stellig in roomse noch in protestantse kring gevoeld of begrepen. Het bleef bij opfleuren en kleuren van het oude, zonder dat er iets van toekomstvisie in schaduwde.

Liemers kwam onder de ban van "ons rijke roomse leven". "Rooms is troef", was de slogan sinds het algemeen kiesrecht de politieke organisatie van de katholieken, de R.K.Staatspartij, tot de machtigste formatie in het parlement hadden gemaakt, zonder wie regeren niet mogelijk was. De roomsen verlustigden zich in een machtsgevoel sinds zij in alle Liemerse gemeenteraden en -besturen, zo al niet geheel dan toch in meerderheden die er weinig van verschilden, de dienst konden uitmaken. Het triumfalisme van de vorige periode leefde zich uit in het zich een macht weten, waarmee men tegenover zich zelf pralen kon en anderen meende te imponeren. Dat drukte zich uit in kerkenbouw, weer al eens een nieuwbouw te Groessen, waar de pastoor het plan had een gans nieuwe kerk te bouwen naar een protserige navolging van de basiliek van Montmartre te Parijs, doch waar men het gelukkig hield bij een heel wat beter en mooier plan van architect Valk. 7. Al overheerst hier dan de nieuwbouw al te geaksentueerd en opdringerig de oude romaanse toren en het gothische schip, die tot een bijfunctie zijn gedegradeerd, er werd toch een geheel geschapen dat pieteitvol beide elementen verenigde.

Mechelen en Etten bouwden eveneens nieuw. Parochiekerken kwamen tot stand te Nieuw-Weel en Varseler; te Braamt werd de stichting van een nieuwe parochie voorbereid, maar daar kwam ze eerst in 1946 gereed.

De strijd om het bijzonder onderwijs was gewonnen door katholieken en protestants-christelijke partijen samen. De gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs was bij de wet vastgelegd. Op een bevolking van 27 524 zielen waren er in 1880 totaal 26 scholen, gemiddeld per 1059 ingezetenen een school. Van deze scholen waren er 14 voor openbaar onderwijs, 12 voor bijzonder. 8. Zestig jaar later telde men op 49 408 inwoners in de Liemers-Berghse gemeenten 60 scholen, waaronder 4 voor MULO; daarvan waren er slechts 5 voor

openbaar onderwijs. Van de 13 scholen in de gemeente Bergh was er slechts één openbare, van de 15 in Gendringen nog maar twee. Didam had op zijn zes scholen één openbare, Angerlo op de 4 ook één. 9. In de gemeenten Westervoort, Duiven, Zevenaar en Wehl was het onderwijs geheel geconfessionaliseerd. Niet ten onrechte konden de voorstanders van de openbare school nu de hooggeprezen vrijheid van keuze voor de ouders, wat de school hunner kinderen betreft, in deze situatie problematisch achten. Doch, in de overtuiging dat in het eigen bijzonder onderwijs het ideal, waarnaar lang gestreefd was, gerealiseerd was, had men daar weinig oog voor. Roomse ouders behoorden hun kinderen naar de eigen school te zenden; dat werd, behoudens

een enkele die ruzie had gekregen met pastoor of onderwijzer, algemeen als axioma aanvaard.

De school vormde een der facetten in het bonte sjabloon van het rijke roomse leven, dat naar de eindzege van Christus en zijn Kerk moest voeren.

Een bonte verscheidenheid van organisaties naast de bestaande van R.K. Werkliedenverenigingen en boerenbonden kwam tot ontwikkeling, Katholieke Arbeidersjeugd oftewel Kajotters, - de omgevormde jeugdorganisatie der arbeiders van "de Jonge Werkman", - Katholieke Jonge Meisjes, Katholieke Jonge Vrouwen, Katholieke Jonge Boeren enz. Zelfs de padvinderebeweging van Baden-Powell, eerder schier verboden als gevaarlijk voor geloof en zeden, werd in het Roomse schema opgenomen, natuurlijk onder de hoede van de Kerk met aalmoezeniers als chefs. Thans werd ze onder de eigen en wat eigenzinnige betiteling van verkennerij als een elite-opvoedingsinstituut verheerlijkt en gepropageerd.

Zelfs de sport, hoofdzakelijk in de vorm van het voetbalspel, kon genade vinden.

Toch maar matig. Sport werd uitsluitend als lichaamskultuur gezien, die de mens aftrok van wat hij eerst en vooral te behartigen had: het heil van zijn ziel. Samenhangend met deze supra-naturalistische opvattingen werd ze ook beleefd als schending van de ingetogenheid en rust die, naar Calvinistische trek, in de roomse mentaliteit in Nederland de Zondagviering behoorde te kenmerken. Voor de waarde die er in sportbeoefening zit, had men weinig oog.

Men zag ze eigenlijk het meest als een ontspanningsvorm die min of meer als een noodzakelijk kwaad aanvaard moest worden, niet als een

natuurlijke behoefte aan lichamelijke en geestelijke ontspanning, die in sport- en spelinspanning in een tegenwicht voorzag ten opzichte van een dagelijkse arbeid, die dag-in-dag uit in hetzelfde stramien gevat, aan lichaam noch geest de bewegingsvrijheid tot ontplooiing geeft. Maar als het dan niet tegen te houden was moest het wel binnen het beschermende milieu gehouden worden van eigen sportverenigingen en dito bonden. De namen R.I.A. - Rooms in alles - en R.A.P.I.D. - Roomse adel prijkt in daden - van enige voetbalclubs uit die dagen elders in den lande, tekenen de geest die hier voorzat. Met uitzondering van T.V.V. - voortgekomen uit de Turmac-gemeenschap, thans D.C.S. - kende men in Liemers dan ook uitsluitend confessionele voetbalclubs en, waar er een algemene club bestond, werd er daarnaast een eigen club opgericht die de ander deed verdwijnen.

Was het allemaal een uiting van een nieuwe geest? Het valt nog moeilijk in onze tijd, zo dicht er op en met reactie-sentimenten vervuld, een waarde-oordeel uit te spreken. Het staat vast dat het standenschema der maatschappelijke klassen, zij het wat gemilderd, nauwgezet gehandhaafd en gewaardeerd bleef. De "betere standen" waren wat milder van toon "leidende standen" geworden. Voor de "mindere man" kwam het tot Mulo-onderwijs, maar verder ook niet, het onderwijs beantwoordend aan de behoefte van lager administratie-werk op de kantoren van industrieën en maatschappelijke instellingen.

De "leidende standen" zaten vooraan in de kerk, in letterlijke en figuurlijke zin, bleven de leveranciers van clerus en kerkmeesters en heetten nog altijd in hun verschijning van boeren en gegoede middenstand, de steunpilaren van Kerk, Vorstin en Vaderland. Het organisatieleven was in het algemeen naar de z.g. standen verdeeld, vooral daarbij streng naar sexe gescheiden.

Gewis, de dood-vervelende tamme patronaten en congregaties van vroeger waren vervangen door andere vormen van jeugdorganisaties, moderner van opzet. Doch dit was meer een gevolg van een behoefte om van binnenshuis naar buiten te treden, dan van een werkelijke drang de samenleving in zijn totaliteit te hervormen en hernieuwen. Men had afgekeken van de socialistische A.J.C. - Algemene Jeugd Centrale - maar miste de droom van een nieuwe toekomst in een nieuwe samenleving op aarde.

Men warmde zich aan de strovuren van demonstraties als heel de verscheidenheid van organisaties uitgekapt werd bij de joyeuse entrée van een nieuwe pastoor, bij priesterjubilea, bij processies of wat voor

gelegenheid dan ook.

Men had wel een vage droom van "Christus vincit, Christus regnat, Christus imperat", bij elke demonstratie het slotrefrein, maar dat was niet meer dan een niets concreets bestrevende visie van een op aarde heersende hemelse Kerk, waarvan Christus Koning was en waarvan men haar organisaties als de, zij het onvolmaakte, weergave beschouwde. "Aan U Koninginne, de groet voor de strijd", zo was de aanhef van een aaneenrijging van holle would-be-christen-ridderlijke frasen in een Marialied, door de jeugdbewegingen gezongen.

"Aan U de wapens gewijd", maar welke strijd en welke wapens men te voeren had, bleef in 't ongewisse en kwam niet verder dan die tegen de zonde en het kwaad in de wereld, zonder dat men zich in het maatschappelijke bestel iets voorstelde.

De Kerk moest de wereld overwinnen. Heel de gevoelswereld van de volksgroep, die in isolement een triumferende emancipatiephase had doorgemaakt, leefde zich daar in uit met opdringerig demonstratief naar buiten treden, om zich aan de wereld in zijn macht en kracht te vertonen.

Verzet en protest bleven bij degenen, die het platteland voor de stad ruilden en vrij geworden van de dwang der milieu-gebondenheid, waarin allen van allen alles hoorden en zagen, vaak binnen enige weken al, de Kerk negeerden. Doch dit verzet zag en hoorde men niet en schreef men simpel toe aan de boze invloed van het stadsmilieu op kinderen, die het gezin verlaten hadden. Waar het zich in kritische geluiden of houding openbaarde, werd het in treiterig en vernederend negeren gesmoord.

Bij de reformatorische Kerken was het toch anders. Wat in voorgaande generaties had bewogen en geleefd, openbaarde zich ook hier. De strijd tussen ethischen en confessionelen in de Hervormde Kerk - de een de klemtoon leggend op het geloof zonder dit in formules en een vastomlijnde kerkorde vast te willen leggen, de ander - die dit juist wel wilde - luwde in een belijdende Kerk, die alle gelovigen tot zich wilde trekken. De konfrontatie met een blijvend minderende belangstelling voor de Kerk, gepaard gaande met een groeiend afglijden naar praktische onkerkelijkheid, door hier nog maar weinigen beleden maar door een aanzienlijk percentage wèl beleefd, bracht tot nadenken over wat de Kerk de mensen nog had te zeggen en over de zin van haar boodschap in de moderne tijd. Bij de katholieken en gereformeerden, waar een nog traditionele kerktrouw en kerkgebondenheid, althans op

een platteland als hier in Liemers in een sterke milieubinding dit probleem zich nog niet duidelijk merkbaar liet gevoelen, althans niet aan de oppervlakte trad, was men veel minder dan bij de Ned. Hervormden er door beroerd. Westervoort telde in 1938 op 2409 inwoners er slechts 7 die zich, als tot geen kerk behorende, opgaven. in Duiven waren er slechts 2 op 4058 inwoners, in Zevenaar 62 op 7269 inwoners. Didam telde met 7079 zielen maar 7 onkerkelijken, Wehl op 3453 zielen slechts 4. Angerlo gaf er 14 op bij 2763 inwoners, Bergh 47 bij 11 423 zielen en Gendringen 28 bij 10 954 zielen. 10. Stellig was het grootste deel hiervan afkomstig uit de Ned. Hervormde Kerk die, over het hele land genomen, zoveel aan de groep onkerkelijken verloor dat zij al niet meer het grootste kerkgenootschap was, maar door de katholieke Kerk werd overvleugeld.

Bij de Gereformeerde gemeenten, wier leven voortgekomen was uit het beleven van een bindende orthodoxie, liet zich dit probleem niet zo gevoelen. Doch ook hier waren tegenstellingen tussen een vasthoudendheid aan een afgesloten traditie en een moderne visie berustend op een bijbelexegese en -toepassing ervan, die gericht was op een synthese met de verworvenheden van de moderne wetenschap. 11.

Hier was geen behoefte aan manifesteren van macht en glorie. Integendeel, hier was bezinning op- en zoeken naar- het falen van de Kerk en het wezenlijke van het kerk zijn. Dit leidde vooral bij de Hervormden tot een oecumenische gezindheid, waarvan o.m. de predikanten Bartels te Zevenaar en Stork te Didam vertegenwoordigers waren.

Zo trok men de lijn der historie een generatie verder, elkaar zoekend en afwijzend, gescheiden naar confessie en levensbeschouwing in een wereld, die zich afwendde van het filosofische rationalisme en materialisme. De mensheid was geschokt in zijn geloof aan het oppergezag van de rede en aan een voortdurende vooruitgang der beschaving door materiële en technische evolutie. De mensheid erkende weer de waarde van boven- en buitenmateriële factoren in zijn leven met en bij elkaar. Was dit bij de katholieken een beïnvloeding van hun denken in de richting dat de waarheid, die voor hen door hun kerk vertegenwoordigd werd, op weg was naar de overwinning, bij de Reformatorische Christenheid leidde het veel meer tot zoeken en aftasten hoe de waarheid, in het Christendom aanwezig, de mensheid moest worden gebracht.

In dit verband moet ook de eerbied worden gezien voor oude folklore, die zich in intellectuele kringen openbaarde. Men beleefde hier in Liemers een intense belangstelling voor de nog bestaande gilden in het Berghse en de schutterijen uit het gildeleven voortgekomen.

In Gelderland is vooral J.A.Jolles doende geweest het oude gilde- en schuttersleven weer op te delven en door o.m. het organiseren van landjuwelen en concoursen te stimuleren, met het resultaat dat het, naast de bestaande schutterijen, tot oprichting van tal van nieuwe kwam. 12. Deze stimulerende belangstelling in oude folklore zat, zou men kunnen zeggen, in de lucht van een wereld die de aanbidding van de materiële en technische vooruitgang als beschavingsfaktor had leren relativeren en weer respekt had verworven voor oude verschijningen van gemeenschapszin en door andere dan materiële motieven bewogen levensuitingen. In de grond van de zaak voortkomend uit dezelfde verschuiving in waardering voor technische en materiële ontwikkeling als maatstaven voor vooruitgang in beschaving, zijn hier gelijksoortige krachten werkzaam geweest als die het leven der kerken beïnvloedden.

Economisch en sociaal-economisch draaide de westerse wereld op dezelfde grondslagen voort als tevoren.

De bedrijfstelling van 1930 geeft in Gendringen 362 bedrijven, waarin 1330 mensen werkzaam waren. Hierbij zijn P.T.T., electriciteit- en waterleiding e.d. voorzieningsinstellingen meegerekend. Buiten onderwijs en wat overheidsdiensten moet men dus het getal mensen, dat niet in bedrijven binnen de gemeente geplaatst kon worden, op omtrent 2000 stellen. Het is duidelijk dat de landbouw van dit surplus maar voor een betrekkelijk gering deel opving, zodat het aantal dat buiten hun gemeente werk moest vinden, minstens even groot was dan dat er binnen arbeid had.

En dit was in een gemeente, waar twee grote industrieën 700 à 800 mensen arbeid gaven. In Bergh telde men op 383 bedrijven 1072 mensen die er arbeid vonden, waarvan 205 vrouwen. Op een ongeveer gelijke bevolking als te Gendringen moet het percentage dat buiten de gemeente werk moest zoeken, nog veel groter zijn geweest. Naar rato was dit de situatie in heel het Liemerse gebied. In Zevenaar schiep de fabriek van van Gimborn en de aldaar gevestigde Turmacfabriek wat werkgelegenheid, elders waren nog wat steenfabrieken, maar over het geheel genomen lagen de verhoudingen nog zo dat de eigen omgeving

geen arbeidsplaatsen genoeg bood om in de behoeften van de eigen bevolking te voorzien. De vervanging van de tramweg door het veelvuldiger autobusverkeer, benevens het in algemeen gebruik komen van de fiets, als gevolg van gestegen welvaart, maakte het de arbeiders gemakkelijker verder van huis hun dagelijks werk te verrichten, doch ook dit kon alle bezwaren niet opheffen. Er stond tegenover dat de Duitse industrieën als werkgevers uitgesloten waren sinds in Duitsland de economische omstandigheden na de oorlog de arbeidsmarkt in hopeloze wanorde hadden gebracht en er voor vreemdelingen geen werk meer was. De désastreuze ontwaarding van de Mark in de twintiger jaren had tot gevolg gehad, dat zelfs tal van Liemerse families die zich voor 1914 in Duitsland gevestigd hadden, naar hun oude woonplaatsen terugkeerden, omdat de arbeidsmarkt in Nederland toch altijd nog beter was dan ginds.

Er stond verder tegenover dat ook de werkgelegenheid elders het surplus dat zich aanbood, niet geheel kon opvangen. In de eerste jaren na de oorlog werd dit nog gecamoufleerd doordat een jarenlange stilstand in de industrieën en de bouwwereld en de behoeften aan betere woningbouw, vraag naar- en aanbod van- arbeiders in evenwicht hielden. Maar naarmate de achterstand werd ingehaald, ging het evenwicht verloren.

Dit had vooreerst tot gevolg dat in de Liemerse gemeenten de vertrekcijfers die van de vestiging overtroffen. Gewis, de bevolking groeide, maar nergens, met uitzondering van Westervoort, namen de gemeenten hun eigen geboorte-overschotten in de bevolkingcijfers op. Indien vertrek en vestiging elkaar in evenwicht hadden gehouden zou b.v. de bevolking van 1920 tot '30 in de acht hier omvatte gemeenten door geboorte-overschotten van 39 000 op $\pm$ 47 000 zijn gekomen. In werkelijkheid was het maar 42 000. Van 1930 tot '39 zou zonder migratie de bevolking op $\pm$ 50 000 zijn gekomen. Ze bleef echter onder de 46 000.

De uitzondering Westervoort laat zich gemakkelijk verklaren door zijn ligging onder de rook van Arnhem, waar hier velen arbeid vonden zonder de behoefte te gevoelen daarheen te verhuizen. Deze cijfers spreken te meer, omdat hier gesproken kan worden van een vrij honkvaste bevolking met een sterke agrarische instelling.

Deze blijvende agrarische instelling was het tweede gevolg van een arbeidsmarkt, die geen regelmatige loondienst waarborgde. Op deze instelling van de arbeidersbevolking was de stichting "Klein Bezit" te

Westervoort bijzonder gericht. Men gaf erfjes uit, die tenminste 10 are groot waren, tegen 75 cent per m².

Verschillende arbeiders kochten meer. Andere loontrekkenden, minder agrarisch ingesteld, kochten kleinere stukken van duurdere grond van f 1,50 tot f 2,50 per are, al naar gelang de ligging en de prijs die de stichting had moeten betalen.

Zeer hoog lag het getal van bedrijven van minder dan 1 ha in de gemeenten Didam, Duiven en Zevenaar, n.l. resp. 41, 44, en 58% van het totaal aantal agrarische bedrijven. Lager was het in Weel, Angerlo en Westervoort, resp. 20, 33 en 30%. 15. In de gemeenten Duiven en Zevenaar kan men dit vooral toeschrijven aan de ontwikkeling van het tuinbouwgebied van Groessen en Ooy. Tal van kleine bedrijfjes ontplooiden zich hier in de tuinderij, die voor een volledig bestaan met zijn kassen- en warenhuiskultuur maar een klein areaal behoeft. Het aantal zelfstandige agrariërs, die dus hun hoofdbestaan in de land- en tuinbouwsector had, bleef, ondanks een bevolkingsvermeerdering, vrijwel constant. In het landbouwdistrict Liemers - omvattende de gemeenten Westervoort, Duiven, Angerlo, Zevenaar, Didam, Weel, Herwen & Aerdt en Pannerden - bedroeg de bevolking in 1909 totaal 33.019 zielen, in 1930 in 't geheel 41.952. Het getal zelfstandige agrariërs in 1909 was 4792, in 1930 totaal 4545. 16. In 1909 vond van de werkende bevolking - $\pm$ 37 à 38% van het totaal zielental - alzo ongeveer 12 000 slechts 40% arbeid in de landbouw, in 1930 bedroeg dit van 15 000 nog maar 30%. 16.

De structurele opbouw van de bevolking was dus, vergeleken bij vroeger, wezenlijk niet veranderd. De enige wijziging was, dat de landbouw relatief nog een smallere arbeidsmarkt was geworden. Het is zonder meer duidelijk dat de kwetsbaarheid van de arbeidsmarkt zich in haar gevolgen bijzonder deed gevoelen toen in 1929 de Westerse kapitalistische wereld aan het begin stond van een wereldomvattende crisis. De vredemakers in Versailles in 1919 hadden bijzondere aandacht besteed aan de uitbanning en vernietiging van het Duitse militarisme en de verscheuring van de Donau-monarchie, maar ze hadden geen oog gehad voor de economische consequenties van wat ze staatkundig overhoop haalden. 17. In een wereld, die nog gebukt ging onder de armoë en ellende van de oorlog was, door een hevig versnelde technische ontwikkeling, bij een overproductie een onderconsumptie ontstaan. M.a.w het konflikt, dat in een kapitalistische wereld latent altijd aanwezig is, verhevigde zich in bijzondere mate.

Er moest zo goedkoop mogelijk geproduceerd worden om de consumptie te bevorderen en dus de productie kwijt te raken, also moesten de onkosten van het productie-proces, in de vorm van betaling van arbeid, gedrukt worden. Maar daarmee verminderde men natuurlijk de koopkracht van de grote massa, aan wie men de productie als consument kwijt moest. Men deed dit door op zo groot mogelijke schaal te mechaniseren - om het aantal arbeiders te verminderen en de lonen te drukken - door de winsten van de tussenhandel te verminderen en door scherp te concurreren. Er ontstond een scherpe strijd op de internationale markt met gevolg dat verschillende landen, door hoge toltarieven, de import van buiten bemoeilijkten om hun eigen industrieën en producenten te beschermen. Het was een vicieuze cirkel. Immers, sluiting van de grenzen voor invoer van bepaalde productie door het ene land, deed in het andere de overproductie nog toenemen. De Nederlandse economie, bijzonder op export gericht, geraakte in een slop.

De gevolgen waren in de eerste plaats grote werkeloosheid en herhaalde loonsverlagingen bij de arbeiders in Liemers, nog enigszins gemilderd doordat de ondernemers in Arnhem en andere centra, aan arbeiders van het platteland de voorkeur gaven boven die uit de steden.

De plattelanders n.b. vielen, volgens de collectieve arbeidscontracten, in lagere loonklassen, waren ten dele ook bereid wel onder de contractlonen te werken vanwege hun agrarische instelling. Een schier algemene verarming van de arbeidsklasse was mede het gevolg. Bijna allen trof wel het lot van min of meer langdurige werkeloosheidsperiodes, waarin ze aangewezen waren op een minimale en door de opeenvolgende regeringen steeds weer gedrukte werkeloosheidssteun.

In de tweede plaats trof de malaise de middenstand van kleine ondernemers en winkeliers die, om aan het werk of verkoop te blijven, ten prooi waren aan een scherpe concurrentie tot minimale winsten leidend bij een afnemende koopkracht bij de massa der consumenten. Tenslotte bracht de afsluiting of bemoeilijking van de exportmarkt de boeren en tuinders in ellende. Gebrek aan afzet deed de prijzen op de veilingen tot ongekend laag niveau dalen en leidde tot het z.g. "doordraaien" van de aanvoer, dat wil zeggen het aan vernietiging prijs geven van grote voorraden, waarvoor minimale prijzen niet geboden

werden. En dit terwijl er duizenden mensen waren die zelfs deze minimum prijzen niet konden betalen.

In haar boek "Eenzaam maar niet alleen" komt koningin Wilhelmina bij de herinnering aan deze jaren even uit de onpersoonlijke sfeer van vertellen, met te zeggen hoe zij het nimmer begreep dat politieke partijen, waarop de opeenvolgende regeringen steunden - R.K. Staatspartij, Christelijk Historische Unie en Anti Revolutionairen, al of niet met een der liberale partijen - zo in hun machteloosheid bij deze ellende hebben kunnen berusten en er zo weinig tegen wisten te beramen.

Reactie op de machteloosheid van de parlementaire partijenregeringen riep gedachten op aan een staatsvorming op corporatieve grondslag, d.w.z. een staat waarin de volksinvloed gewaarborgd bleef in een via de beroeps- en andere corporaties, waarin de natie verdeeld was in de geest van de in 1933 uitgevaardigde pauselijke encycliek "Quadragesimo Anno". Doch dergelijke bewegingen mondten weldra uit in Nationaal-socialisme en Fascisme, import uit Duitsland en Italië, en bewegingen die, uitgaande van machtsbezeten en niets ontziende groeperingen, de corporatieve gedachten maar gebruikten om het parlementaire stelsel te vernietigen en alle volksinvloed in een dictatuur uit te schakelen. De Nederlandse Nationaal-socialistische Beweging van ir. Mussert - navolging van de N.S.D.A.P. van Adolf Hitler in Duitsland - trachtte, spelend op de snaar van de onvrede die alle maatschappelijke klassen beheerste, de mensen te winnen. De bevolking in Liemers, in verre meerderheid katholiek, bleek er niet erg vatbaar voor. De binding met de Kerk sloot nog te zeer een gevoel van eenheid en solidariteit met de politieke organisatie der katholieken in, om zich aan een andere dan eigen politieke partij te geven. Het was èn bij katholieken èn bij protestanten het meest een maatschappelijke zelfkant, vervuld van ressentimenten die zich bij de N.S.B. aansloot. Protestants ressentiment jegens het roomse machtsvertoon, dat zich hier natuurlijk bijzonder demonstreerde, heeft relatief de protestantse minderheden wat meer vatbaar voor de N.S.B. gemaakt, doch ook hier bleef het toch maar tot weinigen beperkt. 18.

Meer beweging stootte de z.g. actie Bouwman los, voortgekomen uit de spanningen tussen de boerenorganisaties en de kleine boeren, naar aanleiding van de crisismaatregelen der regering, door de organisaties verdedigd en uitgevoerd. "Is er bij jullie nog plaats voor een kleine boer", schreeuwde een laatkomer te Duiven, een eivolle zaal

binnentredend, waar de secretaris van de A.B.T.B. met de geestelijk adviseur pastoor M.P. van Schaik de houding van de bond kwamen verdedigen en toelichten. "Als ge op mijn kathedr wilt plaatsnemen, ga je gang", repliceerde de bondssecretaris. Een onbeduidend incident, dat echter de emotionele geladenheid tekent waarmee de actie der kleine boeren in Maas- en Waal, Betuwe en Liemers gepaard ging. Maar in Duitsland dreef het Nationaal-socialistische bewind van Adolf Hitler, sinds 1933 aan de macht, misdadig en welbewust naar een nieuwe oorlog, revanche op de nederlaag van 1914-1918. De wereld draaide snel naar een nieuw drama, het begin van ons laatste hoofdstuk.

Bronnen en literatuur

- 1/ Herinnering R.J.de Theye te Westervoort
  - 2/ Memoires mevr. Jansen Wenink te Duiven
  - 3/ Notities A.J.M.v.Nispen tot Pannerden
  - 4/ Notities wijlen ds. Stork te Didam.
  - 5/ Notities pastoor Aalders te Giesbeek
  - 6/ Inlichtingen van wijlen R.J.de Theye
  - 7/ A.G.v.Dalen: Het Kerspel Groessen door de eeuwen heen (Zevenaar 1953)
  - 8/ Provinciaal Verslag 1880
  - 9/ Gegevens betreffende de Prov. Gelderland 1938 bl. 78
  - 10/ idem bl. 4-6
  - 11/ C.W.Mönnich in Gesch. v.d. Kerk in Nederiand bl. 276 e.v. (Utrecht-Antwerpen z.j.)
  - 12/ J.A.Jolles: De Schuttersgilden en Schutterijen (B.M.G. 34 bl. 15 e.v.)
  - 13/ Bedrijfstelling C.B.S. 1930 ('s Gravenhage 1935)
  - 14/ Ontleend aan W.Croon: De Agr. bevolking van de Liemers in. Landbouwk. ontwikkelingsmogelijkheden in de Liemers bl. 95 e.v. Arnhem, z.j.
  - 15/ L.J.v.Dijk en M.J.M. Loomans in hetzelfde werk bl. 63 e.v.
  - 16/ W. Croon l.c.
  - 17/ F.L.v.Holthoon: Keynes en Versailles (Sp. Historiael IV-no. 4 bl. 233)
  - 18/ W.P.Nederkoorn en G.J.B.Stork: Er op of eronder bl. 11
-

XXVI. Oorlog terreur bevrijding.

Met het geronk van talloze vliegtuigmotoren van luchtvloten die van over de grens naar het Westen vlogen, kondigde zich op de 10e mei 1940 in de pril stralende vroege morgen omstreeks vier uur de Duitse inval aan, die Nederland in de oorlog betrok. Wie nog trachtte te geloven dat deze schending van het Nederlandse luchtruim één der, zij het dan buitengewone, talrijke incidenten was die de Duitsers al zo vaak veroorzaakt hadden sinds ze negen maanden eerder met Frankrijk en Engeland in oorlog waren, werd weldra van zijn waan genezen toen de Duitse legers bij Babberig, 's-Heerenberg, Gendringen en waar niet al, de grenswachten overrompelend, ons land binnenrukten en een pantsertrein via Zevenaar in de richting Arnhem reed.

Daverende explosives, die door de lucht rommelden van het doen springen van de bruggen bij Westervoort en Arnhem, verkondigden verder dat de binnendringende Duitsers aan de IJssel de eerste tegenstand van betekenis ontmoetten.

De vrij algemene gedachte was geweest dat, net als in 1914-'18, Nederlands neutraliteit wel zou geëerbiedigd worden. Had de overweldiging van Denemarken en Noorwegen, een goede maand eerder, dit vertrouwen wel zeer geschokt, de hoop was er toch niet geheel door vervlogen. Doch de ervaringen die de Liemerse en Berghse grensbewoners in hun verkeer met de burens over de grens opdeden, waren toch zo geruststellend niet. Nee, er klonken van ginds geen bedreigingen of toespelingen, evenmin deed men de ervaring op dat alle Duitsers nu zo hard wegliepen met het bewind van Adolf Hitler en zijn in bruine uniformen stampend marcherende aanhang. Maar het zwijgen tegenover de Nederlandse relaties was verontrustend. Dàt gaf het gevoel dat in Nederlanders vijanden werden gezien. Dàt verzekerde dat het Duitse volk in massa achter zijn "Führer" stond waar het diens oorlogvoering betref. 1. Dàt hield de gedachte verborgen dat Nederland als vijand eveneens zijn beurt zou krijgen. Het zou niet lang hierna wel blijken dat

dit juist aanvoeld werd. Na de overweldiging van ons land sprak de Duitse Redactie van de "Loe-Blätter" - familieblad der van den Loo's - de verwachting uit dat de Nederlandse stamgenoten natuurlijk volledig begrip zouden tonen voor het Duitse optreden jegens hun land. Al werd die verwachting even volledig beschaamd, het doet niets af aan de overtuiging die ons Nederlanders door het gedrag van het Duitse volk werd opgedrongen: het liep massaal achter het Sieg Heil van Hitler aan

en stond aan zijn zijde waar het de eer en roem van de oorlog betrof. Het verzet er tegen bij kleine groepen aanwezig, kreeg onder het volk geen kans en werd als landverraderlijk gezien.

Vijf jaren oorlog, bezetting, ellende en terreur volgden, begonnen op die 10e mei 1940. Liemers heeft zijn eigen belevenissen gehad, belevenissen waarover een dik boek geschreven zou kunnen worden, maar ze zijn in het algemeen van dezelfde aard als elders in Nederland. Natuurlijk, hier hebben we 't eerst met het Duitse militaire geweld kennis gemaakt, 's morgens tussen 4 en 5 uur al. Men meent zelfs te weten dat de grens bij Babberig al 's avonds tevoren was overschreden en Duitse stoottroepen zich er in de bossen verborgen hadden gehouden tot het sein voor de opmars werd gegeven. Ze waren te gauw in Zevenaar en traden te zeker op bij het bezetten van het station en andere gebouwen, wisten blindelings t  goed waar ze wezen moesten om er stoottroepen in te zien die de zaken voor de tros verkennen moesten en aftasten. 2.

Men heeft hier de kater beleefd van de ineenstorting van de Nederlandse verdedigingslijnes aan IJssel en Grebbe en van de capitulatie op Dinsdag na Pinksteren, na vier dagen strijd. Neen, men kende geen oorlogspsychose, geen bezetenheid gelijk de Duitsers, van krijgsroem en van eervolle dood op het slagveld voor de grootheid van het vaderland. Maar men had zich de verdediging toch anders voorgesteld. Dat de IJsellinie met een paar uur bezweek, dat het fort Westervoort al v or 10 uur in handen van de Duitsers was, dat zij toen al eerder bij Doesburg over de rivier waren gekomen, op dezelfde tijd al in Arnhem meester waren, dat gaf een teleurstellend en defaitistisch gevoel.

Men wist tal van jonge mannen ginds bij het 8e regiment infanterie aan de Grebbelinie, waarheen men de Duitse kolonnes in onafzienbare files en zonder ophouden over de weg Zevenaar-Arnhem zag trekken, zingend van krijgsroem en "Wir fahren gegen Engeland". Van waar men dag en nacht het rommelen hoorde van het geschut. Daar werd hard gevochten, van daar kwamen de vrachtauto's, zorgvuldig gesloten maar volgeladen met de lijken van gesneuvelde Duitsers, wier aantal, zo meende men, even zorgvuldig geheim werd gehouden. Men maakte zich zorgen over de mannen en jongens die er streden.

De capitulatie was een opluchting en diepe teleurstelling tegelijk. Ach, de werkelijkheid van een officierenkader dat in zijn geheel genomen - de goeden niet te na gesproken - in een reëele oorlog te kort schoot,

van een leger dat in training en geoefendheid onder de maat was, van een bewapening die ver bij die van de vijand achterstond, dat zou historisch onderzoek pas later aan het licht brengen. Toen geloofde men in een geweldige overmacht van de Duitsers, waarvan men in de dag en nacht rijdende tankkolonnes, met machtig geschut zoals men hier nimmer aanschouwd had, de bewijzen zag. Tegen zo'n overmacht was niets bestand en elke tegenstand zinloos bloedvergieten. Met dit zicht was de capitulatie een opluchting. Maar teleurstellend en defaitistisch was dat het met vier dagen al gebeurd was, dat men het hier niet had kunnen houden tot de bondgenoten Frankrijk, Engeland en België te hulp schoten. Het onder de voet lopen van België en zelfs Frankrijk in de eerstvolgende weken, gaf bij de teleurstelling hierover de troost dat zelfs een groot land tegen het Duitse geweld niet tot een taai verdediging in staat was. Het geweld dat hier maar wekenlang in kolonnes over de weg trok via Arnhem en Nijmegen naar het Zuiden. Die dagen beleefde men ook de doortocht van de grote troepen krijgsgevangenen die naar Duitsland werden afgevoerd.

Vermoeide, teneergeslagen soldaten, die met een gemoed vol van onverwerkte ervaringen niet anders dan met wat korte weinigzeggende woorden de nieuwsgierige vragen beantwoorden konden. Beladen met het medelijden van land-, streek- en dorpsgenoten, geuit in de vorm van provisie en lekkernijen voor onderweg, marcheerden ze onder commando van Duitse bewakers even geslagen en vermoeid verder. Enige weken later keerden ze terug. Naar huis gestuurd vanwege de edelmoedigheid van de Führer jegens de dappere Nederlandse soldaten. Men had hier echter de aard van de bezetters al genoeg door om de officiële rethoriek, anders dan met hoon en sarcasme, te ontvangen.

De herinneringen, zowel die in druk zijn uitgegeven als die nog verteld kunnen worden, zijn te vele om ze hier, al was het maar voor een enigszins ruim percentage, weer te geven. Het was als elders in den lande een geschiedenis van krachtige weerstand bij weinigen, van onwillige en gelaten onderwerping bij velen, van wat-kun-je-anders-doen-dan-je-maar-schikken bij de meerderheid, tot aan meehuilen met de wolven in het bos bij opportunisten en laffe naturen toe.

Het uiterste vormde hier als overal de aanhangers van de N.S.B. die, overtuigd altijd verzekerd te zijn van de bescherming der Duitse overheden, brutaal-terroriserend en uitdagend optraden, vooral te Zevenaar en 's-Heerenberg, waar de beweging een georganiseerde

afdeling had. Misschien schuilt hierin wel mede een oorzaak dat de afbraak van het bijzonder fraaie monument van 16e eeuwse bouwkunst, het huis "de Koppel" in de Didamse straat te Zevenaar in de zestiger jaren in 't geheel geen oppositie onder de ingezetenen ontmoette. Nee, veel eerbied en piëteit jegens dergelijke monumenten was en is er in Zevenaar niet te vinden, doch hier kan de herinnering aan de terreur van de zwart geuniformeerde N.S.B., die er zijn z.g. kringhuis had gevestigd, mee geholpen hebben aan het tekort aan belangstelling, toen een opportunistisch gemeentebestuur besloot dit stukje oud stedschoon door een modern zakenpand te vervangen. In Liemers en Bergh heeft men alles gehad wat ook elders in den lande voorkwam. Gedweeheid tegenover de Duitse bezetters, hetzij uit opportunisme, hetzij door gebrek aan enige moed, naast ontduiking en sabotage tot actief verzet toe. Gedweeheid bij autoriteiten en politie, zowel als bij de gewone ingezetenen, doch bij allen daarnaast ook verzet.

Er is vrij gedwee aan velerlei orders voldaan; inlevering van koper, van radio's, van zilvergeld, minder van fietsen. Vrij algemeen is aan de bevelen van de "Arbeitseinsatz" gehoorzaamd, dat wil zeggen het gedwongen werken in de Duitse industrieën. Voorzeker, men kan het een niet met het ander gelijkstellen. Het zou volkomen absurd zijn te veronderstellen dat allen, die tot Arbeitseinsatz gedwongen waren, zich eraan onttrekken konden. Wie een bewijs kon machtig worden dat hij in land- of tuinbouw of ander vitaal bedrijf dat van deze maatregelen vrijgesteld was, werkzaam was, kon er vrij gemakkelijk aan ontkomen, doch daartoe had men de medewerking van een gefingeerde werkgever nodig. Die waren er onder de boeren en tuinders stellig verschillende aanwezig, doch het is duidelijk dat op deze wijze maar een zeer beperkt aantal geholpen kon worden. Het systeem mocht ook weer niet te zeer in het oog vallen, wilde men geen nog straffere maatregelen uitlokken. Bovendien waren er de N.S.B.'ers die, wanneer ze ergens vat op kregen, de Duitse instanties inlichtten.

De andere weg was "onderduiken", d.w.z. langs de weg van goede relaties onder een schuilnaam met een vals persoonsbewijs, dat wil zeggen een legitimatie-bewijs met foto en vingerafdruk, waartoe iedere Nederlander verplicht was op zak te hebben, een schuiladres te zoeken. Verzetsorganisaties zorgden voor het plaatsen van duizenden onderduikers en voor hun valse papieren. Maar het is al evenzeer duidelijk, hoeveel duikadressen er ook waren, ook in ons Liemerse land,

het getal toch te beperkt was en op eigen gelegenheid ook te moeilijk kon worden gevonden, om de duizenden arbeiders te plaatsen.

Niettemin kan geconstateerd worden dat het berusten in de Duitse arbeidswang, zonder andere mogelijkheden te overwegen, een vrij veel voorkomende houding was.

Goed en kwaad waren hier zoals overal. Als bijzonder goed - althans van Nederlands standpunt - stonden de marechaussee-posten te Gendringen en 's-Heerenberg bekend onder de commandanten Barendse en Sterrenburg. 3. Nooit vond men hier een onderduiker of een ontvluchte gearresteerde; nooit snapte men hier mensen die, bij goede boeren terechtgekomen, meer aardappelen, brood, eieren, melk of anderszins, op hun fiets vervoerden dan volgens de distributiebepalingen geoorloofd was. Maar wel pakte men er altijd de smokkelaars, vooral onder de grensgangers te vinden, die voedingsmiddelen en textiel naar Duitsland meenamen om het daar tegen grof geld te verkopen. Wèl snapte men altijd Duitsers die dit deden, alles zeer tot ergernis van de Duitse politie-instanties, die de overtreders de handen boven het hoofd hielden. Maar intussen was dan alles in beslag genomen en weer langs de gewone kanalen in de Nederlandse handel gebracht. 3.

Naast deze goede politie was er politie die de Duitse bevelen nauwgezet uitvoerden, hetzij uit gebrek aan moed, hetzij uit een militaire mentaliteit van "Befehl ist Befehl", hetzij tenslotte, gelijk luitenant de Man te Zevenaar, die gewoon een ijverige dienstklopper voor de Duitsers was, onderduikers opspoorde, naar verzetslieden speurde, het niet-inleveren van radio's naging, kortom een terrorist in dienst van de Duitse politie de beruchte S.D. (= Sicherheitsdienst) was. 4.

Naast goede boeren en handelaren zijn er de z.g. zwarte pieten geweest. Er waren veel boeren en tuinders waar de mensen uit het eigen dorp en de honderden uit Arnhem terecht konden voor wat melk, eieren, tarwe, rogge, aardappelen, fruit en groenten tegen normale prijzen en "zonder bon", dat wil zeggen buiten de distributie om. Boeren en tuinders waren verplicht heel de oogst aan rijksinstellingen te leveren. Van de voorraden ging dan eerst af wat de Duitsers eisten voor de bezettingstroepen en uitvoer naar Duitsland. De rest was voor het Nederlandse volk dat onder een steeds beperkter rantsoenering werd gesteld en op de "bonnen", die men hiervoor uitreikte, een steeds maar minderende hoeveelheid kon kopen. De boeren namen het risico met de verplichte leveranties wat de hand te lichten, om zodoende zich zelf en

anderen met leverantie "buiten de bon om" te helpen.

Risico zat er ongetwijfeld in; wie gesnapt werd door een al te nauwgezette ambtenaar of verraden door N.S.B.'er, viel in handen van de S.D.

In de Westelijke Liemers, vooral te Westervoort, kende men de geregistreerde maar niet bestaande z.g. volkstuintjes. In en nabij de grote steden, ook te Arnhem, had men bepaalde onbebouwde arealen tot volkstuintjes bestemd, dat wil zeggen lapjes grond die de ingezetenen konden huren om wat aardappelen en groenten voor eigen consumptie te telen. Wie de registratiekaart van zijn volkstuin kon tonen, werd bij het vervoer van deze produkten ongemoeid gelaten. Tal van Arnhemmers nu hadden bij boeren en tuinders een lapje grond z.g. als volkstuintje geregistreerd staan. Er waren wel kleine grondbezitters die meer volkstuintjes hadden laten registreren dan heel de oppervlakte van hun grond was. Natuurlijk was hierbij de medewerking van de plaatselijke controleur of burohouder eveneens nodig.

Een bekend Liemers verschijnsel was ook het z.g. roggebrood-treintje, dat wil zeggen de locaaltrein van Arnhem naar Winterswijk, die 's morgens omtrent half tien Zevenaar passeerde. Deze zat dagelijks vol Arnhemse huisvrouwen waarvan er - met Didam te beginnen - vervolgens aan elk station uitstapten om "de boer op te gaan", om er aan een adres waar ze bekend waren, een roggebrood, wat aardappelen of ander proviand te gaan kopen.

Naast de talrijke goeden waren er de kwaden, de zwarthandelaren, die liever aan goed en royaal betalende Duitsers verkochten of van de nood profiteerden door slechts tegen onmenselijke woekerprijzen te verkopen en ook slechts hun waar dáár verkochten waar veel geld kon afgeperst worden. Ook dit kwam natuurlijk voor, al was het dan niet zo veel. Hier sprak soms, vooral bij de zelfkanters onder kleine boeren, een zeker ressentiment mee vanwege jarenlang leed van onderbetaling en armoede vóór 1940!

Met het toenemen der Duitse terreurmaatregelen gingen vroeger of later in de jaren 1943 en '44 de burgemeesters weg, die het niet langer aankonden de uitvoerders van de Duitse dwang te zijn.

Angerlo had reeds in 1941 zijn N.S.B.-burgemeester bij het vertrek van jhr. E. van Grotenhuis naar Groesbeek. In 1944 hadden alle gemeenten een N.S.B.'er aan het hoofd. De burgemeesters Beaumont van Gendringen, Nederveen van Bergh, Pastoors van Weel, de Leeuw van Didam en Sloet tot Everlo van Duiven doken allen onder, van Nispen

van Zevenaar nam ontslag wegens ziekte. Alleen Wiessing van Westervoort heeft het uitgehouden. De vraag kan hier gesteld worden - die overigens voor veel Nederlandse autoriteiten geldt - of men niet al te lang tamme Nederlandse leeuwjes is gebleven?

Het argument dat, zo men ging, de uitvoering der Duitse maatregelen in handen van niets ontziende en door geen reserves weerhouden N.S.B.'ers kwam, kan zeker niet alle waarde worden ontzegd, doch van de andere kant is het niet te beoordelen in hoeverre het wel diende om een, als Nederlander niet geheel verantwoorde houding, te verontschuldigen. Er is wellicht meer afstand van deze historie nodig om het evenwichtige antwoord hierop te geven. Het is waarschijnlijk nog te moeilijk om er, zonder bittere herinnering en emotioneel terugdenken, over te oordelen.

Ons Liemerse land heeft natuurlijk zijn slachtoffers van oorlog en terreur gekend. Allereerst de gesneuvelden uit de eerste vier dagen, meest aan de Grebbelinie, vanwaar uit elke gemeente wel één of meer der opgeroepen militairen, niet terugkeerden. Verder de doden, gevallen bij het neerhalen of neerstorten van Engelse en Amerikaanse vliegtuigen bij het vallen van bommen wanneer, door de Duitse afweer bedreigde vliegers, zich te weer stelden of bij het beschieten der vliegers van Duitse stellingen, opslagplaatsen, voertuigen en treinen. Vooral in de dagen van het voorjaar van 1945, toen de Canadezen vanuit de Rijnsector, Liemers en het Zutfense binnenrukten, zijn er veel slachtoffers gevallen.

Dan zijn er de mensen, dodelijk slachtoffer geworden van hun verzet of protest tegen het onrecht en de terreur. De illegale verzetsstrijders, die onderduikers hielpen, voor hen valse legitimatiebewijzen en distributie-papieren organiseerden, dit zelfs door overvallen op distributie-kantoren, die mede wel gevangenen uit handen van de S.D. wisten te bevrijden, die Engelse of Amerikaanse piloten, die zich bij 't neerschieten van hun vliegtuig hadden weten te redden of uit Duitsland ontvluchte krijgsgevangenen wisten te verbergen op vertrouwde adressen, hen bekend, om ze vandaar via andere verzetsgroepen verder te transporteren, die mensen wisten natuurlijk wel wat hen te wachten stond zo ze gevat werden. Mevrouw Jansen-Wenink te Duiven schreef jaren later hoe haar broeder op Poelwijk bij Zevenaar hij het ophalen van herinneringen nog niet begreep hoe hij het zo verschillende malen gedurfd heeft om Engelsen, Amerikanen of Fransen, die hun nationaliteit noch door Nederlands, noch door Duits

spreken konden camoufleren, 's nachts, na ze op Poelwijk te hebben gehouden tot de kust veilig was en via de nodige relaties zeker te zijn, dat verder transport geregeld was, ze naar het Looveer bij Martens bracht. 5. Bij W.Kuipers onder de gemeente Angerlo was een Canadese piloot schier onder de ogen der Duitsers verborgen. Toen men er inkwartiering kreeg, liet men hem voor een achterlijk en stom familie-lid doorgaan, totdat hij verder kon worden getransporteerd. 6. Zo ging het bij dit verzetswerk. Voor iemand het wist, was hij er door een relatie, die zijn hulp vroeg, in betrokken. Eenmaal erbij, geraakte hij er steeds dieper in totdat terug niet meer mogelijk was, ook niet meer door zichzelf gewild. Maar men wist de risico's ervan. Het gevangennemen van een enkele illegale werker kon tot gevolg hebben dat zijn bekentenissen, afgeperst door de martelmethoden van de S.D., een heel netwerk aan het licht bracht. Het verraad der N.S.B.'ers dat overal loerde, kon elk ogenblik tot arrestatie van de een of ander leiden. Illegale werkers zijn ook ten onzent op deze wijze om het leven gekomen, zoals te Zeddam D.Ettema en te Giesbeek Th.A.J. Soethof, die beiden in de beruchte Duitse concentratiekampen zijn omgekomen, verder W.Moorman te Beek en de directeur van de Turmac-fabriek te Zevenaar, Gersdorf, die doodgeschoten zijn. Dan zijn er de mensen die, aangebracht door N.S.B.'ers vanwege hun anti-duitse houding of protest tegen onrecht, gevangen zijn genomen en niet, zoals anderen, het leven eraf brachten. Het meest bekend zijn pastoor J.IJ. Galama en kapelaan M.van Rooyen te 's-Heerenberg, gevangen genomen omdat ze bisschoppelijke protestbrieven vermenigvuldigden en lieten verspreiden en beiden in het beruchte kamp Dachau zijn gestorven. Zo is het de Zevenaarse politiemann Wijgergans en de Zeddamse student ten Pas vergaan. Op geheel onjuiste beschuldigingen zijn te Gendringen de onderwijzer A.Drijver en de arbeider J.Derksen, zonder vorm van proces dood geschoten, een moord die nog verdedigd werd door de N.S.B. burgemeester Klarenbeek. Slechts 13 mensen van de Joodse gemeente te Zevenaar, 47 zielen tellende, hebben de oorlog overleefd, van die te 's-Heerenberg maar enkele. Gevolgen van de Nationaal-socialistische "Auflösung" van het z.g. Jodenvraagstuk; dat wil zeggen de vernietiging van het Jodendom als een vreemd en volgens de nationaal-socialistische leer bedervend kulturelement binnen de edele Germaanse gemeenschap. Als er al een Germaans ras bestaat - wat onzin is - dan zijn de Duitsers die men

onder de Germaanse volken rekt, relatief het minst raszuiver. Maar voor de Nationaal-socialisten - en al eerder voor hun leermeesters van het Pruisisch-Duitse nationalisme, was Duits identiek met zuiver Germaans. Daaruit moesten vreemde elementen uitgeroeid worden, in de eerste plaats de Joden. Gebruik makend van een latent anti-semitisme, sedert eeuwen in het Christelijke Westen aanwezig, heeft het Hitler-bewind een kunstmatige Jodenhaat gekweekt. Na de oorlog zijn we ons hier bewust geworden tot welk een massale gruweligheden het Nazi-dom het gebracht heeft en met een gevoel van beschaming gedenken we hoe onze Nederlandse gemeenschap, beladen met zijn zorgen voor eigen bestaan, slechts zo weinigen uit de moord op miljoenen heeft weten te redden. Misschien heeft er niet meer ingezet, evenmin als in het voorkomen van deportatie van duizenden slechts door onderduiken maar een gering resultaat is geboekt, maar de twijfel of hier in Nederland genoeg is gedaan, blijft toch.

Het begin van het einde beleefde men in de eerste Septemberdagen van 1944 toen, in overrompelend tempo na de landing in Normandië in Juni van dit jaar, Engelsen, Amerikanen en Canadezen, de Duitsers verder Noordwaarts in Frankrijk en België hadden opgedreven. Langs de baan Arnhem-Zevenaar zag men hier de armzalige Duitse troepen wegtrekken, soldaten zonder orde, in vuile uniformen, doodvermoeid voortsjokkend rondom hittekarretjes beladen met roof, hier en daar in Frankrijk, België of Brabant meegenomen, een leger van verlorenen die nog maar één doel kenden: in Gods naam er eindelijk uit! En tussen die troepen bij tijd en wijle wat Rode Kruisauto's, neen, niet met gewonden of zieken, maar met wel doorvoedde hoge officieren, de schreeuwende moffen die altijd de mond vol hadden gehad over soldateneer en Duitse heldenmoed, doch die zichzelf nu tegen beschietingen door vijandelijke vliegtuigen beveiligden onder het Rode Kruis, de Edel-Germanen! Dàt was de nederlaag! Inderdaad! De N.S.B.'ers beseften het en met dat leger der desperaten trokken ze mee, veracht door hun landgenoten, genegeerd door wie hun beschermers waren geweest. Maar de definitieve nederlaag, het eigenlijke failliet met algehele publieke verkoop van Hitlers Derde Rijk, liet toch nog negen maanden op zich wachten, voor Nederland benoorden de rivieren de zwaarste periode van de oorlog. Op Zondag 17 Sept. kwam de befaamde luchtlanding op de Ginkelse heide tussen Arnhem en Ede. Die week

beleefde men hier aan de IJsselkant de strijd om het bezit van de Gelderse hoofdstad met de brug over de Rijn en de mislukking ervan. Men behoefde geen militair deskundige te zijn om te zien dat het het Duitse opperbevel gelukt was de orde te herstellen. Tankkolonnes rukten weer in goede orde in de richting Arnhem en als men aan de nachtelijke hemel in de dicht omhoogwolkende rooksluieren de flakkerende vlammentongen overal boven de stad aanschouwde met de machtige Eusebiustoren als een gigantische fakkel hoog boven alles uit, als men het knallen en knetteren van het schieten hoorde echoën, begreep ieder dat er een zware strijd werd gevoerd.

Met een uitloper vanaf Eindhoven tot in de Over-Betuwe was het front tot bij Huussen aan de Neder-Rijn opgeschoven en te Westervoort, Groessen en Zevenaar begonnen de granaten neer te komen. Maar deze doorstoot kwam te laat om de zwak bewapende luchtlandingstroepen bij Arnhem te redden. Het front bleef stationair aan de overzijde van de Rijn, heel die lange koude winter.

Westervoort en Duiven kregen hun evacuatie. "Evakueren, waarom?", vroeg een hoge Duitse officier aan een Westervoortse ingezetene. "Omdat het hier gevaarlijk is", luidde het antwoord.

"Gefährlich? Überall ist es gefährlich! Unsinn! Warum die Menschen zu vertrieben?". 7. Maar de mogelijkheden om milder gestemde Duitse officieren op zijn hand te krijgen, zijn hier blijkbaar niet gezien, in tegenstelling met Zevenaar, waar de zeer gematigde en goedwillende N.S.B. burgemeester Borst algehele evacuatie wist te voorkomen.

De bevolking van Westervoort en Duiven is, voorzover ze niet onderweg bij familie of bekenden terecht kwam, hoofdzakelijk in Hengelo, Zelhem en Varsseveld ondergebracht. Er zijn in die dagen van gedwongen verblijf met en bij elkaar vriendschapsrelaties tussen gastheren en gasten gelegd, die familiebanden nabij komen, betrekkingen die alle scheidsmuren van verschillen in mentaliteit en godsdienst neerhaalden.

In het Berghse beleefde men de doortocht van de bevolking van Herwen & Aardt, Millingen en Noord-Limburg die, door de Duitsers verdreven, via Duits gebied naar het Noorden van het land moest worden getransporteerd. Transport, het was er alleen voor oude mensen, zieken en kleuters, de rest, beroofd van al wat nog rijden kon, moest te voet, beladen met wat men aan kleding en dekens torsen kon of op wrakke fietsen, kruiwagens, handkarretjes en kinderwagens kon meezeulen. Doortocht der geslagenen, der havelozen en vreugdelozen, der gelatenden in onzekerheid, opgevangen te 's-Heerenberg en

Zeddum, gevoed en verpleegd waar Rode Kruis en haastig gevormde comité's ze onderbrengen konden, in het klooster der Witte Paters, in het Huis Bergh, in de Majella-stichting te Zeddum, bij particulieren, overal waar men maar plaats kon vinden en de bewoners spontaan hun hulp aanboden. Maar weg, verder weg, moesten ze op Duits bevel, niet goedschiks

dan maar kwaadschiks, luidde het onbarmhartig van het S.S. commando. Die S.S. en "Grüne Polizei", ze waren de ergsten in onmenselijkheid en in meedogenloosheid. Maar och, de "Wehrmacht" was er ook, het eigenlijke leger waar men noch de S.S. noch de G.P. luchten of zien kon. Met die twee tegen elkaar uit te spelen gelukte het vaak bevelen te omzeilen; 1500 à 1600 man zijn in Bergh ondergebracht, velen kwamen elders in het Zutfense terecht, terwijl de Limburgers, wat later uit hun woonplaatsen verdreven dan anderen, meest in Friesland een verblijf hebben gevonden. 8.

De winter van 1944 op '45 is de ergste tijd geweest. De terreur was heviger dan ooit, de confrontatie met ellende erger dan men zich had kunnen voorstellen. Herhaaldelijk werden gezinnen met de grofste willekeur door Duitse soldaten op staande voet uit hun huizen verdreven, zonder iets mee te mogen nemen, meermalen midden in de nacht. Een aparte ellende vormde de gedwongen arbeid aan vestingwerken rondom Zevenaar in het kader van de "Organisation Todt".

Van alle gemeenten in de omgeving, tot Gendringen toe, werden mannen bij honderdtallen opgeëist op straffe van doodvonnis over een aantal in hechtenis genomen gijzelaars. De organisatie op zich was één grote bende, waarin niet het minste systeem meer te bespeuren viel en slavendrijverij op zichzelf alleen de drijfveer scheen. Tot uit het Westen van het land waren de mannen bij razzia's verzameld en naar hier gedreven. In Didam kwam een melkventer uit Utrecht terecht, de tas met geld nog aan zijn zijde, zo bij 't uitoefenen van zijn beroep opgepakt en mee op de hoop gebracht. Zo werden de mensen aan grond- en graafwerk gezet, temidden van de gevaren van granaatvuur van over de Rijn of het beschieten door laag overscherende vliegtuigen. Het werk is aan eigen wanorde ten onder gegaan, de wanorde van de macht die zijn ineenstorting tegemoet ging, maar dit niet nemen wilde. De door haat en nijd gevoede machtswellust van instellingen die voelden dat de wraak zich over hen ging voltrekken, maar hun terreur verhevigden zolang en waar ze nog meester waren. Erger als slaven

werden de mensen behandeld, ternauwernood van voedsel voorzien, zodat ze te Zevenaar als bedelaars naar huizen speurden waar een hap eten voor hen te krijgen was. 's Nachts opgeborgen in loodsen, waar ze man aan man, naast elkaar op stro moesten slapen.

Die van Gendringen gingen liever op nauwelijks berijdbare fietsen, waarover men nog beschikte, dagelijks naar huis dan ginds te overnachten.

De ergste ellende waarmee men hier kennis maakte, was die van de werkkampen bij Rees, loodsen van steenfabrieken waarin de mensen, meest uit Holland en veel Rotterdammers, 's nachts moesten slapen, de een met zijn hoofd naast de voeten van zijn buur om alzo het grootste aantal te kunnen bergen, gelijk men flessen in een kist legt.

Bij tientallen kwamen ze in Bergh en Gendringen en elders aan, verziekt, verhongerd en vervuild, besmet met schurft, ternauwernood in staat zich zelf nog te reinigen.

Het slot was de bevrijding, nadat op 31 maart 1945 de Canadezen het volkomen verwoeste Emmerik hadden veroverd en, na grimmige gevechten, zich van Etten hadden meester gemaakt. Alles verwoestend wat een ontredderd leger nog in zijn dolgedraaide gedachten kan krijgen, hadden de Duitsers zich naar de Veluwe oever van de IJssel begeven. Dat de Westervoortse brug, in de oorlogsjaren hersteld, ten tweede male de lucht inging, was een begrijpelijke oorlogshandeling, doch dat hierbij van de brug over de uiterwaarden elk vak van pijler tot pijler verwoest moest worden, daarvan ontgaat ieder redelijk mens de zin. Waarom werd ook de r.k. kerk te Westervoort opgeblazen? Wat had het voor zin, anders dan vernielingen aanrichten, de kerk te Azewijn vol brandstof te stapelen en er vervolgens de vlammen in te jagen. Het opblazen van het kruispunt in stad Zevenaar met een zware lading dynamiet en enige bommen, kon nog verklaard worden als een versperring opwerpen voor het vijandelijk verkeer naar Arnhem, maar wat had het weer voor zin het gemaal te Giesbeek te vernielen, de kerken van Giesbeek en Angerlo in puinhopen te veranderen en de huizen in Lathum en Bingerden plat te branden? Ach, daar waren meer verwoestingen: huizen en hoeven onder Mechelen en Gendringen, vernielingen aan het Huis Bergh en andere gebouwen te 's-Heerenberg en elders, vernielingen in de Bergherbossen, maar dat waren gevolgen van het artillerie-vuur der oprukkende Canadezen, doch van wat de Duitsers aanrichtten kon veel niet anders verklaard worden dan de minderwaardige zucht van de verliezer naar een laatste wraak en

belediging.

Maar de vreugde van de bevrijding uit een nachtmerrie van vijf jaar onderdrukking, overheerste alles. Wat er verder nog beleefd is in de nasleep van de oorlog, is herinnering geworden, waar meest met enige humor aan terug gedacht wordt. De geëvacueerde bevolking van Angerlo, Westervoort en Duiven keerde naar zijn woonsteden terug, vestigde zich blijmoedig in hun leeggeroofde huizen, geplunderd door Duitsers en Nederlanders gezamenlijk. Dat men er zich lange tijd heeft moeten behelpen met bijeengezocht meubilair, hier en daar nog ingezameld, dat men geen ruit meer heel vond en de ramen moest dichtplanken, dat men de kapotgeschoten daken met golfplaten moest dichtten omdat er geen pannen te krijgen waren, men is het schier vergeten, evenzo als de onveiligheid die er was, n.l. van de mijnenvelden die dwars door de gemeente Westervoort gelegd waren. De opruiming ervan heeft nog verscheidene mensenlevens gekost evenals die van de verraderlijke booby-traps. Dit waren mijntjes ter grootte van een pakje boter, door de Duitsers achtergelaten in de meest verborgen plaatsen, als onder stoelzittingen, in een kachel, aan de binnenzijde van een kastdeur, in een toilet e.d. De Canadezen hadden op verschillende huizen de waarschuwing "danger" aangebracht, zodat men op zijn hoede was, doch dit betrof natuurlijk alleen die huizen waar zij zelf waren geweest.

Humor was er over de beroemde Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten, de N.B.S., in opzet gevormd uit leden der verzetsgroepen maar met een toeloop van dapperen van de koude grond, die men in de oorlog nooit anders gekend had als gedweë makke schapen, zich bij alle maatregelen neerlegend, ook als doodgewone dagelijkse opportunisten. Ze vertoonden zich op straat nooit anders dan in de verstrekte Engelse "battle dress", met het geweer aan de schouder en gewichtig bij de rivierovergangen controlerend of ieder wel zijn vereiste papieren had. Intussen lieten ze zich door elke Engelse "permit" voor de gek houden, al was die zo vals als een in zilverpapier gewikkelde chocolade-munt. 9.

Humor ook over de "Hark". Hulpactie Rode Kruis. "Goed was uw wil, maar gekleurd uw bril", rijmde nadien geestig iemand uit Lobith bij het ontbinden van het plaatselijk comité, freule Lobitha Hark! Het was een actie die een verdeling betrof van kleding en meubilair dat in het Westen des lands door het Rode Kruis ingezameld was ten behoeve van de bevolking in gebieden die van alles beroofd was. Het zij gezegd, er

was veel goeds bij, doch evenzeer was er bij dat alleen een voddeman nog aan zou nemen. De verdeling door de plaatselijke comité's droeg nog wel eens het karakter van eerst vrienden de beurt geven. Vandaar de humor bij het overlijden van freule Lobitha.

Het kon allemaal de opluchting over de bevrijding na jaren van druk niet temperen. Toen eenmaal de grootste moeilijkheden voorbij waren, werd er schier nimmer meer aan gedacht. Als de herinneringen nog eens opkwamen, bleef het bij wat spot zonder bitterheid. De bevrijding was de spons die alles wegvaagde.

Eén zaak bracht de gemoederen hier nog weer eens in beweging, de annexatie van Elten met groot, ietwat komisch aandoend, politieel vertoon in het voorjaar van 1949. Het was één dier grenscorrecties die de Nederlandse regering terstond na de oorlog op het oog had en de grilligheden van de vaststelling der limieten van 1816 moesten opruimen. Het had heel wat in voor de verschillende meningen hier te lande, zowel als bij de andere mogendheden, op een bepaald projekt tot overeenstemming waren gebracht en een internationale studie-commissie van de gerechtvaardigheid overtuigd was. 10.

Doch bij protocol van 22 maart 1949 te Parijs opgesteld, had de zaak zijn beslag gekregen en kon inlijving volgen. Heel Nederland liep die zomer uit om het nieuw verworven gebied te bezoeken.

't Is al weer een vergeten episode. Twaalf jaar later werd de grenscorrectie ongedaan gemaakt en werd het doodlopende Duitse slop op Nederlands gebied weer hersteld. Slechts een kleine grenswijziging in het Bergherbos bleef behouden.

Niet vergeten is het hysterische gekrijs en geschreeuw dat in Duitse kringen opging bij deze grenscorrectie, waarnaar geen Duitse haan ooit enig geluid zou hebben gekraaid wanneer men in 1816 niet zo dom geweest was dit slop te scheppen. Niet vergeten is nog dat de Duitse C.D.U. minister Seebohm de teruggave van Elten tot een chantage-objekt maakte bij onderhandelingen over de Dollard-kwestie. Maar de episode is voorbij en daarmee eindigde weer een naspelletje van de tweede Wereldoorlog die het aanschijn der aarde, ook dat van het leven in ons Liemerse land, zo veranderen zou.

Bronnen en literatuur

- 1/ W.P. Nederkoorn en G.J.B. Stork: Er op of er onder bl. 8
(Doetinchem 1946)
- 2/ idem bl.371
- 3/ idem bl. 34 en 104
- 4/ idem bl. 374
- 5/ Memoires Mevr. Jansen-Wenink te Duiven
- 6/ W.P. Nederkoorn en G.J.B. Stork bl. 364
- 7/ Herinnering R.J. de Theye.
- 8/ W.P. Nederkoorn en G.J.B. Stork bl. 120
- 9/ Schr. heeft eens een familielid over het pontveer te Westervoort
geloofst met een door hem zelf geschreven - nog niet eens
getypte - Engelse "permit", zonder enig stempel van echtheid.
Twee controlerende N.B.S.'ers, gewichtig doende of ze 't konden
lezen, lieten hem zonder enig spoor van wantrouwen passeren.
- 10/ Notities A.J.M. van Nispen tot Pannerden (Revendication II-A-9)

XXVII. Opnieuw in de vaart der industrialisatie.

Verskil in volksaard is er niet, zo werd bij de onderhandelingen over Elten betoogd. Aan beide zijden van de grens is het volk van dezelfde aard en mentaliteit. Van Hollanders krijgen Liemersen vaak te horen dat ze lang niet zo anti-Duits zijn als zij zelf en veel andere Nederlanders. Misschien is het niet juist uitgedrukt en ligt het accent alleen wat anders. In Liemers is men wel anti-Duits maar scheert men niet allen die over de Duitse grens wonen, over één kam. Niet iedere inwoner van Duitsland, alzo niet iedere Duitse staatsburger is voor ons, die als bewoners van de grensstreek de mensen aan de andere zijde van de grens kennen, dezelfde Duitser. Een ingezetene van de gemeente Bergh, echt wel anti-Duits in de zin van die men in 't Westen doorgaans bedoelt, dat wil zeggen echt nog wel vol van ressentiment jegens wat we in en voor de oorlog van het "Deutschtum" ondervonden hebben, betoogde eens dat het volk van Liemers en Bergh zich in aard en mentaliteit veel nauwer verbonden weet en voelt met het oude Kleefsland dan met dat van over de Oude IJssel in het Zutfense. Over de grens zijn dan ook tal van mensen die van hun kant hetzelfde betogen, met andere woorden zij voelen zich naar volksaard en cultuur nauwer met het Nederlandse gebied verbonden dan met de bevolking hogerop in Duitsland. Dr. Gorissen te Kleef, die nimmer nalaat te betogen dat het Neder-Rijnse gebied historisch en cultuur-historisch één is met de

Nederlanden, speciaal met het oude Gelre, zegt terecht dat de Nederlands-Duitse staatsgrens een door staatsmacht geschapen willekeurige scheiding en kunstmatige streep is, die in de loop der tijden door staatsnationalisme verabsoluteerd werd.

Het is een winstsaldo naast het debet van de oorlog. Beter gezegd: het is een winst gebracht door de bezinning op wat eerder het Pruisendom van Bismarck en Wilhelm, daarna in nog verheviger gestalte van "Deutschtum", het Hitlerisme, de bevolking van het Duitse Rijk heeft aangedaan en mee heeft besmet. Als men vroegere Duitse historische beschouwingen over deze streken leest, dan bespeurt men altijd de neiging niet Kleef als een Nederlands gewest te zien, maar met Kleef ook Gelre als oorspronkelijk Duitse gewesten te beschouwen, ja, de Nederlanden eigenlijk voor 't grootste deel als onder de Duitse cultuur vallende gebieden te behandelen.

De erkenning van een eigen Nederlandse cultuur en cultuurhistorie, waarvan die in het Neder-Rijns gebied met Gelre een deel met een

eigen nuance vormt, is een verloochening en afwijzing van het "Deutschtum", dat in zijn onbegrensde heerszucht hier slechts Duitse cultuur kende.

Uit deze erkenning kon, nadat de haatgevoelens die de Duitse terreur in de vijf bezettingsjaren gewekt had, enigszins geluwd waren, in 1965 een kulturele grenscontactvereniging ontstaan, initiatief van mejuffrouw T.Töwe in bondgenootschap met de heer J.H.A.van Heek, die in de persoonlijke sfeer de gemeenschap enige jaren later voltooiden door met elkaar te trouwen. De initiatiefneemster, bewust wat Duitsland het Nederlandse volk had aangedaan, maar zich ook bewust dat, ondanks dit alles, weer bij elkaar gebracht moest worden wat door de aberraties van het "Deutschtum" door een schier onoverbrugbare kloof gescheiden was, wist de kulturele gemengd Nederlands-Duitse vereniging Liemers-Niederrhein tot stand te brengen. 't Is natuurlijk de vraag of zo'n vereniging levend genoeg is om in Liemers werkelijk in brede kring belangstelling te wekken of de gedachten te beïnvloeden buiten de kring van toch maar een beperkt aantal geïnteresseerden. Tot nog toe zweeft ze wat in een boven-luchtlaag, die nog weinig vruchtbare en gedijende

neerslag op aarde geeft. Maar ze is in elk geval een uiting van een bewustzijn in Liemers dat het hier een streekgemeenschap betreft, die als een trait-d'union is tussen het huidige Nederlandse gebied en het met de Nederlandse cultuur historisch zo nauw verbonden land over de grens.

Het is een uiting van de doorbraak van oude gedachtenschema's door de totale vernietiging van de oude wereldorde na de eerste Wereldoorlog, in zijn 19e eeuwse grondslagen nog gehandhaafd, gebracht.

Er is veel veranderd. Neem de bouw van de nieuwe kerk op het Grieth te Zevenaar. Neen, het willen imponeren van het vorige tijdvak is er nog niet af. Men kan er esthetisch ook over denken wat men wil, maar hier spreekt de gedachte een stijl te scheppen die beantwoordt aan het levensgevoel van de eigen tijd.

De nieuwbouw te Groessen, in mindere mate ook de kerken sinds de eerste Wereldoorlog gebouwd, zijn al geen navolgingen van gothische schema's meer en vormen al het streven naar eigentijdse stijl, doch in de grond van de zaak bleven ze gothiserend en vormden ze min of meer geslaagde variaties op de neo-gothiek. Hiervan is bij de nieuwe kerk te Zevenaar geen sprake meer.

Iets anders is weer de vrijwillige afstand door de Ned. Hervormde gemeente te Didam van de oude dorpskerk aan de katholieken met als contra-prestatie de bouw van een nieuwe en kleinere kerk voor hen zelf. Natuurlijk, dit besluit is mede voortgekomen uit de overweging dat de kleine Hervormde gemeente niet in staat was de lasten, die men in de restauratie had bij te dragen, op zich te nemen, een motief dat de oecumenisch gezinde ds. Stork voor de oorlog reeds ter tafel bracht om het gebouw aan de katholieken over te dragen, doch dat men er nu toe overging was weer één van die feiten die op een verandering in mentaliteit en gedachten wees. Dat dit in onderling vreedzaam overleg kon geschieden, zakelijk, zonder sentimenten, was een vrucht van het voortschrijdende oecumenisch denken, méér nog bij de hervormden dan bij de katholieken. De jaren van verdrukking hadden de kerkelijke gezindten nader tot elkaar gebracht, en in het gezamenlijke verzet tegen de nationaal-socialistische levensbeschouwing, die ons opgedrongen werd, en in het bewustzijn van zich, ondanks onderlinge verschillen, als belijders van Christus verenigd te weten.

De restauratie die de Sint Andreas kerk te Zevenaar onderging, was weer één dier dingen die van een andere geest getuigden.

Over restauraties kan men natuurlijk van mening verschillen. 't Gaat er hier maar om welke geest er uit spreekt, speciaal bij een kerkgebouw.

Hier heeft men een herstel van het interieur in de zuiverheid van de oorspronkelijke gothiek, gecombineerd aan een inrichting van de moderne opvattingen over doel en wezen van de liturgie. De kerk is ontdaan van de beschilderingen en muur-, gewelf- en pijlerversieringen waarmee het tijdperk der neo-gothiek meende te moeten werken.

Hierdoor werd de oorspronkelijke gothiek in zijn ruimte-scheppend en naar omhoog strevende, ruimtewerkend vermogen, hersteld en kon men het bewijs leveren dat zo'n gothische ruimte zich uitstekend leent voor de geheel andere stijl van liturgie-viering, die in de katholieke Kerk, vooral in Nederland, aan het ontstaan is.

Hier is opnieuw de z.g. herbronning aan het woord, dat wil zeggen het terugkeren naar een beleving van het Christendom, het christelijke geloof en de aanwezigheid van de Kerk in de wereld in zijn oorspronkelijke gedachten en betekenis. Dit vormt de diepere grondslag van de oecumene. De Reformatie immers leefde in haar oorsprong uit dezelfde gedachten en bedoelingen.

't Is pas iets van de allerlaatste jaren. Na de oorlog herstelde zich heel het roomse organisatieleven in de bontheid van al zijn vormen. Maar de

zelfverzekerdheid van het triumfalisme ging er toch af. De twijfel is gekomen en overal voelbaar of het allemaal wel zo eeuwig juist is, zoals het lang gehouden was. De lust tot demonstreren is er eveneens van af; zelfs met de traditionele sacramentsprocessies weet men niet goed raad meer. Het accent ligt niet meer op de triumferende Kerk met haar Koning Christus in macht en majesteit aan het hoofd, maar op een dienend Christendom, dat in de wereld aanwezig moet zijn gelijk het zout in het eten, het zuurdeeg in het brood zoals Christus het zijn leerlingen voorhield, niet de wereld beheersend maar ze in nederige liefde beïnvloedend.

Het is de doorbreking van de oude gedachtenschema's die zich ook op dit terrein doet gevoelen, elders in het land nog veel sterker dan in Liemers, waar men op het terrein van het geestelijk leven in het algemeen bepaald niet voorop loopt, noch ooit gelopen heeft. Dit proces, nog volledig in staat van eerste ontwikkeling, brengt bezinning voort op oude vergeten waarden en levensverhoudingen. Daarin moeten we waarschijnlijk de diepere oorzaak zoeken van de sympathie, waarmee een grenscontactvereniging, ook in Liemers, bij een vrij groot aantal mensen werd begroet. Het is de doorbreking van het oude staatsnationalistische gedachtenschema van aan deze zijde Nederlanders, aan gindse Duitsers die gelijk alle andere Duitsers zijn, maar niet van de geest die men hier in het bekende scheldwoord: "Moffen", placht te leggen. Het is het veldwinnen van de gedachte dat Liemers met Neder-Rijns gebied een historisch gebonden culturele eenheid vormt, die in de ruime zin Nederlands van aard, een doorgangs- en doorgeefgebied is van West- naar Oost en omgekeerd, een eigen nuance in het kleurengamma van de West-Europese cultuur. Dat het gelukken wilde, ondanks de begrijpelijke weerzin aan deze zijde van de grens tegen al wat van de overkant kwam, een vrij groot aantal mensen te verenigen, toont aan dat dit besef èn bij Nederlanders èn bij Duitsers aanwezig is.

Zoiets hangt in de lucht, zegt men vaak. Men bedoelt er mee dat het op een bepaald terrein een verandering is die met een totaal gewijzigde ontwikkeling van het geestelijke klimaat samenhangt, die we meer of minder bewust aanvaardden. Zo zat er na de oorlog meer in de lucht. De bijzonder sterke heropleving van de schutterijen in het Liemerse is er weer een ander facet van.

Vóór 1940 wilde het maar moeilijk lukken de schutterijen in samenwerkend verband te verenigen en kon een initiatief van de Sint

Oswald schutterij te Stokkum eerst na vijf jaar, in 1939 leiden tot de oprichting van de Gelderse Schuttersbond, die aanvankelijk slechts enige schutterijen in de gemeente Bergh verenigde, waarbij zich later die van Wehl en die in Herwen, Aardt en Pannerden aansloten. Na de oorlog echter kwam het daarnaast tot de oprichting van de Federatie van Gelderse schutterijen. Beide organisaties regelen de concoursen, die gedurende de zomermaanden in toenemend aantal werden uitgeschreven en stellen zich ten doel met andere middelen het schutterijwezen te stimuleren, waarbij welbewust gestreefd wordt de oude gebruiken te handhaven of, zo in onbruik geraakt, te herstellen en de schutterijen door gebruikmaking van het wedstrijdement op te voeren tot toenemende verfraaiing van hun uitrusting en optreden. Gewis, deze heropleving, leidend tot hernieuwde bloei der bestaande schutterijen en oprichting van nieuwe, kan voor een zeker percentage toegeschreven worden aan een spontane reactie op de onderdrukking van het Nederlands eigene in de vijf jaren bezetting, waarin Duitse en N.S.B.-instellingen alles op Duits Nationaal-socialistische leest wilden dwingen en organisaties, die zich daarin niet schikten - waaronder ook de schutterijen -, vernietigden. Doch juist in deze reactie schuilt een stuk bezinning op de oude waarde van het eigene in de gemeenschap, bezinning in de onderdrukking ervan, gekweekt en tot uitbarsting komend toen de onderdrukking geëindigd was. Er schuilt stellig ook iets in van een doorbraak van gedachten die voor de oorlog nog het kunstmatige hadden van folkloristen, die op het platteland het handhaven van oude vormen van gemeenschapsleven betrachtten, doch waarvan nu de waarde spontaan en van onderop komend werd aangevoeld of bewust erkend.

Het is allemaal niet los te maken of te denken van het maatschappelijke leven in heel zijn omvang. Alles spreekt van grote veranderingen. Daar is allereerst de sterke bevolkingsvermeerdering. Gendringen telde in 1938 totaal 10 954 inwoners. In 1950 waren het er 12 783 in 1952 reeds 15 470. Voor 1981 houdt men het op een prognose van 21 500. Bergh kwam van 11 423 zielen in 1938 op 13 798 in 1950 en op 15 874 in 1962. Voor 1981 rekent men op 18 600. Wehl ging van 3470 in 1938 tot 4104 in 1950 en tot 4613 in 1962. Didam even over de 7000 in 1938, had in 1950 al 8707 inwoners en was in 1962 met 121 de 10 000 gepasseerd. Voor 1981 luidt de prognose hier 12 300 zielen. Zevenaar

vertoont de grootste groei n.l. van 7269 in 1938 tot 8657 in 1950 en tot 12 050 in 1962. Het is inmiddels de 15 000 al gepasseerd en zal, in hetzelfde tempo voortgaande, de prognose voor 1981 van 19 500 zielen ver overschrijden. Duiven met zijn 4058 inwoners in 1938, met 4559 in 1950 en 5509 in 1962 vertoont eveneens een zo versnellend tempo dat de prognose voor 1981 van 6500 hier ook wel voorbijgestreefd zal worden. Westervoort gaat in dezelfde lijn: 2409 in 1938 tot 2750 in 1950 en 3241 in 1962. Aangezien hier de 4000 inmiddels al overschreden is zal de prognose voor 1981 n.l. 4600 eveneens wel een schatting aan de te lage kant zijn.

Angerlo heeft relatief gezien de minste groei n.l. van 2763 in 1938 tot 3127 in 1950 en 3362 in 1962. De prognose van 3600 voor 1981 heeft hier de meeste kans juist te zijn. 1.

Het hele Liemers-Berghse gebied telde in 1938 totaal 48 524 zielen, in 1962 al 70 240, toename in nog geen kwart eeuw van ruim 44%. In het tijdvak van 1914 tot '38 - ook 24 jaar - bedroeg de groei 38%. Als de prognoses voor 1981 uitkomen - die vermoedelijk over het hele gebied genomen onder de werkelijkheid blijven - zal de bevolking tot 92 000 zijn toegenomen, dat wil zeggen met 90% in ruim 40 jaar. Van 1880, toen de bevolking 27 500 was, tot 1940 toen ze bijna 40 000 was - alzo in 60 jaar - was de vermeerdering slechts 83%, dat wil zeggen gemiddeld 1,38% per jaar, in de jaren 1940 tot '81 is het gemiddelde 2,3%.

Tot 1950 mag men de bevolkingsgroei hoofdzakelijk toeschrijven aan de z.g. geboortegolf van de eerste jaren na 1945, als gevolg van abnormaal hoge aantallen huwelijken die in de oorlogsjaren waren uitgesteld. Na 1950 echter dalen de geboorte-overschotten, zelfs beneden het niveau van 1940. Doch het tempo der bevolkingsgroei stijgt. Groeide de bevolking van 1938 tot 1950 met 7,4%, in de volgende 12 jaren bedroeg het 21%. Bergh had in de eerste twaalf jaren een stijging van 20%, in de volgende jaren echter een vertraging van het groeitempo tot 12% . Wehl en Didam gaven eveneens een vertraging te zien, doch in mindere mate n.l. resp. van 18 naar 12% en van 23 tot 16% . Doch Zevenaar, Duiven en Westervoort zien, evenals Gendringen, het tempo versnellen. Zevenaar het meest n.l. 19% van 1938 tot 1950 en 40% van 1950 tot 1962, voor Duiven zijn de cijfers 12,5 en 21,5%, voor Westervoort 14,5 en 19%, voor Gendringen 16,8 en 21%.

Vergeleken met vóór 1940 is de situatie dus radicaal gewijzigd. Nam

sinds minstens drie generaties het Liemerse land bijna nergens zijn geboorte-overschotten op en overtrof overal het vertrek de vestiging, na 1940 is het omgekeerd. De bevolking groeit doordat het vertrek relatief veel geringer is geworden bij een toenemende vestiging.

Een complex van factoren heeft hiertoe meegewerkt. Vooreerst was er de in het land heersende woningnood, die overal tot gemeentelijke maatregelen leidde die vestiging van buiten de gemeente beletten, zo men niet, gelijk het uitgedrukt werd, aan de eigen gemeente economisch gebonden was, dat wil zeggen er zijn werkkring had. Dit hield mensen in Liemerse gemeenten, die zich b.v. in Arnhem, of waar dan ook, wilden vestigen, in hun eigen woongemeenten.

In de tweede plaats vestigden zich hier tal van mensen van elders uit het land, ja, vanuit de randstad Holland toe, in onze Liemerse gemeenten, omdat daar, veeleer dan in de grote bevolkingscentra, vrije vestiging werd toegestaan.

Ten derde speelde het feit een rol dat de bromfiets een algemeen gebruiksartikel werd. Dit stelde de mensen in staat grotere afstanden tussen hun woonstee en de plaats van hun werk te overbruggen, zodat ze gemakkelijker bleven wonen waar ze waren.

Nog meer deed dit de verveelvuldiging van het bus- en treinverkeer en vooral ook het toenemende auto-bezit. Dit bovenal hief de bezwaren van afstanden tussen woonplaats en werkgelegenheid op. Voor een auto-bezitter is het geen bezwaar 20 á 30 km of wat meer nog van zijn werk te wonen.

Dit alles verleidde mensen die in Arnhem of in het groeiende centrum Doetinchem hun werk hadden, zich in Liemers te vestigen, liever dan in een grote stad. Westervoort, Duiven en Zevenaar, in mindere mate ook Didam en Bergh, kregen min of meer het karakter van forensengemeenten. Had de techniek vroeger centraliserend gewerkt, de ontwikkeling van het moderne snelverkeer werkt decentraliserend. De trek naar de steden, kenmerkend reeds vanaf de Middeleeuwen omdat het platteland buiten het agrarisch bedrijf geen bestaan genoeg bood, wijzigde zich in omgekeerde richting. In Arnhem is het groeitempo reeds tot stilstand gekomen, Amsterdam gaat zelfs in bevolking iets achteruit, maar op het platteland hier en op tal van andere plaatsen, groeit ze.

De belangrijkste faktor evenwel is de industrialisatie die zich in Liemers voltrok in het besef dat de streek, gelegen aan de grote verkeersbanen t.w. de Rijn, de grote spoorweg van Amsterdam en Rotterdam naar

Duitsland en de nieuwe autosnelweg, economisch een trait-d'union is tussen het gigantische industriegebied van de Ruhr en het Rotterdamse Rijnmondgebied. Vooral Zevenaar groeit uit tot een secundair industrieel centrum, doch ook elders vestigen zich in toenemende mate kleinere industrieën.

De eigen streek schept voor de niet agrarische bevolking werkgelegenheden die het sinds de 18e eeuw bestaande surplus aan arbeidskrachten opheffen, hetzij in de industrieën, hetzij in de bouwvakken of in dienstverlenende sectoren, wier expansie van een en ander het gevolg is.

De economische situatie beklemtoonde het historische en geografische karakter van het Liemerse land als het binnen Nederland gelegen deel van het overgangsgebied tussen de oude z.g. Bovenlanden aan de Rijn en het mondingsgebied aan de Noordzee, de situatie waaraan in de Middeleeuwen reeds èn Zevenaar èn 's-Heerenberg hun ontwikkeling als kleine stadscentra aan hadden te danken.

Onder de vele niet-inheemse ingezetenen, geïnteresseerd in de streek waarin zij zijn terechtgekomen, zijn er verschillende die de specifieke eigenheid van land en volk in Liemers vaak scherper opmerken dan wie er geboren en getogen zijn. Zij hebben er oog voor hoe hier het heden een spiegel van het verleden is.

Een der aspecten die van de nieuwe ontwikkeling opvalt, is een om zich heen grijpende verstedelijking. Met zijn industrievestiging op de Pleij wordt Westervoort geheel en al opgenomen in de agglomeratie Arnhem. 2. Dit zal nog meer het geval worden wanneer het plan van een tweede rivieroverbrugging bij Malburgen over de Rijn uitgevoerd is en de verstrekkende plannen, voor een aanzienlijk deel reeds in uitvoering, heel het territoir van deze gemeente tot over de grenzen met Duiven heen, in de agglomeratieve expansie betrekken. 3. Overigens is Duiven al lang als woongebied binnen de kringen van Arnhem en Zevenaar opgenomen. In dorp Duiven, zo heet het in 1963, neemt de industriebevolking van arbeiders- en employé's toe en is het aantal pendelaars ongeveer gelijk aan de agrarische bevolking. In 't Loo is de situatie dezelfde. Alleen in Groessen is nog een sterke agrarische inslag, dankzij de vele tuindersbedrijven. 4.

Zevenaar is van een landstadje met buiten de oude kern wat lintbebouwing, uitgegroeid tot een industrieel en vestigingscentrum, dat

door een statussymbool van flat- en hoogbouw zijn stedelijkheid, zij het weinig fraai dan toch geaccentueerd, demonstreert.

Men constateert verder dat op het platteland in Liemers o.a. te Azewijn, Netterden, Kilder en Baar & Lathum, de centrale woonkernen groeien ten koste van de verspreide bewoning. 5.

Overigens kennen alle dorpen, ook die buiten de kring van Arnhem, zoals Beek, Didam en Zeddam, hun straten van aaneengesloten huizenrijen.

De verstedelijking betreft niet alleen het land, maar ook de bevolking. Vooreerst is er een grote inslag van mensen uit de steden afkomstig, vooral uit Arnhem, maar voorts met verschillende industrieën en bedrijven meegekomen uit het Westen des lands.

Doch verder verliest ook een groot deel van de autochtone bevolking zijn landelijk karakter. Daar werkt in de eerste plaats het toenemen van de bevolkingsdichtheid aan mee, hetgeen tot stedenbouwkundige plannen leidt waarin geen plaats meer is om voor een niet-agrarisch bevolkingsdeel huizen met erfjes voor agrarische vrijetijdsbesteding te bouwen. Doch er is ook een zekere wisselwerking.

De gestegen welvaart, gepaard aan een goed-betalende arbeidsmarkt, bezorgde de industrie-arbeiders een inkomen dat de noodzaak of behoefte aan consumptie-voorziening of bijverdienste door bewerking van een eigen stuk grond deed afnemen. De echte industrie-arbeider verliest ook zijn agrarische instelling. Hij heeft aan een huis met een tuintje genoeg.

't Is mede een kwestie van een verandering in arbeidssfeer. Vroeger, zo filosofeerde eens een wijze arbeider, toen de mensen op de steenfabriek zware lichamelijke arbeid verrichtten, gingen ze 's avonds met lust nog op hun eigen stuk grond aan het werk. Tegenwoordig, nu ze op een fabriek gemechaniseerd werk doen, die van het lichaam geen krachtsinspanning eist, hebben ze er geen zin meer in.

Het zit 'm in de machine, die de hele dag geconcentreerde aandacht vraagt, in hetzelfde tempo blijft voortgaan en geen rekening houdt met de mens die er bij staat of zit en die, naarmate de dag vordert, vermoeid raakt, maar toch tot de laatste minuut dezelfde concentratie moet opbrengen. Dat werkt vermoeiend en verdovend op de geest en het zenuwstelsel. Dàt is de oorzaak waarom men na de dagelijkse arbeid geen lust meer in werken heeft.

Naast de arbeiders, die hun agrarische instelling verliezen, is er een andere bevolkingslaag, die ontgroeit aan het leven in een

dorpsgemeenschap waar het leven nog een landelijk karakter draagt. Het zijn die groepen van mensen, die een socioloog eens samenvatte in de term "salariaat", dat wil zeggen in velerlei gradaties de technische en administratieve beambten en employé's van grote bedrijven en publieke diensten, overheids- en semi-overheidsorganen. Het zijn met veel immigranten de min of meer tot burgers geworden plattelandsbewoners die het dorpsleven ontwennen. Daaraan is b.v. stellig mede toe te schrijven dat de heropbloei der schutterijen in de zestiger jaren weer aan het tanen ging. De schutterij moet de uitdrukking van de feestvreugde van heel een dorpsgemeenschap zijn maar, als ze voor een aanzienlijk getal ingezetenen meer of minder een vermaak blijft voor slechts een ander deel der bevolking, gaat ze ook voor de andere groepen aan belangstelling inboeten. Een schutterij mag wel een kijkspel zijn voor vreemde bezoekers en toeristen die met belangstelling zo'n stuk oud dorpsleven aanschouwen, echter niet voor de eigen inwoners die tot de eigen gemeenschap behoren.

De sociale opbouw der bevolking onderging grote veranderingen. In Zevenaar daalde het aantal boeren-raadsleden van 7 in 1930 tot 3 in 1960, ondanks dat de gemeenteraad van 11 op 13 leden was gekomen. In Duiven verminderde het getal boeren van 3 op 2; in Didam bestond de raad in 1930 uit zes boeren op 11 raadsleden, in 1960 uit 2 op de 13; Gendringen behield 8 boeren in de raad maar het aantal raadsleden was van 13 op 15 gekomen; van de 15 raadsleden in Bergh waren er in 1930 nog 7 boeren, in 1960 was hun aantal tot 6 verminderd; van de zeven raadsleden in Wehl telde men in 1930 er 6 bij de boeren; hetzelfde aantal was er in 1960 maar het aantal raadsleden was 15 geworden. Precies eender verliep het in Angerlo: het aantal boeren bleef gelijk n.l. 4, maar het getal raadsleden was van 7 op 11 gekomen; Westervoort

had onder zijn 7 raadsleden 2 boeren in 1930, hun aantal handhaafde zich eveneens maar in 1960 waren er 11 raadsleden. In dezelfde periode verloren de boeren één wethouderszetel in Westervoort, Zevenaar, Angerlo en Wehl en wonnen er één in Bergh. 6. In beide eerstvermelde gemeenten waren ze in 1960 in het college van B.& W. in 't geheel niet meer vertegenwoordigd.

Natuurlijk kan men deze cijfers niet gebruiken als graadmeter voor de procentuele vermindering van de maatschappelijke invloed der boeren. Daarvoor spelen dorpspolitieke invloeden en persoonlijk aanzien en aanhang van bepaalde mensen een te grote rol. Daaruit moet men b.v.

wel het grote aantal boeren-raadsleden, onevenredig groot ten aanzien van het aantal boeren dat zich in Gendringen handhaafde, verklaren. Doch het spreekt wel duidelijk van een terugdringen van hen die zich tot de "betere standen" rekenden en tot voor 1940 nog een plaats hadden behouden, ver boven hun relatieve getalssterkte.

Het oude standenschema heeft afgedaan en is door een zeer gewijzigd "establishment" vervangen.

Zevenaar gaat de boeien van het de stad omringende grootgrondbezit verbreken, schreef in 1950 een ingezetene op zegevierende toon bij het beschouwen van de in uitvoering zijnde uitbreidingsplannen. Het was een uiting van de wetenschap dat de oude orde van vóór 1940 doorbroken werd. Had toen nog altijd de invloed van de heren grondbezitters en de boeren de gemeentelijke ontwikkeling sterk bepaald, thans zou een industriële ontplooiing aan bod komen, een ontplooiing waaraan het Liemerse land al zo lang behoefte had en waartoe het door zijn schakelliging tussen een Duits en Nederlands gebied, economisch gezien als het ware gepraedisponneerd was.

De vraag kan hier evenwel gesteld worden of het heden van deze industriële ontwikkeling, uit het verleden voortgekomen, voor de toekomst wel de zekerheden en het geluk waarborgt dat men er zich van voorstelt, of dat voorgewend wordt. Men kan nu eenmaal niet in de toekomst zien. Men kan alleen enigszins vaststellen welke waarden, die het heden uit het verleden bewaard heeft en in zich zelf ontwikkelt, voor de toekomst fundamenteel zullen blijven. De vraag kan hier dus gesteld worden in hoeverre men zich in het heden niet schuldig maakt aan de bijziendheid-in-de-tijd, gelijk Bertrand Russel zegt, de grote fout van onze tijd, die techniek en industrialisatie verafgoedt. Daarover wordt dan nog wat in ons laatste hoofdstuk gezegd.

Bronnen en literatuur

- 1/ Cijfers ontleend aan:
voor 1938: Gegevens betreffende de provincie Gelderland 1938
verder: Agrarisch Welzijnsplan voor Gelderland Basisplan:
de onttrekking van de grond aan het agrarisch gebruik
bl. 27 e.v. (Landbouwcommissie voor Gelderland)
Verder enige gemeentelijke jaaroverzichten.
  - 2/ A.v.Bastelaar: Jaaroverzicht over 1969.
  - 3/ Ontwerp Streekplan Rijn en IJssel. (Prov. uitgave 1960)
  - 4/ Agr. Welzijnsplan voor Gelderland: Sociale situatie van afd.
van agr. organisaties bl. 15.
  - 5/ Agr. Welzijnsplan voor Gelderland. Aspecten v.h. levensniveau
in Geld. Plattelandsgemeenten bl. 196 e.v.
  - 6/ Agr. Welzijnsplan: Aspecten van de maatsch. positie der Agr.
bevolking bl. 15 en 17.
-

XXVIII.

Het laatste fluitsignaal.

Schoonebeek

De doema van Zevenaar
was bijeen
tienjaren plan
boom town of toch
groen town ?
Hengelder ?
de raad knikte
Tatelaar ?
de raad knikte
Lentemorgen I
de raad knikte
Lentemorgen II
de raad knikte.
Oekazen getikt
boeren verstikt
over tien jaar
alleen steen
en schokbeton
in Zevenaar ?
who cares ?

Aldus een reactie van Hans Kooger in 1969 op de ontwikkeling in Zevenaar, een reactie op het aanschouwen van de stadsuitbreiding en uitbreidingsplannen, telkens weer passief en zonder uitzicht op een andere visie, knikkend aanvaard in dienst van industriële ontwikkeling, alleenzaligmakend. Hengelder, Tatelaar, Lentemoren I en II, zij gaan eraan, zoals er ten behoeve van het moderne bedrijf al meer verloren is gegaan: de huizen Enghuyzen en Swanepol, de oude Doelen met zijn mooie torentje, het prachtige huis de Koppel met zijn uitzonderlijke gevel, monumenten die een stad karakter geven en waarden uit het verleden bewaren.

De gebilde mannen van de plannen scheppen industriële onleefbare milieu's van woonwijken waar een zonnige blije zomerdag de onmenswaardige en dodende eentonigheid niet eens vermag op te vrolijken, integendeel, ze in zijn felle bestraling nog scherper doet uitkomen. Hier rijen en straatjes van arbeiderswoningen, ginds die voor beter gesalarieerden en op een andere plek het winkelcentrum, huizen,

straten, blokken, die overal stom-vervelend en ongezellig hetzelfde staan te zijn, netjes in de rij als tinnen soldaten met alle dezelfde gezichten en waarvan er nooit één uit de pas komt omdat ze dode elementen zijn. Zoals de overgave aan de behoeften-scheppende industrie het leefmilieu bedreigt door vervuiling van lucht en water, zo monotoniseert ze het leefmilieu door zijn behoeften aan gestroomlijnde wooncomplexen.

Dàt is een aspekt van het heden. Maar in ditzelfde heden is een felle reactie onder de jeugd te beluisteren tegen een "establishment" dat, gelieerd met de industrie, de mens en samenleving misvormen tot consumptieve opnemers en gebruikers van de industriële productie. Tot een massa van loontrekkers en gesalarieerden die hun geld weer kwijt moeten aan de versnellende consumptie van een opgevoerde productie.

Die reacties zijn wild en fel waar ze bewust tot uitdrukking komen. Gewis, er is heel wat would-be revolutionairisme bij van een losgeslagen jeugd, van rapalje zo men wil. Maar zelfs hierbij mag men zich afvragen of dit bodemloos quaerulantisme geen schuim is dat de vervuilde stroom der ontwikkeling van een samenleving, die door consumptieve industrie beheerst wordt, uit zich zelf voortbrengt? Doch het is onjuist en grof onbillijk de felheid, waarmee de jonge generatie agressief protesterend optreedt, tot dit niveau terug te brengen. Het is de geladenheid van een gemoed, dat diep in zijn wezen voelt hoe de toekomst bedreigd wordt door een ontwikkeling, waarin de potenties niet slechts schuilen, maar duidelijk zichtbaar zijn voor een totale ondergang van de mensheid, niet alleen materieel gezien, maar vooral in zijn geestelijke aspekten. Het is het protest tegen een regerende generatie, waarvan de raad al maar knikt en blijft knikken bij al wat de industrie doet en wil. Een protest tegen de bijziendheid-in-de-tijd die de ontwikkeling zoals ze is aanvaardt, er in welvaart van profiterend en consumerend, zonder een echt geestelijke visie op de toekomst.

In dit protest van de jonge generatie klinkt, hoe ongearticuleerd en ongeformuleerd het ook mag wezen, zelfs al uit het zich in volkomen ongeïnteresseerdheid in de bestaande kaders, zonder enig onderscheid, het bewustzijn, althans het scherp aanvoelen, doordat de huidige versnelling van een ontwikkeling, die een bondgenootschap van kapitalisme en techniek opleverde, de grootste gevaren voor de Westerse beschaving in zich bergt.

Hierin schuilt hoop, omdat het verantwoording voor de toekomst in zich bergt. Niet voor de toekomst tot het jaar 2000 waarnaar de huidige regerende generatie, in beperkte visie op technische gronden berustend, kijkt, maar voor een toekomst met een wijdere horizon. Het is de hoop die prof. P.J. Geyl zijn geloof gaf in zijn polemiseren tegen de ondergangspredikers der Westerse beschaving, Toynbee, Barraclough en ten onzent Jan Romein.

"Geen geloof", roept hij uit, "Welnu, ik geloof in ons zelf, in onze eigen traditie, die met haar onverdroten experimenteren en veranderingen aandurven bewijst, dat zij aan de wereld nog wat te geven heeft. En die in ieder geval, zelfs als zij om het even door overmacht van buiten of door eigen tekortschieten opnieuw in nood mocht geraken, voor ons een onontbeerlijke bron van kracht blijft. Al die andere geloven zijn wensdromen, zij leiden de aandacht af van de toegewijde arbeid, van de stage worsteling, die vereist worden".

Dit geloof en vertrouwen in de traditie van het Westen herbergt het geloof in het verleden en toekomst van onze Nederlandse cultuur die, in het bonte schabloon van de Westerse cultuur in onze Lage Landen, een eigen beeld tussen de andere heeft voortgebracht en een eigen aandeel heeft geleverd, nog levert en zal blijven leveren.

En in dit veelkleurige schilderij van het kulturele leven der Nederlanden brengt iedere landstreek een eigen nuance aan die, als we ze zien willen, ons bewegen zal ze in haar eigen ontwikkeling te handhaven en voort te dragen. "Chacun d'entre nous est un anneau d'une longue chaîne sacrée, dont les plus lointaines mailles sont nos ancêtres, qui nous ont légué avec les mérites d'un sang généreux toutes les vertus fondamentales de notre race.

Cette chaîne indéfinie s'enrichira dans l'avenir de nouveaux liens.

Nous sommes des traits d'union entre les uns et les autres et par nous le passé se continuera dans l'avenir."

Aldus geeft Michel Christian een gedachte van Lacordaire weer, die niet alleen toepasselijk is op elk van ons, maar ook op elke plaatselijke en regionale gemeenschap.

In het verleden ligt het heden, in het nu wat worden zal.

Deze versregels van Bilderdijk zijn te veel herkauwd om nog origineel te klinken. De waarheid ervan is er niettemin even evident om. In het heden ligt het verleden met alle hoge en goede waarden, zowel als met alle tekortkomingen, fouten en gebreken. En in de toekomst zal op de zelfde wijze het heden liggen. Het is een wet waaraan niet te ontkomen

valt. Voor iedere generatie is het zaak en plicht zich de inzichten te verwerven om de fundamentele warden, door het verleden overgeleverd, aan de toekomst over te dragen, m.a.w. de ontwikkeling van het heden te beoordelen en te bewerken, alsozich aan bijziendheid-in-de-tijd te ontworstelen. Dat dit méér te beluisteren valt in de reacties van de jongere generatie, hoe wild en verward die ook mogen klinken dan bij de oudere generatie, die knikkend, oplappend en bijsturend, het heden maar verder laat hobbelen over een weg, waarvan de structuur om verandering vraagt, vormt een grondslag voor het geloof in de geestelijke krachten van het Westen, dat Geyl beleed. Dit boek is over zijn eigen objekt eigenlijk heen geraakt. Het heden is n.l. geen historie. Heden is, wil men een definitie waaraan men persoonlijk nog herinneringen heeft, hetzij van eigen ervaringen, hetzij van de direct voorgaande generatie verkregen. Men heeft er nog geen voldoende afstand van kunnen nemen om er bij wijze van historie over te kunnen oordelen. Het kan nog slechts gezien worden als voortgekomen uit historische verworvenheden. Als zodanig is het de schakel naar de toekomst, zoals elk tijdvak dit is geweest van zijn verleden naar zijn toekomst. Als zodanig ook heeft het slechts zin er een historie mee af te sluiten, ondanks het feit dat het geen historie is omdat het vervolg onbekend is.

Goed of slecht, ik kan het niet beoordelen, de taak in dit boek gesteld, is verricht, zij het onvolledig en vragend om een diepgaander en veelzijdiger onderzoek.

Maar:

Hetgeen ik niet uitgeve en
hebbe ik niet in
Wie zal mij dat wijten te schanden ?
Mijn herte en mijn tale, mijn
zedede en mijn zin,
't is also van buiten, 't is
also van bin,
't ligt alles daar bloot op mijn handen.

Meer gedreven dan uit eigen initiatief, is dit werk tot stand gekomen. Zo voel ik het althans. Maar in de hoop dat op een thema con variazione een paar andere regels van Gezelle toepasselijk zijn, zij het einde:

Hier stoppe ik, dichte een ander nu
'ne keer van Boerke Naas,

't is waar, 't en was geen leeuwenhert
maar toch 't en was niet dwaas.

